No 7

JAARBERICHT
EX
ORIENTE
LUX

1940

1940

JAARBERICHT N° 7
VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP
EX ORIENTE LUX

HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP **'EX ORIENTE LUX'**, opgericht 22 Mei 1933, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de studiën van het oude Voor Azië en Egypte op het gebied der geschiedenis, archaeologie, philologie, geographie en exacte wetenschappen te bevorderen en een band te vormen tusschen hen, die in deze studies belangstellen. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het **Jaarbericht** bevat een overzicht van den stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor-Azië en Egypte, zoowel in archæologisch-historisch als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van een tijdschrift, doordat het karakter in de eerste plaats informeerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zooveel mogelijk vermeden; behandeling van details is beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot den Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. Ieder jaar worden ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandsche Zeebekken.

Het Gezelschap geeft verder een serie Mededeelingen en Verhandelingen uit, waarin kleinere monographieën verschijnen, benevens een serie grootere wetenschappelijke Uitgaven. Voorts stelt de administratie op geregelde tijden publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen in Nederland en België zijn studiekringen van 'Ex Oriente Lux' gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseeren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en causerieën houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot deze lezingen en het recht van introductie. — De bibliotheek van het Gezelschap is sedert het voorjaar 1940 ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a te Leiden. Alle contribuanten van 'Ex Oriente Lux' hebben vrij toegang tot de boekerij van het Instituut, terwijl zij ook van de logeerkamers van Instituut gebruik kunnen maken. Zie verder blz. 3 van den omslag.

Leden (*f* 7.50) leden-begunstigers (id.) en donateurs (*f* 10.— p. j. min.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededeelingen en Verhandelingen en de Overzichten der geschiedenis en archæologie gratis en, zoo mogelijk, de Publicaties. Begunstigers (min. *f* 3.— per jaar, buitenland *f* 5.— per jaar) krijgen het Jaarbericht en de Overzichten gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerden prijs. Het vereenigingsjaar loopt van 1 September tot 1 September. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Juli geschieden. Voor een uitnoodiging tot het lidmaatschap en opgave als donateur of begunstiger wende men zich tot den secretaris, den heer A. A. Kampman, Roodenburgerstraat 41, Leiden (postgironummer 229501, tel. 26390) of tot de studiekringleiders en correspondenten (zie inlegblad). Alle bestellingen van publicaties moeten per giro 229501 ten name van A. A. Kampman, Leiden aan het secretariaat worden gedaan.

UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP 'EX ORIENTE LUX':

A. **Jaarbericht,** Deel I (nos 1—5 en Supplement) 1933—1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekst-ill., 4 tabellen en 1 kaart in den tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to. Prijs gebonden in een buckramstempelband *f* 35.—, voor contribuanten *f* 20.—. De Jaarberichten 1—5 zijn voor contribuanten ook los verkrijgbaar, resp. voor *f* 1.50, *f* 1.75, *f* 15.—, *f* 3.50 en *f* 4.—; Supplement en band te zamen *f* 3.50.

Uit den inhoud: A. Roes — Het symbool der gevleugelde zon in Voor Azië; B. A. van Proosdij — De eenheid van *waarheid* en *recht* als wortel (*uṣul*) der beschavingen van het Nabije Oosten; Aegyptische philologie door A. de Buck en J. Janssen; A. de Buck — Documenten betreffende een samenzwering in den Harem van Ramses III; Aegyptische archaeologie door H. Asselberghs; Literatuurgeschiedenis van het Oude Testament door P. A. H. de Boer, P. J. Cools, I. L. Seeligmann, A. van Selms en Th. C. Vriezen; J. Friedrich — Ras Schamra, Funde und Forschungen; Assyriologie door B. A. van Proosdij; G. Dossin — La correspondance de Zimrilim; B. Landsberger — Die babylonische Theodizee; F. M. Th. Böhl — Oudbabylonische Mythen, Religieuze teksten uit Assur, De Dochter van Koning Nabonidus; Archaeologie van Syrië en Palestina door A. van Selms en J. Simons; A. A.

Zie vervolg op blz. 4 van den omslag

1940

JAARBERICHT N° 7

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE EX ORIENTE LUX FONDÉE A LEYDE, N° 7

Commissie van advies: Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Prof. Dr A. de Buck

Redactie-adres: Roodborststraat 16, Leiden

Administratie: Roodenburgerstraat 41, Leiden

TER INLEIDING

Het inzicht in deze alomvattende levensorde was het doel, dat de geleerden zich stelden ... Willen wij hen verstaan en begrijpen, dan moeten wij hen daarin begrijpen ... Met onze maatstaf gemeten komen zij er slecht af, gelijk ook wij met hun maatstaf gemeten, er wel heel slecht zouden afkomen.

W. B. Kristensen

Antieke Wetenschap, blz. 20 (= Med. en Verh. Koninklijke Ned. Ak. van Wet. Afd. Lett. Nieuwe Reeks, deel 3, n°. 8. Amsterdam, 1940, blz. 358).

VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP „EX ORIENTE LUX"

OPGERICHT 22 MEI 1933 — GEVESTIGD TE LEIDEN

BESTUUR, ORGANISATIE EN STUDIEKRINGEN

COMMISSIE VAN ADVIES:

Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Groenhovenstraat 18, Leiden, telefoon 26665
Prof. Dr A. DE BUCK, de Mey van Streefkerkstraat 1A, Leiden, telefoon 25150

BESTUUR:

B. A. VAN PROOSDIJ, voorzitter, Roodborststraat 16, Leiden, telefoon 25094
A. A. KAMPMAN, secretaris-penningmeester, Roodenburgerstraat 41, Leiden, telefoon 26390
J. M. A. JANSSEN, 2de secretaris, Hooigracht 15, Leiden, telefoon 26541

SECRETARIAAT EN CORRESPONDENTIE-ADRES:

Roodenburgerstraat 41, Leiden

BUREAU DER VEREENIGING:

Noordeindsplein 4a, Leiden, telefoon 23682, na bureautijd 26390
Geopend: Maandag tot Vrijdag 9—12.30 en 14—17.30 uur; Zaterdag 9—13 uur
Assistente: Mej. H. M. BLEIJIE, 1ste assistente
Postrekening: 229501, t.n.v. A. A. KAMPMAN te Leiden
Bankiers: Amsterdamsche Bank, Leiden

REDACTIE:

Roodborststraat 16, Leiden, telefoon 25094

BIBLIOTHEEK VAN HET GEZELSCHAP:

Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682. Geopend op werkdagen van 9 tot 17.30 uur; van Dinsdag tot Vrijdag ook van 19 tot 22 uur.

STUDIEKRINGEN IN NEDERLAND:

1933 Leiden: voorz. Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Groenhovenstraat 18, tel. 26665
secr. A. A. KAMPMAN, Roodenburgerstraat 41, tel. 26390
1934 Groningen: voorz. Prof. Dr. G. VAN DER LEEUW, Kraneweg 107, tel. 3735
secr. Dr M. A. BEEK, J. A. Feithstraat 8, tel. 2758
1935 Nijmegen: voorz. Prof. Dr F. J. DE WAELE, Barbarossastraat 1
secr. Prof. JOS. COOLS O.P., Driehuizerweg 145, tel. 23720
1935 Amsterdam: voorz. Ir R. J. FORBES, Haringvlietstraat 11
1936 's Gravenhage: voorz. K. C. A. COLLETTE, van Pabstlaan 36, Voorburg, tel. 771657
secr. C. R. TYBOUT, Korte Voorhout 6, tel. 114967
1936 Rotterdam: voorz. Dr F. KOSSMANN, Gemeente-Bibliotheek, Nieuwe Markt 1, tel. 24651
1938 Utrecht: voorz. Prof. Dr JOH. DE GROOT, W. de Zwijgerstraat 3, tel. 19138
secr. C. TH. NIEMEIJER, Ned. Herv. Pastorie, Werkhoven, tel. 216
1939 Doetinchem: voorz. Mevr. H. VAN GORKOM-VAN HASSELT, Keppelsche weg 24, tel. 413

STUDIEKRINGEN IN BELGIE:

1939 Antwerpen: voorz. Prof. Dr C. HENTZE, Zurenborgstraat 28
secr. Dr W. COUVREUR, Rubenslei 16
1939 Brugge: voorz. Dr J. BUYSSCHAERT, Jerusalemstraat 29
secr. Prof. V. LARIDON, Potterije
1939 Leuven: voorz. Prof. Dr J. COPPENS, Hoogeschoolplaats 3
secr. Prof. Dr G. RYCKMANS, St. Antoniusberg 7
1939 Luik: voorz. Prof. Dr G. DOSSIN, Wandre bij Luik, Rue des Ecoles 24
secr.sse Mej. H. DANTHINE, Rue du Parc 67

CORRESPONDENTSCHAPPEN:

Alexandrië: Dr W. DOORENBOS, Rue Ekbal 5, Ramleh
Alkmaar: Dr J. C. KAMERBEEK, van Houtenkade 28
Ankara: Prof. Dr B. LANDSBERGER, P. K. 28
Arnhem: Dr J. J. KOOPMANS, Velperweg 135E
Batavia: Dr A. J. BERNET KEMPERS, Museum, Koningsplein
Bazel: Dr J. J. STAMM, Oberwillerstrasse 82
Berlijn: Prof. Dr P. KOSCHAKER, Winklerstrasse 13, Grünewald
Breda: Dr A. N. BORGHOUTS, Bavelschelaan 93, Ginneken
Brussel: Dr J. VERGOTE, L. de Lantsheerestraat 11, Etterbeek
Chicago: Prof. Dr H. FRANKOFRT, Oriental Institute
Dordrecht: Dr J. NAT, Reeweg 185a
Haarlem: J. P. LETTINGA, Clivialaan 27, Heemstede
Helsinki: Dr A. SALONEN, Universiteit
Kampen: S. J. RIDDERBOS, Vloeddijk 61
Kopenhagen: Dr O. KOEFOED PETERSEN, Adolph Steens Allé 4v
Lausanne: Prof. Dr A. NOORDTZIJ, Rue Langellerie 24
Leipzig: Prof. Dr J. FRIEDRICH, Roseggerstrasse 6, 0 39
Luxemburg: Prof. Dr N. SCHNEIDER, Priesterseminar
Maastricht: Ir F. B. J. M. MOUBIS, Tongerschestraat 8
Middelburg: Dr L. A. J. BURGERSDIJK Jr, Dam 71
New Haven Conn.: M. ODEWALD, 70 Howe Street, apt. 300
Potchefstroom: Prof. Dr S. DU TOIT, Tomstraat 28
Praag: Prof. Dr B. HROZNÝ, Orechovka 285, Stresovice
Pretoria: Dr A. VAN SELMS, Universiteit
Rome: Prof. Dr H. M. R. LEOPOLD, Via del Gambero 37
Soerabaja: TH. A. BUSINK, Darmoboulevard 135

Het totaal aantal contribuanten, enz. bedroeg per 1 November 1940: 1465

Lijst van Oud-Egyptische e.a. Kunstvoorwerpen.

(De nrs. 4—51, uit het Oud-Egyptisch tijdperk, ca. 1500—500, v. Chr. zijn bijna allen voorzien van het kleine gaatje, hetwelk diende om deze amuletten in halsketens enz. te rijgen. Verkoopsvoorwaarden aan het einde van deze lijst.)

1. **Mummiemasker uit kalk of stucco,** van een knaap, geheel verguld met ingelegde glazen oogen, van binnen hol, prachtig voorbeeld van hellenistische kunst in Egypte. Zie afbeelding. Ca. 3rde eeuw v. Chr., neus licht beschadigd. . . . . fl. 175.—
2. **Mummiemasker van een man, uit stucco,** verguld met ingelegde glasoogen, rechter oog iets beschadigd. . . . . fl. 75.—
3. **Een fraaie verzameling** van 8 oud-Egyptische ringen uit faience en been, waarbij twee vingerringen en een armring. . . . . fl. 12.—
4. **Fraai amulet Godenfiguurtje van Horus,** 3 cM., met origineele glazuur. groene faience. (C 2) fl. 10.—
5. **Fraai amulet Godenfiguurtje van Chnoem,** 2½ cM , blauw groene faience met origineele glazuur, (C 6). . . . . fl. 7 50
6. **Fraai amulet Godenfiguurtje van Ta-Urs,** licht groene faience, 3 cM. (L 3). . . fl. 5.—
7. **Dito,** 4½ cM bruine faience, op voetstukje, (L 76). . . . . fl. 6.—
8. **Dito,** 3½ cM. licht groene faience, origineele glazuur. (L 75). . . . . fl. 3.—
9. **Amulet Godenfiguurtje van Bes,** 4 cM., donker groene faience. (L 32). . . fl. 3.—
10. **Dito,** 2½ cM, bruin grijze faience, met zeldzaam karacteristicke expreesie. (L 55). . . fl. 7.50
11. **Amulet figuurtje Isis en Horus,** 3 cM., donkerbruine faience (L 7) . . . . . fl. 6.75
12. **Amulet Godenfiiguurtje van Sekhmet,**(?) 2½ cM. donkergroene faience (L 27). . . fl. 5.—
13. **Amulet Godenfiguurtje van Chnoem.** 2½ cM., donkerbruine faience. (L 23). . . fl. 3.50
14. **Amulet Godenfiguurtje,** 27 mM. licht groene faience. (L 40). . . . . . fl. 6.—
15. **Dito,** 18 mM. licht groene faience met origineele glazuur (Anubis?) (L 1). . . . fl. 3.—
16. **Dito,** 24 mM., licht groene faience. (L 28). . . . . fl. 4.—
17. **Godenfiguurtje,** in blauwe faience, 6 cM. lang, beslagstuk, Hapi zoon van Horus. (L 44). fl. 6.—
18. **Jakhals figuurtje,** in licht blauwe faience, 25 cM. lang, 15 mM. hoog, origineele glazuur (C 4). . . . . fl. 10.—
19. **Fraai hangertje,** blauw en zeegroene faience, 25 : 12 mM., Godenfiguur (Amen-Ra?) en relief. (L 2) . . . . fl. 10.—
20. **Klein figuurtje van een baviaan?,** 15 mM. lichtgroene faience. (H 17) . . . . . fl. 4.—
21. **Miniatuur-stèle,** 40 : 15 mM. lichtblauwe faience met sporen van polychromeering, Godheid symbool van het Eeuwige Leven dragend, origineele glazuur. (L 4). . . fl. 8.—
22. **Amulet Godenfiguurtje van Tahuti,** 32 mM., lichtblauwe faience (uit Memphis). (L 79). fl. 3.—
23. **Amuletfiguurtje Tet-zuil,** (Ruggemerg van Osiris) 30 mM., grijze faience. (L 26). . . fl. 3.—
24. **Dito,** 18 mM., blauw groene faience. (L 6). . . . . fl. 1.25
25. **Dito,** 16 mM. licht blauwe faience. (S 12) . . . . fl. 1.25
26. **Amulethangertje. Papyrus-scepter,** 42 mM., olijfgroene faience, fraai bewerkt. (L 11). fl. 3.25
27. **Dito,** 32 mM . donkerbruine faience. (L 10) . . . . fl. 1.25
28. **Utchat oog van Aah, de Maan God,** ca. 42 mM., lichtgroene faience, fraai bewerkt. (L 38) . . . . fl. 3.—
29. **Dito,** 30 mM., donkergroene faience. (L 45) . . . . fl. 1.75
30. **Dito,** 22 mM., lichtgroene faience met sporen van glazuur. (S 11) . . . . . . fl. 1.—
31. **Dito,** oog van Ra, uit **cornalijn** gesneden, 22 mM. (L 48) . . . . fl. 6.75
32. **Dito,** een uit rood gesteende, 12 mM. (L 36) . . . . fl. 1.25
33. **Dito,** een uit basaltachtig gesteende, 35 mM. (L 47) . . . . fl. 3.25
34. **Dito,** utschat in omlijsting. 20 : 19 mM., groene faience. (L 49) . . . . . fl. 2.25
35. **Dito,** in omlijsting, 30 : 27 mM., sporen van kleur in de oogappel (?) (L 50) . . fl. 5.—
36. **Hart-amulet,** 30 mM., zwarte basaltsteen. (L 82) . . . . fl. 3.—
37. **Dito,** donkerbruin tot zwart gesteente of faience, 20 mM. (L 83) . . . . . fl. 1.50
38. **Dito,** grijs gesteente 24 mM. (L 85) . . . . fl. 2.25
39. **Middenstuk halsketen,** 30 : 33 mM., groene faience. (L 84) . . . . . . fl. 4.—
40. **Hanger uit halsketen,** 35 mM. lang, blauwgroene faience. (L 86) . . . . . fl. 1.50
41. **Kleine stier,** zittend, 13 mM., lichtgroene faience. (L 88) . . . . fl. 5.—
42. **Vinger-amulet** (? ?). 21 mM., blauwgroene faience. (L 87) . . . . fl. 1.25
43. **Rond hangertje,** 16 mM. doorsnede, groene faience. eene zijde met utchat, andere zijde met andere symboliek. (L 37) . . . . fl. 4.—
44. **Amulet figuur,** hoekmaat van den metselaar, blauw groene faienze, zeldzaam, 35 mM./22 mM. (L 34) . . . . fl. 2.50

45. **Amulet figuurtje, crocodil,** bruine faience, 35 mM. (L 5) . . . . fl. 7.50
46. **Ushabti figuurtje,** licht blauwe faience, 47 mM. (L 19) . . . . fl. 7.50
47. **Scarabee,** groene faience, fijn bewerkt, met ingekerfde hieroglyph of voorstelling. (L 31) fl. 3.75
48. **Scarabee,** weinig gedetailleerd, ornamentversiering. (L 35) . . . . fl. 1.50
49. **Scarabee,** bruin gesteente, met hieroglyphen, fijn bewerkt. (S 9) . . . . . . fl. 3.—
50. **Scarabee,** bruin grijze faience, fijn bewerkt met fijn gesneden hieroglyphen. (S 3) . . fl. 5.—
51. **Scarabee,** groene jaspis, weinig gedetailleerd, een weinig afgesleten. (H 12) . . . fl. 10.—
52. **Scarabee,** blauwe faience, weinig gedetailleerd, met enkele hieroglyphenteekens. (L 41) . fl. 2.50
53. **Scarabee,** lichtbruine faience, met fraaie ornamenten. (H. 10) . . . . fl. 4.50
54. **Scarabee,** lichtgroene faience, met ingekerfde letterteekens, weinig gedetailleerd. (L 25) . fl. 5.—
55. **Amulet-steentje,** lichtblauw met ingekerfde voorstelling van Leeuw en Zon en letterteekens. (S 6) . . . . fl. 7.50
56. **Scarabee met cartouche van Thutmosis III,** (1501-1448 v. Chr.) (MEN CHEPER RE), lichtbruine faience. (L 20) . . . . fl. 6.50
57. **Idem van Thutmosis III,** lichtgrijze faience. (L 79) . . . . fl. 6.50
58. **Zegelring uit cornalijn,** fragment, het zegelvlak volledig, met voorstelling van een zittende stier . . . . fl. 6.—

INTAGLIO'S (gegraveerde edelsteenen)
(meest prachtig gepolijst en goed bewaard).

59. **Roode jasper,** Bellerophon op Pegasus (?), fijn gesneden, Grieksch ca. 3de/2de eeuw v. Chr. (L 200) . . . . fl. 18.—
60. **Roode Jasper,** meisje harp (?) spelend, fijn gesneden, hoekje afgebroken. Grieksch-Romeisch ca. 2de eeuw v. Chr. (L 201) . . . . fl. 18.—
61. **Cornalijn,** haan, Romeinsch ca. 1ste eeuw v. Chr. (L 202) . . . . fl. 12.—
62. **Roode achaat,** Pallas Atheno, hoekje gebroken, fijn gesneden, Grieksch ca. 3de eeuw v. Chr. (L 203) . . . . fl. 16.—
63. **Turkoois (?),** Sphinx, fijn gesneden, Grieksch ca. 3de eeuw v. Chr. (L 204) . . . . fl. 12.50
64. **Cornalijn (?),** Leeuw, Romeinsch ca. 1ste eeuw voor Chr. (L 205) . . . . . fl. 6.—
65. **Topaas (?),** Kreeft, Romeinsch, ca. 1ste eeuw v. Chr. (L 206) . . . . fl. 6.—
66. **Topaas (?),** hert, Romeinsch ca. 1ste eeuw v. Chr. klein hoekje afgebroken (L 207) . fl. 3.75
67. **Maansteen (?),** profiel van Pallas Alhene, buitengewoon fijn gesneden, helaas doormidden gebroken, plat geslepen, 15/15 mM. (L 208) . . . . fl. 7.50
68. **Cornalijn,** 2 regels fijn koefisch schrift, Arabisch Fatimiden periode of ouder. (L 209) . fl. 6.—
69. **Amathyst,** drie regels fijn koefisch schrift, Arabisch, periode der Kaliefen, ca. 1000 na Chr. (L 210) . . . . fl. 8.75
70. **Cornalijn,** 5 regels Arabisch schrift, groote steen, periode (?). (L 211) . . . . . fl. 5.—

71. **Houten mummieetiquet met Grieksch inschrift,** 3 regels verso en 3 regels recto, fraai geciseleerd, 12½ : 7 cM., (Senarsmephis, de zoon van Haryotos, heeft dit grafteeken opgericht, van zijn moeder Senaryotis). Uit Akhmim-Panopolis. ca. 2de eeuw v. Chr. (F 4) fl. 15.—
72. **Houten mummieetiquet,** met inschrift (*ΠΑΧΥΜ* , uit Akhmîm-Panopolis, afgebeeld in Forrer. Reallexikon der Altertümer. pl. IV nr. 3. 3de/4de eeuw n. Chr. 18½ : 6 cM. . . . fl. 6.—
73. **Houten deksel (? ?) of stempel (? ?),** 27½ : 6 cM., met ingegrifd Grieksch, KAICAPOC, ca. 1ste eeuw n. Chr., verzameling Forrer. . . . . fl. 10.—
74. **Arm van een koptisch kruis, hout,** met 11-regelig inschrift, ca. 32 cM. lang, verzameling Forrer, 7e eeuw n. Chr. . . . . fl. 18.—
75. **Grieksche Lekythos vaas,** 16½ cM., zwarte figuren op rood fond. ca. 3de eeuw v. Chr. fl. 15.—
76. **Romeinsch lampje. vroeg Christelijk,** aardewerk 12½ cM. lang, Christusfiguur omgeven door ornamenten. (F 61) . . . . fl. 7.50
77. **Romeinsch lampje, vroeg-Christelijk,** met inschrift, *ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΑ ΙΩΑΝΝΗC.* 9 cM. (F 73) . . . . fl. 6.—
78. **Romeinsch lampje, vroeg-Christelijk,** leeuw, omgeven door ornamenten, 10 cM. (F 67) fl. 6.—
79. **Babylonische kleikegel** uit Urk-Warka, ca. 1800 v. Chr. (Vert.: „Sin-quasid, de krachtige held, de koning van Uruk, de koning van Amanum, de verzorger van Eanna, heeft, nadat hij Eanna gebouwd heeft, zijn koninklijk paleis gebouwd". (He 1) . . . . fl. 15.—
80. **Babylonisch kleitablet** met zegelafdruk, betr. de loon van een arbeider voor een dag, gedateerd in het jaar dat het verheven zeilschip gebouwd werd (zeilboot voor de goden Enlil en Ninlil) 3e Dynastie van Ur, ca. 225 v. Chr. (He 7) . . . . fl. 15.—
81. **Babylonisch kleitablet,** moeilijk te ontcijferen. Seleuciden-periode, ca. 300 v. Chr. (He 7) fl. 8.—
82. **Papyri** (oud-Egyptische, Demotische, Grieksche, Koptische en eenige Latijnsche op speciale aanvraag).
83. **Grieksche papyrus,** order van Saraeus aan ..... (?), bankier om aan Th(eon)as, slager, de somma van 24 drachmes te doen uitbetalen, gedateerd 13 . . v. de maand pharmouti, 8 : 12 cM., Grieksche cursief, iets verbleekt, 2e eeuw n. Chr. . . . . fl. 8.—
84. **Koptisch beenen mannenfiguurtje,** 5½ cM. lang, uitstekend geconserveerd, ca. 5e eeuw n. Chr. (vergl. hierover Strzyzowski. Antiquit. Musée du Caire) (E 58) , ... fl. 5.—
85. **Dito,** 6½ cM., minder goed bewaard. (Eg. 50) . . . . fl. 2.50

☛ **Perzische en Arabische handschriften, groote verzameling.**

VERKOOPSVOORWAARDEN.

Men wordt beleefd verzocht event. bestellingen **schriftelijk** te doen en een event. bezoek vooraf aan te melden met opgave van datum en uur, indien men nummers uit deze lijst, of uit mijne voorraden, wenscht te bezichtigen. Door de tijdsomstandigheden zijn vele stukken uit mijn verzameling opgeborgen en moeten soms eerst uitgezocht worden. **Maandags geen bezichtiging.**
Betaling uitsluitend contant.
Nummers kunnen op zicht gestuurd worden. Voor **echtheid** van alle stukken wordt ingestaan.

ERIK VON SCHERLING, Juffermansstraat 35, OEGSTGEEST

BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND

Een van de problemen waarmede hij die in de Nederlandsche taal wil schrijven te worstelen heeft, is die der woordkeuze. Dikwijls staat een begrip den auteur duidelijk voor den geest, terwijl hij toch in twijfel verkeert met welke combinatie van klanken hij dit te kennen zal geven. Hoe dat komt, ligt voor de hand; het heeft een geschiedkundige oorzaak. Immers vele begrippen zijn niet van Nederlandschen huize; de woorden tot uitdrukking daarvan vindt de schrijver in den vreemde, hetzij doordat een woord zonder meer werd overgenomen, hetzij dat men trachtte een Nederlandsche vertaling ervan gangbaar te maken. Een enkele maal vindt ook voor het ontleende begrip een woord ingang, waaraan Nederlandsche gedachten en opvattingen worden verbonden. Dit gaat dan langs den weg der geschiedkundige ontwikkeling, welke na te gaan soms het karakter van een volk kan openbaren. Ook de woorden hebben hun geschiedenis. Met een van die begrippen en de wijze waarop het in het Nederlandsch wordt uitgedrukt, moeten wij ons, nu wij in het najaar van 1940 eenige woorden aan de belangstelling voor het Nabije Oosten hier te lande wijden, bezig houden.

Dit begrip omvat de zeden en gewoonten van een volk, zijn liefde tot kunst en wetenschap, zijn geaardheid en inborst, zijn godsdienstige overtuigingen; de woorden die ons ervoor ter beschikking staan zijn het, schijnbaar Nederlandsche, woord *beschaving* en het terstond zijn Latijnsche afkomst verradende woord *cultuur*. Hoewel men deze woorden als synoniem vindt opgegeven, gebruiken zij, die het begrip willen uitdrukken, deze niet dooreen, maar zij vermijden een van de twee angstvallig. Het wonderlijke is dat zij die voor de zuiverheid der taal strijden, aan het kennelijk vreemde woord de voorkeur geven.

Het gebruik van deze beide woorden in onze taal is jong: beschaving uit het midden der 18de, cultuur aan het einde der 19de eeuw. Zoowel Franck's *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* (1912) als de bewerkers van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (1889) geven, *sub voce*: beschaafd, aan dat het een vertaling is van het Fransche *poli* [1]). Bij de afleiding *beschaving* staat dan nog: Een woord dat inzonderheid in deze eeuw is gewoon geworden. In de *Wildschut* (4, 423) komt het voor als daad van beschaven waarnaast dan nog de ontwikkeling komt van toestand van beschaafd zijn, nauw samengevat met verlichting. Wellicht is juist dit samengaan de reden tot afkeer tegen het gebruik. Maar de ontwikkeling gaat verder en de bewerkers merken op: Beschaving wordt in verband gebracht met vooruitgang in kunst en letteren, meer dan in wetenschap of godsdienst. Bovendien wordt het gebruikt ter aanduiding van het geheel van begrippen die wij in het begin opsomden. Als (oudste?) voorbeeld in dezen zin voeren dan de bewerkers een uitspraak van Groen van Prinsterer aan: Germaansche ruwheid was genoodzaakt te wijken voor Romeinsche beschaving. Zij die gezegevierd hadden met het zwaard, hebben voor de meerderheid in kennis en verlichting ondergedaan (*Ongeloof en revolutie*, 123).

Is het enkel liefde voor het Nederlandsch dat door deze ontwikkeling het eveneens aan het Fransch ontleende cultuur (*culture*) geen ingang kon vinden [2])? Dit woord had toch oudere rechten; Dauzat, a.w. aanm. [1]) *s.v.*: *culture* geeft aan dat het reeds in de 15de eeuw in figuurlijken zin werd gebruikt en niet slechts voor 1) het bebouwen van den bodem en 2) verbouw van een gewas (*Wdb. Ned. taal s.v.*). Bovendien had in Frankrijk *civilisation* reeds sinds 1568 (Dauzat a.w., *s.v.*) ingang gevonden, een woord dat door zijn afleiding gedachten oproept

[1]) Cf. Dauzat, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Parijs 1938, *s.v.*: polir, du latin *polire*: le sens fig. a été repris au latin au XVIe s. ainsi que pour le part. passé *poli*, adj. XIIe s. [cf. *Vindicat atque polit* de wapenspreuk van het Groningsche Studentencorps].

[2]) Verg. *Woordenb. der Ned. Taal, sub voce*: Ontleend aan fr. *culture*, in 3) in de beteekenis van hd. Kultur 3). Een massa van op een geschikten bodem aangekweekte bacteriën of bacillen van een bepaald soort. 4) Beschaving, Vosmaer, *Amazone* 35. Dat de Romeinsche cultuur meer westersch is (dan de Grieksche) en ons daardoor nader staat.

aan de *cives romani* die als dragers der Grieksch-Latijnsche beschaving het firment van het *Imperium romanum* waren. Maar noch *culture*, noch *civilisation* hadden te onzent een kans van bestaan, want Nederland had in den term beschaving een woord gevonden, dat aan de eischen van het Nederlandsche volkskarakter voldeed. Het gaat den Nederlander niet enkel om zeden en gewoonten, niet enkel om de kunst en den godsdienst, maar gezien het moraliseerend element hem eigen, ook om den invloed op volksleven en volksgewoonten. Het Nederlandsche volk verlangt niet een vernisje of politoer (vgl. *poli*), een uiterlijk beschaafd gedrag dat niet uit een innerlijke ontwikkeling is gesproten.

Het gebruik van beschaafd in den zin van uiterlijke welgemanierdheid of wellevendheid is als dat van bankbilletten zonder gouddekking, daarom verkiezen sommigen het woord cultuur waarmede de associatie van 'grondig' is verbonden, boven beschaving; maar zulk een zijde van ontwikkeling *in malam partem* heeft nu eenmaal ieder woord; of is cultuur (het zich toeleggen op kunsten en wetenschappen) niet ontworteld van zijn grond wanneer het wordt gebruikt voor een geheel van levensuitingen bij ieder willekeurig volk (vg. bv. groothoornveefokkerscultuur, met welke aanwinst Prof. van der Meer in zijn inaugureele rede het Nederlandsch verrijkte)?

Leert ons zoo de geschiedenis der woorden zelf en van hun gebruik veel van het wezen van het Nederlandsche volk, zoo is daarmede in een tijd waarin sommigen de Nederlandsche cultuur op de helling meenen te moeten brengen, duidelijk gemaakt, naar welke waarden in de beschavingen der volken van het Nabije Oosten de belangstelling van Nederlanders zich zal richten. Het is hun drang naar het beleven van den godsdienst naar geest en naar waarheid, het is de verbondenheid van waarheid en recht in de geestelijke en maatschappelijke orde, het is de eenheid van innerlijk wezen en uiterlijke verschijning die zij in hun kunst belichaamden. Zoo bevredigt de beoefening van de geschiedenis van het Nabije Oosten niet alleen de historische belangstelling in ons levend, maar brengt zij ons waarden, niet alleen belangrijk voor ons persoonlijk geestelijk leven, maar ook die van onschatbare beteekenis zijn voor het behoud der Nederlandsche beschaving.

Na deze min of meer theoretische uiteenzetting is het moeilijk in den stijl van den kroniekschrijver terug te vallen. Wij willen ons dan ook beperken tot twee feiten die ook voor de toekomst van belang zijn. In de eerste plaats het tot stand komen van de Stichting en het Instituut voor het Nabije Oosten waarover men op blz. 557 meer kan vinden. In de tweede plaats de benoeming en inauguratie van Dr P. E. van der Meer O.P. als opvolger van Prof. Frankfort in Amsterdam. Zijn rede, *De taak der philosophie en der positieve wetenschap bij de studie van de cultuur van het Nabije Oosten*, Amsterdam 1940 bevat een principiëele uiteenzetting over de functie van de cultuur in 's menschen leven. Op het archæologisch slot wordt op blz. 460 van dit Jrb. terug gekomen.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR H. TH. OBBINK

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABIJE OOSTEN

1 — *De heilige oorlog volgens den Koran.*
(1) [1]) Diss. Utrecht, Leiden, E. J. Brill, 1901.
De leer van den heiligen oorlog of *djihâd* vindt haar oorzaak in de historische gebeurtenissen te Medina en ontwikkelt zich gaandeweg tot een dogme.

2 — *Het Exodus-vraagstuk.*
(7) Theologisch Tijdschrift. XLIII, 1909, 238—258; XLIV, 1910, 127—161.
De Exodus valt in de eerste helft van de 14de eeuw.

3 — *De beteekenis van Egypte en Babylonië in de oude religieuze denkwereld.*
(8) Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Stedelijke Universiteit van Amsterdam op 17 October 1910, Den Haag, W. A. Boschoor, 1910.

4 — *Over oud-Aegyptische voorstellingen aangaande dood en leven.*
(12) Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 22 September 1913, Keur uit de Geschriften 84—109, Nijmegen, H. ten Hoet, 1913.

5 — *Woord en gedachte.*
Nagelaten sporen, Feestschrift aangeboden aan Prof. Chantepie de la Saussaye. 1926, blz. 134—138.

6 — *Godsdienstwetenschap.*
Bijbelsch Kerkelijk Woordenboek IV, Groningen, Wolters 1920, 285 blz.

7 — *Personal Faith.*
Constructive Quarterly I, 1914.

8 — *Het Bijbelsch paradijsverhaal en de Babylonische bronnen.*
(16) Utrecht, A. Oosthoek, 1917.

9 — *Something about the study of the Bible.*
Constructive Quarterly IX, 1922.

10 — *The Religion in the Religions.*
Constructive Quarterly IV, 1917.

11 — *Op Bijbelschen bodem.*
(21) 2de druk, Amsterdam, H. J. Paris, 1927, 310 blz.
Beschrijving van het oude en nieuwe Palestina en Egypte.

12 — *De godsdienst van Israël.*
(19) 3de druk, 1927, Groote godsdiensten II, 4, 19, Baarn Hollandia-Drukkerij.

13 — *De Bijbel* (verkorte vertaling).
3de druk, Amsterdam, L. van Looy, 788 blz., 1935.

14 — *Inleiding tot den Bijbel.*
(22) 2de druk, Amsterdam, Paris 1935, 500 blz.

[1]) De cijfers tusschen parentheses zijn de nummers der *Bibliografie* aan den *Keur* (zie n⁰ 21) toegevoegd.

15 — *The Tree of Life in Eden.*
(24) Zeitschrift f. Alttest. Wissenschaft NF 5, 1928; Keur uit de geschriften. De eerste menschen aten wèl van den levensboom, wat hun door de verdrijving uit het Paradijs werd belet.

16 — *Jahwebilder.*
(26) Zeitschrift f. Alttest. Wissenschaft NF 6, 1929, Keur uit de Geschriften 122—138. Er hebben nooit Jahwebilder bestaan en zijn ook nooit verboden, ook niet in den Decaloog.

17 — *Survivals.*
(27) Rectoraatsrede. H. J. Paris, Amsterdam, 1929.

18 — *De godsdienst in zijn verschijningsvormen.*
(28) Groningen, J. B. Wolters, 1933, 288 blz.

19 — *De Babyloniër tegenover het raadsel van den dood.*
(29) Verhandelingen van het Utrechtsch Provinciaal Genootschap 1934.
Het is onzeker of de Babyloniër een oordeel kende in de onderwereld. Sporen van opstandingsgeloof.

20 — *The horns of the Altar in the Semitic World, especially in Jahwism.*
(31) Journal of Biblical Literature, 1937, Keur uit de Geschriften 139—146.

21 — *Keur uit de verspreide geschriften van Prof. Dr. H. Th. Obbink.*
Amsterdam. H. J. Paris 1939.

22 — *The forms of Prophetism.*
Hebrew Union. College Annual Vol. XIV, 1939.
De Israëlietische profetieën onderscheiden zich van de heidensche door vorm en inhoud: de heidensche dragen een abrupt, de Israëlietische een continu karakter. De heidensche zeggen wat gebeuren *zal*, de Israëlietische wat gebeuren *moet* (religieuze prediking). Ze zijn het geweten van het volk, verkondigers van Gods wil, op grond van hun godskennis, welk element bij de heidensche profeten geheel ontbreekt.

23 — *Que croient les Babyloniens sur les morts?*
Revue de l'histoire et de la philosophie religieuses. 1940. I.
Sterke overeenkomst met Oud-Testamentische voorstellingen. De teksten, door Ebeling uitgegeven (zie JEOL I, 206) maken het waarschijnlijk dat de gedachte aan een eindoordeel hun niet geheel vreemd was.

EGYPTISCHE PHILOLOGIE

EEN GELUKKIGE FAMILIE?

Onder de beelden, die in 1904 uit de zoogenaamde cachette van Karnak te voorschijn zijn gekomen, bevindt zich ook dat van een knielende figuur [1]), die een groote, van een uitvoerig opschrift voorziene stele vóór zich vasthoudt. Het is het beeld van een priester van Amon, Nechtef-moet. Over den schouder geslagen draagt hij het priesterlijk pantervel. Op een daarover loopenden band leest men titels en namen van een koning der XXIIste dynastie, Osorkon II (± 850 v. Chr.). Volgens een grootendeels verloren gegane inscriptie op den bovenrand der stele is het beeld een gave als gunstbewijs van den gelijktijdigen Thebaanschen hoogepriester, Hor-si-ese, die zich hier ook den titel van koning, heer der beide landen, aanmatigt — een aanmatiging, die in de bijzondere positie van den Thebaanschen kerkelijken staat in het Egyptische rijk wel eenigen grond vindt, die echter onder krachtige koningen te Bubastis, den zetel der XXIIste dynastie, niet meer dan een ongevaarlijke pretentie kon zijn. Behalve de genoemde opschriften ziet men nog, op de zijkanten (dus de dikte) van de stele, aan de ééne zijde de figuur van Nechtef-moet's echtgenoote, Nesi-moet, vergezeld van de woorden, die zij geacht wordt te spreken; aan de andere zijde bevindt zich een afbeelding van hun beider dochter Sjep-en-ĕse, eveneens met een begeleidend opschrift.

In de tegenwoordigheid van Amon, onder wiens bescherming zij zich veilig wisten, heeft dit drietal in den tempel van Karnak gestaan, tot gebrek aan plaatsruimte of andere redenen het tempelbestuur noopten dit beeld tezamen met vele andere op een veilige plaats onder den vloer (de cachette) op te bergen. Dank zij de veiligheid dezer bergplaats is het dan in onze eeuw bijna ongeschonden teruggevonden. Zoo is nu reeds bijna 28 eeuwen vereenigd gebleven en moge tot in lengte van dagen vereenigd blijven dit drietal, dat blijkens de teksten zoo nauw verbonden moet zijn geweest.

Het zal de lectuur van de hieronder volgende vertaling van den tekst der stele en van de overige opschriften, hoop ik, ten goede komen, indien ik daaraan een korte schets laat voorafgaan van de omstandigheden, waaronder zij ons verplaatsen, van het karakter en de onderlinge verhouding der personen, met wie zij ons in kennis brengen, een summiere omtrek van het brokje familiegeschiedenis uit de 9de eeuw v. Chr., dat hier uit de nevelen van het verleden voor ons opdoemt, hoezeer het zich telkens weer in den mist dreigt terug te trekken en op te lossen — en met dit beeld zij de argelooze lezer tevens gewaarschuwd voor al het onzekere, dat mijn vertaling en uitleg aankleeft.

Een portret van Nechtef-moet te leveren zou een lust wezen, zoo het geene meesterhand eischte, mag ik Potgieter wel nazeggen, nu ik mij tot deze onderneming zet. Stel U dan voor een knaap eerst, die, in de nabijheid van den tempel opgegroeid, reeds vroeg met eerbied en bewondering, uit de verte en als naar iets onbereikbaars, heeft opgezien tot de priesters, die het heiligdom binnengingen om den god te aanschouwen. Verbeeld U een man later, wiens stoutste kinderdroomen in vervulling zijn gegaan: die heilige mannen, in zijn jeugdige verbeelding grooter dan burgemeesters of gouverneurs — hij is één der hunnen; om zijn schouders plooit het priesterkleed, hem meer waard dan een koningstooi; zich door een rechtschapen en deugdzamen levenswandel dat kleed waardig te toonen, ziedaar het ideaal van zijn mannelijke jaren, zijn levenszomer, zoo welbesteed ten bate van stad en land. Denk U een grijsaard

[1]) Gepubliceerd door G. Legrain, *Statues et statuettes de rois et de particuliers*, III (Caïro, 1914) blz. 20 vv. (sub nr 42208) en pl. 15 en 16. Met behulp dezer platen is het mogelijk enkele fouten der publicatie te verbeteren. Ongetwijfeld zou een vergelijking met het origineel op verschillende punten nog meer kunnen opleveren. Onder de tegenwoordige omstandigheden is er evenwel op de mogelijkheid daarvan zoo weinig uitzicht, dat ik meende deze proeve van interpretatie te mogen geven zonder daarop te wachten.

ten slotte, die in de weldadige stralen der Egyptische zon, geleund op zijn stokje, maar nog altijd vervuld van zijn eerste liefde, dagelijks zijn vasten rondgang doet door zijn oude, bekende heiligdommen. Zalig, wie zoo in het heilige Thebe oud mag worden!

Zijn vrouw, — doch hare schaduwachtige contouren met leven te vullen schijnt een taak, die reeds geheel op het gebied der vie romancée ligt, dat met den ernst van dit Jaarbericht kwalijk strookt. Voor ons doel is het genoeg te weten, dat hare bedoelingen volledig harmonieeren met die van haar echtgenoot.

Zij werden oud en der dagen zat, deze beiden, en toen, bij het klimmen der jaren, de lasten van het wonen in eigen huis allengs de lusten daarvan verre gingen overtreffen, zijn zij, zij het noode, er toe besloten de oude woning te verlaten. Gelukkig bezaten zij een dochter, die van der jeugd af aan de zorgen aan haar kindsheid besteed met de innigste ouderliefde had beloond, die haar ouders — mogen de goden haar de dichterlijke overdrijving niet euvel duiden — met de godheid placht gelijk te stellen, die nu als een reddende engel gereed stond hen met open armen te ontvangen, de liefste oplossing, inwonen bij haar, spontaan aanbiedend, eer nog de ouders het denkbeeld behoefden te opperen.

Nochtans — de jaren hebben het grijze paar levenswijsheid doen vergaren. Hebben zij er in eigen omgeving niet menigmaal voorbeelden van gezien, dat een langdurig samenwonen van ouders en kind zelfs de teederste liefde kan doen bekoelen, dat het in ieder geval goed is — en op deze kille aarde ook voor de bestendigheid der liefde het beste — een dergelijk toekomstgebouw op stevige, materieele fundamenten te grondvesten? Derhalve aanvaarden zij het voorstel in eenigszins gewijzigden vorm: zij zullen zich bij hun dochter inkoopen. Een deel van hun vermogen dragen zij dus bij bijzondere beschikking aan deze over. Geen bezwaar kan daartegen bestaan, want volgens de uitspraak van den god zelf mogen zij vrijelijk daarover beschikken. Ook doet deze transactie niets af aan het recht der dochter op een deel uit de erfenis, later na den dood des vaders, gelijk aan dat der andere verwanten.

Zoo leefden zij, willen wij hopen, lang en gelukkig. Doch niets is volmaakt hier beneden en zoo waren er — donkere achtergrond van deze lichte schilderij — booze familieleden, die met leede oogen de begeerde erfenis door dezen gang van zaken aanmerkelijk besnoeid zagen. Opdat nu na den dood des vaders deze loerende gieren zich niet op hun lang bespiede prooi zouden werpen en de rechten der arme dochter, die zich dan alléén in een vijandige omgeving zou moeten handhaven, zouden verkorten, besloot men deze beschikking onder goddelijke bescherming te stellen. Aldus de geschiedenis, die tot de vervaardiging van ons beeld leidde. In den tempel van Amon opgesteld, stond het beeld en stond het op de stele gegrifte besluit onder de schuts van dien god, dien Nechtef-moet aan het begin van ons opschrift zoo vurig huldigt, aan wiens dienst zijn gansche leven onverdeeld gewijd is geweest. Wie op dien koning der goden vertrouwt, vertrouwt niet tevergeefs! Hij zal ook dan, wanneer de ouders er niet meer zijn, niet doof zijn voor de stem des vaders op deze stele en de goede rechten der dochter handhaven tegenover haar belagers. Hij moge hen dooden, verzekert kort en vinnig de moeder.

Is het idyllisch familietafereel, dat ik U hier afschilderde, te mooi om waar geweest te zijn in een wereld, die ook toen reeds boos was? Dat bovengenoemde jaloersche verwanten een andere schets voor U zouden hebben ontworpen, dat die veronderstelde aanvalslustige boosaardigen een ander boekje zouden hebben opengedaan, indien ons de mogelijkheid gegeven was ook de andere zijde te hooren, het lijdt geen twijfel. In hun verhaal zouden de ouders misschien verschijnen als afgeleefde, half-kindsche figuren, die eigenlijk onder curateele gesteld moesten worden, de dochter als listige mooipraatster, die onder de mom van liefderijke bezorgdheid reeds lang haar netten had uitgezet, tot op een goeden dag de onnoozele oudjes de fuik inliepen en bij haar gingen inwonen. Nu windt zij hen om den vinger; een aanzienlijk deel van het familie-fortuin is reeds onder een of ander voorwendsel in haar zakken verdwenen. De hemel mag weten, wat er tenslotte nog overblijft!

Het is moeilijk een keus te doen tusschen deze twee diametraal verschillende voorstellingen, beide waarschijnlijk even partijdig. Maar het mag niet verzwegen worden, dat ons vertrouwen in de volledige juistheid van de eerste eenigszins geschokt wordt door den nadruk,

dien onze tekst zelf legt op het rechtmatige dezer beschikking. Zooveel woorden worden daaraan gewijd, dat het op zijn minst een uitzonderlijke procedure geweest moet zijn, en als van zelve rijst de vraag: Is deze zaak wel volkomen in den haak?

Evenwel — men moet niet te veel willen weten en onze plicht in ieder geval reikt niet verder dan de eisch de geschiedenis te teekenen, zooals ons document ons die voorstelt. Is dat in het voorafgaande met genoegzame duidelijkheid gebeurd, dan heb ik U daarmee de onontbeerlijke gegevens verschaft om nu de vertaling [2]) *als een zinrijk geheel te kunnen lezen.*

[1]Aanbidding van Amon-Re, den koning der goden, den heer des hemels, den heer der aarde, den heer der wateren, [den heer] der bergen, [den heer] van den oceaan, den oudste der Negen goden, [wiens gelijke niet] bestaat, wien geen ander evenaart, door den vierden priester van Amon, [2]Nechtef-moet. Hij zegt: Ik verkondig Uw grootheid voor de menschen, o heer der goden, ik verhaal uw volkomenheid en uw voortreffelijkheid aan het volk, want gij zijt de zon, die opgaat voor de menschheid, de zonneschijf, [3]die licht geeft, zoodat goden en menschen U kennen en onderscheiden [3]), wanneer gij u vertoont. Iedereen leeft bij het zien van uw schoonheid; alle zaad komt tot wasdom, wanneer uw stralen daarop gericht zijn; niets is er wat leeft zonder u. Gij leidt alle [menschen], [4]terwijl zij aangesteld zijn bij hun werk. Gij maakt de gesteldheid van hun leven, wanneer gij ziet allen die op hun zijde gelegd zijn [4]), terwijl gij u in het Westen vertoont. Zij bidden u, dat gij tot hen [5]) terugkeert. Liefelijk is uw oog van den nacht [6]), wanneer het de geboorte herhaalt, [5]de lamp voor de armen, die de harten doet leven. Gij leidt........ [7]) uw beeld in [6]Memfis, uw portret......... Hoe gelukkig is hij, die uw schoone gelaat ziet bij het aanbreken van den morgen. Waarlijk hij is zaliger dan de goden; niemand evenaart hem. Hij, die daarvan leeft, is gezond. ...[7]...[8]) wiens woonplaats in Thebe is, die oud wordt in zijn heiligdom [9]), die ronddwaalt in zijn tempels, die jubelt [10]) bij het aanheffen der feestgezangen [11]), die het lichaam verwarmt onder zijn familie en [8]tevreden is met hun spijzen [12]).

Ten tijde mijner jeugd was hij, die den tempel doorschreed, in mijn schatting als ware hij burgemeester der hoofdstad, iemand die met de maand-priesters omging als ware hij de hoogste autoriteit van het land [13]). Toen ik in den zomer gekomen was [14]) en ik [9]op den trap [15]) stond, bekleed met stool en kazuifel, scheen mij dat grootscher toe dan de sieraden van koningskinderen.

Ik spreek deze lofprijzing en dit gebed uit, opdat gij snellijk tot mij komt [10]op het oogenblik, dat ik roep wegens mijn dochter, uw hoorige, mijn lievelinge, die dienstvaardig voor mij zijn zal, want gij hebt mij geheel en al met haar doen sympathiseeren [16]), die Ta-sjere-en-moet heet, bijgenaamd [11]Sjep-en-ēse, dochter van Nesi-moet [17]), om haar te helpen in de toekomst, opdat gij voor haar duurzaam maakt het testament [18]) over alle bezittingen, die ik haar gegeven heb van uw domeinen in de stad en op het platteland, van horigen, [12]vee en alle dingen van het schathuis, die te land en te water aan haar vermaakt zijn. Geen andere zoon of dochter zal zeggen: „Geef mij hetzelfde". Gij zult (het) niet geven. Indien zij haar gemeen willen behandelen [19]) ter zake van het overschot [13]van mijn eigendom na den dag van (mijn) levensduur [20]), dan zult gij bewerken, dat zij haar deel ontvangt van al onze bezittingen hierna gelijk haar verwanten, zeer precies en nauwkeurig. Gij zult liefde jegens haar koesteren, nadat voor haar gezorgd is [door[14] den] grooten [god], den heer der menschen, (die) eveneens de heer (is) van haar verwanten [21]) volgens de woorden van den grooten god [22]): „Laat iedereen over zijn bezit beschikken". Mij behoort het bezit van mijn vader en mijn moeder, [de opbrengst[15] van het werk] mijner handen en de stoffelijke blijken van de gunst der koningen, die ik gediend heb in mijn tijd, zonder dat er een fout in mij gevonden werd. Met deze dingen heb ik naar mijn goeddunken gehandeld. Ik vertrouw[16] op u, want gij zijt de goede beschermer van wie (op u) vertrouwt, die antwoord geeft op de stem van den doode. Dies zult gij later strijden tegen hen, die tegen haar strijden; gij zult uw pijl en uw onheil [17]op hen afschieten om hun leven te verderven. Niet zal uw hoorn [23]) van hen losgemaakt worden tot in eeuwigheid. Hij zal aan iederen rouw overgeleverd zijn, ieder mensch, die haar in de toekomst lastig zal vallen ter zake van eenig ding, dat ik [18]haar gegeven heb of ter zake van iets, dat ik haar kinderen gegeven heb. [Geef], dat zij het behouden tot in eeuwigheid, opdat men in herinnering houde, dat gij den oprechte beschermt [19]en den smekeling niet vergeet.

Ik ben Uw hoorige, die waarlijk oprecht is; mijn hart [evenaarde] de tong van de weegschaal te midden van (uw) volgelingen; (ik), een priester zonder smet [20]onder uw dienaren. Ik bood u het recht aan [24]), mijn afschuw was het onrecht; ik hield mij ver van het bevlekken van uw priesterdienst; ik had afkeer van bedrog; ik heb niemand bij den kapitein van het land [25]) belasterd. Ik ging uit [21]om moeilijkheden op te lossen in het paleis. Ik was immers een groote in mijn stad, een bevelhebber van mijn stam, die mij neerboog tot mijn naasten, die geringer waren dan ik. Want ik wist [22]dat het resultaat van het goed doen een voorraadschuur is, die (nog) de kinderen in de toekomst vinden. Gij zult mij een belooning geven, namelijk een hoogen, gelukkigen ouderdom, Amon [23]dagelijks te zien, maar mijn wensch. Nadat ik koningen gediend heb, terwijl ik bewaard bleef voor hun toorn, hebt gij mijn ouderdom op hoogen leef-

[2]) Dit Jaarbericht is niet de plaats voor een uitvoerig philologisch commentaar, die eigenlijk noodig zou zijn. Want, zooals ik boven reeds aanstipte, lang niet alles in deze vertaling is boven twijfel verheven. Ik moet het echter meestal aan den critischen lezer overlaten het zekere van het onzekere te scheiden en zich een eigen oordeel te vormen.

[3]) Of: zoodat goden en menschen gekend en onderscheiden worden.

[4]) ᶜOp zijn zijde leggenᵓ is een uitdrukking voor: dooden. De bedoeling moet hier dus zijn, dat alle dooden herleven, wanneer de zon zich in de onderwereld vertoont, zooals het Poortenboek inderdaad beschrijft, hoe de dooden van iedere afdeeling der onderwereld, die één uur van de nachtelijke reis der zon beslaat, opleven, wanneer de zonnegod door de groote poort binnentreedt, in jammeren uitbarsten, wanneer de poort aan het einde van hun uur achter hem dichtslaat.

[5]) Er schijnt te staan: tot ons; een vermenging van directe en indirecte rede (ᶜkeer terug tot onsᵓ en ᶜdat gij tot hen terugkeertᵓ), die in het Egyptisch zeer veel voorkomt.

[6]) De maan.

[7]) Hier en in de volgende regels zijn door een breuk enkele woorden verloren gegaan.

[8]) Men vulle aan: Hoe gelukkig is hij, wiens woonplaats in Thebe is, of iets dergelijks.

[9]) In het heiligdom en de tempels, waarbij hij dienst doet. Indien het suffix op den god sloeg, zou er moeten staan: in Uw heiligdom, enz. Of heeft de lacune ons den draad doen verliezen?

[10]) Een onbekend woord, naar het schijnt.

[11]) Letterlijk: het opheffen der feestrecieten, een onbekende verbinding.

[12]) Of: bezit. Deze passage gaf mij aanleiding tot de veronderstelling, dat Nechtef-moet op hoogen ouderdom bij een familielid is gaan inwonen. Dit geeft ons tevens een redelijk motief voor de bijzondere schenking aan de dochter. Anders zou dit pure voortrekkerij moeten zijn.

[13]) Of: (de gedachte aan toekomstige) omgang met de maand-priesters scheen mij toe, als zou ik de hoogste autoriteit van het land worden. Beide vertalingen veronderstellen, helaas, een lichte corruptie van den tekst.

[14]) Een bloemrijke uitdrukking: toen ik den manlijken leeftijd bereikt had.

[15]) Van het heiligdom.

[16]) Letterlijk: gij hebt recht gemaakt mijn hart in haar, zonder dat iets ontbreekt.

[17]) De moeder.

[18]) Ik gebruik de gewone vertaling van het Egyptische woord. Misschien ware schenking of iets dgl. hier beter. De term zou in zijn vollen omvang, liefst met de hulp van een jurist, bestudeerd moeten worden.

[19]) Letterlijk: verkeerd behandelen, een transitief gebruik van een werkwoord, dat beteekent: slechte bedoelingen koesteren? Of is een voorzetsel weggevallen en moest er eenvoudig staan: indien zij slechte bedoelingen <tegen> haar koesteren ter zake van, enz.?

[20]) De bedoeling is m.i., dat na den dood des vaders Sjep-en-ēse gelijkelijk met andere erfgenamen deelgerechtigd zal zijn in wat er, na aftrek der genoemde bijzondere beschikking ten haren gunste, nog van het vermogen van Nechtef-moet overblijft. Een kleine lacune aan het eind van r. 12 vergroot de onzekerheid.

[21]) De vertaling van de geheele passage, nadat ... verwanten, is, mede wegens een kleine lacune, zeer onzeker. De bedoeling schijnt te zijn: De groote god is heer van alle menschen, dus ook van de verwanten; derhalve moeten deze zich aan zijn uitspraken onderwerpen.

[22]) De groote god is hier blijkbaar onderscheiden van Amon. Anders zou er wel staan: volgens uw eigen woorden. Zie ook de voorafgaande, onzekere passage. Is de aangehaalde stelregel een algemeen erkende rechtsregel, geldend als afkomstig van den grooten god, of is het een bijzondere uitspraak (een orakel), uitgelokt, toen Nechtef-moet deze beschikking wilde treffen en misschien twijfelde aan de rechtmatigheid daarvan?

[23]) Waarmee hij als een stier den schuldige stoot.

[24]) Recht, er staat *Māt*, de godin van recht en waarheid. Het aanbieden van een figuurtje van Māt aan den god is een der cultushandelingen.

[25]) Den koning.

tijd ontvangen in uw heerlijke huis, terwijl ik ben [24]afgebeeld als [26]) een In-moetef. Ik ben zonder weerga; ik was hun hoofd, die de inzettingen leidde. Moogt gij maken, dat degenen, die later komen, zeggen: „Hoe gelukkig is hij die rechtschapen wandelt [25]op den weg van den god". Moge ik later rusten in mijn graf, terwijl uw oog rust op uw hoorigen, die van mij afstammen, zoodat mijn *ka* [27]) geprezen wordt in uw huis, zonder ophouden.

De moeder, beperkt tot wat er op den zijkant der stele na aftrek van haar figuur aan ruimte overblijft, moet zich noodgedwongen korter uitdrukken. Zij onderstreept als het ware de hoofdgedachten in het lange relaas van haar echtgenoot.

De meesteres des huizes, de vrouwe Nesi-moet, zij zegt: O Amon, gij zijt de beschermer van goden en menschen; gij zijt de kampioen van hem, die leeft, de beschermer van hem, die gestorven is. Gij zijt het, die het opneemt voor de zaak van den ongelukkige, die den gewelddadige onderwerpt. De goden juichen uw naam toe, evenals de landen en vreemde landen. Kom tot mij. Ik ben uw dienares, die goed doet(?) ... onze dochter Sjep-en-ēse. Maak, dat zij onze bezittingen behoudt en dood degenen, die haar zullen lastig vallen. Gij zijt een beschermer tot in eeuwigheid.

Tenslotte de woorden der dochter, zooals ik boven reeds zeide, een matelooze uiting van ouderliefde in geconcentreerden vorm:

Hun dochter, Ta-sjere-en-moet, bijgenaamd Sjep-en-ēse, zij zegt: Wat is voor den mensch een god behalve zijn vader en zijn moeder? Wien zij begunstigen, dien begunstigt de god; wien zij liefhebben, dien heeft de god lif. Dat is het, waardoor ik voorspoed geniet; mijn Chnoem [28]) en mijn Meschenet [28]) hebben mij lief. Ik zal behouden alles, wat gij aan mij vermaakt hebt. Gij zijt rechtvaardigen bij Uw [29]) goden. Mogen de goden doen, wat gij hun hebt aangewezen voor mij [30]) te doen om uwentwil in eeuwigheid.

Leiden A. DE BUCK

EEN EGYPTISCH DAGENMELKER

Evenals het voorafgaande artikel houdt ook dit zich bezig met een tekst, die voorkomt op één der beelden, afkomstig uit de cachette *van Karnak en uit denzelfden tijd dateerend. Ditmaal is het echter een beeld in den vorm, die verreweg het meest gekozen werd door de bevoorrechte priesters en ambtenaren, die zich op deze wijze in den tempel mochten doen vertegenwoordigen, namelijk dien van een hurkende figuur. Deze pleegt daarbij zoo samengeperst te worden, dat het geheele lichaam in een cubus verdwijnt waaruit slechts het hoofd naar buiten steekt. Behalve dit zijn ook handen en voeten dikwijls zichtbaar, soms duidelijk, soms slechts flauw gemodelleerd. Een voordeel van dezen cubusvorm was, dat hij vrijwel over zijn geheele oppervlakte plaats bood voor opschriften, een gelegenheid, die meestal ruimschoots is uitgebuit. Zoo vindt men op deze beelden teksten van allerlei aard: lange genealogieën, waardoor wij van sommige families uit dezen tijd een uitgebreiden stamboom kunnen opstellen; biographieën van de ideale soort, die den Egyptenaren zoo dierbaar was; hymnen en gebeden aan de goden, aan Amon vooral. Een andere, minder gewone stof behandelt de tekst, waaraan wij hier zijn geheimen zullen trachten te ontrukken en waarvoor Kees het eerst de aandacht der vakgenooten gevraagd heeft* [1])*, een aandacht, die hij wegens de merkwaardigheid van zijn inhoud ten volle verdient, wegens zijn bijzondere moeilijkheden ten zeerste noodig heeft.*

Deze inhoud bestaat nl. in hoofdzaak uit een brokje levensbeschouwing, een stuk „wijsheids"literatuur (chokma)*, dat hier als rede van den doode is ingelascht en terecht heeft Kees op het belang dezer ‚philosophierenden Einlagen' gewezen. Dit scheen hem een poging tot verklaring te rechtvaardigen, ofschoon hij zich van het problematische van veel daarin volkomen bewust was. De volgende mijnerzijds ondernomen poging hoopt in sommige opzichten — met name in de opvatting van den tekst als een geheel en een eenheid — iets verder te komen. Ook in deze nieuwe vertaling blijven echter vele raadselen en onzekerheden. Met een uitvoerige bespreking daarvan mag ik de lezers van dit Jaarbericht niet vermoeien; vakgenooten zullen ze zelve ontdekken en, naar ik hoop, ook hun krachten er op willen beproeven.*

Waarin bestaat de moeilijkheid van een tekst als deze? Het is misschien nuttig, juist voor lezers, die het origineel niet kunnen lezen, dit met een enkel woord duidelijk te maken. Een vergelijking van twee, sterk uiteenloopende vertalingen zou hen anders wellicht sceptisch kunnen stemmen ten opzichte van de zekerheid onzer kennis van het Egyptisch in het algemeen. Nu zou ik niet gaarne de onvolledigheid hiervan loochenen. In het onderhavige geval zijn echter de grootste moeilijkheden niet daarin — dus in de gebrekkige of ontbrekende kennis van enkele woorden bv. — gelegen. Eveneens schuilen zij slechts voor een klein deel in de onbetrouwbare orthographie, — gevolg van het feit, dat hier iemand in de 9de eeuw klassiek Egyptisch schrijft, een taal, die toen reeds eeuwen lang dood was —, waardoor de juiste beteekenis van allerlei vormen onzeker wordt; voor een klein deel mogen wij misschien ook de schuld schuiven op fouten in den tekst, al is het verstandig met dit vonnis, dat dikwijls slechts een ander woord is voor onze gebrekkige kennis, voorzichtig te zijn. Grootendeels zijn zij echter het gevolg van een eigenaardigheid van den Egyptischen stijl. Deze geeft namelijk bij het aaneenvoegen der afzonderlijke zinnen tot een grooter geheel niet alleen aan een nevenschikkend verband boven een onderschikkend verre de voorkeur, doch schijnt veelal in het geheel geen behoefte te gevoelen aan het aanduiden van eenige betrekking tusschen de zinnen onderling. Allerlei woorden, als: en, maar, evenwel, nochtans, slechts, opdat, zoodat, dus, enz., waarmee wij het verband in zoo ruime mate plegen aan te duiden, kent het Egyptisch niet; wij moeten deze nuances uit den samenhang raden. Nu baart dit, zooals men begrijpen zal, weinig moeilijkheden bij de vertaling van een verhaal bv., waar de geschiedenis, de intrige een veilige leidraad zijn. Doch bij teksten als de onze vormt deze eigenaardigheid een bijna onoverkomelijk obstakel. Men moet uit de afzonderlijke zinnen het geheel opbouwen en kan toch deze en hun strekking eigenlijk pas goed begrijpen, wanneer men den samenhang des geheels doorziet! Is dan bovendien het onderwerp of de wijze van behandeling nieuw, dan kan men zich in zulk een tekst, ook al zijn alle woorden bekend, als in een doolhof verplaatst voelen, tot een draad van Ariadne — moge hij stevig blijken — ons de richting wijst.

Weliswaar is nu de inhoud van het stukje wijsheid, dat ons beeld verkondigt, niet gloednieuw, doch de inkleeding is dit wel — althans voor ons. Met de mogelijkheid, dat ook deze door nieuwe vondsten veel ouder kan blijken te zijn, moeten wij bij het traditioneel karakter van de Egyptische literatuur natuurlijk rekening houden; practische hulp biedt echter deze mogelijkheid ons voorshands niet.

Beschouwen wij eerst den inhoud in het algemeen. Het levensideaal, aan Neb-entēroe in den mond gelegd, luidt in enkele woorden samengevat: geniet het leven! Het is, zooals ik boven aanstipte, van veel ouderen datum. Wij vinden het reeds — ook Kees wijst hierop en het is waarschijnlijk het oudste voorbeeld — bij Ptahhotep, den wijze uit het Oude Rijk, aan wien een verzameling spreuken wordt toegeschreven, die zeer wel werkelijk van hem afkomstig kan zijn.

[26]) In (of als) het beeld van; de lezing is niet geheel zeker, doch waarschijnlijk. Dit beeld is dan het beeld zelf, waarop ons opschrift staat; Nechtefmoet draagt hier immers het pantervel, dat de speciale dracht is van den In-moetef (een bepaalde priester).

[27]) Of: mijn naam.

[28]) Met Chnoem, den god, die de menschen op zijn pottenbakkersschijf vormt en ook bij de geboorte werkzaam is, wordt hier de vader aangeduid; met Meschenet, een geboorte-godin, de moeder.

[29]) Letterlijk: hun goden; volgens Egyptisch spraakgebruik, dat zegt: ik ben een gunsteling van zijn heer, in plaats van: mijn heer. De orthographie schijnt een opvatting als louter meervoud (de goden) uit te sluiten.

[30]) De plaat schijnt deze noodzakelijke verbetering te begunstigen; slechts is een streepje wat breed uitgevallen.

[1]) ZÄS 74 (1938), 73 vv. Kees geeft daar ook een gecollationneerden tekst van het door Legrain, *Statues et Statuettes de rois et de particuliers*, III, 60 (sub nr 42225) uitgegeven opschrift.

V o l g u w h a r t, *heet het daar* [2]), zoolang gij leeft. Doe niet meer dan wat bevolen werd. Verminder niet den tijd van het volgen van het hart. Het is een afschuw van den levensgeest, zijn uur te bederven. Misvorm niet de taak van elken dag door meer (te doen) dan uw huis in stand te houden. Wanneer bezit komt, v o l g (dan) u w h a r t. Wat baten bezittingen, indien het hart norsch is?

Het volgen van het hart, *het is de technische term in deze literatuur voor een genieten van het leven, dat geenszins losbandig of lichtzinnig is. Een frivool en overdreven levensgenot vindt natuurlijk in de oogen van den wijze geen genade:*

Wie den ganschen dag ernstig [3]) is, heeft geen blij oogenblik.
Wie den ganschen dag vroolijk is, houdt zijn huis niet in stand [4]).

De boog kan niet altijd gespannen zijn. Wat deze wijsheid in hoogte of diepte moge te kort schieten, zij vergoedt het door een overvloed van gezond verstand en practische bruikbaarheid. Tusschen de twee gevaarlijke uitersten ligt een pad, platgetreden — het zij zoo —, maar van beproefde veiligheid. Bewandel dat en gij zult het een ⸢weg des levens⸣ bevinden. Zoo vermaant deze oudste wijsheid, zoo roept zij nog een paar duizend jaar later bij monde van den hoogeerwaarden Petosiris, hoogepriester van Hermopolis, geen losbol of doordraaier, maar een vroom en achtenswaardig man [5]):

Ik zal U leiden naar den weg des levens, ik zal u uw levenswijze leeren ... Houdt U aan mijn woorden en gij zult hun nut ondervinden en mij er dankbaar voor zijn. D r i n k t, w o r d t d r o n k e n [6]), h o u d t n i e t o p f e e s t t e v i e r e n, v o l g t U w h a r t, terwijl gij op aarde zijt!

En de Egyptenaren hebben dien raad ter harte genomen. Tusschen de ellenlange en daardoor soms ietwat benauwende opsommingen van deugden, waaruit hun ideale biografieën grootendeels plegen te bestaan, duikt zoo nu en dan — als een klaproos tusschen het koren — een bewijs op, dat niets menschelijks hun vreemd was en dat zij ook aan de meer lichtzinnige zijde der menschelijke natuur recht lieten wedervaren. Dan noemt zich een groote uit het Middel-Rijk [7]):

Iemand, die rijk is aan spijzen, een beminde van de olie [8]), een makker van den vroolijken dag.

En in denzelfden geest spreekt weer later de koninklijke schrijver Wennefer [9]):

Ik was een waardige van mijn vader, een gunsteling van mijn moeder,
een die vriendelijk was voor zijn broeders.
Ik heb op aarde niets gedaan, wat gij [10]) verafschuwt.
Geeft mij (daarom) brood in de stad der eeuwigheid,
water in het doodenrijk en in de doodenstad.
Want ik was een man, die verdient, dat hem weldaden bewezen worden.
Ik was rechtvaardig van hart, vrij van scheefheid.
Ik was een ingewijde, die den god gehoorzaamde.

[2]) Ptahhotep, ed. Dévaud, 186—193.

[3]) Zwaartillend, of iets dergelijks. Het woord is onbekend, doch moet de tegenstelling zijn van het woord in den volgenden regel, dat: vroolijk, luchthartig, enz. beteekent.

[4]) Ptahhotep, ed. Dévaud, 380—383.

[5]) G. Lefebure, *Le Tombeau de Petosiris,* nr 127.

[6]) Misschien is de uitdrukking wat te zwaar. Men vergete echter niet, dat bv. in de Thebaansche graven argeloos tafereelen van dronkenschap en daarop volgende onpasselijkheid, zelfs van dames, zijn afgebeeld, Andere tijden, andere zeden.

[7]) R. Anthes, *Die Felseninschriften von Hatnub,* Gr. 23.

[8]) De olie, waarmee men zich zalft, komt in de Egyptische teksten herhaaldelijk voor als een levensbehoefte, op één lijn staande met voedsel en kleeding. Ook in dit opzicht, evenals in grondgedachte en toon, doet Prediker 9 : 7 vv. aan de Egyptische wijsheid denken:

Welaan, eet met vreugde uw brood,
en drink uw wijn met een vroolijk hart,
want God heeft het reeds aldus voor u beschikt.
Laat uw kleederen ten allen tijde (feestelijk) [wit zijn,
en laat de zalfolie op uw hoofd niet ontbreken!
Geniet het leven met een vrouw, die ge lief hebt...
(vert. Gemser)

[9]) K. Piehl, *Inscriptions hiéroglyphiques,* I, pl. XXXVII; e.a.

[10]) De goden, die in den aanhef van het opschrift genoemd zijn.

Ik was een geprezene in mijn stad, een voortreffelijke in mijn gouw,
vriendelijk voor iedereen.
Ik was flink van karakter, schoon om aan te zien,
groot van bemindheid, vroolijk van gezicht.
Ik was kloekmoedig in een tijd van moeilijkheden,
zoet van tong, uitstekend in het spreken.
Ik was voor wie in nood was een goede (vlucht)heuvel, waarop door iedereen vertrouwd wordt.
Ik was iemand, die de hal (des konings) binnenkwam, die zijn woord meester was,
voortreffelijk van raad, die goede leiding gaf.
Ik was iemand, die den ellendige redde van hem, die machtiger was dan <hij>;
iemand, die als veerman dienst deed voor iedereen
Ik was een uistekende edele, die deed wat de goden willen.
Ik was vriendelijk voor mijn hoorigen.
Ik opende mijn hand, voor wie niets bezat, zonder tot mijzelf te zeggen:
ik heb gegeven [11]).
Ik was iemand, die het recht lief had en de zonde haatte,
want ik wist, dat die een afschuw is voor den god.
I k w a s i e m a n d, d i e d e d r o n k e n s c h a p l i e f h a d, d e h e e r v a n e e n f e e s t d a g.

Heeft de eindelooze reeks braafheden ons ongeduld gaande gemaakt, het slot is ontwapenend. Bij 't scheiden van de markt valt deze brave Hendrik mee.

Met deze voorbeelden uit ver uiteenliggende periodes der Egyptische geschiedenis meen ik te kunnen volstaan ter kenschetsing dezer levenshouding. Hare motieven, voor zoover wij ze tot dusver leerden kennen, liggen binnen de grenzen van dit leven. Louter en alleen uit een oogpunt van de beste levenspraktijk wordt naast inspanning ontspanning aanbevolen, naast arbeid verpoozing, naast het koren de korenbloemen. Met een beeld, ontleend aan dezelfde sfeer, vermaant weer een andere Egyptische wijze [12]):

Zie, ik onderwijs u betreffende den weg van een man, die een huis wenscht in stand te houden. Maak u een tuin en omring u een komkommerbed, boven en behalve uw bouwland. Vul uw hand met alle bloemen, die uw oog ziet ...... Het is goed ze niet te verwaarloozen.

Beziet men onzen tekst tegen dezen achtergrond, dan blijkt deze gedachte daarin een breede plaats in te nemen: het is niet dwaas het hart te volgen, doch dom is het te slapen, terwijl de zon schijnt, dorst te lijden, terwijl het bier vlak naast u staat, kortom met piekeren en bezorgd zijn het mooie leven te bederven.

Daarnaast treft men echter nog een ander motief aan. Geniet het leven, want het is kort en de dood maakt een einde aan alle aardsche genietingen en de onderwereld wacht, het doodenrijk, dat in dezen kring van voorstellingen een oord is, dat misschien zijn eigenaardige aantrekkelijkheden bezit, doch in ieder geval voor een mensch van vleesch en bloed niet onverdeeld begeerenswaardig is. Een merkwaardig gesprek tusschen Osiris en Atoem gunt ons een blik op de aarzelingen van het menschelijk hart daartegenover [13]).

Wat Osiris tot Atoem zeide: Wat beteekent het, dat ik naar het doodenrijk ga, dat geen water bezit en geen lucht, maar dat zeer diep is en zeer duister.

(*Atoem:*) Men leeft daar van tevredenheid.
(*Osiris:*) Maar men smaakt daar geen mingenot.
(*Atoem:*) Ik heb hun (den bewoners der onderwereld) het geest-zijn gegeven in plaats van brood en bier, zoo sprak Atoem.
(*Osiris:*) Het is mij te pijnlijk, o mijn heer, uw gelaat [14]) niet te zien; ik kan het gemis van U niet verdragen.

[11]) Indien de vertaling juist is, was hij dus iemand, wiens linkerhand niet wist, wat zijn rechter deed.

[12]) *Pap. Chester Beatty* V, vs. 2, 8—11.

[13]) Doodenboek 175.

[14]) De zon; Atoem is een zonnegod.

Wonderlijke tegenwerpingen in den mond van Osiris, den heer van het doodenrijk; begrijpelijk terughuiveren tegenover de 'andere' wereld door den mensch, dien dit leven zoo lief is. Vandaar dit tweede motief, het leven te genieten, zoolang het dag is. Zeer duidelijk beluisteren wij het bv. in de woorden, die de gestorven vrouw van een Memphistisch hoogepriester tot haar echtgenoot richt [15]:

O mijn broeder, mijn echtgenoot, mijn makker, gij hoogepriester,
word niet moede te drinken, te eten, dronken te zijn en mingenot te smaken.
Vier een vroolijken dag, volg uw hart elken dag, laat geen bezorgdheid toe in uw hart.
Wat zijn de jaren daarvan op aarde [16]?
En wat het doodenrijk betreft, het 's een land van slaap, een zware duisternis, de woonplaats dergenen, die ginds zijn.

Een ander maal hooren wij de klacht van een jong gestorven kind, dat vroeg is weggesleept, welks jaren verkort zijn, dat snellijk is weggenomen als een man, dien de slaap wegneemt, en dat nu de bezoekers van de necropolis verzoekt de formule van het doodenoffer uit te spreken [17]*:*

Voor uw Ka van alle goede dingen, o klein kind, welks levensduur schielijk is heengegaan, zonder dat het zijn hart heeft kunnen volgen op aarde.

Deze beide voorbeelden stammen uit de laatste eeuwen voor Christus, doch ook in dit geval kunnen wij dezelfde gedachten reeds in zeer ouden tijd uitgesproken vinden en opklimmen tot het begin van Midden-Rijk of nog vroeger. Wanneer in het bekende Bericht van den Levensmoede over den strijd met zijn ziel *de man zijn ziel vermaand heeft den dood niet te zoeken, doch geduld te hebben, tot hij een erfgenaam krijgt, die het offer zal brengen en voor zijn graf zal zorgen, zoodat de ziel* [18] *in het Westen een plaats zal vinden, waarop hij kan neerstrijken, dan antwoordt deze:*

Indien gij aan de begrafenis herinnert, dat beteekent droefenis en het brengen van tranen door iemand treurig te stemmen, dat beteekent iemand uit zijn huis sleepen en op het woestijnplateau werpen. Dan stijgt gij niet meer op naar boven om de zon te zien. Zij, die met graniet gebouwd hebben, die pyramiden construeerden, schoone in schoon bouwwerk — zoodra de bouwers goden [19] zijn, gebeurt het, dat hun offersteenen leeg staan als die der vermoeiden, die op een dijk zijn gestorven, zonder nabestaande: het water nam zijn deel (van hen) en de zon desgelijks. Luister daarom naar mij; zie, het is den mensch goed te luisteren. Volg den feestelijken dag; vergeet het bezorgd zijn.

De pessimistische kijk op het leven na den dood wordt hier nog versomberd door de voor een Egyptenaar wel zeer ontmoedigende ontdekking, dat de kostbare zorgen voor graf en doodencultus na korten tijd tot falen gedoemd zijn. Een enkele generatie, enkele tientallen van jaren misschien — en de offerplaatsen liggen verlaten, de doodentempels zijn ruïnes.

Het bekendst zijn deze gedachten geworden, doordat zij het klassieke thema vormden der liederen, die de harpspelers zongen bij de maaltijden, waaraan de verwanten van den doode aanzaten. In menig graf is zulk een zanger afgebeeld en tevens het lied, dat hij zingt, vereeuwigd. Een der beroemdste stamt eveneens uit het Midden-Rijk, uit het graf van een koning Antef, waar latere geslachten het copieerden, zoodat het nog in het Nieuwe Rijk in verschillende variaties gangbaar was. Enkele strophen uit één dezer gezangen [20] *mogen de schildering van deze tweede motiveering der stelregel:* pluk den dag, *besluiten.*

Geslachten vergaan sinds den tijd van den god, jonge geslachten komen op hun plaats. Rē gaat 's morgens op, Atoem gaat onder in den berg van het Westen. Mannen verwekken en vrouwen ontvangen. Iedere neus ademt lucht. Denzelfden morgen, dat zij geboren worden, keeren zij terug naar hun plaats. Vier (daarom) een vroolijken dag, o godsvader [21], houd zalf en fijne olie tezamen aan uw neus, leg kransen, lotusbloemen, lelies aan de borst van uw zuster, uw beminde, die naast u zit. Zet zang en muziek vóór u; draai al het onaangename den rug toe; denk (slechts) aan vreugde, tot die dag komt, waarop gij landt in het land, dat het zwijgen bemint.... Vier een vroolijken dag, o Neferhotep, godsvader, rein van handen. Ik heb gehoord, wat gebeurd is met de oude wijzen, hun huizen zijn verwoest, hun plaatsen zijn niet meer, zij zijn als hadden zij nooit bestaan sinds den tijd van den god.... Volg uw hart.... Vier een vroolijken dag.... Denk aan den dag, waarop men u sleept naar het land, dat het zwijgen bemint....

De kring van gedachten, de gevoelssfeer waarin wij ons hier bevinden, speuren wij ook in onzen tekst, waar hij zijn genieten van de goede dingen der aarde motiveert met de wetenschap, dat het woestijndal, d. i. de begraafplaats, het doodenrijk duisternis is.

Ziedaar met enkele voorbeelden uit vroeger en later tijd de omgeving geschetst, waarin de tekst, welks verklaring het doel dezer bladzijden is, thuis hoort. Of verloren wij de aanleiding tot deze uitweidingen te veel uit het oog? Genoeg woorden gewisseld, meent ge, ongeduldige lezer, die eindelijk wel eens daden wilt zien. Ziehier dan de vertaling der levensleer, waartoe ik u zoo uitvoerig heb ingeleid.

[1]De erfvorst en graaf leeft, de schatbewaarder des konings, de priester, die de deuren des hemels in Karnak opent [22], die binnengaat in het geheim in het koninklijk paleis, de ambtenaar van de hal, die het land leidt met zijn beleid, de groote eerwaardige in Boven-Egypte, de oorkonden-schrijver des konings in Boven-Egypte, Neb-entēroe zaliger, zoon van [2]den burgemeester der hoofdstad en vezier, den mond van Nechen, den priester van Māt, Nesiamon zaliger, hij zegt:

Ik was op aarde als één, die binnentreedt bij den god, als oogen des konings [23] in Karnak, iemand, die voorschriften geeft bij alle bouwwerken, [3]die ondoorgrondelijk zijn [24], die de handwerkslieden leidt volgens het juist beginsel, die verstandig spreekt, wanneer hij adviezen geeft in het paleis, die het kwaad verdrijft in ieder opzicht, die alle goden tevreden stelt met hun reinigingen.

Ik riep de menschen op (rekening houdend) met hun verlangen, ik onderscheidde [4]iedereen naar zijn aard, ik lette op zijn wensch.

Ik bracht mijn leven door in vroolijkheid zonder bezorgd te zijn en zonder ziekte. Ik maakte mijn dagen feestelijk met wijn en olie. Ik beloonde mijn moeite [5]naar mijn wensch [25]. Want ik wist, dat het woestijndal duisternis is. Daarom is hij niet dwaas, die zijn verlangens bevredigt.

De priester van Amon, de oorkondenschrijver des konings, Tere [26], hij zegt:

Hoe gelukkig is hij die zijn leven doorbracht, [6]terwijl hij zijn hart volgde, in de gunst van Amon. Hij heeft mij het ambt verleend van openaar der deuren des hemels; hij heeft mij aangesteld tot gunsteling in het paleis. Ik overschreed de levensjaren van iedereen [7]in mijn tijd [27]; ik bereikte het woestijndal in zijn gunst. Het land [28] weeklaagde, nadat ik verscheiden was; talloos waren mijn aanhangers, namelijk de menschen [29]. [8]Wees niet bezorgd [30], opdat niet het gelijke daarvan [31] gebeure. Rouw heeft wie leeft met het hoofd

[15]) Lepsius, *Auswahl*, Tf. 16, e.a. Behandeld door Erman in de *Festschrift E Sachau*, 103 vv.

[16]) D.w.z. kort zijn de jaren, dat men daarvan kan genieten.

[17]) G. Lefebure, *Le Tombeau de Petosiris*, nr 56.

[18]) De *ba*-ziel in de gedaante van een vogel.

[19]) De gestorven koningen zijn goden.

[20]) W. Max Müller, *Die Liebespoesie der alten Aegypter*, Tf. 1.

[21]) Het lied staat in het graf van een priester.

[22]) Dit is de titel van den hoogepriester van Amon in Karnak; de hemel is diens naos.

[23]) Een titel.

[24]) Zeer onzekere vertaling. Kees vermoedt een fout, doch zie *Urk.* IV, 365, 11; 389, 10.

[25]) Zoo de letterlijke vertaling. Beteekenis: na moeizamen arbeid (vgl. *Admonitions*, 5, 7) gunde ik mij ontspanning.

[26]) Dit is een andere naam van Neb-entēroe.

[27]) Volgens een ander opschrift op hetzelfde beeld werd hij 96 jaar, gezond en zonder ziekte.

[28]) De nadruk ligt op *land*. Heel Egypte en niet enkel zijn naaste omgeving rouwde.

[29]) D.i.: de Egyptenaren. De gedachte is dezelfde als die der vorige zinsnede. Voor de constructie vergelijke men bv. Petosiris, nr 56, 4: ik was rijk aan vrienden, namelijk alle menschen van mijn stad.

[30]) Dit brokje levenswijsheid volgt abrupt. Men kan zich echter den gedachtengang zoo voorstellen, dat de spreker zich nu tot het treurende volk wendt met de vermaning: Geef u niet aan uw droefheid over, enz.

[31]) D.i.: juist dat, waarover gij u bezorgd maakt. Of verliest de auteur hier uit het oog, dat de spreker over zichzelf in den eersten persoon spreekt? In dat geval zou men ook kunnen vertalen: het

op de knie [32]). Wees niet eng van hand met wat gij bezit; wees niet leeg van hand met [9] uw vermogen. Zit niet in de hal van het piekeren [33]), terwijl gij den morgen voorspelt, voordat hij gekomen is [34]). Vrees niet voor een oog, dat traant, opdat het niet kome door vooruit (er aan) te denken [35]). [10]Slaap niet, terwijl de zon in het Oosten staat; lijd geen dorst in de tegenwoordigheid van bier. Het Westen [36]) heeft gebrek. Geef.... [37]) [11]aan wie zijn hart volgt. Het hart is een god; de maag is zijn kapel; het verheugt zich, indien zijn ledematen in feestelijke stemming zijn [38]).

O, gij priesters en godsvaders van Amon, gij die den hemel [39]) op aarde binnentreedt, groot aan [12]reinheid bij het feest van het maandbegin, gij, die het oog binnenleidt bij de beide gangen van de maand [40]), beweegt mijn beeld niet van zijn plaats uit ontzag voor de afkeuring van Amon. [13]Brengt dagelijks een offergave aan mijn *ka* met alle offerresten van Amon, brood, bier, wijn en olie van de offertafels van den heer van Thebe voor den *ka* van dezen voortreffelijken ambtenaar.

Leiden, 23 Augustus 1940 A. DE BUCK

EGYPTISCHE PHILOLOGIE IN 1939

Een volledige bibliographie over de laatste jaren verscheen in JEA 24, 1938, 213—241. Ook van de zoo belangrijke *Topographical Bibliography* verzorgd door de dames Porter en Moss kwam een nieuw deel klaar (VI, 1939), dat de gegevens omtrent de voornaamste tempels van boven Egypte bevat: Abydos, Dendera, Esna, Edfoe, Kôm Ombo en Philae.

SCHRIFT EN TAAL. K. Sethe, *Vom Bilde zum Buchstaben. Die Entstehungsgeschichte der Schrift.* Mit einem Beitrage van S. Schott, Leipzig 1939 (CdÉ XV, 1940, 85—88, OLZ 43, 1940, 222—227) onderzoekt op breeden grondslag de wordingsgeschiedenis van ons alphabet, waarbij Egypte natuurlijk een voorname plaats inneemt. Achtereenvolgens worden behandeld het beeld als overbrenger van gedachten, het ideographische beeldenschrift en de phonetiseering ervan, het ontstaan van zuivere klankschriften en de oorsprong van het alphabet. Zijn opvatting is, dat het Phoenicisch schrift, omdat het een consonantenschrift is, niet uit het spijkerschrift, dat lettergrepen schrijft, kan ontstaan zijn, maar slechts uit het Egyptisch. De Sinaïinscripties zijn hierbij de bemiddelaars geweest. Waarom echter de Egyptenaren geen klinkers schreven, is tot heden nog onverklaard. Door het aanhangsel van Schott worden enkele opvattingen nader gepraeciseerd of gewijzigd, maar het boek heeft daardoor nog aan waarde gewonnen. — H. Grapow, *Vom Hieroglypisch-Demotischen zum Koptischen.* Ein Beitrag zur ägyptischen Sprachgeschichte, SBPA 1938, 322—349 behandelt op een ook voor niet-deskundigen aantrekkelijke wijze de moeilijkheden, waarmee de schrijfwijze der Egyptische taal tientallen eeuwen te kampen heeft gehad: aan den eenen kant historische

gelijke van hem, nl. den doode. Immers wie zich aldoor zorgen maakt, nooit zijn hart volgt, is levend dood; zie n. 32.

[32]) D.i.: de houding van wie rouw bedrijft. Hier en in het volgende wordt in allerlei beelden een levenshouding geteekend, die, blind voor de voorrechten des levens, bij levenden lijve reeds dood is en arm te midden van schatten.

[33]) Letterlijk: het visschen van het hart; de uitdrukking is verder onbekend; de samenhang schijnt mij deze beteekenis aan de hand te doen.

[34]) Vgl. *Welsprekende Boer,* B 1, 183: Neem geen voorzorgen voor den dag van morgen, eer hij gekomen is. Elders geldt ᶜden morgen te kennen, eer hij gekomen isᵓ als kenmerk van den wijzen bestuurder (*Hatnub, Gr.* 24, 1).

[35]) De vertaling van dezen zin is zeer onzeker. Zij is door den samenhang gesuggereerd en veronderstelt, dat het onzekere teeken in het begin, dat Legrain en Kees voor het oor houden, de geplukte eend (Gardiner, G. 54; Theinhardt, G 91) is. De andere lezing zou m.i. vertaald moeten worden: luister niet naar, gehoorzaam niet aan een oog, enz. Wat kan dat echter beteekenen?

[36]) Het doodenrijk.

[37]) Een onzeker gelezen woord. Men verwacht zoo iets als: geef den prijs of den palm der overwinning.

[38]) Terecht wijst Kees op de overeenstemming tusschen dit beeld en de fabel van Agrippa over den strijd der lichaamsdeelen.

[39]) Zie n. 22.

[40]) Zinspeling op een onbekende ceremonie.

orthographie, aan den anderen de poging weer te geven, zooals de gesproken vormen luidden. Ten slotte heeft men in de 2de—3de eeuw na Chr. den beslissenden stap gedaan door het Grieksche alphabet met toevoeging van een zevental nieuwe teekens over te nemen en zuiver phonetisch weer te geven wat men hoorde. Deze laatste phase is bijzonder mooi uiteengezet. Hoe belangrijk dit soort onderzoekingen is, blijkt wel hieruit, dat hij kon aantoonen (342), dat het tweede verhaal van den Setne-roman ons in een Boven Egyptische redactie is bewaard. — De veel besproken passage van Clemens Alexandrinus over het Egyptisch schrift werd diepgaand en waarschijnlijk afdoende bestudeerd door J. Vergote, *Muséon* 52, 1939, 199—221 [1]). — Tot nog toe nam men aan, dat de laatste hiëroglyphische inscriptie dagteekende uit de regeering van Diocletianus, eind derde eeuw na Chr.. Door de oplossing van het raadsel ons door de inscriptie te Taḥta gevonden voorgelegd (J. Capart, CdÉ XV, 1940, 45—50. H. Grégoire, a.w. 119—123) blijkt er nu een nog latere te zijn en wel van Maximinus Daia, die van 305—310 Caesar van Egypte en Syrië was. Van *Die Verwendung des Schriftzeichens* 𓆑 *für den Lautwert n* geeft R. Anthes (ZÄS 74, 1938, 109—113) verschillende voorbeelden (ook stèle Leiden V 57) meestal gevolgd door Ptaḥ. Het eerst blijkt deze schrijfwijze voor te komen onder Ramses II. — P. C. Smither doet in *The Writing of the* ḥtp-dỉ-nsw in *the Middle and New Kingdom,* JEA 25, 1939, 34—37 een minutieus onderzoek naar de schrijfwijze dezer offerformule in deze perioden. Men blijkt haar als chronologisch criterium te kunnen gebruiken.

Zeer principieele opmerkingen maakt W. C. Till in *Altägyptische Sprachprobleme,* MDAIK 8, 1939, 213—216: *Das passive Partizip.* Hij betoogt, dat het z.g. passieve participium in het Egyptisch slechts een actief participium is met verschillend subject. Nu is het juist, dat de constructie van het passive participium, waarmee de relatieve vormen ten nauwste samenhangen, verschillend wordt verklaard. Minder juist is echter de bewering, dat passieve participia vaak voorkomen van werkwoorden, wier passief op zich zelf geen zin heeft, dus van onovergankelijke werkwoorden. Hij verliest hierbij te zeer uit het oog, dat dit vooral het geval is bij de relatieve vormen, die ook volgens hem als een secondaire ontwikkeling gelden (215). Bovendien kunnen praktisch alle Egyptische verba overgankelijk worden gebruikt. Over de alleen als partic. perf. pass. redupliceerende 2 rad. (Gardiner, *Eg. Gr.* § 360) zwijgt hij. Ze zijn trouwens in zijn systeem niet thuis te brengen. Bovendien moet hij aannemen, dat bij alle vormen, die wij niet onder de relatieve vormen rekenen, het subject niet wordt uitgedrukt, m.a.w. men is onderwerp. Is het subject wel uitgedrukt (vb. Till 215 bov.), dan spreken wij van relatieve vormen. Over den oorsprong dezer vormen zegt hij, dat ze direct uit de narratieve verbaalvormen ᶜnach dem Muster eines Partizipsᵓ zijn gevormd. Dit is mij te subtiel. Zijn daarop volgende opmerking over *ỉn,* door, met verwijzing naar Gardiner § 379 slaat niet op relatieve vormen. Men krijgt den indruk, dat zijn nauwelijks met loci gestaafd betoog door zijn afwijzen van verband op participiaal gebied tusschen Egyptisch en Semitisch en het zoeken van aanknoopingspunten in Afrika misschien wel op enkele punten een plausibele verklaring geeft, maar ons op andere voor nieuwe moeilijkheden plaatst. Blz. 216—217 wijst hij erop, dat men met een beroep op naamvalsresten in het Semitisch niet bewijst, dat het Egyptisch ooit naamvallen heeft bezeten (instemmend Grapow Abh. AB 1939, overdr. 7—9). Till merkt op, zich beroepend op de strenge woordvolgorde in onze teksten, dat wanneer een vocaallooze tekst zonder naamvalsuitgangen was te verstaan, deze ook niet noodig waren in de gesproken taal. Helaas ontspoort hij bij een opmerking over de verhouding woordvolgorde en het verlorengaan der buigingsuitgangen in de late Latiniteit. Men leze slechts A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine,* 1933, 266—268.

W. Diemke, *Die Entstehung des hypotaktischen Relativsatzes in der Sprache der alten Ägypter,* WZKM 47, 1940, 1—49 vergelijkt in zijn inleiding den opbouw van een stuk uit Sinoehe en Thucydides. Dit is in zooverre onjuist, als ook in het Grieksch de hypotaxis, zeker in den doordachten vorm als hier, een verworvenheid is; men zie bv. B. A. van Groningen, *Paratactische compositie in de oudste Grieksche Literatuur,* Mededeel. Kon. Ak. v. Wet., Afd.

[1]) Zie nu ook W. den Boer, *De allegorese in het werk van Clemens Alexandrinus,* Leiden 1940, blz. 66.

Lett., d. 83, serie A, Amsterdam 1937, 83—114. Bovendien verwart Diemke taal en schrift (blz. 2: ʿwie aus der Bilderschrift ganz erklärlichʾ). Wat de relatieve zinnen in het Egyptisch betreft moet ook hij constateeren, dat het wel verschillende soorten ervan kent, maar dat deze zelfs in onze oudste teksten alle in gebruik zijn. Hij wil er echter een geheel nieuwe opvatting van geven, die vooral hierin bestaat, dat hij in het relativum *nty* twee wijzen van gebruik onderscheidt: als relatief pronomen en relatieve partikel. Dit *nty* is een nisbe van het vr. meerv. van [hieroglyph], dat een demonstratieve partikel is en niets te maken heeft met de praepositie *n*. Wat wij gewoon zijn virtueele relatieve zinnen te noemen, noemt hij ʿasyndetische Nomensätzeʾ; daarnaast staan de ʿsyndetische Nomensätzeʾ met *ny*. Hoewel hij dit artikel met vele voorbeelden illustreert, ontbreken deze juist bij de quintessens (16—19, 32—34). Overtuigd heeft schrijver ons niet. — W. Vycichl zoekt vooral aan de hand van het Koptisch de klinkers van de nisbevormen te reconstrueeren (*Bau und Ursprung der äg. Nisbe*, WZKM 46, 1939, 189—194). Hij sluit zich bij Diemke aan wat betreft den oorsprong van *ny*. — Fr. Lexa, *Le développement de la langue égyptienne aux temps préhistoriques*, ArO 10, 1938, 390—426 tracht met handhaving van zijn vroegere opvattingen (zie JEOL 6, 19) door te dringen in de voorstadia van het Egyptisch. Zijn vergelijking van werkwoordsvormen en pronomina met Semitische en Afrikaansche talen moge juist zijn, zijn conclusies blijven onaanvaardbaar. — H. Grapow doet in *Wie die alten Ägypter sich anredeten, wie sie sich grüssten und wie sie mit einander sprachen* (Abh. AB 1939) een fijn onderzoek met zeer vele voorbeelden uit het geheele materiaal der hiëroglyphische teksten. Het is hem vooral te doen om den formeelen en syntactischen opbouw dezer formules. — Uit A. Volten, *Der Ursprung des demotischen Plusquamperfektums (Perfektums)*, ZÄS 74, 1938, 142—146, blijkt de lezing van het hierbij gebruikte hulpwerkwoord niet op *wꜣ ḥ* maar *wḥʿ* terug te moeten gaan. — Ét. Drioton zet zijn studies over het geheimschrift verder voort in *Note sur un cryptogramme récemment découvert à Athribis*, Ann. Serv. 38, 1938, 109—116, *Deux cryptogrammes de Senenmout*, ib. 231—246 en *Cryptogramme de la reine Nefertari*, a.w. 39, 1939, 133—144. Naar aanleiding der publicatie van Une stèle de donation de l'an XIII d'Apriës, a.w. 121—125 spreekt hij het vermoeden uit, dat de samenhang tusschen hiëroglyphische en demotische orthographie nauwer is geweest dan men meestal aanneemt.

TEKSTEN. In de *Bibliotheca Aegyptiaca* verscheen een kloek deel van J. Cerný, *Late Ramesside Letters*, 1939. De kleinste helft dezer brieven was nooit gepubliceerd, hoewel reeds gevonden in de jaren 1817—1818 in Deir el-Medineh bij Thebe. Zij bestaan vooral uit de correspondentie der schrijvers Boetehamon en Toethmosis, die onder de priesterkoningen van Thebe leefden. — De niet al te gunstig bekend staande serie van het Britsch Museum, *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, etc.* is door de uitgave van I. E. S. Edwards, Part VIII, 1939 (CdÉ XV, 1940, 103—105)geheel gerehabiliteerd. De uitstekende foto's der inscripties worden voorafgegaan door een tekst van bijna zestig bladzijden. De bewerkte stukken behooren meest tot de XVIIIde dynastie. — *The Mastaba of Mereruka* is in twee folio deelen, Chicago 1938 verschenen. Wegens de betrouwbaarheid van de tekstuitgaven zullen zij ook den philoloog welkom zijn (Aegyptus 19, 1939, 122—123, CdÉ XIV, 1939, 293—295, WZKM 46, 1939, 292—293). — Van Sethe's *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten* is deel IV nu voltooid en dus meer dan de helft dezer moeilijke teksten door hun grootsten kenner behandeld. Met erkentelijkheid zij vermeld, dat van het *Wörterbuch* de *Belegstellen* van het tweede deel nu geheel verschenen zijn. — A. de Buck gaf in *The Building Inscription of the Berlin Leather Roll*, Studia Aeg. I, Roma 1938, 48—57 (rec. Orientalia 9, 1940, 142) een verbeterde transcriptie en vertaling van dit document, dat gedateerd moet worden onder de XVIIIde dynastie en een afschrift is van de inscriptie van Sesostris I over zijn in Heliopolis gebouwden tempel. — *The Stela of the Sculptor Sirê at Oxford* werd door A. N. Dakin opnieuw uitgegeven (JEA 24, 1938, 190—197). Uit de teksten van deze archæologisch interessante stèle, die vooral uit namen bestaan, tracht Dakin de onderlinge verwantschap der personen vast te stellen. — *The Restoration Inscription of Tutʿankh-Amûn*, waarin beschreven wordt, hoe Toetanchamon bij zijn troonsbestijging het land vond en wat hij deed voor

de tempels, was in haar geheel nog nooit goed vertaald. Dit is nu gedaan door J. Bennett (JEA 25, 1939, 8—15), die ze ook commentarieerde. — J. Capart, *Les sept paroles de Nekhabit*, CdÉ XV, 1940, 21—29 publiceert en bespreekt de gezegden der giergodin van el-Kâb gericht tot de zeven genii van den koning en ontleend aan een ritueel, dat de bescherming van den koning beoogde. — J. J. Clère publiceerde *Three new Ostraca of the Story of Sinuhe* uit den Ramessidentijd (JEA 25, 1939, 16—27). Zij wijken af zoowel van de twee middelrijksversies als ook van de reeds bekende Sinoehe-ostraca. De ʿRamessidenversieʾ schijnt terug te gaan op een middelrijkhandschrift, dat op plaatsen nogal van B en R afweek. In A NOTE ON SINUHE B. 71—72 wist A. de Buck (JEA 25, 1939, 100) een crux in den tekst te vertalen. — Het dagboek van een grensbeambte onder de XIXde dynastie, ons in afschrift bewaard op *papyrus Anastasi III* verso interpreteert P. C. Smither aan de hand van een Ptolemæischen papyrus als het register van een postbeambte (JEA 25, 1939, 103). — G. Steindorff (a.w. 30—33) publiceert de inscriptie van Pedeêset, Egyptisch zaakgelastigde of consul generaal (*wpwty*) van Kanaän en Palestina onder de XXIIste dynastie (Šešonk I vlg.). — A. Alt verdedigt (*Eine syrische Bevölkerungsklasse im ramessidischen Ägypten*, ZÄS 75, 1939, 16—20), dat de Egyptische *mškb*, in de meeste gevallen als transportarbeiders te vertalen, naar den naam identiek zijn met de latere משכבם der Kilamuna-inscriptie. Deze identiteit maakt het zeer waarschijnlijk, dat deze groep van menschen, die een aparte klasse schijnen te blijven vormen, als slaven bv. uit Syrië naar Egypte is geleverd, waar zij een bescheiden macht, bv. over enkele schepen, uitoefenden. — P. Montet, *Trois gouverneurs de Tanis* (Kêmi 7, 1938, 123—159) publiceert een verbeterde lezing van drie beelden (687, 689, 700) uit Kairo met commentaar. Zelfs voor den laten tijd (zij dateeren uit 400 v. Chr. of iets later) zijn sommige vergelijkingen merkwaardig: ʿPalmboom, die elkeen in leven houdt, heuvel van de onderwereldʾ. — Van de *papyri Amherst* en *Leopold II* (zie JEOL 1, 287—290) verscheen een uitgave in fascimile naar opnamen gemaakt te Londen in 1937, toen beide helften tijdelijk aan elkaar gevoegd zijn geweest. Een inleiding van Capart en vertaling van Gardiner gaan aan de platen vooraf.

Volgens A. Volten, *Studien zum Weisheitsbuche des Anii*, København 1937—38 zou dit moeilijke wijsheidsboek teruggaan op een middelegyptisch origineel uit de XVIIIde dynastie. Ptahhotep is het voorbeeld geweest, dat echter zoowel wat compositie als inhoud betreft, zelfstandig is nagevolgd. Volten geeft behalve van het zeer moeilijke begin den tekst met vertaling en noten (vanaf III 3). Ook wie het misschien niet eens zou zijn met schrijvers indeeling van varianten en fouten (13 vgl.), zal hier, niet het minst door de vele parallelplaatsen, veel waardevols vinden. Het is een in elk opzicht uitstekend werk. — H. Duesberg, *Les scribes inspirés. Le livre des proverbes*, Paris [1938] (rec. Theologische Revue 37, 1938, 383—386, RB 47, 1938, 630, CdÉ XIV, 1939, 280—281) houdt zich in deze prettig leesbare voordrachten ook met de Egyptische wijsheid bezig: 21—58 handelen grootendeels over haar voorwerp, 59—78 over de wijsheidsboeken zelf, 79—126 over wat zij leeren. Het boek is goed voorzien van aanhalingen uit de bronnen, die echter al te vaak vertalingen van vertalingen zijn. Natuurlijk komt in verband met Spr. 22 : 17 vgl. Amenemopee ter sprake (459—495). Duesberg staat de opvatting voor, dat de wijsheid als nieuw litterair genre in Israël met het van andere volken overgenomen koningschap is ingevoerd. Egypte heeft daarbij een overwegende rol gespeeld [2]). Van een nauw verband met Amenemopee wil hij niets weten en verwerpt (465) de veelal aangenomen correctie van *eergisteren* in *een dertigtal* (Spr. 22 : 20). Voor A. Hermann, *Die ägyptische Königsnovelle*, Glückstadt 1938 moeten wij volstaan met te verwijzen naar CdÉ XIV, 1939, 317—319 of OLZ 42, 1939, 501—516. — H. Junker, *Gîza III*, Wien 1938 (CdÉ XV, 1940, 94—96) bespreekt uitvoerig de dorpsnamen der doodenstichtingen (77—87), hoe ze gevormd zijn, in welke groepen ze te verdeelen zijn en wat daaruit valt op te maken. Hij vergelijkt ze ook met huidige Arabische formaties (Kôm, Gezîre). Zijn opmerkingen over het woord ʿvoorraadschuurʾ verrijken wederom het woorden-

[2]) Zie ook R. de Vaux, Titres et fonctionnaires égyptiens à la cour de David et de Salomon, RB 48, 1939, 394—405.

boek. Ook bewijst hij (210), dat het teeken Gardiner Eg. Gr., Sign List A 48 een weefster afbeeldt en dat de lezing *iry(t)* is. Bij de vermelding van het voorkomen van den titel ᶜVorsteher der Weberei des Hofesᵓ heeft hij ongetwijfeld de plaats *Urk.* I. 229, 4 over het hoofd gezien. Hoeveel waardevols er ook voor den philoloog in dit boek te vinden is, kan men het eenvoudigst zien op blz. 242, waar een lijst alle woorden vermeldt, wier beteekenis ter sprake is gebracht. Dit geldt ook van *Giza* IV, 1940, de publicatie van Kai-em-anch's mastaba, dat weer een aantal nieuwe woorden bevat (a.w. 100). — H. Müller onderzocht in *Die formale Entwicklung der Titelatur der ägyptischen Könige,* Glückstadt 1938 (OLZ 43, 1940, 88—89, CdÉ XV, 1940, 92), hoe de vijf namen der volledige koningstitelatuur formeel tot stand zijn gekomen en daarnaast de godsdienstige en politieke gronden, die hierbij een rol hebben gespeeld. — Uit Gardiner's studie *The House of Life* (JEA 24, 1938, 157—179) blijkt, dat in het *pr-ᶜnḫ* de meeste heilige boeken en inscripties werden samengesteld en geschreven. — J. Spiegel, *Die Grundbedeutung des Stammes ḥm,* ZÄS 75, 1939, 112—121 verdedigt uitgaande van *Horus en Seth* (9,1 vlg.; zie JEOL I, 65), dat dit woord oorspronkelijk lichaam, c.q. gestalte heeft beteekend. Onze plaats en vele andere teksten komen daardoor in nieuw en beter licht. Toch blijft Sethe's verklaring van *ḥm.f (Übersetzung u. Komment.* Pyr. T. I, 149) ᶜslechts (zijn) eigen slaafᵓ zeer verleidelijk. — A. Scharff stelt in een miscelle (ZÄS 74, 1938, 147) voor, de uitdrukking *ᶜḏd-ᶜꜣ* in Wenamon niet als page, maar grijsaard of priester te vertalen. — M. Guentch-Ogloueff (BIFAO 38, 1939, 261—266) wil Lansing, 6,2 (ᶜom naar het land te gaan als welke *man* ookᵓ; zie JEOL I, 295) *mᶜḥꜣ* lezen, een collectivum, dat wel nergens voorkomt, maar als vorming van *ᶜḥꜣ* niet onmogelijk is. — R. Dussaud, *Égypte et Égée dans les textes de Ras Shamra,* CR AIBL 1938, 536—540 = CdÉ XIV, 1939, 309—312 blijkt, dat *ḥkpt* (var. *ḥqkpt)* daar de naam voor Egypte is. Dit nu is identiek met het *Ḫikuptaḥ* der Amarnabrieven, dat een weergave is van het Egyptische *ḥt-kꜣ-Ptḥ, Memphis.* De ontleening Αἴγυπτος is dus over het Phoenicisch gegaan. H. Brugsch had goed gezien. — G. Nencioni, *Innovazione africane nel lessico latino,* Studi italiani di filol. class., NS 16, 1939, 8—23, maakt onvoldoende onderscheid tusschen getranscribeerde Egyptische woorden (als *cici, sari*) en Egyptische woorden, die via het Grieksch in den Latijnschen woordenschat zijn opgenomen als *(h)ebenus, cummi, ebur.* Woorden als oase en papyrus, misschien pyramis ontbreken ten onrechte. Enkele etymologieën vindt men ook CdÉ XIV, 1939, 341. Voor *adobe* zie men echter W. Spiegelberg, *Koptisches Handwörterbuch* 141, n. 7.

RECHT. W. Erichsen gaf ons in zijn *Demotische Lesestücke* II, 1. *Urkunden der Ptolemäerzeit, Texte,* Leipzig 1939 een waardevol boek; de bijna 200 bladzijden tekst maken melding van verkoopingen, deelingen, huwelijkscontracten, scheidingsbrieven, pacht- en leencontracten, eeden, enz.. Naar het schrift vervallen zij vrijwel steeds in twee groepen: een aantal wordt in het origineele schrift, meestal zonder transcriptie, weergegeven, de rest in normaal schrift met transcriptie. Bovendien wordt na een korte inleiding beknopt de opbouw der verschillende oorkonden besproken. Het is jammer, dat hij bij den opgenomen Leidschen papyrus (I 376) geen gebruik heeft kunnen maken van de voortreffelijke fotos van Ds Horseling. — Onder den titel *Ein demotischer Königseid aus Tebtynis,* ZÄS 74, 1938, 139—141 publiceerde Erichsen eveneens een door den zanger Heme bij den daemon van koning Ptolemæus II in 262 v. Chr. afgelegden eed, waarin hij de verplichting op zich nam een harp in den tempel van Sobk terug te bezorgen. — Van den *Catalogue of demotic Papyri in the British Museum* verzorgde S. R. K. Glanville het eerste deel: *A Theban Archive of the Reign of Ptolemy I. Soter,* London 1939 (Aegyptus 20, 1940, 92). Hij publiceert daarin twaalf papyri uit het eerste kwart der 3de eeuw v. Chr. en een uit Gebelein (125 v. Chr.). Gezien de schaarschte aan papyri uit de regeering van Ptolemæus I, vier Grieksche en zeventien demotische, is deze schitterende publicatie dubbel welkom: daar deze stukken immers als wettige documenten gedateerd zijn, kunnen zij er het hunne toe bijdragen de nog steeds onzekere chronologie van den eerste der Lagieden te helpen vastleggen. De hier gepubliceerde papyri leeren ons de lotgevallen kennen van een klein eigendom in Thebe uit het begin der 3de eeuw v. Chr.; enkele papyri in

andere musea gaven er de voorgeschiedenis van. Behalve uitvoerige inleidende beschouwingen geeft het boek de transcriptie (volgens Griffith), vertaling en commentaar. De 13 platen zijn magnifiek. — E. Seidl schreef over de deelingsacten (*Die Teilungsschrift,* MDAIK 8, 1939, 198—200) en H. Thompson over een veertigtal nieuwe demotische acten uit de 2de eeuw v. Chr., waarschijnlijk uit den tempel van Sobk in Tebtynis (*Self Dedications,* Actes du Ve Congrès intern. de papyrologie, Bruxelles 1938, 497—504, Rec. CdÉ XIV, 1939, 300—301). Zij zijn afkomstig van menschen, die zich aan den krokodilgod hebben gewijd om daarvoor van hem bescherming tegen allerlei rampen te ontvangen. — Een synthese van groote waarde leverde E. Seidl in *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches,* I, *Juristischer Teil,* Glückstadt 1939. Afgezien van Pirenne's zeer breed opgezette onderzoekingen over het Oude Rijk waren over het Egyptische recht slechts detailstudies, en dan nog weinige, verschenen. Seidl geeft nu in zijn werk, dat een sieraad is voor de *Ägyptologische Forschungen* waarin het als deel 10 verscheen, na een behandeling der bronnen een samenvatting van het proces- en privaatrecht. Ofschoon hij zich zeer wel bewust is, dat de Egyptenaren het onderscheid publiek- en privaatrecht niet hebben gemaakt, voert hij het terecht in, omdat hij zich als doel stelt het Egyptische recht van het standpunt der classieke rechtsgeschiedenis te beschouwen. Uit dit knappe boek willen wij slechts twee opmerkingen aanhalen: onze Egyptische bronnen kennen geen ᶜprimitiefᵓ recht en het is zeer onjuist aan te nemen, dat het Egyptische recht bij het contact met bv. het Grieksche in Alexanders tijd, het meer primitieve is geweest (17); de volgende is misschien nog belangrijker: hoe conservatief de Egyptenaren ook op verschillend gebied mogen zijn geweest, hun recht ontwikkelde zich gestadig door de wetgeving van krachtige vorsten (60). Dezelfde schreef over *Die Rechtsgeschichte der alten Ägypter* in FuF 15, 1939, 297—298. Op een kleine stèle van het Louvre (J. de Linage, *L'acte d'établissement et le contrat de mariage d'un esclave sous Thoutmès III,* BIFAO 38, 1939, 217—234) is ons de acte bewaard van iemand, die, als krijgsgevangene tot slaaf gemaakt door den hofbarbier Sa-Bastet, zich nu zelf kan vestigen als kapper en de nicht van zijn vroegeren meester ten huwelijk krijgt. Uit de opgravingen van Hermopolis publiceert H. Brunner *Das Fragment eines Schutzdekretes aus dem neuen Reich* (MDAIK 8, 1939, 161—164), dat waarschijnlijk uit de XIXde dynastie stamt.

CHRONOLOGIE EN EXACTE WETENSCHAPPEN. Nadat Ibscher den beroemden koningspapyrus uit Turijn had gerestaureerd, heeft G. Farina hem opnieuw uitgegeven als *Il papiro dei re restaurato,* Roma 1938. Hij geeft beschrijving, transcriptie, vertaling, bewerking en foto's op 13 platen. Deze papyrus, waarvan de laatste betrouwbare uitgave bijna honderd jaar oud was, geeft een lijst der eerste zeventien dynastieën en is waarschijnlijk uit den tijd van Ramses II of Merneptah. Als geheel genomen verandert deze editie niets aan Lepsius' uitgave. Wel staat nu vast, dat de XIde dynastie met een totaal van 142 jaren wordt vermeld (35). Merkwaardigerwijze neemt Farina Borchardt's onjuiste bewering over een Sothisdatum op het tafeltje van Koning Djer (1ste dyn.; a.w. 65) over. Ook het citaat Wreszinski, *Der Papyrus Ebers* (70) moet wel op een vergissing berusten. — Zeer belangrijk zijn de resultaten van O. Neugebauer's onderzoekingen over den zg. oudsten datum der wereldgeschiedenis, waarvoor tot nog toe steeds het jaar 4231 v. Chr. (minder juist 4241) werd genoemd. Deze datum is waardeloos geworden, daar men steeds verkeerdelijk blijkt aangenomen te hebben, dat de invoering van den kalender in Egypte noodzakelijk met de Sothisperiode moet zijn samengegaan (Sothisperiode: E. Meyer, *Gesch. d. Altert.* I, 2, 1926, § 195—197; meer uitgebreid R. Weill, *Bases, méthodes et résultats de la chronologie égyptienne,* Paris 1926, *Compléments* 1928, die reeds 2778 als oudsten datum voorstond (*Compl.* 13—14). O. Neugebauer, *Die Bedeutungslosigkeit der „Sothisperiode" für die älteste äg. Chronologie,* AcOr, 17, 1938, 169—195, id. *La période sothiaque,* CdÉ XIV, 1939, 258—262 (met Capart); A. Scharff, FuF 15, 1939, 349—350 en HZ 161, 1939, 3—32). Scharff (a.w. 18) wil aannemen, dat Imhotep onder Djeser het jaar van 365 dagen heeft ingevoerd en dat onder Sesostris III (eerste helft XIXde eeuw v. Chr.) de heliakische Siriusopgang in den kalender is opgenomen. Tegen dit laatste blijft echter Pyramidentekst 965 een ernstig bezwaar, waarop Junker, *Gîza* IV, 27 nog eens uitdrukkelijk wijst.

E. Cavaignac, *Synchronismes babyloniens-égyptiens des XIVe et XIIIe siècles*, Kêmi 7, 1938, 1—9 geeft een samenvatting van wat hij, verspreid, op dit punt had gezegd in zijn *Problème hittite*. Daar Borchardt en Černý andere meeningen hadden over het aanvaarden der regeering door Ramses IV, bespreekt H. D. Schaedel deze nogmaals, ZÄS 74, 1938, 96—104. Volgens hem is de Turijnsche papyrus (zie JEOL 1, 166—169) evenals *pap. Harris* door Ramses IV opgesteld met politieke bijbedoelingen. — O. Neugebauer und A. Volten, *Untersuchungen zur antiken Astronomie: IV, Ein demotischer astronomischer Papyrus (Pap. Carlsberg 9)*, (Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik, Abt. B, 4, 1938, 383—404) is mij slechts bekend uit de bespreking CdÉ XIV, 1939, 307—308. — In dezelfde verzameling publiceerde onze landgenoot B. L. van der Waerden *Die Entstehungsgeschichte der ägyptischen Bruchrechnung*, Quellen, enz. 359—382. — B. Ebbell, Die ägyptischen aromatischen Harze der Tempelinschrift von Edfu, AcOr 17, 1938, 89—111 bespreekt een elftal dezer harsen en tracht ze te identificeeren. Hij geeft ook enkele bladzijden over hun namen. Philologisch is het geheel zwak. Zijn *Altägyptische Bezeichnungen für Krankheiten und Symptome*, Oslo 1938, heb ik niet gezien, bespr. CdÉ XIV, 1939, 117, Janus 43, 1939, 75—79 en OLZ 42, 1939, 424—427. — E. Iversen's uitgave van *Papyrus Carlsberg No. VIII with some Remarks on the Egyptian Origin of some popular Birth Prognoses*, København 1939 (CdÉ XV, 1940, 107—108) is tevens een bijdrage tot de geschiedenis der geneeskunde. Door de publicatie van dit zestal teksten over geboorteprognose, waarvan de uitloopers te vinden zijn in de 17de eeuwsche ʿDreckapotheken᾿, komt hij tot de conclusie, dat Egypte een corpus van gynæcologische teksten heeft gekend, zooals Clemens Alexandrinus uitdrukkelijk meedeelt en dat deze opvattingen via Hippocrates, Byzantium en de Middeleeuwsche school van Salerno in West Europa zijn terecht gekomen. Dat in Egypte zelf nog geneeskundige praktijken uit den voorchristelijken tijd voortleven, blijkt uit de notae van dokter G. Sobhy, *Remains of ancient Egyptian Medicine in modern domestic Treatment*, BIdÉ XX, 1938, 9—18.

GODSDIENST. H. Bonnet maakt zeer interessante opmerkingen over den syncretistischen trek der Egyptenaren in zijn *Zum Verständnis des Syncretismus*, ZÄS 75, 1939, 40—52. — G. A. Wainwright, *The Sky-Religion of Egypt, Its Antiquity and Effects*, Cambridge 1938 ken ik slechts uit de bespreking RHR 119, 1939, 89—93. — E. Otto behandelt in zijn *Beiträge zur Geschichte der Stierkulte in Ägypten*, Leipzig 1938 (ArO 10, 1938, 453—454. Orientalia 8, 1939, 273—276) uitgebreid den cultus van den Apis- (Memphis), Mnevis- (Heliopolis) en Monthstier (Thebe). — Van *Die Götterlehre von Memphis* (Schabaka-Inschrift), SPBA 1940, Einzelausg. behandelde H. Junker het tweede gedeelte (r. 48 volg.). Hij combineert daar Sethe's uitgave (Leipzig 1928) en Erman's academie voordracht over hart en tong (1916) met gebruikmaking van nieuwe vergelijkingsteksten uit de mastaba's en sarcofaagteksten. Naast de leer over Ptaḥ als algod en de leer van hart en tong, waarmee de god alles heeft geschapen, wordt in deze inscriptie de beteekenis van hart en tong bij de levende wezens beschreven. De vermenging van deze beide groepen teksten is het werk van een redactor uit de 8ste eeuw v. Chr. (71—73). Wer, de groote, is de oudste naam van den god, die ons in Heliopolis als Atoem = algod bekend was (25—36). Maar Ptaḥ, de god van Memphis, is grooter dan de Groote, hij is de *wr-ʿ ꜣ*.— Volgens Junker moet men Haroëris niet vertalen als Horus den oudere, maar Horus den Groote of den Alheer. — In pyramideteksten als § 127 *a* ziet S. Schott, daar „Die beiden Neunheiten als Ausdruck für ʿZähne᾿ und ʿLippen᾿ worden gebruikt, Heliopolitaanschen invloed (ZÄS 74, 1938, 94-96). — Een stèle (ruim 40 cm) van Horus op de krokodillen, op wier achterzijde zich een tekst met vele schrijffouten bevindt, publiceert G. Loukianoff, *Grande Stèle magique du dieu Horched du musée national d'Athènes*, BIdÉ 21, 1939, 259—279. Zijn opvatting de magische scènes als cryptogrammen te interpreteeren zou kunnen blijken juist te zijn. Zijn eigen wijze van vertalen ervan, die hij bovendien op geen enkele wijze adstrueert, is een terugval tot Kircher's methode. — De opmerking van J. Gw. Griffiths JEA 25, 1939, 101 over Metternichstèle 85—86 is wel onjuist, daar Seth een *zwart* zwijn is (bv. Ddb. 112). — Ét. Drioton publiceert *Une statue prophylactique de Ramsès* III

(Ann. Serv. 39, 1939, 57—89), die beoosten Kairo, niet ver van den ouden weg naar de landengte van Suez is gevonden. Zij stond waarschijnlijk in een tempeltje, waar de reizigers bescherming kwamen afsmeeken o.a. tegen slangen en schorpioenen, zooals uit de opschriften blijkt. Zij is eenig in haar soort. — In H. Junker, *Pḥrnfr*, ZÄS 73, 1939, 63—84 vindt men belangrijke opmerkingen en conclusies over de vereering van Seth in de Noordoostelijke Delta reeds gedurende het vroege Oude Rijk en de XIIIde dynastie. Tevens brengt hij de stèle van het jaar 400 uit Tanis ter sprake en sluit zich aan bij de opvatting van Montet en Gardiner, dat Avaris, Pi Ramesses en Tanis identiek zijn. — J. Spiegel, *Der Sonnengott in der Barke als Richter*, MDAIK 8, 1939, 201—206 leidt deze opvatting af uit teksten, als hymnen en zonneliederen en de wijsheidslitteratuur. Ook krijgt Doodenboek 125, I r. 7 nu zin: „Mijn naam bereikte niet de bark van den leidende". — H. Moderau ziet in dit hoofdstuk (*Die Moral der Ägypter nach Kapitel 125 des Totenbuches*, AfO 12, 1937—1939, 258—268) een uiting van de moreele gerechtigheid der Egyptenaren, die zich in en na de eerste tusschenperiode zou hebben ontwikkeld, in tegenstelling met de ʿimperiale᾿ gerechtigheid van het Oude Rijk. Hij geeft vertalingen en beschouwingen, vooral aan de hand van Drioton en Junker. Deze laatste (*Gîza III*, 115—122) gaat de opvatting omtrent de *ka* in het Oude Rijk na en komt tot de slotsom, dat de *ka* slechts tot de voltooiing der persoonlijkheid bijdraagt. Over de twistvraag, of het *ka*-huis de mastaba of serdâb is, zegt hij: over het graf wordt naast *ỉs* en *ḥwt* ook als *ḥwt-k ꜣ* gesproken. Daar van alle deelen van het graf slechts de kapel met de beelden *ḥwt-k ꜣ* wordt genoemd, evenals de beeldenkapellen in de tempels, volgt daaruit, dat een bijzondere samenhang tusschen *ka* en beelden bestaat. Eveneens in de dissertatie van H. Jacobsohn, *Die dogmatische Stellung des Königs 'n der Theologie der alten Ägypter*, Glückstadt 1939 komt de *ka* ter sprake (49—61); ook dit gedeelte is weinig interessant en lijkt soms een loutere aaneenschakeling van texten en citaten. Het is natuurlijk niet te doen, deze alle te verifieeren, maar in verschillende gevallen blijkt Jacobsohn onjuist te citeeren. Wanneer hij bv. blz. 49 Piankoff laat zeggen, dat men ʿden doode het hart zijner moeder meegaf in het graf᾿, dan staat dit niet met zooveel woorden t.a.p. en daar Piankoff terecht naar Ddb. 30 B verwijst is de vertaling: „Men heeft hem het hart van zijn moeder gegeven, het hart van zijn lichaam" een parallele uitdrukking dus voor het eigen hart van den doode. Op blz. 50 is *Urk.* IV 351 geheel verkeerd vertaald, zoodat ook nota 1 — dit maal eens zonder uitroepteeken — vervalt. Zoo zou men reeds van louter taalkundige zijde het geheele werk zelf moeten nagaan en zien, wat er dan aan bruikbaars overblijft. Daarnaast staat de godsdiensthistorische zijde van dit onderzoek, waarbij vooral de k a - m o e t e f, de stier van zijn moeder, een voorwerp van onderzoek is. Het wil ons minstens gevaarlijk toeschijnen, dat schrijver slechts bij uitzondering (36—46) kleinere tijdperken onderzoekt en meestal de meest ver uiteenliggende teksten met elkaar tracht te verbinden en te verklaren. Daardoor ook krijgt men den indruk, dat hij de gegevens groepeert in plaats van ze te laten spreken, ofschoon men ongetwijfeld moet erkennen, dat Jacobsohn doordrongen is van de groote waarde, die al deze opvattingen voor de Egyptenaren zelf hebben gehad. Nog minder kan ons zijn werkwijze bevallen, wanneer hij bij het vergelijken van eventueele christelijke analogieën een beangstigende onkunde toont: wanneer hij zegt (63), dat de Christelijke leer over de Drievuldigheid leert, dat de drie naturen (ʿWesen Gottes᾿) van God één goddelijken persoon vormen, dan is dit toch bar. Maar behalve uit een katechismus kan hij ook nog leeren uit K. Prümm, *Der christliche Glaube und die altheidnische Welt*, 2 d. Leipzig 1935. G. Thausing, *Die Auferstehung im Sohne*, WZKM 46, 1939, 170—188 ontwikkelt verwante gedachten. Daar men niet kan aannemen, dat met verrijzenis hier het voortleven in den zoon is bedoeld, moet ik bekennen, den gedachtengang der schrijfster niet te kunnen volgen. — H. Ranke wees erop, dat eerst sinds het Nieuwe Rijk bij privépersonen van een *ba* sprake is (*Hatten die Ägypter des Alten Reiches eine „Seele"?*, ZÄS 75, 1939, 133). — In *Die Lebensgrundsätze eines Amonpriesters der 22. Dynastie* (ZÄS 74, 1938, 73—87) vertaalt H. Kees de voornaamste passages van de inscriptie op het beeld van Nebneteroe en ziet de samenvatting van diens levensideaal in het volgen van het hart (*šmś-ỉb*), het verwerven van een gezonde levensvreugde, en stelt dit tegenover het pessimisme, dat zich bv. uit in het harpenaarslied,

het lied van hen, die ᶜhet bestaan op aarde prijzen en de doodenstad gering achten³ (cf. P. Gilbert, *Les chants du harpiste,* CdÉ xv, 1940, 38—44). Van een onderwereld Baedeker [3]), *Le livre des portes* (1 *Texte,* Le Caire 1939; rec. CdÉ xiv, 1939, 307) gaven Ch. Maystre en A. Piankoff alle parallelteksten van Horemheb tot Ramses vii, aangevuld met latere varianten. Daar het belangrijke werk van G. Posener over de door hem gevonden vervloekingsteksten (JEOL 6, 255) nog niet is verschenen, zij hier verwezen naar kleinere verhandelingen van hem zelf: *Nouveaux textes hiératiques de proscription,* Mél. Dussaud 1, 1939, 313—317; *Nouvelles listes de proscription* (Ächtungstexte) *datant du moyen empire,* CdÉ xiv, 1939, 39—46 en met J. Capart, CR AIBL 1938, 66—74. — E. Otto onderzocht in *Die Lehre von den beiden Ländern Ägyptens in der ägyptischen Religionsgeschichte,* Studia Aeg. 1, Roma, 1938, 10—35 (Orientalia 9, 1940, 138—140) de tendens in den Egyptischen godsdienst paren te vormen, bv. de beide Nijlgoden, en schetst deze als een uiting van de leer der beide landen in Egypte, hier het streven den klemtoon te leggen op de eenheid van het rijk door voortdurend wijzen op het bij elkaar behooren en de gelijkheid der beide rijkshelften. — A. M. Blackman vergelijkt een passage uit *Horus en Seth* (14, 12, vroeger hapax leg., zie JEOL 1) met een tekst uit Dendera in *Osiris as the Maker of Corn in a Text of the Ptolemaic Period,* Studia Aeg. 1, 1—3 (Orientalia 9, 135—136). — S. Schott zet na tien jaar zijn publicatie van een Louvrepapyrus voort waarin ᶜhet rituaal om den woedende af te weren³ nu bijna geheel is verschenen. Zooals bekend, is de uitgave voorzien van een Duitsche vertaling (*Urkunden mythologischen Inhalts,* 2. Heft, Leipzig 1939). — J. S. F. Garnot onderzoekt in *L'appel aux vivants dans les textes funéraires égyptiens des origines à la fin de l'ancien empire,* Le Caire 1938 (CdÉ xiv, 1939, 102—104) ruim twintig teksten op dit punt en de gevoelens en gedachten, waarvan zij de uiting waren, de ontwikkeling van dit beroep op de levenden en hun klassificeering. Hij gaf reeds in 1937 een samenvatting van 7 blz. uit onder den titel *L'appel aux vivants sous l'ancien empire égyptien.* Een onderdeel besprak hij als *Le tribunal du grand dieu sous l'ancien empire égyptien* in RHR 116, 1937,, 26—33. Uit H. Junkers onderzoek *Der Tanz der Mww und das butische Begräbnis im alten Reich,* MDAIK 9, 1940, 1—39 gedaan aan de hand van drie Oude Rijks reliëfs, is voor ons vooral van belang (28), dat de *Mww* blijken te zijn de zielen der koningen, die vanuit hun graven den rouwstoet tegemoet snellen.

Varia. In een aardig boekje heeft H. Wilsdorf den *Ringkampf im alten Ägypten,* Würzburg 1939, behandeld. Aan het eind geeft hij de korte en soms zeer moeilijke teksten, die oorspronkelijk deze worstelscènes moesten verduidelijken en die nu al te vaak onvertaalbaar blijven. Spelregels voor het worstelen schijnen zij echter, ook niet in Beni Hasan, te bevatten. — La stèle d'un brasseur d'Heliopolis, BIdÉ 20, 1938, 231—245 door Ét. Drioton is niet alleen om haar voorstellingen merkwaardig, maar ook omdat zij de plaats aangeeft, waar het graf(?) zich bevond: „Haar Zuiden is het graf van Nascheper-Hapi, haar Noorden dat van den wachter Charenbak, haar Westen Heliopolis, haar Oosten (het graf) van den wever Paḳaroki". — In Hermopolis zijn onder leiding van Roeder steenblokken ontdekt, uit wier opschriften blijkt, dat Anchesenpaaton, een dochter van Achnaton, vóór haar huwelijk met Toetanchamon een dochter met denzelfden naam als zij zelf heeft gehad. Waarschijnlijk was het een kind van Achnaton zelf. Zie dit Jrb. blz. 537 — J. J. Clère publiceert *Un graffito du roi Djet dans le désert arabique,* Ann. Serv. 38, 1938, 85—93, dat daar het contemporain is, er wel op wijst, dat men reeds onder de eerste dynastie expedities naar de Roode Zee zond, gelijk we dit reeds wisten van den Sinaï. — Naar aanleiding van het boekje van W. Wolf (zie JEOL I, 296; Orientalia 7, 1938, 142—143; JEA 25, 1939, 131—132) zet R. Anthes duidelijk in op zeer interessante wijze zijn opvattingen uiteen over het wezen en de waarde der Egyptologische wetenschap (ZDMG 92, 1938, 421—440).

Van drie werken, die interessant zijn voor de geschiedenis der Egyptologie zij hier als eerste genoemd de studie van R. Engking, *Der Apis-Altar Johann Melchior Dinglingers,* Glückstadt 1939 (CdÉ xv, 1940, 109—110, OLZ 43, 1940, 178—182), daarnaast E. Scamuzzi, *La „Mensa Isiaca" del regio museo dit antichità di Torino,* Roma 1939, waarin hij dit veel omstreden monument uit den tijd van keizer Claudius met uitvoerige inleiding en commentaar publiceert. Tevens verscheen *Hori Apollinis Hieroglyphica.* Saggio introduttivo, edizione critica del testo e commento di Fr. Sbordone, Napoli, 1940, dat ons echter slechts bekend is uit de bespreking Aegyptus 20, 1940, 94—95. — Als een bewijs dat de Nederlandsche Egyptologen niet afwijzend staan tegenover de Afrikanistiek publiceerde B. H. Stricker *A Study in Mediaeval Nubian,* Bulletin School of Or. Studies, London 10, 1940, 439—454. Over den groenen naos uit Memphis, zeer bekend in de Arabische litteratuur, schreef hij Ann. Serv. 39, 1939, 215—220. Vrijwel zeker is hij erin geslaagd gedeelten van dezen op last van Amasis vervaardigden naos in en bij de moskee van emir Šeicho terug te vinden. L. Nemoy, *The Treatise on the Egyptian Pyramids by Jalâl al-Dîn al-Suyûtî,* Isis 30, 1939, 17—37, bevat naast allerlei volksoverlevering over dit onderwerp en het citeeren van een aantal Arabische gedichten over de twee groote Gizahpyramiden ook een voor de Egyptologie belangrijk gegeven door te constateeren (24), dat onder kalief al-Ma³moen (na 833 n. Chr.) Cheops' mummie zich nog in loco bevond [4]): „In den top der pyramide vonden zij een kamer met een steenen sarcophaag, waarin een afgod van malachiet in menschelijken vorm, waarin zich (het lijk van) een man bevond, gekleed in een gouden kuras, dat met juweelen was ingelegd; op zijn borst lag een zwaard van niet te schatten waarde, en bij zijn hoofd lag een kostbare steen (zoo groot) als een ei en schitterend als het daglicht. Er bevond zich een opschrift op, maar men kon niemand vinden, die in staat was het te lezen."

Leiden, 8 Augustus 1940 Jozef Janssen

[3]) Zie bv. H. Kees, *Totenglauben,* 1925, 443—449 of E. A. W. Budge, *An Account of the Sarcophagus of Seti* I, 1908, 25—128.

[4]) De heer Stricker wees er mij op, dat deze passage bijna woordelijk is overgenomen uit Maqrizi.

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

A. OPGRAVINGEN

zie PLAAT X

De tijdsomstandigheden hebben het in stijgende mate moeilijk gemaakt zich een behoorlijk overzicht te vormen van de opgravingen, die gedurende het laatste jaar in Egypte hebben plaats gehad. In beginsel werd daarom nog in den aanvang van 1940 besloten, in afwachting van het tijdstip, waarop over meer materiaal zou kunnen worden beschikt, in het loopende jaarbericht het gewone korte overzicht achterwege te laten.

Nochtans zou een uitzondering worden gemaakt voor de zoo uitermate belangwekkende resultaten die het onderzoek in den historischen bodem van het oude Tanis in den loop van 1939 en '40 opleverde. Hetgeen hier volgt is een beknopte samenvatting van wat in binnen- en buitenlandsche periodieken en tijdschriften verschenen is. Meer officieele gegevens ontbreken nog.

Reeds kort na het ter perse gaan van het vorige jaarbericht werden berichten gepubliceerd over belangrijke successen bij de Fransche opgravingen, die onder leiding van Prof. P. Montet van de Universiteit van Straatsburg plaats hadden bij het visschersdorpje Sân el-Hagar aan den zuidelijken oever van het Manzâleh-meer in het NO. van de Delta. Hier liggen naar men weet, de uitgestrekte ruïnevelden van Tanis, het Zoan uit den Bijbel, in de 9de en 10de eeuw v. Chr. meestal de residentie van de Egyptische Koningen (zie ook dit Jrb. blz. ......).

Ten zuiden van de plaats waar eenmaal de door Ramses II aan den stadgod Seth gewijde groote tempel zich verhief, werden door Montet in den voorlaatsten winter een aantal onderaardsche vertrekken blootgelegd, die uit de XXIIste dynastie dateerden en reeds gedeeltelijk bleken te zijn afgebouwd met materiaal, afkomstig van den bovengenoemden Seth-tempel van Ramses II. De vertrekken schijnen behoord te hebben tot een onderaardsche gravenstad, die niet slechts tot laatste rustplaats diende aan een of meer koningen, doch die ten behoeve van de in Beneden Egypte regeerende XXIste—XXIIIste dynastiën dezelfde functie schijnt te hebben vervuld als het dal der Koningen in Thebe ten tijde van aldaar regeerende XVIIIde en XIXde dynastiën.

Een van de eerste ontdekkingen was die van het graf van Osorkon II (883—870 v. Chr.), waaromtrent geen verdere bijzonderheden werden gepubliceerd. Kort daarna werd een met reliefs-in-kalksteen versierde grafkamer, welke den naam van Psusennes droeg, geopend. Men trof hierin echter niet diens mummie aan, doch die van één der Scheschonk's. De lijkkist, die den vorm had van een mensch met sperwerkop en in electron (zilver en goud) was uitgevoerd, werd met vele verdere kostbare en interessante versierselen en andere zaken, die op de mummie werden aangetroffen, in het begin van 1939 naar het museum in Cairo gebracht. Aangezien er vier heerschers zijn geweest, die den naam Scheschonk droegen is het mogelijk, ofschoon niet zeker, dat het hier Scheschonk I (den Sisak van I Kon. 11 : 40 en van II Kron. 12) betreft. Wegens het vergevorderde seizoen is de campagne toen in Maart 1939 geeindigd om in het vroege voorjaar van 1940 te worden voortgezet. Ditmaal schijnt prof. Montet in het werkelijke graf van Psusennes te zijn doorgedrongen en ook diens mummie te hebben gevonden (ik neem aan: Psusennes II (958—945) de laatste koning der XXIste (Tanitische) dynastie, in 945 afgelost door de XXIIste (Lybische), waarvan Scheschonk I (945—924) de stichter was. Waarschijnlijk was één der vrouwen van Salomo een dochter van dezen Psusennes II; (vgl. I Kon. 11 : 16 en II Kron. 8 : 11).

De sarcophaag, van zwart graniet en in anthropoiden vorm uitgevoerd, die op 28 Februari van dit jaar in tegenwoordigheid van Koning Faroek werd geopend, bevatte een tweede lijkkist van massief zilver, zeven voet lang, in keurig uitgevoerd werk, terwijl de gelaatstrekken die van den gestorven heerscher schijnen na te bootsen. Deze lag op de gewone wijze uitgestrekt met over de borst gekruiste armen met geesel en schepter. Binnen in dezen

tweeden sarcophaag werd een derde, ditmaal in verguld zilver, aangetroffen, die de mummie oorspronkelijk heel nauw heeft omsloten. Ten gevolge van ingedrongen vocht was deze laatste, op een paar botjes na, geheel vergaan. Slechts het solide en schitterend bewerkte gouden masker werd nog ter plaatse aangetroffen.

Van groote historische beteekenis schijnen de lange inscripties te zijn, die zoowel op het verguld zilveren mummiehulsel als op andere voorwerpen voorkomen en die nog slechts voor een klein deel konden worden gelezen. Reeds zou de familieverwantschap van verschillende in Tanis resideerende leden van de XXIste en vermoedelijk ook de XXIIste dynastieën met gelijktijdig in Thebe zetelende bestuurders, gebleken zijn. Ook voor de uitbreiding van onze kennis van de Bijbelsche geschiedenis zijn de verwachtingen hoog gespannen. Kostbaar en van enorme waarde is ten slotte het groote aantal gouden vaatwerken, waaronder verscheidene stukken van Palestijnsch type schijnen voor te komen. Men vergelijke verder, de aan ILN N° 5219 dd. 29/4-'39 en N° 5264 dd. 9/3-'40 ontleende afbeeldingen (zie PLAAT X).

B. PUBLICATIES

HANDBUCH DER ALTERTUMWISSENSCHAFT. Handbuch der Archäologie *herausgegeben* von W. OTTO: *Zweite Lieferung* blz. 239—642. — *A. Scharff*, ÄGYPTEN (blz. 433—642) — München 1938.

Alexander Scharff heeft in het door Walter Otto bij C. H. Beck in München uitgegeven *Handbuch der Archäologie* een bijdrage over Egypte geschreven (blz. 431—642, met afbeeldingen 49—112) die, uiterst beknopt van vorm gehouden, in betrouwbaarheid en gedegenheid van inhoud bezwaarlijk zou kunnen worden overtroffen.

De bijdrage wordt geopend met een algemeen litteratuur-overzicht over de Egyptische kunst dat, op zich zelf uitstekend, misschien iets uitgebreider had kunnen zijn. (In den tekst, waar op welhaast overvloedige wijze naar de speciale vaklitteratuur wordt verwezen, blijft, behalve een enkel klein onnauwkeurigheidje, op dit punt echter nauwelijks iets te wenschen over). De behandeling van de eigenlijke stof is verdeeld in vijf *Abschnitte*, die achtereenvolgens tot opschrift dragen: *Die Anfänge der ägyptischen Kunst (Vor- und Frühzeit.* 5000—2800) — *Die Pyramidenzeit des Alten Reiches und die erste Zwischenzeit (2800—2100)* — *Das Mittlere Reich und die zweite Zwischenzeit (Hyksoszeit* 2100—1600) — *Das Neue Reich und der Übergang zur Spätzeit* (1600—712) — *Die Spätzeit (712 v. Chr.—395 n. Chr.)*.

Abschnitt I geeft eerst een korte inleiding, waarin een aantal voor het meerendeel nog niet definitief te beantwoorden vragen wordt aangeroerd, die samenhangen met het vroegste voorkomen in het Nijldal van voortbrengselen van menschelijken kunstzin. Van kunst als zoodanig wil Scharff eerst betrekkelijk laat weten: „Von Kunst sprechen wir in Ägypten erst seit dem Vorkommen plastischer Figuren von Menschen und Tieren, Häusern und Schiffen oder seit dem Hervortreten jenes künstlerischen Triebes im Menschen, der ihn bestimmt, seine Tongefässe bunt zu bemalen oder seine Geräte durch Schnitzereien zu verzieren".

Dit soort kunstuitingen treft men eerst aan in het Neolithicum en nog wel in de laatste periode daarvan, die in Egypte wegens het zeer vroege voorkomen van koper aldaar, ook wel „steenkopertijd" (aeneolithicum) wordt genoemd; d.w.z. in jaartallen ongeveer van 5000 tot 3000 v. Chr.

Na deze korte oriënteering wordt in ongeveer 30 bladzijden onder de Capita *Architektur, Rundplastik* en *Malerei und Relief* het algeheele gebied der zoo rijke praehistorische kunst in het Nijldal behandeld, die met de daarbij aansluitende vroeg-historische ontwikkelingen en de overgangen naar de kunst van den pyramiden-tijd geacht kan worden door te loopen tot aan het einde der IIde dynastie ongeveer. Op grond van zijn kennis van het materiaal en voortbouwend op elders door hem verworven en vastgelegde inzichten is Scharff er ook voor de oudere perioden in geslaagd te schiften en bepaalde indeelingen te onderscheiden. Bewonderenswaardig vooral zijn de uitkomsten die hij verkreeg door de tegenwoordig over heel de

wereld verspreide zg. ʿpronkpaletten' nauwkeurig te bestudeeren en onderling te vergelijken (zie dit Jrb. blz. 325).

Deze oorspronkelijk voor het fijnmalen en aanmengen van schminkstoffen dienende leisteenen verfbordjes, die naderhand van beteekenis veranderden en alleen nog bij den cultus werden gebruikt, zijn voor het moderne archæologische onderzoek van steeds grooter waarde gebleken. Van de kleine, puntige ʿpalette' met den man en de drie struisvogels, in het museum te Manchester (JEA 5, 1918, pl. 7) via de bekende leeuwenjachtpalette, waarvan de deelen zich in Louvre en Britsch Museum bevinden (Capart: *Les Débuts de l'Art en Egypte,* Pl. 1) — de palette met aan één zijde de voorstelling van een slagveld en aan de andere giraffen onder een palmboom, in Londen en Oxford (JEA 2, 1915 pl. 14/5) — de op pl. 79 in den Catalogus van het Louvre afgebeelde dito, eveneens met giraffen en wilde dieren — de beide fragmenten van zg. ʿstier'-paletten in Berlijn en Parijs (MÄS Berl. v 76 en Schäfer-Andrae *Die Kunst des Alten Orients* blz. 188) — en ten slotte nòg een fragment in Cairo (Capart: *Débuts,* fig. 159/60) naar de beroemde, herhaaldelijk afgebeelde Narmer-palette, eveneens in Cairo, heeft Scharff in dit boek heel schetsmatig nog, maar niettemin met scherpe lijn den ontwikkelingsgang geteekend van het Egyptische relief-inwording. Dit is een prestatie, die op zich zelf reeds opmerkelijk is. Met buitengewone kennis en scherpzinnigheid weet de auteur soortgelijk-verloopende parallellen te trekken op het gebied van de primitieve architectuur en op dat van de haast wanhopig-menigvuldige plastische-kunstvoortbrenging op het einde van het vierde millenium v. Chr. — aldus tegen het einde van de IIde dynastie de verschillende draden ten slotte samenbrengend op den drempel van de beginnende groote Egyptische Kunst. Haast symbolisch leidt hij ons hier naar een granieten deurpost, uit Hiëraconpolis afkomstig, die door den naam Chasechemui chronologisch is vastgelegd, (Schäfer-Andrae t.a.p. 205). Deze deurpost bevat eigenlijk niets anders dan een uit den koningsnaam bestaande inscriptie, maar alle teekens zijn zoo fijn afgewogen en zoo harmonisch geordend dat men hier ineens volkomen zuiver den klassieken geest ervaart, die al het onbeteugelde uit de praehistorie heeft afgeworpen. „Der Eindruck, den die Betrachtung der frühesten Malerei und Reliefkunst hinterlässt, ist ähnlich dem bei der Plastik gewonnenen, nämlich dass einige Künstlergenerationen in allmählichem Reinigungsprozess etwa seit der Mitte der 1. Dyn. den klassischen Reliefstil gestaltet haben. Die Anfänge dazu sind beim Relief früher, schon unter Narmer, spürbar als bei der Plastik. So tritt die ägyptische Kunst, geläutert und gesammelt, auf allen Gebieten einheitlich ein durch das Tor, das mit der 3. Dyn. in die grosse Pyramidenzeit des A. R. hineinführt." (blz. 464).

Met den door Scharff in navolging van Schäfer ʿklassiek' genoemden relief-stijl staan we midden op het terrein van de eigenlijke Egyptische kunst, die, reeds in volle glorie stralend vanaf de trappenpyramide van Zoser en vanuit het graf van Hesi in Sakkara, bijna dertig eeuwen lang telkens nieuwe geestdrift zal wekken.

In de nu volgende, den 2den *Abschnitt* bevattende 60 blz. behandelt Scharff de ontwikkeling van de Egyptische Kunst gedurende het Oude Rijk. Ingedeeld in vier groepen — *Architektur, Relief und Malerei, Rundplastik* en *Kunstgewerbe* worden de laatste drie voorafgegaan door een afzonderlijk hoofdstuk: *Kunsttheoretisches zur äg. Flachkunst und Rundplastik.*

Reeds werd de naam Schäfer genoemd. Zonder het levenswerk van dezen ware een boek als dat van Scharff ondenkbaar! Professor Scharff toont zich niet slechts een volijverig adept van zijn leermeester, maar zijn methode en zienswijze berusten op de door Schäfer gelegde grondslagen. Ja hij gaat nog verder en geeft in het zooeven genoemde hoofdstuk een beknopte samenvatting van diens theorie, die hij aan zijn verdere uiteenzetting laat voorafgaan en als volgt besluit: „Mit der Erkenntnis vom Wesen der ägyptischen Flächenkunst als geradansichtig-vorstellig und dem der Plastik als richtungsgerade und mit dem Einblick in die innersten Zusammenhänge dieser beiden Kunstgattungen ist wohl der Weg jetzt frei, der zum wahren Verständnis und zum Genuss der ägyptischen Kunst hinführt."

Intusschen is Scharff zijn meester niet slaafs gevolgd en waar noodig schroomt hij zoo

min diens meeningen aan te vullen als wel deze of ook eigen vroegere zienswijzen te herzien en te corrigeeren.

Hoezeer Scharff niet slechts de dingen op zichzelf critisch bekijkt maar ze ook in nauwer verband dan veelal geschiedt met elkaar samenbrengt, waardeert en onderling ordenend ze vergelijkt leert alleen reeds de volgende aanhef van paragraaf op blz. 497: „Alle Flachkunst in Ägypten ist ein eigentlich unlösbarer Bestandteil der Architektur, und jedes Relief, das wir losgelöst von seiner ursprünglichen Umgebung heute als Eigenleben atmendes Kunstwerk in den Museen bewundern, verdankt sein Sonderdasein als scheinbar selbständiges Kunstwerk letzten Endes einer Grab- oder Tempelzertrümmerung. Man darf darum ein ägyptisches Relief nicht wie ein Ölbild betrachten und werten, sondern man muss über das Bauwerk, aus dem es stammt, Bescheid wissen und ferner auch über dessen kulturelle und religiöse Bedeutung. Diese weit stärkere Bindung ägyptischer Kunstwerke an die bauliche Umwelt, an Tempel- und Grabkult wird innerlich mit dem eigensten Wesen der ägyptischen Kunst zusammenhängen, wie wir es im vorigen Abschnitt kennen gelernt haben."

Hoe waar en behartigenswaardig zijn deze woorden! Soortgelijke, uitstekende indrukken wekt verder het geheele boek. Men beseft van meet af aan met een betoog van een meester te doen te hebben, dat ondanks de geweldige compactheid waarin de stof werd samengedrongen, over het algemeen zeer goed, ja — zelfs in vele gevallen prettig — leesbaar blijft. Een verdienste op zich zelf. Ingedeeld in korte, kernachtige hoofdstukken, vindt men aan het einde in groote lijnen scherp getrokken telkens de hoofinhouden saamgevat (vgl. bv. blz. 442).

Van het Oude Rijk naar het Middenrijk voert, zooals bekend, een zeer duistere tijd. Op grond van tallooze feiten en overwegingen worden echter ook tusschen deze twee perioden steeds meer nieuwe draden en draadjes gesponnen, waartoe het voortleven van sommige tradities ons in staat stelt, vele er van vindt men in dit boek voor de eerste maal aangeduid. Het Middenrijk zelf is ons veel beter bekend; Scharff wijdt een hoofdstuk van uitzonderlijke beteekenis aan de beeldhouwkunst (*Rundplastik*) uit dit tijdperk. Hier lag het terrein grootendeels voorbereid en ook al gedeeltelijk ontgonnen door H. G. Evers. Scharff exploreert den door laatstgenoemde bewerkten bodem verder, soms Evers corrigeerend — niet altijd volkomen terecht naar het mij toeschijnt (bv. blz. 543: de vischofferaars zijn m.i. wel met Amenemhet III identiek te stellen — niet slechts de stilistische samenhang, doch ook de individueele gelijkenis pleiten m.i. daar voor). Belangrijk is hier vooral wat Scharff opmerkt over kenmerken en stijl van de school van Tanis.

Soortgelijke verdiensten als ten opzichte van de tusschenperiode Oude Rijk/Middenrijk bezit het werk met betrekking tot de weinig minder duistere, tusschen Middenrijk en Nieuwe Rijk gelegen periode (Hyksostijd). Sommige wortels van den stijl der latere Nieuwe Rijk-reliefs vindt Scharff terug in enkele grafsteenen uit de XVIIde dynastie (bv. *Bull. Metrop. Mus.* 1916/19 blz. 14 fig. 3). Het essentieele wordt aangeduid in de formule „Vereenvoudiging en concentratie": ......manchmal ist es wie ein ganz neuer Anfang, ganz besonders bei den Grabsteinen, die das prunkvolle Beiwerk der üppig grossen M.R.-Stelen über Bord geworfen haben und in knappen, schlichten Formen wieder eine neue Kunstepoche heraufführen."

De groote ontplooiing gedurende het Nieuwe Rijk, dat Scharff met den overgang naar den laten tijd tot het jaar 712 laat doorloopen, wordt door hem in de volgende vijf ondertijdvakken ingedeeld: Begin en eerste bloei (1600—1420) — De tijd der rijpheid (1420—1375) — De Amarna-tijd (1375—1350) — Restauratie en tweede bloei (1350—1090) — Het verval (1090—712); elk dezer weer onderverdeeld in de capita *Architektur, Relief und Malerei* en *Rundplastiek.* Een afzonderlijk hoofdstuk *Kunstgewerbe* completeert het overzicht over dit bijna tien eeuwen omvattende tijdvak.

Het zou buiten het kader van een bespreking voeren hier verder in detail te treden. Het hoogtepunt van de verschillende, parallel verloopende ontwikkelingen ziet Scharff m.i. terecht in de regeering van Amenophis III. Of hij, alles saamgenomen, echter de praestaties van de Amarna-kunst niet wat ver naar den achtergrond dringt? Wel is hij, naar het mij toeschijnt, in zijn algemeen oordeel over den persoon en de figuur van Amenophis IV (Ichnaton) wat

eenzijdig. Politiek en materieel moge deze buitengewone verschijning nog zoo te kort zijn geschoten — zijn initiatief en zijn bezieling hebben een menschenleeftijd lang de geestelijke ontwikkeling van Egypte een eigen richting gegeven. Om deze daad van Amenophis IV naar waarde te kunnen beoordeelen zou men zich moeten kunnen indenken, zou men inzicht moeten hebben, in het peil en de sfeer waarop en waarin het menschelijk denken zich drie en een half millenium geleden bewoog. Zeker echter laat men dezen mensch en zijn werk geen recht wedervaren wanneer men als eindconclusie niets anders over hem neerschrijft dan deze woorden: „Schliesslich muss man sich bei allen sentimentalen Verlockungen, die die Amarnakunst in sich birgt, immer vor Augen halten, dass jenes in seinen Bildwerken so viel bewunderte Königspaar offenbar selbst von schwächlicher Gesundheit war, dass die religiöse Reform des Königs ein höchst kläglicher Versuch blieb und dass die aussenpolitische Lage Ägyptens unter diesem Schwärmer bedenklich zu wanken begann. Und muss ein König, der so bizarre Baugedanken wie jenes Wasserschloss und jenes Tierparadies durchführen und sich auf Denksteinen mit seinem Schwiegersohn in allzu vertrauten Verkehr darstellen liess, uns nicht einigermassen anormal erscheinen?" (blz. 588).

Juist de Amarna-kunst wordt in haar tweevoudigheid van richting door Scharff zoo subtiel ontleed als vóór hem nog nauwelijks gebeurde. Een ongebreidelde drang naar ‘natuurwaarheid’ en verinnerlijking breekt zich plotseling baan — de kunstenaar wil zijn werk, anders en sterker nog dan onder het Middenrijk, innerlijk leven doen uitstralen — en naast deze overdrijvende en verinnerlijkende richting is er een andere naar fijner stileering en typologische verdieping. Het plotselinge, brutale overwicht van de eerste valt in het begin van de beweging, nog in Thebe. De aldaar gevonden, meer dan levensgroote beelden van Amenophis IV zijn „von derartiger Hässlichkeit in ihrer überbetonten Naturwahrheit, dass man zunächst denken könnte, damit sei die ägyptische Kunst endgültig dahin". Gelukkig heeft deze al te realistische richting zich in Amarna zelf niet kunnen doorzetten! „Wenigstens haben wir von dort her keine derartig übertriebenen Werke mehr; mag sein, dass ähnliche auch die öffentlichen Bauten der Stadt zierten". De fijnere richting luidt het einde van de beweging uit en „lenkt sie sachte zurück zum Stil der Zeit Amenophis' III und vermittelt den Anschluss an die Kunst der 19. Dyn., in der, wie wir sehen werden, gelegentlich noch der Amarnastil nachwirkt". In het graf van Toet-anch-Amon bv. komt alleen deze laatste richting voor en dan nog slechts in beperkte mate (vgl. bv. de rugleuning van den bekenden ‘troonzetel’).

In de plastiek heeft de idealiseerende Amarnastijl enkele meesterwerken van zuiverst gehalte voortgebracht. Bij het beeld van Nofretete in Berlijn berust de buitengewone werking niet alleen op de wonderbaarlijk frisch bewaard gebleven kleuren maar ook „auf dem unergründlichen, zart angedeuteten Innenleben des feinen Frauengesichtes".

Men ziet hoe uitvoerig-nauwkeurig en hoe telkens-juist Scharff's betoogen overal blijven. Hij richt zich tot het grootere publiek wanneer hij zegt dat men de Amarna-kunst niet als een op zich zelf staand gebeuren moet beschouwen maar haar moet zien binnen het verloop van de groote Egyptische kunst in samenhang met wat voorafging en met wat gevolgd is. Meer ingewijden zullen de draagwijdte beseffen van de door hem geconstateerde stilistische ‘nieuwigheden’ in de bekende muurschilderingen van Amarna: „Zweierlei ist hier stilistisch bemerkenswert: zum erstenmal in der ägyptischen Kunst sehen wir den Versuch, drei Wände eines Raumes — die vierte, eine Schmalwand, enthielt das grosse Fenster — durch eine einheitliche Darstellung zu bildhafter Einheit zusammenzufassen, d.h. nichts anderes als eine Auflehnung gegen die übliche Streifengliederung. Zweitens ist in diesen Malereien der Versuch unternommen, die in sich ruhende Natur ohne den Menschen und sein Wirken zu schildern."

Zoo is er verder waarlijk te veel waarop nog zou moeten worden gewezen. Op de belangrijke bladzijden 596—598 vindt men nog de groote veldslag- en jachtreliefs aan de tempels van Sethi I en de beide Ramses II en III besproken. Scharff wijst erop, dat in Medinet Haboe bv. sommige voorstellingen (aan de zuidzijde) zoo hoog tegen den tempelwand zitten, dat ze met het bloote oog nauwelijks te onderscheiden zijn. Toen het paleis van Ramses III daar nog overeind stond was het voor geen mensch mogelijk voldoenden afstand

te nemen ten einde een beschouwen van deze voorstellingen mogelijk te maken. Juist ten overstaan van deze indrukwekkende tafreelen aan het einde van de Egyptische Kunst, wordt het ons weer eens duidelijk dat de Egyptische wandcomposities niet voor den beschouwer zijn gedacht. Hun doel vinden ze in zich zelf, de verheerlijking van den heerscher aan den tempelwand; of ze door de menschen in detail konden worden gezien was van geen belang.

Wat nu eindelijk de laatste eeuwen van de Egyptische Kunst betreft — het boek brengt den tijd tusschen 712 v. Chr. en 395 n. Chr. in één laatsten *Abschnitt* samen — deze leenen zich nog slechts ten deele voor een zelfde straffe behandeling. Ook hier echter zal de lezer een schat van nieuwe gegevens en aanwijzingen vinden, die er toe kunnen bijdragen hem wegwijs te maken en hem zullen aanzetten tot eigen verder onderzoek. Gegevens en opmerkingen als deze (ze stamt eigenlijk nog uit een iets ouder tijdperk): „In der Beschränkung auf wenige Statuen-typen, mögen sie auch aus der Ramessidenkunst übernommen sein, liegt aber doch auch schon ein wesentliches Kriterium für die Kunstgesinnung der Spätzeit, die kühl und streng ihre Typen wählte und beibehielt, ohne Sinn für die üppige Vielgestaltigkeit der Kunst des N. R. zu haben." Een verder criterium is het beginnend interesse onder dyn. XXI—XXIV voor de plastiek van het Midden Rijk, waaruit bij voorkeur strengere werken worden geannexeerd.

Uit deze en veel andere nuttige aanwijzingen meer, moge de belangstellende lezer zich een denkbeeld maken van de ontwikkeling van het betoog in deze ten onrechte in een *Handbuch* begraven monographie.

Utrecht — HENRI ASSELBERGHS

DE OUDSTE BETREKKINGEN TUSSCHEN EGYPTE EN MESOPOTAMIË *)

Langen tijd heeft de Egyptische beschaving gegolden als een klassiek voorbeeld van gesloten ontwikkeling. Toen men op het einde der vorige eeuw de onhoudbaarheid dezer bewering ging inzien, zijn sommigen in een ander uiterste vervallen. Fr. Hommel bv. sprak van den ‘babylonischen Ursprung der ägyptischen Kultur’ 1). En wanneer ook op het oogenblik de pan-Babylonische idee overwonnen schijnt, nu zijn de Sumeriërs aan bod, getuige het boek van L. A. Waddell, *Egyptian Civilization*, Its Sumerian Origin and real Chronology and Sumerian Origin of Egyptian Hieroglyphs, London 1930. Anderen echter, als G. Elliot Smith in zijn *Ancient Egyptians*, London 1923, spraken van een alles bevruchtenden invloed van Egypte, terwijl De Morgan overtuigd was, dat in de oudste tijden Egypte in kultureel opzicht zeer afhankelijk was van Babylonië 2). De hier volgende studie heeft echter niet ten doel den oorsprong der Egyptische beschaving na te gaan, maar slechts wat wij weten van de oudste betrekkingen, die tusschen Egypte en Mesopotamië 3) hebben bestaan.

De *terminus ante quem* is de IIde—IIIde Egyptische dynastie (± 2800 v. Chr.) en de *terminus post quem* het begin van het aeneolithicum (± 4000 v. Chr.), omdat sindsdien het oude Oosten één kultuurgebied gaat vormen 4). Het zal vooral ons doel zijn, de hoedanigheid en de frequentie van eventueele betrekkingen te onderzoeken. Daartoe zullen wij het materiaal

*) Alg. litt.: G. CONTENAU, *Manuel d'archéologie orientale* III, 1931, 1582—1599; 1615. — H. FRANKFORT, *Studies in early Pottery of the Near East*, I London 1924. — H. JUNKER, *Die Entwicklung der vorgeschichtlichen Kultur in Ägypten*, in *Festschrift W. Schmidt*, Wien 1928, 865—896. — A. SCHARFF, *Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte* (Morgenland 12, 1927). — Idem, *Neues zur Frage der ältesten ägyptisch-babylonischen Kulturbeziehungen*, ZÄS 71, 1935, 89—106.

1) München 1892; Memnon I, 1907, 80—85; 207—210; *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, 1926, § 194.

2) Overzicht van verschillende theorieën bij G Dykmans, *Histoire économique et sociale de l'ancienne Égypte*, Paris I [1936], 231—250.

3) Ter afwisseling ook Babylonië of anders genoemd.

4) H. Frankfort, *De archaeologie en de geschiedenis van het Nabije Oosten*, Amsterdam 1933, 26—28.

onder vier opzichten gaan beschouwen: A—kultureel, B—taalkundig, C—godsdienstig en D—anthropologisch. Daar de chronologie van deze grootendeels praehistorische tijden reeds een vraagstuk op zich is en van den anderen kant in het verleden het volgen van een verkeerde chronologie tot merkwaardige gevolgtrekkingen en vergissingen aanleiding heeft gegeven, hebben wij als grondslag genomen Scharff's schema in HZ 161, 1939, 32, dat slechts weinig afwijkt van JEOL I, Synchronistisch Reg. A.

A—KULTUREEL. Vaatwerk. Met de 1ste dynastie komt in Egypte het gebruik op [5]) voor vaten zonder voet, die tot dan toe óf tegen den muur óf in den grond geplaatst moesten worden, een aparten voet of standaard te gaan gebruiken. Andrae heeft bij zijn opgravingen van den Sumerischen Išartempel (reeds H-periode; JEOL I, 118—119, 414) in Assur ook deze staanders gevonden. Zoowel hun karakter als latere ontwikkeling achtte Frankfort zoo parallel, dat zij volgens hem uit Mesopotamië in Egypte zijn ingevoerd, minstens de offerstaander en de haardstaander. Chronologisch is dit zeer bezwaarlijk, daar de H-G-periode van den Ištartempel nu omstreeks 2800 wordt gesteld. Aarden vaatwerk met tuit is zeer gewoon in de el-ᶜObaid en Ǧemdet Naṣrperiode, terwijl het in Egypte zeldzaam is en slechts op het einde der praehistorie voorkomt. Daar de tuit er geheel anderen vorm heeft dan in Warka of Fara, is er wel geen reden samenhang aan te nemen.

Zoowel in Egypte als Babylonië komt vaatwerk in den vorm van dieren voor, waarin zich dan een kleinere of grootere holte bevindt ter bewaring van een vloeistof [6]). Het is karakteristiek voor de Ǧemdet Naṣr-periode in Warka, terwijl het in Egypte altijd vrij zeldzaam is gebleven, al is daar de steen veel meer uitgehold dan in Sumer, zoodat het bevattingsvermogen grooter is en men in Egypte meestal juister kan spreken van vaatwerk in dierenvorm, in Azië van dierenfiguren, die uitgehold zijn. In dezelfde periode hooren thuis de meerdeelige steenen nappen , die vaak een snoerpatroon, dat rondom den rand loopt, vertoonen. Nu blijkt uit de opgravingen in Aboe Sir el-Meleq [7]), dat in een en hetzelfde praehistorische graf bij elkaar lagen: 2 steenen potten in dierenvorm, betrekkelijk weinig uitgehold, 1 steenen en 2 gebakken vazen met tuit, 1 stuk driedeelig vaatwerk met snoerpatroon. Wanneer men bedenkt, dat juist àl dit vaatwerk in Egypte weinig voorkomt en in Mesopotamië veelvuldig, kan hier slechts sprake zijn óf van import óf van navolging in inheemsch materiaal.

Uit te el-ᶜObaid gevonden vaatwerk heeft H. R. Hall [8]) een nieuw bewijs van contact afgeleid. Dit eveneens te Šaḥrein betrekkelijk veel voorkomend kielrand-aardewerk vindt men ook bij vele Egyptische dioriet en of albasten vazen uit het Oude Rijk en zelfs bij vaatwerk uit Negada I en II [9]). Hall meent nu, dat dit gebruik zich uit Egypte heeft verbreid. Indien zijn dateering in den tijd van Urnanše juist is (wij ± 2600 v. Chr., hij een zestal eeuwen vroeger), valt deze ontleening buiten onze periode [10]).

Cylindervormige zegels [11]). Het is een *communis opinio*, dat het gelijktijdig gebruik van den cylindervormigen zegel in Egypte en Sumer geen toeval is. In Egypte verschijnen zij in de proto-dynastische periode en kunnen in drie klassen worden verdeeld: de *funeraire*, die kort zijn en van steatiet vervaardigd, met zeer archaïsche hiërogliefen in horizontale lijnen. Zij schijnen slechts als doodenamulet gebruikt te zijn, want er zijn geen afdrukken van gevonden;
de *zegelcylinders* daarentegen zijn vrijwel alleen uit hun afdruk bekend. Ook moeten zij

[5]) Idem, *Studies* 127—130.

[6]) Scharff, *Neues* 100—101; Frankfort, *Studies* 111—113 (uit Noord Syrië afkomstig); S. R. K. Glanville, JEA 12, 1926, 52—69 is, omdat zulk vaatwerk over de geheele wereld voorkomt, bij de Egyptische exemplaren overtuigd van hun Egyptischen oorsprong (bl. 66) V. Christian, *Altertumskunde des Zweistromlandes*, bv. Taf. 56, 57, 58, 107, 132 (Uruk), 79, 81, 83 (Ǧemdet Naṣr).

[7]) Gelegen op den Westelijken Nijloever in Midden Egypte, op den Gebel Aboe Sir, op ongeveer dezelfde hoogte als de ingang tot den Fayoem.

[8]) JEA 8, 1922, 241—257.

[9]) Scharff, *Grundzüge*, bv. Taf. 14e, f; 5b, d.

[10]) Af te wijzen is W. F. Albright's identificatie Mannu-Menes JEA 6, 1920, 89—98. Zijn opmerking a.w. 295 verdient een onderzoek.

[11]) Frankfort, *Studies* 130—136; idem, *Cylinder Seals*, London 1939, 292—300; JEOL I, 153—157.

grooter dan de vorige geweest zijn en technisch beter, terwijl de schriftteekens langzaam de klassieke vormen aannemen.
De derde groep vertoont slechts afbeeldingen. Zij worden ook gevonden in de Delta, en behoorden wel, gelijk die der eerste klasse, aan vereerders van Neith, de godin der Westelijke Delta [12]).

Psychologisch vindt Frankfort het zeer begrijpelijk, dat iemand, die gelooft in de magische kracht van zijn gegraveerd amulet, ook zijn bezittingen door een afdruk ervan wilde beschermen. Maar dat dezelfde vorm tot dit doel op twee verschillende plaatsen ongeveer gelijktijdig zou zijn gekozen, is nauwelijks aan te nemen. Met de 1ste Egyptische dynastie verschijnt plotseling een groot aantal zegelafdrukken op stoppen, en wanneer wij zien, dat in Sumer, het klassieke land van den zegelcylinder, de oudste afdrukken op kruiken voorkomen, moeten wij de ontwikkeling van den Egyptischen cylinder tot zegel aan invloed van buiten af toeschrijven. Juist in deze speciale toepassing erkent Frankfort een verbinding Egypte—Zuid Mesopotamië.

Deze wordt bevestigd door de ontwikkeling der scenes op de Sumerische cylinders. Zooals blijkt [13]) worden in het begin der Ǧemdet Naṣr-periode natuurscenes naturalistisch weergegeven, verbonden met een zekere voorliefde voor den ornamenteelen vorm. Daarop volgen de rijen van heilige dieren, waarbij later de gelagscenes aansluiten. Van de eerste groep zijn in Egypte geen exemplaren gevonden, wat Scharff hieraan toeschrijft, dat in de Uruk-periode nog geen verkeer met Egypte bestond [14]). De oudste Egyptische of ten minste daar gevonden cylinder vertoont rijen van dieren. Ook de derde soort is uit het Nijlland bekend, die echter stilistisch geheel anders behandeld is dan de gelijktijdig Babylonische. Maar het is toch opvallend, dat wij ook in Egypte dezelfde opeenvolging in de afbeeldingen zien als in Mesopotamië, zoodat ook Scharff samenhang nauwelijks van de hand durft wijzen.

Het mes van Ǧebel el-ᶜAraq [15]). Dit vuursteenen mes uit Boven Egypte is door de versieringen op zijn ivoren heft van groot belang. Op de bovenzijde — in vier registers verdeeld — wordt in de twee bovenste een gevecht te land, op de andere een scheepsgevecht weergegeven. De scheepstypen nu van beide partijen zijn van geheel anderen vorm. Beneden zien wij den banaanachtigen vorm van het gewone Egyptische schip, maar de twee overige schepen hebben een platten bodem met rechtopstaanden boeg en achtersteven. Dit nu is een echt Mesopotamisch type [16]). Op de achterzijde van het heft vinden wij het Mesopotamische motief van den man, die twee leeuwen bedwingt. Onze held draagt een betrekkelijk langen baard, een tulbandachtige hoofdbedekking (of hoofdband?) en een kleed tot over de knieën, dat Scharff identiek acht met dat van de leeuwenjacht-stèle van Warka [17]). S. Langdon [18])

[12]) P. E. Newberry, *Scarabs*, Pl. III, 2, 5, 7, 10; cf. eiusdem *To what race did the founders of Sais belong?* PSBA 28, 1906, 68—74. H. Bonnet, *Die Waffen der Völker des alten Orients*, Leipzig 1926, 183.

[13]) Scharff, *Neues* 102—103. Zie echter Frankfort, *Cyl. Seals* 292.

[14]) Idem, *Archeology and the Sumerian Problem*, Chicago 1932, 51.

[15]) Gelegen iets benoorden de groote bocht van den Nijl in Boven Egypte, niet zoover van Nag Hammadi. Baedeker noemt het El-Araki wel Dahsah. Afb.: Frankfort, *Studies* Pl. XII; Scharff, *Neues* Taf. 1; idem *Handbuch der Archäologie* (W. Otto), 1. Tafelb. 1939, 56²; Ch. Boreux, *Antiquités ég., Catal.-Guide du Louvre* 1932, Pl. LXXX; *Encyclopédie photographique de l'art*, I [1935], 2. Tekst: Porter-Moss, *Topographical Bibliography* V, 1937, 107; J. Capart, *Le „pseudo-Gilgamesh" figuré sur le couteau de Gebel el Arak au Louvre*, CR AIBL 1919, 404—425; Ch. Boreux, *Études de nautique égyptienne*, Le Caire 1925, 42—48.

[16]) A. Salonen, *Die Wasserfahrzeuge in Babylonien*, Helsingforsiae 1939, 12, n. 4 en JEOL n° 6, 41—42. Voor verwante praehistorische rotsteekeningen tusschen Boven Egypte en de Roode zee zie men H. A. Winkler, AfO 11, 1937, 403 + ABB. 16 en zijn *Rockdrawings of Southern Upper Egypt*, I, II London 1938—1939 passim.

[17]) Scharff, *Neues* 95 en Taf. 1a; Christian, *Altertumsk. d. Zweistr.* I, 149, T. 104. Een dergelijk niet-Egyptisch gewaad, met franje, is ook te zien op palet Br. Mus. 20791 (Porter-Moss V, 105, 5). G. Contenau, RA 32, 1935, 152—155 plaatst ons meshelft op grond der kleeding van den held op eind Uruk- of begin Ǧemdet Naṣr-periode. De interpretatie van Hall (8) als een Semitischen woestijngod, onder wiens bescherming de jacht plaats vindt, heeft weinig waarde. Ook R. Dussaud, Syria 16, 1935, 320—323 acht de kleeding Semitisch, en concludeert, omdat dit costuum ook in de

wees erop, dat de honden, die onder den held staan afgebeeld, vergeleken kunnen worden met de metgezellen van Etana bij zijn hemelvaart [19]), te meer daar zij van een niet-Egyptisch type zouden zijn. Dit kan men doen, mits men in het oog houdt, dat afbeeldingen in Mesopotamië eerst in Akkadischen tijd voorkomen [20]).

De Warka-stele [17]) stelt ons ook een nieuw probleem, doordat de wigvormige vuursteenen pijlspits—◄ nu ook in Sumer blijkt voor te komen. Deze was wel in het praehistorische Noord Afrika zeer verbreid, maar treedt pas met Negada II op in Egypte. Op een steenen vaas uit Warka (met tuit! [21])) ziet men ook nog, hoe een leeuw een rund van achteren aangrijpt, iets wat we ook op ons mesheft zien. Uit de manier, waarop echter de personen op de voorzijde zijn afgebeeld, nl. als praehistorische Egyptenaren, leidt Scharff af, dat het hecht door een Egyptisch kunstenaar is vervaardigd, maar dat deze nieuwe, niet-Egyptische motieven gebruikt, die hij van uit Babylonië ingevoerde stukken (bv. zegelcylinders) had leeren kennen.

Een ander voorbeeld van het zg. Gilgameštype vinden wij in een praehistorische grafschildering uit Kôm el-Aḥmar [22]), terwijl het in het historische Egypte niet meer te vinden is. Bovendien is het niet onbelangrijk, dat de vindplaats nog 100 km bezuiden Thebe ligt. Op een praehistorisch mesheft van bladgoud, waarschijnlijk van Gebel el-Ṭarif [23]) is minstens driemaal afgebeeld, hoe het eene dier het andere van achteren aangrijpt. De voorzijde vertoont bovendien twee ineengestrengelde slangen.

A n d e r e m o t i e v e n. Was de held met de twee leeuwen reeds een voorbeeld der zg. antithetische proepeering, in Egypte komt zij nog op twee andere manieren voor. Op ivoorsnijwerk uit Kôm el-Aḥmar houdt een man twee giraffen (?) [24]) vast. Deze unieke voorstelling leeft, ten minste uiterlijk, voort in het ideogram der stad Cusae [25]). In Mesopotamië is de voorstelling van een wezen, geflankeerd door twee dieren, veel voorkomend. Men denke slechts aan den Imdugudvogel, die twee leeuwen vasthoudt. Hier heeft de Egyptenaar dus wel een vreemd motief overgenomen. Op verschillende pronkpaletten zien we een palmboom met aan weerszijden een giraffe afgebeeld [26]). Ook hier geldt weer, dat de Egyptenaar het antithetisch motief heeft overgenomen, maar als dieren de specifiek Afrikaansche giraffen benut.

Het reeds vermelde motief der ineengestrengelde slangen (heft G. el-Ṭarif) vinden wij

Ǧemdet Naṣr-periode te Uruk voorkomt, dat daar toen reeds sterke Semitische invloed was. Frankfort's verwijzing (*Studies* 122) naar zegel Berlijn VA 3878 vervalt, daar dit laatste in Ur I thuis hoort (A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel,* Berlin 1940, no. 144) en dus later is dan het mesheft.

18) JEA 7, 1921, 146, afb. 3.

19) H. Schäfer, *Von äg. Kunst*² 1922, 271. Hoewel M. Hilzheimer, *Dogs* (Antiquity 6, 1932, 417—418 niet over ons heft spreekt, moet ook een niet cynoloog zien, dat deze honden de door hem opgegeven kenmerken van den Egyptischen windhond (spitsen kop, rechtopstaande ooren, gekrulden staart) vertoonen.

20) Frankfort, *Cyl. Seals* 138; Moortgat, *Rollsiegel* 24.

21) Scharff, *Neues* Taf. I, d; E. Heinrich, *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk,* Berlin-Leipzig 1936, Taf. 22; *Handbuch d. Arch.,* I. Tafelb., 123; Christian, Altertumskunde I, Taf. 108, I. Ander voorbeeld op mesheft van Gebel Ṭarif (JEA 2, 1915, Pl. XIII, 4). Voorbeeld van leeuw, die een ander dier in den snuit bijt, vindt men in beide landen: in Mesopotamië bv. op de zilveren vaas van Entemena (E. de Sarzec-L. Heuzey, *Découvertes en Chaldée,* pl. 43; L. Curtius, *Die Antike Kunst,* I, Abb. 165; C. Bezold, *Ninive und Babylon* 1926, Abb. 39; Christian, *Altertumsk.* I, Taf. 192), waar volgens E. Meyer (*Gesch. d. Altert.* I, 2, 1926, § 370 A) de leeuw van Lagaš de geit van Umma bijt. De mij bekende Egyptische voorbeelden zijn: *Mereruka* I, Pl. 24—26; A. W. Blackman, *Meir* I, Pl. 6 = Erman-Ranke, *Äg.,* Abb. 191, Porter-Moss IV, 249 ben.; Wreszinski, *Atlas* III, 16 (Ptaḥḥotep, Porter Moss III 161 (17); verg. ook Wreszinski I, 215 (hond).

22) Bv. Schäfer, *Von äg. Kunst*², Abb. 94, ³ Abb. 118. J. Capart, *Les origines de la civilisation égyptienne* 1914, Pl. III. Wreszinski, *Löwenjagd im alten Ägypten* (Morgenl. 23), 1932, Abb. 5. Porter Moss V, 199.

23) Iets noordelijker dan de Gebel el-ᶜAraq, op den oostoever gelegen. Porter Moss V, 106.

24) J. E. Quibell, *Hierakonpolis* I, 1900, Pl. XVI 2.

25) G. A. Wainwright, ASAE 27, 1927, 97—101.

26) Schäfer, *Von äg. Kunst* 2 en 3, Taf. 3, 2 = Porter Moss V, 105, 8; JEA 2, 1915, Pl. XV = Porter Moss V, 105, 5. Men vergelijke ook de twee rechtstaande steenbokken van Berlijn 20171 (Schäfer, *Von äg. Kunst*¹, 1919, II, Taf. 5, 4) met Iraq Museum 9479 = E. Douglas van Buren, *The Fauna of ancient Mesopotamia,* Roma 1939, Fig. 52.

ook op paletten, gelijk zij ook veelvuldig voorkomen op de zegels der Uruk- en Ǧemdet Naṣr-periode. In Egypte zijn het meestal leeuwen, wier halzen fantastisch lang en veelal ineengestrengeld zijn. Er zijn verschillende, bij Frankfort een vijftal, voorbeelden van, terwijl er uit de heele latere Egyptische kunst slechts twee, in graven te Beni Hassan, bekend zijn. Van een dezer paletten, uit Kôm el-Aḥmar [27]), heeft Frankfort in Ḫafaǧe een steenen vaas met merkwaardige overeenkomsten gevonden [28]). Niet alleen is er vrijwel gelijkheid tusschen de manier van afbeelden der gazelleachtige dieren op het Egyptische en Babylonische stuk, maar op beide zien wij ook een wezen, dat in deze dierenwereld opvalt. Op het palet is dat een fluitspelende jakhals, op de vaas een satyrachtige daemon met stierenkop [29]). Op het palet zien we tevens een griffioen. Nu komt deze bv. op een Mesopotamischen zegelcylinder in het Louvre voor samen met leeuwen, wier halzen dooreengestrengeld zijn [30]).

Op de merkwaardige beelden van Min uit Koptos (nu te Oxford [31])) zien wij dieren loopen op bergtoppen, iets weinig voorkomends in de Egyptische kunst. In Mesopotamië daarentegen is deze voorstelling van goden en dieren zeer gewoon. Frankfort ziet dan ook hierin Babylonischen invloed. Een analoog geval is de zg. lisenenbouw, waarbij stukken van den muur bij wijze van zuilen naar buiten uitsteken: in Egypte komt dit gebruik op met de 1ste dynastie om na Djeser te verdwijnen. In Mesopotamië vinden wij het in de Ǧemdet Naṣr-periode te Uruk en in den tijd van Nabuchodonosor is het nog in gebruik. Wanneer het ook uitermate onwaarschijnlijk zou zijn, dat iets zoo voor de handliggends als de tichelbouw aan den vreemde ontleend zou zijn (de leemklompenbouw der Egyptische praehistorie wijst er reeds op), wel is het begrijpelijk, dat een zoo eigenaardige bouwwijze in Egypte onder invloed van buiten af kan zijn ontstaan [32]). Hetzelfde neemt H. Ranke aan van den vorm, waarin men de tichels streek [33]). Want deze techniek gaat in Mesopotamië terug tot de el-ᶜObaid-periode, in Egypte komt ze voor het eerst voor in Negada II. Of zou hier misschien hetzelfde gelden als voor de peervormige knots? Ook daarbij bestaat het feit, dat zij zoowel in Merimde als in de el-ᶜObaid-periode voorkomt, maar zooals Frankfort uiteenzet, hebben we hier te doen met een ontwikkeling, die in de natuur van de knots als zoodanig is gelegen. Evenwel ook hier gaat de versiering der sier- of votiefknotsen weer op Mesopotamische motieven terug. In Egypte wordt echter het gedenkwaardige feit in een voorstelling vastgelegd, in Mesopotamië door een inscriptie.

Verder zijn er e e n i g e k w e s t i e s waarvan wij slechts het bestaan kunnen vermelden, doordat nadere onderzoekingen ontbreken. Wijn is zeker in den historischen tijd in Egypte gedronken, maar is de wijnstok er inheemsch geweest? [34]). Hoofdscheren is in Egypte eerst onder de 1ste dynastie begonnen, waarbij dan tevens het gebruik der pruik optreedt [35]). Men denkt hierbij vanzelf aan de nu eens kaalhoofdig afgebeelde Sumeriërs, dan weer — en soms gaat het om denzelfden persoon — met zoo fijn verzorgd haar, dat het zeker een pruik moet geweest zijn. Baardscheren treedt in Egypte ook pas op in den protohistorischen tijd [36]). Wat de tot nog toe vastgestelde ontleeningen betreft kunnen we zeggen, dat zij praktisch alle in Egypte na een zekeren tijd verdwijnen en dat zij een vreemd element vormen in de Egyptische beschaving [37]).

27) Quibell-Green, *Hierakonpolis* II, 1902, Pl. XXVIII. Porter Moss V, 194, 2de alinea.

28) Scharff, *Neues* Taf. I e, f; Christian, *Altert.* Taf. 268, 2 a, b.

29) Verg. ook de lier met musiceerende dieren uit Ur, C. L. Woolley, *Ur Excavations* II, *Royal Cemetery* 1934, Plates, bv. 105, Christian, *Altert.* T. 232, 6 en J. Capart, *D'Asie en Afrique ou d'Afrique en Asie?* CR AIBL 1936, 27—33.

30) A. E. P. Weigall, ASAE 11, 1911, 169—170. E. Douglas van Buren, *Entwined Serpents* AfO 10, 1935—1936, 53—65.

31) Porter Moss V, 130.

32) S. Clarke & R. Engelbach, *Ancient Egyptian Masonry,* London 1930, 213—214, Fig. 261. Tegen ontleening bv. E. B. Smith, *Egyptian Architecture,* London 1938, 39. Voor geglazuurde tegels zie A. Lucas, *Glazed Ware in Egypt, India and Mesopotamia,* JEA 22, 1936, 141—164; oorsprong 152—154.

33) *The Beginning of Civilization in Egypt,* Supplement to the JAOS 1939, 13.

34) Erman-Ranke, *Ägypten* 225, n. I. H. F. Lutz, *Viticulture and Brewing in the ancient Orient,* Leipzig 1922.

35) Erman-Ranke, a.w. 247—248.

36) A.w. 251. Contra is H. Motefindt, *Zur Geschichte der Barttracht im alten Orient,* Leipzig 1923, passim en *Studien über Geschichte und Verbreitung der Barttracht,* Anthropos 23, 1928, 654.

37) Frankfort, *Studies* 123—124. Opmerkingen

B—TAALKUNDIG. Daar er dus contact tusschen beide landen heeft bestaan, is het niet *a priori* uitgesloten, dat b.v. met het nieuwe voorwerp of een nieuwe techniek, een of ander Mesopotamisch woord in het Egyptisch is terecht gekomen. Maar gelijk men weet, is een enkel los woord tot leengoed verklaren zeer gevaarlijk: wie zou er aan denken het Middelnederlandsche *ee,* water (bv. in Zierikz-ee) als een ontleening aan het Sumerisch, waar e kanaal beteekent, te beschouwen?

S u m e r i s c h. B. Hrozný [38]) stelt Sumerisch š e gierst en Eg. *swt,* tarwe, gelijk. Eveneens het Sumerisch m a r (Akk. *marru*), den naam voor het werktuig hak, met Egyptisch *mr*; Ook in het Egyptisch *hbt,* ploeg, ziet hij een leenwoord uit het Sumero-akkadisch (a p i n, *epinnu, epittu),* evenals Egyptisch *ndr* timmeren uit n a g a r, *naggaru,* timmerman [39]).

S e m i t i s c h e leenwoorden zijn wegens het Semitisch karakter van het Egyptisch dubbel moeilijk te onderscheiden, laat staan hun bestaan te bewijzen. Hrozný beroept er zich dan ook op bij de gelijkstelling van Egyptische *ḥḳt* en Akkad. *ḫiku* (beide, bier) en *namzîtu* en Egyptisch *mnśt* (kruik van bierbrouwer), dat de bierbereidingstechniek door de Egyptenaren aan Babylonië zou zijn ontleend.

Het s c h r i f t kan hier het best vermeld worden. Vast staat het feit, dat de Sumeriërs (of Praesumeriërs? [40])) op het eind van het vierde millennium hun gedachten door teekens wisten vast te leggen, evenals dit het geval was in het Nijldal, waar het schrift in Negada II ontstaan is of er ten minste grooten invloed onderging. Falkenstein laat zich niet uit over de prioriteitskwestie, maar zegt wel, dat spijkerschrift en hiërogliefen in hun verwantschap en tegenstelling belangrijke voorbeelden zijn voor het ontstaan en de ontwikkeling van het schrift. Zeer ver ging L. Wiener, toen hij de oudste Egyptische schriftteekens ontleend achtte aan Sumerische karakters der ideogrammen. Zijn wijze van voorstelling bleek weinig overtuigend, al is de oorsprong der hiërogliefen nog vol moeilijkheden [41]). S. Schott acht in Sethe's posthume werk (a.w. 81) het plotseling optreden van dit schrift, dat dan reeds een innerlijk afgesloten geheel vormt, het werk van een alles beheerschenden geest. Invloed van buitenaf acht hij in zooverre mogelijk, dat de wetenschap, dat men ergens in het Oosten ᶜschreef᾽, tot Egypte doordrong. Maar men houde wel in het oog, dat naast Sumerisch en Egyptisch teekenschrift ook gelijktijdig andere systemen ontstaan, bv. het Proto-Elamitische.

C—GODSDIENSTIG: Juist op dit gebied zal het uiterst moeilijk zijn betrekkingen vast te

over stilistische verwantschap geeft M. Rostovtzeff, *The Sumerian Treasure of Astrabad,* JEA 6, 1920, 4—27 op bl. 15. Wegens de nog steeds niet vaststaande chronologie der z.g. koningsgraven in Ur (boven n. 29) worden eventueele aanrakingspunten slechts hier vermeld: rozetten (Pl. 128, 133, 136, 139—141, 162 e.a.), steenen cylindervormige vazen (Pl. 177 a, 241; verg. ook 176, 178 c, 180 a, 233 no. 15), bronzen bijl (Pl. 224, Type A 13 met W. M. Fl. Petrie, *Tools and Weapons,* 1917, VI, 164—167, VII, 159). Woolley zelf (a.w. I, 1934, 395—396) neemt aan, dat behalve de steenen vazen en de bijl alles inheemsch in Sumer was. P. Gilbert, *Un relief égyptisant dans les tombes royales d'Our*? CdÉ XII, 1937, 27—28 zocht in de manier van weergave der leeuwen op een bronzen schildbedekking den sleutel in een Egyptisch prototype.

38) *Das Getreide im alten Babylonien,* Anz. k. Ak. d. Wiss., phil.-hist. Kl. Wien 1910, 27—32; *Über das Bier im alten Babylonien und Ägypten,* a.w. 172—179; *Sur quelques rapports entre Sumer-Akkad et l'Égypte au IVe millénaire av. J.-C.,* ArOr 10, 1938, 369—374; *La charrue en Sumer-Akkad, en Égypte et en Chine,* a.w. 437—440.

39) Fr. Calice, *Grundlagen der ägyptisch-semitischen Wortvergleichung,* Wien 1936, no. 698 (*hbt*), 64 (*nḏr*), 731 (*ḥḳt*), 423 (*nmśt*). Toeval is zeker ook Sum. m a š, jong van een dier en rente, Eg. *mś,* jong en graan als rente (Fr. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* I, 1938, 114). Onjuist is het gelijkstellen van Sum. g i - z i en Eg. g š, beide riet: A. Salonen, *Wasserfahrzeuge* 144.

40) F. M. Th. Böhl, De intocht der Sumeriërs en het praesumerische vraagstuk, MVEOL I, 1934, 5. Niet-Sumer. oorsprong wordt afgewezen door A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk,* Berlin 1936, 39, stelt bl. 64—66 het ontstaan van het schrift in Uruk IV. Schriftteekens der Ǧemdet Naṣr-periode: Christian, *Altert.,* T. 136. Voor Eg.: Scharff, *Grundzüge* 48.

41) *Actes du XVIIIe Congrès Int. d. Orient,* Leiden 1932, 75. H. Balcz, *Zum Wesen und Werden der äg. Schrift,* Festgabe d. 6. Deutschen Orientalistentag, Wien 1930, 278—284. K. Sethe, *Vom Bilde zum Buchstaben,* Leipzig [1939]. Zie naast Schott ook E. A. Speiser, *The Beginnings of Civilization in Mesopotamia,* Supplement JAOS 1939, 22, n. 12. W. N. Brown, a.w. 38—39 neemt hetzelfde aan voor Ḫarappa en Falkenstein, *Arch. Texte aus Uruk,* 43 acht dit mogelijk voor het Proto-Elamitische schrift.

stellen, niet alleen wegens onze geringe kennis, maar ook omdat hier veel òf algemeen menschelijk òf oeroude erfenis is. Op zich bv. vertoont het Babylonische en Egyptische begrip van navel in de kosmogonie groote gelijkenis [42]), maar toch schijnt er van ontleening, ten minste voor onze periode, geen sprake. Ook de bijzondere plaats, die de Šamašreligie in Babylonië inneemt [43]), doet ons denken aan die van Reᶜ met zijn dochter Maᶜat. Maar de zon is overal ter wereld zeer belangrijk voor den mensch.

Frappant is het door Fr. Hommel [44]) geconstateerde feit, dat niet alleen het Sumerische A s a r u hetzelfde lijkt als Osiris, maar ook de schrijfwijze, zetel + oog ([cuneiform], [hieroglyphs]) uit dezelfde elementen is samengesteld; maar het feit dat de Asaru meestal als onderdeel van een naam (bv. A s a r - l ú - d ù g) voorkomt, wijst al op zijn minst op differentiatie. In beide landen vinden wij ook den ritus der mondopening [45]), maar Blackman zegt niets van den tijd, waaruit ons de oudste Babylonische teksten bewaard zijn. Hij acht de gelijkheid voldoende verklaard als gemeenschappelijk erfgoed. De emblemen der Egyptische gouwen gaan terug tot in de praehistorie. Op de standaarden van vier Deltagouwen nu is een stier afgebeeld. G. A. Wainwright [46]) ziet in hen een afbeelding van den storm- of luchtgod, zooals deze gewoon is geweest in de voorstelling der Middellandsche zeevolkeren en ook in Mesopotamië. Zelfs wanneer zijn interpretatie juist is [47]), is er hoogstens sprake van een in het geheele Oosten verbreide opvatting op dit punt.

D—ANTHROPOLOGISCH en BIOLOGISCH. Ariëns Kappers onderzocht op dit gebied mogelijk verband tusschen Egypte en Sumer [48]). Gezien de overeenkomst van den schedelindex bij den Badari-mensch en de Sumeriërs acht hij verband niet uitgesloten. Wij hebben echter in het voorgaande daarvoor geen archæologische aanwijzingen kunnen vinden. Van bij Abydos gevonden schedels zou dit bezwaar niet gelden [49]).

Ten slotte een enkel woord over de huisdieren. Volgens M. Hilzheimer [50]) komen er een drietal voor onze periode in aanmerking: geit, schaap en ezel. Deze laatste [51]) is via Bab el-Mandeb in Mesopotamië gekomen, schaap en geit komen zeker uit Azië en dit reeds gedurende de eerste kultuur in Boven Egypte. Uit welk gebied van Voor Azië zij afkomstig zijn, staat nog niet vast; wel blijkt het huisschaap met manen, dat verwant is aan het Egyptische (*ovis longipes palæoaegypticus* sic!) karakteristiek te zijn voor Uruk III. Het voorkomen van doggen op het eind der praehistorie in Egypte wijst ook op betrekkingen met Mesopotamië.

SLOTBESCHOUWING. Tot nog toe is er gezwegen over een zeer belangrijke kwestie: hoe men zich dit contact moet denken of hoe het tot stand is gekomen. Onmiddellijk contact is immers uitgesloten. Er zijn dus bemiddelaars geweest en daarom was dit onderzoek noodzakelijk eenzijdig, daar de tusschenliggende landen buiten beschouwing bleven, iets wat Frankfort niet gedaan had getuige den ondertitel van zijn werk.

42) A. de Buck, *De Eg. voorstellingen betreffende den oerheuvel,* Leiden 1922, 10—15 en passim.

43) A. van Selms, *Opmerkingen over het religieuze gebruik der Šamašteksten,* MVEOL I, 1934, 21—32. Zie ook A. Boissier over de ᶜmerkwaardige coïcidentie᾽ Hathor-Ninḫarzag. OLZ II, 1908, 234—236; 551—552.

44) Hommel, *Ethnologie,* 115 en 1006. F. M. Th. Böhl, *Mededeelingen uit de Leidsche verzameling van spijkerschrift-inscripties* II, 1934, 2; AfO II, 1936, 199—200. W. F. Albright, AJSL 51, 1934—1935, 127 acht de gelijkenis toeval. Zie ook T. J. C. Baly JEA 17, 1931, 221—222. Over Mardoek, Aššur en Osiris S. Smith JEA 8, 1922, 41—44. Over Tammuz-Innini en Osiris-Isis zie men S. Langdon JEA 7, 1921, 133—153 en E. van der Meer, *De taak der philosophie en der positieve wetenschap bij de studie van het Nabije Oosten,* Amsterdam 1940, 20.

45) A. M. Blackman, *The Rite of Opening the Mouth in ancient Egypt and Babylonia,* JEA 10, 1924, 47—59.

46) *The Bull Standards of Egypt,* JEA 19, 1933, 42—52.

47) K. Sethe, *Urgeschichte,* 1930, § 8. A. Roes, *L'Animal au signe solaire,* Rev. Archéol. 6e série, XII, 1938, 153—182.

48) C. U. Ariens Kappers & L. W. Parr, *An Introduction to the Anthropology of the Near East,* Amsterdam 1934, 157—172.

49) A. Keith in *Ur Excavations* I, *Al-ᶜUbaid,* London 1927, 223.

50) *Die ältesten Beziehungen zwischen Asien und Afrika nachgewiesen an den Haustieren, Africa* III, 1930, 472—483; idem in E. Heinrich, *Kleinfunde aus den arch. Tempelschichten in Uruk,* Berlin 1936, 49—50.

51) Verg. JEOL I, pl. XXXVI a, b = Christian, *Altert.* T. 224.

In de oudheid waren er een viertal handelswegen tusschen Egypte en Mesopotamië: de landweg van Noord Mesopotamië door Syrië, Palestina, landengte van Suez; van de Oostkust der Middellandsche zee te land naar Mesopotamië, ter zee naar Egypte; de zeeweg van Beneden Mesopotamië via de Perzische golf naar de Roode zee; de landweg via Bab el-Mandeb en Yemen. Het schijnt niet mogelijk uit te maken, of de in de eerste en derde plaats genoemden reeds in onze periode in gebruik waren. Gezien de vondsten van Winkler [16]) schijnt men echter grooter waarde aan den zuidelijken weg te moeten toekennen [52]). Wijst misschien het gebruik van wierook sinds de oudste tijden in Egypte ook niet in die richting? De huisdieren zijn volgens Hilzheimer zeker volgens den zuidelijken landweg uitgewisseld, terwijl de stoffelijke verwantschappen vooral tusschen *Boven* Egypte en *Beneden* Mesopotamië bleken te bestaan.

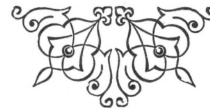
Vrijwel alle aanrakingspunten vallen in Negada II en het einde der praehistorie, overeenkomend met Ǧemdet Naṣr. De zekere lagen bovendien alle op het gebied der stoffelijke beschaving, zoodat de ontvangende partij, meestal Egypte, nog niet de mindere behoeft geweest te zijn. Daar deze kultuurelementen echter duidelijk het kenmerkend karakter van hun herkomst dragen, mag men inderdaad van invloed en ontleening spreken [53]), en zij bewijzen meer dan iets anders, dat ook in die verre tijden het Nabije Oosten een kultureele eenheid gevormd heeft [54]).

[52]) De beroemde Makan-Meluḫḫakwestie blijve hier buiten beschouwing. Men zie bv. E. Meyer, *Gesch. d. Altert.*, I, 2, 1926, § 401 en A. Salonen, *Wasserfahrzeuge* 1939, 54 n. 1.

[53]) H. P. Blok, *Ontleening en invloed*, Leiden 1927, 13.

[54]) J. A. Wilson, *The present State of Egyptian Studies*, in *The Haverford Symposion on Archaeology and the Bible*, New-Haven, Conn., 1938, 217—218.

Leiden, Juli 1940 JOZEF JANSSEN

OVERZICHTEN VAN DE GESCHIEDENIS EN DE OPGRAVINGEN IN HET NABIJE OOSTEN III

HET TEMPELCOMPLEX VAN MEDINET HABOE

II DE FEESTKALENDER

De feestkalender van Medinet Haboe bevat een lijst van alle feesten, die in dezen tempel werden gevierd. Hij beslaat den geheelen buitenkant van den Zuidelijken tempelmuur (zie Fig. 28) en loopt van West naar Oost. Het geheel is verdeeld in 40 rechthoekige secties (genummerd I—XL). Daarvan zijn I en IX reliefs, II bevat de toespraak van Ramses III tot Amoen en III het instellingsdecreet van den kalender. De andere secties bevatten de offerlijsten (genummerd 1—67).

De indeeling van iedere lijst is als volgt. Eerst komt het opschrift met den naam van het feest waarvoor de in de lijst genoemde offers bestemd zijn. Dit opschrift bestaat uit een of meer verticale regels. Rechts daarvan volgen de verschillende offers in horizontale regels onder elkaar, zoodat een kolom wordt gevormd. Al naar de uitgebreidheid van de offers bestaat een dergelijke lijst uit één of meer van zulke kolommen. In de volgende vertaling zijn de offers met de quantiteiten niet opgenomen. Wij geven hier dus alleen de opschriften, de teksten bij de reliefs, de toespraak tot Amoen en het instellingsdecreet. Na de vertaling zullen echter enkele problemen die met deze offers samenhangen worden besproken. Nadere beschouwingen over deze offers vindt men in:

Erman-Ranke, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum², *1923, 316—317.*

BAR IV §§ *139—145.*

OIC 18, 1—63 (H. H. Nelson, The calendar of feasts and offerings at Medinet Habu); *63—90 (S. Schott,* The feasts of Thebes).

OIP XXIII *Introduction*

De feesten zijn onder de volgende rubrieken onder te brengen (cijfers geven de lijsten aan):

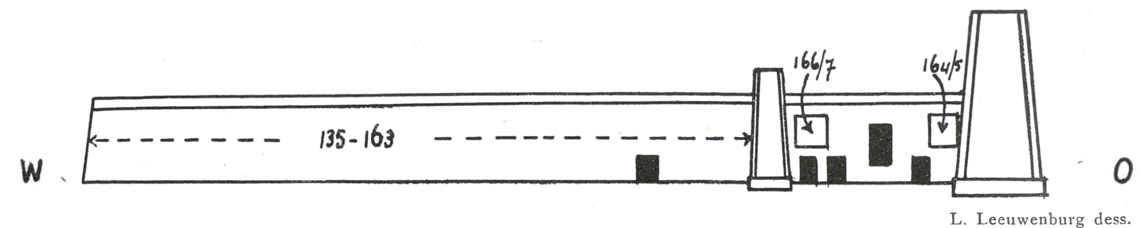

Fig. 28. — Schematische aanduiding van de plaats der kalendertexten op den Zuidelijken muur van den Medinet-Haboe tempel.

I voor Amoen: *dalfeest (3—4), Opet-feest (28—39), Enneade (41), opheffen en binnengaan van den hemel (60, 61), Minprocessie (66);*

II funeraire feesten *(voor Osiris, hier in zijn syncretistischen vorm Ptah-Sokar-Osiris-Nefertem dien hij in Memphis heeft gekregen; verder voor Thot en Anoebis): Wagfeest (24, 25), Thotfeest (26), Osirisprocessie (27), Ptahfeest (42—51), roeien van Anoebis (59), Sokar (63), kleeden van Anoebis (65);*

III voor andere godheden: *Hathor-feest (40), twee godinnen (57), wilg van Moet (58), eten van uien voor Moet, oorspr. Bastet (62), Renenoetet (64);*

IV voor den koning: *overwinning over een onbekenden vijand (5), kroningsfeest (19—22), Nehebkaoe-feest (52), Overwinning over de Mesjwesj (53—55), kerven van den koningsnaam (56);*

V seizoenfeesten: *Sothisfeest (23), eerste zomermaand (67).*

Verklaring der teekens:

S = *sectie*   *L* = *lijst*   *r* = *regel*   - = *onleesbaar.*

... *niet vertaalde regels, de offers vermeldende.*

[ ] *in den tekst niet meer leesbaar, maar met zekerheid te reconstrueeren.*

< > *foutieve uitlating in den Egyptischen tekst, dikwijls door parallelplaatsen aan te vullen.*

( ) *verduidelijkende aanvulling in het Nederlandsch.*

VERTALING VAN DE TEKSTEN BIJ HET RELIEF VAN SECTIE I (*regels 1—23*)

(Voorstelling: Ramses III staande voor Amoen, Moet, Chonsoe en Maät).

Voor Amoen: [1]Woorden van Amoen-Re-koning-der-goden tot [zijn] zoon, ⸢den heer⸣ der Beide Landen, Weser-Maat-Re-meri-Amoen: [2]Uw tempel zal zijn gelijk de hemel, wanneer Mijne Majesteit er in is, hoog[3] en voorzien van spijzen. Ik bevestig[4] Uw beeld daarin tot in eeuwigheid. De aarde zal[5] - - - koning-der-goden, heer des hemels[6] - - - zooals de hemel duurzaam is. [7]Ik schenk U — de overwinning over alle vreemde landen. [8]Ik schenk U de eeuwigheid als koning der Beide Landen.

Voor Moet: [9]Woorden van Moet, de Groote, de gebiedster des hemels: [10]Ik schenk U zeer vele Sed-feesten.

Voor Chonsoe: [11]Woorden van Chonsoe-Neferhotep: [12]Ik maak Uw tempel duurzaam gelijk [13]de hemel en Uw levenstijd daarin gelijk [14]die van de zonneschijf. Ik stel ieder vreemd land [15]onder uw voetzolen tot in eeuwigheid. [16]Ik schenk U de eeuwigheid als koning der Beide Landen, tot in eeuwigheid.

Voor Maät: [17]Woorden van Maät, dochter van Re: [18]Ik bevestig voor U de wetten van [39]mijn naam om den goden te behagen, [20]daar gij zoozeer de waarheid mint, [21]dat gij haar iederen dag offert. [22]Ik schenk U den levenstijd van Re en de jaren van Atoem.

Wijdingsinscriptie achter Maät: [23]De tempel van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, eeuwigdurend, in het domein van Amoen, zal van dagelijksche spijzen voorzien zijn tot in eeuwigheid.

TOESPRAAK VAN RAMSES III TOT AMOEN (SECTIE II, *regels 24—52*) [1])

[24]Woorden van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, den heer der Beide Landen, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, den zoon van Re, den heer der kronen, Ramses-heerscher-van Heliopolis, tot zijn vader Amoen-Re-koning-der-goden: Zie, ik ken de eeuwigheid, mijn verheven Vader, [niet] on⸢kundig ben⸣ ik van de eeuwigheid. [25]Mijn hart is verheugd omdat ik weet dat Gij machtiger zijt dan de (andere) goden, Gij immers zijt de maker van hun beelden en de schepper van hun majesteiten. Gij hebt den hemel gemaakt voor Uw - - Uw beelden [2]), de [26]tempels te midden van al Uw beelden [3]). Gij gaat op als Re in den morgen om [hun] - te maken en hun lichamen te vergulden. Gij hebt mij op Uw troon geplaatst als heer van - om Uw heilig beeld [4]) te maken. [27]Gij verjongt U steeds. Gij hebt mij doen verschijnen als koning op den troon van Horus en mij *sed*-feesten toegezegd als Ta-tenen om Uw goddelijke beelden te maken [in] Karnak, terwijl Uw Enneade naast U staat (zooals) in [28]den voortijd. Ik heb voor U mijn tempel van miljoenen jaren gebouwd in de pracht van Thebe, het oog van Re [5]).

1) Vgl. de gedeeltelijke vertalingen BAR IV §§ 140—1; OIC 18, pp. 8—15. Bij deze laatste sluit zich de onze aan, maar wijkt er op verschillende punten van af.

2) *šsm.*   3) *ḫprw.*   4) *tít.*

5) Het oog van Re = Thebe, zie De Buck, *Oerheuvel* 43 (Thebe = het oedjat-oog van den Alheer).

Ik heb Uw heilige beelden gemaakt, die daarin staan, terwijl de [groote] Enneade zich bevindt in haar heilige kapellen en [29]heiligdommen. Prachtig maakte ik (het beeld van) Ptah en de *henoe*-bark op de *mefech*-slee. Wat Osiris-Wennefer betreft, hij nadert Uw troon: ik heb gemaakt dat hij in mijn tempel verschijnt [30]wanneer Sokar binnengebracht wordt. Ik heb zijn offers vastgesteld, zijn rituaal en [zijn] ceremoniën, volgens het rituaal van den Ptah-tempel om [te maken] - [6]). Ik weet [31]dat Gij de landen gegeven hebt om in zijn offerbrooden te voorzien, o Min-Amoen in Uw schoone verschijning, opdat hij op zijn tijd verschijnt naar Uw wensch. Ik heb [zijn] beeld in Uw [ge]volg geplaatst, zooals [32]Uw Enneade. Gij maakt dat hij goddelijk is en bij herhaling *sed*-feesten viert. Ik heb voor U dagelijksche offers ingesteld en hemelfeesten stelde ik vast op hun tijden. Ik heb gezorgd voor Uw beeld [33]in den morgen, terwijl de Enneade in mijn tempel iederen dag in feestvreugde is. Ik heb Uw vaste offers feestelijk gemaakt met brood, bier, runderen en woestijnvee dat geslacht wordt in Uw slachthuis. Van spijzen heb ik [34]de altaren vóór de Enneade voorzien. Ik heb de offers vermeerderd in allerlei graan en cultusbenoodigdheden voor de geheele Enneade, terwijl wijn, fruit en wierook in zuiveren toestand voor U staan. Gemaakt voor U heb ik Uw altaar [35]van goud en zilver om U plengoffers te brengen uit den vijver dien ik gegraven heb. Een keur van priesters en godsvaders zullen ze aan Uw *ka* offeren opdat Gij er U over verheugt. Ik heb een feestzaal gemaakt [36]in mijn tempel ⸢tot⸣ een feestzaal voor U opdat Gij daarin verschijnen zoudt op al Uw feesten. Ik heb voor U de perioden in acht genomen van het Opet-feest en het Dal-feest, zonder nalatigheid. Al Uw feesten[37] - - - [7]) ik heb ze vastgesteld in mijn tempel voor eeuwig om daarop Uw beeld in mijn heiligen tempel te doen verschijnen, terwijl het (cultusbeeld van) den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen in de heilige bark [38]zijn vader volgt: telkens wanneer Gij in mijn tempel verschijnt is het achter U. Ik baan den weg voor den heer der goden, Amoen-Re, op zijn feest van miljoenen jaren, want ik ben een feestleider, rein van handen bij het brengen van het groote offer [39]voor mijn verwekker. Ik heb mijn tempel onder Uw autoriteit geplaatst, mijn verheven Vader; zijn bezit heb ik op schrift gesteld, omkneld door Uw vuist. Ik heb voor U een testament gemaakt betreffende al mijn bezittingen: zij zullen voor [40]eeuwig onder Uw naam blijven. Ik bestuur voor U de beide landen, zijnde het geheele mij toekomende aandeel, daar Gij ze mij gegeven hadt sedert Gij mij hadt geschapen. Ik heb burchten gebouwd die Uw naam dragen in Egypte, [41]Nubië en Syrië. Deze heb ik jaarlijks hun schatting opgelegd, elke stad bij haar naam, allen tezamen met hun tribuut om die te brengen [naar] Uw *ka*, Heer der goden, [42]Amoen in den hemel, op aarde, in den oceaan en de onderwereld. Ik doe U weten wat ik voor U verricht heb, mijn verheven Vader, Amoen-Re, die U verheugt in de waarheid. Ik heb dit gedaan door mijn macht, met hetgeen mijn *ka* geschapen heeft en ik buitgemaakt heb [43]in Nubië en Syrië; daar is niets bij voor eenigen (anderen) god: ik heb het (alles) aan Uw *ka* geschonken opdat Gij U daarover zoudt verheugen. Want Gij zijt mijn goddelijke Vader die de eeuwigheid beërfd heeft en haar doorleeft als heer der goden. [44]Moge mijn tempel U te allen tijde ter harte gaan, doe hem duurzaam zijn als Thebe, Uw rechtmatige woonplaats. Ik heb Uw beeld daarin geplaatst opdat hij goddelijk zijn zou. Gij zult zijn muren voor eeuwig sieren. Gebracht wordt [45]er Uw voedsel en Uw spijs naar zijn kapel, daar zijn Uw ziel en Uw geboorteplaats. Zijn personeel is talrijk: zij zullen U tot priesters en godsvaders [8]) zijn om U te roepen tot Uw offervleesch [46]en U te aanbidden, terwijl anderen bezig zijn met allerlei werk om Uw dagelijksche offers te verzorgen. Ik heb voor U kudden van allerlei kleinvee bijeengebracht en akkers: lage en hooge, [47]bouwland en weiden - [9]), vogels die in het moeras neerstrijken, om Uw offer feestelijk te maken met spijs en jachtbuit. Ik heb Uw magazijn gevuld met den buit van mijn zwaard; Uw schuur vloeit over [48]van graan, Uw [schatkamer] heeft overvloed ⸢van⸣ goud en zilver en de

6) Misschien moet hier vertaald worden: „om de staties van het jaar in acht te nemen".

7) Tekst onbegrijpelijk. Nelson (OIC 18) vertaalt: „... all thy feasts which are celebrated in the yearly progression at Karnak, according to the doing of Re" (possibly meaning: "in accordance with the progress of the Sun", i.e. of the solar calendar).

8) Priesters van hooger rang. Zie Jrb. n⁰ 7: Problemen in verband met den M. H. kalender III.

9) Misschien: „vruchtbare weiden".

producten van alle landen stroomen er uit. Mijn tempel zal U tot een heilige kapel zijn wanneer Uwe Majesteit er in is - - tot in eeuwigheid. Ik heb 49dit gedaan voor mijn vader Amoen-Re omdat ik weet dat hij goddelijker is dan eenige (andere) god en omdat ik inzie dat zijn macht grooter is dan (die der andere) goden. [Alles] heb ik [aan] mijn vader Amoen-Re gegeven (opdat hij) -'er mee 50van jaar op jaar en ervan meedeelt aan mijn *sesjem*-beeld en mijn *chenty*-beeld, terwijl ik naast hem sta bij het ontvangen van offers. Mogen U de offers die ik U geschonken heb, ter harte gaan, zorg dat niemand er zich aan vergrijpt. Gij zijt 51degene die beschermen moet, dan zal niets daarvan in eenige vreemde hand overgaan, maar zij zullen voor Uw tempel zijn, zuiver en rein voor Uw *ka* en Uw Enneade, Heer der goden, Amoen-ka-moet-ef, Heer van Karnak. [Moogt gij doen wat] Mijne Majesteit [wenschte] bij 52het aanleggen van mijn tempel. Dan zal hij duurzaam zijn als de hemel, terwijl Uwe Majesteit erin is als een horizontbewoner. Mijn tempel verheugt zich wanneer Gij er rust en zal tot in eeuwigheid duren.

Instellingsdecreet van den kalender (*Sectie III, regels 53—61*) [10]

53 Jaar - 1e zomermaand, dag waarop de koning op den troon van Horus verscheen en de waardeteekenen van zijn vader Re ontving om miljoenen en honderdduizenden *sed*-feesten te vieren onder de Majesteit van „Horus leeft: de sterke stier, groot in koningschap; Twee godinnen: 54groot in [*sed*-feesten] als Ta-tenen; Gouden Horus: machtig in jaren als Atoem, de heerscher die Egypte beschermt en de vreemde landen bedwingt; koning van Boven- en Beneden-Egypte: Weser-Maät-Re-meri-Amoen; Zoon van Re: Ramses-heerscher-van-Heliopolis". 55[Zijne] Majesteit beval offers in te stellen voor zijn vader Amoen-[Re]-koning-der-goden-in-Karnak, voor zijn vaderen [11], - en [voor] het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, in den tempel 56van miljoenen jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, eeuwigdurend, in het domein van Amoen, als dagelijksche offers, blijvende en ingesteld tot in eeuwigheid, - - - die 57[de koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen], zoon van [Re, Ramses-heerscher-van-Heliopolis] gewijd heeft aan zijn vader Amoen-Re-koning-der-goden-in-Karnak, en (op) den drankstandaard die [Zijne] Majesteit gewijd heeft als iets nieuws 58[voor zijn vader Amoen-Re, als dagelijksche offers]. Het koren daarvoor (moet komen) uit de schuur [12] van het domein van Amoen-Re-koning-der-goden, tot in alle eeuwigheid [12] als verdubbeling van wat vroeger 59was. Zijne Majesteit stelde voor zijn verheven vader Amoen-Re-koning-der-goden uit het gewijde magazijn offers in voor de duisternis van den avondtijd. 60Het koren daarvoor (moet komen) uit het korenland van de boeren [van het domein van] Zijne Majesteit, als iets nieuws voor zijn vader Amoen-Re-koning-der-goden, volgens het bevel van jaar 4, 2de wintermaand, uitgevaardigd 61door den koning van Boven- en Beneden-Egypte betreffende offers voor zijn vader Amoen.

Teksten bij het relief van Sectie IX (*regels 208—218*)

(*Voorstelling: Ramses III staande voor Amoen, Moet en Chonsoe*)

Achter Chonsoe. 208 - - - De naam van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, zij in zijn tempel tot in eeuwigheid.

Voor Amoen. 209[Woorden van Amoen-Re-]in-den-tempel-van-Weser-Maät-Re-meri-Amoen: 210[Mijn lijfelijke, beminde Zoon,] Heer der Beide Landen, Weser-Maät-Re-meri-

[10]) Vgl. de gedeeltelijke vertalingen BAR IV § 142; OIC 18, p. 15.
[11]) Vul in: „voor de Enneade".
[12]) Oorspronkelijk stond hier: „... uit de schuur van den tempel van miljoenen jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte Weser-Maät-Re-meri-[Amoen]".

Amoen, 211[mijn hart] is verheugd door het zien van Uw monumenten, o Horus groot in 212koningschap.

Voor Moet. 213[Moet,] heerscheres des hemels, gebiedster van alle goden.

Voor Chonsoe. 214Woorden van Chonsoe-in-Thebe, Neferhotep: 215Ik schenk U den levenstijd van Re en de jaren van Atoem. 216Ik schenk U de eeuwigheid 217als koning der Beide Landen.

Achter Ramses III. 218Leven zal de koninklijke *ka* van den heer der Beide Landen, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, *chenty-Djebat, chenty-Per-doea* [13]), die verschenen is als koning op den troon van Atoem. Moge hij alle levenden leiden, mogen zijn hart en *ka* zich verheugen als Re tot in eeuwigheid.

(*Relief: OIP* XXIII, *Pls. 135, 136; OIC 18 fig. 3; Sectie* I; *Regels 1—23; vertaling zie boven*).

(*Toespraak van Ramses* III *tot Amoen: OIP* XXIII, *Pls. 137, 138; OIC 18, fig. 4, Sectie* II; *Regels 24—52; vertaling zie boven*).

(*Instellingsdecreet van den kalender: instelling van nieuwe dagelijksche offers en avond-offers: OIP* XXIII, *Pls. 139, 140; OIC 18, fig. 5; Sectie* III, *regels 53—61, Sectie* IV, V = *Lijst 1, regels 62—123, vertaling zie boven*).

(*Morgenoffers: OIP* XXIII, *Pls. 141, 142; Sectie* VI, *Lijst 2*).
124- - -[Weser-Maät-Re-meri]-Amoen, iets nieuws voor zijn vader Amoen-[Re]-koning-der-goden, als dagelijk[sche off]ers op den grooten gouden drankstandaard die Zijne Majesteit als iets nieuws gemaakt heeft in de - - - 125- - - in den morgen uit (?) de schuur [van het domein van] Amoen-Re-koning-der-goden. Het [koren daarvoor (moet komen) uit] de schuur van den tempel van miljoenen jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, in het domein Amoen. 126...... 134...

(*Eerste dag van het dalfeest* [14]): *OIP* XXIII, *Pls. 141, 142; Sectie* VI; *Lijst 3*).
135Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden [als offer voor zijn dalfeest, vallende] in de 2e zomermaand en bepaald door de nieuwe maan, op den eersten dag, dat deze verheven god Amoen-Re-koning-der-goden halt houdt 136in den tempel van miljoenen [jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte Weser-Maät-Re-meri-Amoen, in het domein] van Amoen. Het koren daarvoor (moet komen) uit de schuur van den tempel van miljoenen jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, in het domein van Amoen. 137...... 158...

(*2e dag van het dalfeest: OIP* XXIII, *Pls. 141, 142, Sectie* VII; *Lijst 4*).
159Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden als offer van den 2en dag in de 2e zomermaand, dat deze verheven god Amoen-Re[-koning-der-goden] halt houdt in den [tempel van] miljoenen [jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte], Weser-Maät-Re-meri-Amoen, eeuwigdurend, in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe. 160Het koren daarvoor (moet komen) uit de schuur van den tempel van miljoenen [jaren van den koning van Boven-] en Beneden-Egypte, den heer der Beide Landen, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, eeuwigdurend, in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe, tot in eeuwigheid. - 161het offer van spijzen te voorzien - - - 162offer opnieuw voor zijn verheven

[13]) Titels van de Ka van den koning, zie A. Moret, *Du caractère religieux de la royauté pharaonique*, 1902, p. 211—233; H. Kees, Rec. Trav. 36, 1906, 1—16.
[14]) Het dalfeest bestond in een bezoek van Amoen-Re aan de necropolis, waar het beeld in processie alle doodentempels rondging. Bij iederen tempel wordt dus ⌜halt gehouden⌝. Waarschijnlijk werd het godenbeeld 's nachts in den doodentempel van den regeerenden vorst geborgen.

vader, den heer der goden, [163]Amoen-Re-koning-der-goden in zijn schoone verschijning op het dalfeest [164] in den [tempel van miljoenen] jaren van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, den heer der Beide Landen, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, [165]eeuwigdurend, [in] het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe, in iedere 2e zomermaand [166]die zal voorkomen. Hij geve miljoenen *Sed*-feesten, honderdduizenden jaren [167]en een eeuwigheid van vreugde aan zijn lijfelijken, beminden zoon, den koning van Boven- en Beneden-Egypte, heer der Beide Landen, [168]Weser-Maät-Re-meri-Amoen, [zoon van Re, gelie]fd door de goden, den heer der kronen, Ramses-heerscher-van-Heliopolis, met leven begiftigd. [169]...... [190]...

(*Overwinningsfeest over een onbekenden vijand* [15]): *OIP* XXIII, *Pls. 141, 142; Sectie* VIII, *Lijst 5*).
[191]Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden als een offer, ingesteld door den koning van Boven- en Beneden-Egypte, den heer der Beide Landen, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, voor zijn vader Amoen-Re-koning-der-goden op [den dag der overwinning], door den ster[ken] arm van Pharao, leven-voorspoed-gezondheid, behaald op de vijanden van - [192]en die plaats gevonden heeft in het jaar -, 3e zomermaand, 16en dag. Het koren daarvoor (moet komen) uit de offerschuur van het domein van Amoen-Re-koning-der-goden, tot in alle eeuwigheid. [193]...... [207]...

(*Relief: OIP* XXIII, *Pls. 143, 144; Sectie* IX; *regels 208—218, vertaling zie boven*).

(*Dagelijksche offers: OIP* XXIII, *Pls. 145, 146; Secties* X, XI = *Lijst 6*).
[219]Offers, ingesteld door den koning van Boven- en Beneden-Egypte Weser-Maät-Re-meri-Amoen voor zijn vader Amoen-Re-koning-der-goden, voor het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, en voor de Enneade die is in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen, eeuwigdurend, in het domein van Amoen, als dagelijksche offers. Het koren daarvoor (moet komen) uit de offerschuur van den Tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe. [220]... [256] - - - [koning] Weser-Maät-Re-meri-Amoen als iets nuttigs voor zijn vader Amoen. [257]...... [292]...

(*Inleiding tot de 8 maandelijksche ⌜hemelfeesten⌝: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148; Sectie* XII).
[293]De hemelfeesten die plaats zullen [vinden. Wat maandelijks geofferd wordt aan Amoen-Re, aan het] heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, en aan de Enneade die is in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen, eeuwigdurend, in het domein van Amoen aan de westzijde [van Thebe]. Het koren daarvoor (moet komen) uit de schuur van den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe.

(*Feest van den 29en dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148, Sectie* XII, *Lijst 7*).
[294]Iedere dag van het ⌜29e-dag-feest⌝, [die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re]-koning-der-goden op het feest van dezen dag. [295]...... [305]...

(*Feest van de Min-processie, 30e dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148, Sectie* XII, *Lijst 8*).
[306]Iedere dag van de Min-processie die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden [op] dit feest. [307]...... [317]...

(*Feest van den 1sten dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148;* Sectie XII; *Lijst 9*).
[318]Iedere dag van het ⌜1e-dag-feest⌝ die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en aan het heilige beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag. [319]...... [330]...

[15]) Vgl. BAR IV § 43. Deze overwinning hoort thuis òf in den oorlog van het jaar V òf in die van het jaar VIII.

(*Slot van het 1e-dag-feest: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148, Sectie* XIII; *Lijst 9*).
[331]...... [366]...

(*Feest van den 2en dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148, Sectie* XIV; *Lijst 10*).
[367]Iedere dag van het ⌜2e-dag-feest⌝ die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [368]...... [378]...

(*Feest van de processie van den Sem-priester, 3e dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148; Sectie* XIV; *Lijst 11*).
[379]Iedere dag van de Sem-priester-processie die zal voorkomen. [Wat geofferd wordt] aan Amoen-Re-koning-der-goden en zijn <Enneade> op het feest van dezen dag. [380]...... [390]...

(*Feest van den 6en dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148; Sectie* XIV; *Lijst 12*).
[391]Iedere dag van het ⌜6e-dag-feest⌝ die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden en aan het heilige beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag. [392]...... [403]...

(*Slot van het 6e-dag-feest: OIP* XXIII, *Pls. 147, 148; Sectie* XV; *Lijst 12*).
[404]...... [439]...

(*Feest van den 10en dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVI; *Lijst 13*).
[440]Iedere dag van het ⌜10e-dag-feest⌝ die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en [zijn] Enneade [op het feest van dezen dag]. [441]...... [451]...

(*Feest van den 15en dag van de maanmaand: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVI; *Lijst 14*).
[452]Iedere dag van het ⌜15e-dag-feest⌝ die zal voorkomen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [453]...... [463]...

(*Totaal der maandelijksche offers: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVI; *Lijst 15*).
[464]Totaal van brood, bier, runderen en vogels en alle goede reine dingen die geofferd worden aan Amoen in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen op de hemelfeesten. [465]...... [476]...

(*Vervolg van het totaal der maandelijksche offers: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVII; *Lijst 15*).
[477]...... [512]...

(*Slot van het totaal der maandelijksche offers: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVIII; *Lijst 15*).
[513]...... [529]...

(*Dagelijksche offers voor den koninklijken Amoenstandaard: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVIII; *Lijst 16*).
[530][Offers voor] den Amoenstandaard van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, in den tempel in het domein van Amoen, [531]die [gebracht moeten] worden als dagelijksche offers. Het koren daarvoor (moet komen) uit de offerschuur van dezen tempel [532]...... [541]...

(*Jaarlijksche gift van den koning: OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVIII; *Lijst 17*).
[542][Alles] wat als extragift jaarlijks gegeven wordt uit de schatkist van Pharao, leven-voorspoed-gezondheid. [543]...

(*OIP* XXIII, *Pls. 149, 150; Sectie* XVIII; *Lijst 18*).
[544]Wat jaarlijks gegeven wordt voor de uitrusting van dezen tempel. [545]...... [550]...

(*Inleiding tot de jaarlijksche feesten: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XIX).

[551]Periodieke (jaar)feesten. Wat jaarlijks geofferd wordt [aan] Amoen-Re-koning-der-goden, aan het beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, en aan de Enneade die is in den tempel van miljoenen jaren van [552]den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe. Het koren daarvoor (moet komen) uit de schuur van den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen <aan> de Westzijde van Thebe.

(*Kroningsfeest* 16)*: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XIX; *Lijst 19*).

[553]1ste zomermaand, 26e dag. Kroningsdag van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re, aan het beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, en aan de Enneade die in zijn tempel is, op het feest van dezen dag, uit het offermagazijn van den tempel in het domein van Amoen aan <de westzijde van> Thebe. [554]...... [590]...

(*Kroningsfeest: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XX; *Lijst 20*).

[591]Wat geofferd wordt aan den Amoenstandaard van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag. [592]...... [600]...

(*Kroningsfeest: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XX; *Lijst 21*).

[601]1ste zomermaand, 26e dag. Kroningsdag (van) den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade. [602]...... [614]...

(*Kroningsfeest: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XX; *Lijst 22*).

[615]Wat gemaakt wordt [als] proviand (?) voor de leekepriesters en de wᶜb-priesters (?) van den tempel vóór het kroningsbeeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen. [616]...... [628]...

(*Sothisfeest: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XXI; *Lijst 23*).

[629]1ste overstroomingsmaand, opgang van Sothis op haar dag. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden, aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, en aan zijn Enneade op het feest van dezen dag. [630]...... [645]...

(*Vooravond van het Wag-feest: OIP* XXIII, *Pls. 151, 152; Sectie* XXI; *Lijst 24*).

[646]1ste overstroomingsmaand, 18e (*sic*) dag. Dag van het vooravondfeest 17) van het Wag-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden en zijn Enneade, en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [647]...... [666]...

(*Wag-feest: OIP* XXIII, *Pls. 153, 154; Sectie* XXII; *Lijst 25*).

[667]1ste overstroomingsmaand, 19e (*sic*) dag. Dag van het Wag-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [668]...... [685]...

(*Thotfeest: OIP* XXIII, *Pls. 153, 154; Sectie* XXII; *Lijst 26*).

[686]1ste overstroomingsmaand, 19e dag. Dag van het Thot-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re, aan het heilige beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen en aan de Enneade die in zijn tempel is, op het feest van dezen dag. [687]...... [704]...

(*Feest van de Osiris-processie: OIP* XXIII, *Pls 153, 154; Sectie* XXIII; *Lijst 27*).

[705]1ste overstroomingsmaand, 22ste dag. Dag van de groote Osiris-processie. Wat ge-

16) Voor de verlenging van dit feest zie Jrb. nº 7: Problemen, enz. I: De Offers.

17) *3cc* of *wcc*, een onbekend woord. De beteekenis blijkt echter uit den contekst.

offerd wordt <aan>Amoen-Re en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [706]...... [724]......

(*Feest op den vooravond van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 153, 154; Sectie* XXIII; *Lijst 28*).

[725]2e overstroomingsmaand, 18e dag. Dag van het avondmaalsfeest (op den vooravond) van het feest van Amoen, nml. zijn Opetfeest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [726]...... [742]...

(*1ste dag van het Opet-feest* 18)*: OIP* XXIII, *Pls. 153, 154; Sectie* XXIV; *Lijst 29*).

[743]2e overstroomingsmaand, 19e dag; 1e dag van het feest van Amoen, nml. zijn schoone Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [744]...... [762]...

(*2e dag van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 153, 154; Sectie* XXIV; *Lijst 30*).

[763]2e overstroomingsmaand, 20e dag, [2e] dag [van] het feest van Amoen, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en <zijn Enneade> 19) en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag [764]...... [781]...

(*3e dag van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXV; *Lijst 31*).

[782]2e overstroomingsmaand, 21e dag; 2e (*sic*) dag van het feest van Amoen, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade en aan het heilige beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [783]...... [801]...

(*4e dag van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXV; *Lijst 32*).

[802]2e overstroomingsmaand, 22e dag; 4e dag van het feest van Amoen, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en aan het <heilige> 20) beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op <het feest van> 20) dezen dag. [803]...... [820]...

(*5e dag van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXVI; *Lijst 33*).

[821]2e overstroomingsmaand, 23e dag; 3e (*sic*) dag van het feest van Amoen, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en het beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag. [822]...... [836]...

(*6e—8e dag van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXVI; *Lijst 34*).

[837—39]2e overstroomingsmaand, 24e-26e dag; 5e-7e (*sic*) dag van het feest van Amoen, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade en aan het beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [840]...... [841]...

(*9e—24e dag van het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXVI; *Lijst 35*).

[842—5]2e overstroomingsmaand, 27e-30e dag; 9e-12e dag van het feest van Amoen-Re, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en <zijn> 21) Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag.

[846—56]3e overstroomingsmaand, 1e-11e dag; 13e-23e dag van het feest van Amoen-Re, nml. zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en <zijn> 21) Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag.

18) Voor de verlenging van dit feest zie Jrb. nº 7: Problemen, enz. I: Het Opet-feest bestond uit een processie van Amoen van Karnak naar Loeksor *vice versa*.

19) Aanvulling naar paralleltekst Ramesseum [187] 11.

20) Naar paralleltekst Ramesseum [187] 15.

21) Naar paralleltekst Ramesseum [187] 17.

[857]3e overstroomingsmaand, 12e dag. Het goddelijke weer-binnen-den-tempel-brengen [22]) van Amoen op zijn Opet-feest. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [858]...... [859]...

(*Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXVII; *Lijst 36*).
[860]Wat aan Amoen-Re in de feestzaal geofferd wordt uit het magazijn van dezen tempel. [861]...... [868]...

(*Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXVII; *Lijst 37*).
[869]Wat gemaakt wordt als proviand (?) voor de *wˁb*-priesters op het Opet-feest. [870]...... [875]...

(*Totaal van de offers voor het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 155, 156; Sectie* XXVII; *Lijst 38*).
[876]Totaal van brood en bier, runderen en vogels, wijn, fruit en wierook die geofferd worden door den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, aan zijn vader Amoen-Re en zijn Enneade en aan het <heilige>[23]) beeld van <den koning van Boven- en Beneden-Egypte> [23]), Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van Opet. Het koren (moet komen) uit de schuur van dezen tempel. [877]...... [900]...

(*Inleidende regel: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXVIII).
[901]Zoolang de hemel de aarde en den oceaan overspant en Re standvastig blijft schijnen, zoolang zal de naam van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, den zoon van Re, Ramses-heerscher-van-Heliopolis, in zijn tempel tot in alle eeuwigheid duren.

(*Feest van Amoen na het Opet-feest: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXVIII, *Lijst 39*).
[902]3e overstroomingsmaand, 17e dag. Dag van het feest van Amoen dat na het Opet-feest gevierd wordt. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [903]...... [916]...

(*Feest van Hathor: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXVIII; *Lijst 40*).
[917]4e overstroomingsmaand, 1e dag. Dag van het feest van Hathor. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade en aan het beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag. [918]...... [931]...

(*Feest van de reiniging der Enneade: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXVIII; *Lijst 41*).
[932]4e overstroomingsmaand, 20e dag. Dag van het reinigen van de Enneade. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [933]...... [942]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXIX; *Lijst 42*).
[943]3e (*sic*) overstroomingsmaand, 21e dag. Dag van het openen van het venster in het Sokar-heiligdom. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar <-Osiris> [24]) op het feest van dezen dag. [944]...... [953]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXIX; *Lijst 43*).
[954]3e (*sic*) overstroomingsmaand, 22e dag. Dag van het feest van het openhakken van den grond. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen op het feest van dezen dag. [955]...... [973]...

[22]) Op dezen dag keert dus de processie naar Karnak terug. Op groote feesten van eenige dagen lengte, waarop de god ˁverschijntˀ, d.w.z. uit zijn kapel gehaald wordt, wordt hij altijd ˁgoddelijk teruggebrachtˀ op den laatsten dag. Behalve hier is dit bv. ook het geval in regels 1372 (feest van het binnengaan van den hemel) en 1476 (feest van het begin van de eerste zomermaand). Deze gang van zaken volgt ook uit Harris VI 2: „ik maakte voor U magazijnen (*šnˁw*) voor Uw verschijningsfeesten", zegt Ramses III tot Amoen. (De gebruikte term is *wn-ḥr* = laten zien) en Harr. VII 4: „ik stelde offers in op de periodieke jaarfeesten om te offeren voor Uw aangezicht telkens wanneer Gij verschijnt (*ḫˁ*).

[23]) Naar paralleltekst Ramesseum [188] 19.

[24]) Naar paralleltekst Ramesseum [188] 23.

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXIX; *Lijst 44*).
[974]4e overstroomingsmaand, 13e (*sic*) dag. Dag van het houden van een processie in het Sokar-heiligdom. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris op het feest van dezen dag. [975]...... [987]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXX; *Lijst 45*).
[988]4e overstroomingsmaand, 24e dag. Dag van het plaatsen van Sokar ˁin hun middenˀ [25]). Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris op het feest van dezen dag. [989]...... [1002]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 157, 158; Sectie* XXX; *Lijst 46*).
[1003]4e overstroomingsmaand, 25e dag. Dag van het Netery-feest. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe op het feest van dezen dag. [1004]...... [1024]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXI; *Lijst 47*).
[1025]4e overstroomingsmaand, 26e dag. Dag van het Sokarfeest. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris-Nefertem, den beschermer der Beide Landen, in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe op het feest van dezen dag. Het koren daarvoor (moet komen) uit de offerschuur van den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe, tot leven, voorspoed en gezondheid in eeuwigheid. [1026]...... [1066]...

(*Slot van het Ptah-Sokarfeest op den 26en dag: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXII; *Lijst 47*).
[1067]...... [1107]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXIII; *Lijst 48*).
[1108]4e overstroomingsmaand, 27e dag. Dag van het zalven der Enneade. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [1109]...... [1122]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXIII; *Lijst 49*).
[1123]4e overstroomingsmaand, 28e dag. Dag van het trekken van den *benben*-steen. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [1124]...... [1138]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXIII; *Lijst 50*).
[1139][4e overstroomingsmaand, 29e dag] -- [Wat geofferd wordt aan] Ptah-Sokar-Osiris op het feest van dezen dag. [1140]...... [1149]...

(*Slot van het Ptah-Sokarfeest op den 29en dag: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXIV; *Lijst 50*).
[1150]...... [1162]...

(*Ptah-Sokarfeest: OIP* XXIII, *Pls. 159, 160; Sectie* XXXIV; *Lijst 51*).
[1163]4e overstroomingsmaand, 30e dag. Dag van het oprichten van de *ded*-zuil. Wat geofferd wordt aan Ptah-Sokar-Osiris in den tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen eeuwigdurend, in [het domein van Amoen aan de westzijde] van Thebe op het feest van dezen dag. Het koren daarvoor (moet komen) uit - - [1164]...... [1190]...

(*Neheb-kaoe feest* [26]): *OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163; Sectie* XXXVa; *Lijst 52*).
[1191]1e wintermaand, 1e dag. Dag van het Neheb-kaoe feest van de troonsbestijging van

[25]) Beteekenis duister. Misschien: in het midden der dooden.

[26]) De naam van dit feest komt eerst in de XVIIIde dyn. voor, maar het feest zelf is veel ouder. Sethe (*Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens* III, 1905, 132—139) heeft aannemelijk gemaakt dat dit feest waarschijnlijk door Menes zou zijn gesticht ter herinnering aan zijn

den koning, Weser-Maät-Re-meri-Amoen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van [Boven-] en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, [op] het feest van dezen dag. [Het koren daar] voor (moet komen) uit de schuur van het domein van Amoen-Re-[koning-der-goden, die is in den] tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein aan de westzijde van Thebe. [1192]...... [1222]...

(*Feest van de Mesjwesj-overwinning* [27]): *OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163; Sectie* XXXVb; *Lijst 53*).

[1223]Jaar 11, 1e overstroomingsmaand, 28e dag. Het verslaan [van het] land der Mesjwesj door den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re-koning-der-goden en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van [Boven-] en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, [op] het feest van dezen dag. [Het koren daar]voor (moet komen) uit de schuur van het domein van Amoen-Re[-koning-der-goden, die is in den] tempel van Weser-Maät-Re-meri-Amoen in het domein van Amoen aan de westzijde van Thebe. [1224]...... [1251]...

(*Feest van de Mesjwesj-overwinning: OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163; Sectie* XXXVb; *Lijst 54*).

[1252][Offer, ingesteld door Zijne Majesteit voor] zijn moeder Moet, [de Groote, de gebiedster van Isjeroe, naar aanleiding van] de overwinning, die hij behaald heeft op het land van de Mesjwesj. [1253]...... [1268]...

(*Feest van de Mesjwesj-overwinning: OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163; Sectie* XXXVb; *Lijst 55*).

[1269] Offer, [ingesteld door] Zijne [Majesteit] voor zijn vader Chonsoe [naar aanleiding van] de overwinning die [hij] behaald [heeft] op het land van de Mesjwesj in het jaar 11, [1e overstroomingsmaand,] 2[8]e dag. [1270]...... [1286]...

(*Feest van het kerven van den koningsnaam op de heilige boombladeren: OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163: Sectie* XXXVI; *Lijst 56*).

[1287]1e wintermaand, 6e dag. Dag van het door den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, ingestelde feest van Amoen, nadat men in het heiligdom van Ptah het blad van de *Isjed*-boom gekerfd heeft [28]), zoodat het beschreven is [1288]met den naam van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen. Wat geofferd wordt aan [Amoen-Re] en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [1289]...... [1303]...

(*Feest der twee godinnen: OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163; Sectie* XXXVI; *Lijst 57*).

[1304]1e wintermaand, 22e dag. Dag van het feest der beide godinnen. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [1305]...... [1321]...

troonsbestijging in Memphis. In ieder geval is zeker:

1°. Het feest maakt deel uit van de feesten ter eere van Ptah die er aan voorafgaan en die oorspronkelijk in Memphis thuis hooren, waarbij processies om de stadsmuren werden gehouden. Bij de oprichting van de *ded*-zuil, het feest op den voorafgaanden dag, wordt een symbolisch gevecht geleverd door priesters. Dit gevecht moet blijkbaar een burgeroorlog voorstellen tusschen de bewoners van Dep en Pe, de twee deelen van de Deltastad Buto. Op een afbeelding van dit gevecht in het graf van Cherioef (*Thebe 192, tijd van Amenhotep* III) roept een van de priesters: Ik grijp den Horus NN (naam van den koning). Hier wordt dus om een koning gestreden.

2°. Het feest wordt jubileumfeest (*ḥb-šd*) genoemd, herdenking van de ⸢vereeniging der beide landen⸣ (*šm3-t3wy*), dus van de troonsbestijging

3°. In Edfoe werd het gevierd ter herinnering aan de troonsbestijging van Horus, het is de nieuwjaarsdag van Horus van Edfoe.

4°. Van oudsher draagt het feest den naam van ⸢eerste dag van het jaar⸣ (*tpy rnpt*). We hebben hier dus een zeer oud sacraal troonsbestijgings- en nieuwjaarsfeest. De uitdrukking *nḥb-k3w* beteekent: verleening van waardigheden.

[27]) Lijsten 53—55 zijn aangebracht op de plaats van lijst 52 die gedeeltelijk weggebeiteld is, voor een ander deel met pleister opgevuld.

[28]) De plechtigheid geschiedde in Memphis, waar de *išd*-boom in het heiligdom van Ptah stond. Het feest werd ook in Thebe gevierd.

(*Feest van het oprichten van den wilgeboom* [29]): *OIP* XXIII, *Pls. 161, 162, 163; Sectie* XXXVI; *Lijst 58*).

[1322]1e wintermaand, 29e dag. Dag van het oprichten van den wilgeboom. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re op het feest van dezen dag. [1323]...... [1329]...

(*Slot van het feest van het oprichten van den wilgeboom: OIP* XXIII, *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVII; *Lijst 58*).

[1330]Slot van het feest van het oprichten van den wilgeboom dat Zijne Majesteit heeft ingesteld ter eere van zijn vader Amoen op den 29en dag van de 1e wintermaand. [1331]...... [1336]...

(*Feest van het roeien van Anoebis: OIP* XXIII, *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVII; *Lijst 59*).

[1337]2e wintermaand, 1e dag. Dag van het roeien van Anoebis. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op [het feest van] dezen dag. [1338]...... [1349]...

(*Feest van het opheffen van den hemel: OIP* XXIII; *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVII; *Lijst 60*).

[1350]2e wintermaand [2]9e dag. Dag van het feest van Amoen, nml. zijn feest van het opheffen van den hemel. Wat geofferd wordt aan Amoen en zijn Enneade en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag.

[1351]...... [1367]...

[1368]2e wintermaand, 30e dag; 2e dag van het feest van Amoen, nml. zijn feest van het opheffen van den hemel. Wat geofferd wordt aan Amoen op het feest van dezen dag.

[1369]3e wintermaand, 1e dag. Het weer-binnen-den-tempel-gaan van Amoen op zijn feest van het opheffen van den hemel. Wat geofferd wordt aan Amoen en zijn Enneade op het feest van dezen dag.

(*Feest van het binnengaan van den hemel* [30]): *OIP* XXIII, *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVII; *Lijst 61*).

[1370]3e wintermaand, 29e dag; 1e dag van het feest van Amoen, nml. zijn feest van het binnengaan van den hemel. Wat geofferd wordt aan Amoen op het feest van dezen dag.

[1371]3e wintermaand, 30e dag; 2e dag van het feest van Amoen, [nml.] zijn feest [van het binnengaan van] den hemel. Wat geofferd wordt aan Amoen op het feest van dezen dag.

[1372]4e wintermaand, 1e dag; dag waarop Amoen weer in processie binnen den tempel gebracht wordt op zijn feest van het binnengaan van den hemel. Wat geofferd wordt aan Amoen op het feest van dezen dag.

(*Feest van het uien eten voor Bastet* [31]) : *OIP* XXIII, *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVIII; *Lijst 62*).

[1373]4e wintermaand, 4e dag. Dag van het eten van uien voor Bastet. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en [zijn] Enneade [op] het feest van dezen dag. [1374]...... [1387]...

(*Feest van Sokar: OIP* XXIII, *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVIII; *Lijst 63*).

[1388]4e wintermaand, 1e dag [32]). Dag [van] het feest van [Sokar?], bepaald door den eersten dag van de maanmaand. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [1389]...... [1401]...

(*Feest van Renenoetet: OIP* XXIII, *Pls. 164, 165; Sectie* XXXVIII; *Lijst 64*).

[1402]1e zomermaand, 1e dag. Dag van het feest van Renenoetet. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en aan het heilige beeld van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-Maät-Re-meri-Amoen, op het feest van dezen dag. [1403]...... [1415]...

[29]) Een feest voor de godin Moet van Karnak.

[30]) Dit feest omvatte waarschijnlijk een processie naar het tempeldak. De godenprocessie naar het tempeldak op het nieuwjaarsfeest te Edfoe en Denderah wordt ten minste ook zoo genoemd.

[31]) Een feest ter eere van de met Bastet geïdentificeerde godin Moet van Karnak.

[32]) Een vergissing. De tekst is hier zeer corrupt.

(Feest van het kleeden van Anoebis: OIP XXIII, *Pls. 166, 167; Sectie* XXXIX; *Lijst 65).*

[1416]1e zomermaand, 10e [dag]. Dag van het feest van het kleeden van Anoebis. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re en zijn Enneade op het feest van dezen dag, als dagelijksch offer [33]) [1417]...... [1429]...

(Feest van de Min-Processie: OIP XXIII, *Pls. 166, 167; Sectie* XXXIX; *Lijst 66).*

[1430]1e zomermaand, 11e dag. Dag van de processie van Min naar het terras [34]), wanneer op den volgenden dag de eerste dag van de maanmaand valt. Wat geofferd wordt aan Amoen en het beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op dezen dag. [1431]...... [1450]...

(Feest van het begin van de 1e zomermaand: OIP XXIII, *Pls. 166, 167; Sectie* XL; *Lijst 67).*

[1451]1e zomermaand; dag van het feest van Amoen-Re, nml. zijn feest van het begin van de 1e zomermaand. Deze god verschijnt buiten den tempel gedurende 4 dagen, vanaf [35]) den 1e dag van den maanmaand. Wat geofferd wordt aan Amoen-Re, heer van de tronen [der beide landen], gebieder van Karnak, en zijn Enneade op het feest van dezen dag. [1452]...... [1469]...

[1470]1e zomermaand; 2e dag van het feest van Amoen; nml. zijn feest van het begin van den zomer. Wat geofferd wordt aan Amoen en [1471]zijn Enneade op <het feest van> dezen dag.

[1472]1e zomermaand; 3e dag van het feest van Amoen, nml. zijn feest van het begin van den zomer. Wat geofferd wordt aan Amoen [1473]en aan het beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag.

[1474]1e zomermaand; 4e dag van het feest van Amoen, nml. zijn feest van het begin van den zomer. Wat geofferd wordt aan Amoen [1475]en aan het beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag.

[1476]1e zomermaand. Het goddelijk weer-binnen-den-tempel-brengen van Amoen op zijn feest van het begin van de 1e zomermaand. Wat geofferd wordt aan Amoen en zijn Enneade [1477]en aan het beeld van Weser-Maät-Re-meri-Amoen op het feest van dezen dag.

's-Gravenhage L. G. LEEUWENBURG

33) Vergissing.

34) Amoen-stier-van-zijn-moeder wordt op een plankier gedragen door priesters die allen tezamen gehuld zijn in één grooten doek, zoodat alleen hoofden en voeten te zien zijn. Het godenbeeld wordt met touwen vastgebonden. De ithyphallische vorm van de godheid wijst op een vruchtbaarheidsfeest, ook het afsnijden van een korenaar (onderdeel van den ritus) duidt in die richting. De processie begeeft zich naar het platform aan het einde van den 2den tempelhof, voor den ingang naar de eerste hypostyle zaal. Dit platform heet hier *ḥtyw*, Harris IV 9 noemt het *rid*. Een zelfde terras ook in het Ramesseum, in den tempel van Sethi I te Abydos en in Ramses III's kleinen Karnaktempel.

35) Vertaling onzeker.

PRAECLASSIEKE BESCHAVINGEN IN HET BEKKEN DER MIDDELLANDSCHE ZEE

MALTA

zie PLATEN XXI—XXIII (Afb. 1—12)

De oudste geschiedenis van het eiland Malta kreeg pas felle kleur toen na 1900 de belangrijkste overblijfselen van die verre tijden ontdekt werden: in 1902 het onderaardsche bouwwerk van Hal Saflieni, in 1915 het groote complex van Tarxiën, beide nauwelijks een paar kilometer ten Zuiden van La Valetta.

Een beschrijving van deze uit kolossale steenen opgebouwde gewrochten zou zonder groote plattegronden en vele foto's onbegrijpelijk blijven. Ik moet daarvoor dan ook naar de publicaties verwijzen waaraan werkelijk geen gebrek is. Bescheiden degelijk is bijvoorbeeld het boek van den geneesheer — en ontdekker — T. Zammit [1]); pompeus mag men gerust dat van Ugolini [2]) noemen. In beide vindt men vroegere bronnen, meest tijdschriftartikelen, vermeld. De illustratie is vooral in het Italiaansche boek voortreffelijk. De schrijver, die tevens uitmuntend fotograaf was, verzamelde illustratiemateriaal — meest eigen werk — voor nog vier even luxueus gedachte deelen. Zijn vroegtijdige dood belette de volvoering van dit grootsche plan, maar de Italiaansche regeering blijft voornemens het verzamelde te publiceeren.

Het zal haar echter daarbij niet licht vallen een deskundige te vinden die het denkbeeld dat Ugolini bezielde verder wil uitwerken. Deze geleerde immers was eerlijk overtuigd van de prioriteit der Maltezer beschaving vergeleken met die van Kreta, ja van Egypte. Wel belette de dood hem zijn stelling — dat de schitterende culturen van de genoemde landen door Malta bevrucht waren en dit kleine eiland dus de bakermat was van de Middellandsche Zeebeschaving — te steunen met al de argumenten welke hij meende gevonden te hebben, maar het gepubliceerde — de 'Inleiding' — bevat daarvan reeds de kern.

Deze kern blijkt eigenlijk een heel klein pitje te zijn. Wanneer men al den omhaal van vergelijkingen met vondsten in andere, soms veraf gelegen, streken wegstrijkt, blijven slechts twee werkelijk ernstige overweging waardige feiten over.

Het eerste vooral is voor een niet in de oudste geschiedenis van de beschaafde volken ingewijde doorslaand. In de lagen waaruit de fraai bewerkte bouwsteenen en de als handwerk voortreffelijke menschelijke gestalten, waarvan de hierbij gevoegde afbeeldingen eenige proefjes geven, stammen, werden wel vele steenen werktuigen maar geen enkel van metaal gevonden. Geen brons, zelfs geen koper en een massa steen (in Hal-Saflieni o.a. veel kleine mesjes en een tweehonderd bijltjes [3]): op dien grond verklaart men immers altijd een beschaving voor neolithisch! Ja, zoo heette de oudste Siciliaansche beschaving waarvan massa's scherven en vele graven gevonden werden ook neolithisch tot Mevrouw Marconi-Bovio in een van de voor die cultuur karakteristieke potjes een stukje brons vond [4]). Iets analoogs overkwam ons bij onderzoekingen in Pianello di Genga waar Rellini vele vierkante meters tot groote diepte uitgraven deed zonder eenig spoor van metaal te vinden tot beneden een vormeloos klompje te voorschijn kwam dat door zijn groene kleur ons verried uitgesmolten metaal te zijn. Algemeen bekend is trouwens het geval der megalithische monumenten in Bretagne waarin men nooit andere dan steenen werktuigen vond en die toch naar algemeene overtuiging der oudheidkundigen tot in het tijdperk van het brons reiken. Wanneer dus op verschillende plaatsen in uitgestrekte lagen nauwelijks of in het geheel geen metaal voor-

1) T. Zammit, *Prehistoric Malta,* Oxford 1930.

2) L. M. Ugolini, *Malta, origini della civiltà mediterranea,* Rome 1934.

3) F. v. Duhn, *Italische Gräberkunde* I, Heidelberg 1924, blz. 91.

4) *Notizie degli scavi* 1935, blz. 391, 397, 401—403.

komt hoewel het toch bekend was, is men niet gerechtigd op het ontbreken daarvan in een paar Maltezer monumenten een vèrstrekkende revolutionnaire theorie te bouwen.

Het voornaamste, eigenlijk éénige, positieve argument voor de dateering van de gebouwen en van de direct op den bodem er van gevonden voorwerpen in het neolithische tijdvak was de interpretatie van de door Zammit bij zijn opgraving in Hal Tarxiën gedane waarnemingen. Zammit constateerde namelijk — ik ontleen de schematische voorstelling (afb. 9) aan Ugolini's boek —, dat de vloer en de daarop liggende dingen bedekt waren met een laag zand zonder eenig spoor van menschelijk leven — wat men steriel pleegt te noemen — en dat zich daarboven enkele graven bevonden waarvan de uitzet o.a. uit koperen dolken en bijlen bestond. 't Daarbij aangetroffen vaatwerk toont duidelijk een anderen stijl dan het onder de zandlaag gevondene.

Vóór zich binnen in het gebouw de steriele laag vormde moet dit tot bouwval geworden en verlaten zijn. In zoo'n geval vormt zich al gauw een meterdikke bedekking van zand. Er behoeft dus volstrekt geen lange tijd gelegen te hebben tusschen het vol stuiven en het begraven van lijken door de bronzen dolken bezittende bevolking.

Vreemd blijft dat zoovele, goeddeels zeer fraaie, voorwerpen in het gebouw achtergelaten werden en ongedeerd bleven, terwijl de toch zeer sterke overdekking bezweek. Ugolini [5]) ziet — daar aardbevingen beslist uitgesloten zijn — geen andere mogelijkheid tot verklaring dan het aannemen van een verovering van het eiland door een vreemden stam gevolgd door moedwillige vernietiging van de tempels der oorspronkelijke bevolking.

Nemen we deze oplossing van het raadsel over, dan vervalt naar mijn meening de noodzaak een lange tijdsruimte te leggen tusschen de tempels en de graven en behoeven we slechts te veronderstellen dat de invallers beter voorzien waren van bronzen wapens en werktuigen dan de eerste bevolking of dat hun gewoonten meebrachten den doode dezelfde voorwerpen mee te geven als hij in zijn leven bezeten en gebruikt had. De oudere Maltezers deden dit blijkens de armoede van hun graven [6]) niet.

Vervalt de lange tusschenpoos tusschen de grootsche gebouwen en de graven waarin met het brons veel minder mooi vaatwerk [7]) dan dat van de tempels gevonden werd, dan is het ook niet meer noodig aan te nemen, dat vóór den inval der metaalbezitters de bevolking geen brons of koper kende. Vele van de door Ugolini neolithisch genoemde potten vertoonen sterke overeenkomst met vaatwerk uit het bronzen tijdvak.

Laten we dus de door Ugolini in navolging van anderen, maar met meer vuur en klem verdedigde stelling als onhoudbaar beschouwen en aannemen, dat al de onze bewondering opwekkende producten van het kleine eiland gelijktijdig zijn met de niet minder uitmuntende kunstvoorwerpen van Kreta [8]). Waarschijnlijk heeft Evans [9]) volkomen gelijk wanneer hij — ondanks het in het algemeen geheel verschillend karakter van de versiering — gemeenschappelijke elementen meent te ontdekken in deze twee beschavingen. Zoo wijst hij op de treffende overeenkomst van het 'gehorende' ornament aan de zoldering van een der onderaardsche ruimten van Hal Saflieni (afb. 10), op reliëfplaten in wat men als een tempel beschouwt in Tarxiën (afb. 4 en 8) en op aardewerk (afb. 5 en 6) met dat van vazen van de Kamaresstijl. In Hal Tarxiën werd een ivoren staafje met een rij halve bolletjes als versiering gevonden zooals uit Troje en uit de eerste Siculische periode op Sicilië bekend zijn [10]). De zeldzaamheid en het onbekende gebruik van deze voorwerpen maken handelsverbindingen van Klein Azië met Sicilië en Malta in vroegen tijd waarschijnlijk. Ook in de afbeelding van een huis op een vaasscherf ziet Evans treffende gelijkenis met de bekende geveltjes uit Knossos. Op Malta, even goed als op Kreta, schijnt de godheid vereerd te zijn in den vorm van één of meer zuilen.

[5]) Ugolini, blz. 148—149.

[6]) Von Duhn, blz. 90—92.

[7]) Ugolini, fig. 100—103 en 106.

[8]) Zie A. W. Bijvanck in JEOL I, blz. 373—383.

[9]) A. Evans, *Palace of Minos,* London 1928 en volg. jaren, I. 261—263; II, I 180—191.

[10]) K. Bittel betoogt (in *Marburger Studien* 1938, blz. 9), dat deze staafjes in Troje niet precies gedateerd zijn. Daarmee verliest de chronologie van de oudste Siculische periode haar basis. — [Zie nu vooral P. Mingazzini in *Studi di archeologia e d'arte, Società Paolo Orsi,* I bl. 49—89. — Noot tijdens de correctie.]

Daarnaast komen echter op Malta overdreven dikke vrouwenfiguren voor, die op Kreta onbekend zijn. Ugolini zag hierin een nauw verband met de palæolithische tijden, die rijk zijn aan zulke 'Venussen' en maakte aannemelijk [11]), dat ze goddelijke wezens voorstellen. De normale vormen vertoonende, meestal kleinere beeldjes (bv. afb. 2) zouden dan de priesteressen of vereersters zijn. Aan enkele meende hij symptomen van ziekten te zien en vermoedde dus, dat de oude bewoners van Malta hun goden om genezing gebeden hebben. Een paar en bas reliëf gebeeldhouwde steenen platen stellen dieren voor: stieren, een zeug met dertien biggen. Op een van deze reliëfs (afb. 12) trekken een ram, een varken en een stier blijkbaar in optocht naar het altaar. 't Is zeker verleidelijk hierbij te denken aan de *suovetaurilia,* het bekende Romeinsche offer aan den landbouwgod Mars, maar daarom behoeven we nog geen verband met Rome te vermoeden, want overal waar veeteelt beoefend wordt zullen de traditioneele vertegenwoordigers daarvan geofferd zijn.

Wanneer we met Sir Arthur en verreweg de meeste andere deskundigen aannemen dat de hooge ontwikkeling van de Maltezer beschaving niets verwonderlijks is omdat ze gelijktijdig met de Kretensische bloeide, ligt het voor de hand te gissen, dat zij haar oorsprong vond in een levendigen handel in Oost-Westelijke richting door het Zuiden van de Middellandsche Zee waarbij Malta een buitengewoon gunstig gelegen tusschenstation geweest moet zijn.

Wanneer we Malta gelijkstellen met Kreta kunnen we zonder bezwaar gelooven dat zijn bewoners een religie hadden waarin wijgeschenken, offers, orakels, priesteressen, ja zelfs incubatie een rol speelden. Van de offers zagen we zooeven al een afbeelding (afb. 12); wijgeschenken zijn gevonden op den vloer der tempels; als priesteressen zal men, met Ugolini (z. b.), wel de beeldjes met normaal menschelijke vormen mogen beschouwen (men denke aan de '*korai*' van de Acropolis [12])). Voor het geven van orakels ingerichte ruimten meent men zoowel in Tarxiën als in Saflieni gevonden te hebben. In beide gevallen gaat door den steenen wand een opzettelijk geboord gat dat een gemakkelijk te verkrijgen verbinding met de buitenwereld vormde zoodat een buitenstaande handlanger den god kon voorstellen. Het geluid werd versterkt door een bijzonderen vorm van de opening. Wat de incubatie betreft: er wordt door Ugolini [13]) daartoe geconcludeerd uit het vinden van beeldjes die slapende vrouwen voorstellen. Hij vermoedt, dat de priesteressen gedurende haar onrustigen sluimer stemmen van goden hoorden zooals de Faunuspriester bij Vergilius [14]).

Wanneer we de op Malta gevonden monumenten in denzelfden tijd plaatsen van de Kretensische paleizen en de Myceensche burchten op het vasteland behoeven we ons volstrekt niet te verbazen, zooals Ugolini het doet, dat op een enkele plek duidelijk de aanzet van een gewelf te constateeren is (afb. 11) [14a]). Wat in het neolithisch tijdperk een mirakel zou mogen heeten, heeft in de periode die de koepelgraven van Kreta, Mycene, enz., de nuraghe van Sardinië en de megalithische graven van Bretanje zag ontstaan in het geheel geen verwondering te wekken al is in de genoemde bouwwerken de overwelving op primitiever manier verkregen. — Het zal sommigen wel teleurstellen, dat men ook hier weer het wonder moet uitschakelen, maar hoe 'gewoner' de geschiedenis van het verleden wordt, hoe dichter ze zeker de werkelijkheid benadert. —

Toch blijven in de overblijfselen uit het verleden van het eiland een paar eigenaardigheden die naar mijn meening door vergelijking met gelijktijdige beschavingen elders niet te verklaren zijn: het bewerken van vele muurvlakten met instrumenten (of die van steen of van metaal waren schijnt mij moeilijk uit te maken) zoodat de oppervlakte een dicht net van ronde kuiltjes wordt en de talrijkheid van de beelden van steen en terracotta.

Zou de eerste singulariteit in verband kunnen staan met het aanbrengen van kleur —

[11]) Ugolini, blz. 121—123.

[12]) Zie *Antike Plastik* (Amelung Festschrift) Berlijn 1928, blz. 125—126.

[13]) Ugolini, blz. 127.

[14]) Vergilius, *Aeneis* VII 81—105, vgl. H. Boas, *Aeneas' Arrival in Latium,* Diss. Amsterdam 1938, blz. 178—194.

[14a]) Zie over den bouw der monumenten van Malta ook C. Ceschi, *Architettura dei templi megalitici di Malta* (R. Istituto d'archeologia e storia dell'arte), Rome 1939. — Noot bij de correctie.

deze kon op een enkele plaats nog geconstateerd worden (op afb. 7 [15])) — zoodat een gespikkeld veld ontstond evenals zoo vaak voorkomt op oud-Grieksch, speciaal 'protokorinthisch', vaatwerk en bijvoorbeeld ook op de wandschilderingen in de *tomba Campana* in Veii? In dit geval en ook vaak bij de reukfleschjes uit Korinthe staan de stippels op dierenlijven in strijd met de werkelijkheid.

Voor de talrijkheid van de steenen- en terracottabeeldjes geeft, meen ik, de houtarmoede van het eiland een verklaring. Ongetwijfeld zijn in andere streken verreweg de meeste gewijde beeltenissen, hetzij dan van goden, hetzij van priesters, van hout vervaardigd geweest [16]). De houten beelden waren zoo talrijk en gewoon, dat zoowel het Grieksch als het Latijn er een speciaal woord voor had: *xoanon* en *delubrum* [17]).

Al mag dus ons inziens de beschaving van Malta geen aanspraak maken op zeer hoogen ouderdom, toch neemt ze naast die van Kreta een zeer voorname plaats in.

Rome, 1939 H. M. R. LEOPOLD

CYPRUS

HANDBUCH DER ALTERTUMSWISSENSCHAFT. Handbuch der Archäologie, *herausgegeben von* W. OTTO. CARL WATZINGER, *Kypros. Erster Textband* blz. 824—848.

Na het boek van Casson (thans ook in verbeterde Fransche vertaling: *Chypre dans l'Antiquité*, 1939) en een overzicht in vorig *Jrb.* is dit de derde samenvatting van de Cyprische archæologie, die van de door de Zweden verstrekte gegevens gebruik maakt. Het is duidelijk, dat de opgravers zelf het best hun materiaal kunnen verwerken, zoodat elk thans verschenen overzicht slechts korten tijd van waarde zijn kan; dit zal ook de oorzaak wezen van Gjerstads hard oordeel over Cassons boekje (JHS 59, 1939, 142, vgl. *ibid.* 287). Watzinger's artikel schijnt mij zeer goed toe. Dit wil niet zeggen, dat ik mij met zijn wijze van voorstellen geheel vereenigen kan, want daartoe beziet hij de zaak te veel van klassiek standpunt: van zijn artikel wijdt hij slechts ruim twee bladzijden aan de twee millennia vóór de komst der Achæers. Verder legt W. allen nadruk op Cyprus' verbindingen met Griekenland en Phoenicië (welk gebied hij in dit *Handbuch* eveneens behandelt), maar spreekt nauwelijks over de groote overeenkomsten van de Cyprische beschaving met de Klein-Aziatische: de munten, waarover hij niet rept, sluiten zich aan bij die van Klein-Azië's Zuidkust, en in de Vroeg-Cyprische periode is het aardewerk vrijwel identiek met dat van het Westen van Anatolië. Overigens schijnt W. hier de *red-polished* en de *black-polished* ceramiek als twee groepen te beschouwen (blz. 826, 831), terwijl zij min of meer toevallige varianten zijn van één soort (JEOL 6, 165). — Gjerstad heeft zijn chronologie thans eenigszins gewijzigd (blz. 826 n. 4 vgl. JEOL 6, 165 sq.). — Dat Cyprus eerst in de Laat-Cypr. periode zijn plaats in de wereld ging innemen (blz. 827) wordt door vondsten van Midden-C. aardewerk in het Oosten en Egypte weerlegd (JEOL 6, 166 n. 24); Laat-Cypr. vazen vindt men ook in het Westen. — De 'entscheidende Wandlungen' die volgens W. tegen het eind van de L.-C. periode optreden, zijn misleidend: doordat Cyprus dan van allen invloed van buitenaf verstoken blijft, liggen zij in het feit dat er juist niets verandert. — W. meent uit de munt-afbeelding van den tempel van Paphos te kunnen afleiden, dat deze tempel slechts één cella had (blz. 845); ik geloof niet, dat men, indien men de taal der muntbeelden kent, tot deze conclusie zou kunnen komen. J. JONGKEES.

[15]) Ugolini, blz. 48.

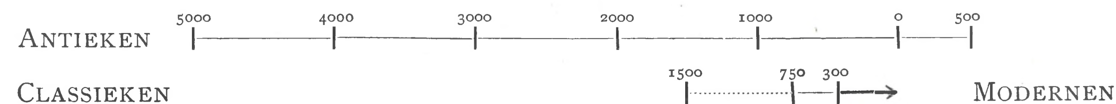
[16]) Men denke aan Ovidius, *Metamorphosen* x, 691—694:
luminis exigui fuerat prope templa recessus
speluncae similis, nativo pumice tectus,
religione sacer prisca, quo multa sacerdos
lignea contulerat veterum simulacra deorum

[17]) Zie Festus *s.v.* en Servius op Vergilius, *Aeneis* IV 57.

ANTIEKEN EN CLASSIEKEN

INLEIDING — HANDBUCH DER ARCHÄOLOGIE — ANTIEKE WETENSCHAP — EUROPE EN DE STIER

Als wij aan deze nieuwe rubriek den titel *Antieken en Classieken* geven, dient er een woord vooraf te gaan ter nadere preciseering van het door haar beoogde. Het begrip Antieken sluit op zich zelf mede in Grieken en Romeinen, door de eenheid die hun beschavingen vormen, samengevat onder de benaming Classieken. Zij vormen van de antieke geschiedenis niet het onbelangrijkste onderdeel, maar dan toch een onderdeel, vooral uit chronologisch oogpunt. Stellen wij het verloop der antieke praehistorie en historie op van 5000 v. Chr. tot

500 na Chr. dan zijn het slechts de laatste twee millennia — dat is nog geen 40 percent — waarin de ontwikkeling van deze beschavingen samenvalt.

In den aanvang zijn het stimulansen die op de jongere volken, op den Balkan nog een vaste woonplaats zoekend, inwerken; hoe en in welke mate is nog steeds een onderwerp van onderzoek, waarbij overhaasting het meest schadelijk is. Toch wordt hier terrein gewonnen, hoewel de tijd voor synthetische studies hieromtrent nog niet is aangebroken. Creta en Homerus, de vroege vazen en stukken beeldhouwwerk vormen hier het materiaal dat de onderzoekers blijft fascineeren. De aanrakingspunten zien we, maar de contemporaire litteraire gegevens ontbreken; het is slechts een neerslag in de mythen die een beweging van Oost naar West verraadt.

Voor de periode van den opbloei der Helleensche beschaving tot aan den tijd van Alexander den Grooten, begonnen ook de litteraire bronnen te spreken; echter nog maar terloops. De volken blijven nog als gesloten eenheden naast en tegenover elkander staan. Het is slechts aan enkelingen beschoren in de centra der vreemde beschavingen door te dringen. Ook voor deze periode geldt de kunst de getuigenissen dezer pioniers niet meer te laten zeggen dan dat ze werkelijk doen.

Maar voor den tijd van het Hellenisme, waarin het reizen en trekken van Oost naar West en West naar Oost betrekkelijk zoo gemakkelijk was, is het materiaal dat ons ten dienste staat bij het bestudeeren van de wisselwerkingen der tot volwassenheid uitgegroeide beschavingen zoo rijk, dat het soms eerder verwarrend dan ophelderend werkt. Bij alle belangstelling voor het Hellenisme in den Levant onderschatte men niet de phase en verdere ontwikkeling in Bactrië. Naast de studie der munten van Grieksche heerschers valt er ook sinds het verschijnen van Foucher's *L'art gréco-bouddhique du Gandhâra* (1915) een verrijking van historische feiten en entourage te bespeuren. Deze phase van Hellenisme slechts kunsthistorisch te willen doorgronden, zooals A. Ippel, *Wirkungen griechischer Kunst in Asien* (AO 30 1/2, 1940), doet te kort aan de werkelijkheid, uitgaande van de ons ten dienste staande gegevens.

Als wij Antieken en Classieken in deze rubriek naast en tegenover elkander stellen dan is het oogmerk het verloop en de elementen van hun beschavingen nièt als afzonderlijke eenheden te beschouwen, maar de aandacht te vestigen op de studies van hen, die Antieken en Classieken als een eenheid van hooger niveau hebben gezien. Daarnaast hopen wij geregeld zelfstandige studies, dit terrein van onderzoek rakend, te kunnen brengen.

Samenwerking van gespecialiseerde geleerden uit ieder gebied is hier een allereerste vereischte. Evenwel sluit dit samenwerken een groot gevaar van mechanisatie in, dat niet denkbeeldig is, en zich nu reeds meer dan eens laat voelen. Wanneer een auteur geen controle heeft over de al- of niet-juistheid der als bewijsplaatsen aangehaalde teksten, dan is het goed vertrouwen (ook soms een uiting van genoemd euvel) wel eens beschaamd. Maar nog grooter is het gevaar wanneer men de beschikking heeft over een keur van specialisten en men meent op die wijze een samenvattend werk te kunnen brengen.

Dit is het bezwaar tegen de samenstelling van het *Handbuch der Archäologie*, waarop wij reeds bij de bespreking van de eerste aflevering (JEOL I, 316) wezen. Dat eerste deel is nu compleet; Egypte, Klein Azië, Cyprus, Mesopotamië zijn daarin behandeld, het een nog beter dan het ander, *maar* door menschen van het vak. Zoo heeft men zijn doel voorbij geschoten; het is een verzameling monographieën geworden, die de beoefenaren der Egyptologie, enz. interesseeren. Evenwel juist voor hen zal door een verkoopsmanoeuvre het *Handbuch* een gesloten boek blijven. Noch de stukken over de verschillende geographische gebieden, noch de verschillende deelen zijn afzonderlijk verkrijgbaar. Het werk van Perrot en Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, dat reeds een halve eeuw oud is en dus verouderd zou moeten zijn, is voor ons probleem leerzamer dan dit geheel dat met de nieuwste vondsten en zienswijzen rekening houdt. Nadere bespreking hoort dan ook in dit bestek niet thuis. Daarom zijn de verschillende onderdeelen in de daartoe strekkende rubrieken van dit Jaarbericht behandeld (zie blz. 314, 344, 427, 469) mede met het oog op de schaarsche verspreiding in een eenigszins uitvoerigen vorm.

Tegenover dit zware boek schijnt de slechts 20 bladzijden omvattende studie van den heer Kristensen, waaraan wij ons woord ter inleiding ontleenden, iets nietigs toe, maar door het pleidooi dat het levert voor een beoordeelen der Antieken naar hun eigen maatstaf, brengt het ons toch verder. Hier staan Antieken en Classieken niet naast elkaar, maar tegenover elkander, het mystiek-cosmische element tegenover het causaal-logische, „het type van denken en onderzoek dat in de Grieksche wereld opgekomen is en het karakter van onze wetenschap bepaald heeft" (blz. 1). „Het inzicht in deze alomvattende levensorde was het doel dat de geleerden zich stelden. En daarom is een vergelijking van hun wetenschap met de onze onmogelijk, de doeleinden verschillen totaal. Dat wordt al te dikwijls uit het oog verloren. Welwillende beoordeelaars, die over de wetenschap der Ouden schrijven, meenen hun eer te bewijzen met te erkennen, dat zij, ondanks vele naïeve en bijgeloovige voorstellingen, het toch in vele opzichten ver in de wetenschap gebracht hebben. De Ouden zouden voor die eer bedanken. Hun belangstelling ging een andere richting uit dan de onze. Zij was op het wezen der verschijnselen gericht, niet op hun eindige relaties, die over het wezenlijke weinig of niets vertellen" (blz. 19—20). Het is de strijd tusschen hoofd en hart, geaccentueerd in den strijd van het Hellenisme en waarin de jonge Christelijke beschaving tot een synthese trachtte te komen.

Boven spraken wij van de omzichtigheid waarmede de aanraking van Antieken en Classieken moet worden behandeld. Deze aan te treffen in de Amsterdamsche dissertatie van Jnkvr. L. de Brauw is een verblijdend teeken [1]). Het onderwerp zou op instigatie van voorgangers tot breede speculatie aanleiding hebben kunnen geven; daardoor treft de zakelijkheid waarmede het onderwerp behandeld is des te meer. De conclusies waartoe schrijfster komt zijn van principieel belang voor het probleem dat ons bezig houdt; daarom willen wij hier deze dan ook weergeven: De opbouw van de Grieksche mythe is een zuiver Grieksche schepping; elementen daartoe heeft de prae-helleensche beschaving geleverd; en ten slotte, de Phoenicische mythe heeft bij de geboorte van de Grieksche peet gestaan. Deze laatste stelling is de minst bewezene; zij is dan ook meer zoo niet een vermoeden dan wel een conclusie. Dit is hieraan te wijten dat schrijfster niet in staat is het Orientalistisch materiaal op een even zuivere manier te ordenen en te beheerschen zooals zij dat met het Grieksche heeft gedaan. De voorbeelden en citaten die zij brengt uit den Babylonischen en Phoenicischen kring, zijn dan ook van min of meer toevallig karakter. Het zal van nader onderzoek en latere vondsten afhangen of haar opvatting als de juiste zal worden bevestigd.

De activiteit die zich zoo van alle kanten openbaart maakt het duidelijk, dat met het onderwerp Antieken en Classieken een terrein wordt geopend, waar door veel détailstudies, van weerskanten geleverd, wellicht binnen enkele decennnia verrassende en betrouwbare conclusies mogelijk zullen zijn.

Leiden, 8 October 1940 — B. A. van Proosdij

[1]) L. de Brauw, *Europe en de stier*, diss. Univ. van Amsterdam. Drukkerij Trio. 's-Gravenhage 1940.

OOSTERSCHE INVLOEDEN OP DE GRIEKSCHE WIJSBEGEERTE [1])

De roem der Grieken op wijsgeerig gebied is volgens het rechtvaardig oordeel der modernen groot en duurzaam. Men kan de geschiedenis hunner wijsbegeerte op tweeërlei wijze schrijven, nl. òf van zuiver wijsgeerig, òf van meer cultuurhistorisch standpunt. Volgt men de eerste methode, dan zal men op de gebruikelijke wijze schetsen, hoe het denken zich bij de archaïsche Ionische natuurphilosophen in de VIde eeuw voor Chr. gaandeweg heeft ontwikkeld, en daar tegenover plaatsen de leer van Herakleitos en die van Parmenides. Vervolgens zal men gelijke aandacht schenken aan de systemen van Empedokles, Anaxagoras en Leukippos, om slechts deze groote namen te noemen, om dan te komen tot Demokritos, tot Sokrates en de werken van Plato en Aristoteles. Na deze is het aantal der philosophische scholen zeer groot, en een goed geschiedschrijver zal aan al de uiteenloopende richtingen en individueele verschillen recht doen wedervaren. Maar daarnaast is ook de andere wijze van beschouwen waarop ik doelde op haar plaats. Men kan vragen, welke van al deze wijsgeerige systemen in breeden kring invloed hebben uitgeoefend; welke van hen hebben gedurende eeuwen duizenden en duizenden van aanhangers gehad? Aldus beschouwd vallen verreweg de meeste namen uit de geschiedenis der Grieksche philosophie weg. Noch Herakleitos noch Parmenides bv. hebben blijvend velen geïnspireerd. Er blijven slechts over de namen van Plato, Aristoteles, de Stoa, Epicurus, en in mindere mate, de Sceptici (de latere periode met haar neopythagoreïsche en neoplatonische gemeenschappen laat ik nu buiten beschouwing). Tusschen deze verdeelen zich de geesten in de oudheid; aan hun denken richten zij zich op; uit de schatkameren van hunne wijsheid putten zij ook in de praktijk kracht voor het leven.

Wanneer wij derhalve zoeken naar den oorsprong der Helleensche philosophie, wanneer wij vragen: „hebben de Grieken zelven alleen dit alles geschapen, of hebben zij dit wellicht ook ten deele van anderen ontvangen?", zoo is dit een probleem dat niet alleen voor de abstracte geschiedenis der wijsbegeerte, maar ter dege ook voor de cultureele geschiedenis van hoog belang is. Het is redelijk deze vraag te stellen. Het Hellenendom heeft geen voorvechters noodig, zoomin als het zich aan belagers stoort. Men heeft slechts onbevooroordeeld uit te vorschen, waar de wortel van elke wijsgeerige opvatting ligt. Evenzeer is het logisch, wanneer zulk een vraag rijst, den blik te richten naar het Oosten, naar Voor-Azië, dat in het algemeen gesproken de bakermat is geweest der menschelijke cultuur in tijden waarin er nog geen Grieksch volk en, *a fortiori*, nog geen Grieksche beschaving bestond.

Het is reeds weder bijna zes jaar geleden, dat ik eens gelegenheid heb gevonden in het kort te betoogen, hoeveel sterker de Oostersche invloeden op de Helleensche beschaving zijn geweest, dan men gewoonlijk aanneemt [2]). Ik ging toen uit van de beeldende en de decoratieve kunsten, om vervolgens te komen tot godsdienstige en cosmologische voorstellingen. Sedert hebben de uitkomsten der jongste opgravingen in Azië mij in mijn overtuiging bevestigd, niet in het minst die van Mari, over welke zeer onlangs Georges Dossin zoo uitnemende lezingen voor Ex Oriente Lux in ons land heeft gehouden [3]). Ik wil mij ditmaal binnen het terrein der wijsbegeerte alleen houden om daarover iets uitvoeriger te kunnen zijn dan mij toen mogelijk was. En voorts zal ik, rekening houdende met den beperkten tijd waarover ieder onzer hier beschikt, afzien van het vele dat er over Oostersche invloeden op de denkbeelden der philosophen in de VIde en Vde eeuw te zeggen zou zijn en mij beperken tot de coryphæen van de Grieksche philosophie, tot die personen en scholen, die, zooals ik zeide, mede van cultuurhistorisch standpunt gezien, van het hoogste belang zijn.

Het zijn recente onderzoekingen van twee buitenlandsche geleerden waarop ik hier de aandacht wil vestigen, nl. van den Belg Bidez en den Italiaan Bignone. Ik vind vrijmoedigheid dit te doen, omdat ik meen te mogen aannemen, dat hunne geschriften ten onzent nog

[1]) Voordracht gehouden op het *IXde Huishoudelijk Congres van het Oostersch Genootschap in Nederland*, 1939.

[2]) Zie JEOL I 3, 17.

[3]) Zie dit Jrb. blz. 530.

nauwelijks bekend zijn, althans niet zoo, dat de belangrijkheid ervan ten volle wordt beseft. Bidez heeft zijn zeer oorspronkelijke opvattingen voornamelijk gepubliceerd in periodieken die bij ons weinig verspreid zijn (Bull. de l'Acad. royale de Belgique, 1933: *„Eudoxe de Cnide et l'Orient*; 1935: *„La couleur des planètes dans le mythe d'Er*). Het boek van Bignone dat ik op het oog heb, *l'Aristotele perduto,* is drie jaar geleden verschenen, maar nog door geen openbare Nederlandsche bibliotheek aangeschaft.

Wat Plato betreft, wil ik niet dadelijk beginnen met te wijzen op de analogie van zijn voornaamste philosophische stelling met het oude Oostersche wereldbeeld. Men zou mij namelijk tegemoet kunnen voeren: kan hier geen toeval in het spel zijn? heeft Plato wel werkelijk eenige aanraking gehad met de wijzen van het Oosten of hunne leer? Ik zal daarom eerst, in navolging van Bidez, doen zien, langs welken weg Plato met de Voor-Aziatische wereld in contact is geweest, en vervolgens in zijn werken de aandacht vestigen op enkele belangrijke bijzonderheden waarvan de Oostersche herkomst niet te loochenen is.

Reeds vóór zijn tweede reis naar Sicilië (367 v. Chr.) ontving Plato in de Academie een gast, dien zoowel hijzelf als later Aristoteles zeer hoog hebben geschat. Eudoxos van Knidos was een encyclopædisch geleerde, die zich, evenals Plato, o.a. bewoog op het gebied van de metaphysica, de ethiek, de theoretische politiek, maar die meer naam heeft gemaakt als mathematicus en vooral als sterrekundige. In de aardrijkskunde is Eudoxos de groote voorlooper geweest van Eratosthenes. Omtrent zijn levensloop is niet weinig bekend. Zijn geboortestad Knidos, die een tijdlang tot het Perzische rijk had behoord, was de zetel van een beroemde school van geneeskunde. Twee aldaar gevormde geneesheeren zijn hofartsen geweest van Perzische koningen, Demokedes van Darius, Ktesias van Artaxerxes II. Laatstgenoemde keerde na een verblijf van 17 jaar in Perzië naar Knidos terug en schreef er zijn bekend historisch werk over Perzië, in den tijd toen Eudoxos jong was. Volwassen geworden, studeerde Eudoxos eerst te Athene, daarop 16 maanden lang in Egypte, later ook in Z. Italië bij de Pythagoræers. In zijn groot aardrijkskundig werk, de Περίοδος γῆς, de Beschrijving van de Aarde, spreekt hij o.a. ook over Perzië, over Zoroaster en de leer van de Magiërs, voor welke hij groote bewondering aan den dag legt. De peripateticus Hermippos, die omtrent 200 jaar voor onze jaartelling geleefd heeft, schrijft in zijn werk over de Magiërs aan Eudoxos de eerste berichten toe aangaande 'Zoroaster' en de opvattingen der Perzische Magiërs. Eudoxos was de eerste die het dualisme van den hervormer van den Perzischen godsdienst duidelijk deed uitkomen, den strijd tusschen den geest van het goede, dien hij *Horomasdes* noemt en met Zeus identificeert, en den geest van het kwaad, *Arimanios,* dien hij ook Hades noemt. Of Eudoxos ook zelf het Oosten bezocht heeft, weten wij niet. De waarnemingen, die berustten in de astronomische archieven van het Oosten, heeft hij voor zijn werk niet kunnen missen. Met de Chaldeeuwsche astrologie is hij, naar uit de fragmenten van zijn werken blijkt, vertrouwd geweest. Maar het was voor hem niet geheel en al noodzakelijk voor een contact als hij moet hebben gezocht verre reizen te ondernemen. De diaspora van de Magiërs is reeds begonnen onder de eerste Achæmeniden; weldra heeft zij Armenië, Cappadocië en Syrië bereikt, ja zij heeft zich uitgestrekt tot aan de kusten van de Aegæische zee.

Hetgeen ik hier, zeer in het kort, over een zoo belangrijke figuur als Eudoxos van Knidos heb kunnen zeggen, is weinig; maar uit dit weinige blijkt duidelijk, dat Plato bij zijn intiemen en langdurigen omgang met Eudoxos over de godsdienstige en cosmologische voorstellingen, die in Voor-Azië heerschten, zeer veel heeft moeten hooren en dat hij reeds alleen door dezen bemiddelaar in het algemeen alles daarover heeft kunnen vernemen wat hij wenschte.

Aan hen die sceptisch zouden vragen: is er wel een verbindingsweg tusschen Plato en Oostersche wijsheid? is daarmede het wapen uit de hand geslagen. Ik kom nu tot bepaalde criteria, en vestig er daarbij nog eens nadrukkelijk de aandacht op, dat het ook hier de onderzoekingen van Bidez zijn die ik resumeer.

De Babylonische sterrekundigen zijn blijkbaar uitgegaan van het beginsel, dat alle soorten van waarnemingen die men aan den sterrenhemel kon doen, ook de moeite waard

waren te worden gedaan. Zoo richtten zij hunne aandacht dan ook niet alleen op den opgang en den ondergang en in het algemeen op de bewegingen der hemellichamen, maar ook op de kleur en den graad van helderheid van de planeten, en van de vaste sterren, waarschijnlijk tot en met die van de derde grootte. Hunne waarnemingen daaromtrent die zij opteekenden in spijkerschrift en die wij nu — dank zij den opgravingen — voor een deel in handen hebben, komen ongeveer overeen met de waarnemingen van de moderne sterrekundigen. Ik mag terloops even opmerken, dat dergelijke waarnemingen niet ijdel zijn: de moderne astrophysica trekt uit de 'kleur' der sterren door middel van de spectrale analyse zekere conclusies betreffende hare chemische samenstelling en haren ouderdom. Bij de Babyloniërs vormden evenwel astronomie en astrologie een ondeelbaar geheel; zij legden zich er voornamelijk op toe de overeenstemming in kleur te constateeren tusschen bepaalde planeten en bepaalde vaste sterren, en gingen daarbij uit van de veronderstelling, dat sterren van een zelfde kleur ook een zelfden aard hadden en een zelfden invloed uitoefenden. — De Grieksche sterrekundigen, die de kennis van de beweging der hemellichamen tot een zoo groote hoogte hebben opgevoerd, hebben in het geheel geen acht geslagen op hun kleur. Er is één plaats bij Diodorus (II, 30, 4), waarin deze schrijver toont te weten, dat in de sterrewichelarij der Chaldæers ook de kleur der sterren bij voorspellingen een rol speelt. Er is één plaats in de *Phænomena* ('Hemelverschijnselen') van den dichter Aratos, waarin terloops gezegd wordt, dat er talrijke sterren zijn, die een zelfde kleur hebben. De *Phænomena* van Aratos zijn in hoofdzaak een poëtische bewerking van de *Phænomena* van Eudoxos, zoodat men ziet, dat deze laatste wel wist, hoeveel aandacht men in het Oosten aan de kennis van de kleur der sterren besteedde. Overigens vindt men in de Grieksche wetenschappelijke litteratuur dit onderwerp niet aangeroerd.

Maar er is één plaats bij Plato (*Staat,* x, p. 616*e*—617*a*), waar hij plotseling de kleuren der planeten nauwkeurig kent en uit elkander houdt. Het lijdt derhalve geen twijfel: deze plaats is een ontleening aan de sterrekunde der Babyloniërs.

Deze plaats nu maakt deel uit van het bekende verhaal van Er, den Pamphyliër, zoon van Armenios, die op het slagveld gesneuveld was, maar twaalf dagen later op den brandstapel tot het leven terugkeerde en verhaalde hetgeen hij in de andere wereld had gezien. In dit verhaal komt een doodengericht voor, en het eindigt daarmede, dat de zielen zich opmaken tot eene reïncarnatie. Niet enkel de naam van den hoofdpersoon, maar ook vele bijzonderheden van het verhaal wijzen op Iraanschen oorsprong, zoo o.a. de diabolische schildering van de onverzoenlijke beulen met lichamen van brandend vuur, die de verdoemden kastijden met gruwelijke pijnigingen zonder einde. Na Plato is dit zelfde onderwerp opnieuw behandeld door zijn leerling Heraklides Pontikos, bij wien de hoofdpersoon den naam Empedotimos draagt. Dezelfde Heraklides heeft ook een boek geschreven getiteld: *Zoroaster.* Na hem vinden wij hetzelfde onderwerp, weder met andere kleuren en andere détails, terug in den pseudo-Platonischen dialoog Axiochos, waar het wordt toegeschreven aan een Magiër, genaamd Gobryas. Ten slotte komt hetzelfde relaas wederom voor in den aanhef van een werk Περὶ φύσεως, 'Over de natuur', dat de Magiërs of Maguseërs, zooals men toen zeide, in de tweede helft der derde eeuw vóór Chr. in omloop brachten: hier heet de man, die tot het aardsche leven terugkeert, niet Er, zooals bij Plato, maar het is Zoroaster zelf, die echter blijft doorgaan voor een Pamphyliër, zoon van Armenios, gesneuveld in den oorlog.

Op soortgelijke wijze kan men ook van vele andere episoden in Plato's werken aantoonen, dat zij van Iraanschen, of ook wel van Babylonischen oorsprong zijn.

In het licht van dit alles heeft men nu mijns inziens te beschouwen de ideeënleer, voor de meesten het kernpunt der Platonische philosophie. Klaarblijkelijk is Plato zuiver langs den weg der kencritische denkwijze er toe gekomen bovenzinnelijke begrippen aan te nemen, eerst op wiskundig, daarna op moreel gebied. Zoo aanvaardt hij dan o.a. het bestaan van het begrip van het goede, het schoone, het ware; zulke begrippen zijn het waarlijk zijnde. Van deze praemisse is evenwel geen logisch en noodzakelijk uitvloeisel het geloof aan het objectief bestaan van 'ideeën', die een eigen wereld vormen, waarvan de ons omgevende werkelijkheid slechts een afschijnsel is. Door het opstellen der ideeënleer schijnt Plato ons toe

zich gevangen te geven aan een bestaande wereldbeschouwing. Buiten en boven het gewelf van den hemel, zoo wordt het bij hem voorgesteld, (*Phaedrus,* p. 247 *c*), ligt het onbeschrijflijk heerlijke land, waarin de ideeën der rechtvaardigheid, der wijsheid, der wetenschap, kortom van het waarachtig zijnde, aanschouwd worden door de zielen die zoo hoog kunnen stijgen. Is nu deze in Griekenland nieuwe en verrassende ideeënwereld niet verwant aan de zooveel oudere en primitievere, maar ook toen nog voortlevende, Sumerische wereldbeschouwing, waarbij het heelal als een synthetische eenheid wordt beschouwd, en wel zoo, dat er harmonie en wederzijdsche beantwoording bestaat tusschen al wat aan den hemel en al wat op aarde is? Voorzeker, er is aanmerkelijk verschil: de Sumerische denkwijze waarbij onze aardsche aarde het zwakkere tegenbeeld is van een hemelsche aarde daarboven, is materialistisch en cosmologisch, die van Plato wijsgeerig en vergeestelijkt. In de plaats van een stoffelijken hemelschen kosmos treedt de zoogenaamde intelligibele wereld; maar in beide gevallen wordt de wereld der menschen gekenschetst als een minder wezenlijk tegenbeeld, als een afschaduwing van een bezielde wereld van hoogere orde, die met het goddelijke in onmiddellijke aanraking staat: dit toch is het eigenlijke kenmerk van de bewuste Oostersche wereldbeschouwing. Deze is het dan ook die wij bij Plato in jongeren en gewijzigden vorm-terugvinden.

Men heeft langen tijd, in zekere milieux, gestreden voor de algeheele autonomie der Grieksche philosophie. Die strijd is verloren. Men heeft het als een soort van heiligschennis gevoeld, wanneer iemand het waagde te beweren, dat een zoo zuiver vertegenwoordiger van het Helleensche denken als Plato den invloed van Aziatische denkbeelden zou hebben ondergaan. Deze voorstelling van zaken is ongerijmd. Bij wien zou het opkomen de groote wijsgeeren van de 19de eeuw minder hoog te achten, omdat ieder van hen zijne voorgangers heeft gekend en op hunne geschriften heeft gereageerd? Het staat niet anders met Plato. Zeker, van slaafsche reproductie of navolging is bij hem nooit sprake. Hij verandert altijd bewust het beeld, dat hij goed vindt te gebruiken. Maar zijn fantasie is ongetwijfeld vaak bekoord en bevrucht door de schoonheid of de schilderachtigheid van Oostersche ficties.

Van Aristoteles bezitten wij de laatste van zijn esoterische werken, de *Metaphysica,* het *Organon* en de andere verhandelingen waaruit de middeleeuwen hun scholastiek hebben afgeleid; maar wij hebben niet meer de talrijke geschriften waarin hij zich in de vroegere periode van zijn leven als voortzetter van het werk van Plato had doen kennen, zooals b.v. de boeken ‘Over de wijsbegeerte’, ‘Over het goede’, ‘Over den rijkdom’, ‘Over de rechtvaardigheid’, ‘Over de vriendschap’, het aan Alexander gerichte geschrift ‘Over het koningschap’ en zoo vele andere. Dit zijn juist de werken die in de oudheid het meest werden gelezen en waartegen Epicurus bepaaldelijk heeft gepolemiseerd. Terwijl de bewaard gebleven wijsgeerige boeken van Aristoteles geschreven zijn in een gedrongen en duisteren stijl, waren zijn vroegere geschriften met groote zorg en glashelder gesteld. Eerst in den laatsten tijd gelukt het den inhoud van den verloren arbeid van Aristoteles in voorname trekken te reconstrueeren. Men bedient zich daartoe van die verkoolde boekrollen, die 150 jaar geleden te Herculaneum zijn gevonden, en waarvan de ontcijfering voortdurend vordert. Deze bevatten Epicureïsche geschriften, en het is uit de critiek van Epicurus en zijn school op Aristoteles, dat men de gedachten van Aristoteles zelf kan reconstrueeren. Nu men zich rekenschap geeft, hoe Aristoteles' onderwijs was bij zijn aanvankelijk optreden, wordt ook veel van wat hij in zijn latere geschriften in korte bewoordingen heeft aangeduid, voor ons helderder. Een resultaat van deze jongste onderzoekingen is, dat Aristoteles in zijn eerste periode, onder Plato's invloed, ten zeerste rekening hield met de denkbeelden van de Chaldæers en de Iraniërs. En zoo hebben ook door hem deze denkbeelden verderen invloed op zijn lezers uitgeoefend. Maar dit zelfde geldt niet, althans voorzoover wij thans zien, van zijn latere periode. Aristoteles schijnt geheel zichzelf te zijn geworden en ten slotte voor alle invloeden van buiten onontvankelijk, terwijl Plato tot in hoogen ouderdom een onvermoeid zoeker naar nieuwe waarheid was gebleven met een benijdenswaardige gave van assimilatie en groote lenigheid van geest.

Tien jaar na Aristoteles' dood trad te Athene op een Semietisch koopman, Zenon uit Kition op Cyprus, het eiland waar het Oosten en het Westen elkander voortdurend ontmoetten. Hij stichtte er de Stoa. Deze philosophische school heeft verreweg het meest

van alle den geest van het Oosten geademd. Dit is meer dan eens door de modernen gevoeld en in het licht gesteld, doch door niemand beter dan door Bidez in zijn verhandeling: *La cité du monde et la cité du soleil chez les Stoïciens.* Zij, die den Oosterschen oorsprong en het Oostersche wezen van de Stoïsche philosophie miskennen of niet ten volle erkennen, geven van hare leer een te abstracte voorstelling. Zij plaatsen ten onrechte te veel op den voorgrond hetgeen de Stoa heeft ontleend, hetzij aan de ethiek der Cynici, hetzij aan de physica van Herakleitos, hetzij aan de psychologie of aan de logica van Aristoteles. Zij laten daarbij den meest karakteristieken trek der Stoïsche wijsbegeerte in de schaduw, ik bedoel haar onverbiddelijk fatalisme, waarmede zij door de natuurwet gelijk te stellen aan het noodlot der astrologen, een Chaldeeuwsche fictie tot grondslag van haar stelsel maakte. Het denkbeeld van een Kosmopolis, een wereldstaat, bestierd door den hemel, de zon en de sterren, als dienaren van het lot, is niet in Griekenland geboren. Hetgeen de Helleensche opvatting van het noodlot kenschetst, is dat het lot, hoe overigens almachtig, niet het zieleleven noch de vrije ontwikkeling van den geest beheerscht of in zijn stroom medesleurt. Het Stoïcisme is in wezen een soort philosophische astrolatrie, om het even of men met Zenon de vaste sterren, dan wel met zijn opvolger Kleanthes de zon tot de leidende kracht van het heelal maakt. Door de zon te verheffen tot het hart der wereld en de leidende intelligentie van het heelal deed Kleanthes feitelijk niets anders dan terugkeeren tot den oerouden zonnecultus van Azië.

De groote tegenstander der Stoa, Epicurus, heeft zich bewust van Aziatische invloeden vrij gehouden. Wij kunnen in zijn leer niets aanwijzen, dat in het Oosten zijn wortels zou hebben. Zijn volgelingen hebben in de Grieksche philosophie datgene wat zij als uitheemsch aanvoelden gehekeld. Tegenover velerlei geloof en bijgeloof, tegenover de menigvuldige onbewijsbare stellingen en beweringen zijner voorgangers nam hij een ondubbelzinnig afwijzende houding aan en stelde zoodoende dogma tegenover dogma.

Geheel Westersch zijn ten slotte ook, voor zoover wij zien, de sceptici, hetzij zij een absoluut scepticisme aanhangen, hetzij zij tot iets meer gematigde denkbeelden overhellen, gelijk de vertegenwoordigers der Hellenistische Academie, of b.v. de woordvoerder in het 3de boek van Cicero's *De natura deorum.* Zij hebben grooten invloed ten goede uitgeoefend. De twijfel, de critiek, het opschorten van het oordeel, ziedaar de voorwaarden waaronder de wetenschap gedijt. Voorwaar, de nalatenschap der Grieken is rijk genoeg, en niemand zal hun hun rechtmatigen roem kunnen ontrooven. Maar zij hebben ook een erfdeel ontvangen, zij staan ook in een ontwikkelingsrij en om die reden is het goed, dat de hellenist rekening houdt met de beschavingen van Voor-Azië, waarvan de kennis in onzen tijd zoozeer vergroot is door de opgravingen in het Oosten.

Utrecht, Mei 1939 C. W. VOLLGRAFF

ZEDELIJKE PROBLEMEN VAN ANTIEKEN EN CLASSIEKEN

H. BOLKENSTEIN: *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum,* Utrecht, A. Oosthoek 1939. XVI + 492 blz.

A. — HET PROBLEEM IN DE GRIEKSCH-ROMEINSCHE WERELD

Professor Bolkestein kwam bij zijn onderzoek naar de bronnen van de Christelijke *caritas* (het eigenlijke onderwerp van zijn boek) tot het inzicht, dat een groote tegenstelling heeft bestaan tusschen de Oostersche en de Grieksch-Romeinsche sociale moraal: de eerste kende groote waarde toe aan weldadigheid jegens armen, weduwen en weezen, bij de laatste komt deze weldadigheid zelfs niet voor. Dit resultaat kan slechts deskundig beoordeeld worden door iemand, die kennis bezit van beide deelen der Oude Wereld. Toch is de bestudeering van het boek voor den classicus een genoegen, geenszins alleen, omdat het gedeelte over de Klassieke Oudheid, zooals van den schrijver te verwachten was, verreweg het uit-

voerigst is (alleen het materiaal uit Griekenland en de Romeinsche republiek beslaat 312 van de 484 bladzijden), ook niet in de eerste plaats om het — volkomen negatieve — resultaat (de klassieke Oudheid kende geen weldadigheid in onzen zin), maar vooral omdat het boek oneindig meer geeft dan de titel behelst: het bevat een minutieus onderzoek naar de sociale moraal en sociale politiek, naar de verhouding van mensch tot mensch, zooals die zich in het leven en in de literatuur uitte. Schrijver werkte dus geheel volgens zijn programma: jede Erscheinung im Zusammenhang mit der Gesamtheit der politischen, sozialen und geistigen Zustände ihrer Zeit zu betrachten (p. VIII).

De schrijver, uit wiens school vele terminologische onderzoekingen, vooral op economisch en godsdienst-historisch gebied, zijn voortgekomen, bouwt in dit werk ook zelf op het hecht fundament der woordverklaring. De beteekenis van termen als εὖ ποιεῖν, φιλανθρωπία, ἐλευθεριότης, *benefacere* en dgl. wordt eens en voor al vastgesteld; zij hebben alle tot object den medemensch, speciaal den medeburger, nooit de armen.

Bewondering verdient ook de strakke, systematische opzet: van elke beschaving worden behandeld: A. die Wohltätigkeit als Tugend und die Armen in der sozialen Moral, B. die Pflege der Wohltätigkeit, C. die Sozialpolitik und die Armen. In A. worden dan onderscheiden de gegevens van I ‘die gelebte’ en II ‘die gepredigte Moral’, III ‘die Motive des Wohltuns’, IV ‘Wohltätigkeit und Arme in der Religion’ en V ‘das Urteil über Armut und (Hand)arbeit’. Hierop volgt een hoofdstuk, dat een samenvatting en eenige *capita selecta* bevat, en ten slotte ‘die Erklärung des Gegensatzes’, welke Bolkestein zoekt in verschil van economische structuur, die de verhouding van rijk tot arm verschillend bepaalde.

Zoo weet schrijver volkomen overtuigend aan te toonen, dat weldadigheid in den zin van zorg voor armen en behoeftigen in de klassieke Oudheid niet bestond; elke sociale zorg gold alle staatsburgers als zoodanig. Enkele vage opmerkingen over zorg voor ἀτυχοῦντες en ἀδικούμενοι zijn de eenige tegenhanger [1]) van de Oostersche uitingen over zorg voor armen, weduwen en weezen. De korenuitdeelingen in Athene bijv. waren bestemd voor alle burgers en er is geen enkele aanwijzing, dat slechts de ‘mindere man’ van zijn recht gebruik maakte (blz. 262 e.v.); dit in tegenstelling tot Rome, waar het blijkbaar tot de uitzonderingen behoorde, dat één der *optimates* zijn *tessera* kwam halen (anecdote van Piso Frugi, blz. 372). In het algemeen trouwens blijkt te Rome, waar zich al vroeg een stadsproletariaat begon te ontwikkelen, meer sociale verzorging bestaan te hebben dan in het klassieke Athene, waar nauwelijks een tegenstelling tusschen rijk en arm bestond (blz. 461; blz. 423 komt het verschil niet duidelijk uit): Rome verzorgde sinds Marius al zijn veteranen, Athene beperkte zich ertoe, de oorlogsinvaliden te ondersteunen (het eenige instituut, speciaal voor de behoeftigen bestemd, blz. 273).

Een geheel ander beeld bieden de Hellenistische wereld en het Keizerlijke Rome: daar vinden wij een armenzorg, zooals het Oosten die sinds eeuwen kende. De Egyptische koning is ook na Alexander de beschermer der behoeftigen, rechtvaardigheid is zijn voornaamste deugd. Ook Augustus en zijn opvolgers treden op als persoonlijke weldoeners van hun volk; sedert Nerva verschijnt in de *alimenta* een nieuwe vorm van sociale politiek. Dit alles is niet ontleend aan Grieksche filosofen, zooals men veelal meende, maar gaat terug op oud-Egyptische opvattingen, door de Ptolemæen overgenomen. Bolkestein bewijst dit onweerlegbaar (blz. 391 e.v.).

Ook de beteekenis der woorden verandert grondig: φιλανθρωπία wordt van *humanitas caritas*, ἐλεημοσύνη wordt aalmoes, δικαιοσύνη wordt het geven aan armen. Zoo blijkt het Christendom met zijn *caritas* wel een nieuwe motiveering (de liefde tot God), maar niet een nieuwen inhoud geschapen te hebben.

Het is onmogelijk, binnen het bestek van deze recensie een indruk te geven van den rijken inhoud van dit werk. Men vindt er een sterk persoonlijke bespreking in van vrijwel alles, wat verband houdt met sociale moraal en politiek: de beteekenis van woorden als

[1]) Dat ἀτυχεῖν meestal gezegd wordt van *materieelen* tegenspoed (Hemelrijk, πενία en πλοῦτος, Utr. diss. 1925, 57 e.v.), had wel even vermeld mogen worden.

πενία, πτωχός, ἄπορος; gastvrijheid en gastvriendschap; asylrecht; de Romeinsche *leges agrariae*; het oordeel over handenarbeid, enz.

Waar Bolkestein de gansche sociale moraal behandelt, valt het op, dat hij over de *slaven* niet veel meer opmerkt dan: ‘im allgemeinen konnte der Sklave nicht Objekt von Wohltätigkeit sein’ (blz. 464). Dit moge juist zijn, toch hadden wij gaarne een uitvoeriger uiteenzetting over de plaats der slaven in de sociale moraal gelezen; is niet het doorbreken van het inzicht, dat ook een slaaf een mensch is, een sterke steun voor de opvatting van den schrijver? Het was immers de Stoa, de in Grieksch gewaad gestoken Oostersche leer [2]), die dit inzicht verbreidde? Dit gemis doet echter evenmin als de opmerkingen in aanmerking [3]) verzameld af aan onze bewondering voor Bolkesteins bezonnen en degelijke prestatie.

Alkmaar, Mei 1940 A. C. COSMAN †

B. — HET PROBLEEM IN DE EGYPTISCHE MAATSCHAPPIJ

Bij een onderzoek naar een bepaald verschijnsel in de vóórchristelijke oudheid ook Egypte te betrekken, is niet anders dan lofwaardig. Wanneer schrijver (VII) constateert, dat zelfs voor de klassieke oudheid een studie als de onderhavige nog nooit is gedaan, voor een gebied dus, dat reeds eeuwenlang is bestudeerd, dan is het niet te verwonderen, dat er in de Egyptologie op dit punt zeker nog heel wat te doen valt. Bv. G. Dykmans, *Histoire économique et sociale de l'ancienne Égypte*, Parijs 1936—1937, 3 d. noch Fr. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden 1938, 2 d. zeggen er iets over.

Daar Bolkestein zelf geen Egyptoloog is, had hij met de moeilijkheid te kampen zich betrouwbare gegevens te verschaffen en dan speelt de waarde der vertalingen een groote rol. Zoo spreekt hij (26, 4) over *Pap. Leiden* I 350, die rekeningen van het Ramesseum bevat, en wel over kol. V, r. 8, waar volgens Baillet sprake zou zijn van ‘des pains distribués aux pauvres de Paasir’. Deze gaat hier echter terug op de bewerking van W. Spiegelberg, RecTr 17, 1895 en deze drukt zich (a.w. 160) toch veel voorzichtiger uit: ‘An dieser Stelle scheint ein Beispiel privater Armenpflege vorzulegen, falls *nmḥ* sich durchaus mit unsrem Begriff „Armer” deckt’. Wij komen hier *in medias res*: welke woorden kent het Egyptisch voor arm? Naast de samenstellingen met *iwty* (= zonder, bv. *iwty ḫt.f, iwty św, iwty.f*), wordt een vier- of vijftal (*m3r, nḏs, ḥwrw, šw3w, tw3*) vaak zoo vertaald, maar dit hangt dan voor een belangrijk deel ook van den context af. *Nḏs* (J. Pirenne ziet in dit woord een naam voor den stadsbewoner tegenover den fellah) bv. behoeft lang niet altijd een onbemiddeld man aan te wijzen (WB 2, 385), zooals bv. blijkt uit *Pap. Westcar* 7, 2 vlg., waar sprake is van den *nḏs Ḏedi,* die ‘vijfhonderd brooden en de helft van een rund aan vleesch eet en

[2]) Bij Seneca vond Bolkestein eenige volkomen Oostersche motieven (blz. 471 e.v.)

[3]) Blz. 108 n. 6 is niet duidelijk: de beteekenis van ζημία is blijkens de noot ‘schade’; waarom dan de vertaling ‘Geldstrafe’? — Het συνεκδιδόναι θυγατέρας, vermeld o.a. bij Demosthenes (blz. 110 n. 4), was een dienst, dien men aan relaties bewees, welke in financieel moeilijke omstandigheden verkeerden; dus zeker een vorm van weldadigheid. — Blz. 141: door βοηθεῖν παντὶ τῷ ἀτυχοῦντι als vorm van φιλανθρωπία op één lijn te stellen met andere vormen verdoezelt Bolkestein, dat we hierin toch een aanloop tot ‘philanthropie’ hebben. — Bij het hoofdstuk over de beoordeeling van den handenarbeid (blz. 191 e.v.) valt op, dat het meerendeel der bewijsplaatsen uit Xenophon en Plato afkomstig is; zouden zij met hun verachting van den handenarbeid misschien meer de meening van de door hen zoo bewonderde Spartanen dan van den doorsnee-Athener weergeven? Xenophons bewondering voor τὴν πολεμικὴν τέχνην (blz. 195) klinkt toch zeker Spartaansch. — De sage van Philemon en Baucis noemt Bolkestein bij de behandeling van de gastvrijheid der Romeinen (p. 305). Waarom niet blz. 226 bij de Grieken? — Blz. 254 n. 3 had vermeld kunnen worden, dat Paoli (*Ztschr. der Sav. St.* 49, 1929, 473 e.v.) de moeilijkheid van den zittingstijd der handelsrechtbanken heeft trachten op te lossen door een omzetting in [Dem.] 33, 23. — Blz. 346: Schrijver gaat te ver, als hij korenuitdeelingen aan hen, *qui ope indigerent* (Varro bij Nonius, blz. 60 Müller), niet als armenzorg wil erkennen. — Bij de behandeling (blz. 347 e.v.) van het asylrecht (welks bestaan in Rome door schrijver wordt ontkend) missen wij een verwijzing naar Altheim, *Röm. Rel. geschichte* II, 44 e.v., waar een geval van Grieksch asylrecht op Latijnsch gebied (tempel van Feronia in Tarracina) uitgebreid wordt behandeld.

honderd kruiken bier drinktʾ. Zooiets kan alleen een welgestelde zich veroorloven, die dan bovendien een gezonden eetlust en sterke maag moet hebben. *Mȝr* kan ook wel gebruikt worden van iemand, die door het gerecht wordt verdrukt (WB 2, 30, 2 *Belegstellen*) en zal dus zooiets als zwak beteekenen (WB: ʿHilfsbedürftigʾ), in economisch opzicht dus inderdaad wel arm. *Šwȝw* beteekent (WB 4, 435) nu wel vaak arm, zonder bezit, maar bv. *Kairo* 559, 9 spreekt van de bezittingen der *šwȝw*. Hier zijn het dus minder welgestelde burgers, terwijl de hoveling Sinoehe (B 309) zegt, dat ʿer geen *šwȝw* was, aan wien hetzelfde was gedaanʾ. Het WB (2, 268, 7 NR) kent ook akkers der geringen (?), *ȝḥwt nmḥw*, terwijl Baillet, *Rég. phar.* 502 dit woord als *miséreux* weergeeft. Dit *nmḥ* is het Koptische ⲣⲙ̅ϩⲉ en beteekent dan vrij. — De beteekenis van het nog duistere woord *twȝ* is waarschijnlijk de verachte. Daarom kan men het in de pyramidenteksten als gering, arm, in Griekschen tijd als vijand vertalen.

Met onze huidige gegevens is het dus nu moeilijk vast te stellen, welke teksten spreken over armen, dus over menschen, die niet uit eigen middelen kunnen leven, maar aangewezen zijn op de mededeelzaamheid van anderen. Men is daarom wel dichter bij de waarheid, als men *generatim* de Egyptische woorden voor arm opvat in den zin van ʿkleine luijdenʾ. Dit geldt bv. ook van Haremheb's Karnakdecreet (31), waarvan K. Pflüger, *Haremhab und die Amarnazeit,* 1936, 7 zeer juist zegt: „H. war kein „roi philanthrope" (Revillout), sondern ein weitschauender Politiker". Ook vraagt men zich af, of het ostrakon uit Turijn (10—11, 29), dat een lofzang op Ramses IV inhoudt, niet eerder tendentieus zijn vreugde uitdrukt over het herstel der politieke en juridische orde (*mȝʿt!*). Want deze koning was niet de wettige opvolger van Ramses III (bv. E. Meyer *Gesch. d. Alt.* II, 1, 1928, 603). Eveneens is de bewering van Wiedemann over den bedelstaf (25) niet aanvaard geworden. Voor bedelaar schijnt het Egyptisch nauwelijks een woord bewaard te hebben, tenzij de omschrijving *dbḥ sw,* ʿdie het vroegʾ, in ʿhij gaf een gave aan dengene, die hem erom vroegʾ en misschien *s twȝ* , ʿiemand, die smeektʾ.

Niet alleen bij door ons als *arm* vertaalde woorden kan men de uitdrukkingen van het *Wörterbuch etwa, vielleicht, oder ähnliches* plaatsen, dit klemt te meer bij woorden, die Κατ'ἐξοχήν den stempel eener beschaving dragen. Een ervan is *mȝʿt* (8—9), dat hier eenvoudigweg met gerechtigheid wordt vertaald. Maar voor den Egyptenaar sloot het naast gerechtigheid en juistheid, ook in zich waarheid en orde. Behalve het WB zie men bv. W. B. Kristensen, *Het Leven uit den dood,* Haarlem 1926, 68—75; C. J. Bleeker, *De beteekenis van de Egyptische godin Ma-a-t,* Leiden, 1929, 26—35 en JEOL I, xxv vlg.[1]).

Bij het onderzoek naar de motieven der weldadigheid koos schrijver bij de ʿErwartung der Vergeltungʾ een ongelukkigen tekst (K. Sethe. Urk. IV, 61, 4—6), daar deze luidt: Moogt gij hetzelfde doen. Geschikte teksten zijn zeker te vinden bv.: De mensch houdt van dengene, die hem dient en de god eveneens (*Ch. Beatty* IV, 4, 10).

Over de ʿwerken van barmhartigheidʾ een enkel woord. Vooreerst komen zij in Egypte tusschen en naast allerlei dingen voor (bv.: ik heb het onrijpe graan niet afgesneden), die ze in een andere sfeer plaatsen, terwijl zij, voorzoover ons bekend (wel blijken zij in een bepaalden tijd zeer veel voor te komen) nooit door de Egyptenaren in een groep van zes zijn geplaatst. Over de waarde dezer lofprijzingen zie men A. de Buck, *Het typische en het individueele bij de Egyptenaren,* Leiden 1929, 21—22 en J. Polotsky, *Zu den Inschriften der 11. Dyn.,* 1929, 25—26. Ook beroemen Egyptenaren zich op het begraven van hem, die geen zoon had. Bv. K. Sethe, Urk. I, 76, 199, 201, 255 en R. Anthes, *Hatnub,* n° 12, r. 14.

Wat blz. 29 gezegd wordt over het absolute koningschap mag theoretisch juist zijn, in praktijk geldt dit toch alleen van het hoogtepunt van het Oude Rijk (waar Moret t.a.p. juist over spreekt), dus vooral de IVde dynastie, en van een groot deel van het Nieuwe Rijk. Men

[1]) Andere, ten onrechte verwaarloosde Nederlandsche Litt. is: A. de Buck, *Het religieus karakter der oudste Egyptische wijsheid,* Nieuw Theol. Tijdschr. 21, 1932, 322—349; idem, *Egyptische Verhalen,* Santpoort 1928, en *Het Zonnelied van Achnaton,* Amsterdam 1938. — W. D. van Wijngaarden, *Het boek der wijsheid van Amen-em-ope,* Santpoort 1930. Den *Pap. Insinger* vertaalde P. A. A. Boeser opnieuw in *Egyptian Religion* III, 1935, 27—63.

zie bv. Fr. Bilabel, *Die innere Entwicklung des äg. alten Reiches,* CdÉ VI, 1931, 251—258.

Het verhaal van Chamoes of Sethom Chamwese (bv. G. Roeder, *Altäg. Erzählungen und Märchen,* 1927, 159—163; W. Spiegelberg, CdÉ VIII, 1933, 56—57, 67) zegt niets, van wat 383 tweede alinea wordt verteld. Bovendien is deze papyrus uit den tijd van keizer Claudius.

Het Oude Rijk (445) kent wel degelijk vrije handwerkers en kooplieden [2]).

Wanneer men dus in het oog houdt, dat in onze materie titel en inhoud nogal divergeeren, dan moet men zeggen, dat schrijver onze kennis goed weergeeft en dat hij onzen dank verdient het probleem aan de orde gesteld te hebben. Wel moet men voorzichtig zijn gevolgtrekkingen te maken, daar hier nog veel détailonderzoek moet geschieden; want nog geldt het woord van A. Erman: ʿAuch jetzt sind wir weit davon entfernt, jede Inschrift und jeden Papyrus ganz und in allen Einzelheiten zu verstehen und wieviel auch gewonnen ist, es bleibt noch unendlich viel zu tunʾ.

JOZEF JANSSEN

C.—D. — HET PROBLEEM IN DE WERELDEN VAN ISRAËL EN MESOPOTAMIE

De bespreking van deze onderwerpen, waarvan de laatste door Bolkestein opzettelijk is weggelaten (vgl. Blz. IX [1])) zal naar wij hopen, in het volgende Jaarbericht resp. door de heeren Seeligmann en Böhl worden gebracht. RED.

Leiden, 20 April 1940

ECONOMISCHE PROBLEMEN VAN ANTIEKEN EN CLASSIEKEN

F. M. HEICHELHEIM, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* ...., Leiden, A. W. Sijthoff, 1939. 2 dln. XVI + 1239 blz.

A. — ALGEMEENE INLEIDING, INZONDERHEID ISRAËL

Dit zwaarlijvige boek in twee deelen — een deel tekst en een ander deel aanteekeningen — heeft de recensent niet zonder schroom ter hand genomen en deze schroom nam toe bij het doorbladeren van de vele en compact bedrukte bladzijden, waarvan te vreezen viel, dat de inhoud wel eens dor, abstract, afstootend zou kunnen zijn. Bij nadere kennismaking bleek de vrees echter ongegrond, daar de rijke inhoud den belangstellenden, beter gezegd den studeerenden lezer al spoedig vermag te boeien en zijn aandacht in beslag te nemen. Het is Heichelheims bedoeling, voor het eerst een samenvattende studie te schrijven der „Wirtschaftsgeschichte" (dus de sociaal-economische ontwikkeling, met den nadruk op het economische) van de oudheid, vanaf de praehistorie tot den tijd der groote (Europeesche) volksverhuizingen.

De studie van de economie der oudheid is niet nieuw. Max Weber en Eduard Meyer hebben er zich mee bezig gehouden; een beknopte samenvatting is bv. L. Brentano's *Das Wirtschaftsleben der antiken Welt* (Jena, 1929), maar dit boek blijft met zijn nog geen 250 bladzijden natuurlijk sterk ten achter bij de 859 van het tekstdeel van Heichelheim. Bovendien schenkt Brentano zijn aandacht voornamelijk aan de Grieken en Romeinen, terwijl Egypte, Assyrië, Babylonië, Phoenicië, het samen met slechts 19 bladzijden moeten doen. Het boek van J. Toutain *L'Economie Antique* (Parijs, 1927) houdt zich zelfs uitsluitend bezig met Grieken en Romeinen. Wanneer dan Heichelheim twee lange hoofdstukken wijdt aan *Die Stadtkulturen des alten Orients* (= hfdst. IV, blz. 106—198) en *Die antike Mittelmeerkultur, ihre Anfänge in der beginnenden Eisenzeit und ihre erste Auseinandersetzung mit dem alten Orient* (*1100—560 v. Chr.*) (=hfdst. V, blz. 199—293), kan men dit niet

[2]) Men zie bv. Erman-Ranke, *Äg., Abb.* 250 & 251; P. Montet, Les scènes de la vie privée, etc., 1925, 319—326, en G. Dykmans, La vie économique sous l'ancien empire (Hist. écon. II), 1936, 233—235.

anders dan ten zeerste begroeten. Zonder de kennis der oude economie is het niet mogelijk de *innerlijke* ontwikkeling van het oude Oosten volledig te kennen en de geschiedenis daarvan dus ten volle verantwoord en voor ons waardevol doen zijn.

Reeds aanstonds bij het lezen van de inhoudsopgave van Heichelheim's boek komt echter een gedachte naar voren, die eindigt met een vraag: de groote verscheidenheid van het gebruikte materiaal maakt het onmogelijk dat de schrijver op alle terreinen, die hij betreedt (praehistorie, ethnologie der primitieve volkeren, kultuurgeschiedenis van het oude Oosten, Griekenland, Romeinsche Rijk, enz.), zelfs maar bij benadering vakman kan zijn; zijn nu de voorstudies op dit gebied, de monographieën, enz., reeds in zoover gevorderden en gemakkelijk bereikbaren staat, dat het één persoon in luttele jaren kan gelukken er een betrouwbare, grootsche constructie uit op te bouwen als die van Heichelheim? We vreezen, dat deze vraag niet onder alle opzichten bevestigend kan beantwoord worden, om het nu maar eens heel zacht uit te drukken. Dit vermeerdert echter onze bewondering voor den moed van den schrijver, die het heeft aangedurfd een werk te schrijven, waaraan zeker behoefte bestond. Een goede eigenschap ervan is zeker, dat de schrijver, ondanks zijn klaarblijkelijke voorliefde voor de zg. vrije economie, toch tracht het feitenmateriaal voor zich te laten spreken en het niet reeds van den aanvang af interpreteert volgens bepaalde, eenzijdige, economische inzichten. Hij zou vele lezers ook gediend hebben, wanneer hij bij hen ietwat minder kennis van moderne economische terminologie en begrippen had verondersteld.

Het boek begint met een korte inleiding (=hfdst. I, blz. 1—11) en handelt dan over *Die Jäger- und Sammlerinnenkulturen des Paläolithikums* (= hfdst. II, blz. 12—32), waarin enkele bekende gegevens van algemeen ethnologischen aard worden samengevat en o.a. gewezen wordt op de groote belangrijkheid van boeren- en dorpskulturen nog uit het steenen tijdperk. Ze vormen den noodzakelijken ondergrond waarop de stadskulturen konden ontstaan en tot bloei komen (óók in hfdst. III).

De samenvatting van hfdst. III: *Das Werden von Pflanzenbau, Viehzucht und Bauerntum* (blz. 33—105) vindt men op blz. 104—105: „Die sittliche Zweckeinstellung des Wirtschaftens war universalistisch auf den Wirtschaftskreis der Familien grösseren oder kleineren Umfangs eingestellt...", en „Die wirtschaftlichen Gesellschaftskreise waren klein, durch Blutszusammenhang und Zwang zusammengehalten..." Anders gezegd: de productie bewoog zich binnen den kring der afzonderlijke, door dwang en bloedverwantschap bijeengehouden grootere en kleinere families, en was daar ook op ingesteld.

Het IVde hfdst. behandelt het ontstaan der stadskulturen in het oude nabije Oosten, die van zulk een doorslag gevenden invloed zijn geweest op de ontwikkeling der menschelijke beschaving. Moet men immers de hoogte, waartoe de beschaving op het platteland kan komen, niet onderschatten, tot vollen wasdom komt deze eerst in de steden. Tegenover de verschillende opvattingen omtrent het ontstaan der steden: uit oasen, d.d. absolute monarchie, d.d. techniek van den metaaltijd, plaatst Heichelheim de zijne, volgens welke de ontwikkeling van het „kapitaal" en het daarmee verbonden rente- en geldbegrip, als oorzaak moet worden aangezien. Het schiep immers de mogelijkheid van een zeer ver doorgevoerde arbeidsverdeeling, enz. (blz. 106—123).

In staten als Babylonië en Assyrië was de economie van staatswege (= vanwege den koning, resp. de groote tempels) geregeld volgens een totalitair plan (blz. 125); ook de handel was voor een groot deel in handen van den staat, nl. de „Fernhandel", d.i. de handel met verre gewesten. Deze, door karavanen verzorgde handel, bestond al in het 4de millennium en omvatte voornamelijk kostbare stoffen, weeldeartikelen, enz. De handel op korten afstand (ʿim Nahverkehrʾ) is door M. Weber met recht gekenschetst als ruilhandel met berekening der waarde in geld (blz. 142).

Karakteristiek waren reeds voor den oudsten tijd, vooral voor Babylonië, de ʿBankmässige Geschäfteʾ, d.w.z. de zaken die min of meer weg hadden van ons bankbedrijf: deposito, incasso, lombardcrediet, hypotheek, crediet op korten termijn op roerend onderpand, enz.; zelfs saamgestelde interest kwam voor. Toch leidde dit alles niet tot het ontstaan van echte beroepsbanken, gelijk de hellenistische uit de 1ste eeuw vóór Chr. De allereerste, eenigszins gespecialiseerde banken, vinden we pas in den nieuw-babylonischen, laat-assyrischen en perzischen tijd.

Wat den ʿstijlʾ van den handel betreft, stelt Heichelheim vast: de handel met verre gewesten was individualistisch, rationalistisch, vrij, enz. van geest (dus: kapitalistisch — v. d. P.); de detailhandel was nog primitief op ruilen ingesteld, de handel met waardevolle producten, die men dichtbij trachtte af te zetten, stond daar tusschen in (blz. 148—150). Géén vrij spel der economische krachten, maar richting en leiding van de economie door den staat.

Het pacht- en geldstelsel maakte het onmogelijk, dat een eenigszins onafhankelijke boeren- en tuindersstand ontstond. In de steden kon, door het rentestelsel, de *Herrenschicht* zich uitbreiden. Over het algemeen kende het oude Oosten zes standen, overgenomen uit de hoogere boerenkultuur, maar met neiging tot nivelleering: koningshuis, priesterschap, adel, vrije grondbezitters, vrijen zonder grondbezit, hoorigen en/of slaven. In de steden woonden hoofdzakelijk: vorst—adel—priesters; beambten—bedienden; handelaars; handwerkslieden (blz. 170—175). De heerschende opperste klasse perste den productieven minderen stand in eigen belang zooveel mogelijk brutaal uit; zelden of nooit hield men rekening met wat wij noemen het ʿalgemeen belangʾ.

Van het allerhoogste sociaal en economisch belang waren de positie en de invloed van den koning. Vroeger sprak men in dit verband wel van „patriarchaal staatssocialisme"; M. Weber heeft de oud-oostersche staathuishouding met recht een *Königsoikos* genoemd, dwz. bij den koning en zijn hof en de van hen afhankelijke beambten vloeide een overwegend deel van de gemeenschappelijke voortbrengst van een heel gebied samen (blz. 178). Toch bestond het rijk uit verscheidene kleinere, afzonderlijke economische eenheden, die niet tot één economisch geheel waren samengesmolten en dit maakte een vaak ingewikkelde rijksbureaucratie noodzakelijk: de beambten moesten zorgen, dat saamgebonden en saamgehouden werd wat dit niet was of deed van nature (blz. 189).

De koning trok zijn inkomsten uit: belastingen, tol, eigen bezit, schatting en had die noodig voor: hofstaat, tempels, staatsbouwwerken, beambten, vredesleger. De staat was ʿRegulator der Wirtschaftʾ, die misschien voor 90 % gebonden was. Economische crises kwamen ook reeds voor; zij traden op, wanneer de sociale structuur wankelde, de vijand het land bezette, enz., in één woord: wanneer de koning en zijn hof hun regelende taak niet meer konden uitoefenen (blz. 195). Van een ʿeinheitlicher Wirtschaftsstilʾ is in dezen tijd nog geen sprake (blz. 196—198).

In hfdst. V behandelt Heichelheim voornamelijk het opkomen van een, volgens hem, nieuwe, individualistische economie, die den strijd begon aan te binden met de oud-oostersche Planwirtschaft. Het gebruik van ijzer en staal bracht groote omwentelingen te weeg in de productie, de machtsverhoudingen, en dus ook in de economie. Met ijzer kon men gemakkelijk van alles maken en dit had onder meer een sterk op en neer gaan ten gevolge van de waardeverhouding tusschen goud en zilver (van 15 : 1 tot 2 : 1), hetgeen natuurlijk allerlei crises veroorzaakte (blz. 202—204). Het ijzer maakte de vreemde barbaren politiek gelijkwaardig met, of zelfs machtiger dan de oude stads-kultuurvolkeren. De nieuwe ontwikkeling speelde zich af in Z. Arabië, Syrië-Palestina, Klein-Azië, Griekenland, Sicilië-Italië, Spanje-Z. Frankrijk. De politieke verhoudingen maakten het in Syrië-Palestina noodzakelijk het oud-oostersche koningschap weer in te voeren; zoo drong dus de oude economie weer door, maar stiet bv. in Israel op den tegenstand der oude, vrije, krijgshaftige, het land bebouwende stammen (blz. 214).

Ook ontstond het geldstuk, later de munt. Dit had grooten invloed op de economische verhoudingen, die nu overal meer gelijkvormig werden (blz. 216—222). De handel met verre streken was, tegenover vroeger, sterk ingekrompen. De ʿNahhandelʾ werd door het geld- en muntstelsel verfijnd. De detailhandel (kramerij, enz.) kwam door de ontwikkeling van het kleingeld tot bloei. Het bankverkeer was primitiever dan vroeger. De israëlietische *nochri* was: de voor handels- en credietzaken een tijd lang naar Palestina gestuurde agent, enz., van handelaars, tempels, koningen uit de omgeving, tot in Arabië en Klein-Azië toe (blz.

257). Ook roof en oorlog waren nog belangrijke economische factoren en werden vaak als normaal beschouwd.

In Israël bleef de verdeeling der maatschappij in de zes standen nog lang van kracht. Vóór Salomon de oud-oostersche koningsoikos-economie weer invoerde, waren het koningschap van Saul, en dat van David in zijn beginperiode, van hetzelfde type geweest als het oud-helleensche: de koning trok zijn inkomsten voornamelijk uit zijn persoonlijk grondgebied en het kroongoed, en verder uit twee soorten belastingen (geregelde en ongeregelde), die drukten op landstreken en families in hun geheel (blz. 275—282).

Israëlietische instellingen, als daar zijn: schuldenwetgeving, sabbatjaar, pea, enz., moeten beschouwd worden als zeer oude overblijfselen uit den tijd, die aan de hervormingen van Salomon voorafging (blz. 280). Met een beschouwing over den archaïschen stad-staat en zijn economische beteekenis, waarbij voornamelijk over Athene en Sparta gehandeld wordt, sluit het hoofdstuk (blz. 282—293).

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat Heichelheim naast ouds, ook nieuws heeft gebracht en voor koene constructies niet bevreesd is geweest. De problemen, die hij aanraakt en waarvan er vele nog slechts weinig besproken zijn, zouden ieder voor zich stof genoeg opleveren voor een uitgebreide dissertatie. Dan zou pas kunnen blijken, in hoeverre Heichelheims conclusies *alle* gerechtvaardigd zijn; een eenvoudige bespreking als deze vermag dit niet vast te stellen. Geniale intuïtie is misschien in staat in een overweldigende massa feitenmateriaal ineens enkele groote, opbouwende lijnen te zien; moeizame en geduldige detailstudie kan in dezen slechts overtuiging schenken. Het materiaal, dat het onderzoek en de studie van het oude Oosten nú reeds aan den dag heeft gebracht en voor een gedeelte ook al heeft verwerkt, is zoo uitgebreid dat het zelfs door een vakman maar met moeite kan overzien worden. De proef op de som van de gezamenlijke theorieën van Heichelheim zal dus nog wel lang op zich laten wachten. Dat neemt echter niet weg, dat we hem voor zijn stoutmoedig pogen oprecht dankbaar zijn.

Nijmegen, April 1940 J. VAN DER PLOEG O.P.

B. — EGYPTE

Het is de bedoeling geweest een samenvatting te geven, van wat door Heichelheim over Egypte, vooral blz. 106—198 wordt gezegd. Wegens de geringe stof, die Heichelheim ons biedt, bleek dit echter niet mogelijk, want in sommige hoofdstukken zijn het soms slechts enkele zinnen of gedeelten ervan, die Egypte behandelen. Bovendien worden zeer vaak feiten, die over drie millennia (4000—1100 v. Chr.) verspreid kunnen vallen, zonder nadere praeciseering medegedeeld, bv. het bestaan van een veergeldbelasting (148, 184) [1]) dat *der Abfall* [2]) der hofhouding op de markt werd verkocht (182), dat de staat talrijke vischvijvers bezat (162). Ook zou men in ruil voor de vaak naar hetzelfde werk of artikel verwijzende noten dikwijls gaarne een meer gedetailleerde verwijzing hebben gehad; bv. dat barnsteen in het 2de millennium ook in Egypte blijkt ingevoerd te zijn (127), is A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries,* London [2] 1934, 337 niet bekend, of: waaruit blijkt, dat in het Oude Rijk reeds een boombelasting (183) bestond? Wij volstaan dan ook verder met te verwijzen naar de bespreking CdÉ XIV, 1939, 304—307.

Leiden, 26 Juli 1940 JOZEF JANSSEN

[1]) *Fährsteuern.* Daar ons een veergeldbelasting niet bekend is, (eerst in den tijd der Ptolemæen) wel een veergeld, nemen wij aan dat in de door Heichelheim geraadpleegde litteratuur *Fährsteuern* een poëtische uitdrukking was van het veergeld.

[2]) Wel te nemen in de beteekenis van ⸢het economisch teveel⸣.

PROBLEMEN EN PERSPECTIEVEN IN HET MODERNE SEPTUAGINTA-ONDERZOEK

Rabbi Jehudah zegt: Wie een Bijbelvers letterlijk vertaalt is een schriftvervalscher, wie iets toevoegt een godslasteraar.

Tosefta Megillah III, 21.

De antieke mensch zag de wereldgeschiedenis als één gigantischen strijd tusschen Oosten en Westen; voor het moderne bewustzijn hebben het Oosten en het Westen elkander ontmoet in de Europeesche beschaving. In deze processen van afstooting en aantrekking luidt de verovering van Egypte en Klein-Azië door Alexander den Grooten een beslissende phase in. De Hellenistische cultuur in deze gebieden geeft aan Oosterschen inhoud een Westersche gestalte; het Oostersche gedachten- en gevoelsleven wordt gedwongen zich uit te drukken in het Grieksch en vindt in deze vervorming zijn weg naar de Europeesche cultuur. Geen document is voor deze versmelting van Oosten en Westen van zoo verstrekkende beteekenis geworden als de Grieksche vertaling van den Bijbel, de Septuaginta, das Buch, ohne das Christentum und abendländische Kultur undenkbar sind [1]). Het behoeft dus nauwelijks een rechtvaardiging, dat aan de veelvuldige problemen, waarvoor de LXX den modernen beschouwer stelt, een overzicht wordt gewijd in dit Jaarbericht — het streven van Ex Oriente Lux is immers bij uitstek erop gericht rekenschap te geven van de bijdrage, die de Oostersche cultuur geleverd heeft tot de Europeesche beschaving.

In den wirwar van groote en kleine paden, die elkander op het terrein van de bestudeering der LXX schijnen te kruisen, laten zich enkele uitgangspunten aanwijzen, die het gezichtsveld van de onderzoekers omgrenzen en de richting van hun blik bepalen. Voor velen draagt de LXX-studie het karakter eener hulpwetenschap: de *Oud-Testamenticus* hoopt hier de weerspiegeling te vinden van een ouden vorm van den Bijbeltekst, van de vóór-Massoretische uitspraak van het Hebreeuwsch, van het stadium eener Hebreeuwsche lexicografie uit een tijd, waarin de Hebreeuwsch-Arameesche volkstaal nog niet geheel was uitgestorven; de *Nieuw-Testamenticus* ontdekt in de taal der LXX verklaringsmateriaal voor de taal van het Nieuwe Testament en in haar inhoud de vóórgeschiedenis van de religieuze begrippen van het oudste Christendom. Door anderen wordt de studie der LXX meer gezocht om haarzelfs wil: de worsteling der vertalers met de moeilijkheden, die de oudste poging om een Semietisch boek over te brengen in een Westersche taal met zich meebracht, boeien den *cultuurhistoricus*; het resultaat dezer poging geeft aan den *godsdiensthistoricus* een klassiek voorbeeld in handen van een hermeneutische theologie: een wereldbeschouwing, die zich oriënteert aan de interpretatie eener religieuze oorkonde; de beoefenaar der *Joodsche geschiedenis* zal meer in het bijzonder trachten met behulp van de LXX het type der Joodsch Hellenistische exegese in Alexandrië te reconstrueeren en daaraan een eigen reliëf te verleenen door een vergelijking met de gelijktijdige Bijbelexegese in Palestina. Inderdaad verdient de LXX zeker een eigen bestudeering, ook al wordt deze niet dienstbaar gemaakt aan de verklaring van het Oude of Nieuwe Testament [2]). Het hier volgende referaat poogt echter aan de verschillende vraagstukken van het LXX-onderzoek een plaats in te ruimen, die in overeenstemming is met hun feitelijk belang, zonder dat daarbij de overweging van invloed is geweest, op welk terrein van wetenschap hun herkomst is gelegen. Naar volledigheid in het verantwoorden der moderne litteratuur kon niet worden gestreefd. Op het leveren van een zelfstandige bijdrage tot het onderzoek maakt deze schets aanspraak, waar zij de vragen behandelt, in hoeverre blijkens de LXX de Bijbel voor de vertalers een nieuwe beteekenis had gekregen, èn doordat zijn

[1]) V. EHRENBERG: *Ost und West,* Prag 1935; blz. 40 vgl. vooral ook a.w. 24/25.

[2]) Met voldoening zij hier geciteerd een der stellingen, gevoegd bij een in den loop van het laatste studiejaar aan de Universiteit te Leiden verdedigd proefschrift, al loopt zij slechts ten deele parallel met het hier gegeven en nog volgende betoog: „Zelfstandige commentaren op de Septuaginta als bron voor de kennis van het Hellenistisch Jodendom en als Bijbel van de Oude Kerk zijn gewenscht." W. S. VAN LEEUWEN: *Eirene in het Nieuwe Testament,* Wageningen 1940.

inhoud toepasselijk werd gemaakt voor de levensomstandigheden en de denkbeelden van een gemeenschap in de Hellenistisch-Joodsche Diaspora, èn doordat zijn religieuze begrippen werden getransponeerd in een Hellenistische sfeer.

I — DE SEPTUAGINTA IN DE ANTIEKE OVERLEVERING EN WAARDEERING

Men kan op twee manieren beproeven door te dringen tot de geheimen van de ontstaansgeschiedenis en het karakter der LXX: door een uitwendig historisch onderzoek van de oude overleveringen over de LXX of door een inwendige critische analyse van den tekst der LXX zelf. Zooals gewoonlijk bij dergelijke situaties in de litteratuurgeschiedenis kan de tweede methode veel bijdragen tot zuivering van de door de eerste verkregen resultaten; het verdient aanbeveling vooraf met behulp van het historische materiaal een voorloopig en algemeen beeld te ontwerpen, dit exposé kan dan telkens aanknoopingspunten bieden voor de in de volgende paragrafen te behandelen kwesties.

1 — *Joodsch Hellenistische overlevering* — Wanneer de kleinzoon van Jezus Sirach — blijkens Wilckens bewijsvoering was het na 116 *ante* — zijn proloog schrijft bij de vertaling in het Grieksch van het door zijn grootvader vervaardigde spreukenboek, vermeldt hij de reeds bestaande vertaling van de Thôrah, de Profeten en de overige geschriften [1]). Naast dit feitelijke gegeven beschikken wij over een beschrijving van het ontstaan der LXX in den *Brief van ps.-Aristeas*. Bickermann en Momigliano hebben in twee van opzet geheel verschillende, maar elkander in de uitkomst niet veel ontloopende betoogen, aannemelijk gemaakt, dat dit product der Joodsch-Hellenistische litteratuur ontstaan is tusschen 150 *ante* en 110 *ante*. Het staat dus niet zoo heel ver af van de erin beschreven gebeurtenissen en het weerspiegelt ook vrij zuiver administratie, hofceremonieel en dgl. van de Ptolemæen [2]). Toch mag het op historiciteit geen aanspraak maken: het feit, dat de schrijver zich uitgeeft voor een Griek, terwijl hij kennelijk een Jood is; de naïveteit waarmede hij spreekt over het bestaan der twaalf stammen in den tijd van Ptolemæus Philadelphus; de onwetendheid, waarvan hij blijk geeft door Demetrius van Phaleron (345—283) den gunsteling en raadgever van Ptolemæus Soter, die door Philadelphus (285—246) werd verbannen, tot bibliothecaris van dezen laatste te maken — bewijzen voldoende, dat de inhoud van het geschrift niet zonder critiek mag worden aanvaard. Een dergelijke bron ontleent haar waarde voor den historicus niet alleen aan het echte historische materiaal, dat erin verscholen is, maar vooral ook aan de tendenz, die het geheel beheerscht, en waarin de waardebepalingen van den auteur en zijn tijd tot uiting komen. Men heeft den brief van Aristeas gekarakteriseerd als een merkwaardig specimen van de verbreide methode om aan de heidensche wereld de verhevenheid van de Thôrah der Joden te prediken in een aantrekkelijken stijl [3]).

[1]) De proloog, een fraai voorbeeld van Joodsch-Hellenistische παιδεία καὶ σοφία vermeldt de komst van den auteur naar Egypte ἐπὶ τοῦ Εὐεργέτου βασιλέως. Dateeringen uit de regeering van een levenden koning worden in den Hellenistischen tijd aangegeven met een genitivus alleen; uit die van een gestorven koning met een ἐπὶ *cum genitivo*. De proloog is dus geschreven na den dood van Ptolemæus Euergetes, WILCKEN: *Archiv für Papyrforschung* 3, 1906. 321.

[2]) Problemen en litteratuur met betrekking tot den Aristeas-brief worden hier slechts vluchtig behandeld; oriënteerende samenvatting, meer uitmuntend door degelijkheid dan door oorspronkelijkheid, bij H. G. MEECHAM: *The oldest version of the Bible*, London 1932; Op de overeenkomst met de gegevens de papyri, die aan den Aristeas-brief een ᶜSchein von Wirklichkeitᵓ verleenen, wees G. LUMBROSO: *Recherches sur l'économie politique de l'Egypte sous les Lagides*, Turin, 1870, vgl. WILCKEN, *Philologus* 53, 1894, III. E. BICKERMANN, *Zur Datierung des Pseudo-Aristeas* ZNW 29, 1930 komt tot een dateering tusschen 145 en 127 op grond van een epistolografische analyse van de in het boek opgenomen fictieve oorkonden en op grond van de historisch-geografische verhoudingen, die in de beschrijving van Palestina zijn verondersteld; A. MOMIGLIANO: *Per la data e la caratteristica della lettera di Aristea*, Aegyptus 12, 1932, gaat uit van de door WILLRICH ontdekte, maar foutief geïnterpreteerde verwantschap van I. Macc. 10 : 27 en Ar. Ep. 37; E. STEIN: *Baᶜal iggereth Aristeas*, Tsion I, 1935, vindt in het feit, dat de bijbelverklaring in den Aristeas-brief wel de symbolische methode hanteert maar niet de allegorische, een aanwijzing voor een dateering van het boek vóór 100 *ante*.

[3]) W. L. KNOX: *St. Paul and the Church of Jerusalem*, Cambridge 1925 blz. 25; over het apologe-

De inhoud van het boek komt hierop neer. Demetrius van Phaleron maakt Ptolemæus Philadelphus erop opmerkzaam, dat zich in de beroemde koninklijke bibliotheek van Alexandreia slechts zeer gebrekkige vertalingen van de wet der Joden bevinden. Op verzoek van den koning zendt dan de Hoogepriester van Jerusalem tweeënzeventig geleerden uit Palestina, die een nieuwe vertaling van de wet moeten vervaardigen. De schrijver geeft zich uit voor één der afgezanten, die het verzoek des konings aan den Hoogepriester gaan overbrengen, zoo vindt hij gelegenheid hier een uitvoerige beschrijving van Palestina, Jerusalem en den Tempel in te lasschen. In Alexandreia aangekomen, worden de Palestijnsche wijzen onthaald aan een gastmaal, waar zij blijk geven van hun scherpzinnigheid en geleerdheid doordat zij op de vragen des konings over alle mogelijke themata uit de populaire philosophie een snedig en gefundeerd antwoord blijken gereed te hebben. Na het gastmaal voltooien de vertalers in tweeënzeventig dagen een vertaling van de Thôrah, die den koning en de vertegenwoordigers der Joodsche gemeente tot geestdriftige bewondering brengt; door de laatste wordt de vertaling gesanctionneerd en een vloek uitgesproken over ieder, die er iets aan zou toevoegen, iets uit zou weglaten of iets in zou veranderen. Met geschenken beladen verlaten de wijzen de hoofdstad.

Slechts één twintigste van het boek wordt ingenomen door een beschrijving van de vertaling der Thôrah, één achtste door de schildering van Palestina als de ideale staat, drie achtste door het gastmaal en de philosophische gesprekken daarbij. „Hauptstück und damit Ziel und Zweck des Ganzen ist die Symposionschilderung." Aan de geschiedenis van de vertaling der Thôrah ten dienste van de Alexandrijnsche bibliotheek heeft Aristeas de inkleeding gegeven van een in de Grieksche litteratuur met voorliefde gebruikten *topos*: het verhaal van de zeven wijze mannen, die aanziten aan het gastmaal van een pronkzieken koning. In de geschiedenis van dezen litteratuurvorm beteekent de brief van Aristeas een station op den weg tusschen de aaneenrijging van korte apophthegmata en de beschrijving van lange wijsgeerige debatten [4]). In de veelzijdige geleerdheid, die hierbij door de Joodsche wijzen uit Palestina werd ten toon gespreid, beleefde de propaganda voor het Jodendom één harer schoonste triomfen. En voor de voortreffelijkheid van de LXX kan zich de schrijver geen treffender bewijs voorstellen dan de omstandigheid, dat koning Ptolemæus, de bevorderaar der wetenschap, juist deze vertaling een plaats in de beroemde bibliotheek van Alexandreia waard achtte.

Flavius Josephus volgt de versie van den Aristeas-brief en vervormt die slechts weinig ten behoeve van den eigen aard zijner apologetische tendenz [5]). Een welsprekend getuige van de vereering der LXX in het Hellenistische Jodendom is Philo; voor hem is de vertaling het product van bovennatuurlijke inspiratie en hij vertelt, dat de Joden telken jare een feest vieren op het eiland Pharos, waar de vertaling tot stand kwam, ter herinnering aan haar voltooiing [6]).

2 — *Rabbijnsche overlevering* — In de Rabbijnsche litteratuur lezen wij dat, wat Aristeas vertelt over het ontstaan der LXX, in een eenigszins anderen vorm. Allereerst staan hier naast elkaar twee overleveringen, de eene spreekt van tweeënzeventig vertalers, de andere van vijf. Wellicht bestaat tusschen beide overleveringen een samenhang, vijf is een in de Rabbijnsche bronnen gangbaar getal voor een uit het groote Gerechtshof van eenenzeventig leden gekozen commissie. Bovendien vinden wij hier een motief dat bij Aristeas ontbreekt maar dat aan Philo reeds bekend schijnt te zijn: de vertalers worden in afzonderlijke cellen geïsoleerd, toch blijken hun vertalingen eensluidend te zijn. Denken wij aan

tisch karakter zie vooral E. STEIN l.c.; dat de tendenz van den Aristeas-brief zou zijn gericht tegen het schisma van Leontopolis heeft MOMIGLIANO l.c. m.i. niet bewezen. Het vermoeden van SP. TRACY: III *Maccabees and Pseudo Aristeas*, Yale classical Studies I, 1928, dat het streven van den Aristeas-brief naar een synthese van Jodendom en Hellenisme zou zijn bedoeld als een poging tot verzachting van de provocaties van III Mcc. stuit af op de omstandigheid, dat de Aristeas-brief vermoedelijk ouder is dan III Mcc. (BICKERMANN, Gnomon 5, 1929, 685).

[4]) Voor de plaats van den Aristeas-brief in de geschiedenis van het gastmaal als litterairen vorm cf. J. MARTIN: *Symposion*, Paderborn, 1931, blz. 266 vv. en F. DORNSEIFF: *Echtheitsfragen der antik-griechischen Literatur*, Berlin, 1939, blz. 69, die een kruising van Grieksche en Oostersche motieven veronderstelt. (Het verhaal van den Tobiade Hyrkan aan het Ptolemæische hof bij JOSEPHUS, *A. J.* XII, 4.2, N §§ 160 vv. dat door DORNSEIF als een inderdaad goede parallel wordt aangehaald, is m. i. van Semietischen oorsprong).

[5]) JOSEPHUS A. J. 12.2 N §§ 11—118, cf. G. STÄHLIN: *Josephus und der Aristeasbrief*, TSK 102, 1930.

[6]) PHILO, *de Vita Mosis* II, 5—7 (CW §§ 25—44).

een commissie van vijf vertalers dan is er geen reden dit motief te ridiculiseeren. De strekking ervan is in den Talmoed geheel anders dan in de latere Christelijke litteratuur. Koning Ptolemæus ontbiedt de Joodsche geleerden zonder hen op de hoogte te brengen van zijn bedoelingen. Nadat hij hen in afzonderlijke cellen heeft opgesloten, draagt hij hun op een vertaling te vervaardigen: „de Heilige, geloofd zij Hij, verleent aan elk van hen een goede ingeving en de vertalingen van allen stemmen volkomen overeen" [7]). Bij opmerkzame lectuur van deze overlevering is duidelijk dat Ptolemæus, die bij Aristeas wordt voorgesteld als een voorbeeld van philosemitisme, in de Rabbijnsche traditie de Thôrah laat vertalen uit argwaan voor haar mogelijk staatsgevaarlijken inhoud en de vertalers isoleert, ten einde zekerheid te verkrijgen over de authenticiteit hunner weergave. Dit motief schemert nog door bij Irenæus, den eersten Christelijken auteur, die het isoleeren der vertalers vermeldt. In de Arabische *Yosippon* dreigt de koning de vertalers te zullen dooden wanneer hij ook maar de geringste onderlinge afwijking der vertalingen zou constateeren, al-Bîrûnî (973—1048) vertelt dat volgens de Joden van zijn tijd de wijzen eerst onder de bedreigingen van den koning in het vertalen hebben toegestemd [8]). Verschijnen dus de beweegredenen van Ptolemæus volgens deze oorspronkelijk Palestijnsche versie in een geheel ander licht dan volgens de Alexandrijnsche van Aristeas, — aan de waarde van de vertaling zelf wordt in dezen vorm van het bericht nog niet getornd. Critiek op de vertaling komt bij de Joden pas op wanneer zij op vele plaatsen blijkt af te wijken van den in Palestina gecanoniseerden Hebreeuwschen tekst. De critiek leidt tot het ontstaan van nieuwe Bijbelvertalingen in het Grieksch, die meer in overeenstemming zijn met de Bijbelexegese van het Rabbijnsche Jodendom. Het feit, dat de LXX wordt tot den autoritatieven bijbelvorm van de jonge Christelijke Kerk geeft aan de oppositie tegen deze vertaling nieuw voedsel. In de Bijbelcitaten op de Joodsche grafsteenen te Rome schijnt sinds de tweede of derde eeuw het gebruik der Christelijk-belaste LXX te zijn vermeden en de vertaling van Aquila te worden gevolgd [9]). Bijzonder instructief is een Palestijnsche beschouwing uit de tweede helft van de vierde eeuw, wanneer de Joodsch-Christelijke polemiek heftige vormen aanneemt, doordat de Kerk het Joodsche volk brandmerkt als het verworpen Israel en zelf op den titel het ware Israel aanspraak maakt. „De Heilige, geloofd zij Hij, heeft voorzien dat de heidensche volkeren de Thôrah zouden vertalen — op andere plaatsen staat zelfs: vervalschen, — in het Grieksch zouden lezen en dan zeggen: Wij zijn het ware Israel, wij zijn Gods uitverkoren kinderen......". Nog de Middeleeuwsch Arabische overlevering weerspiegelt vrij zuiver de uiteenloopende waardeering voor de LXX, het ongunstige oordeel der Joden en het gunstige der Christenen [10]).

3 — *Christelijke overlevering* — De overname door de Christelijke Kerk was volkomen naïef gebeurd. Het Oude Testament was bij uitstek geschikt — vooral in de decennia, die aan het ontstaan van het Nieuwe voorafgingen — om bij de ontwikkelde heidenen van den tijd eerbied en bewondering voor het monotheïsme af te dwingen. Uiteraard kwam geen andere vorm dan de Grieksche tekst hiervoor in aanmerking en hoewel de oudste Christelijke citaten, naar wij nog zullen zien, volstrekt niet alle aan de LXX zijn ontleend, verkreeg zij toch al vrij spoedig het gezag van den authentieken bijbeltekst. Voor de patristische schrijvers gold de Hebreeuwsche tekst als door de Joden vervalscht — de tekst der LXX

[7]) *Babli Megillah* 9a; *Jer. Megillah* I.9 (71d); Sôpherîm I.7 e.a.; een litterair-critische en tendenzhistorische behandeling dezer plaatsen wordt beproefd door V. APTOWITZER: *Die rabbinischen Berichte über die Entstehung der Septuaginta* haQedem 2—3, 1908—'09, waar de oudere litteratuur ter zake wordt besproken; de verhouding der rabbijnsche bronnen tot elkaar en tot de Joodsch-Hellenistische traditie verdient een hernieuwd onderzoek. Over de geschiedenis der rabbijnsche waardeering voor de LXX vgl. nog: M. JOËL: *Blicke in die Religionsgeschichte* I, Breslau-Leipzig 1880; boeiend, maar niet overal overtuigend.

[8]) G. VAJDA: *La version des septante dans la litérature musulmane,* REJ 90, 1931, 165 vv.

[9]) vgl. DEISSMANN in N. MÜLLER—N. A. BEES: *Die Inschriften der jüdischen Katakombe am Monteverde zu Rom.* Leipzig blz. 7 en 108. — Persoon en tendenzen van de vervaardigers der jongere versies blijven hier buiten beschouwing.

[10]) *Pesiqta Rabbati* V (Ed. FRIEDMANN 14b) vgl. o.a. *beMidbar Rabba* XIV zie voorts het bovengeciteerde opstel van VAJDA.

als geïnspireerd door God-Zelf. Bij Irenæus en ps.-Justinus komt voor het eerst het argument voor, dat de eensluidendheid van zoovele in isolement tot stand gekomen vertalingen niet anders dan door inspiratie kan worden verklaard [11]). Het werk van Origenes spruit ongetwijfeld voort uit een ontwakend critisch besef. Opdat de Christenen bij hun godsdienstdisputen met de Joden rekenschap kunnen geven van de verhouding der LXX tot den Hebreeuwschen tekst, schrijft hij te Caesarea omstreeks 240 in zes kolommen naast elkaar de zg. *Hexapla*: den Hebreeuwschen tekst met Hebreeuwsche letters, den Hebreeuwschen tekst getranscribeerd met Grieksche letters, de vertalingen van Aquila, Theodotion, de LXX en Symmachus. Bestanddeelen van den Hebreeuwschen tekst, die hij miste in de LXX, werden hier onder toevoeging van een asteriskos opgenomen in een gewoonlijk aan de vertaling van Theodotion ontleenden vorm; tekstelementen der LXX, die in het Hebreeuwsch ontbraken, werden door een obelos gekenmerkt; bovendien werden woorden door andere vervangen en tekstelementen omgezet. Vermoedelijk heeft een werk van dergelijken omvang nooit in meer dan één exemplaar bestaan. Echter bracht Origenes ook exemplaren van den door hem volgens den Hebreeuwschen tekst gerevideerden tekst der LXX afzonderlijk in omloop. Van dezen tekst werd door Eusebius een uitgave verzorgd, die naar Hieronymus ons verzekert, in Palestina in gebruik kwam, door Lucianus één die het geheele gebied tusschen Antiochië en Constantinopel ging beheerschen, en ten slotte door Hesychius één die gold als de in Egypte gangbare recensie [12]). Het geweldige aanzien, dat de LXX bij de kerkvaders genoot, moest leiden tot een miskenning van Origenes' bedoelingen. Epiphanius en Rufinus stellen het voor alsof de Hexapla geen andere strekking had dan de autoriteit der LXX en de tekstvervalschingen der Joden te bewijzen. Eerst Hieronymus levert een waardige voortzetting van het werk van Origenes. Voor zijn streven om aan zijn Latijnsche vertalingen den oorspronkelijken Hebreeuwschen tekst ten grondslag te leggen, wordt de LXX tot één onder de bestaande vertalingen, die komt achter te staan bij de *hebraïca veritas*. Doordat deze omstreeks 400 in het licht van Christelijk Nieuw-Testamentische opvattingen in de *Vulgata* een nieuwe formuleering vindt, emancipeert zich het Christendom van LXX. De LXX, eens de nieuwe phase der Hellenistische bijbelvertaling, is nu op haar beurt door de phase der Christelijke bijbelvertaling verdrongen [13]).

[11]) Over de beteekenis van het Oude Testament voor de Christelijke propaganda vgl. A. VON HARNACK: *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*[4] I, 1924. blz. 289—295. — De testimonia over de LXX in de oude patristische litteratuur staan bijeen in WENDLANDS editie van den Aristeas-brief, Leipzig 1900 vgl.: P. WENDLAND: *Zur ältesten Geschichte der Bibel in der Kirche.* ZNW I. 1900.

[12]) Over de resten die bewaard zijn van ORIGENES' werk zie Hst. II noot 10). Het beste overzicht over het werk van ORIGENES en de recensies wellicht bij: H. B. SWETE: *Introduction to the Old Testament in Greek,* Cambridge, 1914, blz. 59—86. — Het apologetische motief voor de samenstelling der Hexapla geeft ORIGENES: *Epistula ad Africanum* § 5. J. HALÉVY: *L'orgine de la transcription du texte hébreu en caractères grecs dans les hexaples d'Origène,* JA IX, 17, 1901 ziet het hoofddoel in een critische tekstverbetering der LXX; H. M. ORLINSKY: *The columnar order of the Hexapla,* JQR N.S., 27, 1936, meent, dat de opzet en de volgorde der versies de Hexapla geschikt moesten maken als leerboek van het Hebreeuwsch. — Over ORIGENES' werkwijze spreekt hijzelf: *ad Matth.* XV: 14, vgl. EUSEBIUS: *Hist. Eccl.* VI, 16 en HIERONYMUS speciaal Ep. 106 ad *Sunniam et Fretelam* 7; vgl. vooral RAHLFS: *Septuaginta-Studien* I, Göttingen, 1904, blz. 71—77. — Op de omstreden kwestie, of de tetrapla voorafging aan de hexapla of omgekeerd kan hier niet worden ingegaan; vgl. laatstelijk: O. PROCKSCH: *Tetraplarische Studien* ZATW 53—54, 1935—1936 en het resumé van H. M. ORLINSKY JBL 56, 1937 X; beiden houden op grond van EUSEBIUS' getuigenis (over den tekst hiervan E. SCHWARTZ GGN 1903. 692) en van inwendige tekstcriteria de tetrapla voor ouder. Het probleem hangt eenigszins samen met de vraag of in de hexapla reeds de gerediveerde LXX-recensie was opgenomen (vgl. M. L. MARGOLIS: *Hexapla and Hexaplaric,* AJSL 32, 1916). O. PRETZL: *Septuagintaprobleme im Buch der Richter,* Biblica VII, 1926 meent, dat de tetrapla jonger is dan de hexapla en een ingrijpender gecorrigeerden LXX tekst bevatte. — Over de drie recensies staan *Hieronymi testimonia vel tironibus nota* (ZOO DE LAGARDE) o.a. in de *Praefatio paralipomenis praemissa.*

[13]) Over deze ontwikkeling cf. WENDLAND, ZNW I, 1900 en ook G. BETRAM: *Zur Septuaginta-Forschung* II, ThR. 5 1933, 180.

II — TEKSTGESCHIEDENIS DER SEPTUAGINTA

De belangstelling voor de tekstgeschiedenis der LXX wortelt in het inzicht dass die LXX nur in ihrer ursprünglichen gestalt zur kritik unsrer masoretischen diaskeuase angewandt werden darf, wollen wir über den hebräischen text ins klare kommen, so gilt es zunächst die urform der griechischen uebersetzung zu finden [1]). Van het streven om den oorspronkelijken tekst der LXX te restitueeren heeft eens de grootmeester der klassieke philologie getuigd dass es eine schwerere und darum schönere Aufgabe für die Textkritik überhaupt nicht gibt [2]). Inderdaad hebben de pogingen van vele geleerden, die zich aan deze taak wijden, het aanzijn gegeven aan een rijk vertakte wetenschap, vol van boeiende problemen.

Wie een oriëntatie wil geven van dit veld van studie, ziet zich dadelijk geplaatst tegenover groote methodische moeilijkheden, die elke poging den tekst der LXX geïsoleerd te beschouwen met zich meebrengt. Gewiss hat die LXX ihre innere Geschichte durchgemacht. Aber die LXX ist in erster Linie als Übersetzung zu werten. Eine Übersetzung kann niemals losgelöst vom Orginaltext textkritisch beurteilt werden. Wer nicht eine Vorstellung von ihrer Eigenart mitbringt, ist in vielen Fällen nicht in der Lage auszumachen welche Lesart gut und welche schlecht ist" [3]). De uiteenzetting der beide volgende hoofdstukken tracht de gegevens van de overleveringsgeschiedenis der LXX te combineeren met dat wat zich laat vaststellen over haar karakter als vertaling. Elke verkenning op een terrein van tekstkritiek moet stap voor stap achteruit tasten. Bij ons onderzoek komen dus achtereenvolgens aan de orde: tekstuitgaven, stand der overlevering, tekstgeschiedenis, de vermoedelijke toedracht van het ontstaan der LXX en haar pretenties als vertaling.

1 — *Tekstuitgaven* — Het resultaat van wetenschappelijk tekstonderzoek kan worden neergelegd in tekstuitgaven van tweeërlei vorm: men kan zoo nauwkeurig mogelijk den tekst van een bepaalden codex afdrukken en daarbij in één of meer apparaten al het materiaal van afwijkende lezingen en eventueele coniecturen zorgvuldig inventariseeren en zoo den lezer in staat stellen zichzelf van den oertekst en de tekstgeschiedenis een beeld te vormen. Men kan ook een tekst afdrukken, waarin door het combineeren van de lezingen van verschillende codices en door het toepassen van emendaties gepoogd is te benaderen, wat door den auteur was geschreven, terwijl in een tekstkritisch apparaat rekenschap wordt gegeven van de in de diverse hss. gevonden lezingen [4]).

Op het eerste beginsel gebaseerd is de grootsche editie van *The Old Testament in Greek* voor de *Cambridge University Press,* bezorgd door A. E. Brooke, N. McLean (sinds 1895), en H. St. J. Thackeray (sinds 1927). Een poging tot critische tekstuitgave scheen aan de Engelsche geleerden van meet af aan praematuur, men copieerde den *codex Vaticanus* 1209 (B), het vermaarde hs. uit de vierde eeuw, waar deze ontbreekt, koos men ter aanvulling den in ouderdom op B volgenden codex *S*[*inaïticus*] of *A*[*lexandrinus*] al vertoont de tekstvorm daarvan geen verwantschap met dien van B. Het ware zeker meer in overeenstemming geweest met het karakter der Cambridge-editie om daar waar B incompleet is een der minusculae af te drukken, die het tekstype van B weerspiegelen. In een drietal apparaten — ein Magazin aus dem Generationen von Forschern das Material nehmen können — zijn alle gegevens van de directe en indirecte overlevering ondergebracht, die bij het vaststellen van een critisch gezuiverden tekst zullen moeten dienst doen. Als een voorlooper van deze editie kan worden beschouwd de handuitgave van H. B. Swete [5]).

[1]) P. de Lagarde: *Anmerkungen zu der griechischen Übersetzung der Proverbien,* Leipzig, 1863 blz. 2 vgl. J. A. Bewer: *Der Text des Buches Ezra,* Göttingen, 1922 blz. 2—5, waar instructieve voorbeelden worden gegeven van foutieve coniecturen in den Hebreeuwschen tekst op grond van corrupte LXX-plaatsen.

[2]) U. von Wilamowitz-Moellendorff: Rede aan het graf van de Lagarde, *Erinnerungen,* Berlin 1928, blz. 233.

[3]) Het citaat is ontleend aan A. Allgeier: *Deuteronomium 25: 1—3 im Manchester-Papyrus,* Biblica 19, 1938, 4.

[4]) Over het voor en tegen der beide methodes cf. O. Stählin: *Editionstechnik* [2], Leipzig, 1914, blz. 38—42.

[5]) De karakteristiek van de apparaten der Cambridge-editie staat bij A. Deismann NJb 23. 1909; de keuze van den tekst, die B moet vervangen werd gewraakt door G. F. Moore: *The Antiochian Recension of the Septuagint,* AJSL. 29. 1912.

Daarentegen beschouwde het in 1908 op initiatief van Rudolf Smend gestichte *Göttinger Septuaginta-Unternehmen* het als zijn taak, de wetenschappelijke wilsbeschikking van Paul de Lagarde uit te voeren en in de editie een critische restitutie van den tekst te beproeven, hetgeen is geschied in de verschenen deelen van de groote Göttinger Septuaginta-uitgave, en in beknopteren vorm ook in de volledig verschenen kleine uitgave van Rahlfs. Van het door zijn rijkdom aan eigennamen voor de tekstcritiek der LXX uitermate belangrijke boek Josua gaf Margolis na een groot aantal voorstudies een niet geheel voltooide critische editie uit. De tekst van 1 Esdras (Ezra III), die hier ook door de vele namen en het rijke vergelijkingsmateriaal bijzondere mogelijkheden biedt, werd critisch verzorgd door S. S. Tedesche [6]).

In den loop zijner werkzaamheden heeft het Göttinger LXX-Unternehmen zich meer dan eens genoodzaakt gezien zijn methoden en het karakter zijner uitgaven te wijzigen. Dit vond zijn oorzaak gedeeltelijk in de ongunstige uiterlijke omstandigheden tijdens en na den vorigen wereldoorlog, gedeeltelijk echter in het falen van oorspronkelijk opgestelde werkhypotheses. Het heeft ook niet ontbroken aan stemmen, die afgezien van de verdiensten en tekortkomingen der door het *Unternehmen* gepubliceerde werken, principieel het goede recht, resp. de mogelijkheid eener critische tekstrestitutie betwistten en zelfs haar voorstanders erkenden: die besonderen Schwierigkeiten und bleibenden Schranken für die Herstellung eines kritisch gesicherten Textes der LXX" [7]). Ten einde ons het vormen van een oordeel over een en ander te vergemakkelijken dienen wij het door Paul de Lagarde ontworpen en door Alfred Rahlfs bij herhaling opnieuw geformuleerde programma te confronteeren met den stand en de geschiedenis der tekstoverlevering.

2 — Paul de Lagarde *en het ideaal van een oertekst der* LXX — Gedurende meer dan veertig jaren is het ideaal den oertekst der LXX te reconstrueeren, de leidster geweest in het bewogen geleerdenleven van Paul de Lagarde. Uiteraard maken zijn denkbeelden in dezen langen tijd een ontwikkeling door. Slechts enkele momenten daaruit wil ik hier aanstippen. In een vroeg stadium overheerscht het streven van de individueele hss. afzonderlijk partij te trekken voor de restitutie van den LXX-tekst; hij stelt methodische regels op, die de waarschijnlijkheid moeten vergrooten van door vergelijking van hss. of *per divinationem* verkregen tekstverbeteringen. Later wenscht hij een groepeering der hss. op grond van de geschiedenis der overlevering; hij stelt den eisch: zu fragen, welches die gestalt der Septuaginta in den einzelnen verwaltungsbezirken der kirche gewesen ist. De sigla van het apparaat eener critische uitgave zullen betrekking moeten hebben op dergelijke *recensiones,* niet op individueele hss. Nader gepreciseerd is deze eisch als de reconstructie van de door Hieronymus vermelde recensies van Eusebius, Lucianus en Hesychius, hierachter

54; vgl. nog. E. Nestle: *Septuagintastudien* v, Stuttgart, 1907; E. Hautsch GGA. 1909 en P. Katz ThLZ. 62. 1937 (de desiderata van laatstgenoemde, misschien ook die van Nestle blz. 12, miskennen m. i. het karakter der Cambridge-editie).

[6]) De kleine uitgave verscheen in twee deelen, Stuttgart, 1935; als handuitgave verschenen in Stuttgart *Ruth* (proefaflevering) ed. A. Rahlfs 1922; *Genesis* ed. A. Rahlfs 1926. In Göttingen verschenen van de groote editie met volledig apparaat X *Psalmi cum Odis* ed. A. Rahlfs, 1931, IX, 1; *Macchabaeorum Lib. I* ed. W. Kappler 1936; XIV *Isaias* ed. J. Ziegler 1939; de recensies en studies naar aanleiding van deze deelen worden in den loop der hier volgende beschouwingen ten deele vermeld, zoo ook de voorstudies van M. L. Margolis tot: *The Book of Joshua in Greek,* Paris, 1931, blz. 1—384, welke meer dan de Göttinger uitgaven trouw blijft aan de Lagarde's program. S. S. Tedesche: *A critical edition of* 1 *Esdras* (Diss. Yale 1928) Leipzig 1930 volgt de banen van Ch. C. Torrey: *Ezra-Studies,* Chicago, 1910.

[7]) P. Katz ThLZ. 61. 1936. blz. 265—287 in een bespreking van A. Rahlfs *Septuaginta* I—II, Stuttgart, 1935, die een schat van gegevens bevat voor vele vraagstukken der LXX-kritiek. Het principieele probleem wordt zuiver gesteld in de recensies, die A. Allgeier schreef over deel X der Göttinger editie, DLZ 52—53, 1931—1932: Swete und Holmes-Parsons geben B, Grabe A wieder, Rahlfs vom allem etwas aber keinen Text der einmal Wirklichkeit war, ... Nicht bloss der Philologe dem es um Grammatik und Orthographie geht, sondern auch der Theologe den zB die Frage nach der Ursprünglichkeit gewisser Stücke berührt, steht jetzt für einen künstlich zugerichteten Mischtext, der rein historisch gesehen viel schwerere Bedenken erweckt als der Abdruck einer an sich mangelhalten Hs. des 6. Jhr. weil dieser Text an einem bestimmten Ort und zu einer bestimmten Zeit wenigstens, sowie er lautet, existiert hat, jener aber höchstens Wahrscheinlichskeitwert besitzt.

moet zich een oertekst der LXX verbergen, deze is bereikt, waar de drie versies gelijkluidend zijn, voor het overige zullen de vergelijking ervan en emendaties 'aus inneren Gründen' den weg naar den oertekst helpen banen. Al vroeger had de Lagarde aanbevolen het werk van Origenes, de belangrijkste étappe uit de geschiedenis van den LXX-tekst te reconstrueeren door een editie van den hexaplarischen tekst, waarbij de bewaard gebleven fragmenten van de nevenvertalingen, die Origenes voor zijn tekstvergelijkende studie had gebruikt, zouden worden opgenomen [8]).

3 — *Stand der overlevering* — Het materiaal dat ten dienste staat aan den onderzoeker, die een poging tot reconstructie dezer oer-LXX wil wagen is wel geschikt hem te verwarren door zijn overstelpende hoeveelheid. Immers, de tekstcritiek der LXX beschikt over een bijna onoverzienbare directe overlevering en daarnaast over een indirecte. Reeds het 'Ausgangspunkt der Septuaginta-kritik', de collationneering van hss. door R. Holmes, die werd voortgezet door J. Parsons (1789—1827) omvatte naar hun telling 311 codices, in werkelijkheid 297, waarvan twintig in unciaal schrift. In 1914 publiceerde Alfred Rahlfs een beschrijvende lijst van alle volledige en fragmentarische hss. der LXX die hem bekend waren geworden; zij bevat tusschen de vijftienhonderd en zestienhonderd nummers [9]), hierin zijn begrepen *catenae* en bijbelcommentaren. Een eigen waarde hebben de codices met hexaplarische bijschriften, welke *in margine* vergelijkende notities uit Aquila, Theodotion en Symmachus bevatten zooals ze ook voorkomen in de *Syrohexapla*; dergelijke bijschriften vormen mèt de citaten bij patristische schrijvers de eenige vindplaats van wat ons van deze vertalingen bewaard is [10]). De beroemdste unciaalcodices, B (*Vaticanus*), A (*Alexandrinus*), S. (*Sinaïticus*), G (*Sarravianus*). Q (*Marchalianus*) zijn in facsimile toegankelijk gemaakt en in monografieën behandeld. Het ware echter onjuist de studie der overlevering tot de unciaal-codices te beperken. Paul de Lagarde heeft vóórdat hij een classificatie der mss. volgens 'Kirchenprovinzen' voorstond, eens geschreven: dass keine hds. der LXX so gut ist, dass sie nicht oft genug schlechte lesarten, keine so schlecht, dass sie nicht mitunter ein gutes körnchen böte" [11]). De uitspraak gaat wellicht wat ver, maar zij maakt eenerzijds duidelijk, dat bij de jacht op een 'gutes körnchen' niet *a priori* hss. mogen worden verwaarloosd, anderzijds doet zij de bezwaren vermoeden, die aan een groepeering der hss. verbonden zijn. Inderdaad staat vrijwel ieder willekeurig hs. der LXX alleen in een aantal vaak niet onbelangrijke afwijkingen. Bovendien stamt soms

8) De hier schetsmatig aangeduide ontwikkeling loopt niet geheel parallel aan de boeiende uiteenzetting van A. RAHLFS: *Paul de Lagarde's wissenschaftliches Lebenswerk*, MSU IV, 1 Berlin 1928. Men vgl. P. DE LAGARDE: *Anmerkungen Proverbien*, Leipzig, 1863; de tweede voorrede bij *Genesis Graece*, Lipsiae 1868; *Ankündigung einer neuen Ausgabe der griechischen Übersetzung der Bibel* Göttingen 1882. Van de talrijke studies van A. RAHLFS is voor de principieele kwesties wellicht het belangrijkst de: *Studie zum griechischen Text des Buches Ruth*, MSU III, 2, Berlin, 1922; van die van M. L. MARGOLIS misschien: *Specimen of a new edition of the greek Joshua*, Studies in the memory of Israel Abrahams New York 1927, blz. 307—323.

9) A. RAHLFS: *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments*, MSU II, Berlin, 1914 (1915), waar ook de monographieën over bepaalde codices zijn vermeld.

10) Sinds de verzameling in FIELD: *Origenis Hexaplorum quae supersunt* I—II, Oxford, 1875, vond MERCATI in 1895 in de Ambrosiana te Milaan Hexaplafragmenten van de Psalmen, Atti Acc. d. Scieuze di Torino 31, 1896 (nog niet gepubliceerd). Op in de Genizah bij Cairo gevonden palimpsesten bleken fragmenten verborgen van Aquila's vertaling van Koningen (ed. F. G. BURKITT, Cambridge, 1897) en Psalmen (ed. G. TAYLOR, Cambridge, 1900). G. SCHMIDT vond in 1914 op den Sinai een hs. met grootendeels onbekende hexaplarische kantteekeningen op Jes. 1 : 2—16 : 4 ed. L. LÜTKEMANN en A. RAHLFS MSU II, 6, Berlin, 1915. Een door MÖHLE ontdekte codex van EUSEBIUS' commentaar op Jesaiah (cod. Laur. Plut. XI 4, cf ZNW. 33. 1934, 87 vv.) bevat talrijke citaten uit de jongere Bijbelvertalingen; proeven ervan publiceerde MÖHLE ZATW 52, 1934, 176 vv., volledig opgenomen zijn zij in het apparaat van ZIEGLER: *Septuaginta* XIV, *Isaias*, 1939.

11) DE LAGARDE: *Anmerkungen Proverbien* 1863. blz. 3[1]): eine Ansicht, die sich freilich kaum in vollem Mass bestätigen wird, O. STÄHLIN a.w.[2], 1914, blz. 36. Over de noodzakelijkheid de minusculae zorgvuldig te collationneeren zegt R. SMEND GGA. 1906 766 (vgl. *Die Weisheit des Jesus Sirach*, Berlin, 1906, blz. XC) behartenswaardige dingen. J. BEGRICH: *Die Chronologie der Könige von Israel und Juda*, Tübingen, 1929 meent in minusculae der LXX soms nog sporen te vinden van zelfstandige, oorspronkelijk volledige chronologische systemen, die uit de rest der overlevering door foutieve correctie zijn verdwenen; vgl. nog A. SPERBER: *Septuagintaprobleme* Stuttgart 1920 speciaal blz. 57.

één hs. uit meer dan één bron, zoodat de deelen ervan heel verschillend moeten worden gewaardeerd. Een beroemd voorbeeld vormen de hss. 19 en 108 van het apparaat van Holmes en Parsons. Ceriani, Field en de Lagarde hadden op grond van citaten bij de Kerkvaders terecht geconcludeerd, dat de boeken I—IV *Regum* dezer hss. den tekst der LXX volgens de recensie van Lucianus bevatten. Op grond hiervan gebruikte de Lagarde deze hss. in hun geheel voor zijn editie van den tekst van Lucianus; in 1910 bewees Hautsch, dat deze hss. in den Octateuch niet den tekst van Lucianus volgden, in 1922 toonde Rahlfs op overtuigende wijze aan, dat de scheidingslijn ligt bij Ruth 4 : 11 [12]). Algemeene richtlijnen voor een classificatie der LXX-hss. kunnen dan ook niet worden gegeven, ieder Bijbelboek verlangt hier een eigen beschrijving, analyse en groepeering van den stand der LXX-overlevering; dergelijke verhandelingen zouden dan als basis kunnen dienen voor de noodzakelijke tekstkritische en philologische commentaren op de afzonderlijke boeken van den LXX-tekst [13]).

De fouten die de hss. vertoonen kunnen wij schetsmatig indeelen in *mechanische* en *opzettelijke*. De eerste categorie omvat de typen, die in de overlevering van vrijwel alle Grieksche teksten voorkomen: verwisselingen ten gevolge van hoorfouten, ten gevolge van gelijkenis in unciaalschrift, ten gevolge van gelijkenis in cursief schrift; verwisseling van willekeurige slotmedeklinkers, die wijst op een gewoonte der copisten het einde der woorden af te korten; omzetting van letters, woorden en andere tekstelementen; haplografie; soms zijn bestanddeelen van den tekst verdrongen door homoioteleuton, soms door overeenkomst vertoonende tekstelementen uit de onmiddellijke omgeving, waarop het oog van den schrijver is afgedwaald [14]).

Naast deze mechanische vergissingen treden dan de *opzettelijke* veranderingen, deze hangen voor het meerendeel samen met het bijzondere karakter de LXX als Bijbelvertaling. Juist dit karakter van vertaling maakt het aantal doubletten in den tekst bijzonder groot: nu eens stonden reeds in den Hebreeuwschen tekst, waaruit werd vertaald, bepaalde wendingen in tweeërlei vorm naast elkaar, de vertalers, wien de oorsprong zulker doubletten onbekend was, gaven beide vormen weer en trachtten ze te harmoniseeren; dan weer viel de keuze uit twee weergaven van een uidrukking zoo moeilijk, dat beide in de vertaling werden opgenomen. Andere doubletten in den tekst der LXX ontstonden, doordat elementen uit de jongere Grieksche Bijbelvertalingen erin binnendrongen: zoo is de LXX van Iob aangevuld met talrijke passages uit Theodotion [15]). — Hiermee raken wij de herzieningsprocessen, waaraan de tekst der LXX werd onderworpen; meer dan eens worden daarbij plaatsen in de vertaling der jongere Bijbelboeken achteraf in overeenstemming gebracht met oudere gebakende, maar niet geheel gelijk beoordeelde groepen.

12) E. HAUTSCH: *Der Lukiantext des Octateuch*, MSU I. 1 Berlin 1910; A. RAHLFS: *Studie Ruth*, 1922, 74v. (vgl. bv. ook NESTLE: *Septuaginta Studien* V 1907, 12).

13) Als zoodanige verhandelingen kunnen gelden de aangehaalde studies van SMEND voor Sirach (1906), van RAHLFS voor Ruth (1922) van BEWER voor Ezra (1922) van MARGOLIS voor Josua (1927) vgl.: MARGOLIS *The K.-text of Joshua*, AJSL 28. 1911; voor Ezechiël: C. H. CORNILL: *Das Buch des Propheten Ezechiël*, Leipzig, 1886 Prolegomena blz. 13—109; voor de boeken der koningen A. RAHLFS: *Septuaginta-Studien* I Göttingen 1904; III, 1911; voor de Psalmen: A. RAHLFS: *Septuaginta-Studien* II, Göttingen, 1907 en zijn inleiding bij de editie der *Septuaginta* X *Psalmi*, 1931; voor Jesaiah vgl. J. ZIEGLER: Inleiding op *Septuaginta* XIV *Isaias*, 1939, vgl. ook: O. PRETZL: *Septuagintaprobleme im Buch der Richter, Biblica* 7, 1926, en *Die griechischen Handschriftengruppen im Buche Josue* etc. Biblica, 9, 1928. Voor Josua kwamen MARGOLIS (1927) en PRETZL (1928) onafhankelijk van elkaar tot een indeeling der hss. in vier vrijwel gelijk afgebakende, maar niet geheel gelijk beoordeelde groepen.

14) M. L. MARGOLIS: *Textual criticism of the Greek Old Testament*, Proceedings Am. Phil. Soc. 67. 1928. Emendaties bij SMEND: *Weisheit* 1906 en BEWER a.w.; een omvangrijke lijst bij P. KATZ ThLZ 61. 1936. 274—281, vgl. nog H. M. ORLINSKY: *Some corruptions in the Greek Text of Iob*, JQR. NS, 26. 1936.

15) Van het eerste type van doubletten prachtige voorbeelden bij M. REHM: *Tekstkritische Untersuchungen zu den Parallelstellen der Samuel-Königsbücher und der Chronik AA XIII, 3*, Münster i.W., 1937, blz. 25—28; zie ook Ch. HELLER: *Untersuchungen zur Septuaginta*, Berlin, blz. 1932, 51 vv. en over Theodotion-elementen in Job zie de commentaren van DHORME (1926) en PETERS (1928); vgl. J. ZIEGLER: *Der textkritische Wert der Septuaginta des Buches Job*, Miscellanea Biblica 2 1934. 279; HELLER en ZIEGLER staan critisch tegenover de theorieën van F. WUTZ: *Die Transkriptionen von der Septuaginta bis zu Hieronymus*, Stuttgart, 1925—1933. 53 vv. 421 vv.

deelten der vertaling. Vrije weergaven en afwijkingen van den Hebreeuwschen tekst worden volgens den MT gerevideerd. Ter illustratie één uit talrijke voorbeelden: Ri. 9 : 13 staat in MT. „mijn wijn, die God en menschen verheugt"; dit wordt in de vertaling van cod. B. tot uitdrukking gebracht, maar is hier secundair tegenover de versie van cod. A, die onder vermijding van het anthropopathisme luidt: „de vreugde, die God aan de menschen gaf"; men vergelijke ook de vertaling van vs. 9 in cod. B. Er worden ook veranderingen aangebracht ten einde aan de beteekenis der vertaling een Christelijke wending te geven. In Kll. 4 : 20 heeft de koning van Judah „onze levensadem, de gezalfde des Heeren" — de hss. der LXX lezen alle: χριστὸς κυρίος, dat Origenes en Theodoretus reeds voor zich hadden, (de Vulgata vertaalt: Spriritus oris nostri Christus Dominus captus est in peccatis nostris) dezelfde tekstwijziging vertoont de LXX: PsSal. 17 : 36. — Min of meer daartegenover staat een streven het Grieksch der vertaling te zuiveren; in de orthografie der woorden wordt onbekommerd gemoderniseerd, woorden die in de oorspronkelijke vertaling alleen maar getranscribeerd waren, worden vervormd tot een Grieksch woord, dat uiterlijke overeenkomst met de transcriptie vertoont, ter verbetering van den stijl worden voornaamwoorden ingevoegd, wordt de woordvolgorde veranderd enz. [17]).

4a — *Emendatie; methode en hulpmiddelen.* — Uit dit vluchtige overzicht der typen van voorkomende fouten worden de bezwaren al duidelijk, die aan het aangeven van algemeene richtlijnen voor emendatie der LXX-hss. in den weg staan. De vermaarde regels van de Lagarde, volgens welke bij tweeërlei overlevering de vrij parafraseerende tekst ouder is dan de letterlijke vertaling, en de afwijking van de MT oorspronkelijker dan de overeenstemming, moeten veel inboeten van hun toepassingsmogelijkheid: vaak is het onbeholpen Grieksch van een slaafsche vertaling ouder dan de door latere handen beproefde stijlverbetering. Meestal zijn beslissingen eerst mogelijk op grond van een moeizaam verworven inzicht in het oorspronkelijke karakter der vertaling van het betreffende Bijbelboek.

Het is begrijpelijk, dat men daar, waar de methoden eener interne tekstcritiek op moeilijkheden stuitten, zijn toevlucht nam tot de indirecte overlevering, temeer omdat deze ten gevolge van het gezag en de verbreiding der LXX van bijzonderen omvang en beteekenis is. De LXX werd door Josephus gebruikt, Philo kon den Bijbel slechts in het Grieksch lezen, de LXX ligt ten grondslag aan vele aanhalingen in het Nieuwe Testament en aan de exegetische en theologische beschouwingen der kerkvaders. Geen wonder dat men niet alleen in dezen rijkdom van citaten naar materiaal zocht, dat kon dienen ter verbetering van omstreden plaatsen in de LXX, maar dat men ook hoopte door een systematische analyse van àlle Bijbelcitaten bij bepaalde auteurs te kunnen vaststellen, welke tekstvorm van de LXX in omloop was in den tijd en in het land hunner werkzaamheid. Ook de weg naar dit doel echter bleek vol hindernissen. Meer dan eens zijn de aanhalingen bij één kerkvader ontleend aan verschillende hss.; bovendien werd in veel gevallen uit het geheugen en dus onnauwkeurig geciteerd; de laatste omstandigheid beteekent misschien voor de tekstcritiek der LXX niet louter een nadeel. Voor haar immers is de grootste moeilijkheid bij het gebruik der indirecte overlevering daarin gelegen, dat de middeleeuwsche copisten de citaten bij de kerkvaders vaak in overeenstemming hebben gebracht met den bijbeltekst van hun tijd. Vrije citaten en zinspelingen nu ontsnappen vaak aan de waakzaamheid van dergelijke correctoren. Waar deze dus nog duidelijk een bepaalde lezing in een LXX-tekst verraden, kunnen zij van bijzondere waarde zijn [18]).

16) Over de plaats in de PsSal. cf. den commentaar van RYLE en JAMES (1891) t. p., over die in Kll. dien van RUDOLPH (1939); m. i. ten onrechte verklaart RAHLFS de afwijking palæografisch. Over Christelijke interpolaties en wijzigingen o.a. RAHLFS: *Septuaginta Studien* II, 1907, blz. 223—224.

17) Over het moderniseeren der orthografie vgl. THACKERAY: *A Grammar of the Old Testament in Greek* I, Cambridge, 1909, blz. 55—70, over het vergriekschen van getranscribeerd Hebreeuwsch: WUTZ a.w. 47 vv.

18) Over het hanteeren van de indirecte overlevering en de moeilijkheden daarbij zie E. HAUTSCH' aankondiging der Cambridge-editie GGA 1909 en vgl. W. BOUSSET: *Die Evangelienzitate Justins des Märtyrers,* Göttingen 1891, blz. 18—21, O. STÄHLIN: *Clemens Alexandrinus und die Septuaginta,* Nürnberg, 1901, blz. 8—11, A. RAHLFS: *Studie Ruth* 1922, blz. 154—157, A. SPERBER: *The problems of the Septuagint recensions* JBL. 54, 1935 speciaal 78—79. Zie echter ook Hst. II noot 28).

Een tweede vorm van indirecte overlevering zijn de vertalingen die van de LXX zijn gemaakt. Bij gevolgtrekkingen uit een vreemde taal is natuurlijk uiterste voorzichtigheid geboden. Ook daar waar een woordelijke overeenstemming met het origineel mag worden verondersteld, moet worden onderzocht, of deze woordelijkheid aan principe of aan onbeholpenheid is toe te schrijven, in het laatste geval zal de vertaling wemelen van inconsequenties [19]).

4b — *Classificatie der hss.* — Voor de groepeering der hss. is het in iederen vorm van tekstkritiek gebruikelijke hulpmiddel het opsporen van gemeenschappelijke ofwel uit elkaar afleidbare fouten. Een bijzondere plaats nemen hierbij ten opzichte van de LXX in, de verschrijvingen van eigennamen. Hiermee hangt samen dat de verschillende methoden volgens welke eigennamen en onvertaalde Hebreeuwsche woorden in de LXX zijn getranscribeerd een spoor vormen, dat leidt naar verschillende, chronologisch uiteenliggende stadia der tekstoverlevering [20]). De centrale vraag was nu of en in hoeverre deze aan de hand van inwendige criteria gevonden groepen zouden blijken samen te vallen met de aan de hand van andere, uitwendige criteria geïdentificeerde recensies, die Paul de Lagarde op grond van de mededeelingen bij Hieronymus had gepostuleerd.

Ten einde na te gaan welke teksten behooren tot de recensie van Lucianus, en welke tot die van Hesychius, analyseerde men de citaten bij de kerkvaders die na 400 schreven in de provincies, die Hieronymus aangaf als het domein van elk dezer versies. Veelvuldige citaten bij de Syrische kerkvaders Chrysostomus en Theodoretus wezen den weg naar een recensie van Lucianus. Een nog zuiverder maatstaf leverde een vergelijking van de commentaren op het *Dodekapropheton* van Cyrillus patriarch van Alexandrië van 412 tot 444, en Theodoretus, bisschop van Kyrrhos sinds 423. Hier vertoonden de citaten vele en niet geringe afwijkingen, die een opmerkelijke bijdrage schenen te leveren tot de karakteristiek van Lucianus en Hesychius [21]). Inderdaad kunnen wij ons van den tekstvorm, die gold als het werk van Lucianus, althans voor een aantal Bijbelboeken, een vrij zuiver beeld vormen. In de Luciaansche recensie treedt het streven aan den dag recht te doen wedervaren aan het Grieksche idioom, doordat bepaalde grammaticale vormen en woorden door andere worden vervangen; bovendien zijn tegenstrijdigheden en mogelijke misverstanden uit de weg geruimd door toevoegingen en veranderingen. Minder tastbaar zijn de figuur en het werk van Hesychius: in 1907 beproefde Rahlfs voor de Psalmen een reconstructie van Hesychius' tekstrecensie, bij zijn groote editie der Psalmen in 1931 zag hij er van af [22])!

Nog een stap verder terug deed de tekstcritiek der LXX bij haar pogingen het tekstmateriaal uit den tijd vóór en na het tekstcritische werk van Origenes zorgvuldig te scheiden. In de Syrische vertaling die Paulus van Tella in 616 van den hexaplarischen LXX-tekst vervaardigde, bracht hij de asteriskoi en obeloi aan, waarvan Origenes den LXX-tekst voorzien had. Grootendeels vonden deze teekens hun weg naar de overlevering dezer *Syrohexapla.* Ook in latere Grieksche codices worden zij gevonden; hun plaatsing gaat niet overal terug op het werk van Origenes en is ook niet altijd vrij van willekeur en inconsequenties. Met behulp van deze asteriskoi en obeloi alsmede van verspreide mededeelingen bij latere auteurs, met name bij Hieronymus, heeft vooral Rahlfs vóór-hexaplarische en hexaplarische teksten weten te reconstrueeren [23]).

5 — *Tekstdifferentatie ook vóór Origenes.* — Verderop echter blijkt de weg, dien Paul de Lagarde voor het tekstonderzoek der LXX had uitgestippeld, onbegaanbaar te worden,

19) Vgl. hierover RAHLFS: *Studie Ruth,* 1922, blz. 157—159.

20) Vgl. hiervoor de diverse studies van MARGOLIS over het boek Josua; ook PRETZL: *Josue,* Biblica 9, 1928, 379 vv.; WUTZ a.w. blz. 8—10 en vooral SPERBER:: *Septuagintaprobleme,* 1929, blz. 3 vv.

21) Vgl. A. SPERBER: *Recensions,* JBL. 54 1935.

22) Over de kenmerken van LUCIANUS' recensie sceptisch RAHLFS: *Septuaginta-Studien* III, 1911, blz. 293—294; vgl. echter blz. 176—182 en 281—283 en O. PROCKSCH: *Studien zur Geschichte der Septuaginta,* Leipzig, 1910, blz. 81 vv.; RAHLFS: *Studie Ruth,* 1922, blz. 84—88; O. PRETZL: *Richter,* Biblica 7.1926, 267 en *Josue,* Biblica 9, 1928, 424 en M. L. MARGOLIS: *Specimen,* 1927, blz. 313; over HESYCHIUS vermoedens bij RAHLFS: *Septuaginta Studien* II, 1907, blz. 227.

23) Methodisch leerrijk bv. RAHLFS: *Studie Ruth,* 1922, blz. 54—67.

en het gezag zijner stellingen is in de jongste phase dezer wetenschap belangrijk ondermijnd. Diverse factoren hebben hiertoe het hunne bijgedragen: het karakter der individueele hss., de vondsten waardoor papyri uit den tijd van vóór Origenes aan het licht werden gebracht, de aard van de onderlinge afwijkingen tusschen sommige codices der LXX en ook de nieuwere opvattingen over het oorspronkelijke karakter en de ontstaansgeschiedenis der LXX.

Ook wanneer men de eigen kenmerken van één der vermaarde LXX-recensies in een bepaalden codex had ontdekt, bleek deze daarbuiten zooveel afwijkingen en eigenaardigheden te vertoonen, dat hij onmogelijk als zuivere vertegenwoordiger van het betreffende teksttype kon gelden: niet geheel ten onrechte zijn alle LXX-handschriften *Mischtexte* genoemd [24]).

Daarenboven hebben de in de laatste jaren gevonden *Chester Beatty*- en *Scheide*-papyri fragmenten van hss. aan het licht gebracht, die ouder zijn dan Origenes. Eén der merkwaardigste resultaten nu, bereikt in de voorloopige, maar toch reeds rijke litteratuur, waartoe deze vondsten de stof hebben gegeven, is wel dat in vóór-hexaplarische handschriften lezingen bleken voor te komen, die op grond van het vroegere onderzoek altijd als hexaplarisch gegolden hadden. Bovendien hebben deze papyri bewezen, dat achter onze oudste codices een lange ontwikkeling van den Griekschen tekst der LXX ligt, vooral door het streven slaafsche of tegen het spraakgevoel indruischende proeven van vertaling aan te passen aan den geest van de Grieksche taal. Aan het feit dat dit streven reeds lang vóór Origenes blijkt te hebben bestaan, verbindt Allgeier een conclusie (waartoe Wendland feitelijk reeds vóór veertig jaren geheel terloops was gekomen), dat een dergelijke vrijheid tegenover bestaande handschriften toch vermoedelijk vooraf gaat aan den tijd, waarin de LXX-tekst reeds een meer gezaghebbend karakter had verkregen [25]). Deze overweging nu doet vermoeden, dat de recensies van Lucianus, Hesychius, Eusebius en wellicht reeds de Bijbelvertalingen, waarvan Origenes gebruik maakte bij zijn pogingen tot de constructie van een gezuiverden Griekschen Bijbeltekst, aanknoopen bij een vertakking van de overlevering der LXX, die reeds vóór de Christelijke jaartelling een groote verscheidenheid van tekstvormen in het leven had geroepen. Pretzl heeft de vraag gesteld, of in de recensies van Origenes, Lucianus en Hesychius onder de eenvormigheid van hun methode van bewerking nog bestanddeelen zijn aan te wijzen van heterogene teksttypen die de door hen voor de verschillende Bijbelboeken gebruikte hss. vertoonden [26]). Verder gaat Hedley, wanneer hij erop opmerkzaam maakt, dat de codices, die de recensie van Lucianus volgen soms vrijwel alleen staan in het vermijden van de fouten der latere overlevering, en dat bovendien de tekst van Lucianus lezingen bewaart, die in de eerste eeuw of vroeger gevonden worden bij Josephus, in het Nieuwe Testament en in de Psalmen van Salomoh [27]). Ook overigens zijn er in den vorm der Bijbel-

24) Van de opstellen van SPERBER is hiervoor het meest principieel: *Probleme einer Edition der Septuaginta,* Festschrift P. KAHLE, Leiden 1935 ook een vertegenwoordiger van DE LAGARDE's opvattingen in hun klassieken vorm moet toegeven: In view of the mixture of types to which almost all our MSS have been exposed no complete unanimity among the constituent members of the class is to be expected (MARGOLIS: *Specimen* 311).

25) CHESTER BEATTY en SCHEIDE-papyri behooren tot eenzelfden haard. De eerste aankondiging van de opzienbarende vondst verscheen in de *Times* 9.11.1931 precies vijftig jaren na de dateering van de LAGARDE's *Ankündigung*! In de omvangrijke litteratuur hierover nemen een voorname plaats in de beschouwingen van F. G. KENYON, die ook een standaard-editie verzorgde: *The Chester Beatty Biblical papyri* I—VII, London, 1933—1937, de LXX-teksten in IV, V, VI en VII. De SCHEIDE-papyri bevatten groote deelen van den Ezechiël-tekst. Ze werden prachtig en met uitmuntende inleidingen uitgegeven: A. C. JOHNSON, H. S. GEHMAN en E. H. KASE Jr: *The John H. Scheide biblical papyri, Ezekiel,* Princeton, 1938. — Over vermeend hexaplararische lezingen in papyri, ouder dan ORIGENES zie A. C. JOHNSON in a.w. blz. 37 vv. en vgl. A. ALLGEIER: *Die Chester Beatty-Papyri zum Pentateuch,* Paderborn, 1938 (principieel belangrijk ook ALLGEIER's referaat over de methode van dit onderzoek FF. 15.1939); over de ᶜinnere Freiheit gegenüber der Vorlageᵓ ALLGEIER, a.w., 1938, blz. 139, vgl. P. WENDLAND ZNW 1, 1900, 290: Die historische Betrachtung lässt...... begreifen, warum zur Zeit eines Epiphanius methodische Recensionen wie die des Lucian und Hesych auf griechischem Kirchengebiet aussichtlos und kaum mehr denkbar sind.

26) PRETZL: *Josue,* Biblica 9, 1928, 377—378.

27) P. L. HEDLEY: *The Göttingen Investigation and Edition of the Septuagint,* HThR 26, 1933.

citaten in de oudste indirecte overlevering aanwijzingen te vinden voor een verscheidenheid van tekstvormen der LXX, die aan de vertaling der tweede eeuw en het werk van Origenes voorafgaat. Èn bij Philo èn bij Paulus, vertoonen de aanhalingen uit den Griekschen Bijbel soms overeenkomst met de LXX — in de overlevering van Philo zijn zij daarmee vaak in overeenstemming gebracht — soms met (voorstadia van) de vertaling van Theodotion, Symmachus en Aquila, soms verraden zij andere ons van elders niet bekende tekstvormen [28]). Nog zeer onlangs werd in een belangwekkende studie aangetoond, dat *Sapientia Salomonis* in haar Bijbelcitaten ten deele den tekst van onze LXX volgt, ten deele, dat wij wij kennen als de vertaling van Symmachus [29]).

In sommige gevallen schijnt de aard van de onderlinge afwijkingen tusschen de beroemdste codices der LXX erop te wijzen, dat aan de eerste hss. der LXX verschillende vertalingen ten grondslag lagen. Sperber heeft eens ter verklaring van alle varianten in de LXX-overlevering betoogd, dat alle LXX-hss. teruggaan op zelfstandige vertalingen van onderling eenigszins afwijkende Hebreeuwsche teksten; in haar algemeenheid is deze these niet ten onrechte fel gecritiseerd door Rahlfs [30]). Dat wij voor het boek Iudices in de codices B en A de teksten voor ons hebben van twee verschillende vertalingen was ook de meening van Moore en de Lagarde, die echter door Pretzl met grondige documentatie is bestreden [31]). In dit verband nu verdienen de observaties van Gordis meer aandacht, dan men tot dusverre eraan heeft geschonken. Hij bewijst op m. i. onomstootelijke wijze, dat althans vele van de gevallen Kethîb-Qerê in de Massoretische recensie van den Hebreeuwschen tekst varianten weergeven van prae-Massoretische hss.; dat in de Hebreeuwsche hss., waarvan de LXX gebruik maakten, Qerê-lezingen voorkwamen in den tekst en ook dat dikwijls verschillen in den tekst der LXX tusschen de codices B en A overeenkomen met de verschillen tusschen Kethîb- en Qerê-teksten, waarbij geen der beide codices consequent òf alle Kethîbs òf alle Qerês volgt [32]). Deze overwegingen maken m. i. de gevolgtrekking onvermijdelijk, dat aan een deel van de varianten in onze LXX-overlevering ten grondslag liggen verschillen in prae-Massoretische Hebreeuwsche teksten; hier kan geen sprake zijn van latere correctie der LXX-hss.: deze verschillen staan aan het begin der tekstgeschiedenis, doordat verscheidene oorspronkelijk zelfstandige vertalingen teruggaan op verschillende tekstvormen van Hebreeuwsche origineelen. Laatstelijk heeft Sperber het vermoeden geopperd, dat de LXX het Samaritaansche type van den Hebreeuwschen tekst

28) Voor JOSEPHUS vgl. A. MEZ: *Die Bibel des Josephus,* Basel, 1895; critiek en aanvullingen hierop: RAHLFS: *Septuaginta-Studien* III. 1911. 80—111. — Onder den titel: *Philo's testimony to the Septuagint* in H. L. GOODHART and E. R. GOODENOUGH: *A general bibliography of Philo Judaeus* (bij E. R. GOODENOUGH: *The politics of Philo Judaeus*); New Haven, 1938 blz. 246—247 worden zeventien studies opgesomd. Feitelijk hoort ook in dit verband de polemiek tusschen E. NESTLE en L. COHN-P. WENDLAND in *Philologus* 59—60, 1900—1901 over de behandeling der bijbelcitaten in de PHILO-editie der laatstgenoemden (ze wordt in de *Bibliography* genoemd op blz. 243). Bijzonder belangrijk is A. SCHRÖDER: *De Philonis Alexandrini Vetere Testamento* vgl. P. KAHLE's baanbrekend opstel: *Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuch-Textes,* TSK 88, 1915, 420—423. — Voor PAULUS vgl. H. VOLLMER: *Die alttestamentlichen Zitate bei Paulus* en (gedeeltelijk hiertegen) O. MICHEL: *Paulus und seine Bibel,* Gütersloh, 1929. A. SPERBER: *Ha-Evangeljon we-Targum ha-Sjivᶜîm,* Tarbiz 6, 1935 somt ruim 270 plaatsen op, waar de tekstvorm van de citaten uit het oude Testament in het Nieuwe afwijkt van dien der LXX; het nadere onderzoek: *New Testament and Septuagint,* JBL 59, 1940, 193—293 was mij nog niet toegankelijk; cf. het resumé in JBL 57, 1938, VI—VII. Op hetzelfde standpunt van tekstdifferentiatie staat de fraaie behandeling van het citaat uit Zech. 12 : 10a in Ev. Joh. 19 : 37 bij A. DEISSMANN: *Veröffentlichungen aus der Heidelberger Papyrus-Sammlung* I *Die Septuaginta-Papyri,* Heidelberg, 1905, blz. 66—71; anders RAHLFS: *Über Theodotion-Lesarten im Neuen Testament und Aquila-Lesarten bei Justin,* ZNW 20, 1921. Bij het aannemen van zoo oude verscheidenheid van tekstvormen behoeven misschien de conclusies van W. BOUSSET, a.w., 1891, blz. 18—21 eenige herziening.

29) J. FICHTNER: *Der AT. Text der Sapientia Salomonis,* ZATW 57, 1939, speciaal 191—192.

30) SPERBER: *Septuaginta-Probleme,* 1929, speciaal blz. 79, daartegen RAHLFS. ThLZ 55, 1930, 106; vgl. ook HEMPEL ZATW 48, 1930, 199.

31) PRETZL: *Richter,* Biblica 7, 1926.

32) R. GORDIS: *The biblical Text in the making,* Philadelphia, 1937 speciaal blz. 62—63; dat verschillen in de codices der LXX teruggaan op verschillen in Hebreeuwsche teksten veronderstelt ook BEGRICH, a.w., 1929 blz. 213.

weerspiegelt, zooals het in Alexandrië gangbaar was en de citaten in de Evangeliën een Judaeïschen tekstvorm, die in Syrië in omloop was [33]).

Het feit, dat zich achter de recensies en het werk van Origenes niet een eenheid, maar een veelvuldigheid verbergt, vindt zijn verklaring in en verleent gewichtigen steun aan een theorie over het litteraire karakter en den oorspronkelijken vorm der LXX, waartoe het moderne onderzoek langs geheel andere wegen was gekomen en van waaruit het reeds vroeger een aanval op de stellingen van de Lagarde had gewaagd. Ten einde theze theorieën dienstbaar te maken aan onze beschouwingen van de tekstgeschiedenis, dienen wij eerst een overzicht ervan te geven.

III — LITTERAIRE KRITIEK EN HET KARAKTER DER SEPTUAGINTA ALS VERTALING

1 — *Bronnenscheiding in de* LXX — Het natuurlijke uitgangspunt voor de litteraire kritiek der LXX was een vergelijking van de vertalingen der in verschillende bijbelboeken voorkomende geheel of nagenoeg gelijkluidende passages. Op grond van een dergelijke vergelijking schreef Hody reeds in 1705: 'librorum diversorum et partium etiam diversarum eiusdem libri diversos fuisse interpretes; nec iudicio umquam reliquorum submissos fuisse singulorum interpretum versiones, demonstratur ex diversa et prosus contraria in quamplurimis locis interpretandi ratione' [1]). In 1882 meende Paul de Lagarde de vertalers van geheele boeken en gedeelten ervan reeds ten naasten bij alle te kunnen aanwijzen [2]). Een dergelijk optimisme veroorloofd ons de hedendaagsche stand van onderzoek niet meer. De kwestie of de vertaling van een bepaald bijbelboek het werk is van een of meer vertalers is in verscheidene gevallen tot een onderwerp van levendige controverse geworden. Met name de Engelsche geleerde H. J. St. Thackeray heeft in een aantal studies verscheidenheid van vertalers voor de historische boeken en voor de profeten Jeremiah en Ezechiël bepleit. Zijn voornaamste argumenten waren het duidelijke verschil in taalkarakter en stijl, dat de verschillende deelen dezer boeken in de LXX vertoonden, en daarnaast het feit dat bepaalde veelvuldig voorkomende uitdrukkingen tot een duidelijk vast te stellen grenslijn op een bepaalde manier zijn vertaald en van daar af op een volkomen andere [3]). In soortgelijke, maar veel minder overtuigende verschillen in de wijze van vertaling meenen Herrmann en Baumgärtel ook in de boeken Jesaiah en het *Duodekapropheton* sporen te kunnen aanwijzen van verschillende vertalers [4]). Thackeray en Herrmann beschouwden daarom de LXX van de boeken der profeten als het werk van een commissie van vertalers, die het eens geworden was over een werkverdeeling [5]).

De theorieën van Herrmann en Baumgärtel over Jesaiah en het *Duodekapropheton* werden bestreden door J. Ziegler [6]). Thans hebben de *Scheide Papyri* ook voor het boek Ezechiël twijfel doen ontstaan aan de juistheid van Thackeray's these. Dit manuscript niet jonger dan het begin van de derde eeuw, vertoont nog nergens de verschillen in weergave van de Godsbenaming, deze luidt hier overal *κυρίος* en de varianten in de latere codices

[33]) Cf. het reeds geciteerde resumé JBL 57, 1938, VI—VII; de speculatieve theorie wordt in ander verband besproken in hst. IV.

[1]) H. Hodius: *De bibliorum textibus originalibus, versionibus graecis etc.* libri IV, Oxford 1705, blz. 201 (titel van Lib. II, cap. 10).

[2]) P. de Lagarde: *Ankündigung,* etc. 1882, blz. 32.

[3]) H. J. St. Thackeray: *The Greek translators of Jeremiah, The greek translators of Ezekiel, The greek translators of the prophetical Books,* JThS. 4, 1903; *The Bisection of Books in primitive Septuagint MSS.,* JThS 9, 1908, *Grammar of the OT in Greek,* Cambridge, I, 1909, blz. 6—16; *The Septuagint and jewish worship,* London, 1921, blz. 16—39.

[4]) J. Herrmann en F. Baumgärtel: *Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Septuaginta,* BWAT NF 5, Stuttgart, 1923, (vgl. ook: O. J. Baab: *A theory of two Translators in the Greek Genesis,* JBL 52, 1933).

[5]) Herrmann (Baumgärtel), a.w. 40, cf. Thackeray: *Septuagint and worship,* blz. 28—29.

[6]) Zie reeds G. Bertram, DLZ 45, 1925, 705. en elders; J. Fischer: *In welcher Schrift lag das Buch Isaias den* LXX *vor*? BZAW 56, Giessen, 1930, 2—5; J. Ziegler: *Untersuchungen zur Septuaginta des Buches Isaias,* AA XII 3, Münster in Wf (1934) blz. 31—46; *Die Einheit der Septuaginta zum Zwölfprophetenbuch,* Vorlesungen-Verzeichnis Braunsberg, 1934—1935, Kirchhain, 1934.

blijken een gevolg te zijn van achteraf aangebrachte correcties. In de inleiding tot de voortreffelijke uitgave dezer papyri door de *Princeton University* betoogt een der editores E. H. Kase op grond hiervan en op grond van inconsequenties in het gebruik van bepaalde woorden in de hoofdstukken die liggen aan weerszijden der door Thackeray getrokken scheidingslijn, de eenheid van vertaling van het geheele boek Ezechiël. Thackeray en Herrmann zijn volgens hem niet erin geslaagd redenen op te geven, die een werkverdeeling der vertalers voldoende zouden motiveeren (en dan nog wel een, waarbij eerst ruim de helft door één vertaler zou zijn bewerkt, vervolgens ongeveer een kwart door een tweeden en daarna weer een slotgedeelte door den eersten). De tekst der *Scheide Papyri* en al wat wij weten over den vorm van oude boekrollen maakt het aannemelijker, dat verschillende gedeelten van de vertaling oorspronkelijk op afzonderlijke rollen in omloop waren, waarvan sommige wel, andere niet door latere handen werden gecorrigeerd. Uit het onvoltooid blijven dezer correcties zouden dan de verschillen in vertalingswijze moeten worden verklaard [7]); in dit verband moge eraan worden herinnerd, dat Rost in een geheel anderen samenhang ertoe gekomen was voor den Pentateuch een dergelijke onvoltooid gebleven herziening te veronderstellen, waarbij van Genesis tot Numeri het woord ἐκκλησία overal door συναγώγη zou zijn vervangen terwijl elders Churgin betoogt, dat tot en met het boek Josua, overal waar sprake was van een heidensch altaar, βῶμος in de plaats gesteld werd van een oorspronkelijk θυσιαστήριον [8]).

2 — *Oorsprong der* LXX *als Targum* — Intusschen, hebben de bestrijders van de theorie van Thackeray zijn argument van de opmerkelijke verschillen in taalkarakter en stijl, die de verschillende deelen met name van Jeremiah en *Regum* vertoonen, niet weerlegd. Bovendien zijn wel innerlijke leemten aan den dag gekomen in de voorstelling die Thackeray geeft van den gang van zaken bij het tot stand komen der schriftelijke LXX, maar zijn theorie, volgens welke de vertaling is gegroeid uit de behoeften van den eeredienst der Joodsche gemeente te Alexandrië is daardoor feitelijk niet aangetast [9]).

Deze hangt samen met het beeld over het ontstaan der LXX, door anderen ontworpen, op grond van parallelen, die het litterair-historische onderzoek voor den oorsprong der LXX zocht en vond in dat wat wij weten over de vroegste geschiedenis der Bijbelvertaling in Palestina. Reeds in 1869 schreef Diestel: „Wie aber schon in der Synagoge Palästinas die Lesung des Textes eine begleitende Übersetzung ins Aramäische erforderte, die leicht zur Paraphrase wurde, so auch auf griechischem Boden" [10]). Hierin ligt geïmpliceerd een theorie die in den lateren tijd vooral door Kahle, Baumstark en hun leerlingen is ontwikkeld [11]). Toen de kennis van het Hebreeuwsch bij de Joodsche bevolking van Alexandrië niet meer voldoende was om de voorlezing van den Pentateuch uit den oorspronkelijken tekst te kunnen volgen, werd het gewoonte bij voorlezing van één of meer Hebreeuwsche zinnen een paraphrase ervan in het Grieksch te doen aansluiten, welker karakter overeenkwam met dat van de Arameesche Targûmîm in Palestina en dus doorweven was met homiletische uitweidingen en toelichtingen voor de religieuze practijk. Een dergelijke paraphrase die tijdens den eeredienst min of meer werd geïmproviseerd, vertoonde natuurlijk niet de strenge eenvormigheid van een schriftelijken tekst; wel consolideerde zich voor het weergeven van bepaalde uitdrukkingen mettertijd een traditie. Toen zich nu langzamerhand de behoefte deed gevoelen om een schriftelijke vertaling te stellen inplaats van de geïmproviseerde mondelinge voordracht, ontstonden er verschillende schriftelijke residus, die aanvankelijk naast elkaar in omloop bleven.

3 — *Argumenten voor het Targumkarakter* — Volgens deze met behulp van de metho-

[7]) A. C. Johnson, H. S. Gehman, E. H. Kase Jr: *The John H. Scheide Biblical papyri,* Princeton, 1938, blz. 48—73.

[8]) L. Rost: *Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten Testament* BWANT IV, 24, Stuttgart, 1938 en P. Churgin: *The Targum and the Septuagint,* AJSL 50, 1933.

[9]) Thackeray: *Septuagint and worship,* 1921, aangevuld in: *Some aspects of the Greek Old Testament,* London 1927, blz. 51—64.

[10]) L. Diestel: *Geschichte des Alten Testaments in der christlichen Kirche,* Jena, 1869, blz. 10.

[11]) P. Kahle: *Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuch-textes,* TSK 88, 1915, speciaal 410—411; A. Sperber: *Das Alphabet der Septuaginta-Vorlage,* OLZ 32, 1929; A. Baumstark: *Neue orientalistische Probleme biblischer Textgeschichte,* ZDMG 89, 1935; cf. L. Rost a.w., blz. 133—134.

den der litteratuurvergelijking opgestelde hypothesen staat dus aan den oorsprong van de tekstgeschiedenis onzer LXX geen eenheid, maar een verscheidenheid van tekstvormen. Zij werpen daardoor een nieuw licht op de in het vorige hoofdstuk bereikte conclusie, dat de vertalingen der tweede eeuw, het werk van Origenes en de latere recensies aanknoopen bij oude vertakkingen in de LXX-overlevering. Omgekeerd vinden zij een bevestiging in de — hierboven besproken — veelvuldige van onzen LXX-tekst afwijkende teksttypen, die de citaten uit den Griekschen Bijbel vertoonen in de oudste indirecte overlevering. Een ander argument ontleenen de voorstanders van de hier uiteengezette theorie over het ontstaan der LXX van den Pentateuch aan de mededeelingen van den Aristeas-brief; zij kan misschien ook worden gesteund door het karakter van het oudste tekstfragment der LXX dat tot dusverre gevonden is en door bepaalde kenmerken van de vertalingstechniek der LXX.

a — Volgens de onderzoekers naar wier opvatting de LXX van den Pentateuch wortelt in wat wij een Grieksche Targûm zouden willen noemen, was de strekking van den Aristeasbrief niet uitsluitend een verheerlijking van het Joodsche volk en zijn Leer; deze brief, waarin immers aan de LXX voorafgaande vertalingen uitdrukkelijk worden gewraakt, wil ook de autoriteit van den tekst der LXX vindiceeren tegenover andere in omloop zijnde versies. Het bewijs voor de juistheid van een dergelijke opvatting wordt dan gevonden in de paragrafen 310—314 van den Aristeasbrief, waarin verteld wordt hoe het vergaderde volk, nadat het het werk der vertalers heeft hooren voorlezen, om een afschrift voor de leiders der gemeente verzoekt en de vertaling als authentiek en onveranderlijk proclameert. Inderdaad ontleent deze mededeeling juist aan het feit, dat zij geen waarde heeft voor de hoofdtendenz van het geschrift: de verheerlijking van Joden en Jodendom, aanspraak op een zekere historiciteit; hier verraadt de verteller onwillekeurig, dat het niet de wensch van den koning maar wel de behoefte der Joodsche gemeente is geweest, die voor de ontstaansgeschiedenis der LXX den doorslaggevenden factor vormde [12]).

b — Wij mogen niet hopen, dat wij den wildgroei van teksten, die aan het begin staat van de tekstgeschiedenis der LXX, klaar zullen leeren onderscheiden. Een blik erin is ons thans gegund door de merkwaardige welhaast sensationeele vondst van fragmentjes van een LXX-tekst van Deuteronomium, PRG 458, niet later geschreven dan 150 *ante* en dus slechts ongeveer een eeuw jonger dan de oudste poging tot vertaling van den Bijbel in het Grieksch [13])! Hempel vindt in de overeenkomst van deze fragmentjes, met onzen LXX-tekst steun voor de these van een oer-LXX [14]). M. i. bewijst echter deze overeenkomst niet meer dan dat reeds in de tweede eeuw *ante* een ouder stadium van den tekst, dien wij als de LXX kennen, in Egypte verbreid was — wellicht als één onder meer — en in aanzien stond; iets wat reeds lang vaststond door het gebruik van wat wij kennen als de LXX bij de Joodsch-Hellenistische geschiedschrijvers Demetrius (ca 220 *ante*) en Eupolemus (ca 150 *ante*), de oudste getuigen onzer indirecte overlevering voor de LXX [15]). Voor het overige zijn de tekstresten zoo gering en zoo deerlijk gehavend, dat zij verdere conclusies uiterst riskant maken. Men meene echter niet dat deze resten nu inderdaad met het teksttype onzer tot dusver bekende LXX-overlevering volkomen identiek zijn. Vrijwel het eenige vers waarvoor een proeve ter karakteriseering van het tekstkarakter der nieuwgevonden papyri loonend leek en is beproefd, is Deut 25 : 2. De ca. vijftien woorden, die hiervan bewaard gebleven zijn in PRG 458 vertoonen vier afwijkingen van den gangbaren tekstvorm, daaronder drie, waarin de papyrus geheel alleen staat. En Allgeier heeft aangetoond dat de voornaamste dezer singuliere lezingen moeten worden verklaard als een eigen poging van tekstinterpretatie, die bepaalde consequenties voor de religieuze practijk wil teweegbren-

[12]) KAHLE a.w. blz. 413 v. HERRMANN [BAUMGÄRTEL] a.w. blz. 44—50. BAUMSTARK a.w. blz. 99, Over Bijbelvertalingen in het Grieksch vóór de LXX vgl. ook de opmerkingen van W. MICHAELIS: *Bibelübersetzungen,* Encyklopaedia Judaica, IV, Berlin, 1930, 557 vv. F. DORNSEIFF: *Echtheitsfragen,* 1939, blz. 49/50 gaat zeker te ver; het geheele probleem kan hier niet worden besproken.

[13]) C. H. ROBERTS: *Two Biblical Papyri in the John Rylands Library,* Manchester, 1936.

[14]) J. HEMPEL: *Zum Deuteronomium-Text aus dem zweiten vorchristlichen Jahrhundert* ZATW 55, 1937, 105—117.

[15]) J. FREUDENTHAL: *Hellenistische Studien,* Breslau, 1875, blz. 40—62, 108—124 en zie A. VON GUTSCHMID: *Kleine Schriften* II, Leipzig, 1890.

gen [16]). Naar zijn opvatting bevestigt deze vondst dus wel degelijk wat hierboven werd uiteengezet omtrent het Targûmkarakter der oudste LXX.

c — Ook bepaalde eigenaardigheden van vertalingstechniek, die in onze geheele overlevering der LXX bewaard gebleven zijn, vinden hun aannemelijkste verklaring in de onderstelling, dat de oudste vorm der vertaling een Targûm is geweest; op hun beurt dragen zij dan weer het hunne ertoe bij de vermoedens over den liturgischen oorsprong der LXX te steunen. De omstandigheid bv. dat in de LXX voor een aantal termen een bonte verscheidenheid van vertalingen voorkomt, terwijl andere consequent op dezelfde wijze worden weergegeven, is volkomen in overeenstemming met de hierboven gegeven voorstelling, dat de schriftelijke vertaling teruggaat op een bewerking van mondelinge paraphrasen, die geen eenvormigheid vertoonden, maar waarin zich wel voor de weergave van bepaalde uitdrukkingen een traditie had geconsolideerd [17]). Uit het karakter van een aantal doubletten in den tekst van de LXX trok bv. ook de Boer de conclusie: „These phenomena indicate (oral) tradition, also of the translation which precede our recension" [18]). Bij deze doubletten is niet altijd met zekerheid uit te maken, of zij door de vervaardigers eener eerste schriftelijke vertaling ontleend zijn aan verschillende weergaven, die in de mondelinge traditie in omloop waren, dan wel dat in reeds bestaande schriftelijke teksten in den loop van hun gebruik bij den eeredienst glossen werden aangebracht; dezelfde onzekerheid bestaat bij het n.m.m. voor het Targûmkarakter der LXX meest bewijskrachtige verschijnsel, dat nl. de vertaling van vele plaatsen een toevoeging vertoont die niet voorkomt in den Hebreeuwschen tekst ter plaatse maar ontleend is aan een anderen vaak verwijderden samenhang [19]). Aan dit verschijnsel ligt vermoedelijk het feit ten grondslag, dat de oudste predikaties, die opgenomen waren in of zich aansloten bij de Targûmparaphrase van den tekst, uitgingen van een tekstvergelijking: een beknopte of raadselachtige plaats wordt verklaard door een andere die uitvoeriger is of duidelijker. Zoo wordt, om weinig voorbeelden te kiezen uit zeer vele, in de LXX op Ex. 23 : 22 een geheele predikatie ingelascht uit Ex. 19 : 5 en 6; bij Jes. 49 : 13 een enkele homiletische gedachte uit Ps. 71 : 3; de draagkracht van het voorschrift in Ex. 20 : 10 wordt bepaald door een aanvulling uit Deut. 5 : 14; Deut. 21 : 7 doet dienst om de strekking van E. 21 : 17 te preciseeren. De synagogale voordracht, die zocht naar boeiende uitweidingen, verzuimde niet in de zelfstandige paraphrase der LXX Ex. 38 : 22 (vgl. MT. 38 : 30) te vermelden, dat het beslag van het koperen altaar in den tabernakel afkomstig was van de wierookpannen van Korachs opstandelingen, al staat deze bijzonderheid in de MT. pas na de Korachepisode in Num. 17 : 2 vv.

4 — *Vertalingskarakter der diverse boeken* — Het hier gegeven beeld van het ontstaan der LXX betreft uiteraard, zooals herhaaldelijk werd onderstreept in de eerste plaats den Pentateuch. Echter maakt het tekstkarakter van de vertaling der profeten — bij alle ondelinge verschillen — aannemelijk, dat ook deze is voortgekomen uit de oudste predikaties in den eeredienst [20]). Ten deele geldt dit ook voor de historische boeken, overigens heeft hier ook de neiging van de vertalers het verhaal zelfstandig te herscheppen groote vrijheden in de weergave ten gevolge gehad [21]). Van de hagiographen zijn de Psalmen nog tamelijk letterlijk vertaald, hoewel met toevoegingen van liturgische aanwijzingen en theologische interpretaties [22]). In het boek Proverbia echter nemen vele spreuken in de vrije weergave der LXX de gestalte aan van dactylische of jambische versregels [23]) en de vertaling van het boek Iob, die hier en daar welhaast den indruk maakt van een oorspronkelijk Grieksch

[16]) A. ALLGEIER: *Deuteronomium 25 : 1—3 im Manchester-Papyrus PRG 458,* Biblica 19, 1938, 1—18.

[17]) L. ROST a.w. blz. 133—134.

[18]) P. A. H. DE BOER: *Research into the text of I Samuel, 1—16,* Amsterdam, 1938, blz. 55.

[19]) CH. HELLER: *Untersuchungen zur Septuaginta,* Berlin, 1932, blz. 21/22 (vgl. J. ZIEGLER: *Der textkritische Wert der Septuaginta des Buches Job,* Miscellanea Biblica II, Roma, 1934, 290—292).

[20]) THACKERAY: *Septuagint and worship,* 1921; A. KAMINKA: *Studien zur Septuaginta an der Hand der zwölf kleinen Prophetenbücher,* Frankfurt a.M., 1928, blz. 30 vv.

[21]) THACKERAY: *Septuagint and worship,* 1921, DE BOER, a.w., blz. 51, 68 ‘The translator knows himself as a narrator’.

[22]) M. FLASHAR: *Exegetische Studien zum Septuagintapsalter,* ZAW, 32, 1912 vgl. het boven geciteerde referaat van HEDLEY, HThR 26, 1933.

[23]) H. S. J. THACKERAY: *The poetry of the Greek Book of Proverbs* JThS 13, 1912, 46.

dichtwerk is zóó vrij, dat latere handen haar op soms onoordeelkundige wijze van aanvullingen uit Theodotion hebben voorzien [24]). Daarentegen herinnert de strenge letterlijkheid in den Prediker en het Hooglied aan den stijl van Aquila [25]). In deze wel zéér summiere opmerkingen is het uiteraard ondoenlijk het voor elk bijbelboek weer andere vertalingskarakter der LXX tot zijn recht te doen komen, hiervoor moet worden verwezen naar de commentaren op de verschillende Bijbelboeken.

De ontstaansgeschiedenis van de LXX uit een onbesnoeide Targûmoverlevering, die telkens werd herzien en aangevuld, maakt een dateering der verschillende deelen uiterst riskant. Demetrius kent omstreeks 220 *ante* een aan onze LXX verwanten tekst voor den Pentateuch, Eupolemus omstreeks 150 *ante* voor de Kronieken; de meeste Bijbelboeken waren vóórdat Jezus Sirach na 116 *ante* zijn proloog schreef op schrift gesteld. Soms laat een vergelijking van plaatsen uit verschillende boeken der LXX toe omtrent de volgorde van hun ontstaan; soms vormen bepaalde historische omstandigheden een vermoedelijken *terminus ante quem,* zoo maakt de wijze, waarop in de LXX van Jes. 23 over Karthago gesproken wordt een dateering van dit gedeelte der vertaling voor den slag bij Zama in 201 *ante* aannemelijk [26]).

Zien wij nu na al het in de beide laatste hoofdstukken besprokene over den stand der overlevering, de tekstgeschiedenis, de ontstaansgeschiedenis en de vertalingstechniek der LXX nog eenmaal terug op de in den aanvang van het vorige hoofdstuk gestelde vraag of voor de LXX de voorkeur verdient een verzameling van het beschikbare tekstshistorische materiaal dan wel een poging tot reconstructie van den oertekst, dan zullen wij n.m.m. niet kunnen ontkomen aan de conclusie van Baumstark: „Es ist auch wenn mit ihm der Name eines Grossen wie P. de Lagarde verbunden ist, und auch wenn auf ihm heute wesentlich die textkritische Konstruktion der Göttinger LXX-Ausgabe aufgebaut wird ein verhängnisvoller Irrtum zu glauben dass jenseits der drei „Rezensionen" des Origenes Lukianos und Hesychios etwas wie eine einheitliche Erscheinung höherer Literatur gestanden habe, die sich ... wie auf Grund einer divergierenden dreifachen handschriftlichen Überlieferung rekonstruieren liesse. Jenseits der drei Rezensionen liegt ...... die Welt des wilden Textes einer ...... im Dienst des synagogalen Gottesdienstes ursprünglich in reichster Mannigfaltigkeit des Wortlautes erwachsenen unliterarischen Dollmetschertradition" [27]). Het streven naar de reconstructie of zelfs slechts naar de benadering van den oertekst der LXX is, naar men vreezen moet, de jacht op een illusie.

IV — DE SEPTUAGINTA EN DE HEBREEUWSCHE TEKST

1 — *Vertalingstechniek der LXX* — Onze laatste uiteenzettingen in het voorafgaande moesten al eenigszins de vragen aansnijden naar de vaardigheid in vertalen door de verschillende vertalers aan den dag gelegd en naar de door hen toegepaste methoden. Een beschouwing hiervan vormt den noodzakelijken overgang tot onze volgende bespreking van de verhouding tusschen den Griekschen tekst en den Hebreeuwschen: feitelijk zou het wenschelijk zijn ter inleiding daarvan de eigenaardigheden van elk der vertalers te analyseeren en te schetsen. Inplaats daarvan moet hier met enkele algemeene opmerkingen worden volstaan. — Het karakter van de Grieksche taal noodzaakte onwillekeurig tot verandering van den Hebreeuwschen zinsbouw: inplaats van de coördineerende constructies in het Hebreeuwsch traden in het Grieksch subordineerende, speciaal de constructie met participium wordt vaak gebezigd. Hebreeuwsche concreta werden in het Grieksch vervangen door abstracta; merkwaardigerwijs komen ook voorbeelden voor van het omgekeerde verschijnsel, dat abstracta door concreta worden vertaald [1]). — De neiging tot paraphrase bracht uiteraard

[24]) J. ZIEGLER: *Job,* Miscellanea Biblica II, 1934, 279 vv.

[25]) J. REIDER: *Prolegomena to a greek-hebrew index to Aquita,* Philadelphia, 1916, blz. 96.

[26]) Vgl. voorloopig E. SCHÜRER: *Geschichte des jüdischen Volkes* usw. III[4] Leipzig, 1909, blz. 426—427 en bv. ook: J. FISCHER: *In welcher Schrift lag das Buch Isaias den LXX vor?* BZAW 56, Giessen, 1930, blz. 5—6.

[27]) BAUMSTARK: a.w., 98, vgl. vooral G. BERTRAM ThR N.F. 10, 1938, 159.

[1]) M. L. MARGOLIS: *Complete induction for the identification of the Vocabulary in the Greek Versions of the Old Testament with its Semitic Equivalents,* JAOS 30, 1910.

een groote vrijheid van weergave met zich mee; een voorbeeld vormen de vele pleonastische wendingen. Niet zelden moet de vrijheid van weergave worden verklaard uit de hulpeloosheid der vertalers tegenover een voor hen te moeilijken Hebreeuwschen tekst. Hiermee hangt samen de voorkeur van de LXX de moeilijkheden te overpleisteren met bepaalde lievelingswoorden, die Ziegler voor de boeken Jesaiah en Job zoo helder in het licht heeft gesteld. Ook het feit dat de vertalers vaak een moeilijke bijbelplaats in overeenstemming brengen met een andere die er maar zeer oppervlakkig mee verwant is, moet worden toegeschreven aan hun pogingen ten minste maar een weergave te vinden voor tekstgedeelten die eigenlijk onbegrijpelijk voor hen waren [2]). — Daartegenover treedt minder aan den dag het streven, dat de vertalers zeer zeker ook beheerscht, nl. eenerzijds de Hebreeuwsche termen, die zij vonden, weer te geven door correspondeerende begrippen van hun eigen milieu en hun eigen tijd, anderzijds bewust het Hebreeuwsch na te volgen door een woordelijke, zoo mogelijk zelfs een etymologisch verantwoorde, vertaling te beproeven [3]). Het is dan ook niet mogelijk een motiveering te geven van de vele verschillende weergaven, die wij soms vinden voor één Hebreeuwsch woord of dezelfde Hebreeuwsche wending.

2 — *Retroversie uit het Grieksch* — Dat het zoo bezwaarlijk is algemeene maatstaven te geven voor de vertalingstechniek der LXX beteekent niet geringe schade voor een belangwekkend nevenaspect op dit veld van onderzoek, waarop althans in het voorbijgaan moge worden gewezen, voordat de verhouding onderzocht wordt tusschen den Griekschen en den Hebreeuwschen tekst, daar waar deze beide voor ons bewaard zijn. Een niet gering gedeelte van den Griekschen Bijbel der LXX is ons uitsluitend in het Grieksch overgeleverd. Hebraïsmen en vertaalfouten maken voor een aantal der betreffende boeken een Hebreeuwsch origineel volkomen zeker. Herhaaldelijk heeft men reconstructies van dergelijke Hebreeuwsche teksten beproefd; verantwoord zouden dergelijke pogingen echter slechts mogen heeten voor zoover zij op een nauwkeurige studie van de vertalingstechniek der LXX zijn gebaseerd. Hier wordt nu bijzonder voelbaar een verzuchting van Margolis: As a matter of fact, in passages wanting in the Hebrew, all attempts at retroversion are unscientific [4]).

In dit verband moet ook even worden aangeraakt de wel zeer vermaarde en omstreden kwestie van een eventueel Arameesch origineel voor den Griekschen tekst der evangeliën. Te dezer zake is door Vannutelli een merkwaardige observatie gedaan, waaraan de onderzoekers, naar ik meen, niet geheel de aandacht hebben geschonken die zij verdient [5]). Hij constateerde nl. dat de geringe onderlinge afwijkingen, die optreden in de parallelberichten der synoptische evangeliën op opmerkelijke wijze overeenkomen òf met de verschillen, die voorkomen in de diverse Grieksche vertalingen (LXX, Theodotion, Aquila, Symmachus) van één Hebreeuwsche bijbelplaats, òf met de verschillen, die de weergave van parallelplaatsen bv. uit de boeken *Regum* en *Chronicorum* in de LXX meer dan eens vertoont. Ook hier wordt het zeer wenschelijke nadere onderzoek belemmerd door de vele inconsequenties in de vertalingstechniek van de LXX.

3 — *De* LXX *en de geschiedenis der Hebreeuwsche taal* — Het probleem van de verhouding tusschen de bewoordingen van de LXX en den Hebreeuwschen tekst beperkte zich

[2]) J. ZIEGLER: *Untersuchungen Isaias,* 1934, blz. 1—31 en *Miscellanea Biblica* 280—290.

[3]) D. COHEN: *Sjoterim in Egypte,* BMGJWiN 5, 1933, 110.

[4]) A.w. 302—303. Een volgens de vertalingstechniek der LXX vervaardigde retroversie van 1 Macc. kondigen aan M. SCHWABE en E. Z. MELAMED: *Zum Text der Seronepisode in 1 Macc. und bei Josephus* MGWJ. 72.1928, 202. Als proeve van scherpzinnigheid en philologische bekwaamheid blijft genotrijke lectuur: F. PERLES: *Zur Erklärung der Psalmen Salomos,* OLZ 5, 1902 (ook separaat, Berlin, 1902) laatstelijk bv. F. ZIMMERMANN: *Aids for the recovery of the hebrew original of Judith,* JBL 57, 1938 (niet overal overtuigend).

[5]) Een fraai overzicht over het probleem, als das wichtigste und kompliziertestе unter den vielen ähnlichen Problemen, die sich ebenso an die nicht in einer hebr. oder aram. Urgestalt erhaltenen Apokryphen und Pseudepigraphen knüpfen, bij: F. ROSENTHAL: *Die Aramaïstische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen,* Leiden, 1939, blz. 108—114; in de litteratuuropgave miste ik het samenvattende werk van CH. C. TORREY: *Our Translated Gospels,* N.Y. London, 1936 en de voor onze beschouwing in aanmerking komende opstellen: P. VANNUTELLI: *Les évangiles synoptiques,* RB 34—35, 1925—1926.

voor het gezichtsveld der negentiende eeuw tot de vraag: kan de LXX bijdragen tot de reconstructie van een ouderen en oorspronkelijkeren Hebreeuwschen tekst, dan de Massoretische? Het moderne onderzoek heeft, naar wij aanstonds zullen zien, deze probleemstelling eenigszins verschoven en bovendien een aantal nieuwe vragen aan de orde gesteld welker behandeling aan een onderzoek naar de waarde van de LXX voor de tekstcritiek dient vooraf te gaan. In welk schrift en volgens welke orthografie waren de exemplaren van den Hebreeuwschen Bijbeltekst vervaardigd, die aan de Alexandrijnsche vertalers ten dienste stonden? Welke uitspraak van het Hebreeuwsch weerspiegelen de in de LXX voorkomende transcripties? Welke conclusies laten de grammaticale en lexicologische opvattingen der vertalers toe omtrent vormleer en woordenschat van het idioom van hun tijd?

a — De belangstelling voor de geschiedenis van het Hebreeuwsche s c h r i f t trachtte door den aard van de letterverwisselingen, waarvan de vertaling blijk gaf, vast te stellen, welke schriftvorm in gebruik was in de Hebreeuwsche Bijbelteksten, die ten tijde van de vertalers te Alexandrië circuleerden: de oude Phoenicische of de jonge Arameesche. Een nieuw en degelijk onderzoek van al het materiaal in den Pentateuch bracht J. Fischer tot de overtuiging, dat het nieuw-Arameesche alphabet was gebruikt [6]). Ongeveer gelijktijdig met de publicatie van Fischers studie poneerde Franz Wutz de these — zij bleek reeds in de achttiende eeuw door Tychsen te zijn geopperd en verdedigd — dat de eerste vervaardigers eener schriftelijke vertaling reeds niet meer over een Hebreeuwsch manuscript met Hebreeuwsche letters beschikten, maar over exemplaren waarin evenals later in de tweede kolom van Origenes' *Hexapla* de Hebreeuwsche tekst met Grieksche letters was getranscribeerd [7]). Wutz heeft zijn argumenten voorgedragen met veel scherpzinnigheid, maar met weinig systematiek; de voornaamste komen hierop neer. De transcripties, die voorkomen in de LXX zijn van tweeërlei aard; eigennamen en termen, die voor de lezers beter begrijpelijk zijn in transcriptie dan in vertaling, maar daarnaast ook vele transcripties van Hebreeuwsche woorden die onvertaald bleven, omdat de vertalers ze niet begrepen. Dikwijls nu betreft het bij de tweede categorie heel bekende woorden, die in Grieksche transcriptie zijn verbasterd; blijkbaar sproot de hulpeloosheid der vertalers voort uit het feit, dat zij de vervormde Grieksche transcriptie voor zich hadden en niet het oospronkelijke Hebreeuwsche woordbeeld. Bovendien komen in de vertaling bij sisklanken en keelletters, bij welker weergave in het Grieksch de fijne onderscheidingen onmogelijk waren, vaak verwisselingen voor: als één voorbeeld uit de overtalrijke die Wutz geeft, zij hier herinnerd aan Ps. 9 : 29 הצרים *μετὰ πλουσίων—ασηρειμ* (*ασειρειμ*) werd opgevat als עשירים Een aantal vertaalfouten kan naar Wutz' meening alleen worden verklaard uit verlezingen van een origineel met Grieksche letters. Steun voor zijn theorie ontleende Wutz voorts aan een interpretatie van Herzog, volgens welke in den Aristeasbrief sprake is van een transcriptie van den Hebreeuwschen tekst in Grieksche letters; Ginsburger betoogde later, dat ook in de Rabbijnsche bronnen wordt verteld, dat Joodsche wijzen de Thorah in Grieksche letters voor koning Ptolemæus transcribeerden [8]). De these van Wutz heeft geweldig opzien gebaard en het aanzijn gegeven aan een omvangrijke litteratuur, die na den eersten schok van verrassing in het algemeen afwijzend stond tegenover de nieuwe of nieuwgewaande theorie [9]). De meerderheid van letterverwisselingen kan beter worden verklaard uit een origineel met Arameesch schrift dan uit één met Grieksche letters. Op vele plaatsen vindt Wutz de oorzaak van tekstcorrupties, doubletten en dgl. in verschrijvingen van Grieksche uncialen terwijl andere verklaringen meer voor de hand liggen. Bovendien stelt hij — ook in zijn latere geschriften — de werkwijze der vertalers veel te mechanisch voor: met hun vrije paraphraseering, met hun bewust of onbewust inschuiven van Joodsch-Hellenistische theologoumena verzuimt hij rekening te houden. Zoo wordt het bovengegeven voorbeeld van Ps. 9 : 29 door Haupert verklaard als hoorfout; door Margolis als een verlezing חצרים > חרצים (vgl. de vertaling van Symmachus ad Spr. 12 : 24); door Bertram als het inschuiven door de vertalers van een Joodsch-Hellenistisch leerstuk over de rijken, al ontbreekt daartoe in den Hebreeuwschen tekst feitelijk de basis. Als resultaat van de vele studies, waartoe Wutz en zijn werk den stoot hebben gegeven, mag gelden, dat, mede blijkens gegevens de oude Rabbijnsche litteratuur er inderdaad in de milieus van de gehelleniseerde Joden, zoowel in als buiten Palestina dergelijke getranscribeerde exemplaren van den Hebreeuwschen Bijbeltekst in omloop waren (al is daarvan niet sprake op de bewuste plaatsen in den Aristeas-brief) — uit Babylonië zijn ons overigens uit de tweede of eerste eeuw *ante* Sumerisch-Akkadische teksten in Grieksche transcriptie bewaard gebleven. Dergelijke oude transcripties liggen ook hoogstwaarschijnlijk ten grondslag aan de veel latere van Origenes [10]). Dat de vertalers bij hun werk van dergelijke transcripties uitsluitend of hoofdzakelijk gebruik zouden hebben gemaakt wordt niet als door Wutz bewezen beschouwd [11]). Ook de bestrijders van zijn theorie geven toe, dat een aantal plaatsen door zijn opvatting treffender en overtuigender wordt verklaard dan wanneer men veronderstelt, dat de vertalers Hebreeuwsch of Arameesch schrift voor zich zouden hebben gehad. Dergelijke plaatsen moeten dan worden verklaard doordat men aanneemt, dat in een oorspronkelijke vertaling woorden in Grieksche transcriptie als glossen waren aangebracht, die de weergave wilden critiseeren, corrigeeren of bevestigen [12]).

b — Naast het belang, dat de LXX heeft voor de geschiedenis van het Hebreeuwsche schrift, draagt zij niet weinig bij tot onze kennis van de vóór-Massoretische u i t s p r a a k van het Hebreeuwsch; zoo bleek de transcriptie van eigennamen vaak een uitspraak weer te geven, die dichter staat bij die der Assyrische inscripties dan bij die der Massorah! Helaas wordt hier het onderzoek bemoeilijkt en het resultaat verkleind, doordat in de schrijfwijze van eigennamen en transcripties de verschillende codices der LXX allerminst consequent kan worden genoemd. Anderzijds hebben deze inconsequenties aan den scherpen blik van Wutz en Sperber den weg gewezen naar verschillende systemen van transcriptie van het Hebreeuwsch in het Grieksch, bv. de weergave van keelletters en van de verdubbeling der consonanten. Deze systemen konden met behulp van het materiaal bij Origenes en Hiëronymus in chronologisch verband tot elkaar worden gebracht en daardoor medehelpen een stuk geschiedenis van de uitspraak van het Hebreeuwsch te ontsluiten. Het spreekt vanzelf, dat de resultaten van dit onderzoek ook voor de vóór-Massoretische grammatica belangrijke conclusies veroorloven, zoo blijkt in de verbuiging der segolaatvormen de strenge eenvormigheid van het latere *qaṭl, qiṭl, qoṭl*-schema nog vaak te worden doorbroken. Gecombineerd met de verschijnselen van oude in de Genizah bij Caïro gevonden, volgens vóór-Massoretische systemen gevocaliseerde, teksten en met de inconsequenties die nog in het Tiberiaansche systeem een verscheidenheid van oude systemen verraden, kan de bestudeering der transcrip-

[6]) J. FISCHER: *Das Alphabet der LXX-Vorlage im Pentateuch,* AA x 2, Münster 1924; in de inleiding ook de oudere litteratuur over het probleem.

[7]) F. WUTZ: *Die ursprüngliche Septuaginta,* ThBl 2, 1923, 111—116, gevolgd o.a. door *Die Transkriptionen usw. Lieferung* 1, BWANT NF, 9 Stuttgart, 1925 vgl. A. SPERBER: *Das Alphabet der Septuaginta-Vorlage,* OLZ 32, 1929.

[8]) Zie de polemiek tusschen M. GINSBURGER en L. BLAU: *La transcription de l'Ancien Testament en caractères grecs,* REJ, 87—88, 1929.

[9]) Ik noem hier slechts kritieken, die mij bijzonder belangrijk lijken: ᶜde eerste schok van verrassingᵓ: R. KITTEL DLZ 46, 1925; M. PLESSNER: *Neue Arbeiten zur Septuaginta-Forschung* MGWJ 70, 1926; besprekingen en studies van G. BERTRAM OLZ 30, 1927 (over transcripties) OLZ 38, 1935 en BZATW 66, Giessen, 1936, 92—109 (beide godsdiensthistorisch) en ThR NF 10, 1938 (tekstkritiek en taalgeschiedenis); afwijzend: J. FISCHER: *Zur Septuaginta-Vorlage im Pentateuch* BZATW 42, Giessen, 1936, blz. 22—44 (en latere publicaties), voorbeeldig van systematiek; M. L. MARGOLIS: *Transliterations in the Greek O.T.* JQR NS 16, 1926; A. BARROIS: *Une nouvelle théorie de l'origine des LXX,* RB 39, 1930 fraai; CH. HELLER: *Untersuchungen zur Septuaginta* 1, Berlin, 1932; R. S. HAUPERT: *The Transcription-theory of the Septuagint,* JBL 53, 1934.

[10]) Dit was reeds betoogd door J. HALÉVY: *L'origine de la transcription, etc.* JA, IX, 17, 1901, over het bestaan van dergelijke getranscribeerde teksten nog vroeger: L. BLAU: *Zur Einleitung in die heilige Schrift,* Budapest, 1894, blz. 80—84; over Sumerisch-Akkadische teksten in Grieksche transcriptie citeert BARROIS a.w. RB, 39, 1930, 346 opstellen van PINCHES en SCHILEICO. [Zie nu voor deze teksten: E. VAN DER MEER, *Topographical texts of Babylon,* AfO, 13, 1940, 124 v.v. vP.]

[11]) Bijzonder scherpe formuleering bij H. M. ORLINSKY: JQR NS 27, 1936, 141°. This theory has been subjected to such thoroughgoing criticism that ere long it will be remembered as nothing more than a curiosity.

[12]) MARGOLIS, a.w., JQR, 16, 1926, 124—125 vgl. ook W. RUDOLPH: *Zum Text des Jeremia,* ZATW 48, 1930, 274.

ties bijdragen tot de reconstructie van de nog onbesnoeide vormleer van een levend Hebreeuwsch, wellicht zelfs van verschillende dialecten [13]).

Een belangrijke bijdrage tot de studie van de vóór-Massoretische klank- en vormleer leveren de onderzoekingen van Rahlfs en Fischer naar de o r t h o g r a f i e der Hebreeuwsche hss. die blijkens de eigenaardigheden der vertaling aan de vertalers der LXX ten dienste hebben gestaan. Fischer concludeert, dat in deze hss. leesmoeders voorkwamen aan het einde der woorden, terwijl zij in het midden minder veelvuldig maar toch al wel hier en daar waren gezet. Bovendien weerspiegelt de LXX nog op vele plaatsen de voor het eerst door S. D. Luzzatto gepostuleerde gewoonte van de afschrijvers der Hebreeuwsche hss. gelijke slot- en beginletters maar eenmaal te schrijven — een gewoonte, die uiteraard slechts denkbaar is in hss. waarin woord- en zins-scheidingen nog niet of nagenoeg niet werden aangebracht [14]). Het komt mij voor dat het vruchtbare terrein van onderzoek naar het orthografische karakter van de door de LXX gebruikte hss. nog niet geheel is ontgonnen; het zou zeker de moeite loonen, na te gaan of de aramaïseerende meervoudsuitgang, ־ִין in plaats van de zuiver Hebreeuwsche ־ִים voorkwam in de Hebreeuwsche teksten der vertalers. Het onbegrijpelijke על ים van den MT. Ps. 106. 7 gaat blijkens Ps. 78. 17 en 56 terug op עֶלְיוֹן, Geeft het ἀναβαίνοντες van LXX hier een tusschenstadium door het lezen van עֹלִין als עֹלִין. dat later gecorrigeerd werd tot עֹלִים, waaruit ontstond עַל יָם ? Aquila vertaalt Ez. 2. 10 קִינִים door κτίσις = קִנְיָן blijkbaar had hij voor zich קִינִין.

Wenschelijk ware zeker ook een poging tot analyse van de g r a m m a t i c a l e kennis, die de LXX aan den dag legt; het meeste dat Frankel in het desbetreffende hoofdstuk van zijn terecht vermaarde *Vorstudien* brengt, behoort misschien eerder thuis onder het hoofd: vertalingstechniek. Leerrijk voor den stand van de grammaticale kennis der vertalers is het o. a. wanneer wij erin slagen vast te stellen in hoeverre zij op elkaar gelijkende stammen van tot verschillende vervoegingsklassen behoorende werkwoorden hebben weten te onderscheiden resp. met elkaar hebben verward, in het algemeen schijnt het onderscheidingsvermogen der vertalers in dit opzicht gering en het is daarom de vraag of wij veel mogen concludeeren uit de op zich zelf merkwaardige omstandigheid, dat in de LXX soms, bv. Jes. 11. 11 verwarringen voorkomen tusschen de werkwoorden *tertiae infirmae* en die, welker derde stamletter een *aleph* is, welke beide groepen later in de nieuw-Hebreeuwsche litteratuur door elkander worden gebruikt [15]).

Belangwekkend en in de laatste jaren een onderwerp van velerlei studie is de vraag of de LXX uit hun Hebreeuwschen tekst woorden en verbindingen als Aramaïsmen opvatten. Reeds in de editie van J. G. Eichhorns *Einleitung* van 1823 komt een lijst voor van vertalingen die bewijzen hoe sterk de interpretatie der LXX afhankelijk was van hun vertrouwdheid met het Arameesche idioom hunner dagen en Nestle geeft den stand van zaken bondig en treffend weer door de formuleering: dass wir in ihr (der LXX) auch ... das älteste W ö r t e r b u c h zum A. T. besitzen. Ten opzichte hiervan is Franz Wutz zeker te ver gegaan. Zijn theorie, volgens welke de LXX 'Zeuge eines verloren gegangenen hebräischen Sprachschat-

[13]) W. E. STAPLES: *The Hebrew of the Septuagint,* AJSL 44, 1927; de transcripties van de tweede kolom der door MERCATI gevonden fragmenten van de Hexapla der psalmen cf. G. MERCATI: *D'un psalimpsesto Ambrosiano continente i Salmi essaplari* (Atti di reale Acc. di Scienze di Torino 31, 1896) zijn afgedrukt bij F. X. WUTZ: *Die Psalmen,* 1925 onder de betreffende psalmen; vgl. ook: E. A. SPEISER: *The pronounciation of Hebrew based chiefly on the transliterations in the Hexapla,* JQR NS 16, 1926; 23—24, 1933 (onvoltooid) en O. PRETZL: *Die Aussprache des Hebräischen nach der zweiten Kolumme der Hexapla des Origenes,* BZ 20, 1932 (op blz. 7 mooie methodische uiteenzetting over onze onbekendheid èn met de vóór-Masoretische uitspraak van het Hebreeuwsch èn met de geschiedenis van de uitspraak van het Grieksch). Bijzonder instructief ook voor de evolutie in de methodes van transcribeeren; A. SPERBER: *Hebrew based upon Greek and Latin transliterations.* HUCA 12—13, 1938, 103—274; hierover zie reeds M. FLASHAR: *Das Ghain der Septuaginta* ZATW, 28, 1908 en vgl. nog WUTZ: *Transkriptionen* I, 1925, blz. 132—146.

[14]) J. FISCHER: *Zur Septuaginta-Vorlage usw.* 1926, blz. 1—21, speciaal 11—16.

[15]) Z. FRANKEL: *Vorstudien zu der Septuaginta,* Leipzig, 1841, blz. 132 vv.

zes' is, berust in wezen op een onvoldoende beheersching van de Semietische talen, die hij meende te kunnen reconstrueeren in goed vertrouwen op de hem in Eichstatt toegankelijke lexica. Kahle heeft dit op heldere wijze uiteengezet in een beschouwing naar aanleiding van Wutz' laatste boek, die bij alle beslistheid van haar critiek den gestorven schrijver eert en ook den recensent [16]). Dat neemt niet weg, dat vele vertalingen in de LXX met behulp van het Arameesch of zelfs van het Arabisch schijnen te moeten worden verklaard. Uit tientallen voorbeelden zij herinnerd aan Ps. 59 (60) : 10 רחץ = ἐλπίς; Mi. 1 : 11 שפיר = καλῶς (Aram.); Ps. 83 (84) : 7 עטה = διδόναι (Arab.); zoo wellicht ook Iob 14 : 12 בלתי לא יקיצו = οὐ μὴ συρραφῇ van het Arabisme קיץ breken (vgl. Jes. 7 : 6), „zoolang de hemel niet vergaat"; 12*c* ontbreekt in de vóórhexaplarische teksten en is vermoedelijk in MT. secundair. Natuurlijk verdienen daarbij de etymologieën der vertalers volstrekt niet altijd vertrouwen; dikwijls echter vormen zij waardevolle suggesties voor andere plaatsen. Wanneer de vertaling bv. in het eerste vers van Obadjah in het Hebreeuwsche woord ציר het Arabisme voor schaapskooi vinden, dan is dat zeker een foutieve interpretatie. Zij geeft echter steun aan de gissing van Nowack dat in Micha 2 : 12 moet worden gelezen בַּצִּרָה: „in zijn schaapskooi" en dit voorbeeld zou met een niet gering aantal soortgelijke kunnen worden vermeerderd [17]).

4 — *De LXX en de geschiedenis van den Hebreeuwschen tekst* — Met de laatste voorbeelden bereiken wij het punt, waar feitelijk de wetenschappelijke belangstelling voor de LXX haar oorsprong vond: de vraag naar de waarde van de LXX voor de restitutie van den oorspronkelijken Hebreeuwschen tekst. Deze waarde werd door het onderzoek in de negentiende eeuw zeker overschat. Was het niet de gewoonte van Ferdinand Hitzig de oefeningen in Oud-Testamentische tekstcritiek bij zijn studenten in te leiden met de boutade: Meine Herren! Haben Sie eine Septuaginta? Wenn nicht, so verkaufen Sie Alles, was Sie haben und kaufen eine Septuaginta [18])! Men meende in de LXX een getuigenis te vinden van een Hebreeuwschen tekst, die eeuwen ouder was dan de Massoretische en die dus veel dichter moest staan bij den oorspronkelijken. Dit gunstige vooroordeel voor de waarde van de LXX als tekstcritisch hulpmiddel werd versterkt door de omstandigheid, dat de codices van de LXX veel ouder waren dan die van den M. T. In deze voorstelling brengt een tekshistorische wijze van beschouwing wel eenige correctie aan. Nog in de vijfde eeuw liepen blijkens de aanhalingen uit den Griekschen Bijbel bij Cyrillus en Theodoretus de recencies van de LXX sterk uiteen. Daarentegen zijn de afwijkingen van dat wat wij kennen als den M. T. bij Aquila en Theodotion uiterst gering — in de tweede eeuw was blijkbaar het proces van uniformeering en canonisatie van den M. T. reeds geheel voltrokken. De wijze waarop het exegetische systeem van Rabbi Aqiba in het begin van de tweede eeuw conclusies van groote draagwijdte trekt uit subtiele orthografische bijzonderheden van den M. T., rechtvaardigt de veronderstelling dat de canonisatie van dezen tekstvorm reeds geruimen tijd

[16]) Lijst van Aramaïsmen: J. G. EICHHORN: *Einleitung in das Alte Testament* I[4], Göttingen, 1823, blz. 469 vv. de probleemstelling staat bij E. NESTLE: *Septuagintastudien* VI, Maulbronn, 1911, blz. 14; over de boeken en studies van WUTZ, waarin zijn theorieën over de lexicografie der vertalers zijn verwerkt een samenvattend referaat van G. BERTRAM, ThR NF, 10, 1938, speciaal 150 vv.; over den Psalmencommentaar ook W. RUDOLPH, ThLZ 51, 1926; over: *Systematische Wege von der Septuaginta zum hebräischen Urtext* I, Stuttgart, 1937, de bespreking van P. KAHLE, ZDMG 92, 1938, 276 vv.

[17]) Over Iob 14 : 12 vgl. de fraaie studie van H. M. ORLINSKY: *The Hebrew and Greek Texts of Iob 14 : 12,* JQR NS 28, 1937 (ad Jes. 7 : 6, zie I. EITAN in HUCA 12—13, 1938, 57—58) en zie G. R. DRIVER: *Supposed Arabisms in the Old Testament,* JBL, 55, 1936 purpose to show that the LXX exhibits a number of translations which are explicable only from the cognate Semitic, especially the Arabic, languages; hetzelfde streven en een methodologische beschouwing ervan thans bij: D. W. THOMAS: *The recovery of Hebrew language,* dat mij helaas niet toegankelijk is. (Zie ZATW 57, 1939, 279[3]). Aramaïsmen in de vertaling van Jesaiah somt FISCHER op: *In welcher Schrift lag das Buch Isaias den LXX vor?* BZAW 56, 1930; in Jeremiah RUDOLPH ZATW 48, 1930, 281; in het Duodekapropheton KAMINKA: *Studien zur Septuaginta,* Frankfurt a.M., 1928, 38—42.

[18]) J. J. KNEUCKER in zijn inleiding bij F. HITZIG: *Vorlesungen über die biblische Theologie usw. des AT,* Karlsruhe, 1880, blz. 19[1].

eerder heeft plaats gevonden [19]). Wel vormt juist een confrontatie van de duidelijkheid waarmee de jongere vertalingen den M.T. weerspiegelen met de sterke verschillen, die er bestaan tusschen de LXX en den M.T., een der belangrijkste aanwijzingen voor het feit, dat de LXX nog teruggaat op een vóór-Massoretischen vorm van den Hebreeuwschen tekst. De bezwaren verbonden aan de reconstructie van dezen tekstvorm blijken echter veel grooter en het belang ervan van een geheel ander en veel relatiever gehalte dan het onderzoek in de negentiende eeuw meende. Uit de vooraangaande hoofdstukken zal duidelijk zijn geworden, hoe moeilijk het is de LXX te gebruiken, voor de restitutie van den Hebreeuwschen tekst, dien de vertalers voor zich hadden. De velerlei onzekerheid omtrent den oorspronkelijken tekstvorm van de LXX zelf; de verschillen van de vertalingstechniek die in de verschillende boeken optreden; het parafraseerende karakter, dat aan vele gedeelten der vertaling eigen is; de afwijkingen van het origineel, die de vertalers zich veroorloofden, hetzij uit gebrek aan inzicht in den Hebreeuwschen tekst, hetzij uit bewuste dogmatische correctuur — al deze factoren vormen evenzoovele belemmeringen bij het gebruik der LXX als hulpmiddel der oudtestamentische tekstcritiek. Aan elke poging den Hebreeuwschen tekst vast te stellen, dien de vertalers weergaven, dient een zorgvuldige analyse vooraf te gaan van samenhang, stijl en tendenz van de betreffende LXX-plaats. Maar zelfs daar, waar wij in een dergelijke reconstructie mochten slagen, zouden wij nog slechts voor een of meer bijbelplaatsen een tekstvorm hebben bereikt, waarvan geenszins zeker is, hoe hij zich tegenover den oorspronkelijken tekst verhoudt. Ten einde zich van deze verhouding rekenschap te geven moet men natuurlijk de mérites van den door retroversie uit de LXX gevonden Hebreeuwschen tekst van geval tot geval nauwkeurig afwegen tegen die van den M.T.; bovendien echter moet elke zoodanige plaats worden beschouwd in het licht van de wijdere algemeene probleemstelling: in hoeverre kunnen wij den aard en de waarde bepalen van den tekst der Hebreeuwsche bijbelexemplaren, die in Alexandrië in omloop waren in de laatste eeuwen voor onze jaartelling? Evenals van de hierboven besproken kwesties over de vóór-Massoretische uitspraak en grammatica geldt van deze probleemstelling en haar behandeling, dat zij: have been made possible largely through the new attitude developed by Kahle and his numerous disciples [20]).

Het spreekt vanzelf, dat de zeer gecompliceerde vraagstukken, die hiermee zijn aangeduid te dezer plaatse geen diepgaande behandeling kunnen vinden. Toch moeten enkele punten van algemeenen aard onder oogen worden gezien.

a — Daar waar de LXX een vertaling biedt, waarin op het eerste gezicht geenerlei logische zin te ontdekken valt, maar die bij nader inzien een f o u t i e v e vertaling blijkt te zijn van een van den M.T. afwijkenden Hebreeuwschen tekst, mogen wij het voor zeker houden, dat de vertalers inderdaad dezen van den M.T. verschillenden tekst voor zich hadden — immers, waar de vertaling op een misverstand blijkt te berusten is bewuste vrijheid tegenover of tendentieuze correctuur van het origineel uitgesloten. — Enkele instructieve voorbeelden mogen dit verduidelijken. Ps. 103 (104):17. ברושים *ἡγεῖται αὐτῶν* geeft geen zin, maar is blijkens Mi. 2 : 13 foutieve vertaling van בראשם, vermoedelijk gespeld ברשם. 1 k (1 S)1 : 5 אשה קשת רוח *γυνή ᾗ σκληρὰ ἡμέρα* = אשה קשת יום vgl. Iob. 30, 25, waarin רוח adem, wind beteekent vgl. Tseph. 2 : 2; Job 17 : 11; Hl. 2 : 17; 4 : 6 de juistverklarende glosse יום drong door in den M.T. — Bij een vergelijkende waardeering van op zichzelf staande verschillen tusschen den M.T. en den tekst der LXX mag ook niet uit het oog worden verloren de regel van den achttiende-eeuwschen theoloog en tekstcriticus J. A. Bengel: *lectioni proclivi praestat ardua*; wanneer één der te vergelijken teksten een veel

[19]) Over de differentiatie in de Grieksche teksten van de vijfde eeuw zie Hst. II en vgl. A. SPERBER: *Septuagint Recensions* JBL, 54, 1935; de uiterst geringe afwijkingen van den MT bij de jongere versiones: LÜTKEMANN-RAHLFS: *Hexaplarische Randnoten zu Isaias 1—16,* 1915, blz. 108, over de canonisatie van den (consonanten) tekst at least a generation before Akiba vgl. R. GORDIS, *Biblical Text,* 1937, blz. 46.

[20]) H. M. ORLINSKY in JQR, NS, 31, 1940, 63[7]; over de methode van tekstvergelijking principieele en mooi geformuleerde beschouwing bij H. M. ORLINSKY: *Iob 5 : 8 A Problem in Greek-Hebrew Methodology,* JQR, NS 25, 1935, 272.

voorkomenden stam vertoont of veronderstelt, de andere een zeldzamen, dan moet rekening gehouden worden met de omstandigheid dat Allerweltsworte gelegentlich weniger gebräuchliche Begriffe verdrängen. 1 S. 9.25 leest de M.T. וידבר; de LXX vertaalt *διέστρωσαν* = וירבד; in zulke gevallen maakt de lezing der vertaling aanspraak op eenig vertrouwen [21]).

b — De toepassing van een ander methodisch beginsel bij het vergelijken van de vertaling der LXX met den MT kan niet alleen van dienst zijn tot het vaststellen van den tekst, dien de vertalers op een bepaalde plaats voor zich gehad hebben, maar misschien ook eenigermate bijdragen tot beantwoording van de vraag naar het karakter van de Hebreeuwsche bijbelteksten, die in gebruik waren in Alexandrië ten tijde van de vertalers.

Daar waar de LXX overeenkomt met een afwijking, die ons v a n e l d e r s b e k e n d is, hetzij uit een in de massoretische aanteekeningen bewaard gebleven *varia lectio,* hetzij uit aanhalingen of interpretaties van een bijbelplaats in de apokryphe of rabbijnsche litteratuur, wijst zij ons den weg naar een tekstvorm, die inderdaad in omloop is geweest. In 1 S (R) 12 : 3 geeft de LXX: *ἐκ χειρὸς τίνος εἴληφα ἐξίλασμα καὶ ὑπόδημα; ἀποκρίθητε κατ' ἐμοῦ* een tekstvorm weer: ומיד מי לקחתי כפר ונעלים ענו בי die van MT verschilt, maar wordt weerspiegeld in het citaat bij Sir. 46 : 19. Bij Gen. 26 : 32 en zij vertelden hem: wij hebben water gevonden, luidt een opmerking in *beResjith Rabba* t. p.: wij weten niet of zij wel of geen water gevonden hebben. Het vermoeden, dat hier de onzekerheid tot uiting komt, of de tekst moet worden gelezen ויאמרו לו מצאנו מים, zoo de MT, dan wel ויאמרו לא מצאנו מים, wordt bevestigd door de vertaling der LXX: *οὐχ εὕρομεν ὕδωρ.* In Jes. 63 : 9 blijft de door Kethib gegeven *varia lectio* בכל צרתם לא צר onbegrijpelijk totdat de versie der LXX: *καὶ ἐγένετο αὐτοῖς εἰς σωτηρίαν ἐκ πάσης θλίψεως. οὐ πρέσβυς οὐδὲ ἄγγελος ἀλλ' αὐτὸς κυρίος ἔσωσεν αὐτοὺς* een Hebreeuwschen tekst ontsluit: ויהי להם למושיע בכל צרתם: לא צר ומלאך, פניו הושיעם (vgl. Ex. 33 : 14. 15; 1 S. 17 : 11). Conclusies bij het samengaan van de LXX met een of meer Palestijnsche Targûmim in afwijkingen van den MT worden bemoeilijkt door het paraphrastische karakter, dat al deze vertalingen evenals de LXX vertoonen en door de wel zeer bijzondere complicaties in de wordingsgeschiedenis, in de overlevering en in de onderlinge verhoudingen der tot ons gekomen Targûmim [22]). Of aan sommige gedeelten der LXX een Targûm of een met Targûmfragmenten geglosseerde Hebreeuwsche tekst ten grondslag lag, zooals Vannutelli veronderstelt, lijkt mij niet gemakkelijk te beslissen, ondanks plaatsen als Job 24 : 14 יקטל עני ואביון LXX: *παρέδωκεν αὐτοὺς εἰς σκότος;* ויהטל לחשיכא Aram: חשיכא = Hebr. עני יאביון [23]). Gemeenschappelijke afwijkingen van den MT in de LXX en in jongere vertalingen zooals met name de Peschitta kunnen worden verklaard uit invloed van de LXX op de jongere vertaling, maar ook uit het teruggaan van beide op een van den MT verschillenden vorm van den Hebreeuwschen tekst [24]).

Bijzondere aandacht verdient en geniet in dit verband de verhouding tusschen de LXX en den Samaritaanschen tekst van den Pentateuch. Waar de LXX in de Pentateuchvertaling afwijkt van den MT komt zij in honderden gevallen overeen met den Hebreeuwschen tekst der Samaritanen. De avontuurlijke theorie van Gaster, dat de LXX het product van Samaritaansche vertalers was [25]), schijnt te minder gerechtvaardigd sinds in Antinoë fragmenten

[21]) Over foutieve vertalingen als zeker spoor naar den Hebreeuwschen tekst der vertalers zie EHRLICHS *Psalmencommentaar,* 1905, ad Ps 104 : 17 vgl. MARGOLIS, JAOS 30, 1910, 303 en GORDIS: *Biblical Text,* 1937, blz. 57— over de usurpaties van *Allerweltsworte* zie de beschouwing bij G. BERTRAM ThR, NF 10, 1938, 155. — Over יום = wind, adem vgl. P. RUBEN: *Recensio und Restitutio,* London, 1936, blz. 269 en 481; over het getuigenis der LXX 2 S. 7.12, vgl. 1 Chr. 17.11 voor het verdringen van היה = uitgaan door יצא vgl. ib. blz. 98.

[22]) Na het overzicht over de geschiedenis der Targûmîm (met litteratuuropgave) van S. BIALOBLOCKI in Encyclopaedia Judaica, IV, 1930, 570 v.v. vgl. A. BAUMSTARK *Pešitta und palästinensisches Targum,* BZ 19, 1931, 257 vv. C. PETERS: *Peschitta und Targumim des Pentateuchs,* Le Muséon, 48, 1935 1 vv. id. *Pešitta-Psalter und Psalmentargum,* ib. 52, 1939, 275 vv.

[23]) P. VANNUTELLI a.w. RB 35, 1926, 28 vv.

[24]) Vgl. de critiek in SPERBER: *Septuaginta-Probleme,* 1929, blz. 59 op J. HÄNEL: *Die aussermasoretischen Übereinstimmungen zwischen der Septuaginta und der Peschitta in der Genesis,* BZATW, 25, Giessen, 1911.

[25]) M. GASTER: *The Samaritans,* London, 1925, blz. 112 vv. het is de vraag, of zijn theorie over den Palestijnschen oorsprong der LXX van den Pentateuch de degelijke bestrijding verdient van THACKERAY: *Some problems of the Greek OT,* 1927, blz. 21—31).

gevonden zijn van een Grieksche Bijbelvertaling der Samaritanen in Egypte, die wel sporen vertoont van den invloed der LXX — deze genoot blijkbaar een min of meer interconfessioneel gezag — maar toch geheel eigen wegen gaat[26]). Ernstiger discussie verdient zeker de meening van Kahle, — in primitieveren vorm was zij meer dan een eeuw geleden reeds door Eichhorn geopperd — dat de LXX gebruik maakte van een ouden vorm van den Hebreeuwschen tekst die dichter bij den Samaritaanschen stond dan de later door de Palestijnsche rabbijnen geautoriseerde tekst[27]). Sperber heeft nu zeer onlangs getracht van hieruit nog verder terug te dringen met behulp van een reeks belangwekkende hypothesen. Reeds vroeger had hij beproefd de verschillen in de morphologie van het Hebreeuwsch volgens het Tiberiaansche systeem en volgens de transcripties bij Origenes, enz. terug te brengen tot oorspronkelijke verschillen tusschen de Judæische en Israëlitische dialecten van den Bijbelschen tijd. Uitgaande van de veronderstelling, dat de MT een Judæische tekstrecensie voorstelt en de Samaritaansche Pentateuch een Israëlitische, vond hij ook in de differentiaties, die de parallelplaatsen in den MT zelf vertoonen, nieuwe sporen van Israëlitische en Judæische tekstvormen. Laatstelijk bracht hem een onderzoek van Origenes' Hexapla en andere citaten bij de kerkvaders tot het postuleeren van twee Grieksche vertalingen in den tijd van Origenes: een oorspronkelijk Syrische volgens een Judæischen Hebreeuwschen tekst, een oorspronkelijk Alexandrijnsche volgens een Samaritaansch-Israëlitischen[28]). De theorieën van Kahle en Sperber kunnen misschien eenigen steun ontleenen aan het indrukwekkende betoog van Vincent, volgens hetwelk de oudste diaspora in Egypte van Noord-Israëlitischen oorsprong is, al blijft veel van de geschiedenis dezer nederzetting en van de verbindingen tusschen Zuid en Noord Egypte voorloopig voor ons verborgen[29]).

Wij hebben het punt bereikt, waar zich boeiende zij het nevelachtige vergezichten openen over de vóór-Massoretische vormen van den Bijbeltekst, maar waar ook de grootste voorzichtigheid is geboden. De overeenkomst van de LXX met den Samaritaanschen tekst waarvan wij uitgingen, is zeker frappant; in hoeverre zij de reconstructie wettigt van het teksttype, dat de vertalers voor zich hadden, verdient nadere bestudeering. Deze zal rekening moeten houden met allerlei kruisingen, die in het Alexandrijnsche teksttype zijn opgetreden (en ook door de mededeelingen van den Aristeas-brief worden verondersteld) alsmede met de omstandigheid, dat de vorm waarin de Samaritaansche Pentateuch ons is overgeleverd althans in bepaalde opzichten secundair is tegenover den MT en ook overigens volstrekt niet den indruk maakt van grootere authenticiteit[30])! Trouwens de richting, waarin zich het hier geschetste onderzoek beweegt schijnt te zullen leiden tot bevestiging eener slotsom, waartoe Nyberg voor eenige jaren is gekomen op grond van een vergelijking van den MT van Hosea met LXX en Peschitta: G und S gehen auf alte Vulgärrezensionen zurück, die unter den Diasporajuden im Umlauf waren, M bietet dagegen eine Sorgfältige auf gute alte Tradition zurückgehende Rezension, die sich zu den Diasporatexte etwa so verhält, wie die Klassikertexte der grossen alexandrinischen Philologen zu den Vulgärtexten der klassischen Autoren, die uns jetzt die ägyptischen Papyrusfunde zugänglich gemacht haben[31]). Verraadt niet ook de Aristeas-brief, al pleit hij voor het gehalte der LXX en de door haar gebruikte Hebreeuwsche manuscripten, in paragraaf 30 en elders het bewustzijn, dat de waarde van de in Alexandrië gangbare Hebreeuwsche teksten geringer was dan die van de Palestijnsche?

[26]) Vgl. de beschouwingen bij GLAUE en RAHLFS: *Fragmente einer griechischen Übersetzung des samaritanischen Pentateuchs,* MSU I, 2, Berlin, 1911.

[27]) KAHLE: *Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuchtextes* TSK 88, 1915, vgl. EICHHORN: *Einleitung* I[4], 1823, blz. 458.

[28]) A. SPERBER in HUCA XII—XIII, 1938, 149—153, vgl. de résumé's *The Bible in Israel and Judah,* JBL 56, 1937, II—III en *The Bible of the New Testament,* JBL 57, 1938 VI—VII; nog niet toegankelijk was mij *New Testament and Septuagint,* JBL 59, 1940, 193—293. Op het Judaeïsche (Jerusalemsche) karakter van den MT vestigt ook de aandacht H. S. NYBERG: *Studien zum Hoseabuche,* Uppsala, 1935, blz. 11 en 19.

[29]) A. VINCENT: *La religion des Judéo-Araméens d'Éléphantine,* Paris 1937 speciaal blz. 360 vv.

[30]) Sommige van de argumenten van Ch. HELLER: *ha-Nusach ha-sjomrôni sjel ha-Thorah,* Berlin, 5684 (1924) voor het secundaire karakter van den Samaritaanschen Pentateuch zijn inderdaad indrukwekkend.

[31]) NYBERG: *Das Tekstkritische Problem des AT,* ZATW 52, 1934, 254.

V — DE TAAL DER SEPTUAGINTA

Nadat wij ons rekenschap hebben gegeven van de tekstgeschiedenis der LXX, van haar oorsprong en van den aard van den Hebreeuwschen tekst dien de vertalers voor zich hadden, schijnt de baan vrij tot een onderzoek van de vervorming en vergrieksching, die de Bijbel in de LXX heeft ondergaan. Bij wijze van overgang hiertoe zal moeten dienen een kort woord over een voor enkele decenniën veel besproken kwestie: die van de taal der LXX.

Thackeray heeft erop gewezen, — hierboven was daarvan al even sprake — dat ook deze kwestie eigenlijk een aparte bespreking vereischt voor de verschillende onderdeelen der vertaling. Hier kan daaraan niet worden gedacht en kunnen alleen de algemeene problemen worden aangeduid.

a — Aan het einde van de vorige eeuw, toen men eenerzijds nog onder invloed van de leer der inspiratie aan den Bijbeltekst een heel bijzonder karakter toekende en anderzijds aan elken Griekschen tekst den maatstaf aanlegde van een streng Atticistisch purisme, heerschte onder de theologen, bestudeerders van het N.T. een *communis opinio,* dat de taal van den Bijbel een heel eigen idioom vertoonde, wemelend van Hebraïsmen en verschillend van het Grieksch buiten den Bijbel. Toen men ten gevolge van de vondsten van talrijke papyri, de *koinè,* het in het Hellenistische Egypte gesproken Grieksch, beter ging leeren kennen, kwam in deze opvattingen een kentering. Deissmann toonde aan, dat de taal van LXX en N.T. in woordkeuze niet veel anders is dan koinè-Grieksch, Thumb betoogde hetzelfde voor grammaticale en syntactische verschijnselen; beiden slaagden erin voor vele wendingen, die op het eerste gezicht den indruk van typische Hebraïsmen maakten, in de papyri en ook in het Nieuw-Grieksch parallelen te vinden. Geheel tot stilstand gekomen is dit streven nog niet; ten onzent heeft Hesseling den zuiver Griekschen oorsprong betoogd van uitdrukkingen, die met goeden schijn van recht vóórdien altijd naar het domein van het Bijbelsche Grieksch verwezen waren[1]). Dat deze beschouwingswijze vruchtbaar kan zijn ook ten opzichte van in het voorafgaande besproken punten moge blijken uit een enkel voorbeeld. Ps. 127. (128): 2 biedt de LXX overlevering voor יגיע כפיך twee versies G^V *τοὺς πόνους τῶν κορπῶν σου* en G^B *τοὺς καρπους τῶν πόνων σου*. Op het eerste gezicht schijnt de lezing uit G^B juist en die in G^V een zinnelooze omzetting ervan; een blik in het woordenboek der papyri van Preisigke ontwaart direct dat *καρπός* op twintig of meer plaatsen in de papyri voorkomt als 'handpalm, hand' vgl. LXX I R. 5 : 4, Pr. 31 : 20 — zoo blijkt de lezing in G^B de letterlijke en oorspronkelijke vertaling van יגיע כפיך, die door het misverstand van latere afschrijvers werd vervormd tot die van G^V [2]).

b — Daartegenover staat in de LXX een niet gering aantal Hebraïsmen en Aramaïsmen. Gedeeltelijk waren die inhaerent aan de taal, die in de omgeving der vertalers en door henzelf werd gesproken — voortgezet onderzoek heeft aangetoond, dat in de *koinè* allerwegen elementen zijn doorgedrongen uit de talen, die inheemsch waren in de landen, waarin zij was verbreid: hierbij vormde de taalkring der Egyptische Joden geen uitzondering, wat in de LXX lexicologische Hebraïsmen ten gevolge heeft: zoo wordt גר herhaaldelijk weergegeven door *γειωρας* een verbastering van het Arameesche גיורא ook woordformaties als door

[1]) Voor de evolutie van het probleem blijven instructief de referaten van DEISSMANN in de oude serie van de ThR tusschen 1898 en 1912. Standardworks: A. DEISSMANN: *Bibelstudien,* Marburg, 1895; *Neue Bibelstudien,* Marburg, 1897; *Hellenistisches Griechisch* in *Herzog-Hauks RE. des Protestantismus*[3] VII. 1899, 627 vv.; *Licht vom Osten*[4], Tübingen, 1923, blz. 48—115; A. THUMB: *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus,* Strassburg, 1901, blz. 120 vv, 174 vv. — Als voorbeeld van de methode is interessant: D. C. HESSELING: *Τί ἐμοι καί σοι* Donum Natalicium Schrijnen, Nijmegen, 1929, blz. 665 vv. Naast de grammatica's (voor LXX, NT en papyri) is als lexicologisch hulpmiddel onschatbaar: J. H. MOULTON en G. MILLIGAN: *The vocabulary of the Greek Testament,* London, 1914—1929, waar de bijbelsche woordenschat is besproken in het licht van tallooze uit de papyri verzamelde parallelen.

[2]) Vgl. A. RAHLFS: ThLZ 55, 1930, 105.

ἀςτίρων ᶜaltaarᵓ en *σπλαχνίζειν* ᶜzich ontfermenᵓ als letterlijke vertaling van רַחֵם ᶜinnerlijk bewogen zijnᵓ schijnen van Joodsch Hellenistischen oorsprong [3]). Bovendien kan men zich niet onttrekken aan den indruk, dat typische formuleeringen: von den LXX oft ohne Rücksicht auf das gesprochene Griechisch dem Original nachgebildet sind; dit leidt tot syntactische, phraseologische en stilistische Hebraïsmen. *ἐγένετο* of *καὶ ἐγένετο* als weergave van den zéér verbreiden zinsaanhef ויהי, het gebruik van *προσπϑέναι* voor het adverbiale יסף naast een ander verbum — iets nogmaals doen; *διδόναι* in den zin van *τιδέναι* in verbindingen als *δώσω σε ὑπεράνω* zijn typisch-Bijbelsche wendingen, die op hun beurt weer het taaleigen van het Hellenistische Jodendom beïnvloeden; Hebraïsmen als *μετὰ δύο ἔτη ἡμερῶν* I Mcc. I : 29 en *σφόδρα σφόδρα* Jud. 4.2 vormen één van de sporen, die in geschriften, als Judith en I Mcc. den weg wijzen naar het verloren Hebreeuwsche origineel [4]).

Naturulijk waren Deissmann en Thumb nooit zoo ver gegaan de aanwezigheid van Semitismen in de LXX geheel te loochenen. Doordat echter hun opvatting een reactie was, was hun streven erop gericht den omvang van het Semietische element zoo klein mogelijk voor te stellen. En degene, die zich verdiept in de boeiende studies van hen en hun volgelingen ontkomt niet gemakkelijk aan het gevaar de mate van Hebraïseering van het Grieksch der LXX te onderschatten. Zeker is het moderne onderzoek erin geslaagd te bewijzen, dat tal van uitdrukkingen, die vroeger golden als Hebraïsmen en Aramaïsmen kunnen worden verklaard als voortbrengselen van de Grieksche volkstaal of als product eener inwendige Grieksche ontwikkeling. Men mag niet uit het oog verliezen, dat een bijzondere veelvuldigheid van bepaalde verbindingen in den Griekschen Bijbel als Semietisme mag worden aangemerkt, ook wanneer zij sporadisch voorkomen in buiten-Bijbelsche teksten. Ook al vertoont een papyrus een enkele maal de constructie *εἶναι εἰς*, dan is de groote verbreidheid ervan in den Bijbel toch wel degelijk te verklaren uit den invloed van het ...ל היה en ook de talrijke voorbeelden van *οὐ* gevolgd door een futurum als prohibitief mogen gelden als Hebraïsme [5]).

c — De moeilijkheden, die de oudste poging een Semietisch boek over te brengen in een Westersche taal, met zich meebracht, dwong de vertalers vaak Grieksche woorden te gaan gebruiken in een zin, die van huis uit vreemd er aan was. Op deze interessante zijde van de Hebraïseering van het Grieksch is laatstelijk Bolkestein ingegaan, toen hij het probleem stelde in hoeverre in de LXX griechische Worte zu einer Bedeutung umgebogen wurden, die von ihrer ursprünglichen wesentlich abwich [6]). Hij heeft dit verschuivingsproces onderzocht voor de termen op het gebied van menschlievendheid, weldadigheid en armenzorg; een enkele maal is hij misschien aan het gevaar van overscherpe interpretatie niet geheel en al ontkomen. Dat neemt niet weg, dat zijn belangwekkend onderzoek zeker voortzetting verdient voor termen, die liggen op andere gebieden van het menschelijke en speciaal van het religieuze

[3]) Bijzonder fraai èn door de souvereine beheersching der stof, èn door de ᶜimpartialitéᵓ, waarmee zoowel nieuw-Grieksche elementen als Hebraïsmen in de taal der LXX worden nagespeurd, is J. PSICHARI: *Essai sur le grec de la Septante,* REJ, 55, 1908. vgl. THACKERAY: *A Grammar of the Old Testament in Greek* I, Cambridge, 1909, blz. 25—55, over de Grieksche en niet-Grieksche elementen in de koinè, vgl. bv. de samenvatting F. M. ABEL; *Coup d'oeil sur la Koine,* RB 35, 1926. — Een opsomming van velerlei realia, die in den Griekschen Bijbel door oude en nieuwe woorden van niet-Griekschen oorsprong zijn weergegeven bij M. AUERBACH: *De vocibus peregrinis in Vetere et Novo Testamento Graeco obviis* (Eos Supplementa 7) Leopoli 1930.

[4]) Het citaat is ontleend aan de belangwekkende beschouwing van M. DIBELIUS over M. JOHANNESSOHN: *Das biblische καὶ ἐγένετο* (Göttingen 1926) in Gnomon 3, 1927, 646 vv. Over syntactische, phraseologische en stilistische Hebraïsmen vgl. R. HELBING: *Der Kasussyntax der Verba bei den Septuaginta,* Göttingen, 1928. Inleiding, die echter blz. VII met het erkennen van Semietismen zeer behoedzaam is. Als bewijs voor het Hebreeuwsche coloriet der vertaling heeft men zich beroepen op de stijlverschillen tusschen den proloog van Sirachs kleinzoon en zijn vertaling.

[5]) Voor mijn formuleering, dat ᶜbijzondere veelvuldigheid van bepaalde verbindingen in den Griekschen Bijbel als Semietisme mag worden aangemerktᵓ vond ik achteraf een waardevollen steun in de prachtige uiteenzetting van THACKERAY (ten deele in naam van MOULTON) *Grammar* I, 1909, blz. 29.

[6]) H. BOLKESTEIN: *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum,* Utrecht, 1939, blz. 426 vv.

leven en denken. Op één voorbeeld van bijzondere vermaardheid zij hier de aandacht gevestigd. *δόξα* beteekent in het Grieksch: *opinio*; subjectief: de meening, die ik heb, objectief de meening, die men over mij heeft, dit laatste gewoonlijk *in bonam partem*: de goede roep, roem. Door deze laatste beteekenis wordt het in de LXX aequivalent voor כבוד, dat nooit *opinio* kan beteekenen, maar dat uitdrukt: òf dat wat aan den mensch aanzien verleent, eer òf: de heerlijkheid Gods, die zich openbaart in Zijn schepping en in Zijn daden. Ein Begriff des Denkens und Meinens, zu dessen Inhalt alle Schwankung menschlichen Vermutens gehört ist die Aussage des Objektivums schlechthin geworden der Gotteswirklichkeit [7]). Hier wordt iets zichtbaar van de geweldige klove, die in de Grieksche vertaling van den Bijbel moest worden overbrugd tusschen het geloof in het absolute van den Semietischen geest en het verstandelijke relativeerende denken van den Griekschen. Maar hiermee zijn wij reeds van de taalhistorische probleemstelling overgegaan tot de cultuur-historische.

VI — HELLENISEERING EN ACTUALISEERING VAN DEN BIJBEL IN DE SEPTUAGINTA.

I — *Vormen van Helleniseering in de* LXX — Nadat in het vorige een overzicht is beproefd van de philologische problemen, waarvoor de LXX stelt, volge hier nog een beschouwing over het godsdienst-historische vraagstuk, dat in het centrum staat van het moderne LXX-onderzoek. Als document van wat er leefde in het Alexandrijnsche Jodendom van den Hellenistischen tijd is de LXX van heel bijzondere waarde. Door de vertaling werd het woord van den Bijbel getransponeerd in een voorstellingenwereld en begrippensfeer, volkomen verschillend van die waarin het was ontstaan. De moderne onderzoeker nu, wordt geboeid door het probleem in hoeverre voor de auteurs van de LXX en voor de vroegste lezers resp. hoorders aan den Griekschen tekst andere associaties waren verbonden, dan die welke wetgever en profeten, psalmen- en spreukdichters bij hun tijdgenooten hadden willen opwekken met het oorspronkelijke Hebreeuwsche woord [1]).

Een behandeling van dit probleem moet opereeren met twee onbekenden. Eenerzijds dient te worden bedacht — wat bij dergelijke onderzoekingen te vaak uit het oog wordt verloren — dat hetgeen wij gewend zijn te betitelen als de grondbeteekenis of de associaties van het oorspronkelijke Hebreeuwsche woord in veel gevallen niet meer is dan het resultaat van de moderne philologische en *begriffsgeschichtliche* methoden van onderzoek, geenszins verheven boven twijfel of boven de tijdelijkheid van elke opvatting uit een bepaald stadium eener wetenschap [2]). Anderzijds zijn de graden van bewustheid in het vervormingsproces, dat zich voltrekt bij de Grieksche weergave van den Hebreeuwschen tekst, zéér verschillend en de moderne onderzoeker, die toegerust met het apparaat eener historische philologie de voorstellingenwereld der vertalers tracht te omlijnen, loopt uiteraard gevaar in de vertaling meer te vinden dan erin ligt.

Natuurlijk kan in vele gevallen een verschil tusschen de associaties van de Grieksche vertaling en die van den oorspronkelijken Hebreeuwschen tekst worden geconstateerd. Wanneer wij deze verschillen globaal trachten te rubriceeren en daarbij willen voortschrijden van de lagere graden van bewustheid bij het vergriekschen tot de hoogere, dan zouden wij komen tot drie categorieën: semaseologische, sociologische en dogmatische.

[7]) Over *δόξα* vgl. de beschouwingen van G. KITTEL in het *Theologisches Wörterbuch zum NT.* II, 1935, blz. 245 vv. en de daar geciteerde werken van SCHNEIDER, G. KITTEL en vooral van H. KITTEL.

[1]) Klassiek voor het godsdiensthistorische probleem, hoewel met eenige overschatting der vergrieksching: A. DEISSMANN: *Die Hellenisierung des semitischen Monotheismus* NJb. 17, 1903 (ook afzonderlijk, Leipzig, 1903).

[2]) Aan het gevaar de mate van bewustheid in de associaties, die aan het Hebreeuwsche woord voor den mensch uit de bijbelsche en Hellenistische wereld waren verbonden, eenigszins te overschatten, lijkt mij de prachtige studie van W. S. VAN LEEUWEN: *Eirene in het Nieuwe Testament,* Wageningen, 1940 niet overal geheel te zijn ontkomen.

a — De vertaler, wiens moedertaal het abstracte Grieksch was, begreep soms den hyperconcreten Hebreeuwschen tekst niet of hij bereikte in het Grieksch een grootere verfijning en nuanceering. Enkele voorbeelden uit overtalrijke: In het Hebreeuwsch vloeien de begrippen zonde en straf ineen: Zoodra de zonde is begaan staat zij op in den vorm van het dreigende ongeluk. Zoo luidt Nm. 32 : 23 in letterlijke vertaling: en weet, dat Uw misdrijf U zal weten te vinden! De vertaling brengt hier een voor het Grieksch noodzakelijke differentiatie teweeg: *γνώσεσθε τὴν ἁμαρτίαν ὑμῶν ὅταν ὑμᾶς καταλάβῃ τὰ κακά.* Het Hebreeuwsche למד beteekent: zich gewennen aan iets. Zoodra men als vertaling van het: opdat zij zich eraan zullen gewennen Mij te vreezen in de LXX leest: opdat zij leeren (*ὅπως μάθωσιν*) Mij te vreezen, voelt men zich onwillekeurig herinnerd aan het specifiek Grieksche probleem of de deugd leerbaar is (*μάθησις*). Het Hebreeuwsche בֶּן in den status constructus geplaatst vóór een soortbegrip drukt uit het behooren tot een bepaald genus. בן אדם het menschenkind, karakteriseert den mensch of ook één mensch als de nietige creatuur van geheel andere orde dan al wat goddelijk is; wanneer dit in het Grieksch vertaald wordt als *υἱὸ ἀνθρωπου,* de zoon des menschen, vindt een individualiseering plaats in een mate en een tempo, waartoe in het Hebreeuwsch de mogelijkheden niet waren gegeven [3]).

b — Deissmann heeft erop gewezen, dat vele door de vertalers gebruikte termen niet alleen in de papyri veelvuldig voorkomen, maar daar ook een speciale technische beteekenis hebben. Door het gebruik van zulke technische termen bereiken de vertalers meer of minder bewust een transpositie uit de oude Bijbelsche sfeer in de Hellenistische. In Jes. 19 : 2 is sprake van een onderlinge verdeeldheid van de steden en koninkrijken van Egypte; in de LXX worden wij verplaatst naar de sfeer van de Ptolemæische districtsindeeling door het *πόλις ἐπὶ πόλιν καὶ νόμος ἐπὶ νόμον.* De aandrijvers van Ex. 5 : 6, 10 en 13 worden getransformeerd in de *ἐργοδιῶκται* van de heerediensten in het Hellenistische Egypte, van wie zij misschien inderdaad het oud-Egyptische voorbeeld zijn. En de volle draagkracht van de weergave *ἀντιλήμπτωρ* die de LXX met voorliefde gebruikt voor de woorden en beelden, waarmee met name in de Psalmen God wordt geteekend als toevlucht, beseffen wij ten volle, wanneer wij in een papyrus lezen, dat koning en koningin *καταφυγή* en *ἀντιλήμπτωρ* worden genoemd van iemand, die een verzoekschrift indient. Laatstelijk heeft Ziegler een geheele reeks van termen, ontleend aan den landbouw, het handwerk en vooral het rechtsleven van het Hellenistische Egypte, in de LXX van Jesaiah verzameld en toegelicht, met de motiveering: Viele Ausdrücke und Wiedergaben sind erst vom alexandrinischen Hintergrunde aus recht verständlich und enthalten dadurch eine schärfere begriffliche Bestimmung [4]).

c — In niet weinige gevallen echter waren het niet min of meer onwillekeurige factoren van semaseologischen en sociologischen aard, maar bewuste dogmatische overwegingen die de vertalers hebben geleid. Deze dragen ten deele een apologetisch karakter. Een merkwaardig staaltje van apologetica vormen de Alexandrijnsche toevoegingen in de Palestijnsche vertaling van Esther. Haman als aanklager der Joden word *ὁ Μακεδὼν* en de inlasch van het door den Perzischen koning tot uitroeiing van de Joden uitgevaardigde edict (na 3 : 13) bevat een rechtvaardiging, waarin alle Hellenistische beschuldigingen van het separatisme, den menschenhaat en de politieke onbetrouwbaarheid der Joden voorkomen, — zij worden stuk voor stuk weergelegd in den tweeden ingevoegden brief, des konings (na 8: 12), die voor de zaak der Joden tegen Haman partij kiest [5]). De Joden in het Hellenistische milieu werden bij voort-

[3]) Vgl L. BAECK: *Der Menschensohn* MGWJ 81, 1937, thans ook in: *Aus drei Jahrtausenden,* Berlin 1938.

[4]) DEISSMANN in *Bibelstudien,* 1895; *Neue Bibelstudien,* 1897, *Licht vom Osten*[4] 1923. J. ZIEGLER: *Untersuchungen zur Septuaginta des Isaias,* AA XII, 3, Münster 1934, blz. 175 vv. (het citaat op blz. 178).

[5]) Over *δαίμων* uit eenigszins anderen gezichtshoek aanduidingen bij W. FOERSTER, Th.Wb.zNT, II, 1935 s.v. blz. 12. Over de toevoegingen bij Esther vooral E. STEIN: *Un essai d'adaptation de la fête de Pourim dans l'Alexandrie hellénistique,* REJ 99, 1935.

during beschuldigd van minachting voor de Grieksche goden. Een dergelijk verwijt meende de vertaler te pareeren, die het „God moogt gij niet verwenschen" van Ex. 22 : 27 weergaf door: *θεοὺς οὐ κακολογήσεις.* Zijn bedoeling wint nog aan duidelijkheid wanneer wij in Spreuken 27 : 13 lezen: neem hem in gijzeling, omdat hij zich inliet met een vreemde vrouw, en in de vertaling der LXX ter plaatse: *ὑβριστὴς ὅστις τὰ ἀλλοτρια λυμαίνεται.* Uit soortgelijke motieven moet worden verklaard, dat ter aanduiding van booze geesten, etc. altijd *δαμόνιον* wordt gebruikt, met vermijding van het oud-Grieksche *δαίμων*; dit was juist in de Alexandrijnsche omgeving, waar de *'Αγαθὸς δαίμων* werd vereerd, te zeer vervuld van positief religieuzen inhoud. Soms zijn de overwegingen niet van direct apologetischen aard, maar schroomt het monotheïstische gevoel der vertalers religieuze termen uit de heidensche omgeving te gebruiken voor de Bijbelsche begrippen; zoo wordt de tempel nooit *ἱερόν* genoemd maar steeds *ἅγιον,* een aan God gewijd altaar *θυσιαστήριον* en niet *βῶμος.*

2 — *Hellenistische theologie der* LXX — Hiermee raken wij vanzelf de vraag, of het mogelijk is een theologie van de LXX te reconstrueeren. Uiteraard stellen zich hier groote moeilijkheden in den weg. Een deductieve methode kan niet worden gevolgd omdat wij uit de eeuwen, waarin de LXX is ontstaan niet beschikken over buiten haar gelegen getuigenissen van het Joodsch Hellenistische leven en denken. De LXX zelf echter is een verzamelbekken van vertalingen door vele en velerlei handen; de gebondenheid aan den oertekst die een vertaling nimmer geheel zal kunnen verloochenen, ontneemt haar altijd eenigermate haar beteekenis als document eener zelfstandige theologie. Bovendien zijn vele van de op bijzonder hoog peil staande verhandelingen over de theologie der LXX niet altijd ontkomen aan het gevaar meer te vinden in de vertaling dan de vertalers bedoelden. De meeste ervan zijn afkomstig van Nieuw Testamentici en wortelen in de belangstelling voor de vraag in hoeverre de LXX een wegbereiding vormt voor het oudste Christelijke denken [6]). De vertalers echter waren daar waar zij theologiseerden Joodsche theologen. Zoo komt het, dat de prachtige bijnan onuitputtelijk monographieën in het *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament,* waarin de beteekenisovergangen van het Hebreeuwsche naar het Hellenistische woordbeeld worden behandeld en speciaal de in menig opzicht voortreffelijke studies van Georg Bertram vaak eenigszins ertoe neigen aan de vertalers theologoumena toe te schrijven, waarvan deze zich zeker niet bewust zijn geweest en tot welker constructie de moderne geleerden zijn gekomen vanuit het gezichtspunt der oud-Christelijke gedachtenwereld. Reeds de helaas jonggestorven Flashar had jaren geleden erop gewezen, dat „was (die Übersetzer) in der Übersetzung zum Ausdruck bringen wollten etwas ganz Anderes gewesen sein kann, als das was heidnische und später christliche Griechen aus ihr herauslasen" [7]). Dit streven naar een scheiding tusschen dat wat de auteurs met hun vertaling beoogden en dat wat het latere Joodsche heidensche of Christelijke denken erin las, moet worden gewaardeerd als eenige basis, waarop een werkelijke reconstructie van een theologie der LXX mogelijk is. De beschrijving van de theologie der vertalers zal — zooals die van iedere Joodsche theologie — gegroepeerd moeten worden, om de begrippen: God, Israël — hierbij ook de Messiaansche idee als nationale verlossingskracht — en Thorah [8]). Uiteraard verbiedt de plaatsruimte mij uit het voor deze begrippen verzamelde materiaal meer te doen dan enkele losse grepen.

a — G o d — De klove tusschen den al-eenigen God en elke afgoderij is in den Griekschen tekst der LXX even diep en onoverbrugbaar als in den Hebreeuwschen tekst van den Bijbel zelf. Voor niet minder dan veertien begrippen van afgoderij kiest de LXX als vertaling *εἴδωλον* dat in het Grieksch al vroeg wordt gebruikt als synoniem van *ψεῦδος* en dat door Plato in

[6]) Min of meer programmatisch: G. BERTRAM: *Septuaginta und Urchristentum* ThBl 4, 1925.

[7]) M. FLASHAR: *Exegetische Studien zum Septuagintapsalter,* (zeer waardevol) ZATW 32. 1912. 90.

[8]) Voor God, Israel en Thorah als de trits der grondbegrippen eener Joodsche theologie vgl. M. KADUSHIN: *The Theology of Seder Eliahu,* New York, 1932 en *Organic Thinking,* New York, 1938.

bewuste tegenstelling tot εἴδεα en παράδειγματα gebruikt wordt ter aanduiding van het niet-werkelijke, niet-bestaande.

Het concrete Godsbegrip van den Bijbel, ondergaat echter een zekere abstraheering naar het philosofische toe. De weergave van de Godsbenaming door ὁ ὤν is de regelrechte voorbereiding van de latere Hellenistische uiteenzetting in Sap. Sal. 13 : 1 vv. [9]). Karakteristiek voor de LXX is verder het vermijden van anthropomorphismen en anthropopathismen. Dat de vaak voorkomende metaphoor van God als Rots of Steen op geen enkele plaats letterlijk wordt vertaald wortelt misschien ten deele in het apologetische streven ook den schijn van instemming met steenvereering te ontgaan [10]). Het gedurfde beeld in Jes. 8 : 14, dat God een steen des aanstoots en een struikelblok noemt voor het afvallige Israël wordt in de LXX van een negatie voorzien en ook overigens duchtig vervormd; het: „gij zoudt verlangen naar het werk Uwer handen" in Iob 14 : 15 wordt „versmaad het werk Uwer handen niet". In de geweldige worsteling tusschen de voorstellingen van den verheven en die van den nabijen, gemeenzamen God, die door de geschiedenis van het Jodendom gaat van den Bijbel tot het Chassidisme, beteekent de vervorming in de LXX een vergrooting van afstand [11]). Een gevolg hiervan is, dat de verbondenheid tusschen God en geschiedenis, die zoo kenmerkend is voor de Bijbelsche voorstellingenwereld in de LXX wel eenigszins wordt ondermijnd. 'Het werk des Heeren' is vaak voor den profeet of den psalmist zonder meer Gods ingrijpen in de geschiedenis; niet aldus voor den Hellenistischen vertaler. In Ps. 90 (89) : 16 heeft de LXX het: openbaar Uw werk aan Uw dienaren vervormd tot: „zie neer op Uw werk en Uw dienaren". In den Hebreeuwschen tekst van Jes. 41 : 1 vv. ontbiedt de Heer der wereldgeschiedenis Cyrus, die de koningen der aarde velt, in de LXX ter plaatse roept God de gerechtigheid op en legt haar voor aan de volkeren, zoodat de koningen verbijsterd hun wapens ter aarde werpen.

Van hieruit kunnen wij iets onderscheiden van den overgang, dien het begrip: openbaring in de LXX doormaakt. In het Hellenistische Jodendom komt naast den absoluten theocentrischen geest der bijbelsche openbaring onder invloed van den Griekschen geest min of meer onbewust een anthropocentrische beschouwingswijze. Voor de bijbelsche begrippen, die een vorm van Godsopenbaring uitdrukken treedt in de LXX soms παιδεία — een karakteristiek voorbeeld biedt Am. 8 : 8, waar God Zijn παιδεία openbaart aan Zijn dienaren, de profeten — maar ook termen, die de religieuze belevenis van den mensch moeten weergeven; bepaalde ethische kwalificaties: ἀλήθεια, ἔλεος, δικαιοσύνη krijgen min of meer de beteekenis van religie; ὅτι ἔλεον καὶ ἀλήθειαν ἀγαπᾷ κύριος ὁ θεός luidt in de LXX in sterke afwijking van den Hebreeuwschen tekst Ps. 83. (84) :12! Naast dit ethische begrip religie staat het numineuze, waarvoor φόβος, θαμῦα en ἔκστασις worden gebruikt; laatstgenoemd woord komt vierentwintigmaal voor elf Hebreeuwsche woorden, ἐξίσταναι vijfenzestigmaal voor dertig Hebreeuwsche woorden: hier komt duidelijk tot uiting de creatieve kracht van de theologie der vertalers [12]).

b — Israel — Het zelfbewustzijn van de Alexandrijnsche Joden in hun vreemde omgeving vond zijn schriftuurlijke staving in de vertaling λᾶός die nog iets vaker voorkomt dan het correspondeerende עם in den M.T. en die wordt gebruikt om het Godsvolk aan te duiden

[9]) Ik ben niet zeker, of het juist is dit ὁ ὤν in Jer. 1 : 16; 14 : 13; 39 : 17 (MT 32 : 17) *per coniecturam* te elimineeren, zooals A. RAHLFS doet. Trouwens ook bij zijn keuze uit de varianten in Jer. 3 : 19 (zie verder) vraagt men zich af, of zijn tekstconstitutie, die berust op een eerbied afdwingende beheersching van het heele tekstcritische materiaal, met de godsdiensthistorische factoren wel overal voldoende rekening houdt.

[10]) Vgl. M. FLASHAR: ZATW 32, 1912, en ook G. BERTRAM: *Der Sprachschatz der Septuaginta und der des hebräischen Alten Testaments* ZATW 57, 1939.

[11]) Men vergelijke eenerzijds J. HEMPEL: *Gott und Mensch im Alten Testament* BWANT III, 2², Stuttgart, 1936, anderzijds bv. de mooie uiteenzettingen van O. WOLFSBERG: *Zur Zeit- und Geistesgeschichte des Judentums,* Zürich, 1938 blz. 132 vv.

[12]) G. BERTRAM: *Der Begriff Religion in der Septuaginta,* ZDMG 88, 1934, vgl. ook *Der Begriff Erziehung in der griechischen Bibel* in Imago Dei, Giessen, 1932, en *Die religiöse Umdeutung altorientalischer Lebensweisheit in der griechischen Übersetzung des Alten Testaments.* ZATW. 54. 1936.

tegenover de ἔθνη גוים: λᾶός bracht uit het epos een verheven bijna gewijden klank mee. Opmerkelijk is, hoe 'Ισραηλ als volksaanduiding in het niet-religieuze gebruik wordt verdrongen door 'Ιουδαιοι een vergelijking van het Alexandrijnsche 2 Mcc. met het Palestijnsche 1 Mcc. stelt dit helder in het licht [13]).

De nieuwe associaties die in de LXX in het begrip Israël worden gebracht betreffen vooral het diaspora-bewustzijn der vertalers. Voor een aantal Hebreeuwsche woorden, die ongeluk en strafgericht uitdrukken, treedt in de LXX het begrip diaspora in de plaats: So hat die LXX den furchtbaren Ernst aller hebräischen Ausdrücke die das göttliche Strafgericht über Israel schonungslos aufdecken mit dem Schleier des Wortes Diaspora verhüllt [14]). Misschien vindt dit streven ook zijn uitdrukking in de weergave van Jes. 1 : 27. ציון במשפט הפדה μετὰ γάρ κρίματος σωθήσεται.

Het zendingsbewustzijn der diaspora is zóó sterk dat het welhaast een Messiaansch ideala van de Hellenistische vroomheid mag worden genoemd. Bertram heeft bij verschillende gelegenheden plaatsen verzameld, waar dit ideaal zonder dat in den MT erop gezinspeeld is door de LXX tot uitdrukking wordt gebracht [15]), een aantal van dergelijke plaatsen heb ik echter in zijn beschouwingen gemist. Soms wordt het gevoel tot uiting gebracht van Israels apostolaat onder de volkeren, zooals Jer. 3 : 19 ὅτι τάξω σε εἰς ἔθνη (het εἰς τέκνα van cod. A is wel correctie volgens MT) vgl. Jes. 49 : 5, Mal. 2 : 9; elders wordt de verwachting ingeschoven, dat de heidenen het Joodsche volk en zijn God zullen opzoeken, zoo bv. Am. 9 : 12, daarnaast ook Jes. 54 : 15 ἰδοὺ προσήλουτοι προσελεύσονταί σοι δι' ἐμοῦ καὶ ἐπὶ σὲ καταφεύξονται en misschien nog frappanter Jes. 41 : 25, hier spreekt de MT. van het ontbieden van Cyrus, die Gods Naam zal aanroepen, de LXX vertaalt: Uit Noorden en Oosten roep Ik samen, die met Mijn Naam zullen worden genoemd. Naast dit zendingsbewustzijn vinden wij uitingen van een treffend Tsionsverlangen: de weergave van Jes. 18 4: veiligheid zal er heerschen in Mijn stad! en Ps. 56 (55) : 1: voor het volk dat verre van het heiligdom leeft! mogen hier als sprekende getuigen worden vermeld. Zoowel de nationale als de universeele elementen, die in de bijbelsche eschatologie gelegen zijn, worden in de LXX zelfstandig verder ontwikkeld. In Jes. 43. 15 spreekt de LXX in afwijking van den Hebreeuwschen tekst over het koningschap van Israel over de volkeren. En laatstelijk is door van Leeuwen op boeiende wijze uiteengezet, hoe de LXX op plaatsen als Ex. 15 : 3 en Jes. 42 : 13 zonder bepaalden steun in of zelfs indirecte tegenspraak met den Hebreeuwschen tekst de voorstelling inschuift van het συντρίβειν πόλεμον het doen ophouden van alle oorlogen door God in een gigantischen strijd aan het einde der dagen [16]).

c — Thorah — Een soortgelijke kruising tusschen universalisme en nationalisme als wij in de interpretatie van het begrip Israël vonden, is ook waarneembaar in de voorstelling die aan het begrip Thorah werden verbonden. Een fraai specimen van een door uiterst geringe verschuivingen in de vertaling bereikte universilaseering biedt Dan 9: 6. Volgens den Hebreeuwschen tekst hebben de profeten gesproken: לכל עם הארץ Theodotion vertaalt πρὸς πάντα τὸν λαὸν τῆς γῆς, de LXX παντὶ ἔθνει ἐπὶ τῆς γῆς!

Wat Thorah beteekende voor de Joodsche gemeenschap blijkt uit een ander verschijnsel van geweldige draagwijdte nl. dat het begrip Thorah in de LXX over door νόμος wordt weergegeven: de leering wordt tot wet. Merkwaardig is dat bv. in de psalmen een vijftiental uitdrukkingen voor slechtheid en goddeloosheid door ἀνομία kunnen worden vertaald: vroomheid is bepaald door gehoorzaamheid aan Gods geopenbaarden wil [17]).

3) — *Actualiseering van den Bijbel in de* LXX — Van deze voorstelling is de LXX zelf

[13]) H. STRATHMANN in ThWzNT IV. (1938) blz. 35 s.v. λαός en K. G. KUHN ib. III, 1938, blz. 361 vv. s.v. 'Ισραήλ.

[14]) K. L. SCHMIDT ib. II, 1935 speciaal blz. 100 s.v. διασπορά.

[15]) G. BERTRAM in ROSEN: *Juden und Phönizier,* Tübingen, 1929, en het résumé *Zur Bedeutung der Septuaginta usw.* Klio 21. 1927. 444 vv.

[16]) W. S. VAN LEEUWEN: a.w. blz. 24—29.

[17]) Vgl. FLASHAR: ZATW 32, 1912, blz. 165—174 en ook G. H. DODD: *The Bible and the Greeks,* London, 1935, blz. 25—41.

als geheel een indrukwekkend getuigenis: immers, zij is ontstaan uit de behoefte om het geopenbaarde woord van God nader te brengen aan een nabijbelsche Joodsche gemeenschap. En hiermee zijn wij gekomen tot een aspect van de LXX, dat wij in aansluiting bij en tot afsluiting van de hier besproken Helleniseering der Joodsche theologie in de LXX nog kort willen schetsen. De Helleniseering beteekende, naar wij zagen, dikwijls een actualiseering, doordat in den Bijbel oorspronkelijk anders gekleurde denkbeelden werden opgenomen in de sfeer van het Hellenisme. Een dergelijke actualiseering betreft nu niet alleen algemeene leerstellingen en theologische opvattingen, maar bij uitstek de religieuze praktijk en de homiletische prediking van het Jodendom. Het karakter van Targûm, dat de LXX, naar in hst. III werd besproken, vertoont, stelt ons eenerzijds in staat na te gaan in hoeverre de LXX bepaalde stadia van de religieuze praktijk en de homiletische prediking weerspiegelt, en anderzijds, mede door vergelijking met de oudste Palestijnsche exegese, den aard en den graad van de Helleniseering in de LXX nauwkeuriger vast te stellen dan in de vorige paragraaf mogelijk was.

In Hst. III zagen wij reeds, dat de Targûmîm zijn ontstaan uit de oudste prediking der synagoge; zij waren zeker doordrongen van den aan een heiligen tekst verschuldigden eerbied, maar trachtten ook dezen heiligen tekst te actualiseeren, èn door een toelichting over plaats en toepassing der in den tekst vervatte voorschriften voor het practische leven (h a l a c h i s c h e m i d r a s c h) en door een theologische beschouwing over de beteekenis van de bijbelsche gedachten voor een nieuweren tijd (a g g a d i s c h e m i d r a s c h).

De LXX nu biedt vele proeven èn van een actualiseering van het voorschrift der Thorah èn van een theologische of historische beschouwing, die in de vertaling is gelegd of eraan wordt verbonden. Het probleem dat zich hier voordoet, en tot in den jongsten tijd zeer verschillende beantwoording heeft gevonden is: bestaat er tusschen de Halachah en Aggadah van Palestina en die te Alexandrië een historischen of ideëelen samenhang m.a.w. mogen wij verwachten het type van leven en denken, dat zich weerspiegelt in de Palestijnsche midrasch, terug te vinden in de paraphrasen der LXX? Of heeft zich in Alexandrië een eigen zelfstandige midrasch ontwikkeld, niet of weinig beïnvloed door de Palestijnsche, waarin tot uiting komt de aanpassing van de naleving der Thorahvoorschriften aan de sfeer van de Hellenistische omgeving en het opgezogen worden van de leering der Thorah in het Joodsch-Hellenistische denken der Diaspora? In de baanbrekende werken van Zacharias Frankel werd een verregaande overeenkomst tusschen de oude Palestijnsche en Alexandrijnsche exegese aangenomen, deze opvatting wordt ook gehuldigd in nieuwe en zeer nieuwe studies op dit gebied. Daarentegen postuleerde J. Freudenthal het bestaan van een zelfstandige Hellenistische midrasch, welker type zich bv. ook in Heinemanns standaardwerk over Philo afteekent [18]).

Hoewel er zeker parallelen zijn aan te wijzen tusschen de Palestijnsche en Alexandrijnsche exegese ben ik persoonlijk toch geneigd stelling te kiezen voor de tweede mogelijkheid van

[18]) Vgl. Z. FRANKEL: *Vorstudien zur Septuaginta,* Leipzig, 1841. *Über den Einfluss der palästinensischen Exegese auf die Alexandrinische Hermeneutik,* Leipzig, 1851, onder invloed hier van B. RITTER: *Philo und die Halachah,* Leipzig, 1879, in denzelfden geest nu weer S. BELKIN: *Philo and the oral law,* Cambridge, (Mass.), 1939. Grootere zelfstandigheid aan de Alexandrijnsche Aggadah kent toch wel toe: J. FREUDENTHAL: *Hellenistische Studien I—II,* Breslau 1875; perspectieven voor een voortzetting van dit prachtige pionierswerk in het breede verband der Hellenistische litteratuurgeschiedenis opent thans M. BRAUN: *History and Romance in Graeco-Oriental Literature,* Oxford, 1938, b.v. blz. 26—31. Tegen RITTERS suppositie van sterken invloed der Palestijnsche Halachah op Philo beteekenen een bewuste reactie: I. HEINEMANN: *Philons griechische und jüdische Bildung,* Breslau, 1932, vgl. reeds: *Die Lehre vom ungeschriebenen Gesetz im jüdischen Schrifttum* HUCA 4 1927 — L. BAECK: *Griechische und jüdische Predigt,* Berlin, 1914 (thans in *Aus drei Jahrtausenden,* Berlin 1938, speciaal blz. 147) wijst erop, dat bij de vergelijking van Palestijnsche en Alexandrijnsche tradities rekening moet worden gehouden met de Helleniseering van de Palestijnsche; hij slaat de mate van deze Helleniseering in Palestina wel zeer hoog aan.

[19]) Vgl. hierover laatstelijk: M. WEINBERG: *Mechqarim Talmudiim,* Berlin, 5698 blz. 65—68. (Sommige der volgende voorbeelden zijn aan het werk van FRANKEL ontleend).

het alternatief. Een dergelijke stellingname wordt m.i. gesteund niet alleen door de volkomen on-Palestijnsche midrasch die wij in de geschriften van Philo in haar laatste en hoogste ontwikkeling vinden en door de merkwaardige typisch Alexandrijnsche midraschprediking, die de *Sapientia Salomonis* aan het bijbelsche verhaal verbindt, maar toch ook door den aard der midraschactualiseeringen in de LXX zelf. Een paar voorbeelden van dergelijke actualiseerende uitweidingen werden reeds in Hst. III § 3 c aangeduid, toen werd betoogd, dat de oorsprong der synagogale predikaties — zoowel in Alexandrië als in Palestina — moet worden gezocht in vergelijking van Bijbelplaatsen. Enkele andere mogen hier nog volgen.

Een regeling van de schadevergoeding bij afweiding die afwijkt van de Palestijnsche halachah, maar overeenkomt met den tekst van den Samaritaanschen Pentateuch weerspiegelt Ex. 22 : 4 [19]). Wanneer in Deut. 23 : 18 aan het verbod van tempelprostitutie wordt toegevoegd een waarschuwing tegen inwijding in mysteriën, dan hebben wij hier èn een typisch Hellenistische Halachah èn een prachtig voorbeeld van de actualiseering van het woord der Thorah: hetzelfde gevaar dat eens voor Israël in Kenaän de tempelprostitutie der vruchtbaarheidsriten had beteekend, was nu voor de Alexandrijnsche Joden gelegen in de Hellenistische mysteriën; heel sterk blijkt dit uit Sap. Sal. 14 : 15 en 23. En wanneer in Lev. 21 : 13 door een vervormende vertaling het voorschrift wordt gevonden, dat de priester slechts huwen mag met een meisje uit een priesterlijk geslacht, dan komt hier een Halachah tot uitdrukking die althans in de Palestijnsch-Halachische litteratuur haar pendant niet vindt. De Palestijnsche traditie, volgens welke de leek (niet-priester) die een offer brengt dit zelf mag slachten, wordt buitengesloten door de grammaticale constructie in de vertaling van Lev. 1 : 5.

Wellicht nog belangwekkender zijn voorbeelden, ontleend aan het terrein der geschied- en levensbeschouwing. Kennelijk afkomstig uit een predikatie in den Alexandrijnschen eeredienst die den geïnspireerden oorsprong der LXX wilde verheerlijken is in Ex. 24 : 11 de vertaling ואל אצילי בני ישראל לא שלח ידו *καὶ τῶν ἐπιλέκτων τοῦ Ισραηλ οὐ διεφώνησεν οὐδὲ εἷς* [20]) Soms vinden uitvoerige beschouwingen haar neerslag in een enkel woord der vertaling: de omstandigheid dat in Gen. 5 : 24 het ואיננו כי לקח אתו אלהים over Henoch wordt weergegeven door *ὅτι μετέθηκεν αὐτὸν ὁ θεός* verraadt speculaties over zwerftochten van Henoch langs hemel en aarde.

In Jer. 38 (31) : 8 wordt de toekomstige verlossing van het Joodsche volk — naar een ook in Palestina niet onbekende voorstelling — verlegd naar het feest der bevrijding uit Egypte Pesach. De Messiaansche voorspelling van Jes. 11 : 18: En daar zal een pad zijn, voor de rest van Zijn volk, welke zal zijn overgebleven uit Assyrië" wordt in de LXX op treffende wijze geactualiseerd door de weergave: En er zal een weg zijn voor Mijn in Egypte achtergebleven volk. In Jes. 19 : 25 wordt het: Gezegend zij Mijn volk Egypte, Mijn schepping Assyrië in de LXX: Gezegend zij Mijn volk, dat in Egypte en Assyrië is. Het zou zeker de moeite loonen na te gaan of en in welke mate de vertalers, daar waar zij de Messiaansche voorspellingen van de profeten in vrije weergave idyllisch vervormen, zooals bv. Am. 9 : 13 onder invloed staan van de Alexandrijnsch-Hellenistische poëzie.

Misschien moet vanuit dit Midrasch-streven naar actualiseering ook worden verklaard de moeilijke en zeer merkwaardige plaats: Jes 14 : 19/20 כפגר מובס לא תחד אתם בקבורה כי ארצך שחת עמך הרגת *ὃν τρόπον ἱμάτιον ἐν αἵματι πεφυρμένον οὐκ ἔσται καθαρόν, οὕτως οὐδὲ σὺ ἔσῃ καθαρός, διότι τὴν γῆν μου ἀπώλεσας καὶ τὸν λαόν μου ἀπέκτεινας.* De eerste helft dezer uitweiding is een zuivere halachische midrasch, die berust op de opvatting van לבוש הרוגים als ᶜkleedingsstuk van gestorvenenᵓ, in Palestijnsche terminologie zou het luiden מה לבוש הרוגים אין לו תיקון — אף אתה אין לך תיקון. De verandering in de tweede helft schijnt mij het uitzicht te ontsluiten op een frappant voorbeeld van actualiseering. De opvallende overeenkomst tusschen Dn. 9 : 27, 11 : 30, 36, 40, en Jes. 8 : 8; 10 : 13—15, 23, 25; 37. 22 vv. Num. 24 : 24 wijst erop, dat men den Seleucidischen koning Antiochus Ephiphanes — die zichzelf koning van Azië, van Assyrië en Babylonië voelde — toen hij tot den bele-

[20]) Hierover zie H. S. J. THACKERAY: *The Septuagint and jewish worship,* London, 1921, blz. 12.

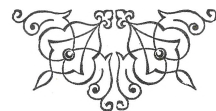
geraar van Jerusalem en den onderdrukker der Joden werd, identificeerde met de oude koningen van Assyrië en Babylonië tegen wie de klassieke profetieën waren gericht; hij wordt ook I Macc. I : 40 en 18 : 19 met Sancherib vergeleken. Blijkens 2 Macc. 5 : 22 v. was deze vergelijkingstopos mede aan de Joden in de Diaspora bekend en ik vermoed in de LXX op Jes. 14 : 20 een zinspeling op Antiochus Epiphanes [21]). Steun voor dit vermoeden vind ik in de opvallende omstandigheid, dat ארץ overigens ook waar het, aarde, wereld beteekent steeds vertaald is door *γῆ* echter in Jes. 10 : 13, 14 en 37 (ook in 23—24), waar sprake is van de wereldheerschappij van den Assyrischen, Babylonischen koning steeds geactualiseerd wordt tot *οἰκουμένη* — niet in Jer. 50, waar het midraschmotief ontbreekt — daarbuiten nog slechts eenmaal, waar ook een ideaal van wereldheerscher is geteekend Ps. 71 (72) : 8!

Hierboven werd terloops vermeld de theorie van Rost, volgens welke in den Pentateuch *ἐκκλησία* stelselmatig door *συναγωγή* zou zijn vervangen. De Joodsche religieuze gemeenschap die zichzelf *συναγωγή* noemde wilde — zoo schrijft hij — zichzelf proclameeren tot: Empfängerin des Gesetzes ... die m a g n a c h a r t a des Spätjudentums für die Existenz als selbständige Religionsgemeinschaft [22]). Mij dunkt, dat wat ik hier heb uiteengezet steun geeft aan Rosts hypothese. De oorsprong van de LXX in den eeredienst, haar gebruik voor synagogale leervoordracht en prediking maken het mogelijk haar te kwalificeeren als Targûm; haar exegese is midrasch en het wezen van elke waarachtige midrasch is actualiseering. De LXX is een document van het bewustzijn, dat ook in het Alexandrijnsche Jodendom blijkt te hebben geleefd: het verbond dat God met de Vaderen heeft gesloten, vernieuwt Hij dagelijks voor wien zich met overgave verdiept in Zijn woord. Uit den Bijbel is dagelijks de stem van God opnieuw verneembaar.

A m s t e r d a m, 30 October 1940. J. L. SEELIGMANN

[21]) Juist omdat wij hier een Midraschtraditie voor ons hebben die blijkens Daniël reeds tijdens de geloofsvervolging zelf opkwam, is het onjuist met W. KOLBE: *Beiträge zur Syrischen und jüdischen Geschichte,* Stuttgart, 1926, blz. 148, uit de overeenkomst tusschen I Mcc. 7 : 40 en 2 Mcc. 5 : 22 v, invloed van Jason van Cyrene op I Mcc. te concludeeren. — Voor een Midraschtraditie over Antiochus Epiphanes in anderen samenhang vgl. L. FINKELSTEIN: *The oldest Midrash,* HThR 31, 1938, 299 vv. — Geheel anders wordt de LXX op Jes. 14 : 20 verklaard bij: J. ZIEGLER: *Untersuchungen* LXX Isaias 1934, blz. 94—95.

[22]) L. ROST: *Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im AT.* BWANT IV, 24, Stuttgart, 1938, blz. 126—127.

VOORAZIATISCHE PHILOLOGIE

DE LITTERATUUR VAN HET OUDE TESTAMENT

SOCIALE EN ECONOMISCHE VRAAGSTUKKEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN ISRAEL, TIJD DER KONINGEN [1]).

De belangstelling, die de officieele bijbelwetenschap voor de groote economische en sociale vraagstukken uit de ontwikkeling en geschiedenis van Israel aan den dag heeft gelegd, was tot aan den wereldoorlog vrij gering. In beslag genomen als men sinds Wellhausen was door de pas ontdekte literair-critische problemen van den Bijbel, dacht men aan de andere tamelijk weinig. Sinds er in deze houding evenwel een groote kentering is gekomen en men zijn aandacht meer en meer is gaan wijden aan theologie, de taalkunde, de archæologie, enz. van het O. T., heeft men ook meer belangstelling gekregen voor de sociaal-economische vraagstukken. De bedoeling van dit artikel is, den lezer een geordend verslag te geven van de voornaamste studies, die de laatste 20 jaar over dit onderwerp zijn verschenen, voorzoover de geboden ruimte toelaat, en daar een inleiding en enkele slotbemerkingen aan toe te voegen, die voor een verdere bestudeering richting gevend mogen zijn. Er zij op gewezen, dat bij wijze van beperking, de sociale problemen, die betrekking hebben op huwelijk en familieleven, niet zijn behandeld.

Sociale problemen zijn niet hetzelfde als economische, al worden ze vaak in één adem genoemd. Ook is er geen eenstemmigheid omtrent de bepaling der begrippen. Economisch noemt men gewoonlijk datgene, wat betrekking heeft op de voortbrengst en de verdeeling der stoffelijke goederen in de maatschappij. Sociaal kan men alles noemen, wat op eenigerlei wijze in betrekking staat tot de menschelijke gemeenschap (de maatschappij) juist als gemeenschap genomen, met uitzondering echter van het economische. Dit laatste draagt in wezen óók wel een sociaal karakter, maar men heeft nu eenmaal de gewoonte aangenomen, tusschen sociaal en economisch een scheidslijn te trekken. Daarnaast spreekt men ook nog van politiek, waaronder men kan verstaan alles wat betrekking heeft op de inrichting en het bestuur van den staat en zijn verhouding tot andere staten. Zoo beschouwd is de scheiding tusschen politieke, sociale en economische problemen vaak een kunstmatige en spreekt men daarom wel van sociaal-economische kwesties, enz.

Het spreekt vanzelf, dat al deze vraagstukken ook een groote rol hebben gespeeld in de geschiedenis van Israel. Voor het sociale en economische hebben echter de oude Israëlietische en Joodsche schrijvers, en in het algemeen de schrijvers uit de oudheid, weinig oog gehad. Zeker, de profeten hebben hun stem verheven tegen de maatschappelijke wantoestanden van hun tijd, maar zij beschouwden deze uitsluitend van zedelijk en godsdienstig standpunt. Wanneer allen maar Jahwe vreesden en handelden volgens recht en gerechtigheid, kwam alles wel in orde. De zin voor het eigen karakter van het sociale, dien wij zoo sterk bezitten, was hun vreemd. Daar komt dan nog bij, dat de schrijvers van het O. T. bij hun werk vóór alles geleid werden door godsdienstige belangstelling. Zoodoende moeten wij in hun geschriften zorgvuldig speuren om de brokstukken en brokstukjes te verzamelen, die wij noodig hebben om Israels sociale en economische ontwikkeling te reconstrueeren.

De meeste auteurs, die zich hiermee hebben bezig gehouden, zijn zuiver beschrijvend te werk gegaan. Ze hebben de afzonderlijke Oud-Testamentische gegevens verzameld, bijeengezet en trachten te verklaren, o.a. door vergelijking met wat van elders uit het oude Oosten bekend was. In den loop der laatste jaren vooral valt echter een neiging waar te nemen, bij de verklaring van de gewijde geschiedenis, de instellingen en zelfs de zuiver godsdienstige opvattingen van het O. T., bepaalde sociale en economische factoren een rol te doen spelen, soms wel de hoofdrol. Het sterkst komt dit tot uiting bij diegenen, die de Oud-Testamentische geschiedenis van historisch-materialistisch standpunt willen verklaren, gelijk bv. Lurje doet,

[1]) Voor de niet recente litteratuur vergelijke men tevens den aan JEOL I toegevoegden index, en dien aan JEOL II toe te voegen

die zijn studie begint met een uitspraak van Marx: „Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen" (communistisch manifest). Anderen, zooals Finkelstein, Wallis, Sulzberger, allen in Amerika, gaan niet zóó ver, maar kennen aan economische factoren toch een doorslaggevende beteekenis toe in de ontwikkeling, niet alleen van de Israëlietische geschiedenis, maar ook van den Israëlietischen godsdienst.

Van invloed zijn verder ook gebleken de theorieën der zg. Fransche sociologische school van Durkheim, Lévy-Bruhl, e.a. Geleerden als Causse, Pedersen, Eissfeldt, toonden er zich ontvankelijk voor. Gelijk men weet, beschouwen Durkheim c.s. de sociologie als een volkomen autonome wetenschap, evenzeer gescheiden van de psychologie als van de biologie. Lévy-Bruhl heeft in zijn werken vooral den nadruk gelegd op wat hij noemde de ᶜmentalité prélogiqueᵓ der ᶜprimitievenᵓ, die o.a. tot uiting komt in hun sociaal leven, hun sociaal denken, in de bekende ᶜloi de la participationᵓ, enz.

Daarnaast is ook de invloed van Max Weber merkbaar, bv. in het werk van Heichelheim. Weber bestrijdt de ᶜeconomischeᵓ opvatting der geschiedenis en streeft naar een van alle vooropgezette theorieën onafhankelijke verklaring en synthese van feiten en verschijnselen.

Over het ter beschikking staande materiaal is veel geschreven. Men kan de wetenschappelijke verhandelingen in verschillende groepen verdeelen, gelijk in het volgende is geschied. De exegetische commentaren op de afzonderlijke boeken van de H. Schrift zijn ter zijde gelaten, niet omdat ze in deze kwestie van geen belang zouden kunnen zijn, maar omdat er weinig bijzonders omtrent is op te merken.

I. GESCHIEDENISSEN VAN ISRAEL. De vele geschiedenissen van Israel, die de laatste 20 jaar zijn verschenen, of opnieuw, belangrijk herzien, zijn uitgegeven, behandelen de sociaal-economische problemen van Israel doorgaans óf in het geheel niet (Jirku), óf als zaken van ondergeschikt belang.

Het werk van R. Kittel: *Geschichte des Volkes Israel* (I⁷ 1932; II⁷ 1925; III¹⁻² 1927—1929), dat op geen enkel gebied iets wil verwaarloozen dat bij kan dragen tot betere kennis der geschiedenis van Israel, behandelt in deel II (Recht.-Ballingsch.) herhaaldelijk sociale en economische kwesties. Deze worden er echter doorgaans in voorgesteld als gewone historische verschijnselen, niet als factoren, die den loop der geschiedenis hebben bepaald.

Hetzelfde geldt in nog hoogere mate voor het veel beknoptere werk van E. Sellin: *Geschichte des isr.-jüd. Volkes* (Leipzig I² 1935; II 1932). Deel I (*Von den Anfängen bis zum bab. Exil*) houdt zich vrijwel hoofdzakelijk bezig met de critische vaststelling der feiten; aan de vier hoofdstukken zijn evenwel afzonderlijke paragrafen over *Kultur und Religion* toegevoegd.

In het Iste deel van Oesterley en Robinson's *A History of Israel* (2 vols, Oxford 1934 ²), wijdt Th. H. Robinson meer aandacht aan de sociale en economische factoren in de geschiedenis van Israel dan zijn voorgangers; uitstekende beschouwingen vindt men o.a. in hfdst. XV en XVI. Hij wijst op de sociale veranderingen, die in Israel plaats hebben gegrepen en waarvan men parallelen vindt o.a. in het Rome van 250—150, en heeft een open oog voor den invloed, die deze op de geschiedenis van Israel hebben gehad (vgl. o.a. blz. 366vv.).

Het werk van A. Lods: *Israël, des origines au milieu du VIIIe siècle* (Paris 1930), beschrijft hoofdzakelijk de ontwikkeling van den Israëlietischen godsdienst en deelt over de politieke en sociale wisselvalligheden slechts datgene mee, wat noodig is om de godsdienstige ontwikkeling beter te kunnen begrijpen. Dit neemt niet weg, dat er hoofdstukken in zijn over *L'organisation sociale des Hébreux nomades* (blz. 216—240), *État économique, organisation politique et sociale des Israélites en Palestine* (blz. 449—464) en over den invloed van deze laatste op den godsdienst (blz. 465—491).

E. Auerbach komt in zijn *Wüste und gelobtes Land* (2 Bde, Berlin 1936; behandelt de geschiedenis van Israel vanaf het begin tot Esdras-Nehemias) op tegen de materialistische opvatting van de geschiedenis, waar boven sprake van was; hij wijst er op, dat het voornamelijk de wil (politieke en godsdienstige) der menschen, de geest dus, is geweest, die de geschiedenis gevormd heeft (I, blz. X). Daarom spreekt hij niet veel over sociale en economische aangelegenheden, ontkent, dat de moderne hypothesen van klassenstrijd, proletarische revoluties en sociaal verval in Israel juist zijn (II, blz. 59) en noemt het zelfs kenmerkend

voor de geschiedenis van Israel en Juda, dat zij, in tegenstelling tot die van Griekenland en Rome, van sociale omwentelingen is vrij gebleven (II, blz. 111). Het profetisch protest tegen sociale ongerechtigheden gold geen reeds ver ontwikkelde wantoestanden, maar had ten doel, deze te voorkomen door ze al in de kiem te smoren (II, blz. 112). Omdat Israel tot het einde toe sociaal gezond is gebleven, is het ten slotte de ballingschap te boven gekomen (II, blz. 61).

L. Desnoyers' driedeelige *Histoire du peuple hébreu* (Paris I 1922; II—III 1930) behandelt resp. slechts *La période des Juges, Saül et David, Salomon.* In zijn zeer uitvoerige beschouwingen wijdt de auteur ook uit over de sociale en economische toestanden (resp. de ontwikkeling daarvan) in het door hem besproken tijdperk, met de bedoeling hiervan een zoo volledig mogelijk beeld te ontwerpen. Het economische is ook volgens hem slechts een van de vele factoren, die tot de ontwikkeling van de geschiedenis hebben bijgedragen.

G. Riciotti heeft zich in zijn: *Storia d'Israele* (2 voll., Torino 1934) ten doel gesteld, aan de hand van bijbelsche en profane bronnen nauwkeurig de gebeurtenissen te beschrijven, die in Israel zijn voorgevallen. Over de sociaal-economische aspecten dezer geschiedenis vernemen we bij hem zeer weinig.

A. Allgeier's: *Biblische Zeitgeschichte, in den Grundlinien dargestellt* (Freiburg i. B. 1937), raakt sociaal-economische vraagstukken slechts hier en daar aan.

De overige ᶜgeschiedenissenᵓ, b.v. die van Jirku, Vandervorst, Kugler, Dennefeld, e.a., zijn voor het hier behandelde onderwerp van geen belang.

II. SOCIAAL-ECONOMISCHE STUDIES VAN ISRAELS GESCHIEDENIS. Naast de ᶜgeschiedenissen van Israelᵓ is er een categorie werken, die zich met de sociaal-economische ontwikkeling van Israel *ex professo* bezig houden. Na enkele artikels over dit onderwerp geschreven te hebben, publiceerde L. Wallis in 1912 te Chicago zijn: *Sociological study of the Bible,* later gevolgd door: *God and the social process* (Chicago 1935). In dit laatste werk zet de schrijver als zijn meening uiteen, dat de hebreeuwsche geschiedenis *sociologisch* verklaard moet worden (blz. 6). De ontwikkeling van Israel, ook de godsdienstige, het monotheïstisch godsbegrip niet uitgesloten, is voor een groot deel te wijten aan sociale en economische factoren. Daarom is de beteekenis van de Hebreeuwsche geschiedenis in laatste instantie gelegen in het feit, dat een *sociale strijd* plaats heeft gehad, die tot het wezen dier geschiedenis behoort (blz. 14). Men ziet, het klinkt zuiver marxistisch, maar zoo bedoelt Wallis het toch niet; immers, zoo zegt hij: „sociale ontwikkeling, in verbinding met economische factoren, doet een opwaartsche beweging ontstaan naar een rijk van hoogere geestelijke waarden" (blz. 14) en dit rijk ontstaat niet door sociaal-economische factoren alléén. Verder polemiseert de auteur tegen de bijbel-geloovige, oncritische opvatting van de Israëlietische geschiedenis én tegen de ᶜprae-sociologischeᵓ ideeën der meeste critici. Er waren, zoo zegt hij, in Canaän-Israel twéé klassen: de opperklasse (met een rechtervleugel in de ommuurde steden, en een linker in de dorpen) wier leden baᶜals genoemd werden, en de armen en onderdrukten (slaven en *gērîm,* dwz. landlooze vreemden). De opperklasse hield zich aan het oude Amorietische recht, maar de anderen beriepen zich op het *mišpāṭ* van Jahwe, hun uit de woestijn meegebrachten stamgod. *Mišpāṭ* wil zeggen: de bron van leven (land, water, enz.) is gemeenschappelijk bezit en niet verhandelbaar (blz. 58). — Aan de hand van deze en soortgelijke opvattingen tracht Wallis de heele geschiedenis van Israel en Juda te reconstrueeren, waarbij hij, omwille van zijn theorieën en om het geschiedbeeld af te ronden, vaak uiterst vrij omgaat met den bijbeltekst. Zijn conclusie luidt: „... the hebrew struggle for monotheism gets meaning... in the unique fact that it raises the social problem and unites the idea of God with the struggle for social readjustment" (blz. 307).

Nauw verwant met dat van Wallis is het werk van L. Finkelstein, dat den misleidenden titel draagt van: *The Pharisees* (2 vols, Philadelphia 1938). Het boek wil „een overzicht geven van de economische, sociale en politieke factoren, die er toe bijgedragen hebben den loop van de Joodsche gedachte in bijbelsche en na-bijbelsche perioden te bepalen" (blz. 1). De voornaamste stelling, die in dit merkwaardige boek wordt verdedigd is, dat „de profetische, phariseesche en rabbijnsche overleveringen de producten waren van een voortdurenden cultureelen strijd, gedurende vijftien eeuwen in Palestina gevoerd tusschen de in armoede

en ellende levende en geen grond bezittende groepen, en hun onderdrukkers, de grootgrondbezitters (I blz. 2). Deel I, blz. 292—442 handelen over het profetische ideaal van (democratische) gelijkheid en over het pacifisme der profeten (!), dit alles van sociaal-economisch standpunt beschouwd. Men zie ook de uitgebreide bibliographie: (II blz. 649; 721—751). Het boek staat op hooger peil dan dat van Wallis en bevat ongetwijfeld waardevolle elementen, naast veel, dat slechts de instemming van enkelen zal kunnen vinden.

Zuiver marxistisch is de studie van M. Lurje, docent te Moskou: *Studien zur Geschichte der wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse im isr.-jüd. Reiche, von der Einwanderung in Kanaan bis zum babylonischen Exil* (= BZAW 45, Giessen 1927). Zooals boven reeds gezegd, ziet Lurje den zin van de Israëlietische geschiedenis enkel en alleen in den klassenstrijd. Er waren drie klassen: rijken (nl. de adel, die den grond bezat, en de grootkapitalisten uit de steden), middenstand, proletariaat. Deze standen bestreden elkaar voortdurend, hetgeen o.a. ten gevolge had: splitsing van het rijk, burgeroorlogen, revoluties, de sociale hervormingspoging van Deuteronomium (7de eeuw), enz.

Waar Lurje, Wallis, Finkelstein en anderen te weinig rekening hielden met de van de onze zeer verschillende psyche, mentaliteit, enz., van den ouden Israëliet (Lurje schijnt dit onderscheid zelfs in het geheel niet te kennen), schenkt A. Causse hieraan in zijn werken de grootste aandacht. Na verschillende voorafgaande studies gaf hij een samenvattend werk uit onder den titel van: *Du groupe ethnique à la communauté religieuse, le problème sociologique de la religion d'Israel* (Paris 1937). Het is opgedragen aan L. Lévy-Bruhl, ‘le maître des études sur la mentalité primitive’, en deze opdracht is bijna de helft van een program. Het begrip ‘primitieven’ vat Causse in zeer ruimen zin op; hij acht de ‘primitieve’ mentaliteit overal, geheel of gedeeltelijk, aanwezig, waar ze nog niet volkomen is overgegaan in ‘meer ontwikkelde ethische, rationeele en individualistische opvattingen’ (vgl. blz. 9). In Israel is deze overgang een proces geweest, dat zich langzaam en niet volkomen heeft voltrokken. Enkele grepen: de revolutie van Jehu was vooral een opstand van het volk (speciaal dat van het platteland) tegen de door de dynastie van Omri ingevoerde nieuwe orde; de profeten wilden de oude orde weer herstellen, maar hebben deze feitelijk geheel vernietigd, doordat ze in de plaats van de oude, magisch-mystieke voorstellingen en gebruiken, ethisch-rationeele brachten en leerden dat Jahwe niet door een mystiek-onverbreekbaren band met zijn volk was verbonden maar door een zedelijken en dus verbreekbaren; Deuteronomium (7de eeuw) trachtte de profetenprediking in wetten vast te leggen, maar door de oude wetten en taboes te rationaliseeren en het waaróm ervan uit te leggen, beroofde het ze van hun oude, mystieke kracht; enz. (men zie ook JEOL 6, 76).

Max Weber past in zijn: *Das antike Judentum* (= *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie,* III, Tübingen 1921), zijn eigen methode toe, boven reeds vermeld. Daar Weber op het gebied der bijbelwetenschap geen vakkundige was, moest hij zijn wetenschappelijke gegevens op dit gebied wel aan anderen ontleenen en hij heeft dit hoofdzakelijk gedaan aan de werken van Wellhausen en diens school. Met ‘Jodendom’ bedoelt hij het volk Israel vanaf de vroegste tijden tot nu toe, en meent dat dit altijd een ‘Pariavolk’ is geweest. Israel was oorspronkelijk een eedgenootschap van ‘bäuerliche Grundeigentümer- oder Hirtensippen einerseits, schutzverwandte Gastsippen von Handwerkern, Tagelöhnern, Musikern anderseits’ (blz. 8; 66). Onder Salomon werd deze tegenstelling: ‘stadtsässiger, grundherrlicher Patriziat als Träger der ritterlichen Kriegerschulung’ aan de eene zijde, verproletariseerde Israëlieten en tot het Jahwe-ritueel bekeerde *μέτοικοι* (samen: de ‘armen’) aan de andere zijde. De levieten waren oorspronkelijk een ‘Gaststamm’, die ten tijde van Deuteronomium ‘erbcharismatisch gegliedert und ständisch abgesondert’ was, enz., enz. — Ofschoon zwaar en niet gemakkelijk geschreven, vindt men in het boek veel interessante en nuttige opmerkingen en heeft het zich in de literatuur een plaats veroverd. Met veel kan men onmogelijk meegaan, bv. wanneer de *nabi's* en narizeeërs ‘die geistlichen Lenker der Bauernaufgebote’ (blz. 110) worden genoemd, een soort veldgeestelijken dus (!); dit neemt echter niet weg, dat andere opvattingen toch minstens verdienen, dat er rekening mee wordt gehouden.

Vermeld moet verder nog worden het werk van den bekenden archæoloog J. Garstang: *The heritage of Solomon, an historical introduction to the sociology of ancient Palestine* (= H. Spencer's *Descriptive Sociology,* Vol. III, London 1934). De auteur heeft het in dit werk over de erfenis, die Salomon *aanvaardde* en daarom vinden we pas aan het einde beschouwingen over diens regeering. Voor het overige behandelt hij kort de sociale organisatie van Egypte, Babylonië, Hittietenrijk, Kanaän, Philistijnen; den oorsprong van Israel; de oudste wettenverzamelingen; rechtspraak; leger; oudsten cultus; de ontwikkeling van het koningschap onder Saul en David; enz.

In de *Expository Times* schreef Th. H. Robinson twee artikels over: *Some social and economic factors in the history of Israel* (ET 45 [1933—34], blz. 264—269; 294—300). Het eerste artikel wijst op het economisch belang van het bezit der Palestijnsche karavaanwegen, wat de reden was van vele invallen der Assyriërs; het tweede wijst er op, dat de innerlijke geschiedenis van Israel verklaard moet worden door het op elkaar inwerken van twee typen van beschaving: de Kanaänietisch-sedentaire en de nomadisch-Arameesche. Zoo bleef in Israel steeds het nomaden-ideaal leven van individueele vrijheid en menschenrechten.

Vermeld zij hier tevens H. H. Rowley's essay: *The history of Israel, political and economic* (bij H. W. Robinson: *Record and Revelation,* London 1938, blz. 160—186). Het is een kort overzicht van den politieken groei van Israel en het worden van den Joodschen staat tot den tijd van Herodes den Groote, hier en daar vermengd met enkele beschouwingen van sociologisch en economisch karakter.

III. STUDIES VAN MEER ALGEMEENEN AARD. Naast bovengenoemde werken staat een groep andere, waarin de sociaal-economische problemen van Israels geschiedenis als onderdeel worden behandeld, of minstens ter sprake komen. Men kan er toe rekenen de studies over de sociaal-economische toestanden van het oude Oosten in het algemeen, en dan de verschillende bijbelsche archæologieën, kultuurgeschiedenissen, enz., in het bijzonder.

Eduard Meyer, die reeds in 1905 een studie publiceerde over de economische ontwikkeling van de oudheid (*Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums,* Jena 1905) behandelt in zijn *Geschichte des Altertums,* II, 2 (Stuttgart 1931), ook heel even enkele sociaal-economische problemen uit de geschiedenis van Israel (blz. 266, 267, 286—288). Hij wijst er o.a. op, dat de oud-Oostersche ‘Geldwirtschaft’, door Salomon in Israel ingevoerd, de bestaande sociale verhoudingen heeft bedorven en alle volgende eeuwen door ellende heeft gebracht over land en volk.

L. Brentano wijdt in zijn zeer beknopte: *Das Wirtschaftsleben der antiken Welt* (Jena 1928), een hoofdstuk aan de oud-Egyptische economie en een ander aan de ‘kapitalistische Wirtschaft bei den Assyrern, Babyloniern, Phönikern’ (blz. 13—19). J. Toutain's: *L'économie antique* (Paris 1927) handelt slechts over Griekenland, Carthago, Rome. Van groot belang daarentegen is het lijvige, tweedeelige werk van F. Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* (Leiden 1938), dat elders in dit jaarboek wordt besproken (zie blz. 355). De schrijver ziet de sociaal-economische geschiedenis van Israel slechts als onderdeel van die van heel het oude Oosten en spreekt er daarom alleen maar terloops over. Voor hem zijn wetten als die op het sabbatjaar, de *pē'āh,* den naoogst, enz., niet zeer jong, maar zeer oud (I, blz. 280). De oud-Oostersche indeeling der maatschappij in zes standen bleef in Israel lang van kracht; de sociale strijd, die sinds Salomon werd gevoerd, moet verstaan worden als een poging, in een heel anders geaarden tijd het patriarchale stelsel van niet-stedelijke cultuur kunstmatig in het leven te houden, ja onder sommige opzichten zelfs te mummificeeren (I, blz. 280).

Het werk van A. Moret en G. Davy: *Des clans aux empires* (Paris, 1923), is zuiver sociologisch van opzet en staat sterk onder den invloed van de theorieën van E. Durkheim. Behandeld worden hoofdzakelijk: de primitieve (volgens Davy: totemistische) clan- en stamorganisatie; de ontwikkelingsgeschiedenis van Egypte en van verschillende andere oud-oostersche rijken. Over Israel spreken de auteurs bijna niet.

Joyce O. Hertzler's: *The social thought of the ancient civilisations* (1936), stond mij niet tijdig ter beschikking; zijn boek *Social Progress* (1928) heeft met het hier behandelde onderwerp niets te maken.

A. Bertholet beschrijft in zijn: *Kulturgeschichte Israels* (Göttingen 1919), velerlei, dat op sociaal gebied ligt, zoo b.v. het leven in familie en huis, het beroepsleven, het sociale leven,

het politieke leven. De door hem behandelde stof valt, naar eigen zeggen, grootendeels samen met wat in de ʿarchæologieënʾ gewoonlijk ter sprake komt.

J. Pedersen's: *Israel, its life and culture* (London—Copenhagen 1926), is veel uitgebreider dan het werk van Bertholet, maar streeft toch een soortgelijk doel na. De schrijver tracht aan de eigen psyche van den ouden Israëliet recht te doen wedervaren; hij streeft er zooveel mogelijk naar, de bijbelsche teksten, zorgvuldig verklaard, voor zichzelf te doen spreken, zonder aanstonds naar buiten-Israëlietisch vergelijkingsmateriaal te zoeken en dan soms gewaagde veronderstellingen te doen. Israels ontwikkeling heeft zich volgens hem niet in rechte lijn bewogen, maar is veel meer gecompliceerd, dan men dit zich tegenwoordig gaarne voorstelt. Sporen van matriarchaat acht hij in het O.T. niet aanwezig, wèl gevallen waarin de vrouw een grooteren invloed heeft dan de man, vanwege haar eigen flinkheid, of om het aanzien van haar familie (blz. 76).

Van de archæologieën noemen we hier I. Benzinger's bekende, maar onder menig opzicht sterk verouderde *Hebräische Archäologie* (Leipzig 1893[1]; 1927[3]), waarin men allerlei vinden kan over het sociaal-economische leven van Israel. Als voorbode op een grooter werk gaf A.-G. Barrois O. P. een *Précis d'archéologie biblique* (Paris 1935) uit. Daarna verscheen het eerste deel van zijn: *Manuel d'archéologie biblique* (Paris 1939); het 2de deel, handelend over *Faits sociaux et religieux* moet nog verschijnen [2]).

Als aanvullend deel van den bekenden Bonner commentaar op het Oude Testament kwam tijdens het verbeteren der drukproeven nog uit: F. Nötscher: *Biblische Altertumskunde,* Bonn 1940. Sociaal-economische toestanden en verhoudingen in Israel worden er beknopt in besproken.

IV. SPECIALE KWESTIES. Als vierde groep kunnen we noemen de monographieën of artikelen, die over speciale kwesties handelen. Zooals vanzelf spreekt, zijn deze het talrijkst. Vooreerst zijn daar beschouwingen over het ontstaan, de ontwikkeling, enz. van het Hebreeuwsche recht, resp. de wettenverzamelingen. Bekend is, hoe in de Pentateuch *fas* en *jus* naast elkaar voorkomen en hoe ten slotte álle recht een godsdienstige sanctie heeft gekregen. Dat neemt echter niet weg, dat men het profaan recht afzonderlijk moet beschouwen, om een indruk te krijgen van sommige in Israel heerschende sociale verhoudingen. In het algemeen nemen onder sociaal opzicht studies over Deuteronomium een belangrijke plaats in, maar ook die over het Bondsboek. In Deut. ziet men tegenwoordig gaarne een sociaal hervormingsplan uit den tijd van Josias, in het Bondsboek meenen velen het op elkaar stooten van twee soorten recht te kunnen vaststellen: het recht, dat de Israëlieten uit de woestijn meebrachten en dat, wat ze in Kanaän vonden; dit laatste vertoont dan een merkwaardige overeenkomst met de andere oud-Oostersche wettencodices.

Te noemen is in dit verband A. Menes: *Die vorexilischen Gesetze Israels im Zusammenhang seiner Kulturgeschichtlichen Entwicklung* (= BZAW 50, Giessen 1928). In het Bondsboek ziet de auteur een sociaal geschrift uit den tijd van Jehu's revolutie; het is het werk van Levieten, een in de 9de eeuw in het Noordrijk ontstane organisatie, nauw verwant met de *nabi*'s, enz. Ook Deuteronium is werk van Levieten, het is de neerslag van de sociale hervormingen uit den tijd van Josias. Menes licht sommige dingen wel verdienstelijk toe, maar legt zich in zijn literaire kritiek weinig of geen beperking op.

Bekend is ook de studie van A. Alt: *Die Ursprünge des israelitischen Rechts* (Leipzig 1934). Alt neemt een casuïstisch geformuleerd, oorspronkelijk Kanaänietisch, leekenrecht aan, waarnaast een apodictisch, levietisch, sacraal recht stond, dat het eerste trachtte te verdringen. In zijn: *Untersuchungen zum Bundesbuch* (=BWAT 41, Stuttgart 1927), onderscheidt A. Jepsen in het Bondsboek: een Hebreeërwet (verwant met de andere oud-Oostersche wetten); oud-Israëlietische wetten; oud-Israëlietische zedengeboden; een Israëlietische cultuswet. Ook Wallis (zie boven blz. 393) neemt een dubbel recht in Israel aan. In een dissertatie: *Das angewandte Recht im Alten Testament* (Bonn 1930), heeft H. Schmoekel

2) Volgens een van den auteur persoonlijk ontvangen mededeeling (dateerend 9.12.'39) ligt (lag?) het in de bedoeling van den uitgever, hiervan de eerste helft, handelend over de *Faits sociaux,* zoo spoedig mogelijk te doen verschijnen.

aangetoond, dat in Israel rechtsnormen bestonden, waarvoor soms parallelen zijn aan te wijzen in de oud-Oostersche codices, maar welke niet in de Pentateuch zijn opgenomen. N. Peters heeft in een boekje: *Die soziale Fürsorge im AT* (Paderborn 1936), enkele grepen gedaan uit de sociale wetgeving van het O.T., met het doel ze als voorbeeld te stellen voor den modernen tijd.

Over Israëlietische slavenvrijlating, sabbatjaar en jubeljaar schreef E. Ginzberg, onder den titel van: *Studies in the economics of the Bible* (JQR XXII [1931—32], blz. 343—408). Ginzberg meent, dat men geen enkele dezer wetten voor zuivere phantasie moet verklaren, al is het ook niet mogelijk, dat de wet op het sabbatjaar (= braakjaar [Bb en Pc] en jaar van kwijtschelding van schulden [Deut.]) altijd en door allen, en die op het jubeljaar (Pc) ooit is onderhouden. De laatste houdt G. voor het werk van een priesterlijk schrijver uit de ballingschap, die haar niet van a tot z heeft uitgevonden, maar heeft opgesteld door combinatie en vrije uitwerking van met betrekking tot de vrijlating der slaven en het behoud van familiebezit reeds bestaande wetten.

Over het *nabi*-wezen schreef A. Jepsen zijn bekende studie: *Nabi, soziologische Studien zur atl. Literatur und Religionsgeschichte* (München 1934). De schrijver verwacht van godsdienst-sociologische studiën met betrekking tot het O.T. slechts heil, indien ze zich voorloopig beperken tot het onderzoek van afzonderlijke problemen. Wanneer dit onderzoek zich ver genoeg heeft uitgestrekt en tot tastbare resultaten is gekomen, kan men pas aan een groote synthese beginnen. De *nabi*'s vormden een stand, het *nabi*-zijn was voor hen een beroep. Onder Kanaänietischen invloed kwam het nabiïsme eerst in Noord-Israel op, alwaar de *nabi's* als regel voortkwamen uit de onderste lagen der samenleving; in Juda droeg het nabiwezen een ander karakter: de *nabi's* behoorden daar tot de leidende beambtenklassen.

Gelukkig zijn er nog geleerden met origineele ideeën, ofschoon deze ideeën zelf niet altijd even gelukkig kunnen worden genoemd. Zoo heeft Mayer Sulzberger geschreven over: *The status of labor in ancient Israel* (JQR XIII [1922—23], blz. 245—302; 397—459). Volgens dit artikel kreeg het woord *gēr* allengs de beteekenis van: de niet-israëlietische *arbeider* in Israel, dus niet: de in Israel wonende vreemde zonder meer. Wanneer in één adem gesproken wordt van de *gēr, jāṭôm* en *ʾalmānāh* en deze onder de bijzondere bescherming van de wet geplaatst worden, moet men onder de laatste twee verstaan: de weduwe en kinderen van den *gēr*, die na diens dood de diensten willen overnemen, die hun vader verrichtte (blz. 430).

Van sociaal standpunt beschouwd, is het belangrijk te weten, wat onder de oud-test. uitdrukking *ʿam hāʾāreṣ* moet verstaan worden. Hierover schreef E. Würthwein een verhandeling: *Der ʿamm haʾarez im Alten Testament* (= BWAT, IV 17, Stuttgart 1936). Volgens hem werden in den tijd van de latere koningen van Juda de vooraanstaande bewoners van het platteland gezamenlijk *ʿam hāʾāreṣ* genoemd. In de Theol. Revue 1937, col. 139—141, bekritiseert F. Nötscher deze opvatting, daar volgens hem de bijbelsche gegevens onvoldoende zijn om een zéker oordeel toe te laten. In een artikel: *Sectional rivalry in the kingdom of Juda,* (JQR XXV [1934—35], blz. 237—259, ziet R. Gordis in het *ʿam hāʾāreṣ* ʿthe rural inhabitantsʾ en polemiseert hij tegen Sulzberger, die er een college van 12 vorsten en 70 oudsten van had gemaakt, bij wijze van 1ste en 2de kamer.

Over den politieken groei en indeeling van Israel en Juda zijn ook enkele studies verschenen. Noemen we eerst M. Noth: *Das System der zwölf Stämme Israels* (= BWAT, IV 2, Stuttgart 1930). Volgens hem is het twaalf-stammen stelsel niet iets kunstmatigs, maar een historisch en zeer oud gegeven. De twaalf stammen vormden in den oudsten tijd van Israels geschiedenis een heilig eedgenootschap, een sacrale amphictyonie, die als hoofddoel had: den cultus in een centraal heiligdom te verzekeren en te verzorgen. A. Alt schreef over: *Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina* (Leipzig 1930). In den afweerstrijd tegen de Philistijnen werd het *rijk* Israel gevormd, niet als stammenstaat, maar op breede, nationale basis. Het rijk van David en Salomon was een dubbel-monarchie: de twee afzonderlijke staten Israel en Juda waren door een personeele unie verbonden. Jerusalem behoorde tot geen van beide staten, maar was koninklijk domein. Over dit laatste schreef weer M. Noth: *Das Krongut der israelitischen Könige und seine Verwaltung* (ZDPV 1927, blz. 205—244).

De Israëlietische en Judeesche koningen bezaten hun eigen goed als „kroongoed" (*bajit*), dat door een koninklijk rentmeester (אשר על הבית) werd beheerd en overging op den volgenden koning, resp. de volgende dynastie. De namen, enz. op de in 1910 te Samaria gevonden ostraca uit den tijd van Achab vergunnen ons een blik te werpen in het beheer van dat kroongoed en wijzen tevens op de verdeeling van Achabs rijk in kleinere districten. Het laatste, door Noth aangeraakte, vraagstuk wordt ook besproken door J. W. Jack: *Samaria in Ahab's time* (Edinburgh 1929). Evenals Noth leest hij op de ostraca de namen van ᶜroyal stewardsᵓ van de onderafdeelingen van een district, dat volgens hem samenviel met een der bekende 12 gouwen van Salomon.

Men heeft het altijd merkwaardig gevonden, dat in 1 Kon. 4 het stamgebied van Juda niet tot een der twaalf Salomonische gouwen gerekend wordt. In strijd met de gewone opvatting, die dit laatste als feit aanvaardt, heeft W. Albright in een artikel: *The administrative divisions of Israel and Judah* (JPOS 1925, blz. 17—54) het tegendeel trachten te bewijzen. Volgens hem, en ook volgens Jack (a.w.), komt, na enkele wijzigingen van den tekst van 1 Kon. 4, als 12de gouw Juda voor den dag. A. Alt: *Judas Gaue unter Josia* (Palästinajahrbuch 1925, blz. 100—117), heeft in Jos. 15 : 21—61 een document teruggevonden, dat de verdeeling in 12 gouwen van Juda, ten tijde van Josias, weergaf.

We laten verder de auteurs en de titels volgen van andere studies, die te bespreken zouden zijn geweest: R. H. Kennet: *Ancient hebrew social life and custom as indicated in law, narrative and metaphor* (London 1933); W. Caspari: *Die Gottesgemeinde vom Sinaj und das nachmalige Volk Israel* (Gütersloh 1922); M. Löhr: *Das Asylwesen im AT* (Halle 1930); S. C. Carpenter: *Politics and society in the O.T.* (London 1930); J. Kroeker: *Das Königtum und die Theocratie in Israel* (Giessen 1931); A. F. W. Blunt: *Israel's social and religious development* (London 1924); A. Bentzen: *Die josianische Reform und ihre Voraussetzungen* (Kopenhagen 1926); H. Schmidt: *Das Bodenrecht im Verfassungsentwurf des Esra* (Halle 1932); R. von Poehlman: *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt* [3] (2 Bde, München 1925); J. W. Flight: *The nomadic idea and ideal in the O.T.* (JBL 1923, blz. 158—226); E. Day: *Was the hebrew monarchy limited?* (AJSL 40 [1923—24], blz. 98—110); K. Hj. Fahlgreen: *Ṣᵉdāḳā, nahestehende und entgegengesetzte Begriffe im A. T.,* Uppsala 1932; P. A. Munch: *Die wirtschaftliche Grundlage des israelitischen Volksbewusstseins vor Saul* (ZDMG 93, 1939, blz. 217—253); K. Galling: *Ein Stück judäischen Bodenrechts in Jesaia 8* (ZDPV 1933, blz. 209—218); A. Meyerowitz, *Social ethics of the Jews* (New York 1935); K. Fuchs, *Die alttestamentliche Arbeitergesetzgebung im Vergleich zum Codex Hammurapi, zum altassyrischen und hethitischen Recht* (Heidelberg 1934); C. W. Harris, *The hebrew heritage. A study of Israel's cultural and spiritual origins,* (New York 1935); T. Schwegler, *Familie, Gesellschaft und Wirtschaft nach dem mosaïschen Gesetz und den Propheten* (Einsiedeln 1933); M. B. Crook, *Some cultural principles in hebrew civilisation* (JBL 1931, blz. 156—175); A. Wendel, *Säkularisierung in Israels Kultur* (Gütersloh 1934); J. Gabriël, *Die soziale Gesetzgebung im Alten Testament* (Jahrb. d. öster. Leogesellsch. 7 [1930], blz. 201—218); M. Radin, *The life of the people in biblical times,* Philadelphia 1929; M. van den Oudenrijn, *Clan, beroep en een bijbelsch spraakgebruik* (Studia Catholica NR 7, [1930—31] blz. 377—392; A. Causse, *La crise de la solidarité de la famille et du clan dans l'ancien Israel* (Rev. d'Hist. de Phil. et de Rel. 10 [1930], blz. 24—60; H. J. D. Astley, *Biblical anthropology. Compared with and illustrated by the folklore of Europe and the customs of primitive peoples* (London 1929); B. Quilici, *L'evoluzione finanziaria del popolo ebraico* (Bologna); J. Husslein, *Bible and Labour* (Social action series) (London 1924); M. D. R. Willink, *Utopia according to Moses. A study in the social teaching of the Old Testament* (London 1919); J. G. Frazer, *Folk-Lore in the Old Testament. Studies in comparative Religion, Legend and Law,* 3 vol.. (London 1918); R. Zimmerman, *Bevölkerungsdichte und Heereszahlen in Alt-Palästina* (Klio 21 [1927], blz. 340—343); E. Junge, *Der Wiederaufbau des Heerwesens des Reiches Juda unter Josia* (= BWAT, IV 23, Stuttgart 1937); E. B. Cross, *The hebrew Family* (Chicago 1927); K. G. Goetz, *Die sozialöconomische Verfassung im antiken Judäa nach der Thora und ihre Zukunft* (Kowno 1923).

Enkele conclusies tot slot. Het ontbreekt niet aan studies over sociale, economische en politieke problemen en toestanden in het oude Israel; het aantal samenvattende verhandelingen

over dit onderwerp is echter nog zeer gering. M.i. heeft Jepsen gelijk, wanneer hij zegt, dat we vooralsnog beter doen, de afzonderlijke kwesties te bestudeeren om eerst later te trachten tot een synthese te komen. De min of meer historisch-materialistische methoden van Lurje, Wallis, Finkelstein en anderen dienen daarbij te worden vermeden, al moet worden toegegeven, dat ze ons hebben geleerd aan den sociaal-economischen factor in de geschiedenis van Israel meer aandacht te schenken dan tot dusver gewoonlijk geschiedde. Het ψυχὴ νικᾷ is helaas geen houdbare stelling, maar ook is waar dat de mensch niet leeft van brood alleen. De geschiedenis wordt voor een groot deel gemaakt door den geest van groote mannen, maar ook de massa speelt er een rol in, en wat uit de massa voortkomt wordt vaak door zeer stoffelijke belangen en krachten gedragen. Hij, die aan een goddelijke leiding van het wereldgebeuren, maar vooral die van het volk Israel gelooft, zal bovendien nog aan een anderen Factor denken.

Ook verdient m.i. de methode van Lévy-Bruhl geen aanbeveling, althans indien ze integraal wordt toegepast. L.-B.'s theorieën staan lang niet vast en worden van vele zijden bestreden; daarom alleen is het al gevaarlijk ze *a priori* te gebruiken en daarnaar de H. Schrift te verklaren. Wel moet men er voor zorgen met de psyche en de mentaliteit van den ouden Israëliet terdege rekening te houden en niet te denken, dat, wat voor ons vanzelfsprekend is, het ook was voor hem of voor den ouden oosterling in het algemeen.

Voorts is het noodzakelijk, de sociale en economische toestanden van het oude Oosten goed te leeren kennen, omdat Israel, wat dit aangaat, geheel behoorde tot het gebied van den oud-oosterschen cultuurkring. En op dit gebied is nog veel werk te verrichten.

Eerst na volkomen beheersching èn van het bijbelsche, èn van het oud-oostersche materiaal zal het misschien mogelijk zijn een onder alle opzichten verantwoorde synthese op te bouwen. Het is echter mogelijk, dat er zooveel gapingen en lacunes zullen blijven, dat het niet doenlijk zal zijn, een tot in onderdeelen samenhangend geheel te verkrijgen.

N ij m e g e n, 1 Juli 1940 J. VAN DER PLOEG O.P.

ARAMAICA

FRANZ ROSENTHAL, *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen.* Mit 5 Tafeln und einer Karte, Leiden, E. J. Brill, 1939.

De Lidzbarski-stichting vroeg in 1935 een beschrijving van het onderzoek der Arameesche dialecten sinds Nöldeke's publicaties en op het XXe internationale congres der Oriëntalisten te Brussel in 1938 (zie JEOL n° 6, 254) bekroonde zij Rosenthal's antwoord met den prijs. Stellig niet ten onrechte. Rosenthal's werk getuigt van grondige kennis van het object dat veelkleurig is als Jozef's rok, van exactheid en objectiviteit, waarbij eigen inzicht niet ontbreekt, doch het historisch beeld niet vervormt. Bovendien bezit Rosenthal de gave helder en boeiend te schrijven, een gave die gezien het litteratuur-overzicht-karakter des te meer moet worden gewaardeerd.

De titel dien de schrijver zijn werk heeft gegeven doet meer verwachten dan de inhoud biedt. Rosenthal beperkt zich tot de taal, tot grammatica, lexicographie en dialectologie na de weergave der gegevens, daar de prijsvraag deze beperking oplegde. Met den schrijver zelf betreuren wij deze beperking, daar het boek hierdoor zeer formeel is gebleven. De cultuur, historie, religie, geografie van de Arameesch sprekende volken en volkslagen, dit alles is immers nauw verweven met het taalonderzoek. Eveneens was dit mede object van veler onderzoek. Wanneer de schrijver bij de behandeling van het Mandeesch aan de ᶜMandäerfrageᵓ niet voorbij kan gaan, blz. 238 sq., schrijft hij niet de minst belangwekkende passage van zijn boek. Door de formeele beperking blijft achter de litteratuuropsomming, achter het wezen van de geleerden der laatste vijftig jaren, het wezen van de Oostersche volken eenigszins verscholen.

Dit neemt niet weg dat Rosenthal's boek een belangrijke inleiding tot het Arameesch genoemd moet worden. Het bevat veel meer dan een uitvoerig overzicht der publicaties. In

1936 heeft de schrijver reeds getoond een détailvraagstuk verdienstelijk te kunnen behandelen, — *die Sprache der palmyrenischen Inschriften und ihre Stellung innerhalb des Aram.* MVAeG 41,1 — thans blijkt, dat hij het wijde gebied van onderzoek beheerscht, nieuwe richtlijnen kan aangeven, zuiverder terminologie als conclusie uit verrichten arbeid aannemelijk weet te maken.

Het eerste deel van het boek behandelt het oudste ons bekende Arameesch, de gegevens tot de VIIIste eeuw, het zgn. rijksarameesch, de ideogrammen in Iraansche talen, het Nabateesch en het Palmyreensch. Het eerste hoofdstuk, de oudste vondsten en hun bewerking besprekend, geeft interessante gegevens over het wantrouwen, dat Nöldeke jegens de Accadische gegevens bezat, begrijpelijk door den speculatieven geest van verschillende assyriologen, maar zooals het nader onderzoek geleerd heeft toch ten onrechte. Op blz. 9 had ook de vertaling met aanteekeningen van de eerste inscriptie van ZKR van A. J. Wensinck genoemd kunnen zijn. Deze is toegevoegd aan de uitgave van Wensinck's openbare les *Het oudste Arameesch,* Utrecht, 1909. Wanneer Rosenthal over de Arameesche gegevens van het Oude Testament in dit hoofdstuk spreekt, blz. 18 sq., noemt hij het vraagstuk dat voor de dateering en de exegese van belang is, nl. het voorkomen van Arameesche vormen in oude Hebreeuwsche stof als Richt. 5, Ps. 8 e.a., niet. In het hoofdstuk over het zgn. rijksarameesch komen de O. T.ische gegevens wel ter sprake, blz. 41 sq., maar daarbij wordt reeds stilzwijgend verondersteld dat we in de VIIde eeuw en later zijn. Terecht vermijdt Rosenthal consequent van een 'oorsprong' van het Arameesch te spreken. Tevens moet echter gezegd worden, dat onze gegevens voor dateering slechts in beperkte mate van waarschijnlijkheid den *terminus ad quem* en bij het oudste Arameesch dat ons bekend is niet den *terminus a quo* bekend maken.

Rosenthal herinnert na een critiek op Bauer's kanaänismen, blz. 50 sq., de O. T.ici nogmaals aan den eisch eener lexicographische vernieuwing. Hij herinnert hierbij niet aan voorbereidend werk van Köhler, Driver e.a. Terloops mag hier de vraag gesteld worden: wordt coöperatie voor dit doel geen dringende noodzakelijkheid?

Het overzicht van de studies over Daniël en Esra, blz. 60—71, is uitstekend voor oriëntatie. De mogelijkheid van datumverschil in de Arameesche gedeelten van Daniël laat de schrijver buiten bespreking, waarschijnlijk daar deze mogelijkheid meer op historische dan op taalkundige gronden aannemelijk gemaakt wordt.

Het tweede deel behandelt het 'jong-Arameesch', een betere benaming dan 'west-Arameesch', zooals uit Rosenthal's uiteenzettingen overtuigend blijkt. Hierin komen dus het Joodsch-Palestijnsch, het Samaritaansch, het 'Christelijk-Palestijnsch' van het zgn. *Evangeliarium Hierosolymitanum* en de Arameesche gegevens in huidige Arabische dialecten uit Syrië ter sprake. Het Joodsch-Palestijnsch heeft vele beoefenaren gevonden, niet het minst door het vraagstuk van den Semietischen achtergrond van de N. T.ische geschriften.

In het overzicht en de critische beoordeeling van het werk van geleerden als Dalman, Burney, Torrey, Littmann e.a. toont de schrijver zich een betrouwbare gids door een nog steeds verward gebied. De moeilijkheden met het Joodsch-Palestijnsch komen in de eerste plaats niet door schaarschte van gegevens, maar door den innerlijken weerstand dien het Arameesch aan een grammaticale behandeling op Grieksch-Latijnsche wijze biedt. Ook zijn de tekstuitgaven nog allesbehalve philologisch verantwoord. Met verlangen zien wij uit naar de door A. Sperber aangekondigde editie van den targum Onkelos en den Propheten targum. Al bezitten wij uitvoerige woordenboeken, Levy en Jastrow, etymologisch staan zij niet op een hoog peil. Bovendien ontbreekt ons nog steeds een concordantie op de targumim, die ik mij het meest bruikbaar denk artikelsgewijs, waarbij een studie als van M. Ginsburger *Die Anthropomorphismen in den Thargumim,* dissertatie Strassburg 1891, als voorstudie kan gelden. Wat de grammatica aangaat, Dalman's *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch nach den Idiomen des Palästinischen Talmud, des Onkelostargum und Prophetentargum und der Jerusalemischen Targume,* eerste druk 1894, tweede 1905, verdient het eerste te worden genoemd. Rosenthal acht het feit dat deze grammatica de verschillende uiteenloopende groepen van teksten omvatten wil een groot bezwaar. Al moet zijn eisch 'Einzeldarstellungen des grammatischen Standes jedes Literaturwerks', blz. 116, 122 sq., juist geacht worden, men mag bij een beoordeeling niet vergeten dat de laatste druk van Dalman reeds 35 jaar oud is. Kahle heeft voornamelijk in zijn *Masoreten des Ostens,* 1913, en *Masoreten des Westens* I 1927, II, 1930, de studie der handschriften vooruit gebracht, terwijl hij ook voor de grammatica belangrijke aanwijzingen geeft. Het jong-Arameesch von Onkelos en den Prophetentargum is volgens hem in Babylonië vastgelegd, hoewel er niet veel oost-Arameesche kenteekenen aanwijsbaar zijn. Rosenthal's veronderstelling dat dit Arameesch ook in Palestina in de eerste eeuwen na Chr. verstaan en gebruikt zal zijn, lijkt mij op grond van vergelijkingen met den Masoretentext en de Septuaginta zoowel als door den invloed in de Palestijnsche pentateuchtargumim waarschijnlijk. Wat deze laatste targumim betreft, mede door Kahle's uitgave van fragmenten uit de Geniza van Cairo staat het wel vast dat er van hen geen vastgestelde tekst heeft bestaan.

Rosenthal herinnert op blz. 132 aan een opmerking uit *Masoreten des Westens* II, blz. 11 *) noot „die Grammatik dieser Texte (bedoeld is de Palestijnsche targum) und der Sprachgebrauch derselben wird in einer von mir gemeinsam mit Prof. Wm. Stevenson in Glasgow vorbereiteten Chrestomathia Targumica eingehend berücksichtigt werden". Te meer daar Dalman op dit punt stellig is verouderd en te kort schiet (hij geeft geen syntaxis) zal ieder aramaïst verlangend naar deze uitgave uitzien. Voor het Babylonisch-talmudisch Arameesch bezitten we grammatica's van Levias (zie Rosenthal's critische beoordeeling, blz. 125 sq.), Margolis (Rosenthal, blz. 217) en vooral Schlesinger's *Satzlehre,* Leipzig 1928, een werk van meer dan 300 bladzijden. Voor den Palestijnschen talmud bestaat een détailstudie, Schlesingers dissertatie *Das aramäische Verbum im Jerusalemischen Talmud,* Berlin 1889, maar een syntaxis van het Palestijnsche Arameesch, gegrond op de targunim en den Jerusalemschen talmud moet nog geschreven worden.

Het moge hier vermeld worden dat wijlen professor dr A. J. Wensinck een uitgebreid kaartenmateriaal heeft nagelaten, dat de voorbereiding is van zulk een Arameesche syntaxis. Blijkens enkele studiën, waarvan Rosenthal er één op blz. 114, noot 2 noemt, heeft deze al te vroeg gestorven geleerde zich zijn laatste levensjaren bezig gehouden met een onderzoek naar den Arameeschen achtergrond der Evangeliën. Gepoogd wordt dit materiaal rijp voor een publicatie te maken. Het is te hopen dat de internationale toestand een samenwerking met Kahle ook op dit punt binnen korten tijd mogelijk zal maken.

Het derde deel van Rosenthal's boek behandelt het oost-Arameesch, het Syrisch, Babylonisch-talmudisch, het Mandeesch en het nieuw-oost-Armeesch. Rosenthal kan hier verwijzen naar Baumstark's voortreffelijke Syrische litteratuurgeschiedenis, Bonn 1922, hetgeen de reden zal zijn dat wij minder namen van geleerden en hun werken genoemd krijgen dan bij de andere vertakkingen van het Arameesch. Ik denk aan het belangrijke werk in de Syrische oud-Christelijke letterkunde verricht, vooral voor godsdiensthistorici van belang, ook aan tekststudiën als G. Diettrich's *Ein Apparatus Criticius zur Pešitto zum Propheten Jesaia,* BZAW VIII, 1905, en L. Warszawski's *Die Peschitta zu Jesaja,* dissertatie Berlijn, 1897. Wanneer Rosenthal de vermindering van belangstelling voor het Syrisch aangeeft, laat hij zich tot een waardeoordeel verleiden, waarschijnlijk in den geest van Nöldeke, maar niet in dien van zijn boek, wanneer hij schrijft, blz. 190: „In diesem Falle allerdings wurde der Rückschlag durch den Einsatz, den das jetzt zu einer ausgebildeten Wissenschaft gewordene Akkad. forderte und durch das sachliche Interesse, das die unendlich reichhaltigere und unendlich viel höher stehende arab. Literatur beanspruchte, beträchtlich verstärkt". Hier spreekt de persoonlijke aanleg, vgl. wat de schrijver over Nöldeke zegt, op blz. 284: „... die Geschichte des orientalischen Christentums, dessen Entwicklung er bei seinem Studium der syr. Literatur beobachten und in dem er zu allem noch einem ihm ganz wesensfremden mytischen Einschlag wahrnehmen musste". — Er zijn op het terrein van het Peschitta-onderzoek nog groote werkzaamheden te verrichten: ten eerste een critische tekstuitgave. En vervolgens een concordantie. De afhankelijkheid van den Syrischen bijbel van de targumim is een punt van verschil bij de onderzoekers. Het komt mij voor dat Rosenthal met de grootste voorzichtigheid de conclusies van Schönfelder, Baumstark, Kahle e.a. toetst, blz. 199—206. Te veel wordt in het subtiele onderzoek der vergelijking het feit vergeten

dat ook de Peschitto een targum is en daardoor *eo ipso* overeenkomst met andere Arameesche vertalingen zal vertoonen. Op blz. 159 wijst Rosenthal reeds op het feit dat Baumstark's these: directe samenhang tusschen de Palestijnsche targumim en de Peschitto, nog bewezen moet worden.

Het vierde deel geeft een overzicht van de schriftvormen. De voortreffelijke tabellen die aan het boek zijn toegevoegd bewijzen dat Rosenthal's bescheidenheid, zie blz. XIV, op dit punt te groot is. Ook de kaart *Skizze zur Übersicht über die im Text vorkommenden geographischen Namen aus Vorderasien und Ägypten* verdient lof door haar overzichtelijkheid.

De schrijver heeft alle aramaici met zijn boek een goeden dienst bewezen. Opnieuw zijn wij doordrongen van Nöldeke's meesterschap, zijn wij gewaarschuwd voor speculatieve hypothesen, zijn wij herinnerd aan het vele nog ongedane werk. Rosenthal heeft zich een waardig leerling van Nöldeke getoond en het is geen gewaagde voorspelling, dat de wetenschap belangrijk werk van hem te wachten staat.

De uitgave van het werk is zeer verzorgd. Jammer dat de prijs (*f* 11.50 gebonden) voor velen een belemmering zijn zal zich dit werk aan te schaffen.

Leiden, 2 Augustus 1940. P. A. H. DE BOER

KLEIN-AZIATISCHE METRIEK

(Bij *JEOL* 6, 88 sq.)

Het onderwerp schijnt ten tijde van de verschijning van het vorige *Jbr.* juist nogal aandacht te hebben gehad. Te laat om toen nog te vermelden, ontving ik een artikel van H. Bossert [1]), die, uitgaande van zijn lezing van de Kretensische bezweringsformule [2]), den dactylischen hexameter als karakteristieke Klein Aziatische versmaat meent te hebben ontdekt, niet alleen in het Kretensisch, Lycisch en Lydisch, maar ook op den nog niet ontcijferden discus van Phaestus, in het Protochattisch, Luwisch, Hetietisch, Churisch en Phrygisch. In sommige gevallen is zijn opvatting, op zijn minst genomen, uiterst problematisch, terwijl ik andere gevallen niet beoordeelen kan. Wat het Lydisch betreft, herkent Bossert in No 30 nog terecht een vers, dat hij zoo leest: *títisín || em(i)n tisarín || fabíl atal kítwal* [3]). Daarentegen lees ik dezen tekst als volgt:

Titiśin ẽmν tiśardν || fabil[2] *Αtaλ Kitvaλ* / ◡ ◡ / — / || / ◡ ◡ / — / [4]) Consonantgroepen als *-mν* en *rdν* zijn geen belemmering, daar ook (blijkens de vocaalassonantie) groepen als: *-kl, -fn, -tn, -dν, -sν, -λθν* [5]) zuiver consonantisch zijn; hier vertoonen de vershelften dus een *a*-assonantie. — Ook H. Grumach is (of was) aan een studie over de poëtische Lydische teksten bezig; hij deelde mij mede ongeveer dezelfde resultaten te hebben bereikt, als in het vorige *Jbr.* kort werden weergegeven. Zijn indeeling van de Lydische inscriptie n° 10 was echter anders dan mijne; Grumach richtte zich naar den inhoud van den tekst, zooals hij hem vertaald had [6]), terwijl ik uitsluitend afging op de wijze waarop de tekst in den steen gebeiteld is, dus uitging van het, zeer duidelijke, verschil in ʿhandʾ [7]); dit lijkt mij de eenige juiste weg. De eigennamen schijnen er op te wijzen, dat A en B van vader en zoon, althans van naaste bloedverwanten, zijn; C kan van een vreemde stammen. J. JONGKEES

1) *Geistige Arbeit* 5, 1938, n° 18, 7 sq.

2) J. Friedrich, *Kleinas. Sprachdenkm.* 146; door Bossert als hexameter gelezen: OLZ 34, 1931, 303 sq.

3) Bosserts transcriptie.

4) Dit de gangbare transcriptie; in het derde woord las Bossert terwille van zijn theorie *-in,* hoewel in de uitgaven *-dν* staat; de foto bevestigt de gangbare lezing. Dat Bossert den ictus juist op een lettergreep legt, die blijkbaar in de nul-fase: *ẽmν* staat, veroordeelt zijn lezing reeds. Het is een oude boustrophedon-inscriptie, zoodat de indeeling in regels geen beteekenis heeft.

5) Over de transcriptie: θ vgl. *Mnemos.* 3 s., VI, 1938, 157 sq; Prof. Bossert maakte mij er op attent, dat hij in OLZ 34, 1931, 314 reeds terloops deze transcriptie had voorgesteld, evenwel zonder motiveering.

6) Vgl. P. Meriggi, *RHA 19,* 1935, 98 sq.

7) Afbeeldingen bij W. H. Buckler, *Sardis* VI 2.

RELIGIEUZE TEKSTEN UIT ASSUR (VI—IX)

1—GODENLIJST; 2—MYTHEN EN HELDENDICHTEN; 3—HYMNEN EN GEBEDEN; 4—BEZWERINGEN; 5—RITUEELEN; 6—VOORTEEKENS (OMINA); 7—DIDACTISCHE LITERATUUR; 8—VARIA

Wij voltooien in dit Jaarbericht ons overzicht over de mythologische, cultische en magische teksten, die in Afl. VI tot en met IX van zijn groote editie der *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* (Leipzig, kl.-fol., 1920—1923, afgekort KAR) door den Berlijnschen hoogleeraar Erich Ebeling in spijkerschrift (autographie) nageteekend zijn. Deze bijdrage is dus het vervolg en het slot van Jaarbericht deel I (1938), blz. 349—356 en van deel II (N° 6, 1939), blz. 104—113. In deze laatste afleveringen is het aantal oorkonden, die nog niet vertaald en bewerkt zijn, vrij groot. Bovendien ontbreekt hier de index met nadere opgaven betreffende inhoud en literatuur, zooals die door Ebeling aan het eind van deel I (Afl. IV) werd toegevoegd. Dat zijn standaardwerk zoodoende een torso is gebleven, moet worden betreurd. Met het oog hierop meenen wij aan het doel van dit overzicht het best te beantwoorden door een systematische rangschikking van de nog overschietende teksten, beginnende met Afl. VI, N° 215 (blz. 129) en eindigende bij Afl. IX, N° 472 (blz. 444).

Eerst nog een enkele aanvulling bij *Jaarbericht* II, N° 6, blz. 107 vlg. De groote lijst van geneeskundige kruiden N° 203 (in drie kolommen, waarvan kol. 1 het kruid, kol. 2 de ziekte en kol. 3 de toepassing behelst) werd indertijd door B. Meissner behandeld en door fragmenten uit *Cun. Texts* XIV aangevuld in de onlangs herdrukte eerste aflevering van Weidner's *Archiv* (AfK I, blz. 8—12 *Medizinisches Kompendium*). De uit godsdiensthistorisch oogpunt bij uitstek belangwekkende oorkonde N° 214 behelst, zooals wij gezien hebben (Jaarbericht N° 6, blz. 110 vlg.), een uitnoodiging aan alle hemelsche en aardsche machten tot den godenmaaltijd. Genoodigd worden in een lange lijst van aanroepingen niet slechts de goden en godinnen van het Pantheon, maar zelfs de rivieren en gebergten, zeeën en eilanden, steden en stadsmuren. Soortgelijke lijsten met aanroepingen der goddelijke machten vindt men in de bezweringsteksten (vgl. *Šurpu,* tafel II); afzonderlijke vermelding in dit verband verdient de tafel K 2096 (J. A. Craig, *Religious Texts,* I, blz. 56—58), die wellicht deel heeft uitgemaakt van de (anders ontbrekende) eerste tafel der serie *Šurpu.*

Wij bespreken achtereenvolgens de lijsten van godennamen, de mythen, heldendichten, hymnen, gebeden, bezweringen, ritueelen, de omina, didactische teksten, en *varia.* Te kleine brokstukken gaan wij met stilzwijgen voorbij.

1—GODENLIJST. Hiervoor komt slechts het fragment N° 339*a* in aanmerking. Opgenoemd en toegelicht werden archaïstische namen van Enlil en Ištar, zooals ^{d}*Si, Ḫilibe, Zanaru, Lugal-Duku, Ḫaḫarni,* vgl. Deimel, *Pantheon,* Nos 2888, 1447, 1315, 1905, 1385.

2—MYTHEN EN HELDENDICHTEN. Wereldscheppings-epos *Enuma eliš*: Nos 313, 314, 315, 317 (tafel I); 316 (tafel III); 318 (tafel IV) en, wegens de vermelding van ^{d}*Mum*[*mu*] in r. 5, wellicht het fragmentje N° 365.

N° 294 behelst de bekende hymne aan den Scheppingsstroom, zie King, *Seven Tablets of Creation,* I, blz. 128, 200 vv. en Ebeling, *Tod und Leben* (afgekort TuL), N° 23. Of ook het brokstuk N° 299 onder de scheppings-mythen (wellicht in het verloren gedeelte van *En. el.,* tafel V?) gerangschikt kan worden, laten wij in het midden.

Kleine fragmenten van het Gilgameš-epos bevatten Nos 319 en 320 (t. VI). Belangwekkender zijn de stukken van den *Ninurta-mythos* (Lugale-ud enz.), daar die in de bewerking door S. Geller (1917) nog ontbreken: Nos 251; 305 (slot der 9de tafel?); 363 (Az. tafel X?); 370. Tot den *Era-mythos* behooren in dit gedeelte Nos 311 en 321 (tafel I B).

Van nog onbekende mythologische fragmenten verdienen vooral vermelding Nos 301; 308, 309, 333 (bilingue stukken); 342; 353 (in verband met een bezwering). Van onzekeren aard en oorsprong is voorloopig nog N° 332, dat wellicht eerder tot de rubriek der (min of meer historische) heldendichten behoort. Tot deze groep behooren in

ieder geval Nos 260 en 303, die de overwinning der krijgshaftige Assyrische koningen in de eerste helft der 13de eeuw v. Chr. op hun Babylonische buren uit de dynastie der Kassieten moeten verheerlijken: N° 260 (= KAH II, N° 143) de overwinning van den koning Adadnarāri I op den Kassiet Nazimaruttaš, en N° 303 (aan te vullen door VAT 12960) die van diens kleinzoon Tukulti-Ninurta I op den Kassiet Kaštiliaš (zie Weidner, AfO 7, 1931/32, 281, en Ebeling, MAOG XII/2, 1938, 24). Ten onrechte denkt Ebeling in dit verband aan propagandistische literatuur in dienst van de politiek, die door de antieke staatslieden zou zijn toegepast om stemming voor Assyrië te maken. Het betreft hier inderdaad heldenzangen, die als voorloopers van het Homerische tijdperk van groot belang zijn [1]). W. von Soden (*Der Aufstieg des Assyrerreichs*, AO 37, Heft 1/2, 1937, p. 26) wilde dit verschijnsel van individueele heldendeugden en heldendichten in het oude Mesopotamië aan Arische invloeden toeschrijven. Het verschijnsel was echter niet, zooals hij schijnt te veronderstellen, tot Assyrië en Noordelijk Mesopotamië beperkt. Ook de Babylonische krijgsheld en veroveraar Nebukadnezar I (1146—1123 v. Chr.) vormt het middelpunt van een soortgelijke literatuur (zie o. a. III Rawl. 38,2; IV Rawl. 20,1; CT XIII pl. 48; KAR III, N° 130).

3—HYMNEN EN GEBEDEN. Deze belangrijkste groep van religieuze teksten is tot de meest verschillende goden en godinnen gericht [2]). Bewerkt is tot nog toe slechts een gedeelte, zooals het bilingue gebed tot den god Enlil N° 375 door Nötscher, *Ellil* (1927), blz. 99 vv., en thans ook de mooie jubelzang aan de godin Ištar N° 306 door C. Frank, *Kultlieder* (1939), N° 6 (blz. 36 v.). Opmerkelijk is hier (Vz., r. 12) de tot Ištar gerichte kreet *kappi*, mijn vleugel! die slechts door het bekende verhaal van den in een vogel veranderden herdersknaap (*Gilgameš-epos*, t. VI, r. 48—50) kan worden verklaard, en dan vooral in r. 22 de juichkreet *alulua alulua*, die aan het bijbelsche halleluja doet denken. In de liturgie op het nieuwjaarsfeest (Jensen, KB VI/2, blz. 34, Vz., r. 12) luidt een soortgelijke kreet: *ellēa ellēama*, en ook in N° 361, Az., r. 8 (= N° 105, Az., r. 13, zie beneden noot 7) is *elēlu* (Hebr. *Hallel*) het woord voor den jubelzang.

Van de hymnen en gebeden aan Marduk Nos 337, 344 (?), 350 (Az.) en 351 zijn slechts brokstukken bewaard gebleven. In N° 337 zijn de epitheta opmerkelijk (Vz., r. 8,18, Az., r. 6,13 vgl. Deimel, *Pantheon*, N° 1908, 271, 1835, 1105), voorts in Vz., r. 7 de zinspeling op het net (*sapāru*) van den god Marduk, vgl. *Enuma eliš* IV 41, VI 61; het is het net, dat de god uitgooit om het zeemonster Tiāmat te vangen. Ook in N° 351 vinden wij dergelijke zinspelingen: in r. 3 de strijd met de zee (*tamḫāri tāmti*), in r. 5 v. het monster, dat opstand beraamt (*ušumgalli...kāṣir barti*) en in r. 10 wellicht *Kingu*. In N° 350 Az. wordt Marduk geprezen als de barmhartige (*rēmēnū*, vgl. *En. eliš*, VII, r. 30). De beide eerste regels moeten aldus worden aangevuld:

O barmhartige Marduk
Uw grootheid wil ik prijzen!

Beter bewaard zijn drie van de zonnehymnen ter eere van den god Šamaš, Nos 228, 246, 361. Tusschen de goden Marduk en Šamaš bestaat een opmerkelijk verschil. Marduk is als de zoon van Ea de god, die de macht heeft over het mysterie van het leven, dat in de diepte schuilt en door magische handelingen en bezweringen wordt meegedeeld; Šamaš echter is de rechter, die de overtreding (en wel niet slechts de cultische, maar ook de ethische) straft en het recht en de zedelijkheid handhaaft [3]). Evenwel worden beide terreinen niet steeds streng van

[1]) Tot het terrein van propaganda behoort eerder de door mij in MAOG XI/3 bewerkte Vorstenspiegel CT XV, pl. 50, rond vijf eeuwen later dan het ridderlijke tijdvak van Tukulti-Ninurta I en Nebukadnezar I. Tot de propaganda-literatuur uit de dagen van spanning tusschen Sargon II en Merodach-Baladan II (omstr. 710 v. Chr.) behoort voorts wellicht CT XIII, pl. 49; vgl. ook de ᶜprofetischeᵓ tekst KAR Afl. IX No 421 (hierover zie beneden).

[2]) Vgl. de lijst der gebeden gerangschikt naar de verschillende goden bij W. G. Kunstmann, *Die babylonische Gebetsbeschwörung* (LSS, N. F. II, 1932), p. 83 vv.

[3]) In zijn magistrale uiteenzetting der *Antieke Wetenschap* (Mededeelingen der Kon. Nederl. Akademie, afd. Letterkunde, N.R., deel 3, N° 8, Amsterdam 1940) biedt Prof. Kristensen een synthese, die ten volle toepasselijk is op de Marduk-religie,

elkander gescheiden. Ook Marduk was als stadsgod van Babel een jonge zonnegod, en ook van Šamaš verwachtte men door riten en bezweringen de genezing van bepaalde ziekten of kwellingen, zooals benauwdheden, hartkrampen, nachtmerrie en benauwde droomen. Duidelijk blijkt dit uit N° 228, waarvan wij de eerste regels vertalen:

O Šamaš, koning van hemel en aarde, heer van hetgeen boven en beneden is,
zonder U wordt er geen recht gesproken, voor den verdrukte en de verdrukte geen oordeel geveld!
Den doode en den levende en den gevangene verlost gij door Uw hand;
Sta heden op en verhoor mijn gebed, aanvaard mijn smeeking!
De ban en de kramp in mijn borst, die in mijn binnenste is,
de booze geest, mogen uit zijn hand verdwijnen of uit zijn mond [4]) uitgaan,
hetzij van zijn broeder of zuster, knecht of maagd, familie, geslacht of verwantschap,
hetzij bekend of onbekend, op dezen dag!
Het hart van uwe Godheid moge worden verzoend,
het hart van mijn god en godin moge worden verzoend!
Ik wacht op de genezing (?) van het kwaad van den borstkramp,
waarmede een vijand in het land (?) mijn borst heeft gepakt!
Gij hebt u nog steeds ontfermd over hem, die afgemat, verslagen, bevende, verdrukt en mishandeld is geweest,
op wien zijn god of godin vertoornd zijn, en gij hebt hem gespaard.
Voor mij echter, waarheen ik met u ga, is er geen verschooning,
in huis en op straat is mij stribbeling opgelegd,
meer dan men aan mij zien kan, ben ik ziek, dag en nacht draag ik leed en vervolgt men mij!
neerslachtigheid en verslagenheid kleven mij aan, zonder mij los te laten!
Heden echter moge ik zeven en zevenmaal verlossing en uitredding ondervinden!

zooals die gedurende den bloeitijd van Babel en Assur overheerschend is geweest. Daarnaast mag men de invloeden der meer moraliseerende Šamaš-religie niet over het hoofd zien, die haar middelpunt in Sippar heeft gehad. Hierbij behoort vooral de zoogenaamde wijsheid-literatuur, die ook in Babylonië vrij oud is. Evenwel blijven deze invloeden geenszins tot de eigenlijk didactische literatuur beperkt. Reeds in de wet van koning Ḫammurabi, die zichzelf *de Zon van Babylon* noemt (CH kol. V, r. 3 v.) en die zijn volmacht blijkens het reliëf van den Zonnegod Šamaš ontvangt, zijn de magische en zelfs de cultische elementen bewust uitgeschakeld. Ook het Gilgameš-epos, dat reeds in het Oud-Babylonische fragment van tafel 10 een belijdenis tot Šamaš bevat (terwijl Marduk wordt geïgnoreerd en Ištar zelfs bespot), doet wellicht juist daarom ᶜmodernᵓ aan, omdat het leven, dat Gilgameš zoekt, hier niet meer is het mysterie der verrijzenis uit het doodenrijk, maar eenvoudig het ontkomen aan het noodlot van het sterven. Over Šamaš en over het ᶜjuridisch moralismeᵓ biedt A. van Selms in zijn proefschrift (Wageningen 1933, p. 99 vv.) juiste opmerkingen. In mijn beknopte bijdrage over den Babylonisch-Assyrischen Godsdienst in het groote werk *De godsdiensten der wereld* (Amsterdam, H. Meulenhoff, 1940) heb ik gepoogd dezen godsdienst van Hammurabi af als een syncretisme te schetsen, waarin de verschillende volksgodsdiensten zijn samengegroeid.

[4]) Bedoeld zijn de hand of de mond van het plaatsvervangende beeld, dat bij het exorcisme onmisbaar is. De booze geest, die de oorzaak is van de kramp, moet in dit beeld varen. Het is de schim van een familielid of ook wel van een onbekende, die geen rust vindt in het graf.

Hierop volgen de ceremoniën en bezweringen, die met een voor dit doel vervaardigd beeld van de zieke vrouw moeten plaatshebben, opdat de booze geest uit den mond van dit beeld (en daarmede tevens uit den mond van de lijderes) uitwijkt (Vz., r. 25 v. en Az.). Het geheel is blijkens Az., r. 12 v. een ʿhandopheffings-gebedʾ tegen den borstkramp op den vroegen ochtend (*ṣibit* (!) *tulê ša munatti*), dus bij zonsopgang.

Ook in N° 246 (= VAT 10039) wordt de Zonnegod Šamaš aangeroepen als de verheven rechter, die de talrijke menschen in toom houdt [5]) de beminde van Enlil, wiens bevel niet gewijzigd wordt... en wien de goden van het land bij zijn opgang huldigen. In Vz., r. 15 vv. wordt de Zonnegod vervolgens opgewekt, om aanstonds te kalmeeren [6]), op te staan, den lijder recht te laten wedervaren en hem van de verschillende soorten van banvloek (zooals die ook in *Šurpu*, tafel III zijn opgeteld) te verlossen.

Tot een duplicaat van denzelfden tekst (dus niet van *Šurpu*) behoort het brokstuk N° 272 (= VAT 11642). Belangrijker is het duplicaat uit de bibliotheek van Assurbanipal: L. W. King. *Babylonian Magic and Sorcery* (afgekort BMS), N° 60, r. 5 vv. Een vertaling van den gecombineerden tekst vindt men reeds bij Ebeling, *Quellen zur Kenntnis der babylonischen Religion*, I (MVAeG 23/1, 1918), blz. 40 vv.

N° 361 (VAT N° 9735) is, zooals Ebeling reeds gezien heeft, een duplicaat van KAR, Heft III, N° 105, waardoor bijna alle lacunes van dezen belangwekkenden lofzang ter eere van den Zonnegod Šamaš worden aangevuld. Een vertaling van den volledigen tekst vindt men bij Ebeling, *Quellen* I, (MVAeG 23/1, 1918) blz. 25 vv. en ook in *Altorientalische Texte und Bilder* (I, 1926), p. 247 v. Het is een lied, dat den grooten koning Assurbanipal (669—627 v. Chr.) in den mond is gelegd. Evenals bij de Hebreeuwsche psalmen zou men ook hier kunnen redeneeren over de vraag, of men den koning zelf als den dichter mag veronderstellen. Dat hij als de dichter bedoeld is, blijkt behalve uit N° 105, r. 14 uit het onderschrift Az., r. 5—8 (= N° 105, r. 10—13), waar de zanger met straf bedreigd wordt, die dit lied verwaarloost of den naam van Assurbanipal, die door Šamaš in een gezicht werd aangewezen, door den naam van een anderen koning vervangt. Diens snarenspel moge den menschen tegenstaan [7]).

Ook N° 249 is een bezwering en een gebed, dat door den koning zelf (wellicht eveneens Assurbanipal) tot den Zonnegod is gericht. De bezweringspriester moet den koning bij de hand vatten en deze moet dan Šamaš aanroepen om verlossing en om uitredding en om afwending der gevolgen van een kwaad voorteeken.

Hymnen en gebeden tot den Zonnegod vindt men voorts vooral in het groote oneiromantische ritueel N° 252. Het is jammer, dat de belangrijkste tekst op dit terrein der droomuitlegging, VAT 7525, nog niet is gepubliceerd. Daarnaast komt vooral onze tekst KAR N° 252 (VAT 9026, vgl. ook KAR N° 52) in aanmerking, die blijkens den laasten regel van het onderschrift gedateerd is uit het eponymaat van Aššur-bāni, 713 v. Chr., dus uit de regeering van koning Sargon II. De Zonnegod is degene, die in de eerste plaats de goede of kwade gevolgen van droomen beoordeelt en bepaalt [8]). De gebeden, die naar aanleiding daarvan tot hem worden gericht, zijn meestal in het Sumerisch gesteld. Alleen in het verminkte stuk Az.,

[5]) *lā'iṭ rapšāti,* vgl. Landsberger, ZA 41, 1933, 230 (vgl. ook ZA 42, 1934, 166).

[6]) *bēlu adi surriš nuḫamma, arḫiš izizzamma.*

[7]) De laatste regel van dit onderschrift luidt (N° 361, Az., r. 8, aan te vullen volgens N° 105, Az., r. 13): *lupput pitnišu eli nīši limraṣ, elēlušu lu siḫil ⁱˢbalti* „diens snarenspel moge den menschen tegenstaan, zijn jubelzang zij hun als een doorn in het vleesch!" Vgl. voor *lupput pitni* (of *pidni*), eig. het tokkelen van de luit: Landsberger, ZA, 42, 1934, 155, noot 5. In Vz., r. 13 is *kunni* (of *kūn*) *qāti* waarschijnlijk een bepaald ceremonieel tot het verkrijgen van orakels: de handvestiging, ter onderscheiding van de handopheffing (*niš qāti*).

[8]) Over de voorteekens (omina) naar aanleiding van droomen zie beneden de bespreking van de lijst der beginregels Afl. IX, N° 392. Het materiaal in het Britsch Museum werd gedeeltelijk gecopieerd door wijlen mijn vriend Ernst F. Klauber, wiens werk na zijn vroeg overlijden (hij sneuvelde in het najaar 1914) niet in druk is verschenen. Vgl. over Klauber mijn necroloog ZA 30, 1915, 128 vv.

kol. 2, r. 4—16 is er een interlineaire vertaling aan toegevoegd. Een uitzondering in dit verband is het *gebed tot Ea,* Az., kol. 3, r. 39 vv., waarvan wij het begin vertalen:

O Ea, koning der Diepte, formeerder van hemel en aarde, schepper der menschen,
die de lotsbepalingen omschrijft, die bijstand verleent, die beslist over goden en menschen,
wegens een droom, die ik vannacht heb gehad,
ben ik bang en bevreesd en angstig......

Dat van de mooie bezweringen en gebeden aan de Moedergodin *Ištar* Nos 247, 250, 334, 355 en 358 niet meer bewaard is gebleven, is weer jammer. Enkele van deze fragmenten kunnen met behulp van duplicaten uit de bibliotheek van Assurbanipal worden aangevuld, bv. N° 250 met behulp van King, BMS Nos 1 en 8, vgl. F. W. Geers en W. v. Soden, ZA 42, 1934, 220 v. In N° 247, r. 10 v. wordt de godin geprezen als de groote gebiedster, zonder wie men het menschelijk zaad in den moederschoot niet uitstort, en als degene die de menschheid bemint. Haar goddelijkheid in de onderwereld schijnt in N° 334, r. 11 en N° 358, r. 17 met gedegen goud te worden vergeleken. In N° 355, r. 10 vv. wordt zij aangeroepen als de schitterende wildkoe van hemel en aarde, die het lot bepaalt, den zwakke opricht enz.

De mooiste hymnen aan Ištar en aan haar beminde Tammuz staan in het groote Tammuz-ritueel N° 357 (= VAT 10034, vgl. reeds Ebeling, *Quellen,* II, blz. 8 vv., 16 vv.). Onze oorkonde is een zelfstandig uittreksel uit het groote Ištar-Tammuz-ritueel, waarvan men de volledige vertaling vindt bij Ebeling, *Tod und Leben,* N° 11. Wij vertalen r. 19 vv.:

Verhevene Ištar, voortbrengster der levende wezens, die de goddelijke orde bepaalt, die in de heiligdommen woont (!),
Vorstin Ištar, doorluchtige onder de hemelsche goden,
Voortbrengster van alle menschen, die al wat adem heeft regeert,
Irnini, de doorluchtige en heldhaftige zijt gij,
de sterke in den strijd, de leidster in den veldslag!

Daarna wordt Ištar uitgenoodigd te beletten, dat de booze duivels den mensch naderen (r. 26 v.) en als de meesteres van de vrucht en de vacht [9]) door haar onwankelbaar bevel de kwade geesten af te weren. Het gebed aan Tammuz, dat onmiddellijk hierbij aansluit, luidt als volgt:

O Tammuz, heer, eerbiedwaardige herder van Anum,
beminde van de koningin Ištar, eerstgeborene van Nudimmut,
sterke, weelderige zonder evenknie, die het heilige brood nuttigt, dat op gloeiende kolen wordt gebakken [10]),
die bekleed is met een tulband, den staf draagt en die het water drinkt uit den verborgenen zak [11]),

[9]) Dit zijn bekende epitheta. De vrucht (*inbu*) is de minnedrift (vgl. *Gilgameš* VI, r. 8), de vacht (*aguḫḫu*) is blijkens de door Meissner, *Beiträge* I, N° 2, blz. 8, aangehaalde syllabaren de kleeding der goden en der hiërodoulen.

[10]) *gašrum mešrē lā šanān ākil kamān tumri* (r. 35). Vgl. *Reallexikon* I, blz. 387 s.v. *Aschenbrot, Aschenkuchen,* en ook v. Soden, ZA 43, 1935, 260, noot 3 en Meissner, MAOG XI, 1/2, p. 81.

[11]) *labiš kusīti, nāši šibirri, šātiu mē nādi ḫalipti* (r. 36). De geheime of verborgene lederen zak behelst het water des levens en wordt in het doodenrijk bewaard. Hij is blijkbaar identiek met het geheimzinnige *ḫalzīqu,* de Chalziku-waterzak uit het verhaal van Ištar's tocht naar het Doodenrijk, Az., r. 18 v.; zie J. Zandee, Jaarbericht N° 6, blz. 149.

de schepper van het heelal, verheven bewaker (?) en gebieder, zijt gij
toch! [12])

Vervolgens wordt de god in soortgelijke bewoordingen als boven de godin Ištar, opgewekt om de booze belagers en vervolgers uit het lichaam van den smeekeling uit te drijven.

Een analoog gebed aan Ištar als de gebiedster der goden, en wel voor het geval van een zware verkoudheid [13]), vinden wij in N° 253, kol. 2. Wij vertalen weer het begin, van r. 14 af:

O Ištar, verhevene gebiedster, grootste der goden,
die de overwinning behaalt
die over raad (en daad) beschikt,
sta op en verhoor mijn geroep
en aanvaard mijn gebed!

Ook N° 349 bevat een fragmentarische hymne aan de Moedergodin, de sterkste onder de Igigi [14]) en de Anunnaki, de volmaakte, die den reinen schepter draagt, gemalin van Bēl, enz.

Mooi is ook N° 341, een hymne aan Gula, de godin der geneeskunst, waar echter het eind van de regels telkens ontbreekt; onze vertaling is dus onvolledig:

O Gula, heerlijke vrouwe, gij die de heilige hemelen bewoont, sta op en verhoor [mijn geroep]! Naar u verlang ik, u zoek ik..... ik grijp den zoom van uw gewaad, om mijnentwil, om leven en uitredding en vrijlating! O Gula, verheven vrouwe..... (r. 12) u moge ik zenden naar mijn god en godin, die vertoornd zijn! Want ik ben bevreesd wegens een gezicht en een droom en wegens voorteekens..... (r. 23) O Gula, heerlijke vrouwe, wilt gij bij Marduk mijn voorspraak zijn! enz.

Duplicaten van deze hymne, waardoor de lacunes worden aangevuld, vindt men bij King, BMS N° 6, r. 71 vv. en bij V. Scheil, *Une saison de fouilles à Sippar,* N° 6.

N° 362 bevat het opschrift van een ex-voto aan de godin Tašmētu, de gemalin van den god Nebo; ook hier is het slot van de regels telkens afgebroken:

Aan Tašmētu, de machtige van E[zida],
de gemalin van den zoon van den Heer der goden,
de gebiedster, wier heerschappij grootsch is en wier gebod en raadsbesluit
[onwankelbaar zijn],
die over verhooring en gunstbetoon beschikt, die voorspraak is, enz.

Het geschenk, dat aan deze godin der verhooring (want dat beteekent haar naam) wordt toegewijd, is — als ik r. 11 v. goed begrijp — een kan voor het plengen van wijn [15]).

Dat in de stad van Assur de hymnen en gebeden tot den god Assur zeldzaam zijn, is eigenaardig. Een uitzondering is de Emesal-hymne N° 359 (een brokstuk van weinig belang), waar Assur met Mullil (= Enlil) wordt vereenzelvigd.

Van fragmenten noteeren wij nog N° 310 (Enmešarra), N° 328 (Ningirsu en Gibil), N° 293 (de vuurgod Gibil, in een bezwering, waarbij een rivier moest worden geteekend) en N° 346 (een bilingue hymne, het Sumerische gedeelte in het emesal, gericht tot de goden van storm en onweer, Adad en zijn gemalin Šala. Tot de handopheffings-gebeden (šu-ila) behoort no N° 297, en wellicht de Šamaš-hymne N° 262 en andere brokstukken, zooals Nos 256, 261, 265, 329—331, 337 *a, b,* 338, 347 en 348.

[12]) *banū kullatim, bēl [maṣṣ]arti* (lees EN-NUN?) *šaqū, muttallū attama.* Ebeling, *Quellen,* II, p. 9 las: *bēl tarbaṣi.*

[13]) Vgl. r. 27 v.: *ina āli ašbu išizamma šàp-liš*(!) *iṣṣaniḫ,* d.w.z. hij zit thuis (eig. in de stad), hij is schor (zie Delitzsch, HWB, blz. 684a) en is zwaar (eig. diep) verkouden.

[14]) De Igigi zijn hier (r. 2) geschreven nun-gal-meš (Deimel, ŠL 87, 35).

[15]) *ana mullē muttinni maqqīti ... ana kišitti Tašmētu iltum littašab...(?) limmaḫir(?).*

N° 339 is het fragment van een gebed, dat in r. 3 en 4 met *aḫulap,* hoe lang nog?, begint. N° 269 (vgl. reeds N° 254) bevat een gebed, gericht tot den Riviergod. Opmerkelijk door enkele zeldzame epitheta is het fragment N° 345: het gebed van een koning, wellicht Assurbanipal, gericht tot een godin als Ninlil of Ištar. Misschien gaat het ook in dit geval (evenals bij N° 362) om de opdracht van een wijgeschenk [16]).

4—BEZWERINGEN. Zooals bekend is, zijn de hymnen en gebeden, bezweringen en ritueelen in de Babylonische (in tegenstelling met de bijbelsche) literatuur in de meeste gevallen onafscheidelijk bijeengevoegd, zoodat een indeeling in verschillende rubrieken hier slechts mogelijk is naar gelang van dat gedeelte van de oorkonden, dat het best en volledigst bewaard is gebleven. Slechts onder dit voorbehoud kunnen wij de bezweringen en ritueelen in afzonderlijke rubrieken gescheiden van de hymnen en gebeden opnoemen [17]).

Wij beginnen met de (voor het meerendeel reeds bekende) fragmenten uit de beide groote seriën van bezweringen *Šurpu* en *Maqlû,* waarvan de eerste reeds in 1901 door H. Zimmern (natuurlijk nog zonder de teksten uit Assur) en de tweede (na de thans verouderde *editio princeps* door K. L. Tallquist in 1895) op grond van alle teksten door G. Meier Berlijn 1937) is gepubliceerd. Belangrijke stukken uit deze seriën zijn in het reeds behandelde gedeelte o. a. KAR N° 75 en vooral de commentaar N° 94 (vgl. Jaarbericht N° 5, blz. 354), die intusschen door G. Meier, AfO 12, 1937—39, 240 (vgl. vooral noot 26) werd besproken.

In het thans te bespreken gedeelte der KAR behooren tot *Šurpu* (derde tafel) de nummers 231, 232, 270, 271, 273, 274 en tot de zevende tafel N° 371.

Tot *Maqlû* behooren met zekerheid Nos 235, 240, 268 en waarschijnlijk N° 226.

Vervolgens geven wij een lijstje van die oorkonden, die reeds door E. Ebeling in zijn werk *Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier* (1931, afgekort TuL) bewerkt en vertaald zijn: KAR N° 227 = TuL N° 30 A; KAR N° 234 = TuL N° 30 B; KAR N° 242 = TuL N° 32; KAR N° 245 = TuL N° 15; KAR N° 267 = TuL N° 30 C. Hierbij mogen de aanvullingen en correcties, die W. v. Soden, ZA 43, 1935, 251—276 en elders gegeven heeft, niet over het hoofd worden gezien.

N° 326 is een fragment van het groote mysteriënlied, dat door de Babyloniërs naar de beginwoorden *Ludlul bēl nēmēqi* (Ik wil prijzen den Heer der wijsheid) placht te worden aangehaald, en wel een stuk van de eerste tafel; zie de vertaling bij Ebeling, *Altorientalische Texte und Bilder* (afgekort AOTB) I, blz. 274.

Van de minder bekende individueele bezweringen komen vooral in aanmerking: N° 221, een klein brokstuk van een ritueel met een bezwering van den Zonnegod. De onsmakelijke aanleiding blijkt uit de bezwering, r. 8 vv.: een hond, dus het meest onreine der dieren, heeft zijn water tegen iemand geloosd, die nu, om de cultische onreinheid af te keeren, een leemen beeldje van den hond moet maken en na een ingewikkeld ritueel, waarbij cederhout, haren van de manen(?) van een paard, voorts gierstbrooden en dadels enz., te pas komen, den god Šamaš als den koning van hemel en aarde en rechter van hetgeen boven en beneden is, moet bezweren om de kwade gevolgen van deze verontreiniging te niet te

[16]) De koning noemt zich o.a. in r. 3 *ḫāmim kiššūta* (regeerder van het heelal), r. 4 *rā'im Ešarra,* r. 5 *bēlu šar kināti* (heer, koning der gemeenschap), *pīt ḫasīsi* ^{d}*Nudimmut,* r. 16 *nibit* ^{d}*Enlil,* r. 16 *šar kibrāte qarradu,* r. 17 *migir* ^{d}*tēlīti* (bijnaam van Ištar als de hiërodoule, ideogr. ŠL 190, 8), r. 18 *narām* ^{d}*Aššur, ḫiširhti* ^{d}*Ninlil.*

[17]) Terecht heeft W. G. Kunstmann in zijn monographie over *Die babylonische Gebetsbeschwörung* (1932) de šu-ila-teksten als bezweringsgebeden gekenschetst. De samensmelting van gebed, bezwering en ritueel tot een litteraire eenheid is typisch Akkadisch. De Sumerische bezweringen zijn van principieel ander karakter; vgl. over de wezenlijke verschilpunten: A. Falkenstein, *Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung* (LSS, N. F. 1, 1931), blz. 1, noot 3.

doen. Deze bezwering N° 221 is een uittreksel uit de grootere bezwering KAR N° 64, die door Ebeling als een *Babylonische Beschwörung gegen Belästigung durch Hunde* in de MVAeG 21, 1917, (*Festschrift Hommel*, 1) blz. 17 vv. is getranscribeerd en vertaald.

N° 224, waarvan slechts de achterzijde gedeeltelijk bewaard is gebleven, behelst eveneens een ingewikkeld ritueel tegen bezetenheid. Aangeroepen worden de goden Ea, de koning der Diepte, en Šamaš, de rechter der Anunnaki (r. 11 vv.), en in het verminkte gedeelte r. 29 vv. nog eens Šamaš afzonderlijk.

N° 229 is het fragment van een bezwering in het Sumerisch. Vermeld worden de goden Enki (= Ea) Vz., r. 9, Az., r. 5, 16, Anu Vz., r. 22 en Enbilulu Az., r. 7, voorts ook de Tigris en de Euphraat Az., r. 21 v.

De volgende oorkonde N° 230, een afschrift van de hand van den bezweerder Kiṣir-Aššur [18]) bevat een bezwering tegen bezetenheid, als de bezweerder het huis van den zieke binnenkomt (r. 15). De bijzonderheden — het betreft wassen beeldjes der goden Marduk en Ninurta — moeten geheim blijven.

„Slechts aan uwen zoon, dien gij bemint, moogt gij het meedeelen!" (Az., r. 9 vv.). De booze geest, die den zieke blijkens r. 1 overvallen en zijn geest verward heeft, wordt in r. 9 vv. bedreigd: ... ik zal u uitdrijven naar het land zonder wederkeer (d.w.z. naar het doodenrijk) evenals een doode die het leven niet gekend heeft of als een foetus, die de moedermelk niet heeft geproefd; ik zal u overleveren aan de Zevengodheid, den poortwachter Ereškigal (de godin van het doodenrijk), opdat al het kwade hem (nl. den zieke) niet zal naderen. Van uwen heer Ninurta is deze bezwering! [19])

N° 233 (het eerste nummer van afl. VII) is om een bepaalde reden belangwekkend. Deze bezwering schijnt identiek te zijn met K. 6335 (uit de bibliotheek van Assurbanipal), te oordeelen naar de weinige regels, die door C. Bezold, *Catalogue*, II, blz. 781 indertijd (1891) van deze oorkonde gepubliceerd zijn (KAR N° 233, Vz., r. 22 vv. = K. 6335, r. 17 vv.). Bovendien vertoonen deze teksten een opmerkelijke overeenkomst met een Oud-Akkadische bezwering uit mijn collectie, die uit Larsa (Senkereh) afkomstig en meer dan elf eeuwen (naar de voorzichtigste berekening) ouder is dan Assurbanipal. De oorkonde uit de Leidsche verzameling is door mij in de *Mededeelingen der Kon. Nederl. Akademie*, afd. Letterkunde, deel 78, serie B, N° 2 (p. 2 vv., inv.-no. 1000) voorloopig getranscribeerd, vertaald en toegelicht. De beide oorkonden uit de Collectie Böhl, N° 1000 en 1001 hebben het voorrecht der zeldzaamheid. Zij behooren tot de slechts vier of vijf Oud-Akkadische bezweringen, die tot nog toe teruggevonden en door G. Meier, ZA 45, 1939, 195, noot 5 opgenoemd zijn [20]). Met behulp van de beide jongere parallele bezweringen, die uit Assur in het Berlijnsche en die uit Kujundjik in het Britsche Museum, zullen enkele moeilijkheden ook in de oudere oorkonde beter opgehelderd kunnen worden dan mij dit in 1934 gelukt is, toen ik deze analogieën nog niet kende. Reeds thans blijkt uit deze jongere teksten (vgl. KAR N° 233, Vz., r. 9 en het uittreksel uit K 6335 bij Bezold), dat de namen der beide tot nu toe onbekende kinderen van den Maangod Sin niet *Bāšum* en *Bāštum*, maar *Māšum* en *Māštum* gelezen moeten worden. Het zijn dus de Tweelingen (Gemini, het derde teeken van den Dierenriem, in het Sumerisch maš tabba geschreven), en wel als een mannelijke en een vrouwelijke tweeling gedacht.

[18]) Vgl. over dezen bezweerder, zijn familie en zijn tijdperk vooral G. Meier, AfO 12, 1937—39, 245 v. Waarschijnlijk is hij een tijdgenoot geweest van koning Assurbanipal. Een lijst van de door of voor hem geschreven oorkonden uit het Assur-archief vindt men bij Meier, a. w., blz. 246, noot 38.

[19]) N° 230, Vz., r. 9 vv. (9) ...*aṭaradka* ... *ana māti lā tāri* (10) *kīma mīti lā idū* (? lees ZU-*u*?) *balāṭa u* ^{d}*kūbu lā inniqu šizib ummišu*; (11) *apaqidka* (var.: *-ki*) *ana* ^{d}*Sibi atugallu ša* ^{d}*Ereškigal*; (12) *mimma limnu lā iṭeḫāšu*; *ša* ^{d}*Ninurta bēlika šū šiptu*.

[20]) Intusschen publiceerde T. Fish, Iraq VI, 1939, 184 nog een kleine Oud-Akkadische bezwering van negen korte regels uit het *Ashmolean Museum* in Oxford.

Het fragmentje N° 258, Az., r. 5 vv. behoorde, zooals Kunstmann, a.w., blz. 113 op grond van King, BMS N° 52, 5 heeft aangetoond, tot een bezwering, die tot de pleiaden (^{mul}*Zappu*) als de Zevengodheid gericht is geweest. Moeilijker is, ondanks het onderschrift r. 8, de rangschikking van het fragmentje N° 280, waarin de godinnen Gula (geschreven ^{d}ME-ME) en Ninaḫakuddu vermeld zijn en waarin de zieke zijn ontrouw jegens de goden schijnt te belijden. In het volgende fragment N° 281 zijn het al de goden van den hemel en de aarde, die door den zieke worden aangeroepen.

Bijzonder gevaarlijk en gevreesd was de vrouwelijke duivel Lamastu [21]), de afvallige dochter van den Hemelgod Anu. Evenals Kingu als het tegenbeeld van Marduk in de onderwereld (Marduk *in malam partem*) kan worden beschouwd, geldt hetzelfde van deze Lamastu in haar verhouding tot de Moedergodin Ištar. Zij is (evenals de Lilith in de Joodsche legende) het toonbeeld van onvruchtbaarheid, gevaarlijk vooral voor de zwangeren en de kraamvrouwen. Over den zondeval van deze hemeldochter handelt een lied in drie zangen, waarvan belangrijke stukken o.a. in Uruk zijn teruggevonden [22]), en bij een monographische bewerking van het verspreide materiaal moeten ook de brokstukken van de omvangrijke bezwering (exorcisme) N° 239 met de overige gegevens worden vergeleken.

In verband hiermede moeten ook de bezweringen worden vermeld, waarmede minnetoover of ook wel de verhooging van de geslachtsdrift en de teelkracht (šà-ziga of *nīš libbi*) beoogd wordt. Het materiaal over *Liebeszauber* heeft Ebeling, MAOG 1/1, 1925, bewerkt, ook de beide hier in aanmerking komende teksten Nos 236 en 243 (a.w., blz. 24 vv., de teksten B en C).

N° 257 is een stuk van een bezwering tegen de muizenplaag, waarin verschillende soorten van kleine knaagdieren opgenoemd zijn; vgl. Landsberger, *Fauna*, blz. 106.

N° 286 is het fragment van een bezwering wegens kwade voorteekens, neerslachtig makende droomen(?) en kwade betooveringen, terwijl in N° 292 (zie Az., r. 2) meer de nadruk op ziekte, koorts en slapeloosheid gelegd wordt. Aanteekening verdient de bede Vz., r. 13: Op grond van het vonnis van Šamaš den Rechter laat mij vrij! [23])

N° 312 is m.i. geen mythologisch fragment, maar een klaaglied en smeekbede. De Vz. behelst klachten, die aan den lijder uit het mysterielied *Ludlul bēl nēmēqi* — den Babylonischen Job — doen denken. Hij is gevangen in den valstrik van den jager en in het net van den vogelaar (r. 13 v.); zooals de runderen moet hij neerliggen in het moeras; hij vergelijkt zich met visschen en vogels (r. 15 vv.); hij moet klagen als de roerdompen(?) en de uilen (r. 19)... Op de Az. volgt de smeekbede: Ik bid, o mijn god, ik smeek tot u ... ik betrouw op mijn god, hij is immers Ea! ik betrouw op mijn godin, zij zal toonen [haar macht] ...! (r. 9 v.)

Te kleine of onbelangrijke fragmenten van bezweringen, zooals de nummers 255, 259, 275—279, 282—285, 287—291, 294a—296, 336, 369 en 374, gaan wij met stilzwijgen voorbij.

Zooveel te opmerkelijker is N° 373. Het is het eenige bekende voorbeeld van een *tabula devotionis* uit dezen cultuurkring. Het is de op schrift gestelde verwensching van een tegenstander, gericht tot den god Ninurta in den vorm van een brief. De schrijver van dezen brief is een zekere Baba-aḫ-iddina, de zoon van Ninurta-nādin-šum. Hij kan niet identiek zijn met den gelijknamigen vizier, die voor koning Salmanassar I gedurende diens minderjarigheid (omstr. 1280 v. Chr.) het regentschap heeft gevoerd. Want deze was blijkens de gegevens bij Ebeling, MAOG VIII 1/2, 1933, 3 v. een zoon van Ibašši-ilu, en zijn naam

[21]) Dat de naam *Lamastu* en niet *Labartu* moet worden gelezen blijkt, behalve uit CT II, pl. 27, r. 6, a.o. ook uit de phonetische spelling in den zooeven vermelden tekst Böhl N° 1000, Vz., r. 12 (lees *La-ma-as-tam mārtam pašiṭṭam* ᶜde uitblusschende dochterᵓ volgens Meissner, MAOG XI 1/2, 1937, N° 55). De naam, die ᶜvrouwelijke beschermgeestᵓ beteekent, is een euphemisme.

[22]) A. Falkenstein, *Literarische Keilschrifttexte aus Uruk*, 1931. Vgl. ook F. Thureau-Dangin, RA 31, 1934 blz. 120 v. De oudere literatuur bij Meissner, *Babylonien u. Assyrien*, II, blz. 222 v. Een mooi *Lamastu*-amulet uit zwarten steen kochten wij onlangs voor de Leidsche verzameling.

[23]) [*ina*] *purussē ša* ^{d}*Šamaš dajāni pidinni*!

wordt bovendien anders gespeld. Dat de Babylonische schijnkoning van dien naam, de tegenstander van den Assyriër Šamši-Adad v (814 v. Chr. vgl. Weidner, AfO 9, 1933—34, 101), bedoeld zou zijn, is eveneens niet aannemelijk. Het begin van den brief (blijkbaar een slordig afschrift) werd reeds vertaald door Meissner, *Babylonien u. Assyrien,* II, blz. 241. De schrijver wekt den god op het hart van zijn vijand uit te scheuren, zijn leven uit te blusschen, zijn vrouw te dooden en zijn zonen en verdere familieleden uit te roeien. De volgende regels zijn bijna onleesbaar. Het slot (Az., r. 8 vv.) luidde wellicht: Bij Enlil, Ninlil, Ninurta en Nusku! Een onverzoenlijken banvloek spreekt Bāba-aḫ-iddina, de zoon van Ninurta-nādin-šum uit. Zware straf moogt gij aanschouwen, vervloekt zijt gij! (Vervloekt is hij,) die den banvloek bij Ninurta door Bāba-aḫ-iddina met (?) zijn familie moet dragen (?) [24]).

5—RITUEELEN. Zooals wij gezien hebben is een strenge scheiding van de reeds besproken groepen der gebeden en bezweringen ondoenlijk.

Tot het ritueel van het n i e u w j a a r s f e e s t behoort N° 307, bewerkt door Ebeling, *Tod u. Leben,* N° 7. In dit verband behoort ook N° 360. Hier wordt de processie der godenbeelden met hun geleide van zangers en priesters beschreven, hoe zij over de Araḫtu-rivier en langs de kade bij de Uraš-poort de stad Babylon binnentrekken (r. II v.).

Nos 216 en 217 behooren tot het Assyrische k o n i n g s- e n k r o n i n g s r i t u e e l, dat met de overige teksten (vooral Nos 135 en 137) uitvoerig behandeld is door F. Fr. Müller, MVAeG XLI/3, 1937. Over N° 215 zie mijn opmerkingen MAOG XI/3, 1937, 43: het is een zelfstandige tekst met een eigen onderschrift, die zich bezig houdt met de taak van den Assyrischen koning in het nieuwjaarsfeesthuis en bij de *Eni-rivier* volgens het ritueel in verschillende steden, zooals Ḫarrān en Nineve.

Het groote ritueel N° 298 (de laatste oorkonde van afl. VII) heeft bekendheid verkregen door de vermelding van de zoogenaamde z e v e n w ij z e n. Weliswaar hebben deze *abkallē* met de zeven wijzen van Griekenland nauwelijks den naam gemeen. Het zijn de phantastisch voorgestelde geesten of genieën der zeven Sumerische steden, Ur, Nippur, Eridu, Kullab, Kēš, Lagaš en Šuruppak; zie Meissner, *Babylonien u. Assyrien,* II, blz. 49 en 205, noot 3; voorts OLZ 25, 1922, kol. 201 en vooral H. Zimmern, ZA 35, 1924, 151 vv. Dat onder de zeven steden Uruk ontbreekt, is opvallend. Volgens het Gilgameš-epos (I, r. 19 = XI, r. 325) hebben de zeven wijzen den muur van Uruk gebouwd.

N° 218 is het belangwekkende ritueel, dat reeds door Ebeling, AOTB I, blz. 323 onder den titel *D a s P f e r d i m K u l t u s* vertaald werd. In JAOS 54, 1934, 107—127 hebben W. F. Albright en P. E. Dumont aan deze oorkonde een monographisch onderzoek gewijd. Terecht spreken deze geleerden reeds in het opschrift van dit onderzoek over *A parallel between Indic and Babylonian sacrificial ritual.* De analogie met het paardenoffer in het Vedische ritueel (*aśvamedha*) is treffend. Gaarne zou men meer willen weten over het tijdperk van dit ritueel N° 218, en langs welke lijnen de beide cultuurkringen toen met elkaar in aanraking zijn geweest. Thans, een menschenleeftijd na *Babel en Bijbel,* wordt het probleem *Babel en Indië* actueel. De oude beschavingen van Ḫarappa en Mohenjo-Daro in de Indus-vallei lagen in ieder geval, toen KAR N° 218 werd opgeteekend, reeds sinds duizend jaar in het puin [25]).

Nos 223, 237 en 238 behooren tot de ritueele voorschriften *Aus dem Tagewerk eines assyrischen Zauberpriesters,* die door Ebeling, MAOG v/3, 1931, 5 vv., 36 vv. zijn bewerkt en vertaald.

[24]) Lees wellicht (r. 10—12): *arnu kabta taḫīṭu, atta qillāta; ša mamētum dNinurta* 𒁹 *dBāba-aḫ-iddina qada kimti lizbil* (?).

[25]) Het woord *zappu* (zoo aan te vullen N° 218, Vz.!, r. 2) beteekent volgens Albright, JAOS 54, 1934, blz. 115, noot 23 ᶜmanenᵓ. Deze verklaring is wellicht beter dan de gebruikelijke: *zabbu, zibbatu,* ᶜstaartᵓ. In aanmerking komt hiervoor nog N° 221, r. 4.

Kleine f r a g m e n t e n zooals N° 259 (in r. 7 vermelding van *adbaru* basalt) en N° 297 a en b noemen wij slechts terloops.

In enkele gevallen kan men aarzelen, of men het met magische ritueelen of met geneeskundige r e c e p t e n (artsenijvoorschriften) te doen heeft. Als voorbeeld noemen wij N° 266. Evenwel ontbreekt ook hiernaast de (min of meer medische) voorschriften op de Vz., niet de schuldbelijdenis van de zieke vrouw (Az., r. 10 v.) en tweespraak tusschen de goden Ea en zijn zoon Asaru (= Marduk) betreffende de genezing van de patiente (Az., r. 15 vv.).

Echte recepten zijn Nos 222 en 225, voorts de groote, slechts gedeeltelijk bewaarde oorkonde N° 220. Dit ingewikkelde recept betreft de bereiding van specerijen of parfums en is blijkens het onderschrift (Az., kol. 4, r. 9 v.) een uittreksel volgens opgaaf van de parfumbereidster (parfumeuse, *muraqqītu)* Tappūti-Bēlat-ekallim; bovendien is het nauwkeurig gedateerd: op den 20sten dag der maand Muḫur-ilē onder het eponymaat van den opperschenker (*rab šāqē,* vgl. *Rabsaké* II Kon. 18, 17; Jezaja 36 : 2, enz. (Šunu-qardu, dus uit de regeering van koning Tukulti-Ninurta I (1256—1209 v. Chr. volgens de nieuwste berekening) [26]).

6—VOORTEEKENS (OMINA). Deze omvangrijke groep is op een enkele uitzondering na (N° 366 in afl. VIII) door Ebeling in de laatste van de door hem geautographeerde afleveringen saamgevat: *Neuntes Heft,* 1923, bevattende de numers 376—472.

Een vlug overzicht over de middelen, waarmede men de toekomst poogde te voorspellen en de werken, die aan de mantiek of divinatie gewijd zijn geweest, vindt men in het 18de hoofdstuk van B. Meissner, *Babylonien u. Assyrien,* II, blz. 242 vv. Onze bedoeling is hier niet de oorkonden en fragmenten in KAR, afl. IX over de verschillende groote seriën te verdeelen of hun plaats binnen deze seriën te bepalen. Wij volstaan met enkele aanduidingen zonder aanspraak op volledigheid.

De meeste van deze omina behooren tot het groote werk met de beginwoorden „a l s e e n s t a d o p e e n h e l l i n g l i g t", dat minstens 174 boeken of tafels bevatte. Wat daarvan over is werd bewerkt en vertaald door F. Nötscher, *Orientalia* Nos 31, 39—42, 51—54.

Belangrijk zijn in dit verband KAR IX, Nos 394 en 407: stukken van een index met de beginregels van een groot aantal tafels uit deze serie. Weidner heeft in AfO 11, 1937, 359 v. deze beide stukken saamgevoegd en door een derde stuk aangevuld. Bewaard zijn in kol. II van den gecombineerden tekst de beginregels van de tafels 1—6, 8—27, 33—63, terwijl de eerste kolom een soortgelijken catalogus met beginregels der astrologische serie heeft bevat.

Een groot aantal van deze omina ontleenen hun voorspellende beteekenis aan de aanwezigheid of de bewegingen, enz. van bepaalde d i e r e n. Wij noteeren: Nos 376, 377 mieren; N° 378 zwaluwen; Nos 379, 380(?) honden, enz.; N° 381 vogels, enz.; N° 382, 393 hagedissen (vgl. Landsberger, *Fauna,* blz. 114 v.); Nos 383 (blz. 340 drukfout), 384, 385, 386, 387, 388?, 389, 390, 404 slangen.

In N° 396 (fragment) werden de voorspellingen afgeleid uit het verschijnen van schimmen of s p o k e n (*eṭimmu*), die het huis binnendringen, waarna zij geluid maken in het oor van den huisheer, zijn zoon of zijn dochter, waarbij dan nog verschil wordt gemaakt, tijdens welke van de drie nachtwaken in den zomer of in den winter deze oorsuizingen worden waargenomen.

N° 403 bevat voorteekens naar aanleiding van verschijnselen bij de b e v a l l i n g, van hetzelfde soort als L. Dennefeld, *Geburts-Omina* (1914) op grond van CT XXVII en XXVIII heeft bewerkt.

N° 464 is de eenige gedateerde oorkonde uit deze groep. De naam is verminkt, wellicht is Sargon II bedoeld.

Voor de serie der *Physiognomischen Omina,* die F. R. Kraus, MVAeG XL/2, 1935 heeft bewerkt, komen de nummers, 391, 395, 401, 466 en 472 in aanmerking.

Bijzondere belangstelling verdienen de voorspellingen naar aanleiding van d r o o m e n.

[26]) Vgl. over dezen eponymos: Weidner, AfO 13, 1937—39, 115, N° 15, en Weissbach, RLA II, blz. 456a.

De Babylonische droomboeken zijn nog niet in hun verband bewerkt (vgl. over de Oneiromantiek voorloopig Meissner, *Babylonien u. Assyrien,* II, blz. 245, 265 vv.). Reeds boven hebben wij gewezen op de groote bezwering tegen booze droomen N° 252. De omina, die uit droomen afgeleid werden, zijn in een eigen serie verzameld geweest. N° 392 bevatte waarschijnlijk een catalogus (index) van de beginregels der verschillende tafels of boeken. Als deze veronderstelling juist is, blijkt uit het aantal van meer dan zeventig beginregels de groote omvang van dit werk, waarvan een reconstructie met behulp van het gepubliceerde en ongepubliceerde materiaal uit de bibliotheek van Assurbanipal (op grond van Bezold, *Catalogue*) wellicht gedeeltelijk mogelijk zou zijn.

Bekend is ten slotte de groote beteekenis van de H a r u s p i c i e bij de oude Babyloniërs en Assyriërs. In veel hoogere mate dan uit de sterren werd de toekomst uit de lever en de ingewanden der offerdieren voorspeld. Voor deze *Opferschau-Omina* volstaan wij hier met de aanteekening der gedeeltelijk zeer omvangrijke oorkonden 422—430, 432, 435, 436—443, 445—448, 451, 542, enz. Afzonderlijke vermelding verdienen Nos 422, 433 en 434 wegens de zinspelingen op gebeurtenissen in historie of legende, zooals op Utuḫegal, die aan de heerschappij der Guteeërs een eind heeft gemaakt (N° 422, Az., r. 15 en N° 433, r. 9), en op G i l g a m e š, die evenals Zisutra (= Utanapištim, de Xisoutros der Grieken), het leven zocht en die den weg naar dezen Xisoutros heeft ingeslagen (N° 434, Vz?, r. 5 vv.!). Het materiaal werd verzameld door E. F. Weidner, MAOG IV (*Festschrift Meissner,* deel II 1929), blz. 226—240.

In mijn verhandeling *Zum babylonischen Ursprung des Labyrinths* (Festschrift Deimel, Analecta Orientalia 12, 1935) heb ik het nauwe verband tusschen de l a b y r i n t h-voorstelling en de haruspicie gepoogd aan te toonen. In dit verband heb ik reeds op de spiraalteekeningen van N° 431 met nadruk gewezen (blz. 20 van den overdruk). Tot de (in hetzelfde verband vermelde) opschriften op lever-modellen behoort vermoedelijk N° 444.

Nos 449 en 450 bevatten omina naar aanleiding van verschijnselen, die aan de galblaas (*martu*) der offerdieren worden waargenomen.

Eén punt is in dit verband nog opmerkelijk: het ontbreken van de astrologische omina in de archieven van Assur, voorzoover die tot nu toe zijn teruggevonden en gepubliceerd. Al moet men voorzichtig zijn met de toepassing van het *argumentum e silentio,* zoo moet het feit toch wel de aandacht trekken, dat zich onder de vele vermelde oorkonden geen enkele bevindt, waarin de toekomst uit een constellatie der planeten of anders uit de s t e r r e n wordt voorspeld. Ook uit dit feit blijkt, dat de a s t r o l o g i e bij de oude Assyriërs niet die beteekenis kan hebben gehad, die men er vroeger aan placht toe te kennen.

7—DIDACTISCHE LITERATUUR. Van de didactische of wijsheidsliteratuur verdienen in de eerste plaats de f a b e l s vermelding. Zooals Ebeling, *Die babylonische Fabel* (MAOG II/3, 1927) aangetoond heeft, behandelen zulke fabels bij voorkeur op satirieke wijze den wedstrijd tusschen verschillende boomen of dieren. Zoo betwisten in N° 324 (bewerkt door Ebeling, a.w., blz. 11 vv.) de tamarisk en de dadelpalm elkaar den voorrang, terwijl in N° 323 (Ebeling, blz. 17 vv.) de hond en de wolf met elkaar redetwisten. Ook in het kleine brokstuk N° 322 (r. 7 vv.) schijnt de hond zijn voorrechten uiteen te zetten. Tot de fabels van den vos behoort, als ik het goed zie, ook N° 327. Hier zou ik r. 11 willen aanvullen en vertalen: Toen zweeg de vos (*u šuqmum šēlibu*). In de voorafgaande regels beroemt hij zich op zijn misdaden: Ik heb losgemaakt... ik heb afgesneden... ik heb het lam geslacht, de omheiningen heb ik niet verbrand, ik heb winst gezocht, enz. Reinaert de Vos, de hoofdpersoon van de dierenfabel, is veel ouder dan het Middelnederlandsche dierenepos.

Ook buiten de fabels is de tweespraak in de Babylonische literatuur zoo verspreid, dat men wel eens geneigd is aan opvoeringen met verdeelde rollen te denken. Van een eigenlijk drama mag men weliswaar nog niet spreken, daar de actie ontbreekt. Het klassieke voorbeeld

van een tweespraak is, zooals Landsberger (o.a. in dit *Jaarbericht,* deel I, blz. 102 vv.) aangetoond heeft, de zoogenaamde Babylonische T h e o d i c e e. Tot dezelfde groep behooren de brokstukken KAR Nos 340 en 367. Hoewel geen enkele volzin in zijn geheel bewaard is gebleven, kunnen wij toch opmerken, dat N° 340, r. 3 vv. met de woorden begon: Mijn vriend en makker, gij die van mijn jeugd af..., terwijl N° 367, Vz., r. 5 luidt: Welaan, ik wil u vragen, spreek op! ik wil tot u spreken, antwoord mij![27])

Zooeven noemden wij reeds den naam van den Babylonischen Noach, den held van den zondvloed, Uta-napištim, die bij de Grieken Xisoutros heet (een naam, die waarschijnlijk afgeleid moet worden van den Sumerischen naam *Zisutra*) en die den bijnaam heeft van Atra-ḫasis, hetgeen men met 'Opperwijsgeer' zou kunnen vertalen. Behalve de Babylonische Noach is hij in de eerste plaats ook de Babylonische Salomo. Want aan hem als den auteur worden de s p r e u k e n d e r w ij s h e i d toegeschreven, die in 't Nederlandsch vertaald zijn door B. Gemser, *Spreuken II, Prediker en Hooglied* (Tekst en Uitleg, 1931, blz. 51 vv.). In deze spreuken vindt men o.a. het mooie woord: Doe uwen tegenstander geen kwaad; wie u kwaad doet, vergeld hem goeds; laat uwen vijand gerechtigheid wedervaren...! Uit een woord als dit, waarin het Christelijke peil der liefde jegens de vijanden welhaast is bereikt, blijkt, dat men van de moreele postulaten der oude Babyloniërs ondanks hun magie en hun bijgeloof een grooten dunk mag hebben. In de KAR behoort tot deze kernspreuken op zedenkundig gebied behalve N° 27 wellicht het kleine brokstuk N° 343, dat door Ebeling echter als het fragment van een hymne wordt opgevat.

Van groot belang in dit verband zou N° 300 kunnen zijn, als deze oorkonde beter bewaard ware gebleven. Men krijgt den indruk, dat op de Vz. (van r. 5 af) een of andere meetkundige berekening heeft gestaan. Op de Az. stonden m o r e e l e v o o r s c h r i f t e n en spreuken. Het weinige dat daarvan ongerept bewaard is gebleven, werd reeds door Meissner, *Babylonien u. Assyrien,* II, blz. 421 vertaald. Opmerkelijk is de litteraire vorm, die aan de omina-literatuur is ontleend.

In mijn bewerking van *Der babylonische Fürstenspiegel* (MAOG XI/3, 1937, 22 vv.) heb ik gepoogd aan te toonen, dat in Babylonië zoowel de didactische spreuken alsook de profetische maningen en dreigingen hun litterairen vorm en oorsprong aan de mantische literatuur der omina hebben te danken.

8—VARIA. In de eerste plaats komt hier de verzameling van p r o f e t i e ë n in aanmerking, die reeds door Ebeling, AOTB I, blz. 283 v. is vertaald: Afl. IX, N° 421. Ook in dit geval betreurt men de onvolledigheid van den tekst. Litterairkritisch gezien staat deze tekst wellicht het dichtst bij de uitlegging der visioenen in het boek Daniël (Dan. 7 : 24 vv. en Dan. 11). Vorsten zullen opstaan, wier regeeringsduur telkens uitdrukkelijk wordt vermeld, al worden hun namen niet genoemd, en tot in de bijzonderheden worden daarna in profetischen trant de (meestal ongelukkige) lotgevallen van het land onder hun koningschap beschreven. Met het land is blijkbaar Akkad bedoeld, dus Babylonië. Liefst zou men (evenals bij den *Fürstenspiegel* CT XV, pl. 50 en wellicht ook bij CT XIII, pl. 49) aan de beheerschers van van Babylonië tijdens de Assyrische wereldheerschappij onder de eerste Sargonieden willen denken. Dan zouden dus, ondanks de tijdrekenkundige bezwaren, ook de bewaarde fragmenten van KAR N° 421 (= VAT 10179) op de periode doelen, toen in Juda profeten als Jezaja, Micha en hun navolgers zijn opgetreden. Dan behoeft het gewicht van deze oorkonde geen betoog en is een korte uiteenzetting met het oog op de punten van overeenkomst en verschil tusschen dit Babylonische en het gelijktijdige Israëlietische profetisme hier wellicht welkom.

[27]) N° 340, r. 3 v.: *ebri tappē ša ultu ṣuḫrāni...* Vgl. ook r. 10 en 14: *atta lā tukallamanni aiāši,* „gij hebt mij niet aangetoond...". N° 367, Vz., r. 5 luidt: [*ebri tappē*?] *gana lušalkama qibā, gana luqbikumma aplanni.*

Deze uiteenzetting zou gemakkelijker zijn, als men met behulp van het dagboek der opgraving de vindplaats en daardoor het tijdperk van de oorkonde nauwkeuriger kon bepalen. Voorts zou het van belang zijn om met behulp van de origineele brokstukken of van goede foto's een denkbeeld te verkrijgen van den omvang der geheele oorkonde, op grond waarvan men den omvang van de lacunes tusschen de drie of vier fragmenten zou kunnen berekenen. Voorloopig kunnen wij slechts constateeren, dat VAT 10179 een groote tafel geweest is met minstens drie kolommen op de voor- en achterzijde, dat echter thans tusschen de bewaarde fragmenten geen direct verband bestaat, zoodat er van een doorloopende opeenvolging der hier opgetelde koningen geen sprake kan zijn.

In de middelste kolom van het grootste fragment wordt eerst het opkomen van een koning voorspeld, wiens 18-jarige regeering een tijd van geluk en voorspoed zal zijn, die echter tijdens een opstand gedood zal worden. De 13-jarige regeering van zijn opvolger zal ongelukkig zijn: aanval en overwinning der Elamieten, plundering en verwoesting der heiligdommen, revolutie en verwarring. Een afgrijselijke ʿniemandszoonʾ, dus een usurpator van lage geboorte, zal zich van den troon meester maken, hij zal de oude regenten verslaan en de helft van het Akkadische leger zal in het gebied van Tupliaš (bij het oude Eshnunna) sneuvelen. De volgende vorst zal slechts gedurende een korten tijd van feitelijke anarchie regeeren, en gedurende de drie regeeringsjaren van diens opvolger zal het land door de verzanding der rivieren en kanalen met den ondergang worden bedreigd. Op die wijze wordt ook in de andere kolommen en fragmenten de regeering van nog vier koningen voorspeld, met regeeringstijden van x, 8, . . . , 3 en weer 8 jaren. De laatste regeering is een zegenrijke tijd, die met uitdrukkingen beschreven wordt, die aan het Messiaansche tijdperk doen denken.

Nu weten wij van koning Assurbanipal, dat hij als de *Heilbringer* begroet en dat zijn regeering in geijkte termen als de gouden eeuw of als de heilstaat beschreven werd [28]). De voorspellingen van onze oorkonde doelen op Babylonië (Akkad); de oorkonde werd echter in Assyrië geschreven en in het Assur-archief bewaard, zoodat haar strekking in geen geval in strijd kan zijn geweest met de Assyrische politiek. Is de auteur soms een Assyrisch gezinde Babyloniër geweest, die na de verwoesting van Babylon in 648 v. Chr. en na den val van Šamaš-šum-ukin al het heil en het herstel van het rijk van de overwinnaars heeft verwacht, en die nu in den vorm van een profetie (*vaticinium post eventum*) wilde aantoonen, dat steeds in het verleden de Assyrië vijandig gezinde koningen door onheil en ellende werden getroffen? Aan een der wijzen uit den grijzen voortijd (wellicht Utanapištim) zal hij deze voorspellingen in den mond hebben gelegd. De strekking van zijn werk was politiek, de vorm en de stijl eschatologisch-apocalyptisch. Evenwel zou men het begin en vooral het slot moeten kennen, om te kunnen beoordeelen of men inderdaad van een der oudste voorbeelden van een a p o c a l y p s e mag spreken.

Bij een poging tot identificatie der verschillende koningen lijken de tijdrekenkundige bezwaren onoverkomelijk. Dat den auteur synchronistische koningslijsten en kronieken met opgaaf der regeeringsjaren en ook der belangrijkste gebeurtenissen ter beschikking stonden, mag men veronderstellen [29]). Evenwel vinden wij in de reeks der Babylonische koningen nergens de door onze fragmenten vereischte opeenvolging der regeeringsjaren (18, 13, 3 enz.) in toepasselijk verband. Misschien mag men vermoeden, dat de Assyrisch gezinde schrijver een aantal regeeringen als illegitiem beschouwd en dus onder de jaren van den Assyrischen opperkoning heeft gerangschikt. In dit geval zou men de 18 jaren van geluk en voorspoed wellicht aan Sargon II (722—705 v. Chr.) kunnen toeschrijven, die tijdens een veldtocht werd vermoord, waarbij de eerste regeeringsperiode van Merodach-baladan II

[28]) Vgl. o.a. den bekenden brief van Adad-šum-uṣur (Harper, *Letters*, vol. I, No 2) in de vertaling van Ebeling, AOTB I, blz. 328: *Der König als Heilbringer*.

[29]) Wij herinneren aan de Babylonische koningslijst *A*, aan de synchronistische tabel uit Assur en ook aan de Babylonische kroniek. Vgl. de vertalingen bij Ebeling, AOTB I, blz. 332 vv., 359 v. Al deze lijsten en kronieken bereiken hun eindpunt en hoogtepunt in de regeering van koning Assurbanipal (Kandalānu).

als illegitiem werd verwaarloosd. De 13 ongelukkige jaren, vervuld van oorlogen met Elam, werden dan geteld van de troonsbeklimming van Sanherib tot den laatsten opstand vóór de verwoesting van Babylon (705—692 v. Chr.), dus met verwaarloozing van onzelfstandige regenten zooals Sanherib's eigen zoon Aššur-nādin-šumi. De ʿafgrijselijke niemandszoonʾ is dan de ook uit den Bijbel (II Kon. 20 : 12; Jezaja 39 : 1) bekende Merodach-baladan (Marduk-apal-iddin II), de gevaarlijkste vijand der Assyriërs in deze periode. Daarop volgt de inval der Elamieten onder Ḫallušu en de korte regeering van den schijn-koning Nergal-ušēzib en ten slotte het toppunt van ellende onder de driejarige regeering van Mušēzib-Marduk (692—689 v. Chr.). Op dezelfde wijze zou men ook voor de overige koningen hypothetische identificaties kunnen opperen.

De laatste fragmentarische oorkonde, die wij in dit verband vermelden, behoort slechts in den ruimsten zin van dit woord tot de religieuze oorkonden: Afl. VIII, N° 364 houdt zich bezig met de afmetingen der verschillende tempels zooals Ebarra in Sippar, Eanna in Uruk en Esagila in Babylon. Vgl. hierover: E. Unger, *Babylon*, blz. 250 v., N° 3.

Het aantal der spijkerschriftteksten uit Assur, die nog ongepubliceerd in de musea te Berlijn en te Istanboel liggen, is groot. Ook voor vele van de tot nog toe in autographie gepubliceerde brokstukken is er dus kans, dat zij later met andere fragmenten tot een grooter geheel worden saamgevoegd. Bovendien zouden de opgravingen te Q a l' a t Š e r q ā t (Assur), zooals ik mij bij mijn bezoek in den winter 1939 weer kon overtuigen [30]), met kans op belangrijke nieuwe vondsten kunnen worden hervat. Moge het werk der opgraving en der publicatie spoedig in vreedzamer tijden voortgang hebben!

L e i d e n, 30 A u g u s t u s 1940. F. M. TH. BÖHL

NOG EENS: HEMEROLOGIEËN

Naar aanleiding van de verschijning van het boek van Réné Labat: *Hémérologies et ménologies d'Assur*, Paris 1939, komen wij terug op de Assyrische hemerologieën, die in het vorige Jaarbericht door ons werden vertaald (blz. 114). Het boek van Labat behandelt nl. dezelfde hemerologieën KAR nos 177 en 178. Na een inleiding van 35 blz. laat hij de vertaling dezer teksten volgen. De uitgave is keurig en zeer overzichtelijk; het geheel is een boek van 193 blz. geworden. Uit de inleiding brengen wij volgende punten naar voren, die ter verduidelijking van de geboden stof de lezers van het vorige Jaarbericht zullen interesseeren.

Labat beschouwt de hemerologieën als een soort brevier voor de private godsdienstige plichten ten gebruike van leeken (blz. 14). In de eerste plaats is echter de koning bedoeld, zooals uit bepaalde teksten (bv. KAR n° 177 IV 25—32) en uit voorbeelden, die Labat uit de briefliteratuur aanhaalt, blijkt. Op het vraagstuk, dat door Prof. Böhl in het vorige Jaarbericht (blz. 105) werd gesteld, gaat Labat niet bijzonder in. Hij laat zien de verwantschap van een deel dezer teksten met de orakelteksten, zoodat sommige teksten, die in de hemerologieën voorkomen, in orakelteksten kunnen worden teruggevonden. Labat heeft het religieuze karakter teveel naar voren gebracht, door blz. 13 te schrijven, dat de teksten de voorschriften en verboden bevatten, die ieder mensch elken dag moet volgen om in vrede met de goden te leven. In vele gevallen hebben de verboden niet met het pantheon, maar met de demonen te maken. Landsberger heeft in zijn *Kultische Kalender* terecht gewezen op de groeiende invloed der demonologie, een onderwerp, dat Labat ongenoegzaam behandelt.

[30]) Nadat ik reeds eind Maart 1932 samen met den historicus der Universiteit te New York, Prof. Casper J. Kraemer Jr., op de puinheuvels van Assur geweest was, mocht ik thans het opgravingsterrein weer bezoeken op vriendelijke uitnoodiging van het *Department of Antiquities*, samen met den Curator Mr. Abdulrazzaq Lutfi en met den bekenden archaeoloog Mr. Seton Lloyd, den vroegeren medewerker van Prof. Frankfort.

Labat is van oordeel, en terecht, dat de traditie van de hemerologieën niet verder teruggaat dan de Kassietendynastie, althans de ontwikkeling van de leer van de gunstigheid of gevaarlijkheid der dagen moet in die periode vallen; in de oud-Babylonische en Sumerische litteratuur zijn zinspelingen daarop weinig talrijk. Merkwaardig is ook, dat de oudst bekende leverschouw-omina gedateerd zijn op de 19de en 21ste dag, de dagen, die later in de hemerologieën ten eenenmale verboden zijn om de waarzeggers te raadplegen, zoodat wij dan ook in latere leverschouw-omina nooit meer de data van *dies nefasti* vinden.

Er moeten in verschillende tempelplaatsen zelfstandige tradities zijn geweest, die in de latere Assyrische tijd werden verzameld. Hieraan danken wij de veelvormigheid, ook vaak de tegenspraken, die in de Assyrische verzamelteksten KAR nos 177 en 178 voorkomen.

Interessant zijn de gegevens uit de brieflitteratuur, die Labat verzamelde over het raadplegen van de priesters door koningen over het (on)gunstig karakter van een dag. Deze brieven doen het vermoeden rijzen, dat Labat met zijn genoemde omschrijving, dat de hemerologieën ten gebruike van leeken werden verzameld, nauwelijks juist is. Het is beter ze te beschouwen als de teksten, die ten behoeve van scholen van orakelpriesters werden klaargemaakt, al zijn ook afschriften daarvan in koninklijke bibliotheken van Nazimaruttaš en Assurbanipal aanwezig geweest. De priesters raadplegen en citeeren in hun rapporten de hemerologieën blijkens passages, die Labat zelf blz. 21 s. citeert.

Dat deze voorschriften lang niet altijd aangenaam waren voor den vorst, blijkt uit een brief (Harper: *Ass. a. Bab. Letters 78*, vert. Dhorme RHR, 116, 1937 p. 22 s.; vgl. Behrens *Ass.-Bab. Briefe* blz. 72), die door priesters als antwoord aan een koning, die zich beklaagt, dat hij zoolang vasten moet, wordt geschreven; de koning heeft blijkbaar de laatste dag van de maand (28ste) te vasten; maar na deze dag is de maan nog niet verschenen en moet hij verder vasten, daarover beklaagt hij zich en vraagt, hoe lang dat moet duren; de priesters antwoorden hem, dat ze wel medelijden met den koning hebben („de koning is een arme"), maar hij moet nog dien dag vasten tot Sin is verschenen.

Terecht wijst Labat (blz. 26) erop, dat het schema van 30 dagen, dat in de hemerologieën op iedere maand wordt toegepast, theoretisch is; de maand begon bij het verschijnen van de nieuwe maan. De duur der maand hangt af van de waarneming daarvan. Het jaar begint met de maand Nisan. In de eerste helft der maand, tot de 16de, vinden verschillende feesten en offeranden plaats, vandaar dat in de Assyrische hemerologieën in dit deel der eerste maand zooveel verbodsdagen vallen. Echter ook de maand Tišri, de 7de maand, waarvan de eerste 7 dagen zulk een somber, 'gevaarlijk' karakter dragen, draagt de herinnering van aanvangsmaand van het jaar. Hierop heeft reeds Thureau-Dangin: *Rituels accadiens*, blz. 87 s. gewezen; volgens dezen auteur gaat de viering van het jaarbegin in de herfst op de Sumerische tijden terug. We hebben dan in Babylonië dezelfde toestand als bij het Jodendom, dat zoowel de voorjaars- als de najaarsmaand als jaaraanvang gelden.

Astronomische gegevens blijken de hemerologieën slechts weinig beïnvloed te hebben. De zonneloop beheerscht met de maanphasen de kalender. De beteekenis van de 7de dagen, die de latere Assyrische kalender van de 7de eeuw beheerscht, is nog niet aan te wijzen in de oud-Assyrische hemerologieën; vgl. het artikel van mijn hand over Kalender en Sabbat, NThSt. 22, 1940, 192 vv. Labat legt de nadruk op het slordige karakter van de compilatie van teksten die we vinden in KAR n° 178, èn wat orthographie èn wat samenstelling betreft, die blijkt uit een vergelijking met parallele stukken van den 'Babylonischen kalender'. Hij ziet in de verzameling een werk, dat toegeschreven moet worden aan den tijd van Tiglat-Pilezer I (± 1100 v. Chr.), die deze documenten heeft laten copieeren, nadat hij de Sumerisch-Babylonische kalender heeft aangenomen in plaats van de oude Assyrische (die rekende met een jaar van 12 maanmaanden zooals de huidige Islamietische).

Uit het feit, dat de maand Nisan zulk een breede plaats in de teksten inneemt, veronderstelt Labat (blz. 39) dat deze maand paradigmatisch was voor de anderen. Van de andere maanden werden in de teksten slechts die bepalingen opgenomen, die voor bepaalde dagen in die maanden bijzonder golden; overigens golden voor de dagen dier maanden de voorschriften van de eerste maand. Deze opvatting is niet onmogelijk, omdat in de latere Assyrische hemerologieën, die we uit R. IV 32 v. kennen (Elul II en Araḫsamna) de dagen dezer maanden ook nauwkeurig parallel loopen; dan onderscheiden zich de eerste 7 dagen van de 7de maand wel heel bijzonder van de andere maand-dagen. De 'gevaarlijke' dagen zijn niet beperkt tot de 7de dagen en de 19de dag van de maand, zooals in hemerologieën van Assurbanipals tijd, maar zijn negen in getal. Labat gaat te ver als hij van deze negen zegt, dat „practisch alle activiteit door de goden is verboden". Het zijn speciaal koning, dokter en waarzegger, die hun ambtelijk werk niet mogen doen, al is de dag voor de uitvoering van plannen waarschijnlijk voor ieder ongeschikt. Rust-dagen mag men deze niet noemen. Het zijn de dagen, die samenhangen met de maandphasen en met Gula. Op de 6de, 16de, 26ste en 28ste dagen is er in verband met Adad een speciale ritus waarbij boetepsalmen werden gereciteerd; in verband met deze ritus zijn te zien de voorschriften over het reinigen van de kleeding. Uit de veelsoortigheid van voorschriften, die aan de daglijsten zijn toegevoegd, blijkt het compilatorische karakter van de serie, vooral van KAR n° 178. De transcriptie en vertaling met aanteekeningen vormen het grootste deel van het boek. Het is niet noodig of wenschelijk alle kleine verschillen in vertaling van Labat en van ondergeteekende in vorig Jaarbericht, die voortkomen uit een andere lezing van ideogrammen naar voren te brengen; zoowel de vertaling van Labat als die van mijn hand geven overvloedig door vraagteekens het onzekere van sommige passages aan.

Duidelijke verschillen zullen we bespreken, om daardoor den lezer van het vorig Jaarbericht in staat te stellen de vertaling aan te vullen of te verbeteren en om critisch het werk van Labat te bezien.

Wij geven eerst de opmerkingen bij het werk van Labat, waarbij we de bespreking van KAR n° **177** laten voorafgaan:

Col. II r. 1 (blz. 150) vul aan: [*unakk*]*ir-ma*; hij zal veranderen; lees i.p.v. *Kisilimmu*: *Ṭebetu*;

Col. III 40 (blz. 160): niet vertaald; zie vorig Jaarbericht blz. 117, n. 30;

Col IV (blz. 162): enkele onnauwkeurigheden in de opsomming der dagen; vgl. vorig Jaarbericht;

Col. IV r. 33 vv. (blz. 162): hierin zie men (vgl. vorig Jaarbericht, blz. 117-8 en n. 35) een nieuwe zin, waarvan de opsomming in Col. IV Az afhangt);

Col. III Az. r. 2 (blz. 168): i.p.v. *tebutu sad-rat-su* („les attaques contre lui seraient incessantes") beter te lezen in verband met het voorafgaande verbod koren af te leveren: ZI.GA. *kur-rat-su*: hij zou zijn (koren)vat verliezen;

Col. III Az. r. 24 (blz. 170) (2de helft, evenals verschillende parallele plaatsen) lees i.p.v. IGI. *la* LAL-šu („il ne verrait plus"), *lim-nu itamar-šu*: het kwade zou hem zien;

Col. III Az. r. 35 (2de helft)) blz. 170: lees i.p.v. *iṣṣuru ṣabtum*(tum) *lu-maš-šèr* („qu'il relâche un oiseau capturé"): *pag-lu-tum lu-maš-šèr*: de sterkte houdt op; men verwacht immers na het verbod een dreigement;

Col. II Az. r. 45 (blz. 176): zie beneden bij aant. vorig Jaarbericht blz. 121;

Col. I Az. r. 46—48 (blz. 180): het eenigszins corrupte onderschrift wordt door Labat niet in transcriptie of vertaling gegeven; zie de lezing van Prof. Böhl vorig Jaarbericht, blz. 122, n. 104.

Wat KAR n° **178** betreft, volgende opmerkingen:

Col. III r. 32 (blz. 66): niet in te voegen: *là* („ne ...... pas"), in verband met r. 34. (in r. 31 vielen in de vertaling de woorden: 'aan Anu' weg);

Col. IV r. 56 (blz. 76): leest Labat *Zi* als ZI.GA, zonder noodzaak; hier is een demonisch figuur bedoeld, nl. ZU, die ook als ZI voorkomt (Tallquist, *Götterepithea* s.v.);

Col. VI r. 15 (blz. 90) laatste teekens lees: *là uṣṣi* (ṣi); dan vervalt in de vertaling, het overbodige „(sinon) perte"; zoo ook r. 24 van dezelfde colom;

Col. VI r. 20 (blz. 90) (vgl. Col. IV r. 59): lees hier *ṣitu ibašši-šu* (of *šakna-šu*): verlies zou hem overkomen; waarschijnlijk in de zin van: hij zou zijn vrouw nog dien dag verliezen; het 'ditto', dat Labat in de vertaling plaatst, staat niet in de tekst, en is overbodig;

Col VI r. 22 (blz. 90) (vgl. Jaarbericht blz. 129 n. 76): vul aan: *-aš*; en vertaal: die man zou leed ondervinden;

Col. VI r. 25 (blz. 92) (vgl. blz. 90 r. 16) lees: *ana šubti ḫab-ba-te* (i.p.v. *ana šubat kir-ba-te*), en vertaal: op het huis zouden roovers een overval doen. (i.p.v. „il se rendra tout droit à la maison de prières");

Col. VI r. 33 (blz. 92) lees: *e-piš-te pu-ḳud*: pas op voor de heks (nl. in verband met het verbod op straat te gaan. Labat leest: *e-piš-te magrat ina suḳi*: „le travail sera favorable dans la rue";

Col VI r. 36 (blz. 92): *eš-ri-it* hier in den zin van: tiende, meer zinvol dan de beteekenis kapellen;

Col. III Az. r. 65 (blz. 128): lees laatste drie teekens: *i-na-ḫaš* (niet: *i-na-ziḳ*): hij zal rijk worden; vgl. dat in dezelfde Colom aan dezelfde handeling een belofte wordt verbonden;

Col. II Az. r. 77 (blz. 138): na een offer aan Ištar volgt: *baltu-šu* [1]) *damḳu amelu etillu iḳ-du,* zijn manlijke kracht zal goed zijn, de man zal een geweldig held zijn [2]). Labat wil lezen en vertalen: *liq-bi* IGI. ERIN$_2$-NA NIR-GAL GIN: „qu'il dise (l'incantation): Devant l'armée le héros marche";

Col. I Az. r. 38 (blz. 142): lees het teeken SU als *kimtu* (niet als *zumru*), en vertaal: de klacht over zijn familie zal worden opgeheven; in verband met het voorafgaande: hij kan zijn vrouw naar zijn huis voeren, geeft dit een duidelijke zin.

De volgende aanvullingen en verbeteringen wil ik in mijn eigen vertaling in vorig Jaarbericht aanbrengen, na vergelijking met Labat's werk:

KAR n° **177:**

Col. I r. 32-3 (blz. 115): lees de corrupte tekst: zijn huis zal hij vernieuwen en betreden;

Col. II r. 25 (blz. 116): lees in plaats van hij: de koning; Labat veronderstelt wel terecht een verkeerd teeken in de Assyrische tekst, nl. i.p.v. *in* te lezen: *šarru*;

Col II r. 41 (blz. 116): (zie n. 16) lees met Labat: *kibruta la gamerta* (ta) *igmur* (of *ipte*): een niet afgemaakte begraafplaats zal hij aanleggen;

Col. IV v. l. r. 25 (blz. 117): aanvullen met Labat: de goede dagen volgens 7 tabletten (*pi 7 ṭuppati*), zie n. 33. Lees na Nazimaruttaš: koning van de wereld (n. 34 vervalt);

Az. Col. II (blz. 120 r. 5 v. o.) lees i.p.v.: hij moet zijn stem verheffen: hij moet zwijgen (*ḳâlu* kan zoowel spreken als zwijgen beteekenen: hier is de laatste beteekenis in verband met de contekst te verkiezen);

Col II Az. 44 en 45 (blz. 121 r. 2 v. b.): in plaats van priesteres lees: vreemde vrouw [3]); het vervolg van de regel (dus i.p.v.: daarna doen ze hem binnengaan en ...) lees anders dan Labat: naar zijn eigen (vrouw). (lees: *ana[š]a at-tu-šu-ma*; Labat leest: *ana [r]a-at-tu-šu-ma*; en wil *rattu* beschouwen als: *ra'imtu*; dit lijkt onwaarschijnlijk; ook de vertaling: de vrouw, die hij bemint, is verkeerd. Bovendien zou men verwachten *ra-at-ti-šu-ma*);

KAR n° **178:**

Col. IV (blz. 126, laatste regel) (28ste dag 2de Nisan) kan met Labat aangevuld worden [*taš*]-*mu-u* = verhooring;

Col. IV 4de en 6de dag (blz. 127): moet de vertaling vervallen: Gunstig, dat hij niet uitgaat, gunstig, dat hij niet rust, angstig (?) moge hij rondgaan; eveneens vervalt n. 62. In noot 62 moet 't teeken dat als NI.TE is aangegeven gelezen worden met Labat: *ḳaritu*. Š.L. 261, 2 = de voorraadschuur; lees deze regel: koren brengt hij niet uit; koren zeeft(?) hij niet: de voorraadschuur zou verbranden (lees *iḳarrur*, i.p.v. *ikarrur*); deze verandering ook aan te brengen Col. VI, 30ste dag van Du'uzu (blz. 129);

Col. IV 7de dag Ajaru, (blz. 127): lees i.p.v.: van bezit: zou hem overkomen (*ibaššišu*);

Col.IV, 11de en 12de dag (blz. 127): (eveneens col. VI, 27ste dag van Du'uzu, blz. 129): hij zal grondvesten: lees met Labat, die aanvult op grond van V R. 48 II 9: *ina di*[*-nim*], voor de rechtspraak;

Col. IV 16de dag (blz. 127): aanvullen met Labat: een aanval van den god tegen den mensch; zie noot 69: regel 72 dan te lezen: *tibut* (ut) (vgl. Š.L. 84, 45) *ili ana ameli*;

Col. V, 18de dag Simanu; (blz. 128): vul aan na saffraanklauw: met een toevoeging van zout zonder kauwen, zie noot 85: lees *ina kirban ṭabti* (Š.L. 314, 51) *balum patan* (vgl. Labat blz. 87 n. 51);

Col. V, 20ste dag (blz. 128): vul aan: een erge verwoesting (lees n. 86. GUD$_7$GUD$_7$ = *šaḫmaš-tum lu-um*[*nu*]; vgl. Š.L. 569, 8d); dezelfde aanvulling: verwoesting col. III Az., 8ste dag Araḫsamna; (bz. 133), zie n. 151;

Col. VI, 20ste dag (blz. 128): lees i.p.v. vuur, vijandschap. n. 91 lees 't eerste corrupte teeken als *da* (niet *iš*);

1) [*mithariš,* zijn allemaal goed, Böhl].

2) [voorspoed hebben, Böhl].

3) [*naṭīti* (SAL ME) = l u k u r, Böhl].

Col. IV Az., 7de dag (blz. 132, 7de regel) te veranderen: hij zal (op) zijn bovenschenkel niet rusten, het zou zijn bovenschenkel wegnemen. In noot 138 nl. i.p.v. g i g te lezen n a (Š.L. 431, 15); ook vervalt dan de veronderstelling in de laatste 3 regels van n. 138.

Col. IV Az., 7de dag (blz. 132, 8ste regel): die het ᶜtabuᵓ overtreden, vervalt. In noot 140 evenals in 138 n a te lezen i.p.v. g i g;

blz. 133 n. 153: vertaal de geciteerde Sumerische halve regel met: de kracht van zijn huis zal ophouden (aanvullen bij Col. III Az. de 11de dag van Arahsamna).

Col. II Az., de 7de dag van Ṭebetu (blz. 133, r. 2 v.o.): vul aan: grijpen van de *utuk-ku*;

Col. I Az., 14de dag van Adaru (blz. 134): verander Ištar in: zijn godin.

Enkele drukfouten, die we verbeteren, zijn:

blz. 115, regel 25—6 uitgevallen (r. 32—5 abusievelijk opgenomen); lees: zijn huis zal hij binnengaan in de maanden N., A., S., Š., Ad.: gunstig.

blz. 118, regel 7 v.o. is verkeerd geplaatst: men leze in plaats daarvan: zal hij de naam van een god niet uitspreken: mamet [43]) zou hem treffen.

blz. 119, regel 1 I vóór [46]) valt weg.

blz. 124, regel 13 v.b. lees: hij zal zich niet verblijden.

blz. 130, regel 8 v.o. bij 4de dag; lees: niet gunstig.

blz. 132, regel 9 v.b. vervalt: Zijn spijze zal hij voor Enlil neerzetten: ze wordt aangenomen. De naam Irra plaatsen in de voorafgaande regel.

's-G r a v e n h a g e, 13 September 1930 — TH. C. VRIEZEN

ASSYRIOLOGIE 1939

VAN VAARTUIGEN EN NAMEN VAN PERSONEN

In dit overzicht zal slechts een tweetal werken worden besproken; niet dat er niet meer zijn verschenen, maar wanneer wij van de publicaties een volledig overzicht zouden geven, zouden de tite's van deze twee in de massa ondergaan. Dit willen wij juist voorkomen. Want de werken van dezen jongen Fin en dezen jongen Zwitser zijn van zulk een qualiteit, dat men goed doet hun namen te onthouden en met een blijde herinnering en nieuwe spanning naar nieuwe werken zal grijpen waarvan de titelpagina hen als auteur zal aankondigen. A. SALONEN uit Helsinki behandelt de vaartuigen in Babylonië (*Die Wasserfahrzeuge in Babylonien nach šumerisch-akkadischen Quellen* (*mit besonderer Berücksichtigung der 4. Tafel der Serie* H a r - r a ḫubullu). *Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung* (= Studia Orientalia edidit Societas orientalis fennica VIII, 4), de heer J. J. STAMM uit Bazel *Die Akkadische Namengebung* (= MVÆG, 44, 1939).

Wat het philologisch karakter van het eerste betreft, ligt de nadruk op het Sumerisch. Dit is een gevolg van een omstandigheid die ook cultuurhistorisch van het grootste belang is. De Semieten die na 3000 v. Chr. Babylonië bewoonden, kenden slechts ᶜschepen der woestijnᵓ, maar *het* verkeersmiddel van het land hunner vestiging was hun vreemd. Zoo namen zij niet alleen de voorwerpen zelf, benevens de wijze van hun vervaardiging over, maar ook de benamingen ervoor, die over het Arameesch tot in het Arabisch doordrongen. Zoo zijn de tien bladzijden die de *Einleitung* vormen en dit verloop schetsen, niet alleen van belang voor den Assyrioloog in engeren zin, maar ook voor den historicus. Het, laten wij het het technische gedeelte noemen, heeft het karakter van een systematisch lexicon. Het gaat om het vaststellen van de beteekenissen van Sumerische termen en hun Accadische aequivalenten. De vaartuigen zelf, hun onderdeelen, tuigage, en bouw worden behandeld. Schrijvers werk werd bij al dit onderzoek nog gesteund door het rijke archæologische materiaal dat ons afbeeldingen brengt van de schepen met hooge (voor)stevens, het kenmerk van het Sumerische schip, dat wij later telkens blijven terugvinden, scheepsmodellen van aardewerk, zegels, reliëfs. Het feit dat tot op heden het vervoer op Eufraat en Tigris veel van het oude heeft bewaard, helpt mede het oude te verklaren. Een uitvoerige bespreking, vooral wat de taalkundige zijde betreft, van de hand van A. Falkenstein vindt men in OLZ 43, 1940, 302—307. Als vervolg heeft Salonen

een studie op het oog over bemanning, bevrachting en de route der vaartuigen. Wellicht schenken dan de rechtshistorici ons nog een samenvattende studie over het scheepvaartsrecht!

Moesten wij voor het boek van Salonen aandacht vragen, de belangstelling zal zich van zelf richten op Stamm's werk. Dit behandelt toch een probleem, dat sinds jaar en dag actueel is, nl. de verhouding tusschen persoon en naam. Het geven van een naam is zoo goed als nooit iets traditioneels, maar iets functioneels in het leven en denken van den Oosterling. De bedoeling was geweest dat de heer B. Gemser, die in 1924 te Groningen bij Professor Böhl promoveerde op een dissertatie getiteld: *De beteekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der oude Babyloniërs en Assyriërs* (Wageningen, 1924), dezen dubbelganger zou bespreken, maar nu de tijdsomstandigheden dit niet gedoogen, zullen wij volstaan, hopend dat de heer Gemser nader op het onderwerp nog eens zal ingaan, met in het kort aan te geven de punten van ge- en verschil die er tusschen deze twee auteurs zijn. Het onderscheid is schijnbaar practisch en principieel; practisch omdat zij op grond van taalkundige gegevens dikwijls tot een andere vertaling van een bepaalden naam komen, principieel omdat volgens Stamm Gemser zijn indeeling volgens theologische principes zou hebben gemaakt, en wel volgens een systematiek die modern en niet antiek is. Ook Gemser is zich bewust dat zijn werk een godsdiensthistorisch karakter heeft gekregen, maar volgens hem niet uit principe, maar door den drang der feiten. Laten wij het met een voorbeeld duidelijk maken!

Wanneer G. den naam *Šamaš-kašid* vertaalt als ʿŠamaš is het die gevangen neemt, overwintʾ, dan is het verklaarbaar dat hij dezen onderbrengt in een groep ETHISCHE RELATIE: a. *de God van den mensch,* b. *De rechter (vertoornd en verzoend)* (blz. 114 v.v.). Maar Stamm ziet in het element *Šamaš* een vocatief, en *kašid* beschouwt hij niet als participium, maar vertaalt het met ʿhij is gekomenʾ (ʿhijʾ is dan het verwachte kind), en brengt dien naam dan onder de *Begrüssungsnamen* en plaatst de geboorte in een *konkrete Situation,* die evenals de psychologische door Gemser zou zijn miskend. Ik geloof dat Stamm te ver gaat als hij zijn voorganger in het voorwoord daarover een verwijt maakt: het verschil is niet practisch en principieel, maar alleen practisch. Gemser is op grond van zijn vertalingen tot zijn indeeling gekomen, wellicht heeft hij in de sfeer van zijn theologische scholing het leven soms miskend, maar de hoofdstukken VI—XI laten wel duidelijk zien dat hij het leven niet uitsloot.

Dat Stamm met zijn philologische interpretatie verder is gekomen, zal Gemser evenzeer verheugen als het ons doet. Reeds de opvattingen over de functie van de ʿtijdenʾ van het werkwoord, ons door Landsberger, wiens gestalte geregeld in dit boek opdoemt, gegeven, hebben hem in staat gesteld een meer concrete vertaling te geven dan voordien mogelijk was. Maar ook verder bevat het boek zulk een schat van taalkundige gegevens, dat het ons den schrijver en zijn leermeester(s) tot groote dankbaarheid verplicht. Die dankbaarheid geldt ook het samenstellen der registers, o.a. een van de behandelde namen die wij in de ʿGemserschen Arbeitʾ zoo noode zullen blijven missen.

Leiden, 7 Nov. 1940 B. A. VAN PROOSDIJ

ARCHÆOLOGIE VAN VOOR-AZIË

PALESTIJNSCHE ARCHÆOLOGIE 1939 [1])

Zie PLAAT XXIV *a*

MEGIDDO — LACHISH — TRANSJORDANIË: TELEILÂT GHASSÛL EN TELL EL-KHELEIFEH — VERDERE LITERATUUR

Het laatste in ons ʿJaarberichtʾ verschenen overzicht over de ontwikkeling der Palestijnsche archæologie begon met te wijzen op de toen in Palestina heerschende troebelen en als gevolg daarvan den beperkten omvang van nieuw materiaal. Het behoeft geen naderen uitleg, dat ondanks de in Palestina zelf blijkbaar weergekeerde rust er over den vooruitgang van de opgravingen aldaar thans nog minder te vertellen valt. Berichten over resultaten van eventueel nog in het laatste winterseizoen weder opgenomen opgravingen zijn ten eenenmale niet beschikbaar. Slechts bij geruchte is mij van één onderneming bekend, dat zij haar werkzaamheden in het najaar van 1939 nog heeft opgevat of althans zich opmaakte om naar het terrein van haar arbeid terug te keeren, namelijk van de Chicago-expeditie naar Megiddo. In hoeverre de heer Loud en zijn staf iets hebben kunnen uitrichten, is niet meer tot mij doorgedrongen. De hier volgende kroniek is in de opvatting van den Schrijver dan ook meer bedoeld als een *acte de présence* dan wel als een verslag van werkzaamheden en zal zich bijna geheel moeten bepalen tot een overzicht van enkele publicaties, voor zoover deze in mijn bezit zijn gekomen.

MEGIDDO. — De belangrijkste publicaties van het laatste jaar zijn boven allen twijfel die over de opgravingen der Amerikanen te Megiddo (vgl. Jaarbericht n° 6, blz. 157 vlg.). Behalve de reeds in vroegere Jaarberichten vermelde werken zijn thans nog vier nieuwe deelen verschenen, nl.:

1—P. L. O. GUY: *Megiddo Tombs* (OIP, XXXIII; Chicago 1938);
2—R. S. LAMON and G. M. SHIPTON: *Megiddo* I: *Seasons of 1925—'34. Strata* I—V (OIP, XLII; Chicago 1939);
3—G. LOUD: *The Megiddo Ivories* (OIP, LII; Chicago, 1940);
4—G. M. SHIPTON, Notes on the Megiddo Pottery of Strata VI—XX (SAOC, n. 17; Chicago 1939).

Omtrent het laatste van deze vier publicaties zijn mij echter geen betrouwbare gegevens bekend. *The Megiddo Ivories* verscheen kort vóór Mei 1940, doch kon mij niet tijdig meer bereiken. De beide eerstgenoemde werken zijn sinds eenigen tijd in mijn bezit. Het zijn monumentale boekwerken, waardoor onze kennis omtrent de resultaten van de reeds zoo lang in gang zijnde Amerikaansche opgravingen te Megiddo eigenlijk voor het eerst op een definitieve basis wordt gezet. De necropool der stad, waarvan de vondsten volledig zijn verwerkt in Guy's *Megiddo Tombs,* ligt hoofdzakelijk ten Zuidoosten van den *tell.* Het onderzoek er van heeft geduurd vanaf 1925 tot in de lente van 1933. De inhoud der graven, die voor het overgroote deel natuurlijk bestaat uit ceramiekprodukten, reikt vanaf het ʿchalcolithischeʾ tot in het Vroeg-IJzeren tijdvak, waarbij het répertoire van ceramische typen uit de tweede helft van het Midden Brons (ca 1800—1600 v. Chr.) veruit het rijkste is. Het groote aantal met dit tijdvak beginnende typen illustreert wellicht beter dan elders ooit gezien is, den nieuwen geest van het Hyksos-tijdperk. Het isolement der Palestijnsche cultuur, dat in voorafgaande perioden slechts gebroken werd door spaarzamen en min of

[1]) De beide bij dit artikel behoorende foto's zijn ontleend uit *Megiddo* I, waarvoor wegens de tijdsomstandigheden de schrijver de welwillende toestemming van het Chicago Instituut heeft meenen te kunnen presumeeren.

meer toevalligen import, is dan zoozeer opgelost, dat van Gaza in het Zuiden tot aan Aleppo in het Noorden een in wezen uniforme ceramische industrie bestaat. De graven zelf zijn bijna alle in den rotsgrond uitgehouwen en vanaf het begin van het Midden Brons domineert het schachttype, dat evenwel voorkomt in talrijke variaties. Buiten den overvloedigen ceramischen inhoud heeft de necropool weinig voorwerpen opgeleverd, die een bijzondere archæologische waarde hebben. Vermelding verdient alleen een gouden ring met een 'proto-alphabetisch' inschrift in drie registers. Zijn archæologische datum ligt op grond van de begeleidende ceramiek in Midden Brons II of Laat Brons II. De nadere specificatie tot '1350—1250' v. Chr., die beproefd wordt op grond van vergelijkende epigraphie, heeft,

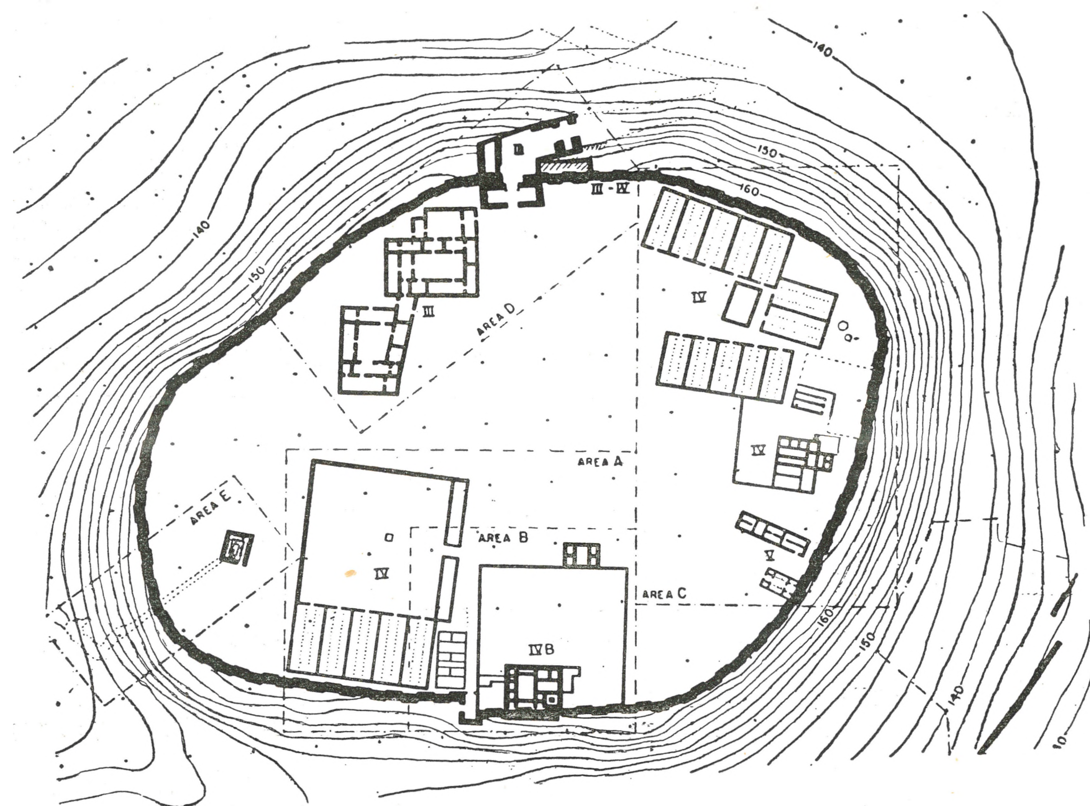

Fig. 29. Plattegrond van Megiddo, hoofdzakelijk bevattende de gebouwen uit den Salomonischen tijd (niveau IV). Links beneden: de zuidelijke stallen (vgl. PLAAT XXII*a*); rechts boven: het noordelijke stallencomplex, bestaande uit drie gebouwen. Daaronder de vermeende tempel. uit: *Megiddo* I, fig. 3

vooral bij een zoo kort en slechts gedeeltelijk leesbaar inschrift, niet meer dan een zeer betrekkelijke waarde. *Megiddo Tombs* eindigt met een verhandeling over skeletresten van menschen en dieren. De eerste, uiteraard meer belangrijke groep heeft helaas veel van haar waarde verloren ten gevolge van aanzienlijke beschadiging tijdens het transport naar Amerika.

Het werk van Lamon en Shipton, *Megiddo I,* maakt een begin met de definitieve en systematische beschrijving van de stadsruïnes zelf en behandelt de strata tusschen den definitieven ondergang van Megiddo (ca 350 v. Chr.) en den overgang van stratum VI naar stratum V, die gesteld wordt in het midden der 11de eeuw. Met deze publicatie komt derhalve een einde aan het betreurenswaardige feit, dat over de stadsopgravingen te Megiddo sinds 1925 geen andere inlichtingen beschikbaar waren dan twee brochures, resp. van Guy en Fisher, in de serie *Oriental Institute Communications* (nos 9 en 4). Hoezeer deze beide, en vooral Fisher's *The Excavation of Armageddon,* van voorloopigen aard waren, blijkt

opnieuw wel zeer duidelijk uit de ingrijpende hergroepeering van strata en individueele bouwwerken, die sindsdien blijkt te hebben plaats gehad.

Terwijl wij omtrent den inhoud der diepere strata ook thans nog aangewezen zijn op de berichten in de *Illustrated London News* en een aantal zeer korte officiëele medeelingen (meestal verschenen in de jaargangen van AJSL), biedt *Megiddo I* een volledig overzicht van de lotgevallen der stad in het Israëlietische tijdvak. In bijbelsch-historisch opzicht van zeer bijzonder belang is de door de auteurs niet uitdrukkelijk gestelde vraag, of de inbezitneming van Megiddo door de Israëlieten aan de hand van de archæologische vondsten chronologisch kan worden vastgelegd. Uit *Megiddo I* blijkt met groote duidelijkheid, dat Megiddo kort voor maar vooral tijdens de regeering van Salomon een ware wedergeboorte heeft ondergaan en door dezen in hoofdzaak werd herbouwd als een militair centrum. De uitgebreidheid en systematische opbouw der Salomonische stallen, waarover vroeger slechts gedeeltelijke gegevens voorhanden waren (zie mijn *Opgravingen in Palestina,* blz. 220 vlg.), worden door Engberg en Shipton met voortreffelijk materiaal geïllustreerd. Sinds de inneming door Thutmes III tot aan de Israëlietische vernieuwing schijnt, hoe onwaarschijnlijk of althans hoe 'onpalestijnsch' dit ook moge klinken, Megiddo een open stad te zijn geweest. Dit moet men tenminste uit de tot nu toe omtrent de prae-israëlietische stadsruïnes gepubliceerde berichten concludeeren, ofschoon het in dit verband waard is zich te herinneren, dat Biridiya, de gouverneur der stad, in dezen tijd schreef, dat hij de 'muren' van Megiddo verdedigde tegen de vijanden van den pharao (Knudtzon, n° 243). Zeker is, dat onder Salomon een nieuwe omwalling van ruim 800 meter lengte werd opgetrokken. Slechts spaarzame resten zijn hiervan overgebleven en deze geven niet den indruk van een in alle onderdeelen verzorgd produkt. Het onderzoek der verdedigingswerken is trouwens op sommige punten nog niet voldoende gepousseerd om een scherp omschreven beeld te vormen, met name wat betreft de stadspoort. Wel staat vast, dat vroegere publicaties aanzienlijke verbeteringen behoeven. Vanzelfsprekend komt in *Megiddo I* opnieuw ter sprake het al of niet kultische karakter van Schumacher's *Tempelburg* en Fisher's *Astarte temple.* Het sacrale karakter van dit bouwwerk is nog onlangs de leidraad geweest in de monographie van H. G. May en R. M. Engberg: *Material Remains of the Megiddo Cult* (OIP, XXVI). Hetgeen in *Megiddo I* wordt voorgelegd bevestigt deze meening allerminst en zij wordt thans dan ook resoluut weer opgegeven, m.i. met volkomen recht.

De hier slechts met een enkel woord aangeduide vondsten en problemen zullen het onderwerp uitmaken van Schrijver's lezingen voor *Ex Oriente Lux* gedurende het komende winterseizoen, hetgeen een verontschuldiging moge zijn voor de al te korte bespreking.

LACHISH (*Tell ed-Duweir*). — De destijds zoo gelukkig begonnen opgraving van *Tell ed-Duweir* is op wel zeer ongelukkige wijze tot stilstand gekomen. Nadat de moord op den heer J. L. Starkey (vgl. Jaarbericht n° 6, blz. 153) reeds een gevoelige slag was geweest voor de expeditie, is haar kampement ook nog door brandstichting geteisterd. De omstandigheden hadden, naar ik meen, reeds alle werk gedurende het winterseizoen 1938—1939 onmogelijk gemaakt. De nieuwe leider der expeditie, de heer H. Inge, heeft zich echter deze rustpauze ten nutte gemaakt door te zamen met zijn medewerkers een tweede deel der publicatie voor te bereiden, dat geheel gewijd zou zijn aan het egypto-cananeesche heiligdom ten Westen van de stad (zie reeds *Opgravingen in Palestina,* blz. 365 vlg.; thans echter aanzienlijk verouderd). Deze met groote belangstelling verwachte publicatie was reeds ver gevorderd, toen de oorlog uitbrak, maar in het begin van Mei nog steeds niet verschenen. Vincent wijdde intusschen aan dit heiligdom, evenals aan de overige tot nu toe te Lachish blootgelegde bouwwerken, een uitvoerige studie in de *Revue Biblique* (48. 1939, 250—277; 406—433; 563—583). Deze verhandeling berust echter voor een groot gedeelte op een inspectie van het nog totaal ongepubliceerde materiaal, zoodat men slechts een afwachtende houding kan aannemen tegenover Vincent's zeer positieve conclusie, als zou *Tell ed-Duweir* voor eens en voor altijd een einde gemaakt hebben aan de mogelijkheid van een Israëlietische invasie circa 1400 v. Chr. Wel wordt het hoog tijd, dat dit belangrijke vraagstuk niet meer alleen bezien wordt

vanuit den hoek van Jericho doch evenzeer vanuit Megiddo, Lachish, Beth-Shan en wellicht nog andere steden.

Voor het overige zijn omtrent de Lachish-opgravingen alleen te vermelden de zich nog steeds vermeederende studies over de aldaar gevonden inschriften. De standaard-editie der Hebreeuwsche ostraca, bezorgd door H. Torczyner en in het vorige Jaarbericht (n° 6, 84 vlg.) uitvoerig besproken door Dr A. van Selms, heeft, niet ten onrechte, velen onbevredigd gelaten. Haar zwakste punt schijnt mij te liggen in de poging van Torczyner uit deze povere en eenzijdige resten van een vermoedelijk vrij uitvoerige correspondentie (van de uitgaande brieven is er niet één teruggevonden!) een totaal samenhangend geheel te vormen, alsmede in de overdreven tendens dit in te schakelen in een bijbelschen context. Hierin vindt Torczyner, voor zoover ik gezien heb, dan ook geen enkelen trouwen aanhanger. Alle nieuwe studies over deze ostraca bepalen zich er toe individueele brieven en losse passages nader te reconstrueeren en te verklaren, terwijl slechts terloops hier en daar een poging wordt gedaan het onderlinge verband der brieven te achterhalen. De door Dr A. van Selms opgegeven literatuur moet thans worden uitgebreid met de volgende aanvullende en verbeterende studies [2]):

1—S. BIRNBAUM: *The Lachish Ostraca* (PEQ 1939, 20—28; 91—110) (deze bijdrage beteekent m.i. allerminst een vooruitgang).
2—K. ELLIGER: *Die Ostraka von Lachis* (PJB 34, 1938, 30—58);
3——: *Zu Text und Schrift der Ostraka von Lakis* (ZDPV 62, 1939, 68—89);
4—H. L. GINSBERG: *Lachish Notes* (BASOR 71, October 1938, 24—27);
5—C. H. GORDON: *Notes on the Lachish Letters* (BASOR, n. 70, April 1938, 17 vlg.);
6—J. REIDER: *The Lachish Letters* (JQR, 29, January 1939, 225—239);
7—D. W. THOMAS: *The Lachish Letters* (JThSt 40, 1939, 1—15);
8—A. VACCARI: *Le lettere di Lachis* (Biblica 20, 1939, 180—199);
9—R. DE VAUX: *Les Ostraka de Lachis* (RB 48, 1939, 181—206).

Sinds het verschijnen van mijn vorige kroniek is mij slechts één enkele nieuwe studie bekend geworden over de zoogen. ᶜproto-alphabetische³ groep van de Lachish-vondsten, n.l. een artikel van Julian Obermann in de *Journal of the American Oriental Society* (vol. 58, Supplement pp. 1—48), thans heruitgegeven als brochure onder den titel *The Archaic Inscriptions from Lachish. A Non-Phoenician System of the North Semitic Alphabet* (Offprint Series, nr. 9. New Haven 1939) [3]). De nogal revolutionnaire stelling van den schrijver, uitgedrukt in den ondertitel van zijn brochure, komt hierop neer, dat het oude Lachish-schrift moet gezien worden, naast het ᶜPhoenicische³ en Ugaritische, als een derde tak van een oorspronkelijk éénvormig Semietisch alphabet. Een dergelijke stelling houdt niet alleen in de zeer problematische fundamenteele eenheid van de ᶜPhoenicische³ en Ugaritische schriftvormen, doch steunt ook op verschillende niet absoluut overtuigende uitgangspunten, o.a. de rechtsloopende richting van deze schriftstukken. Obermann's theorieën willen voor goed afrekenen met de geliefde hypothese van den *missing link*, doch schijnen mij op meer dan één punt uiterst aanvechtbaar. Vermoedelijk zullen de epigraphische experten niet in gebreke blijven daartegenover stelling te nemen.

TRANSJORDANIË: TELEILÂT GHASSÛL EN TELL EL-KHELEIFEH. — De twee Transjordaansche opgravingen die in de laatste jaren in gang waren, hebben beide in het afgeloopen jaar nieuwe rapporten over den voortgang van hun werkzaamheden gepubliceerd. Over de opgravingen van het Pauselijk Bijbelinstituut in het Jordaandal verscheen van de hand van R. Koeppel S.J. een typographisch zeer verzorgd boekdeel onder den titel *Teleilat Ghassûl II* (Rome 1940). Gezien de omstandigheden zal dit werk wel moeten worden beschouwd als een

[2]) In alphabetische volgorde. Studies verschenen vóór 1938, ofschoon destijds slechts ten deele bekend aan Dr van Selms, zijn in deze opgave niet meer vermeld.

[3]) Deze publicatie, die aan Dr van Selms blijkbaar niet *de visu* bekend was, wordt door hem aangegeven (Jaarbericht n° 6, 85 n. 1) als betrekking hebbende op de Hebreeuwsche ostraca van Lachish, terwijl zij in werkelijkheid geheel gewijd is aan de veel oudere ᶜproto-alphabetische³ inschriften.

afsluiting van het opgravingsrapport. De tekst beperkt zich tot een objectieve beschrijving der ruïne van ᶜTell 3³, waarin Koeppel zich definitief aansluit bij de oudere dateering der plaats. Afzonderlijke hoofdstukken zijn door verschillende medewerkers gewijd aan de ceramiek en silex-instrumenten. Het meest belangrijke deel der publicatie bestaat in meer dan 100 uitstekend uitgevoerde platen. Het is er echter ver van af, dat met deze publicatie de dateering van *Ghassûl* in het vierde millennium v. Chr. een voldongen feit zou zijn. Niet alleen stoot de synchronisatie van de diepere niveaus van Megiddo, *Beisân*, Jericho en andere plaatsen, die hierin een rol speelt, nog steeds op groote moeilijkheden, maar *Ghassûl* zonder meer in te deelen bij een Cisjordaansche ᶜchalcolithische³ cultuur houdt geen rekening met den eigenaard noch met de ligging der Ghassuliaansche nederzetting.

Over *Tell el-Kheleifeh* schreef ik reeds het vorige jaar een korte aanteekening aan de hand van Glueck's bericht over zijn eerste campagne op deze plaats (Jaarbericht n° 6, 161). Behalve een interessante topographische studie over de onderlinge verhouding van de bijbelsche plaatsen Elath en Eṣion-geber in verband met *Tell el-Kheleifeh* (BASOR n° 72, December 1938, 2 vlg.) heeft dezelfde auteur thans een rapport gepubliceerd over de tweede opgravingscampagne (N. Glueck, *The Second Campaign at Tell el-Kheleifeh*. BASOR n° 75, October 1939, 8—22. Zie ook ILN 5/8-'39, 246—7, waar practisch het eenige bruikbare illustratie-materiaal wordt geboden). De onderzoekingen hebben thans het verrassende resultaat aan het licht gebracht, dat op deze plaats niet slechts een enkele metaalsmelterij gevestigd was, maar dat deze industrie het grootste gedeelte van de nederzetting in beslag nam en, eng verbonden met de zeehaven aan de golf van *ᶜAqabah*, haar *raison d'être* uitmaakte. Bovendien blijkt deze aanleg niet tot den vóór-Salomonischen tijd terug te gaan. Integendeel, Glueck meent thans met zekerheid te kunnen vaststellen, dat de geheele nederzetting door Salomon kunstmatig en vrijwel ineens is geschapen met het uitsluitende doel er de ertsen van de *ᶜArabah* te verwerken en te verschepen. Eṣion-geber was volgens Glueck's uitdrukking het Pittsburgh van het Salomonische Palestina. Ondanks haar sterk geïsoleerde ligging tusschen zee en woestijn en haar zeer gering oppervlak (1,5 acre) is thans ook gebleken, dat deze nederzetting met een sterken baksteenen muur was beschermd. De voornaamste toegangspoort die in den zuidelijken loop van dezen muur lag, was van het drie-doorgangen-type (*porte à triple tenaille*), zooals die van het derde stratum van Megiddo (vergelijk de foto in ILN a.c., fig. 3 met de teekening in *Megiddo I*, fig. 86).

Glueck's bevindingen maken het noodzakelijk het prae-israëlietische Eṣion-geber (vgl. Nm. 33 : 35 en Dt. 2 : 8) niet te plaatsen in *Tell el-Kheleifeh* doch waarschijnlijk op korten afstand daarvan. Het is wellicht zoo klein en onaanzienlijk geweest, dat er geen spoor meer van over is. Omtrent de lotgevallen van het nieuwe Salomonische Eṣion-geber biedt Glueck's rapport nog slechts weinige en meestal zeer hypothetische gegevens, die o.a. inhouden een verwoesting er van tijdens de bekende Palestijnsche campagne van Shoshenq I. De reeds vroeger geuite hypothese omtrent het voorkomen van een groot aantal Negebnamen in den stedenlijst van Shoshenq (zie o.a. mijn *Topographical Lists*, blz. 96 vlg.) zou met een bevestiging van den ondergang van den Salomonischen aanleg van Eṣion-geber ca. 925 v. Chr. nieuw leven krijgen. In de na deze verwoesting herbouwde stad kan men nog minstens drie perioden onderscheiden, waarvan echter reeds de tweede weinig rekening meer hield met het oorspronkelijke Salomonische stadsplan.

Onder de detailvondsten verdienen vooral vermeld te worden de in beide campagnes gevonden Zuid-Arabische inschriften, wellicht te interpreteeren als Minæische import [4]). Alles samen zal de in opzet zoo bescheiden opgraving van *Tell el-Kheleifeh* wel blijken van zeer groot interesse te zijn, zoodra alle door Glueck slechts terloops vermelde vondsten worden gepubliceerd, en dit niet alleen voor onze kennis der Palestijnsche cultuur ten tijde van het vroege koningschap, maar ook voor die omtrent de handelsverbindingen en cultureele betrekkingen tusschen Palestina eenerzijds en Arabië-Egypte anderzijds.

[4]) Zie reeds de noot van Ryckmans in RB 48. 1939, 247—249 en thans ook de zeer fraaie afbeelding van een exemplaar uit de 8e eeuw v. Chr. in ILN *a.c.*, fig. 4.

VERDERE LITERATUUR. — Tenslotte vermeld ik hier nog de titels van enkele recente publicaties, die in het voorgaande niet werden genoemd. NELSON GLUECK bezorgde ons het derde deel van zijn *Explorations in Eastern Palestine* (=AASOR XVIII—XIX; New Haven 1939). Dit archæologisch-topographische pionierswerk is ook hiermee nog niet afgesloten, doch omvat toch reeds het grootste en meest onbekende gedeelte van het te exploreeren gebied. — J. W. CROWFOOT en GRACE M. CROWFOOT publiceerden een zeer fraaie monographie over de bekende ivoorsnijwerken van Samaria: *Early Ivories from Samaria* (London 1938; gepubliceerd als het tweede gedeelte van het definitieve rapport der *Joint Expedition* en der *British Expedition*). Aangezien de historische zoowel als de cultureele waarde dezer vondsten sterk beïnvloed wordt door de soortgelijke ontdekking in Megiddo (evenals door de elders gevonden collecties), geef ik er de voorkeur aan met een nadere bespreking van Crowfoot's boek te wachten, totdat ook G. Loud's vroeger vermelde monographie in mijn bezit zal zijn [5]). — Van het rapport over *ʿAin Shems* (Beth-Shemesh) verschenen de twee laatste deelen: *ʿAin Shems Excavations. Part* IV. *Pottery* (Haverford 1938) en *ʿAin Shems Excavations. Part* V. *Text* (Haverford 1939). Helaas is alleen het eerste dezer twee, uitsluitend het illustratie-materiaal bevattend, tijdig in mijn bezit gekomen. — W. F. ALBRIGHT maakte een begin met de systematische beschrijving van de ruïnes van *Tell Beit Mirsim,* waarover hij tot nu toe bijna uitsluitend ceramische studies publiceerde: *The Excavation of Tell Beit Mirsim.* Vol. II: *The Bronze Age* (= AASOR XVII. New Haven 1938). De auteur belooft ons tevens nog een verder deel over het IJzeren Tijdvak, doch talmt helaas met zijn dringend gewenscht rapport over Bethel. — Daar ook het aangekondigde werk over *Et-Tell,* ofschoon vermoedelijk reeds lang ter perse, niet verschenen is, valt over de brandende kwestie die met deze opgravingen verbonden is (vgl. Jaarbericht n° 6, 156), thans niets te zeggen. — In tegenstelling met mijn mededeeling in het vorige Jaarbericht (boven 162) wordt mij thans gemeld, dat nog geen enkel deel van FISHER's groote ceramiekcorpus voor den druk gereed is [6]). — J. NOUGAYROL bezorgde ons een samenvattende uitgave (korte beschrijving met copieën in lijnteekening) van de *Cylindres-sceaux et empreintes de cylindres trouvés en Palestine* (Paris, 1939), een welkome aanvulling van A. Rowe's groote werk over de Palestijnsche scarabæen en van de recente monographieën over de cylinderzegels van het geheele Nabije Oosten (Frankfort; Moortgat). — Eerst nu kwam ik in het bezit van G. H. RICHARDSON's boekje over *Biblical Archæology. Its use and abuse* (London, z.d., waarsch. 1938). Het is in hoofdzaak een uitbreiding van reeds vroeger verschenen artikelen. Ofschoon het boekje lezenswaardig is, schijnt mij het standpunt van den schrijver niet geheel vrij van hypercritiek.

De Palestijnsche achæologie doorleeft, evenals tijdens den wereldoorlog, een kritiek stadium. Indien het daarop volgende *renouveau* eenigszins te vergelijken zal zijn met dat van de na-oorlogsche periode, gaan wij echter nog groote dingen beleven.

Den Haag, 30 Augustus 1940 J. SIMONS

HANDBUCH DER ALTERTUMSWISSENSCHAFT. Handbuch der Archäologie, *herausgegeben von* W. OTTO. CARL WATZINGER, *Phönikien und Palästina. Erster Textband* blz. 797—824, 1939.

Zooals men van dezen zeer kundigen Palestinoloog verwachten kon, kenmerkt zijn verhandeling zich door rijkdom van feitenkennis en combinatievermogen. Uiteraard is dit in nog geen dertig bladzijden vervatte overzicht, dat begint met het Steenen Tijdvak en eindigt met de overwinning van het Hellenisme, compact en moet men tot juist begrip van den inhoud niet zelden Watzinger's *Denkmäler Palästinas* er bij opslaan. Zelfs is de bijdrage niet bedoeld als een complete, zij het dan ook zeer korte, belichting van de phoenicisch-palestijnsche oudheid in al haar aspecten. Behalve enkele beschouwingen over de bouwkundige voortbrengselen is zij bijna geheel gewijd aan de ontwikkeling van de kleinkunst (*Kunstgewerbe*) in de betreffende

5) Men kan intusschen een zeer lezenswaardige bespreking er van vinden in PEQ 1939, 169—173.

6) Zie echter een hiermee wel strijdige mededeeling in BASOR n° 76, December 1939, 32.

landen, waarbij bovendien de voortbrengselen der ceramische industrie slechts terloops ter sprake komen.

De aan den Schrijver gestelde opgave bracht mee, dat in één verband zoowel de Palestijnsche cultuur als die van het Syrische kustland besproken moest worden. Toch schijnt mij, ondanks evidente en niet zeldzame verbindingselementen, deze algemeene synthese zeer moeilijk, gezien de tegenstelling tusschen de zeer sterk door buitenlandsche factoren beïnvloede cultuur van de Syrische kuststeden (met name Byblos en Ugarit) tegenover de meer in zich zelf gekeerde ontwikkeling van het eigenlijke Palestina, welks voornaamste cultuurcentra trouwens typisch-binnenlandsche steden waren. Dezelfde synthese heeft ook tot gevolg gehad, dat het bloeitijdperk bij uitnemendheid der Palestijnsche cultuur (Midden Brons) slechts in beperkte mate tot zijn recht komt. Zeker zou men van een *Blütezeit vom 12.—7. Jahrhundert v. Chr.* in Palestina niet gaarne spreken. Bijzonder belangwekkend is evenwel de op dezen tijd betrekking hebbende uitweiding over de ivoorsnijwerken, waarvan voor het onderhavige gebied Samaria de voornaamste collectie heeft geleverd. Niet in overeenstemming met deze en vele andere hoogst instructieve beschouwingen van Watzinger schijnt mij zijn behandeling van de oudste tijdperken der Palestijnsche cultuur. Een absolute gelijkschakeling van alle zoogenaamde chalcolithische nederzettingen wordt door de feiten m.i. niet gerechtvaardigd. Dat de oudste vorm van de Palestijnsche stadsversterking (3de duiz. v. Chr.) de *Ziegelmauer* zou zijn, wordt weersproken door de opgraving van *Et-Tell* zoowel als door den nog alleen in de *Illustrated London News* (19 Nov. 1938) gepubliceerden oudsten muur van Megiddo. In het algemeen schijnt het mij nog steeds onmogelijk een eenigszins rechtlijnige ontwikkeling aan te wijzen in de militaire zoowel als in de burgerlijke en sacrale bouwkunst van Palestina vóór het laatste duizendtal v. Chr. J. SIMONS

EEN GORGONEION UIT HET WESTEN VAN KLEIN AZIË

Zie PLAAT XXIV*b*

Lydische electrum munten zijn vaak voorzien van contramerken, aangebracht wellicht door sommige steden en zeker door particulieren; behalve op munten van deze groep verschijnen zij ook vaak op de Perzische zilverstukken, op de geldstukken van Elis, van de Ptolemæen en op Syrische en Arabische imitaties van Atheensche tetradrachmen. Afgezien van de Elische stukken, waarvoor wellicht een bijzondere verklaring is te vinden [1]), komen contramerken dus bij uitstek in het Oosten voor, met inbegrip van de Klein Aziatische kust. Over het algemeen zijn de merken op het Lydische electrum teekens zonder meer, ongeveer zooals de knipjes van tramconducteurs: vierkantjes, driehoekjes, enz.; er komen echter ook voor, die een voorstelling bevatten.

De hierbij afgebeelde trite [2]), die aan Ardys (652—615 v. Chr.) kan worden toegeschreven, draagt twaalf contramerken, waaronder een zeeschildpad, den kop van een zeehond (Phocæa?) en een Gorgoneion. Dit Gorgoneion meet 2 × 2,5 mm [3]); het is langwerpig, met uitpuilende oogen, die met een lijn omlijst zijn; de gerimpelde neus is breed, de wangen bol; de open mond laat nog de tong of een tand zien; het haar bestaat uit verticale strepen, die door een horizontale lijn van het voorhoofd zijn gescheiden. Het stempeltje is onbeschadigd [4]).

Uitgaande van de onderstelling, dat de toewijzing aan Ardys juist is, kunnen wij trachten een nauwkeuriger dateering van het merk te bereiken. Deze contramerken werden door steden, bankiers e.d. op de munten geplaatst ten teeken dat het volwaardige stukken

1) JdAI 54, 1939, 225 n. 2.

2) Dit is de meest gewone denominatie van de serie: leeuwenkop rechts / twee ingeslagen vierkanten. Dit stuk is uit den handel en in mijn bezit.

3) De foto geeft het in vijfvoudige vergrooting weer, de teekening in tienvoudige; het contramerk ziet men aan de bovenzijde van den achterkant van de munt.

4) Volledigheidshalve zij vermeld een Gorgoneion-contramerk (van Tegea) op Elische staters: C. Seltman, *Nomisma* 8, 1913, 27; zichtbaar op pl. IV van het genoemde werk, stempels BF, BH, BM, en Friedländer-v. Sallet, *Das kgl. Münzkabinet* no. 101; het meet ongeveer 4 × 4 mm.

waren. Dit kan dus reeds onmiddellijk na de uitgifte zijn geschied, maar ook kunnen tal van jaren verloopen zijn. Nu schijnt het een regel zonder uitzondering te wezen, dat de contramerken mettertijd grooter werden: terwijl hier vijf merken op den leeuwekop geplaatst zijn, bleef de type toch volkomen zichtbaar; anderzijds kan men Perzische *sigloi* (benaming Aziatische munten, afgeleid van den Semietischen stam *škl*, ʿwegenʾ — R.) ontmoeten, waarvan het muntbeeld reeds door een geringer aantal onherkenbaar is geworden. Eenvoudige teekentjes behoeven niet groot te zijn, maar op deze trite hebben ook de eenigermate bewerkelijke merken kleine afmetingen: de schildpad en het Gorgoneion 2 × 2.5 mm, de zeehondekop en twee tegen elkaar geplaatste halve manen 1.5 × 2.5 mm. Op een zeer late trite van Sadyattes (dus tegen 610) meten de zeer eenvoudige merken 2 of 3 mm in het vierkant, terwijl op een *siglos* ook de meest eenvoudige teekens 4 × 4 mm meten; de dubbele halve maan beslaat hier 3 × 3.5 mm [5]), terwijl hij op de trite van Ardys 1.2 × 2.5 mat. Dat het Gorgoneion, het meest bewerkelijke van alle contramerken [6]), zoo geringe afmetingen heeft, brengt ons dus tot den tijd van Ardys' regeering terug. Dit blijkt ook uit het feit, dat het Gorgoneion nauwelijks minder slijtage vertoont dan de munt zelf [7]), hoewel de vlakken, waarop de muntbeelden staan uitteraard meer te lijden hebben dan de rand, waarin het merk is geslagen [8]). Het contramerk kan dus slechts kort na de uitgifte van de munt zijn aangebracht; verder is een zoo klein stempeltje, dat in het koude metaal werd geslagen, reeds spoedig beschadigd, zoodat wij ook nog de vervaardiging van het stempeltje na de uitgifte van de munt stellen moeten. Daar de munt waarschijnlijk in de tweede helft van Ardys' regeering thuis hoort, zal ook het Gorgoneion dus omstreeks 635—615 gedateerd mogen worden.

Waar moet het Gorgoneion gelocaliseerd worden? Indien het het merk van een stad is, dan kunnen wij deze stad niet aanwijzen: de Gorgoneia, die op vroege munten van Klein Azië voorkomen, zijn van een geheel ander karakter [9]). Overigens zullen de muntstukken, daar zij van een gemakkelijk te vervalschen alliage zijn geslagen, een niet zeer groot verbreidingsgebied hebben gehad [10]); de keus blijft dus beperkt tusschen de Grieksche koloniën aan de Klein Aziatische kust en de inheemsche gebieden daarachter. De archaïsche Grieksche Gorgoneia hebben in den regel een geheel ander uiterlijk: zij zijn, zoo mogelijk, meer breed dan lang, hebben een breeden, grijnzenden mond en, indien geen slangen, dan toch krullende haren op het hoofd; ook de Gorgoneia van de Klein Aziatische Grieken maken geen uitzondering op den regel [11]). Er zijn echter wel afwijkingen: de beste westelijke parallel van ons Gorgoneion staat op een 7de eeuwsch ivoren zegel uit het Spartaansche heiligdom van Artemis Orthia [12]). Het vertoont dezelfde omlijste oogen, de horizontale lijn tusschen haar en voorhoofd, de staande haren; aanduiding van wangen ontbreekt. Het heeft twee gedegenereerde spiraal-lokken, die op Oostersche herkomst wijzen [13]); de rudimentaire horens en de baard, zoowel als het materiaal, waarin de voorstelling is gesneden, wijzen mede naar het Oosten. Andere Gorgoneia van deze vindplaats behooren tot dezelfde groep [14]); een reeds vroeger bekend Spartaansch Gorgoneion heeft eveneens staande haren [15]).

[5]) E. Babelon, *Traité des monnaies* pl. X, 17, LXXXVII 28.

[6]) E. Babelon, *Origines de la monnaie* 123 vermeldt nog een kop in profiel op een Parijsch exemplaar; ik heb hem niet kunnen terugvinden.

[7]) De kop is wat onduidelijk, omdat hij met een uitgesleten en beschadigden stempel is geslagen.

[8]) Deze plaats bevestigt de conclusie wellicht, daar men over het algemeen de contramerken eerst op den rand plaatste, en pas wanneer deze bezet was ook elders.

[9]) Behalve den hemistater (*BMC Ionia* pl. II 14, *Traité* pl. V 20) nu ook een trite te Londen (*Num. Chron.* (5) s. 5, 1925, 13 n° 41, Seltman, *Greek Coins* pl. I, 20) en een klein ongepubliceerd stukje te Londen; wellicht ook v. Prokesch *Arch. Zeit.* 1849, blz. 90, 7 een thans verdwenen munt.

[10]) De eenige zekere vondst komt uit Ephesus.

[11]) Verzameld door H. Besig, *Gorgo und Gorgoneion* Diss. Berlijn 1937, 91; voor toevoegingen zie noot 9.

[12]) ABSA 13, 1907, 92 fig. 25c; *Orthia* pl. 141, 3.

[13]) F. Poulsen, *Der Orient und frühgriech. Kunst*, 45.

[14]) *Orthia* pl. 102, 1; 145, 2 en vele looden figuurtjes. De aanwezigheid van zooveel Gorgoneia in een Artemisheiligdom is overigens geen toeval; vgl. Frothingham AJA, 15, 1911, 370 sq. en hieronder.

[15]) J. Six, *De Gorgone*, diss. Amsterdam 1885 n° III 5a; *Arch. Zeit.* 39, 1881 pl. 17.

In het Oosten zijn vele punten van vergelijking te vinden [16]). Een Babylonische dæmon in de *Yale Babylonian Collection* [17]) vertoont dezelfde staande haren als ons Gorgoneion; ook in andere opzichten is er eenige overeenstemming. Een ander wezen, Ḫumbaba [18]), vertoont meer overeenkomsten: staande haren, omlijste oogen, dezelfde plaats van de wangen, geen breed-grijnzenden mond. Ook in de glyptiek vindt men herhaaldelijk een vooraanzicht van koppen, waarbij de haren op gelijke wijze zijn aangeduid als bij het Gorgoneion van de munt; de wangen en oogen zijn op gelijke wijze voorgesteld [19]). Deze laatsten zijn zeer zorgvuldig weergegeven bij Ward *o.c.* 192 a, evenals bij de Mesopotamische ʿGorgoʾ, die door ʿPerseusʾ onthoofd wordt [20]). De coiffure komt vaak voor zoowel bij voor- als bij zijaanzicht [21]); zoo ook op het Hethietische zegel van Tarkondemos [22]), op Phœnicische cylinders [23]) en in de Hethietische sculptuur [42]).

Het feit, dat de Grieksche Gorgoneia, indien niet rond, dan toch breeder zijn dan lang, onderscheidt hen van verwante Oostersche voorstellingen. Dit wijst er reeds op, dat de antecedenten van ons Gorgoneion in het Oosten liggen; overeenkomstige weergave van oogen en wangen bevestigt dit, terwijl de haardracht het bewijst; ook het Spartaansche Gorgoneion gaat op het Oosten terug [25]). Waarschijnlijk is dus ons Gorgoneion een product van het Klein Aziatische binnenland: Lydië of naaste omgeving.

Men kan nog blijven stil staan bij de vraag, waarom juist een Gorgoneion als contramerk gebruikt werd. Het antwoord, dat wij hier met een apotropæum te doen hebben, ligt voor de hand. Ongetwijfeld is dit in zekeren zin juist, maar het apotropæisch karakter van dit merk is even groot als dat van de andere contramerken, zoodat men toch weer voor de vraag wordt gesteld, waarom hier een Gorgoneion, elders allerlei figuurtjes gebruikt worden [26]). Het genoemde Gorgoneion-contramerk op de Elische munten is het wapen van Tegea, en zoo kan ook dit het wapen van een stad of particulier zijn. En wanneer het Gorgoneion bij de Grieken als apotropæum dienst doet, moet dit dan ook gelden voor het Klein Aziatische binnenland? De leeuw met opengesperden muil werd in Griekenland als apotropæum gebruikt, maar was dit geenszins in het land van herkomt. — Een en ander doet ons vermoeden, dat achter de verschijning van het Gorgoneion meer schuilt.

Meer dan een geleerde heeft er op gewezen, dat Gorgo een oude Moedergodin was [27]), dat zij als *πότνια θηρῶν* verwantschap vertoonde met de Klein Aziatische Moedergodin [28]); verder is bekend, dat de Perseus-Gorgo mythe haar voorvader in Mesopotamië vindt [29]). Marinatos zocht de oorsprong van Gorgo op Kreta [30]), Ramsay achtte Anatolische herkomst zeker [31]), evenals Picard [32]), terwijl Keizer Wilhelm II den oorsprong tusschen de Kaspische en de Middellandsche zee localiseerde [33]). Wanneer wij in Klein Azië rond zien zijn er vele namen, die met den naam van Gorgo identiek of verwant schijnen: Κορκα, Κορκαινα(ς). Κορκαβος, enz. De sterke *r* van de Klein Aziatische talen veroorlooft ons ook namen met

[16]) Ik denk hierbij niet aan het egyptiseerende Gorgoneion, dat Pettazzoni *Ausonia* 4, 1909, 189 fig. 8 afbeeldt.

[17]) C. Hopkins AJA 38, 1934, 349 fig. 3.

[18]) O.c., 348 fig. 1.

[19]) Bijvoorbeeld: Ward, *Seal Cylinders* nos. 184, 186, 189, 645; O. Weber *Altor. Siegelbilder* (AO 17/8, 1920) nos. 84, 119, 191; H. Frankfort, *Cylinder Seals* pl. 13 a, f, h; 16 a; 45 j (Syrisch). [Zie nu ook Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel*, 16, en nos 108 en vv. — R.]

[20]) A. Furtwängler, *Antike Gemmen*, pl. V 43.

[21]) Ward, *a.w.* 208, 212, 239, 241, etc.; Frankfort, *a.w.* pl. 27 k.

[22]) Ward, *a.w.* 800.

[23]) Ward, *a.w.* 1149, 1153, cf. 939 a; Frankfort *a.w.* 41a (Syrisch).

[24]) *Sendschirli* pl. 34 f en g; 37 midden.

[25]) Dit geldt dus voor wat Besig *a.w.* 49 het Laconische type noemt.

[26]) Hetzelfde geldt voor de stelling van C. Gerojannis *Journ. Internat. Arch. Num.* 9, 1906, 32 sq., dat alle primitieve muntbeelden een apotropæisch karakter hebben.

[27]) Frothingham, AJA 15, 1911, 349 sq., vgl. R. Eilmann, AM 58, 1933, 95 noot.

[28]) E. Niki, RArch (6), 1, 1933, 145 sq.; cf. A. Evans JHS 32, 1912, 286.

[29]) C. Hopkins, AJA 38, 1934, 341 sq.; Böhl, JEOL I, 239.

[30]) S. Marinatos, *Arch. Eph.* 1927/8, 7 sq.; vgl. in hetzelfde deel 128: Gerojannis, Γοργὼ ἡ Μέδουσα

[31]) Ramsay, *Asianic Elements in Greek Civilisation*, 210.

[32]) Ch. Picard, *Ephèse et Claros*, diss. Parijs, 1922, 514, 521.

[33]) Kaiser Wilhelm II, *Studien zur Gorgo*, 78.

eenigszins andere vocaliseering te vergelijken. Zoo zetten wij naast Κορκαβος ook Καρκαβος en Κερκαφος ; verder Καρκησια, dat formeel met het Het. *Karkiša* (Karië) identiek zou kunnen zijn, Γαργαρον en verwanten [34]), Γεργι-Γεργιθος [35]) en een reeks andere namen [36]). Dat in deze namen een godennaam schuilt kunnen wij afleiden uit den plaatsnaam Γοργορωμη 'Gorgo-dorp' [37]) en zijn equivalent in Karië: Γεργακωμη [38]); dergelijke plaatsnamen zijn typisch Klein Aziatisch. In Gergakome werd bovendien op graven en rotsen vele malen in groote letters de inscriptie Γεργα of Γεργας [39]) aangetroffen, in één geval zelfs was dit woord op een plaats in een graf aangebracht, waar niemand het kon zien [40]). Laumonnier had ongetwijfeld gelijk met zijn tweede verklaring, dat dit een godennaam was, die voor magische doeleinden op de graven, enz. werd geplaatst [41]). Daar komt bij, dat er ook een godenbeeld gevonden is [42]), een ietwat primitieve vorm van de bekende Klein Aziatische Magna-Materbeelden [43]) (zooals dat van de Ephesische Artemis). De kop, die thans verloren is, werd vroeger beschreven als „absolument monstrueuse, avec sa bouche énorme et ses petits yeux écartés" [44]). Ook in Phrygië heeft men voorbeelden aangetroffen van vooraanzichten van kennelijke Magna-Materfiguren; in één geval draagt deze figuur een waar Gorgonengezicht, met breeden mond [45]).

Zoo schijnt het Gorgoneion als contramerk te behooren tot de teekens, die er op wijzen, dat de Klein Aziatische Moedergodin ook als muntgodin optrad [46]).

Bussum, Juli 1940 J. JONGKEES

CAPITA SELECTA UIT DE HETHIETISCHE BESCHAVINGSGESCHIEDENIS [1])

I. *TAWANNANNAŠ*, DE TITEL DER HETHIETISCHE KONINGIN

INLEIDING. In de *Schets der Hethietische Geschiedenis* was slechts terloops gelegenheid te wijzen op de maatschappelijke functies der Hethietische koningin en haar invloed aan het hof en op de politiek van den koning. Alleen de figuur van de meeste bekende Hethietische koningin Pudu-Ḫepaš, de gemalin van Ḫattušiliš III, is daarbij meer naar voren gekomen, omdat zij zulk een belangrijke rol gespeeld heeft. De positie van de Hethietische koninginnen steekt scherp af bij die der gemalinnen der vorsten van het overige Voor Azië. Echter moet men deze tegenstelling niet zoo zien, dat in de oudheid de gemalin van den vorst en de vrouw in het algemeen een toonbeeld van vernedering was, opgesloten in den harem, de slavin van den man. Reeds in 1918 heeft Franz M. Th. Böhl hierop gewezen in zijn artikel *De vrouw*

[34]) J. Thacher Clarke, AJA 4, 1888, 291 sq.
[35]) R. Kiepert, *Klio* 9, 1909, 10 sq.; Kretschmer, *Einleitung* 190 sq.
[36]) J. Sundwall, *Namen der Lykier* 114, 286; Ch. Autran, „*Phéniciens*", 72; A. Laumonnier, BCH 58, 1934, 305 sq.
[37]) *Glotta* 27, 1939, 255 in navolging van Ramsay *Asian. Elements* 88 sq.
[38]) G. Cousin BCH 24, 1900, 28; Laumonnier BCH 58, 1934, 304 sq.; 60, 1936, 286 sq.
[39]) Sigmatische en asigmatische nominatieven komen in de Klein Aziatische onomastiek door elkaar voor, ongeacht het geslacht: Μα (m. en f.) en Μας (m. en f.).
[40]) Laumonnier, BCH 60, 1936, 290.
[41]) Ibid. 295 sq.
[42]) Ibid. pl. 34.
[43]) F. Imhoof-Blumer, *Nomisma* 8, 1913, 1 sq.
[44]) Cousin *l.c.* — In het licht van het hier betoogde lijkt de identificatie van Ḫumbaba met Κυβηβη (R. Eisler *Philologus* 68, 1909, 172 nr. 161) aantrekkelijk, echter nog niet waarschijnlijk.
[45]) Perrot-Chipiez, *Hist. de l'Art* V, 151, 157, 173, *Hist. of Art in Phrygia*, etc., 147, 153, 169.
[46]) AcOr. 16, 1937, 148 sq.

[1]) In aansluiting op de *Schets der Hethietische Geschiedenis en Beschaving* in JEOL n[os] 3, 4, 5 en 6, 1935—1939, wil de redactie hiermede een serie Capita Selecta openen, waarin die personen, instellingen en gebruiken der Hethieten monographisch behandeld zullen worden, waarop in de reeds verschenen 'Schets' terwille van het onderling verband, niet zoo uitvoerig kon worden ingegaan. Voor de wijze van transcriptie zij er op gewezen dat in romein-kapitaal Sumerische, en in cursief-kapitaal Akkadische termen plegen te worden gezet, terwijl cursief-onderkast voor de Hethietische woorden gereserveerd wordt.

in het oude Babylonië, NThS I, 161—170. In het derde millennium v. Chr. genoten de vrouwen in het oude Babylonië groote zelfstandigheid en waardeering. Reeds bij de Sumeriërs waren de vrouwen vrij en geëerd en kon de gemalin van den stadsvorst een rol van eenige beteekenis spelen. Uit de ons ten dienste staande bronnen krijgen wij af en toe een glimp van de positie der vrouw in deze tijden. Uit de groote beteekenis en macht der vrouwelijke godheden mogen wij een afspiegeling zien der wereldsche toestanden. Het eeren der moeder werd in het tijdperk van Gudea, stadsvorst van Lagaš zeer nadrukkelijk voorgeschreven. In het oude Ur kon de vrouw, in de eerste plaats de prinses van den bloede, priesterlijke waardigheden bekleeden. Uit een latere Babylonische legende is ons de geschiedenis bekend van de machtige Azag-Baù (Kù-Baba) een waardin van een bierhuis, die koningin werd en die de stad en de dynastie van Kiš moet hebben gesticht.

De vrije positie der vrouw bleef ook in het tijdperk van Ḫammurabi (jongste dateering: 1800—1758) gehandhaafd en werd door de wet bevestigd. Zelfs was het toen mogelijk, dat de vrouwen contracten afsloten en zakelijke handelingen verrichtten. In den loop der eeuwen ging de positie der vrouw in Babylonië achteruit. Uit het Nieuw Assyrische wereldrijk is de legendarische figuur van Semiramis (Šammuramat), die regeerde tijdens de minderjarigheid van haar zoon Adadnirari III (810—782), bekend, maar juist deze legende toont slechts aan, hoe ongewoon dit feit bij de Assyriërs werd gevonden en in het Chaldeeuwsche en Perzische tijdperk is de positie der vrouw steeds meer in maatschappelijk opzicht achteruit gegaan. Zooals Andrae in zijn *Das Wiedererstandene Assur* beschrijft, welke rol de vrouw in het Assur der zevende eeuw, dus op het hoogtepunt der Assyrische heerschappij, vervulde, dan kunnen wij daaruit slechts concludeeren, dat er zeer groot verschil is tusschen de rechtsopvattingen daaromtrent in het derde en eerste millennium v. Chr.

Zijn ons uit Babylonisch-Assyrische bronnen geen gevallen bekend, waarin een vrouw de alleenheerschappij uitoefende, of dat zij grooten invloed had op de politiek, bij de Egyptenaren is dit eenigszins anders. Wij denken hierbij in de eerste plaats aan koningin Hatsepsoet (1501—1479), die haren gemaal, den later zoo beroemden Thotmes III (1479—1449) eenvoudig opzij schoof en tot haar dood zelf regeerde, omdat zij de afstammelinge van de legitieme dynastie was. Trouwens wij kunnen constateeren, dat in het oude Egypte bij den overgang van de eene naar de andere dynastie het meermalen den schijn heeft, dat de rechtmatigheid van de erfopvolging liep over de vorstin als laatste telg der voorafgaande dynastie. Bij den invloed van koninginnen denken wij ook aan Teje, de gemalin van Amenhotep III en Nefertete, de gemalin van Amenhotep IV (Ichnaton), ten slotte aan Naptera, de gemalin van Ramses II, die met Pudu-Ḫepaš correspondeerde over den 'weldadigen vrede', die er door het 'Eeuwig Verdrag' van 1284 tusschen Egypte en Ḫatti tot stand was gekomen.

Tenslotte bij Israel mogen wij herinneren aan de rol die Bathseba, de gemalin van David en moeder van Salomo, heeft gespeeld en met welke middelen zij voor haren zoon Salomo de opvolging verzekerde. In het rijk Israel had Izebel de dochter van Eth-Baäl, koning van Tyrus, veel invloed op haar gemaal koning Achab (875—855), een invloed dien zij als koninginmoeder onder haar beide zoons Ahasja en Joram (853—842) behield tot de revolutie van Jehu en haar gewelddadigen dood in Jizreël. In het rijk Juda zij de rol van Athalia, de dochter van Achab en Izebel vermeld, dat na den dood van haar gemaal koning Joram van Juda, haar overwicht als koningin-moeder op haar zoon Ahasja wist te handhaven en na diens dood zelfs regeerend vorstin trachtte te worden. Was het dus mogelijk, dat bij de Sumeriërs, Semietische volkeren en Egyptenaren een vorstin in bijzondere gevallen een voorname rol speelde, waarschijnlijk mag men hieruit niet de conclusie trekken, dat dit bij deze volkeren als een gewettigde instelling van hun staatsbestel werd beschouwd. [1*]) Bij de Hethieten bekleedde de koningin tot haar dood toe zelfs als koningin-moeder een officieele positie, die zeker uitging boven de vorstin der andere oud-Oostersche volken. Maar alvorens dit te bespreken is het noodig den lezer eerst een philologische uiteenzetting te geven over de schrijfwijze en lezing van den titel, dien deze vrouwen droegen.

[1*]) In het Oude Testament luidt de titel van de Koningin-moeder *gebîra* de gebiedster.

ONTSTAAN DEZER TITULATUUR. Over de positie, die de *Tawannannaš* aan het hof en in het rijk der Hethieten inneemt, bestaat, voorzoover ons bekend, slechts één samenvattende beschrijving van de hand van den hethietoloog A. Goetze [2]), waarin echter terwille van de plaatsruimte een aantal historische en juridische bijzonderheden moesten achterwege blijven. In den tweeden druk [3]) van *A Hittite Glossary* van E. H. Sturtevant, Philadelphia, 1936, vindt men op bladzijde 156 voor SAL *Tawan(n)annaš* de verklaring ʿtitle of the Hittite queenʾ, terwijl L. Delaporte in zijn *Vocabulaire, Manuel de la langue hittite,* Paris, 1933, op bladz. 79 voor SAL *tawannanna* = SAL AMA.DINGIR de volgende omschrijving geeft: „mère de divinité, titre de prêtresse. Ce titre est porté parfois par une grande reine". Wil dus Delaporte nog niet verder gaan dan den titel Tawannannaš toe te kennen aan een *groote* koningin, Sturtevant meent, dat deze titel aan alle Hethietische koninginnen heeft toebehoord. In de teksten komt hij onder den vorm SAL *tawannannaš* [4]), of SAL AMA-DINGIR-*LIM* [5]) of wel *šakuwaššar* SAL LUGAL [6]), ʿde legitieme koninginʾ voor. Het is niet twijfelachtig, dat, daar *annaš* in het Hethietisch ʿmoederʾ beteekent, SAL AMA-DINGIR ʿmoeder van de godheidʾ het Sumerische aequivalent is voor het Hethietische *tawannannaš* [7]). Hieruit volgt dus, dat *tawan* het Hethietische(?) woord voor ʿgodheidʾ zou moeten zijn, hetgeen echter tot nu toe niet bevestigd is. Deze titel *Tawannannaš*, ʿmoeder der godheidʾ zal slechts aan de hoogste priesteres in de Hethietische maatschappij zijn toegekend: de koningin.

Reeds in 1922 heeft Hrozný, de grondlegger der hethietologie, een uitvoerig artikel aan de titulatuur van het Hethietische koningspaar gewijd [8]). Hierin komt hij op grond van het hem ter beschikking staande materiaal uit Boğazköy tot de conclusie, dat de Hethietische koningsnaam *Labarnaš* identiek is met *Tabarnaš,* welke koning een zekere SAL *Tawannannaš* tot gemalin had. Zooals wij uit den Telepinuš-tekst weten [9]), was Labarnaš de koning, dien Telepinuš in zijn proclamatie of ʿgrondwetʾ als den hem oudst bekenden voorvader noemt, die het Hethietische Middenrijk (1900—1550) tot een macht van beteekenis in Klein Azië heeft opgewerkt. Volgens de nieuwste chronologie wordt Labarnaš circa 1680 en Telepinuš, die tevens de laatst bekende koning van het Middenrijk is, circa 1570 gedateerd. Naar het bekende koningspaar Labarnaš-Tawannannaš uit het begin der Hethietische geschiedenis, zouden zich de latere koningen *Labarnaš* (of wel *Tabarnaš*), de latere koninginnen *Tawannannaš* genoemd hebben [10]). Ḫattušiliš III (1290—1265) begint zijn autobiographie met de volgende woorden: „Aldus [spreekt] de Tabarnaš Ḫattušiliš, de groote koning, de koning van het land Ḫatti" [11]); Muwatalliš (1325—1297) noemt in zijn verdrag met Alakšanduš van Wiluša [12]) ʿLabarnaš, de vader mijner vaderenʾ en in hetzelfde verdrag betitelt hij zich zelf

[2]) A. Götze, *Kleinasien,* München, 1933, 87—89; zie voor de positie der vrouw in de praeclassieke oudheid, E. Kornemann, *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur,* 1927. Diss. W. D. v. Wijngaarden, De positie der vrouw etc.

[3]) In den eersten druk van deze *Glossary* komt *Tawannannaš* in het geheel niet voor!

[4]) KUB XIV 4 I, 9 en I 18.

[5]) KBo IV 8 II, 5 en 15.

[6]) KUB XXI 42 IV, 17.

[7]) E. Cavaignac, *Tavannannaš,* RHA 2, 1933, 98—99.

[8]) Fr. Hrozný, *Das hethitische Königspaar,* JSOR 6, 1922, 63—73.

[9]) Zie JEOL n° 3, 1936, 224—227.

[10]) Voor een verklaring over het ontstaan der afwisseling zie: Fr. Hrozný, BoSt 5, 49—53 en naar het reeds in noot 8 geciteerde artikel, de critiek van F. Sommer daarop in OLZ 24, 1921, 316 vgl., alsmede naar E. H. Sturtevant, *A Hittite Chrestomathy,* Philadelphia, 1935, 194—195. Volgens St. staat *Tabarbaš* in verband met het verbum *tapar* = regeeren. Het geheele probleem van het ontstaan van den Hethietischen koningsnaam is het laatst en zeer zorgvuldig onderzocht door F. Sommer en A. Falkenstein in *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Ḫattušili I. (Labarna II.)*, ABAW, phil.-hist. Abt. N. F. 16, 1938, 20—29. Hierin wordt nauwkeurig nagegaan, wanneer de Hethieten *labarnaš* en wanneer zij *tabarnaš* schrijven, hoe deze naam/titel in verhouding staat tot DUTU*ŠI*, waarbij opvalt, dat deze beide titels nooit gezamenlijk worden gebruikt. Noch *labarnaš,* noch *tabarnaš* was een titel alleen, maar de levende koning gold, zoodra en zoolang hij regeerde, als de vleeschelijke verpersoonlijking van den stamvader en vergoddelijkten koning Labarnaš. Daarom worden in de teksten de gestorven voorgangers van den koning, die het document heeft uitgevaardigd, niet zoo genoemd. In den cultus vormen deze tot god geworden koningen, de reeks der vroegere Labarnaš.

[11]) A. Götze, *Ḫattušiliš' Thronbesteigung,* Leipzig, 1925, 6—7; bron: KUB I I.

[12]) Friedrich, *Staatsverträge* II, Leipzig 1930, 50—51.

als ʿLabarnaš Muwatalliš, de groote koningʾ [13]). Tenslotte noemt Ḫattušiliš I (circa 1650) zich in de Hethietisch-Akkadische bilingue, waarin hij een paleisrevolutie beschrijft, in de prae-ambule LUGAL GAL *tabarna* ʿde groote koning Tabarnašʾ [14]). Men kan Labarnaš dus eenigszins vergelijken met den naam ʿCaesarʾ en den titel ʿImperatorʾ uit den Romeinschen keizertijd.

STAATSRECHTELIJKE POSITIE VAN DE TAWANNANNAŠ. Gaan we nu op grond der ons ten dienste staande bronnen na, welke positie de *Tawannannaš* in de Hethietische maatschappij innam, dan kunnen we in het algemeen vaststellen, dat de koningin zeer sterk op den voorgrond trad. Haar waardigheid was erfelijk en kon eerst na haar dood door haar schoondochter worden overgenomen. Indien bij den dood van den koning zijn gemalin nog leefde, dan bleef deze laatste haar waardigheid behouden: bij den dood van Šuppiluliumaš leefde diens gemalin nog; zij behield tijdens de regeering van Arnuandaš I (1355—1353) haar positie, welke zij tot onder haar tweeden zoon Muršiliš II (1353—1325) nog een tijd lang wist te handhaven, terwijl diens gemalin een rol vervulde, die ondergeschikt was aan die der oude *Tawannannaš*. Ongetwijfeld zal het ʿaanblijvenʾ der *Tawannannaš* in zooverre gunstig geweest zijn voor het overnemen van het gezag door den nieuwen koning, vooral met het oog op de veelvuldig muitzieke vazallen, anderszijds zal dit voorrecht ook veel oneenigheid en gestook hebben veroorzaakt tusschen de ʿoudeʾ en de ʿjongeʾ koningin. Zoo kwam het voor, dat de *Tawannannaš* jarenlang de koningin-moeder en niet de koningin, d.w.z. de gemalin van den regeerenden koning was [15]). *Tawannannaš* kan dus niet zonder meer door ʿkoninginʾ vertaald worden, maar kan evengoed onder bepaalde omstandigheden ʿkoningin-moederʾ zijn. Uit de te Boğazköy gevonden documenten blijkt verder, dat de *Tawannannaš* met nadruk in staatsverdragen genoemd wordt, dat haar bijzondere belangen in een bepaalde landstreek daarin werden vastgelegd en dat zij correspondeerde met de hoven van vreemde mogendheden. Echter konden bij de Hethieten, prinsessen geen regeerend vorstin worden. In den Telepinuš-tekst wordt de opvolging nauwkeurig geregeld [16]). „Tot koning moet benoemd worden een prins, een kind van de eerste [vrouw], een zoon. Indien er geen zoon van den eersten [rang] aanwezig is, dan moet hij koning worden, die een zoon [is] van den tweeden [rang]. Wanneer een koninklijk kind echter, een zoon niet voorhanden [is], dan moet voor de dochter van den eersten [rang] een echtgenoot genomen worden en hij moet koning zijn". Als regentesse trad de *Tawannannaš* op bij minderjarigheid van haar zoon, terwijl zij ook het regentschap waarnam, indien de koning te velde was, hetgeen bij vorsten als Šuppiluliumaš en Muršiliš II, in mindere mate ook bij Ḫattušiliš III het geval zal zijn geweest, zoodat onder hun regeering de *Tawannannaš* grooten invloed op het binnenlandsch bestuur zal hebben uitgeoefend.

De koningin werd naast den koning afgebeeld op de reliëfs. Deze laatste had meestal den Dondergod tot beschermer, de *Tawannannaš* daarentegen riep liever de Zonnegodin van Arinna (Hüyük?) als beschermvrouwe aan. Götze wil in de positie van de *Tawannannaš* een overblijfsel van het moederrecht zien, dat ook bij andere volkeren van het oude Klein Azië is teruggevonden en teruggaat op zeer oude tijden [17]). Ook in den staatsgodsdienst heeft de koningin een belangrijke rol vervuld; bij godsdienstige plechtigheden trad zij naast den koning op, soms zien we haar ook zelfstandig als leidster van den cultus [18]). Ritueele teksten maken melding van de plechtigheden, waaraan zij behoorde deel te nemen. Het te Hüyük gevonden reliëf laat ons de koningin zien, staande achter den koning, terwijl het koningspaar voor het beeld van een stier offert. In het land, waarin de Zonnegodin van Arinna hoofdgodin is, mag men wel veronderstellen, dat de *Tawannannaš* meer in het bijzonder aan den dienst van deze godin verbonden was. De min of meer godsdienstige titel *Tawannannaš* wordt bij den cultus dan ook zorgvuldig onderscheiden van die der eerste gemalin van den koning (DAM of *šakuwaššar* SAL LUGAL). Wij kunnen dus vaststellen, dat de *Tawannannaš* een zeer belangrijke rol

[13]) Friedrich, a. w., 82—83.

[14]) F. Sommer und A. Falkenstein, *Bilingue des Ḫattušili I,* 2—3; bron: KUB I 16 = 2 BoTU 8.

[15]) KUB XIV, 4. In KUB XIV I, 7 vlg. wordt vermeld, dat de *Tawannannaš* verder regeert.

[16]) E. Forrer, 2 BoTU 23 A II 36 vlg.

[17]) A. Götze, *Kleinasien,* 87.

[18]) KUB IX 18; X 27, 49, 50, 63, 97; XII 5; XXV 14, 15.

aan het hof en in de politiek van het Hethieten-rijk gespeeld heeft. Hoe machtiger dit rijk en zijn positie werd, des te meer invloed zal ook de gemalin of de koningin-moeder van den zegevierenden koning hebben bezeten. Laten wij thans nog enkele historische bijzonderheden in verband met de Hethietische koninginnen nagaan, zooals die uit de bronnen tot ons zijn gekomen.

HISTORISCHE BIJZONDERHEDEN. Meestal heeft de *Tawannannaš* de politiek van den koning gesteund, maar we lezen in de bronnen ook over twisten. Zoo was Ḫattušiliš I (circa 1650) genoodzaakt prins Labarnaš, een zoon van zijn zuster, die tot kroonprins was verheven, wederom af te zetten en diens rechten over te dragen aan een anderen zoon Muršiliš, dezelfde die later tijdens zijn koningschap Babylon veroverde. Ḫattušiliš beveelt zijn gemalin Ḫ a š t a j a r hem niet tegen te werken en zijn beschikkingen te gehoorzamen [19]). Wij weten niet, of Ḫattušiliš hiertoe staatrechtelijk verplicht was. In ieder geval zet een prinses, toen de koning te velde vertoefde, een samenzwering tegen haar vader op touw; dit werd ontdekt en de prinses werd verbannen. Het werd zelfs verboden den naam van haar of van den afgezetten kroonprins uit te spreken [20]). Het is niet onmogelijk, dat Muršiliš I (circa 1620) de wrange vruchten van deze paleisrevolutie heeft geplukt, want kort na zijn terugkeer van den tocht naar Babylon (1610) werd hij op aanstoken van zijn zuster Ḫarapšiliš, die wellicht met den afgezetten Labarnaš sympathiseerde, en haren echtgenoot, den hofschenker Ḫantiliš, van kant gemaakt. Ḫantiliš werd daarop koning [21]). Toen na een geheele reeks moorden onder de daarop volgende koningen aan het einde van het Hethietische Middenrijk Telepinuš koning werd (circa 1570), had hij dit slechts te danken aan het feit, dat hij gehuwd was met de oudste zuster, I š t a p a r i j a š, van zijn voorganger Ḫuzzijaš, dien hij met behulp van zijn gemalin verjaagde, toen Ḫuzzijaš hen beiden uit den weg wilde ruimen.

Onder het Hethietische Imperium (1450—1200) trad in de eerste plaats de weduwe van Šuppiluliumaš op den voorgrond, zij het in ongunstigen zin [22]). Het eenige document, waarin Šuppiluliumaš gezamenlijk met zijn gemalin vermeld wordt, is KUB XIX 25, I, 2. Ongelukkigerwijze is de naam van de koningin onleesbaar, met uitzondering van de laatste lettergreep *-ti*. Het document bevat een verdrag over de aanstelling van Telepinuš, een jongeren zoon van Šuppiluliumaš, tot opperpriester in Kizwatna. De koning en zijn gemalin, alsmede de kroonprins Arnuandaš, hadden het protectoraat over Kizwatna; Telepinuš is er opperpriester om er de rust te bewaren en samenzweringen tegen zijn moeder (!) en den kroonprins te verhinderen. De opperpriester moest dus speciaal de belangen van de koningin behartigen [23]). Men ziet, welk een belangrijke positie deze onder den machtigen Šuppiluliumaš in de Hethietische maatschappij innam. Nu wordt naast Šuppiluliumaš op offertabletten een aantal vrouwen, waaronder een *Ḫi-en-ti-i*, *Ḫi-in-ti-i* of wel *Ḫi-en-ti* [24]) vermeld, waaruit Cavaignac meent te mogen concludeeren, dat deze naam waarschijnlijk aan de gemalin van Šuppiluliumaš heeft toebehoord. Uit de koningszegels, die bij de opgravingen te Ḫattušaš-Boğazköy werden gevonden, zijn wij nog een aantal historische bijzonderheden over de *Tawannannaš* te weten gekomen. In den zomer van 1940 verscheen van de hand van Hans

[19]) 2 BoTU 8 = KUB I 16 III, 64; zie ook 2 BoTU 20 II, 10; vlg. 2 BoTU 10 β 6.

[20]) F. Sommer en A. Falkenstein hebben het geheele materiaal van KUB I 16 opnieuw bewerkt en dit uitgegeven in de *Bilingue des Ḫattušili I,* hierboven in noot 10 genoemd. Hierin komen zij tot de conclusie dat Ḫattušiliš I als kroonprins Labarnaš heette en dat Ḫattusiliš slechts zijn bijnaam was, doordat hij de hoofdstad van Kuššar naar Ḫattušaš verplaatste. Zijn eigen residentie bleef echter Kuššar. Götze meent (*Kleinasien*, 87) dat ook Ḫaštajar, de *Tawannannaš,* aan de samenzwering had deelgenomen, maar Sommer voert daartegen aan, dat noch uit den tekst is op te maken, dat Ḫaštajar (reeds?) ‘*Tawannannaš*’ was, noch dat zeker is, dat Haštajar de partij der samenzweerders gekozen heeft (*Bilingue,* 207—214).

[21]) Aldus de Telepinuš-tekst. E. Forrer, 2 BoTU 23; tekst, transcriptie en vertaling bij E. H. Sturtevant, *A Hittite Chrestomathy,* Philadelphia, 1935, 175-200; E. Cavaignac, RHA I, 1930, 9—14 en J. Friedrich, AO 24/3, 1925, 6—9 en 21—22.

[22]) E. Cavaignac, *La femme de Subbiluliuma,* RHA 2, 1933, 155—159.

[23]) E. Cavaignac, *Subbiluliuma et son temps,* Paris, 1932, 36—37. Cavaignac geeft hier een vertaling van het document uit KUB XIX, 25; vgl. ook: A. Götze, *Die Lage von Kizwatna,* ZA 36, 1935, 305—308.

[24]) KUB XI 7 = 2 BoTU 25, IV, 9; XXV 14, I, 29; 48 en III, 12; KBo II 15 II, 4; IV, 2.

Gustav Güterbock, den hoogleeraar voor hethietologie aan de Ataturk-Universiteit te Ankara een publicatie (*Siegel aus Boğazköy. Erster Teil, Die Königssiegel der Grabungen bis 1938.* Berlin, 1940. AfO Beiheft 5), waarin alle tot nu toe in Boğazköy gevonden koningszegels uitvoerig behandeld en afgebeeld worden. In dit waardevolle werk worden in totaal 103 koningszegels behandeld, waarvan vooral de zegels, waarop koninginnen worden vermeld, voor ons belangrijk zijn [24*]). Uit de nu gepubliceerde zegels heeft Güterbock met groote waarschijnlijkheid kunnen vaststellen, dat Šuppiluliumaš tweemaal gehuwd geweest is, terwijl de zegels bevestigen, dat Ḫinti één van zijn gemalinnen was (*Siegel,* 4—9, Nr 6—11). Nu blijkt reeds ui KUB XXVI 57, Vs. 9, dat Šuppiluliumaš nog een andere gemalin had: D a d u - Ḫ e p a š, terwijl deze zelfde naam vermeld staat op de offertabletten, hierboven genoemd, en wel in hetzelfde vak als Ḫinti en Šuppiluliumaš. Uit KUB XIX 25 weten wij reeds, dat de kroonprins Arnuandaš een zekere rol speelde, zoodat men veilig mag aannemen, dat deze laatste tekst uit de latere regeeringsjaren van Šuppiluliumaš dateert, daar Ḫinti wel als de moeder van Arnuandaš en Muršiliš II is te beschouwen. Zoodoende kan nu vastgesteld worden, dat Dadu-Ḫepaš de eerste, Ḫinti de tweede gemalin van Šuppiluliumaš was.

Het meest verrassende, dat Güterbock uit de zegels meent te kunnen aanvoeren is, dat Šuppiluliumaš een B a b y l o n i s c h e gemalin heeft gehad. Op een gemeenschappelijk zegel (*Siegel,* Nr. 9), dat naar alle waarschijnlijkheid van Šuppiluliumaš en zijn gemalin is, wordt gesproken van [.........] DUMU.SAL LUGAL KUR KÁ.DINGIR.R[A], d.i. ‘[Zegel van ......], de dochter van den koning van Babylon’. Bovendien is er een zegel gevonden (*Siegel,* Nr. 11), waarin een koning en een koningin gezamenlijk zegelen en waar op den binnensten rand spijkerschrift ongeveer staat te lezen: ‘Zegel [van ... de groote koningin, de dochter van den koning van Kar] duniaš’. Hier valt de Kassietische benaming van Babylonië op in plaats van de traditioneele Sumerische schrijfwijze KÁ.DINGIR.RA, op het andere zegel vermeld. Uit de reeds gepubliceerde bronnen is een aantal plaatsen bekend, waar sprake is van huwelijk en verbroedering tusschen Ḫatti en Babylon. Zoo KBo I 10 = KUB III 72 Vs. 7 (brief van Ḫattušiliš III aan Kadašman-Enlil II, waarin sprake zou kunnen zijn van *ATTERUTU* ‘verzwagering’, zie ook F. M. Th. Böhl, *Sprache der Amarnabriefe,* 69, noot 1: ‘verwantschap’) en KUB XXVI 88. Maar deze bronnen geven ook geen nadere bevestiging voor de toewijzing van de hierboven genoemde zegels aan Šuppiluliumaš en zijn *Tawannannaš.* In ieder geval spreken zij de identificatie niet tegen, zoodat wij voorloopig, tot nadere gegevens zijn verkregen, als waarschijnlijk aannemen, dat Šuppiluliumaš met een Babylonische prinses was gehuwd. Men kan zich nu afvragen, welke van zijn beide gemalinnen de Babylonische prinses was. Daar de eerste naam Ḫurrietisch is en de tweede niet valt thuis te brengen, is het zeer wel mogelijk, dat de Babylonische prinses als Hethietische koningin een nieuwen naam aangenomen heeft. Onder de regeering van Arnuandaš I (1355—1353) en aanvankelijk onder Muršiliš II (1353—1325) bleven de rechten van de oude *Tawannannaš,* zooals Muršiliš ons zelf mededeelt [25]), gehandhaafd. Zij had echter het ongeluk zich met haar schoondochter, de gemalin van Muršiliš te brouilleeren. De beide vrouwen beschuldigden elkaar van spionnage. Toen de gemalin van den koning in het tiende jaar van Muršiliš stierf, weet hij dit aan de intriges van zijn moeder [26]). De verwijten, die Muršiliš haar maakt, zijn interessant, omdat wij daardoor een goeden kijk krijgen op de bevoegdheden van de *Tawannannaš.*

[24*]) Indien wij hier spreken van zegels, dan worden steeds de zegelafdrukken bedoeld, daar de stempels zelf, die vermoedelijk van zilver zijn geweest (aldus Güterbock) verloren gingen. De meesten van de afdrukken bevinden zich op bullen van gebakken leemaarde, doch het ongeluk wil, dat een groot aantal hiervan is gebroken, of wel, dat de Hethietische beambten bullen gebruikten, die veel te klein voor het stempel waren. Zoodoende kunnen talrijke zegels niet aan een bepaalden koning toegewezen worden. Bij het meestvoorkomende type staat middenin in de uit de hiëroglyphe ‘groote koning’ en de gevleugelde zonneschijf gevormde zoogenaamde *aedicula* de persoonlijke hiëroglyphengroep van den koning, af en toe bij gemeenschappelijke zegels vergezeld van de groep van de *Tawannannaš.* Dit middenstuk wordt omgeven door één tot drie randen spijkerschrift, welke den naam van den koning (en koningin), zijn titels, soms zijn genealogie, af en toe ook den naam van zijn beschermgod(en) bevatten. Van dit gebruikelijke zegeltype bestaan natuurlijk verschillende variaties.

[25]) KUB XIV 4 I, 4, 6, 9.

[26]) E. Forrer, *Forschungen* II/1, 2 vlg.

Zij heeft eigendommen, die Šuppiluliumaš aan tempels gegeven had, teruggenomen en aan anderen geschonken; zij heeft aan goden geschonken, wat niet aanwezig was; zij heeft achter den rug van den koning tribuutgelden uit Kargamiš en Aštata geïncasseerd, zij heeft het domein van Šuppiluliumaš verwaarloosd, zij is oorzaak van het spraakgebrek van Muršiliš, enz. Muršiliš deed haar voor dit alles een proces aan [27]), waaruit blijkt dat het geoorloofd was tegen de draagster van den titel op te treden. De *Tawannannaš* werd verbannen en van haar waardigheden vervallen verklaard. Hoewel Muršiliš ons nog mededeelt, dat hij het haar aan niets heeft laten ontbreken, kan men aannemen, dat zij spoedig daarop is gestorven [28]). Uit de gebeden, die Muršiliš ter rechtvaardiging van zijn gedrag, opzond [29]), blijkt, dat dit hofschandaal nog al wat beroering heeft verwekt, want zelfs Ḫattušiliš III (1290—1265) bracht het gebeurde in een religieuzen tekst in herinnering en bezwoer, dat hij toch zeker niet voor dit proces verantwoordelijk kon worden gesteld [30]). Forrer, Götze en Sommer [31]) beschouwen op grond van KUB XIV 7 I 16 vlg. een zekere daarin genoemde Danu-Ḫepaš als de moeder van Muršiliš II, maar Güterbock [32]) wijst er m.i. zeer terecht op, dat deze passage betrekking heeft op een gebeurtenis, die nà Muršiliš plaats vond en was afgeloopen vóór de regeering van Ḫattušiliš III, dus tusschen 1325 en 1290. Daar er in den bewusten tekst zeer beslist van den ondergang van Danu-Ḫepaš sprake is en Muršiliš II steeds heeft medegedeeld, dat hij zijn moeder niet heeft laten ter dood brengen, houdt deze identificatie dus geen steek [33]), indien Muršiliš' mededeeling op waarheid is gebaseerd.

Vooral met behulp van het thans gepubliceerde zegelmateriaal kunnen enkele gegevens over de *Tawannannaš* tijdens Muwatalliš en Urḫi-Tešup worden gereconstrueerd. Van de gemalin van Muršiliš II kennen wij den naam niet. Wij weten alleen, zooals hierboven reeds beschreven, dat haar verhouding tot de oude *Tawannannaš* bijzonder onaangenaam was. De gemalin van Muwatalliš heete Danu-Ḫepaš. Wij bezitten van dit koningspaar een gemeenschappelijk zegel (*Siegel* Nr. 42). Zij heeft haar gemaal overleefd en haar waardigheid tijdens de regeering van haar stiefzoon(!) Urḫi-Tešup behouden. Naar het schijnt is er onder zijn regeering een officieel proces tegen haar gevoerd, waarbij zij te zamen met haar zoons en dienaren ten onder ging (KUB XIV 7 I 16 vlg.) Deze ‘ondergang’ kan natuurlijk evengoed de doodstraf als verbanning beteekenen, hoewel er het meest voor het eerste te zeggen valt. Pas na haar ‘ondergang’ kon de gemalin van Urḫi-Tešup, waarvan thans ook zegels bekend zijn (*Siegel* Nr. 30—36), doch waarvan wij den naam nog niet weten, haar waardigheid en ambten overnemen. Nu weten wij met zekerheid, dat Urḫi-Tešup een zoon was van een *EŠERTU*-vrouw; hij kon alleen opvolgen, overeenkomstig de bepalingen van den Telepinuš-tekst, omdat Muwatalliš bij de *Tawannannaš* geen zoons had. Bij zijn opvolging werd hij gesteund door zijn oom Ḫattušiliš. Danu-Ḫepaš was dus in geen geval de moeder van Urḫi-Tešup, doch slechts zijn stiefmoeder. Nu lezen wij in KUB XIV 7, dat Danu-Ḫepaš en haar zoons(!) ten onder gingen. Dit is volgens Güterbock het eenvoudigst zoo op te vatten, dat zij deze zoons uit een eerste huwelijk had.

De gemalin van Ḫattušiliš III is bijzonder op den voorgrond getreden. Zij heette Pudu-Ḫepaš en was de dochter van Pentipšarri, den hoogepriester van de godin Ištar van Lawanzantijaš, welke streek wij in Kizwatna moeten zoeken. In haar jeugd was Pudu-Ḫepaš zelf ook priesteres van Ištar geweest. Ḫattušiliš beschrijft ons in zijn autobiographie hoe hij zijn gemalin niet „zoomaar, lukraak" had gehuwd, maar „op bevel van de godheid nam ik haar; de godheid wees haar mij in een droom aan. En wij hadden echtelijk verkeer en de godheid schonk ons de liefde van den man [en] de vrouw en wij kregen zoons [en] dochters. Toen [sprak] de godheid, mijn meesteres, tot mij: Wees mij met uw geheele huis tot dienaren; en

[27]) KUB XXI 19 I, 20 vlg.

[28]) KBo IV 8 II, 3 vlg.

[29]) KUB XIV 2; zie F. Sommer, *Die Aḫḫijawa-Urkunden,* ABAW, München, 1932, 298—303.

[30]) KUB XXI 19, I 15 vlg.; Güterbock, *Siegel* 12—13.

[31]) E. Forrer, 2 BoTU p. VI, 28; *Forschungen* II/I, I; Reall. Ass. I, 54; A. Götze, RLA II, 98; F. Sommer, AU, 301.

[32]) H. G. Güterbock, *Siegel* 13—16.

[33]) Ook in de zg. pestgebeden is hiervan geen spoor te vinden.

ik was met mijn geheele huis aan de godheid trouw" [34]). Uit deze en andere bronnen valt eenigszins op te maken, dat het hier wellicht een huwelijk uit liefde betrof, en dat het koningspaar een religieus leven voerde. In ieder geval heeft Pudu-Ḫepaš grooten invloed op haar gemaal gehad: zij was het, die hem aanzette tegen Urḫi-Tešup in opstand te komen, nadat Ištar, de godin van Šamuḫa haar in een droom verschenen was en hulp aan Ḫattušiliš had beloofd [35]). Eenmaal *Tawannannaš* nam Pudu-Ḫepaš vrijwel steeds aan de belangrijkste regeeringshandelingen deel; haar naam komt naast dien van den koning voor in de officieele teksten [36]), steeds wordt de koningin met een, men kan haast wel zeggen, teederen eerbied door den koning genoemd. Van Ḫattušiliš en Pudu-Ḫepaš is in Boğazköy-Ḫattušaš een gemeenschappelijk zegel gevonden [37]). In Tarsus (Gözlü kule) is in 1936 een zegel gevonden, waarop de naam van Pudu-Ḫepaš alleen voorkomt en met dezelfde hiëroglyphen als op het te Boğazköy gevonden zegel [38]). Maakt het voorhanden zijn van haar naam op zegels het actief deelnemen van haar aan de politiek reeds waarschijnlijk, uit andere bronnen weten wij dit met groote zekerheid. Zoo heeft zij met het Egyptische hof gecorrespondeerd, nadat Ḫattušiliš in 1284 zijn beroemd vredesverdrag met Ramses II had gesloten, waarbij ook de koningin een rol gespeeld heeft. Hiervan zijn alleen brieven aan Pudu-Ḫepaš bewaard gebleven [39]). Zoo schrijft Naptera, de gemalin van Ramses II aan haar: „Met mij, Uw zuster, gaat het goed en met mijn land gaat het ook goed. Moge het met U, mijn zuster ook goed gaan, en moge het met Uw land ook goed gaan. Ik heb zooeven vernomen, dat mijn zuster mij heeft geschreven om te vragen hoe het met mij gaat, en ook over den weldadigen vredestoestand en de vriendschap van den Grooten Koning van Egypte met den Grooten Koning van Ḫatti... Re zal een goede vriendschap bewerkstelligen tusschen den Grooten Koning van Egypte en den Grooten Koning van Ḫatti, voor altijd. En ik zelf ben op voet van vriendschap en zusterlijke genegenheid met de Groote Koningin, mijn zuster, en ik ben het heden en voor altijd!" [40]). Evenzoo is er een brief van Ramses II aan haar bewaard gebleven. Er schijnt in de correspondentie zelfs sprake te zijn geweest van een bezoek van den Pharao en Naptera aan de Hethietische hoofdstad Ḫattušaš.

Wij bezitten een brief van Pudu-Ḫepaš geschreven kort na het sluiten van het Eeuwig Verdrag, gericht aan een ons onbekend, doch schijnbaar belangrijk vorst, wiens rijk aan de kust lag [41]). De koningin wijst een alliantie door huwelijk van een harer dochters met dezen vorst af, omdat de tegenpartij een te grooten bruidschat verlangde. Terloops merkt zij op, dat de Babylonische en Amorietische prinsessen in Ḫattušaš niet geliefd waren. Zij wil echter tusschen den ontvanger, die blijkbaar geen goed idee had van de macht van Babylon en de Kassieten bemiddelen: „Er is toch een familie-alliantie tusschen dezen Grooten Koning (van Babylon) en den Koning van Ḫatti. Indien mijn broeder zegt, dat de Koning van Babylon geen Groote Koning is, dan heeft hij geen flauw idee van de macht van Babylon'" Men ziet hoe de koningin van Ḫatti het zelfs waagde een vreemden vorst per brief een berisping voor zijn onkunde te geven. Dit bewijst nog eens te meer, hoe groot haar invloed aan het hof en op de buitenlandsche politiek geweest moet zijn. Pudu-Ḫepaš smaakte kort daarop het genoegen, dat de groote Ramses een harer dochters ten huwelijk vroeg; dit huwelijk vond in 1272 inderdaad plaats en de Hethietische prinses nam onder den naam Matneferoera een belangrijke plaats in aan het Egyptische hof [42]).

Toen de zoon van Ḫattušiliš III bij den dood van zijn vader den troon beklom, was deze,

[34]) KBo VI, 29 I 16—21 en KUB XIX 71; A. Götze, *Ḫattušiliš,* 22—23 en 46—47; dez., *Ḫattušiliš, Grosser Text,* 12—13.

[35]) Zie voor de regeering van Ḫattušiliš III: JEOL n° 6, 1939, 183—195.

[36]) KBo VI 29, kol I, 5; KBo IV, 10; KUB XXI 17, 19.

[37]) In 1936 door de expeditie o. l. v. K. Bittel; zie MDOG 75, 1937, 55. Zie nu: H. G. Güterbock, *Siegel* Nr 49, 50, 51.

[38]) I. J. Gelb AJA, 41, 1937, 280, fig. 287, 289 vlg.

[39]) Br. Meissner, *Die Beziehungen Ägyptens zum Ḫattireiche nach ḫattischen Quellen,* ZDMG 72, 1918, 59—60.

[40]) KUB III 63—69.

[41]) KUB XXI, 38; zie ook E. Cavaignac, *Le problème hittite,* Paris, 1936, 81—83; J. Friedrich, AfO 6, 1932, 114; F. Sommer, *Die Aḫḫijawa-Urkunden,* 253.

[42]) Een Hethietische arts werd gezonden om haar dochtertje te behandelen.

Tudḫaliaš IV, wel niet minderjarig, maar het schijnt aan de persoonlijke kwaliteiten van de *Tawannannaš* gelegen te hebben, dat deze een zeker regentschap tot haar dood heeft uitgeoefend. Voor de derde maal in honderd jaren bleef dus de gemalin van den koning in rang ten achter bij de oude koningin-moeder, de *Tawannannaš*; eerst was dit het geval bij de weduwe van Šuppiluliumaš, daarna bij die van Muwatalliš, nu bij die van Ḫattušiliš III.

Van de gemalinnen der laatste Hethietische koningen weten we slechts weinig en dat weinige is nog zeer verward. Tudḫaliaš IV was vermoedelijk gehuwd met N i k a l m a t i, wier naam in verbinding met Tudḫaliaš slechts eenmaal op een offerlijst voorkomt [43]). H. G. Güterbock heeft een zegel met een rand van spijkerschrift, in de campagne van 1935 te Boğazköy gevonden, gepubliceerd [44]), waarin sprake is van ᶜAšmunikal, de groote koningin, dochter van Nikal[mati]ᵓ. Nu is er reeds een tijd lang een beleeningsoorkonde bekend [45]), waarin een koning Arnuandaš en zijn gemalin A š m u n i g a l, dochter van Tudḫaliaš, gezamenlijk zegelen [46]). Hieruit heeft Güterbock gemeend te mogen concludeeren, dat Arnuandaš [II], de zoon van Tudḫaliaš, gehuwd was met zijn zuster (mogelijk halfzuster) Ašmunikal, de dochter van denzelfden Tudḫaliaš [IV] en zijn gemalin(?) Nikalmati. Reeds Hrozný wilde dit probleem verklaren door aan te nemen, dat de koning met zijn zuster gehuwd moest zijn. De dateering van dezen Arnuandaš en gemalin is daarenboven nog steeds niet bevredigend opgelost. Bittel en Güterbock meenen dit koningspaar te moeten inschuiven tusschen Tudḫaliaš III en Šuppiluliumaš [47]) dus circa 1395, waartegen Cavaignac mijns inziens terecht bezwaar maakt, doordat men zoodoende de moeilijkheid slechts verplaatst [48]). Bovendien moet men zich verwonderen, dat de zg. Pestgebeden van Muršiliš II, waarin deze laatste koning zich afvraagt, of de paleisrevolutie door zijn vader tegen Tudḫaliaš ᶜden jongereᵓ en zoon van Tudḫaliaš III op touw gezet, niet den toorn der goden heeft opgewekt, hiervan geen nader bewijs leveren. Hoewel Šuppiluliumaš een tijdlang met zijn vader (daargelaten of het zijn adoptief-vader was, hij noemt hem althans officieel zijn vader) samen regeerde en kort na diens dood zelf aan de regeering was, — want de ontredderde toestand van het rijk maakte een krachtig heerscher noodzakelijk —, kan men slechts constateeren, dat er in die Pestgebeden geen sprake van een Arnuandaš is [49]).

Het is hier niet de plaats dit probleem in het bijzonder na te gaan, voor ons geeft een en ander aanleiding de vraag te stellen, of de Hethietische koningen met hun zuster mochten huwen en of het Hethietische recht dit toeliet. In de Hethietische wetten vinden wij hieromtrent geen bepaling opgenomen [50]). Wel echter wordt het zusterhuwelijk in het verdrag tusschen Šuppiluliumaš en Ḫukkanaš en de lieden van Ḫajaša (Opper-Armenië) aan dezen onder eede ten strengste verboden, omdat het ook in Ḫatti niet geoorloofd was en met den dood gestraft werd (§ 29) [51]). In dit nog half barbaarsche land heerschte nl. de gewoonte van het zusterhuwelijk. Toen Šuppiluliumaš den vorst van Ḫajaša tot schoonzoon maakte

[43]) E. Forrer, 2 BoTU 24 = KUB XI 8 en 9 II 15 vlg.

[44]) H. G. Güterbock, MDOG 74, 1936, 67—70.

[45]) KBo V 7; zie verder ook Fr. Hrozný, JSOR 6, 1922, 71.

[46]) Hoe A. Götze, *Kleinasien,* 88 er toe komt Ašmunikal als de gemalin van Tudḫaliaš IV te beschouwen, is mij niet duidelijk en in tegenspraak met de bronnen.

[47]) MDOG 74, 1936, 5 en 69—70. In *Siegel aus Boğazköy,* 32—38 zet H. G. Güterbock uitvoerig de argumenten en tegenargumenten voor de door hem verdedigde dateering uiteen. Hij komt echter tot de conclusie, dat een juiste oplossing nog niet te bewijzen valt. Desondanks houdt hij tegen Cavaignac aan zijn oorspronkelijke opvatting vast, doch slaagt er niet in de argumenten van C. geheel te weerleggen. Het komt ons zwak voor, dat hij met het ᶜzusterhuwelijkᵓ eigenlijk geen raad weet: Ašmunikal zou slechts de in functie zijnde *Tawannannaš,* niet de gemalin van Arnuandaš zijn (*Siegel* 37)!

[48]) E. Cavaignac, *La maison de Subbiluliuma,* RHA 3, 1936, 237—239.

[49]) A. Götze, *Die Pestgebete des Muršiliš,* KlF I/2, 161—251; zie de reconstructie der feiten i.z. de opvolging van Šuppiluliumaš door H. G. Güterbock, *Siegel* 37.

[50]) H. Zimmern und J. Friedrich, *Hethitische Gesetze,* AO 23/2, 1922, op huwelijk, echtbreuk en bloedschande: 28—36 en 75—84.

[51]) J. Friedrich, *Staatsverträge* II, 124—129 d.i. § 29—33 van het verdrag met Ḫukkanaš. Dit voorschrift is in de verdragen der Hethietische koningen met hun vazallen een unicum. Zie over dit verdrag: P. Koschaker, *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten,* ZA 41, 1938, 1—89, doch vooral hieruit: 1. Ḫajaša 1—13; zie voor leviraat: P. Koschaker, *Zum Levirat nach hethitischem Recht,* RHA 2, 1933, 77—89.

verbood hij Ḫukkanaš uitdrukkelijk verkeer te hebben met de zusters en halfzusters van zijn Hethietische gemalin, wanneer deze haar opzochten (§ 30), hetgeen wel zoo op te vatten zal zijn, dat de prinses vergezeld was van vele zusters (*per eminentiam* bedoeld) bij haar tocht naar Ḫajaša. Blijkbaar was Šuppiluliumaš bang voor te groote intimiteiten tusschen de zusters en dienaressen van zijn dochter en Ḫukkanaš. Het doel van zijn geheele politiek was er op gericht door uithuwelijking de hem onderworpen vazallen aan zich te binden en daarom moest de positie van de Hethietische prinses als vorstin van Ḫajaša niet in gevaar gebracht worden door eventueele kinderen van haar eigen ᶜzustersᵓ. Šuppiluliumaš scherpte Ḫukkanaš in, dat hij na zijn terugkeer ook de vrouwen van zijn broeders met rust moest laten, daar ook dit niet in Ḫattušaš is toegestaan en voegde hij er aan toe: „welke [Azzi-vrouw] gij reeds hebt, zij moge een *NAPṬARTU*-vrouw van u blijven, maak ze echter niet tot wettige gemalin (= DAM (§ 33) [52])". Vrouwen uit het barbaarsche Azzi, een deel van Ḫajaša, konden dus de positie van de prinses niet schaden; slechts als hoofdvrouw moesten zij verdwijnen.

Ten slotte waarschuwde hij hem zoogenaamde ᶜpaleisvrouwenᵓ [53]) aan te zien of te naderen, waarbij hij hem een drastische anecdote als afschrikwekkend voorbeeld stelde (§ 31—32). Indien de te Boğazköy gevonden zegels ons dwingen tot de conclusie, dat tegen dit verbod door den koning circa 1240 zelf is gezondigd, dan is hiervoor maar één verklaring, dat de zeden sedert Šupplilulimaš, dus 150 jaren vroeger, in verval waren geraakt en zoodoende de eerste teekenen waren van het innerlijk verval en den naderenden ondergang.

POSITIE VAN DE TAWANNANNAŠ AAN HET HOF. DE HAREM VAN DEN KONING. De *Tawannannaš* zal wel door den regeerenden koning voor den kroonprins gekozen zijn uit de dochteren van de hoogste ambtenaren of vazalvorsten, misschien uit de koninklijke familie zelf. Vaste gegevens bezitten wij hierover niet, behalve dan de hierboven reeds eerder vermelde afkomst van Pudu-Ḫepaš. Haar vader zal behalve priesterlijke, ook wel wereldlijke macht bezeten hebben. De *Tawannannaš* was dus de legitieme koningin; zij was echter niet de eenige vrouw van den koning; wel had alleen zij een bevoorrechte positie en verscheen slechts zij in het openbaar bij de godsdienstige ceremoniën. De Hethietische koning had een uitgebreiden harem [54]), doch de vele vrouwen, die dezen bevolkten, waren niet allen gelijk in rang. Op grond van de thans beschikbare bronnen kunnen wij de volgende ᶜrangenᵓ onderscheiden:

1 — De *Tawannannaš,* met het epitheton ornans, heth. *šakuwaššar* SAL LUGAL ᶜde legitieme koninginᵓ; alleen haar zoons hadden zonder meer recht op de troonsopvolging;

2 — Direct op de Tawannannaš volgde de *EŠERTU*-vrouw [55]) die naar alle waarschijnlijkheid vrij geboren zal zijn geweest. Volgens de bepalingen van den Telepinuš-tekst was ook de zoon van de *EŠERTU*-vrouw gerechtigd op te volgen, indien er geen zoons van de *Tawannannaš* waren. In het Nieuwe Rijk is dit alleen gebeurd, toen Urḫi-Tešup (1297—1290), van wien uitdrukkelijk wordt medegedeeld, dat hij een zoon van een *EŠERTU*-vrouw was, met behulp van Ḫattušiliš III [56]) zijn vader Muwatalliš opvolgde. Echter blijkt uit de mededeelingen van Ḫattušiliš, welk een slechte uitwerking dit op de Hethietische vazalvorsten had [57]).

In het verdrag met Mattiwaza van Mitanni [58]) staat Šuppiluliumaš aan dezen laatsten toe, *EŠERTU*-vrouwen naast zijn legitieme gemalin, een dochter van den Hethietischen koning, in zijn harem op te nemen; echter mag hij deze vrouwen niet met de koningin gelijkstellen: zij moet koningin in Mitanni zijn. Hieruit kan men opmaken, dat de mogelijkheid tot gelijkstelling bestond. In geen geval mag men deze vrouwen als niet-gewettigd beschouwen.

[52]) KBo V 3 III, 62 vlg.

[53]) ŠA É.GAL^{LIM}SAL = paleisvrouwen, die onderscheiden worden in *ELLUM* ᶜvrijᵓ en SALSUḪUR.LAL ᶜhoorigᵓ. Deze waren de laagste soort vrouwen in den harem.

[54]) A. Götze, *Über die hethitische Königsfamilie,* AOr 2, 1930, 153—163; P. Koschaker, *Fratriarchat,* ZA 41, 1938, 4.

[55]) A. Götze, AOr 2, 1930, 155—159; Feigin, AJSL 50, 1933—34 228—34; B. Landsberger, AfO 10, 144 vlg.

[56]) Ḫattušiliš autobiographie kol. III, 40—43; bron: KUB XIX 64; transcriptie en vertaling: A. Götze, *Ḫattušiliš, Grosser Text,* 27.

[57]) Zoo in het verdrag van Tudḫaliaš IV met Amurru; bron: KUB XXIII 1 II, 15 vlg.; transcr. en vert. bij E. Forrer, *Forschungen* 1, 89 en A. Götze, AOr 2, 1930, 157—158.

[58]) KBo I 1 Vs 59 vlg; transcr. en vert.: E. F. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien,* Leipzig, 1923, 18—19; J. Lewy, ZA 36, 1935, 157⁵.

3 — Naast de *Tawannannaš* en *EŠERTU*-vrouwen vindt men in den harem van den koning de *NAPṬARTU*-vrouwen, die vermoedelijk niet vrijgeboren waren. Wij zagen hierboven reeds, dat er van hen in het Ḫukkanaš-verdrag sprake was, maar men vindt ze ook vermeld in eedsformules voor de hooge ambtenaren [59]). De zoons van deze vrouwen waren in Ḫatti van troonsopvolging uitgesloten, maar in het verdrag van Muwatalliš met Alakšanduš van Wiluša krijgt deze laatste het recht zijn opvolger aan te wijzen, hetzij hij afstamt van de legitieme koningin (= DAM), hetzij van de *NAPṬARTU* [60]). De vorst van Wiluša was dus niet aan beperkende bepalingen, zooals legitimiteit en eerstgeboorterecht, gebonden.

4 — Nog minder in tel waren de vrouwen wier zoons NUMUN. LUGAL-*UTI* (= zaad van het koningschap) [61]) genoemd werden, maar die in ieder geval nog ʿkoninklijkeʾ kinderen konden voortbrengen.

5 — Het laagst stonden de vrouwen, wier zoons *paḫḫuršiš* (= bastaarden) genoemd werden; dit zijn vermoedelijk de kinderen van de ʿpaleisvrouwenʾ, waarvan reeds in noot 53 sprake was.

Gezien de tradities en de bepalingen, was het dus mogelijk, dat de *Tawannannaš*, de Hethietische koningin, of koningin-moeder, aan het hof en in de politiek van den Hethietischen koning een belangrijke rol vervulde, vooral indien zij met haar gemaal harmonieerde en zij zoo begaafd was als Pudu-Ḫepaš, in mindere mate natuurlijk, wanneer zij niet in staat was zich in de politieke situatie in te werken en het ongeluk had zich met de gemalin van den regeerenden vorst te brouilleeren, zooals [Ḫien]ti?. Al was de *Tawannannaš* niet de eenige vrouw in den harem, zij was in ieder opzicht de eerste, alleen háár zoons mochten opvolgen en alleen zij had het recht en zelfs de plicht aan de openbare godsdienstige ceremoniën deel te nemen. De Hethietische koningin kon een plaats innemen, die bij de andere volkeren van het oude Nabije Oosten volkomen ondenkbaar zou zijn.

regeering	koning	tawannannaš	bijzonderheden [62])
1450—1430	Tudḫaliaš II	?	
1430—1415	Ḫattušiliš II	?	
1415—1395	Tudḫaliaš III	?	
	Tudḫaliaš		
1395—1355	Šuppiluliumaš	1. Dadu-Ḫepaš	
		2. Ḫinti	
1355—1353	Arnuandaš I	dezelfde	
1353—1325	Muršiliš II	1. dezelfde	werd na een proces door Muršiliš II verbannen
		2. ?	jong gestorven; leefde in onmin met Ḫinti
1325—1297	Muwatalliš	Danu-Ḫepaš	
1297—1290	Urḫi-Tešup	1. dezelfde	ging met haar zoons ten onder
		2. ?	
1290—1265	Ḫattušiliš III	Pudu-Ḫepaš	had grooten invloed op de staatszaken
1265—1235	Tudḫaliaš IV	1. dezelfde	
		2. Nikalmati	
1235—1215	Arnuandaš II	Ašmunikal	was dochter van Tudḫaliaš IV en Nikalmati
1215—1200	Tudḫaliaš V	?	

Leiden, 23 Augustus 1940

A. A. KAMPMAN

59) KUB XXI 42 IV, 16 vlg.

60) KUB XXI I I, 63 vlg. J. Friedrich, *Staatsverträge* II, 55.

61) KUB XXIII I II, 9 vlg. NUMUM is de nakomelingschap uit het hoofdhuwelijk, in tegenstelling tot MAŠ = *ḫanšatar*, de nakomelingschap van de bijwijven; zie ook A. Götze, AOr 2, 1930, 159—161 F. Sommer, AU 136—138.

62) Aangezien de N.V. E. J. Brill niet over Hethietische hiëroglyphen beschikt, was het niet mogelijk de hiëroglyphengroep van den koning en de *Tawannannaš* weer te geven.

ARCHÆOLOGIE VAN MESOPOTAMIË, EN HET NABIJE OOSTEN

zie PLAAT XXV

Een woord vooraf. Ternauwernood waren de meest ernstige tegenslagen en verwarringen, door de oudheidkundige wetenschap als directe consequenties van den oorlogstijd 1914—'18 geïncasseerd, min of meer ongedaan gemaakt met vereende krachtsinspanning, toen een nieuwe vernietigende rage, in September j.l. alle schoone bedoelingen tot eendrachtige samenwerking botweg verijdelde. Het is hier echter niet de plaats, om een in den stijl der Egyptische vermaningen der XIIde dyn. gestelde schets te geven, van de duisternis der huidige archæologische situatie, nu zich in veel, wat goed gefundeerde bestaansrechten scheen te bezitten, een heftige *bouleversement total* heeft voorgedaan. Met den kijk van een verslaggever constateeren wij hierbij slechts eenige feiten, welke duidelijk stagneerende uitwerking moeten uitoefenen; zoo het geheel of gedeeltelijk stopzetten van nog zoo veelbelovende opgravingen, in een reeks van betrokken gebieden. Toch mag dit diep tragische halt, aan vele onderzoekers toegeroepen, op zich zelf geen desperadostemming teweeg brengen.

Het eigenlijke opgravingsproces is slechts een eerste, bij zorgvuldige uitvoering baanbrekende inleiding tot veelvuldige verdere bezigheden, als die der nauwkeurige publicatie, en die der inlijving van alle nieuwe gegevens in het misschien bij eerste kennismaking niet te voegzame geheel van vorige resultaten, welker preliminaire punten dringend herziening vereischen. Van recente vondsten wordt vaak bedroevend weinig geprofiteerd, zelfs wel geen nota genomen. Dit kan voortkomen uit prijzenswaardige overwegingen van prudentie bij gewaagde denkbeelden, doch evenzeer uit nonchalance, of, laten wij het eerlijk bekennen, uit een al- of niet facultatief nationaal superioriteitsgevoel. Er is een wanverhouding, tusschen de inleidende archæologische werkzaamheden en de wetenschappelijke registratie van alle gegevens in den laatsten tijd een toestand van *nec plus ultra* benaderende. Ook in deze getroubleerde tijden is menige dankbare poging te wagen dit ideale evenwicht te herstellen. Vooral van Amerikaansche zijde ziet men beter in, hoeveel goeds in deze richting gedaan kan worden, zoowel door een *summary* van onze kennis van één onderdeel samen te stellen, als door het onthullen van langen tijd in een geheimzinnig museum-duister verborgen documenten.

Men moet de verantwoordelijkheid beseffen, waarmede elke archæoloog zijn taak aanvaardt. Elke opgraving brengt noodgedwongen een destructie, een onherkenbaar maken met zich mee, van een arbeidsveld, dat in onontgonnen toestand een maximum van documentaire waarde bevatte. De denkbeeldige reconstructie van omstandigheden der afzonderlijke vondsten moet met nauwkeurigheid mogelijk zijn, dank zij de bemiddeling van een uitgebreid apparaat van photo's en aanteekeningen.

Nu wij de verzorging van de rubriek *Archæologie van Mesopotamië* op ons hebben genomen, zullen wij in de eerste plaats die onderwerpen behandelen, welke een sympathieke veelheid van facetten bieden. Wij zullen daarbij dus niet volstaan met een opsomming der belangrijkste vondsten, welke het werk der expedities bekronen. Hiervoor toch staan in de tijdschriften goede overzichten beschikbaar; een verbeterde uitgave van de rubrieken, gewijd aan recente resultaten van opgravingen, die het *Archiv für Orientforschung* ons biedt, is moeilijk te geven, evenmin als die in de *American Journal of Semitic Languages*. Ook de sobere, maar pittige rapporteering der vondsten in *The American Journal of Archæology* verdient hiervoor onze aandacht. Deze manier van behandelen brengt mede dat wij nu en dan een teruggrijpen naar wat reeds in vroegere overzichten gemeld is; het register aan JEOL I toegevoegd, zal den lezer hier gemakkelijk den weg wijzen.

1. Het raadsel van Sumer. De schitterende onthullingen der oude Sumerische beschaving, speciaal die der vermeende koningsgraven in Ur (Sir Leonard Woolley) liggen reeds ruim 10 jaren in het verleden terug. De onstuimige opwinding over de geraffineerde technische en architectonische verrichtingen van dit oude volk is reeds bedaard, om veelal over te gaan

in weinig opwekkende gewaarwordingen, bij de kennismaking met het wellicht meest gecompliceerde probleem der Oostersche archæologie. Gegevens, waarover wij ter ontwarring der Sumerische quaestie beschikken, blijven nog te fragmentarisch, ondanks prachtige bijdragen, gedurende de laatste jaren op het opgravingsterrein en in de studeerkamer geleverd.

Het is een welsprekend getuigenis van goed intellect, indien iemand uit losse aanhalingen uit eenig litterair werk, hem onbekend, het karakter van het geheel weet te bepalen. Van genialiteit kan men spreken, zoo enkele enclaves van kennis, betreffende een brandend vraagstuk, verwerkt worden tot een aannemelijke suggestie naar de continueerende lijnen. Ook bij de aansnijding van het Sumerische vraagstuk, met zwaartepunten als de chronologische bepaling van de komst der eigenlijke Sumeriërs in Mesopotamië, en hun nog herleidbare afkomst, blijft men op het terrein der voorloopige voorstellen, van analoge motiveering vergezeld.

H. Frankfort heeft als eerste een moedige poging gewaagd, ter bestrijding van de Sumerische verwarring (*Archæology and the Sumerian Problem*, OIC 13, 1932, Chicago). Sinds dien zijn er vele aanvullingen van onze kennis te melden, op zich zelf reeds een bewijs van de frissche levenskracht van deze jonge afdeeling der archæologie.

Een prachtige bijdrage getiteld *The beginnings of Civilisation in Mesopotamia* van den bekwamen Amerikaan E. A. Speiser, verscheen in het *Supplement of the Journal of American Oriental Society*, 59, 1939. Het waren de opgravingen van Mallowen (*Excavations at Arpachiya*. Iraq 2, 1935) en van Speiser (*Excavations at Tepe Gaura*, Philadelphia, 1935), in Noord Mesopotamië, welken den fabuleuzen ouderdom en het cultureel niveau der Obaïd-periode in Zuid Mesopotamië (midden 4de mill.) nader documenteerden, tevens relativeerden. Hoogst opmerkelijk is het aspect van deze Noordelijke cultuur, veelal conventioneel Halaf-periode genaamd, ten opzichte van het Zuiden meer gevend dan ontvangend, en stellig van hoogeren datum.

Tegenwoordig is men meestal van meening, dat de komst der oudste (cultureel hun komst duidelijk makende) Sumeriërs in Zuid Mesopotamië bij het begin der Obaïd-periode, gelijk Frankfort betoogde, onwaarschijnlijk is. De groote positieve verdiensten van diens beschouwing, het accentueeren der continuïteit der Mesopotamische beschavingen, worden echter algemeen erkend. In het Zuiden bemerkt men tegen het einde der Uruk-periode, ca 3200 v. Chr., een zeer opvallende wijziging in het essentieele aspect der cultuur. Wij noemen de invoering van het schrift, het optreden van naturalistische elementen (tegenover het overwegend geometrische en lineaire van Halaf- en Obaïd-periode), de komst der cylinderzegels (tegenover de voorheen gebruikelijke stempelzegels, plat van vorm) de geleidelijke accentsverschuiving van het chthonisch karakter der religieuze denkbeelden, tot iets tevens hemelsch. Natuurlijk blijven de banden met steeds geducht nawerkende verleden zeer sterk, immers men geeft de verschillende elementen en factoren van een beschaving nimmer door als bij commando. De analogie met andere bekende volksverhuizingen, als die der Indo-Europeesche Hethieten naar Klein-Azië, laat ons de waarschijnlijkheid inzien, van een verdeeling over verscheidene golven — eventueel eeuwen uit elkander gelegen —, van een geleidelijk proces van nederzetting van verhuizers uit den vreemde in nieuwe gebieden.

Wat de Sumerische quaestie zelve betreft, er bestaat alle aanleiding een tweede komst ‘en masse’ der Sumeriërs aan te nemen in de vroeg-dynastische periode, of net ervóór, ca 3000 v. Chr., nu de producten van dien tijd schijnen te wijzen op een aanpassende versteviging in de positie der gedurende de Uruk-periode (ca. 3400—3200 v. Chr.) nog door hun uitzonderlijkheid opvallende elementen. Wellicht werd in de voorafgaande uiteenzetting, voornamelijk door den wetenschappelijken strijd tusschen Frankfort en Speiser geïnspireerd, een weinig-uitnoodigend beeld gegeven van dit toch zeer boeiende probleem, hetgeen reeds velen tot enthousiasme heeft aangemoedigd. Toch brengt het bestudeeren van deze Sumerische moeilijkheden vaak een spontaan kunstgenot met zich mede, gelijkelijk voor geroutineerde specialisten als voor belangstellenden. Zoo ontdekte de Duitsche expeditie te Uruk (Warka in Zuid Iraq) in Februari 1939 een subliemen marmeren vrouwenkop (PLAAT XXV) *en face* te beschouwen. Te oordeelen naar de verheven sereniteit, ja naar de ongenaakbaarheid in het

gelaat tot uitdrukking gebracht, beeldt het een godin of één van haar hoogste dienaressen, in den tempel op aarde als priesteres werkzaam, uit. (*Kurzberichte Uruk Warka* XI 1938—'39. Ausgrabungsergebnisse von H. Lenzen, Abb. 4—6). Momenteel berust het stuk in het prachtige Iraq Museum te Bagdad. (ZA 45, 1939, 85—87). Deze glorieuze ontdekking bracht een werkelijk hoogstaande artistieke verrichting voor den dag, welke een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefent, en een *sui generis* vervolmaakte uitdrukking van één deel van het Sumerische cultuurfonds genoemd mag worden.

De angstvallige zorgvuldigheid, waarmede de Duitsche opgravers het kleinste detail der omstandigheden van deze ontdekking, eventueel ooit nog van voordeel voor de bepaling van datum en karakter, hebben genoteerd, rechtvaardigt nauwelijks twijfel aan de juistheid hunner dateering, Ğemdet Naṣr-periode, even vóór 3000 v. Chr. Op stilistische grondslagen kan de dateering in de Ğemdet Naṣr-periode slechts bij sensatie aanvaardbaar zijn, maar de absolute uitzonderlijkheid van dit stuk is evenmin als deugdelijk argument te gebruiken vóór of tegen eenige andere chronologische vastlegging.

De groote sculpturale productiviteit van de zoo gevarieerde aspecten biedende vroegdynastische periode, begin 3de mill. v. Chr., heeft ons tot dusver geen enkele bruikbare analogie toegankelijk gemaakt, ter toetsende vergelijking met de marmeren Uruk-sculptuur. Toch zou deze fraaie vondst in de vroeg-dynastische periode lang niet ondenkbaar zijn, waar de diverse uitingen van beeldhouwerskunst der Ğemdet Naṣr-periode opvallen door die opvallende superioriteit in de weergave der dieren, welke veelal een kenmerk uitmaakt van een periode, waarin de grootste ontwikkeling ook in de weergave van menschelijke figuren nog wordt voorbereid. Wij moeten evenwel direct in alle bescheidenheid deze opmerking voor 90 % annuleeren, eerbiedig de spreekwoordelijke nauwgezetheid der onvermoeide Duitsche opgravers erkennend.

Natuurlijk is deze Sumerische aanwinst van uitnemend belang, vooral nu steeds duidelijker blijkt, hoe de statige reeks van beschavingen, die zich in Mesopotamië ontwikkeld hebben, na de historische uitschakeling der Sumeriërs, ca 2000 v. Chr., op onmiskenbare wijze hun oorsprong uit de cultureele erfenis van Sumer verraden. Men mag natuurlijk geenszins elke ontwikkeling, die in caracteristica een persistentie van Sumerische idiomen laat uitkomen, tot nare epigonen-kunst degradeeren.

Reeds tegen het begin van het 3de mill. v. Chr. bleek de alom rondstralende invloed van het Sumerische Zuiden eigenaardige, plaatselijk voorkomende, afwijkende varianten van het inspireerende model voort gebracht te hebben, speciaal in het Noordelijke Assur, met de beeldjes uit het Isjtar-heiligdom. (Andrae, *Das wiedererstandene Assur*, Leipzig, 1938, 77—78). Natuurlijk waren de Sumerische invloeden en ‘survivances’ in de dagen, waarin de eens zoo levenskrachtige beschaving slechts bij plechtige herinnering en gewichtige geleerdheid voortleefde, nog veel sterker aan het moeilijk te omlijnen, maar onmogelijk te negeeren proces van plaatselijke en ethnologische adaptatie onderhevig.

2. Mari, Ras Sjamra en hun betrekkingen met de omliggende gebieden. Mooie voorbeelden hiervan geven ons de schitterende resultaten der Fransche opgravingen in Oost Syrië, bij het tegenwoordige Abou-Kemal, ter plaatse van het oude Mari verricht, op den Tell Hariri, onder de eminente leiding van A. Parrot en zijn staf van assistenten, waaronder de epigraphicus G. Dossin uit Luik.

Een sympathiek doch populair werkje over deze opgravingen verscheen in de ‘Editions Je Sers’: Parrot. *Une ville perdue .... et retrouvée par l'archéologie française.* 1936. Voor den weetgierigen archæoloog komen verschillende knappe artikelen, in de afleveringen van *Syria* verschenen, zeer in aanmerking.

De verbluffende resultaten, door de expeditie in den loop van de opeenvolgende campagnes geboekt mogen zeer gelukkig zijn en zich terecht aldus aan de buitenwereld voordoen, ook aan de wreede interventie van het noodlot moet in stilte gedacht worden. Twee jonge uiterst verdienstelijke krachten toch werden aan de Mari-expeditie ontrukt ten gevolge van een tragisch auto-ongeval op 3 April 1936, nl. Paul François † en André Bianquis †.

Wagen wij ons nu aan een zoo algemeen mogelijke, dwz. tamelijk problematische interpretatie van enkele der meest opvallende resultaten van het werk te Mari verricht. Een verslag der vondsten, in historische volgorde van ontdekking, hoezeer gewenscht in de documenten van elke expeditie, en als beknopt compendium ter eerste kennismaking in tijdschriften als de *Syria* en de *Revue d'Assyriologie,* is hier allesbehalve de bedoeling. Maar het loont zeker de moeite speciale aandacht te schenken, aan de levendige betrekkingen, op cultureel commercieel en diplomatiek terrein, die door de afzonderlijke stadsgebieden, waaronder Mari als representatief gemiddeld doch uitzonderlijk volledig geconserveerd voorbeeld te rekenen valt, onderling en zelfs met zeer verre territoriën werden onderhouden. Bijzonder volledig lichten ons in dit opzicht de litteraire en de artistieke monumenten in, uit de jaren even vóór en deels gelijktijdig met de bloeiperiode der 1ste Babylonische dynastie onder Ḫammurabi, naar het gemiddelde der dateeringen van den laatsten tijd ca 1875—1850 v. Chr. (Contra Parrot, ca 2000 v. Chr.[1])). Het is echt een wilde stortvloed van controversen en handige discussies geweest, welke het probleem der chronologische vastlegging der 1ste Babylonische dynastie reeds veroorzaakte. Ugnad's oplossing in AfO XIII, 1940, 146, die Naram-Sin 2298—2261 en Ḫammurabi 1801—1759 plaatst, moet zoolang de lijst van Assyrische koningen, nu te Chicago, niet is gepubliceerd, als voorbarig worden beschouwd.

Belangrijke, voor exacte bepaling niet afdoende, aanwijzingen, leverden eenige constateeringen afkomstig van het tweede roemrijke arbeidsveld der Franschen in den Levant, in Noord Syrië, te Ras Sjamra, eens Ugarit. Hier werden *inter alia* resten van goed dateerbare Egyptische monumenten der late XIIde dynastie, onder Amenemhet III 1849—1801, in één laag aangetroffen samen met karakteristieke voorwerpen uit de 1ste dynastie van Babylon[2]). Doch ook de dateering der pharaohs van het Middenrijk is niet eenstemmig, o.a. met uitvoerige bespreking gecorrigeerd door Farina[3]), in welk geval een vervroeging van ca 70 jaar noodig zou blijken. Ook uit de synchronistische correlaties, in eenige der archiefstukken uit het laatste tijdperk van bloei van Mari aanwezig, met den Assyrischen koning Šamši-Adad I, moet men ten volle profijt trekken, geleid door den uitnemenden philoloog F. Thureau-Dangin[4]). Een zeer kundige uiteenzetting over den stand der dateeringsperikelen rondom Ḫammurabi van Babylon, en het standpunt door bekende specialisten ingenomen, van recenten datum, geeft Cl. Schaeffer, *Ugaritica I,* 1939, blz. 18, noot 2, met goede literatuurverwijzing.

In zekeren zin liepen we reeds vooruit op enkele kostbare historisch-documentaire resultaten uit Mari, nl. die der rijke archieven uit den tijd der beide laatste koningen, welke — ondanks een kort interregnum van den Assyrischen pretendent Iasmah-Adad, den zoon van Šamši-Adad I — de stedelijke onafhankelijkheid tegen de opkomende Babylonische macht hebben verdedigd, gedurende geruimen tijd. Het waren de koningen Iaḫdunlim en Zimrilim, waarvan laatstgenoemde ten slotte definitief moest zwichten voor de militaire expansie van den wilskrachtigen wetgever Ḫammurabi.

De philologische bekendmakingen, betreffende de éérste retraceerbare bloeiperiode van Mari, beperken zich tot prozaïsche, toch aan zeer stoute verwachtingen beantwoordende, inscripties op rondsculptuurtjes, uit een Isjtar tempel afkomstig, thans voor het meerendeel in het Syrisch Museum te Aleppo. Vooral de welsprekende dedicatie op een rechterschouder van den bonkigen, gebaarden koning Lamgi-Mari geeft een vast punt van onschatbaar belang[5]). De enkele letterteekens, van Sumerisch weinig ontwikkeld type, verkondigen ons in het Akkadisch eenige waardevolle gegevens over de cultureele situatie van deze bij uitstek Semietisch-Mesopotamische stad aan den Euphraat en de religieuze gesteldheid in het bijzonder, nu dit beeldje als eergeschenk wordt gewijd aan Isjtar, de hemelsche patrones des konings, verder anthropomorphe symboliseering der vegetatie. Zoo leverde ook hier weer

1) Parrot, *Syria* 19, 1938, 182.

2) Claude Schaeffer, *Ugaritica I,* 1939, 18, onderaan noot 2 en Jaarb. EOL I, 341.

3) Giulio Farina. *Il Papiro dei Re restaurato,* 1938 (XVI e.f.), blz. 63—64 en lijst op blz. 67.

4) RA 34, 1937, 134. Verdere uitwerking en bevestiging der voorgestelde conclusies: G. Dossin, *Syria* 19, 1938, 112—113.

5) Parrot, *Ville perdue...,* 1936, fig. 9; verder blz. 104.

de inscriptie[6]) een nuttig legimitatie-bewijs voor vondst en omgeving. Maar evenzeer verstaanbaar is de stilistische taal, zooals deze door dit stuk onomwonden wordt uitgesproken. De vondsten uit den Isjtartempel van Mari[7]) en de reeds eerder bekende vroeg-dynastische monumenten uit het Sumerische Zuiden, Ur en Lagasj[8]) speciaal, toonen een frappante wederzijdsche verwantschap. Verder met de belangrijke derivaties in het Noordoosten, als Tell Asmar en Ḫafaǧe, opgravingen van Frankfort voor het *Oriental Institute* te Chicago en *last not least* met de vondsten van archaïsche Sumerische sculptuur uit de met G aangeduide laag van Assur, ook hier ter plaatse van een Isjtar tempel[9]).

Verscheidene dezer stukken bevinden zich tegenwoordig in de trotsche Assur-zaal te Berlijn[10]). Bij de stilistische vergelijking van deze groepen zijn duidelijk plaatselijke verschillen en eigenaardigheden te bespeuren, maar er is geen sprake van specifieke verscheidenheid; wel van analogie, in den vierkanten, weinig soepelen en aesthetisch niet idealen lichaamsvorm der o.a. vanwege de kostbaarheid van goed steenen materiaal zoo gedrongen mogelijk geconcipieerde beeldjes. Typisch is ook de afwezigheid van levendige anatomische belangstelling voor onderdeel en geheel, en de preciesheid bij de weergave van sprekende details als van haar en baard.

Qualitatief voortreffelijk onder het te Mari gevonden materiaal is het typologisch reeds zeer zeldzame beeldje van den zittenden intendant Ebih-Il[11]), met de pientere oplettendheid in het gezicht en de prettige afronding van het alom aanvaarde principe der hoekige overgangen, in de weergave van het lichaamsblok, en bij de aanduiding van het zachte schaapsvel, de gepretendeerde kaunakes. Met enkele der fraaiste aanwinsten uit Ḫafaǧe, zooals die zoo sympathiek gepubliceerd zijn in het vlotte, rijk geïllustreerde artikel van Delougaz, ILN 10/11-'37, kan dit pronkstuk om de grootste aesthetische waardeering wedijveren, van de huidige kunsthistorische wereld, hoewel deze niet te grif met de vroeg-dynastische Sumerische beschaving sympathiseert behalve in decorkunst. Zoowel Ḫafaǧe als Mari geven herhaaldelijk blijk van frissche inventieve kracht, die soms tot de verschijning van typische uitzonderlijkheden leiden kan.

Onprettig is de lacune, tusschen de vroege en de late bloeiperiode der stad Mari gapend, nu de monumenten ons na het misschien wat geretardeerde einde der vroegdynastische periode in den steek laten, om eerst tijdens de qua dateering hevig omstreden 1ste Babylonische dynastie terug te keeren. Verbazen moet ons dit zeker, ondanks alle omzichtigheid, welke absoluut geboden is bij iedere argumentatie *ex silentio,* meestal een plotselinge noodsprong in een alle lust tot verder onderzoek verkillende situatie[12]). Maar ook wanneer men de geringe bewijskracht van de negatieve aanwijzingen voor oogen houdt, kan men bij de uitgebreide opgravingen van Mari, slechts met berusting van de charme van het raadselachtige blijven spreken. Het is vooral moeilijk in ons raam van historische kennis te plaatsen, nu de eerste krachtige Semietische dynastie, waarvan Sargon van Akkad voorloopig nog ca 2500 v. Chr. de grondlegger is geweest, juist in de dagen van de bovengenoemde Mari-eclips, een zeer stoutmoedige poging heeft gedaan de hegemonie over Mesopotamië en directe omgeving te vestigen. Er bestaan betrouwbare litteraire herinneringen aan de geweldige territoriale uitbreidingen van het stamland Akkad (dat nog steeds niet topographisch aan te wijzen valt), dank zij de voortreffelijke militaire organisatie mogelijk gemaakt, zooals in het loflied op Sargon[13]) zelf. Op cultureel terrein kan men slechts spreken van een voortzetting van Sume-

6) Parrot, *Ville perdue,* blz. 104.

7) a.w., fig. 10 (blz. 105), fig. 11 (blz. 112), fig. 12 (blz. 119), fig. 13 (p. 108), fig. 14 (blz. 126).

8) Bv. Contenau, *Man. d'Archéologie Orientale* I, 445—489. *L'art archaïque de Shumer.*

9) Andrae, *Das Wiedererstandene Assur.* 1938, blz. 75, Plaat 37.

10) *Führer durch die Vorderasiatische Abteilung.* Staatliche Museen. Berlin 1937. Raum 13 (Assur-Raum), 48—53.

11) Parrot, *Ville perdue.* Paris 1916, fig. 10 (blz. 105). Thans in het Louvre.

12) M. Rostovzeff, *Dura-Europos and its Art,* 1938, blz. 60. ‹Negative evidence, always untrustworthy.›

13) Contenau, *La civilisation des Hittites et des Mitanniens.* 1934. blz. 51. (L'époque du Roi du Roi du Combat) met vermelding van Akkadische teksten uit Amarna en Assur en Nesietisch-Hethietische uit Boğkazköy.

rische caracteristica, met een licht Semitisch vernisje aan de oppervlakte, waarbij op het gebied der talen een volkomen gelijkwaardigheid tusschen Sumerisch en Akkadisch wordt nagestreefd. Hoezeer het den Akkadiërs ter harte ging in de veroverde gebieden, het aloude der Sumerische tradities te eerbiedigen, blijkt bijzonder duidelijk uit enkele vondsten uit deze periode te Ur, waar het hooge ambt van godsvrouwe door een dochter van Sargon van Akkad werd vervuld [14]). Wat in het Sumerische Zuiden door traditie en gewoonterecht was geheiligd, werd door het Semietische Noorden met eerbied begroet.

Ook in het Westelijke deel van het moderne Iraq ontmoeten we bewijsstukken van de Akkadische veroveringen, zoo in Tell Asmar, eens Esjnunna, waar zeer eigenaardige architectonische ontdekkingen werden gedaan [15]). Dáár verschenen ook in de Akkadische laag de bescheiden, doch rumoer ontketenende, importstukken der Indus-beschaving, echt archæologische delicatesse, waaronder de zegelcylinder met olifant en rhinoceros [16]). Ook bracht deze periode kunstwerken van groote waarde voort, gelijk de verheven bronzen kop uit Ninive, vondst Campbell Thompson, nu in het Iraq Museum te Baghdad [17]). Wellicht verkeerde Mari tijdens de Akkadiërs in een vergevorderden toestand van verval, grenzend aan een geheele verdwijning, waarbij de overgebleven stedelijke bevolking zich in een armelijk bestaantje moest voorthelpen, dat ons tot dusver verborgen blijft.

Maar laten wij het met dit hier geschetste probleem kort maken, om aandacht te schenken aan de documentaire schatten der rijksarchieven van de koningen der laatste periode, Iaḫdumlim en Zimrilim, welker bestudeering even genotvol als speculatief kan zijn. Een nuttige quintessence der heden bereikbare gegevens en feiten vindt men in de lezenswaardige artikelen der Syria: G. Dossin, *Les archives épistolaires de Mari,* Syria 19, 1938 en *Les archives économiques de Mari,* Syria 20, 1939, met topografische kaart van ca 1900 v. Chr. gereconstrueerd als fig. 5 op blz. 112. Dank zij de boeiende, allergenoeglijkste welsprekendheid der diplomatieke stukken van den Tell Ḫariri, is een mozaïek-puzzle in elkaar te zetten van de politieke machtseenheden, en nog meer der bonte verscheidenheid dezer tijden van diplomatieke correspondentie, vroege 2de mill. of iets eerder. Ook de commercieele betrekkingen, welke door een verwarrend groot aantal dynasten, gebieden en steden onderhouden worden, zijn zeer levendig, zooals de economische archieven bekend maken.

Een geweldig uitgestrekt gebied wordt door deze geschriften bestreken, voor zoover nu reeds bekend tot in Anatolië en Mesopotamië, met de schoone mogelijkheid tot verdere uitbreiding naar de Kretensische wereld, voorloopig nog niet tot Egypte, zooals in de eeuwen latere, maar het best vergelijkbare, periode der Akkadische Amarna brieven, ca 1400 v. Chr., XVIIIde dynastie [18]). Tusschen de aardrijkskundig vaststaande punten onderling bestaan enorme afstanden, als van Ḫattušaš [19]) tot Susa, van Assur tot Ugarit en Karkemisj.

Betreffende het taalkundig en cultureel milieu, der vele bedoelde plaatsen en gebieden, valt zeker iets uit de diplomatieke en economische archieven te vernemen. Maar een politiek overzicht is buitengewoon amusant. Een opvallend groot aantal landen en plaatsen, met min of meer denkbeeldige gebieders aan het hoofd, op een explosieven bodem van onrust en wederzijdsch antagonisme, waar ieder dynast voor zich probeert, tot een met alle quasi algemeen heilzame omzichtigheid tot stand gebrachte, of- en defensieve alliantie te komen. Humoristische haspelpartijtjes komen vaak voor, bij dit geraffineerde positie-spel op het steeds bewogen politiek terrein, waarbij elke daad van ongemerkte observatie, dwz. euphemisme voor spionnage en elke winst- of verlieszet met smakelijke, verbluffende vlot intelligente redeneeringen wordt genoteerd [20]). Natuurlijk worden de gunstige uitwerkingen van het

[14]) C. J. Gadd, *History and Monuments of Ur.* London 1929. p. 92, Plate XVII (a.b).

[15]) Seton Lloyd, *Mesopotamia.* blz. 144, fig. 2.

[16]) a.w. blz. 150—151, Plate XIIIa. Verder meer algemeen: H. Frankfort, *The Indus Civilization and the Near East.* Annual Bibliography of Indian Arch. 7, (1932), 1934. Zie ook Brows.

[17]) a.w. Plate I, blz. 143.

[18]) J. A. Knudtzon, *Die Amarna-Tafeln.* Leipzig. 1915.

[19]) G. Dossin, *Une mention de Hattusa, dans une lettre de Mari.* RHA. Tome 5, fasc. 35—46. 1939, 70—76.

[20]) F. Thureau-Dangin, RA 33. 1936. 174—176.

zenden van tribuut en nationale producten, die bij wijze van tendentieuze cadeautjes in het paleis van bestemming moeten binnenkomen, niet vergeten. De uitheemsche producten der *Kapteru,* in het paleis van Mari bekend, geven aanleiding tot een korte excursie. Het betreft hier nl. een zeer moeilijk te preciseeren maar onmogelijk te ontkennen litteraire bevestiging van contacten tusschen de Syrische landen en de Aegæische wereld, reeds in den vroegen tijd van het 2de mill., met prachtige vondsten als die van Ugarit te illustreeren.

Wij kennen een aanzienlijke hoeveelheid van Kretensische importstukken, voornamelijk ceramiek, uit eenige depots in Egypte als Kahun, Harageh en Abydos, waarbij de chronologische gegevens op de dagen der groote XIIde dynastie wijzen, ca 1900 v. Chr. [21]); maar er is nog géén bewijs aanwezig, om de verlokkelijke identificatie van de overigens in het toenmalige Egypte nog onvermeld gebleven *Kapteru* der ongeveer gelijktijdige Mari-teksten met de Kretensen door te voeren. Uit de periode van herwonnen levenskracht der latere Egyptische beschaving van de XVIIIde dynastie, het tijdperk van kloeke ondernemingen in den vreemde, ca 1450 v. Chr., is onder de benaming *Keftiu* daarentegen uitstekend bekend, maar niet direct met Kreta verbonden te denken. Aan de philologische gelijkvormigheid der latere Egyptische betiteling *Keftiu* en die der vroegere Mari-teksten *Kapteru* is niet te twijfelen, maar het bedoelde gebied van herkomst behoeft in het geheel niet in beide perioden hetzelfde geographische brandpunt van belangstelling gehad te hebben. Betrekkelijk algemeene, of zelfs te vage, aardrijkskundige of ethnologische aanduidingen, worden soms in het gebruik gepreciseerd, met de volle instemming van een groep menschen, welke door omgeving en omstandigheden zijn verbonden. Er kan hier verwezen worden naar een voorbeeldige en nauwkeurige verhandeling van Wainwright, reeds in 1931 verschenen, welke, op philologische gronden, een verplaatsing van het land der *Keftiu,* der Egyptische bronnen van het Nieuwe Rijk, uit het gedachte Kreta naar Cilicië en Zuid Anatolië vermoedt [22]). Onder de Egyptische vermeldingen van Keftiu, zeer zorgvuldig door Wainwright geanalyseerd, mag er misschien één enkele, ondanks het detaillistische aspect van het eerste oogenblik, naar voren worden gebracht. Het gaat hier om een tooverspreuk, in de taal der Keftiu opgesteld, temidden van een reeks van magische teksten, op dit oogenblik voor ons van geen belang, voorkomend op een medischen papyrus te Londen, welke moeilijk vóór 1200 v. Chr. kan worden gedateerd [23]). In deze formule komen twee godennamen voor, zoowel in de Egyptische als in de Helladische wereld een compleet raadsel opleverend, maar geenszins onmogelijk in Cilicië en het Westelijker gelegen deel van Klein Azië. Zelfs kennen wij deze beide bedoelde goden Tarku en Sandas *ipsissimis verbis* uit de archieven der Hethietische hoofdstad Ḫattušaš, thans Boğazköyi. Ook in eigennamen, uit dit gebied, herhaalt zich het voorkomen der bedoelde namen met een frequentie, die elke gedachte aan toevalligheid onhoudbaar maakt. Zooveel is zeker, dat de Egyptische vermeldingen der Keftiu eerder een plaatsing in Cilicië en omgeving zouden wettigen dan de vereenzelviging met het eiland Kreta.

Onder den schat van materiaal, door Breasted samengevat in zijn *Ancient Records,* vinden wij een vermelding van geschenken door een vermoedelijk Noord Syrisch volk aan Thoetmoses III (ca 1460 v. Chr.) aangeboden, waaronder weer de speciaal door dat volk op kundige wijze vervaardigde ijzeren voorwerpen, benevens een zilveren *schawabty* vaas der Keftiu [24]). Ook de *Kapteru* producten der eeuwen oudere Mari-archieven [25]) zijn verfijnde prestaties van metallurgische bedrevenheid, terwijl wij slechts zeer bescheiden producten uit het gelijktijdige Kreta kunnen vermelden [26]). Wellicht zijn deze door de Mari-teksten beschreven kunstwerken eerder ontstaan in het ertsrijke Cilicië, waar de glorie der smeedkunsten zich niet enkel in de legende van Tubal-Cain weerspiegelt. Geheel Noord Syrië bleef

[21]) Pendlebury, *The Archaeology of Crete.* 1939, blz. 144—145. Plate XXI, 2.

[22]) G. A. Wainwright, JEA 17, 1931, blz. 26—43. Meer archæologische uitwerking in JHS 21, 1931.

[23]) Wreszinski, *Der Londoner medizinische Papyrus.* Spreuk 32, blz. 152 en 159. Over dateering blz. XIV.

[24]) Breasted, AR II, § 537.

[25]) Dossin, Syria. 19, 1938, 111—112.

[26]) Pendlebury, *Archæology of Crete.* 1939, blz. 140, 164.

zeer lang een land van knappe metaalbewerkers, waar grondvormen, van andere volken geïmporteerd, snel typische ontwikkelingen gingen vertoonen, in een combinatie van technische vaardigheid en bijzondere aesthetische instelling.

Ondanks de zeer betrouwbare litteraire en kunsthistorische motiveeringen, is de door Wainwright voorgestelde identificatie Keftiu-Ciliciërs toch niet direct aanvaardbaar. Aan de groote aandacht verdienende frissche gedachte, welke vóór de verschijning van het artikel in 1931 nooit duidelijk was uitgesproken, wordt misschien een iets te generaliseerende waarde toegekend. Vooral bij de oplettende inspectie der Keftiu-gezanten, zooals die in kleurige schilderingen in Egyptische graven der XVIIIde dynastie [27]) vergezeld van inscripties optreden, met hun kostbare vrachtje van in alle kleinigheden weergegeven geschenken, voor den Pharao en diens hoogwaardigheidsbekleeders, valt ons zelfs het enkel wetenschappelijk afscheid van het schoone Kreta wel heel zwaar. In de opvallende analogieën, welke de afgebeelde stukken ceramiek, in vorm en in de beschildering met werkelijk Kretensische stukken uit Knossos opleveren, moet men een welsprekende aanbeveling zien de eerste vlagen van onverdeeld enthousiasme voor het voorstel van Wainwright, door een kritisch onderzoek te kalmeeren. Er zijn ook wel degelijk gedeeltelijke bevestigingen van het Kretensische standpunt.

Toch mag men niet uit het oog verliezen, welk een onbehaaglijk lang stuk open zee bij de directe overbrugging van den afstand Kreta-Egypte *vice versa* getrotseerd moest worden met alle wisselvalligheden der elementen. Vooral in de Oudheid, waarin kustvaart steeds geprefereerd werd, zoo niet algeheel regel bleef, moest een dergelijke vermeerdering van risico zeer ongaarne worden geduld. De koene Aegæische zeevaarders, hetzij zij uit Kreta of uit het Grieksche vasteland afkomstig waren, speurden steeds naar gunstige tusschenstations, die men in gebieden diende te stichten, welker producten een voordeelig ruilverkeer mogelijk zouden maken. Natuurlijk werd zulks vergemakkelijkt en meer geregeld, indien dit contact op meer permanente en meer vaste wijze tot stand kwam, bv. door de stichting van factorijen en kolonies, die voor de beveiliging der zeevaart en voor de uitbreiding der handelsbetrekkingen in aanmerking kwamen. In de dagen der Minoïsche heerschappij ter zee, in het Oostelijk bekken der Middellandsche Zee, dwz. vóór 1400 v. Chr., moet het meerendeel der maritime connecties met Egypte vermoedelijk langs de Oostelijke route, via eenige winstgevende factorijen in Anatolië, Cilicië, Syrië en de Phoenicische kuststreek tot stand zijn gebracht. Het behoeft zeker wel in de laatste plaats aan ons Hollanders, welke de stoffelijke en schriftelijke getuigenissen laten spreken van een roemrijk verleden, als dat van de jonge Vereenigde Oostindische Compagnie, te worden betoogd, hoe iedere factorijenstichter zich terdege naar de geboden omstandigheden, hoe vreemd ook, heeft te schikken. De gemoedelijke, bij uitstek zorgvuldige verhaaltrant van onze ondernemende voorvaderen heeft ons menig treffend staaltje hiervan overgeleverd.

Neemt men, met alle recht, het bestaan aan van Kretensische stichtingen, in en om het Oostelijk bekken der Middellandsche Zee, reeds vóór 1400 v. Chr., welke in gelijken geest door de Myceensche opvolgers zijn voortgezet en zelfs vergroot, dan mogen we onder de Egyptische Keftiu zeker meer dan eens Kretensische kolonisten in Azië, meer of minder naar koloniale omgeving geassimileerd, veronderstellen. Mijns inziens bedoelden de Egyptenaren zelfs vaker Kretensische kolonisten dan echte eilandbewoners onder deze benaming. Zekerheid is er bij dit onderzoek vooralsnog niet, hetgeen den enthousiasten archæoloog een stimulans geeft tot het ondernemen van interessante speurtochten. Immers van den vroegsten tijd der Egyptische historie bestond er geregeld verkeer tusschen dit land en enkele Syrische havens, speciaal wel Byblos [28]).

In de nagenoeg met de 1ste dynastie van Babel en dus ook den glorietijd van Mari, samenvallende dagen der XIIde dynastie, ca 1900 v. Chr., vernemen wij van Egyptische

[27]) Davies, *Ancient Eg. Paintings.* Chicago. *Tombs of Mencheperreseneb en Senmout* in het bijzonder. Monumentaal plaatwerk, in teekening en qua kleurenpracht de echte werken dicht benaderend. Voor de zeer belangrijke afbeeldingen van *Keftiu* in het graf van den vizier Rechmire, ca 1450 v. C. Davies, *Tomb of Rekhmire.* Ed. Metropolitan Museum. New York.

[28]) Montet, *Byblos et l'Égypte,* 1922.

employés, die met ontzag op Aziatisch grondgebied worden begroet, liefst in het Egyptisch te woord gestaan, zooals de veelbereisde Sinoehe [29]). Ver buiten de stadsmuren van de oudste kolonie der Egyptenaren in Syrië, Byblos, worden Egyptische kostbaarheden uit het Middenrijk dateerend, gevonden [30]). Herhaaldelijk treffen wij in de schilderingen der Egyptische graven uit den energieken tijd der Syrische campagnes, (XVIIIde dynastie), toen dus krachtige pogingen werden gedaan de tusschen beide landen bestaande connecties, van velerlei aard, met die van politieke afhankelijkheid onder den Pharao te bekrachtigen, Keftiugezanten aan, juist temidden van vertegenwoordigers der Hatti (Hethieten) en Noord Syrische vazallen [31]). Men kan niet aan puur toeval denken, ten minste niet zonder een ongemotiveerde verkleining der zorgvuldig registreerende kwaliteiten, welke de Egyptische schilder, in samenwerking met den schrijver, bij de rangschikking en de onderscheiding van vreemde typen, aan den dag pleegt te leggen.

Natuurlijk brengt deze archæologische opvatting, waarbij speciaal aandacht wordt besteed aan de Oostelijke oriënteering der Minoïsche beschaving, het zoeken naar Oostersche inspiraties voor de monumenten van het eiland zelf met zich mede. De recente ontdekkingen van schilderingen in het paleis van Zimrilim te Mari, openen hiertoe fraaie aspecten. Een essentieel punt der geheele Helladische en Minoïsche beschaving wordt hier geraakt, nu de inspiraties uit Egypte, waarvan men langen tijd heeft gemeend, dat deze de fundamenten der gansche Minoïsche beschaving, onverschillig tijdens welke nog zoo karakteristieke eigen ontwikkelingsphase, zouden hebben gevormd, nu veel heviger concurrentie zullen moeten duchten. Tot dusver werden hoogstens, volledigheidshalve, enkele bijzondere importstukken uit Mesopotamië vermeld [32]), maar in verband met het probleem, der bestanddeelen van de even plotseling als ontwikkeld opkomende Midden Minoïsche cultuur, hoogst zelden ernstig besproken [33]).

Gelukkig zijn de verrijkingen van ons materiaal uit Mari, die ons hiertoe nieuwe gezichtspunten openen en wel de rijke fragmenten van wandschilderingen, uitnemend beschreven door André Parrot in *Syria* 18, 1937, met illustraties. Het is echt verleidelijk reeds op grond van treffende overeenkomsten in decoratieve kunst, bv. van de geschilderde spiraalbanden, a.w. fig. 1 en PLAAT XXXVII, 1 de veronderstelde relaties van Mesopotamië (met Mari enkel als uitzonderlijk fortuinlijk onderzocht centrum) met Kreta *vice versa* als vaststaande te beschouwen. Misschien bestaat er zelfs een meer principieele gelijkvormigheid van gedachten tusschen Kreta en Azië, zooals in de ongedwongen voorliefde voor dartele en naturalistische scenes, hoewel zij soms aan een zeer hiërarchisch thema ondergeschikt blijven, bv. bij het groote fresco der koninklijke initiatie te Mari [34]). Doch men verlieze nimmer uit het oog, dat vernuftige formuleeringen van verwantschap, zooals op architectonisch gebied dat der *communication en chicane,* dikwijls gewaagd en oppervlakkig blijken te zijn, zoodra men verder doorredeneert of nauwkeurig analyseert. Ten slotte blijft de beschaving van Mari in de geheele voor ons vatbare geschiedenis, duidelijk Mesopotamisch met de spontane frischheid en de eenvoudige natuurlijkheid van *l'esprit Syrien.* Zelfs van profane doch belangstellende zijde, is dit bij de beschouwing van een karakteristiek monument der laatste periode, de forsche met fijn gevoel verlevendigde godinnefiguur met de spuitende vaas [35]) niet te betwijfelen.

Het wordt tijd onze door de toevallige belangstelling van een rondgaanden blik bepaalde uiteenzetting over punten der Mari-problematiek, te beëindigen, na nog even teruggekomen te zijn op het echt Syrisch element in de schilderingen, dat zich in zeer verdraagzame nabuurschap met de reeds bij de Sumeriërs zeer in tel zijnde hiërarchische opvatting weet te handhaven. Het is het onopgesmukt verhalende van naturalistische bijzonderheden

[29]) o.a. A. de Buck, *Egyptische Verhalen,* 1928. blz. 46—68.

[30]) M. Chéhab, *Trésor d'orfèvrerie Syro-Egyptien,* Bull. Musée de Beyrouth, 1, 1937, blz. 8—21.

[31]) Typische voorbeelden in het graf van Puyemre. Publ. Davies. Ed. Metr. Mus. Studies, New York. En dikwijls.

[32]) Pendlebury, *Archæology of Crete,* 1939. M.M. 1, ca 2100, blz. 121—122, Pl. XX 3.

[33]) Parrot, *Les peintures du Palais de Mari,* Syria 18, 1937, blz. 326, noot 1 en 2.

[34]) Parrot, Pl. XXXIX in kleuren.

[35]) Parrot, *Une ville perdu* ... fig. 34, thans in het Syrisch Museum te Aleppo.

en zelfs van de meest alledaagsche en populaire tafreeltjes van visschers en klauterende dadelplukkers [36]). Tot in den Byzantijnschen tijd toe is er steeds een influx van de in heldere eenvoudige termen sprekende Syrische mentaliteit te bespeuren, een strooming, die wel eens wat praegnant aan Aramæers wordt toegeschreven, slechts tijdelijke dragers in lange successie.

Zeker blijft er een reeks van onopgeloste vraagstukken betreffende het cultureel aspect en de algemeene situatie van Mari, temidden van de ver uit elkander gelegen gebieden, bestaan, maar ook hier blijven er fraaie beloften, hoezeer momenteel gefnuikt, op verdere aanwinsten aanwezig. Zelfs op het terrein der archieven vergelijkt Dossin de huidige ontdekkingen met een amper aangevangen oogst van luttele aren op een uitgestrekt en vruchtbaar maaiveld.

In direct verband met Mari bezoeken wij nu in gedachten een tweede prachtige bron van kennis in den Levant, nl. het Noord Phoenicische centrum R a s S j a m r a, het oude Ugarit der Mari-teksten, met de drukke havenkwartieren, ter plaatse van het huidige Minet el-Beida in Lattaquié. De succesvolle werkzaamheden der Fransche expeditie onder Schaeffer hebben daar reeds jaren achtereen voor sensationeele ontdekkingen gezorgd, welke op philologisch terrein misschien nog meer dan op het archæologische, tot velerlei min of meer praemature denkbeelden aanleiding hebben gegeven. In verband met de opzienbare vondst van een zgn. Kamares-fragment uit den Midden-Minoïschen tijd, dat ons een fraai bewijsstuk verschafte voor de gaarne veronderstelde banden tusschen Syrië en het eiland van Ariadne, kwam de verscheidene malen in de teksten van Zimrilim van Mari genoemde stad Ugarit reeds ter sprake. Beide steden onderhielden trouwens levendige connecties met elkander in den tijd der 1ste dynastie van Babylon [37]).

De netelige *embarras du choix*, waarvoor de geweldige veelsoortigheid der ontdekkingen uit Ugarit ons als vanzelf stelt, wordt gelukkig grootendeels weggenomen door den overvloed van soms zelf zeer gespecialiseerde litteratuur tot dusver over alle wijdvertakte afdeelingen der onderzoekingen om Ugarit verschenen. Bijzondere vermelding verdient het zeer lezenswaardige résumé van eenige archæologische quaesties, welke met de resultaten der opgravingen in een phase van noodzakelijke recapituleering zijn gebracht, van den bekwamen chef Schaeffer, *Ugaritica* I, Parijs, 1939, met goede afbeeldingen, zeer volledige opgave der bronnen en overzichtelijke schetsteekeningen.

Mindere bekendheid geniet het vooral philologisch uitnemende overzicht van de waardevolste resultaten der opgravingen van een tiental expeditie jaren, 1929—1939, voorzien van een handig schetsje der stratographie met synchronistische correlaties van Gaster, in een Engelsch tijdschrift [38]). Meesterlijk getroffen is het beeld, dat de schrijver ons hierin weet te geven, bepaald tot de meest algemeene lijnen als bij een verrassende luchtphoto, echter met lang niet toevallige bekwaamheid door een geroutineerden bestuurder genomen, die zich eerst terdege met het op te nemen terrein tot in aardsche bijzonderheden vertrouwd heeft gemaakt. Het is de quaestie der connecties met de Aegæische wereld, onderhouden door deze overwegend Semietische Noord Phoenicische stad met haar sterk cosmopolitisch cultureel aspect echter, waarbij naast de Westersche, vooral Ḫurrietische en Egyptische invloeden opvallen, welke ons als zeer geschikt vervolg op de voorafgaande Keftiu-discussie tot enkele uitweidingen aanleiding kan geven [39]). Een nauwgezette opsomming der zuivere feiten, welke gezamenlijk de topografie der zeer talrijke, ver uit elkander liggende Aegæische factorijen zouden vastleggen, kan hier, hoezeer gewenscht ook, niet worden beproefd, waar steller dezes hiertoe geenszins competent zou zijn. Toch vallen er ook wel meer algemeene opmerkingen te maken, beter voorloopige voorstellen te noemen. Bij de speurtochten naar de woonplaatsen der Keftiu werd reeds betoogd, dat er alle aanleiding is een ongestoorde continuïteit

[36]) Parrot, Syria 18, 1937, 353, Pl. XLO, I en 2.

[37]) Brief van een Hammurabi van Kurda, waarin deze Zimrilim, zijn broeder-collega ervan in kennis brengt, dat de regeerder van Ugarit gaarne het paleis van Mari zou willen bezichtigen, Syria 18, 1937, 75, noot 1.

[38]) T. H. Gaster, *Ras Shamra 1929—1939*, 304—319 Antiquity 13, 1939.

[39]) Schaeffer, *Ugaritica*, Chapitre II: *Ras Shamra et le monde Egéen*, blz. 53—106.

der kolonisatie uit het Westen, om het Oostelijk bekken der Middellandsche Zee te veronderstellen, vóór en na het benaderende jaartal 1400 v. Chr., van de verplaatsing van het zwaartepunt der Helladische expansieve krachten uit Kreta naar de Peloponnesus, met Tiryns, Mycene en Dendera. Zelfs heeft de vindingrijke Schaeffer ons op frappante Kretensische reminiscenties attent gemaakt, op echt Myceensche monumenten uit Ras Sjamra en Minet el-Beida hun stempel drukkend. Er bestaan bv. stukken deels in oude Kamares-techniek gedecoreerde Myceensche ceramiek van ca 1400 v. Chr., gelijktijdige herinneringen aan Minoïsch schrift van eeuwen terug en Kretensische eigenaardigheden in de ivoorkunst [40]). Ook al is zeer goed bekend, hoe dankbaar de Myceensche kunst van inspiraties uit den vreemde, speciaal Kreta, heeft geprofiteerd, dus als ware voorloopster der latere Grieksche kunst deze geheel naar eigen praedisposities en vormgevoel heeft verwerkt, ja, tot eigen vinding bijna veranderd, toch blijven dergelijke gepreciseerde herinneringen aan een Kretensischen voortijd in het Myceensche Ugarit zeer opvallend. De Myceensche koopvaarders wisten zich met bewonderenswaardig gemak in een bonte reeks van landen ongedachte mogelijkheden van bestaan te verschaffen, dit in een wereld, waarin het begrip vreemdeling minstens verdacht, liefst venijnig vijandig werd geacht. De Myceensche kolonisatie strekte zich in de bloeiperiode der Peloponnesische beschaving, zoowel in Oostelijke als in Westelijke richting zeer ver uit, van den Tigris tot Zuid Italië met Sicilië, verder tot het oude Nubische gebied in het Zuiden.

Bruikbare referenties van vorige vondsten en hun plaatsing binnen het kader van het hier genoemde probleem, vindt men in het nauwgezette artikel van Säflund in de lijvige publicatie van het Zweedsch Instituut te Rome, gewijd aan den jubilaris Martin P. Nilsson in 1939: *Punta del Tonno. Eine vorgriechische Siedlung bei Tarent*, blz. 458—490. Een nuttig stuk werk, vanwege de met zwoegenden ijver bijeengebrachte gegevens over de Aegæische stichtingen in het latere *Magna Graecia* en omgeving, maar geen enkele generaliseerende opmerking van méér dan detaillistische waarde bevattend. Men wil toch graag eens kijken, hoe het staat met de continuïteit der Aegæische beschaving, speciaal de laatste Myceensch en vroeg geometrisch. De afgelegen situatie van dit oord mag dan dezen gang voornamelijk uit de 9de en 8ste eeuw. Een moeilijk probleem weer, waar steeds over te praten valt. Het hokjessysteem, dat met quasi-exacte zekerheid een indeeling van precies begrensde perioden afkondigt, blijft een onsympathieke inflatie der *raideur précise* in het zeer veranderlijke beeld der archæologie. Het kan, eenmaal neergeschreven door een autoriteit, soms tot volkomen ontoelaatbare conclusieve simplificaties aanleiding geven, slechts zelden uiteen te rukken langs den weg der eclatante intuïtie, waarin vooral Engelsche, Fransche, Amerikaansche en ook Italiaansche deskundigen het ver kunnen brengen.

Weliswaar moet zich tegen het einde van de 13de eeuw een ontzettende tuimelpartij op cultureel en politiek terrein voorgedaan hebben in het Oostelijk deel der Middellandsche Zee. Het moet het werk der zgn. Zeevolken, wier origine ons nog steeds een raadsel is, zijn geweest. Neemt men echter de fortuinlijke ontdekkingen der Amerikanen te K o u r i o n op Cyprus, dan is het treffend hoe weinig daar te bespeuren valt van de duistere periode tusschen laat Myceensch en vroeg geometrisch. De afgelegen situatie van dit oord mag dan dezen gang van zaken bij uitzondering begunstigd hebben [41]) toch blijft een dergelijke vaste continuïteit ook op andere plaatsen best mogelijk. De jongste opgravingen op Peloponnesischen bodem verricht te D e n d e r a en M y c e n e, respectievelijk door een Zweedsche en een Engelsche expeditie, hebben dit duidelijk gemaakt. Persson, de onderzoeker van Dendera, komt met misschien te ingenieuze voorbeelden van continuïteit voor den dag, wanneer hij bv. zonder aarzelen een prototype der voorstelling van Europa met den stier herkent op een glazen plaatje, dat het ter versiering van een fraaien helm, gelijk Homerus dezen beschrijft, moest dienen. Verder interpreteert hij een voorstelling van een woedend gevecht tusschen een

[40]) Voor alle verdere verwijzingen, zie Schaeffer, a.w. blz. 98, fig. 92 en 93 en titelplaat.

[41]) *The Achæans at Kourion*. BUM 8, 1940, 3—10.

[42]) Persson, *Legende und Mythos in ihrem Verhältnis zu Bild und Gleichnis im vorgeschichtlichen Griechenland*. Δραγμα Martino P. Nilsson, 1939, blz. 379—401. Kleine afbeeldingen.

leeuw en een stier op een zegelring in tondo-compositie, als het symbool van de door de Peloponnesus (leeuw) op Kreta (stier) veroverde hegemonie. Dit alleen bij wijze van curiosum te vermelden.

Een nieuw struikelblok voor de Aegæische archæologen is een zeldzaam ivoortje dat onlangs te Mycene door de expeditie Wace is ontdekt [43]). De klassificatie van het stuk, dat op photo 6 op pag. 905 der vermelde publicatie is afgebeeld, is zeer lastig, maar ook erg noodzakelijk. Eenige herinneringen aan Kretensische bewogenheid in de contouren 'en plénitude des formes' worden er wakker geroepen, maar als algemeene typeering is deze opmerking niet voldoende. Ook een vergelijking met de beroemde ivoren pyxis uit Minet el-Beida [44]) is wenschelijk, daar onze blik aldus wordt gevestigd op een gebied, waar vele producten van ivoorbewerking, uit allerlei tijden op verschillende plaatsen zijn gevonden, soms, zooals bij de genoemde pyxis, met duidelijke Kretensische soupçons. De vaak terugkomende vermelding van Ras Sjamra met de haven Minet el-Beida, als depots van Myceensche ceramiek en kunstnijverheid, wordt gemotiveerd door den uitzonderlijken rijkdom en de boeiende variaties der aldaar voor den dag gekomen voorwerpen.

Mooi vergelijkingsmateriaal leverden de Britsche opgravingen te Tell Atchana [45]), het oude *Alalakh,* in Noord Syrië onder leiding van Woolley verricht; ook hier moet omstreeks 1400 v. Chr. een beschaving van echt cosmopolitisch karakter gebloeid hebben. Een verwarrend ingewikkeld geheel, met oude Sumerische traditie in de groote sculptuur voortlevend, een verdienstelijke provinciale Hethietische kunst, waarin reeds enkele elementen vertegenwoordigd zijn der late Syro-Hethietische van de 9de en de 8ste eeuw en fraaie producten der bij goede gewoonte Hurrito-Mitannisch gedoopte metallurgie. *Last not least* fraaie Aegæische vondsten.

Belangrijk nieuws komt verder weer uit Megiddo in Noord Palestina, waar het *Oriental Institute of Chicago* reeds eerder voor sensationeele verrassingen gezorgd heeft met de ontdekking der ivoren van ca 1200 v. Chr. [46]). Thans werden er eenige megaron-huizen ontdekt, die uitstekend uit architectonisch oogpunt behandeld zijn, in een voorloopige bekendmaking van den ervaren leider der onderzoekingen (ILN 25/11-'39).

Het wordt noodzakelijk onze Aegæische excursie door Syrië, die het Mesopotamische Mari tot uitgangspunt koos, te beëindigen, ten einde nog vluchtig enkele andere vondsten te vermelden.

3. Miscellanea. Van het Hethietisch terrein komen enkele belangrijke nieuwe vondsten, die zeer uitvoerig beschreven zijn in het Jaarboek van het Duitsch Archæologisch Instituut te Rome, bewerkt door een Turk uit Ankara, Remzi Oğuz Arik [47]).

Opzienbarende ontdekkingen in verband met de beschavingen, welke in het Naburige Oosten na de eclips van 1200 zijn opgekomen, vallen er eigenlijk niet te melden. Wel het bekend worden van aardige aanwinsten van museummateriaal. Wij denken aan het fijn bewerkte Assyrische beeldje, in vrij modelé, van barnsteen, den geduchten Assurnaṣirapli II, 884—859 v. Chr. voorstellend, op authentiek cederhouten voetstuk, één der fraaiste aanwinsten der ongehoord snel opgekomen Mesopotamische afdeeling van het *Museum of Fine Arts,* Boston. Mass. Dit kleinood, met socle in totaal 24 cm hoog, dat vermoedelijk uit Nimrod, het oude Kalah afkomstig is, is van een exquise zeldzaamheid als ongeschonden voorbeeld van rondsculptuur, een koning voorstellend, maar bovendien nog een goed staaltje van de beroemde decoratieve talenten der Assyriërs, vanwege een gouden pectoraal, dat met groote artisticiteit op het stuk is aangebracht. Overigens verwijzen wij gaarne naar de uitmuntende, zij 't ook voorloopige, beschrijving van dit stuk in het BMFA [48]).

Ten slotte willen wij op onzen oudheidkundigen inspectietocht nog even genieten van de

[43]) Wace, ILN 16/12-'39, 903—905.
[44]) Schaeffer, a. w. I, 98. Plaat XI.
[45]) Sir L. Woolley, *Atchana-Alalakh.* ILN 9/12-'39, Verder o.a. Schaeffer, *Quelques problèmes de Tell Atchana.* Syria 19, 1938, 31—35.
[46]) C. de Mertzenfeld, *Les ivoires de Megiddo.* Syria, 19, 1938, 345—354. Loud. ILN 23/10-'37, 707—710.
[47]) JdAI, Rome, 54, 1939, 94—223.
[48]) A. T. Olmstead, *Amber statuette,* etc., BM FA, 26, 1938, 78—83.

lumineuze aspecten, die op het gebied der Graeco-Buddhistische afdeeling van het Hellenisme geopend zijn, dank zij het kranige werk der Fransche expeditie Hackin, in het hartje van Afghanistan bij Begram (60 km ten Noorden van Kabul gelegen [49])). De enorme verscheidenheid der aldaar ontdekte vondsten, hoofdzakelijk uit de eerste eeuwen na Chr., verschaft ons een overtuigenden indruk van de drukke commercieele en economische relaties, welke de diverse Hellenistische gebieden met elkander onderhielden; speciaal interesseeren ons in het kader van dit opstel de intieme betrekkingen tusschen Voor Indië en den Levant onderhouden. Van hybridische fusie-stukken is in Begram slechts zeer zelden sprake, wel zal men een flink aantal typisch Syrische vazen van beschilderd glas aantreffen, vlak naast zuiver Indisch ivoorsnijwerk. De bestaanbaarheid van onaangetaste verscheidenheid in taal, cultuur en godsdienst in alle belangstellende verdraagzaamheid, is één der meest heuglijke symptomen der gezichtsverruiming door het Hellenisme gebracht, nu het begrip 'vreemd' ten minste niet automatisch met 'vijandig' gelijk stond.

Misschien wel een geschikt punt om deze uiteenzetting, met alle respect voor het verleden, naar wij hopen het heden tot enseigneerend voorbeeld strekkend, te besluiten.

Leiden, Juli 1940 C. KERN

NIEUWE PUBLICATIES VAN EN OVER ROLZEGELS

H. FRANKFORT, *Cylinder seals, A documentary essay on the art and religion of the Ancient Near East.* London, Macmillan and Co. 1939. (4°, XLVII en 328 blz., 47 platen met 556 afbeeldingen, bovendien 116 afbeeldingen in den tekst).

Staatliche Museen zu Berlin: ANTON MOORTGAT, *Vorderasiatische Rollsiegel. Ein Beitrag zur Geschichte der Steinschneidekunst.* Verlag Gebr. Mann, Berlin 1940. (4°, VIII en 155 blz., 92 platen met 783 afbeeldingen, bovendien plaat A—D met samen 27 afbeeldingen).

Terecht noemt Prof. Frankfort in het eerste van de beide standaardwerken, die wij hier aankondigen, de rolzegels of cylinder-zegels uit Mesopotamië 'her most original contribution to art' (p. XIII). Reeds vaak werd in verband met deze kleine kunstvoorwerpen de getuigenis van den vader der geschiedschrijving Herodotus (I 195) aangehaald, dat nog in zijn tijd elke Babyloniër een zegel (σφρηγίς) bezat. In het Oude Testament komt vooral de beroemde plaats Hooglied 8 : 6 in aanmerking, waar de bruid haar beminde vraagt haar als een zegel op zijn hart en zijn arm te zetten; 'want de liefde is sterk als de dood'. Wij begrijpen deze beeldspraak beter, als wij bij Prof. Frankfort (blz. 7) lezen: 'Cylinders were worn vertically as a rule, either strung as a pendant to a necklace or, in some cases, to a wristband'.

Ook in Genesis 38 : 18, 25 (het verhaal van Juda en Tamar) is een van deze rolvormige en doorboorde steentjes bedoeld, die als hangers gedragen werden en waarin de voorstellingen (met of zonder inscripties) kunstig ingegrift waren. De vertaling 'zegelring' is onnauwkeurig. Van Mesopotamië als het uitgangspunt was een eigen en zelfstandige kunstvorm op dit gebied in het tweede millennium v. Chr. ver over Syrië en Palestina verspreid. Hetzelfde geldt van Egypte, waar men vooral drie perioden van Mesopotamische invloeden kan onderscheiden (vgl. Frankfort, blz. 292 vv.): de laatste praedynastische (overeenkomstig de Djemdet-Naṣr-periode in Mesopotamië), de *intermediate period* tusschen het Oude en het Middenrijk en ten derde het Hyksos-tijdperk. Evenwel is opmerkelijk, dat de Egyptenaren hun woord voor het zegel (*ḫtm*) niet aan het Akkadische (*kunukku*), maar aan het Westsemietische spraakgebruik (vgl. Hebr. *ḥôtām*) hebben ontleend.

Reeds meer dan eens werd in deze Jaarberichten op het bezit van deze kleine kunstvoorwerpen in Nederlandsche collecties gewezen: op de collectie in de Assyriologische Werk-

[49]) *Mém. Délégation Archéologique française en Afghanistan,* IX, *Begram* 1939. Uittreksel o.a. in *Annual Bibliography of Indian Archaeology,* XII (1937), 1939, 30—33.

kamer te Leiden (JEOL I, 51 vv., plaat IV), op een door mij in 1932 uit Mosul meegebracht prachtexemplaar in het Rijksmuseum van Oudheden (JEOL I, 148 v., plaat XVI*b*) en op de kleine, maar uitgelezen collectie, die het *Allard-Pierson-Museum* te danken heeft aan Prof. Frankfort (JEOL I, 153 vv., plaat XV).

De oudste hier te lande is de collectie in het Haagsche Penningkabinet. Dit is tevens een der oudste collecties van rolzegels, die ooit in hun verband gecatalogiseerd en beschreven zijn, en wel reeds in 1878 (een vroege datum voor een jonge wetenschap) door Joachim Ménant, *Catalogue des cylindres orientaux du Cabinet royal des médailles de la Haye.* Het werd allengs tijd, dat na 62 jaar een nieuwe beschrijving verscheen, thans van de hand van den verdienstelijken directeur van dit kabinet zelf: Dr A. M. Evelein, *Gids van het Kon. Kabinet van munten, penningen en gesneden steenen* ('s-Gravenhage 1940), blz. 138—145. Als een wegwijzer tot de problemen der numismatiek en glyptiek verdient dit boekje, dat zich tot de tentoongestelde stukken beperkt, warme aanbeveling. Het pronkstuk der Haagsche verzameling is het zegel van koning Urzana, den tegenstander van Sargon II op diens 8sten veldtocht [1]). De afbeelding vertoont een beschermengel tusschen twee struisvogels. Een tweede exemplaar (duplicaat) van dit mooie zegel bevindt zich, naar het schijnt, in het Museum te Dresden [2]).

De Haagsche collectie in het Penningkabinet werd onlangs verrijkt met het geschenk van twee zegels door den heer Bachstitz. De belangrijke uitbreiding van onze Leidsche collectie in de Assyriologische Werkkamer met niet minder dan 46 rolzegels en cachetten, die ik — dank zij den heer S. van den Bergh Jr. — uit Baghdad en Teherān mee mocht brengen, zij ook op deze plaats vermeld. Hierbij zijn belangwekkende stukken, ook uit de vroegste perioden. Te betreuren is, dat de vindplaats bij de meeste van deze in den handel verworven zegels niet vaststaat.

De publicaties zijn vroeger in hoofdzaak beperkt geweest tot de zegels uit enkele publieke of particuliere collecties of van bepaalde opgravingen. Van de bewerkers verdienen vooral de namen De Clercq, Ménant, Ward, Delaporte, von der Osten en Legrain eervolle vermelding. Verzamelwerken, die het geheele materiaal wilden samenvatten, waren er slechts drie: de sinds lang verouderde *Glyptique orientale* door J. Ménant (2 deelen, Parijs 1883 en 1886), de populaire schets van O. Weber in den 17den en 18den jaargang van de serie *Der Alte Orient* (Leipzig 1920) en vooral W. H. Ward, *The seal cylinders of Western Asia* (Washington 1910). Dit laatstgenoemde werk van Ward is ondanks zijn onvolmaakte teekeningen en ondanks zijn gebrek aan chronologische rangschikking bijna dertig jaar lang de onmisbare handleiding geweest. Thans is het voorgoed verouderd. Aan de beide prachtwerken van Frankfort en van Moortgat, die onafhankelijk van elkaar bewerkt en kort achter elkaar (1939 en 1940) verschenen zijn, komt van nu af onbetwist de eerste plaats toe.

De vraag, aan welk van de beiden men den voorrang moet inruimen, kan men gevoeglijk in het midden laten. Zij vullen elkaar aan, zooals men zich niet beter zou wenschen. De heer A. MOORTGAT gaat uit van een der grootste en meest repraesentatieve verzamelingen, die van het Berlijnsche Museum, die hij volledig publiceert. Behalve in deze volledigheid, die met het oog op toekomstige aanwinsten slechts tijdelijk karakter kan hebben, is de groote beteekenis van zijn werk echter gelegen in de historische en kunsthistorische rangschikking van het materiaal, of (zooals hij zijn bedoeling zelf op blz. I formuleert) in de *Verfeinerung*

[1]) Een afbeelding en beschrijving van dit vermaarde zegel vindt men reeds in de publicatie van den tweeden eigenaar: W. Dorow, *Morgenländische Alteriümer, Heft* I, Wiesbaden 1820. De eerste eigenaar was een Graaf J. von Schwachheim, Oostenrijksch gezant in Constantinopel. Nadere gegevens hierover vindt men bij W. H. Ward, *The seal cylinders of Western Asia* (1910), blz. 13.

[2]) Over het vermeende duplicaat in het Antiekenkabinet te Dresden zie Alfr. Jeremias, ZA I, 1886, 45 vv. Een vermelding van dit stuk heb ik elders nergens gevonden. Is de echtheid boven alle verdenking verheven? Het bestaat (in tegenstelling met het Haagsche stuk) blijkens de mededeeling van wijlen A. Jeremias uit groengelen Chineeschen speksteen of beeldsteen (Agalmatoliet), waarvan de toepassing in den Vooraziatischen cultuurkring in de oudheid m.i. verdacht is. Van dit (?) materiaal bezit ik in mijn collectie ‚duplicaten' van het beroemde zegel van koning Darius I en van een der mooiste andere Perzische zegels. In deze gevallen spreekt men beter van imitaties.

der historischen Gliederung, waardoor de lezer een *vollständiges beispielhaftes Bild der Entwicklung* verkrijgt. Om dit doel te bereiken, kon hij zich niet uitsluitend tot Berlijnsche stukken beperken. Ook typische stukken of unica uit andere collecties worden in hun historisch verband aangehaald en op de platen A—D afgebeeld (bv. het vermelde Haagsche zegel van Urzana op plaat C 7). Desondanks staat ook in zijn historisch overzicht de Berlijnsche verzameling in het middelpunt van zijn belangstelling.

Hiertegenover is de doelstelling van Prof. Frankfort ruimer. Ook bij hem valt alle nadruk op de kunsthistorische rangschikking. *The stylistic development of the most characteristic pictorial expression of the Babylonians* is volgens hem (blz. XV) de hoofdinhoud van zijn boek. Zijn typische voorbeelden en afbeeldingen echter haalt hij uit alle hoeken in de meest verschillende collecties. De bijna duizend zegels, die onder zijn leiding in Tell Asmar en bij Chafadje opgedolven werden, zullen later het onderwerp vormen van een eigen publicatie. In zijn onderhavig werk valt alle nadruk op de stijlkritische en tevens — in verband met den inhoud van de voorstellingen zelf — op de godsdiensthistorische vraagstukken.

Beide werken zijn ter eerste kennismaking aanwezig in de jonge boekerij van ons Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten (Noordeindsplein 4a te Leiden). De afbeeldingen, die natuurlijk niet van de origineelen zelf, maar van de afdrukken of afrollingen werden gefotografeerd, zijn in beide werken van bewonderenswaardige duidelijkheid, in het Berlijnsche werk wellicht nòg iets donkerder en scherper. Hier schijnt het toppunt van technische volmaaktheid welhaast bereikt.

Het is belangwekkend de historische *Gliederung* van beide werken met elkaar te vergelijken. Beide behandelen met bijzondere uitvoerigheid en toewijding de oudste perioden. Dit is bijzonder duidelijk bij Frankfort, die van de 223 bladzijden, die door hem aan de zuiver Mesopotamische glyptiek gewijd zijn, 179 bladzijden besteedt aan de uiteenzetting der ontwikkeling tot aan het eind van de Oud-Babylonische periode (waarvan 141 bladzijden tot aan het eind der dynastie van Akkad), terwijl de Kassietische, Assyrische, Nieuw-Babylonische en Perzische rolzegels op 43 bladzijden worden behandeld. Ook bij Moortgat omvat de oudere periode 503 van de 783 nummers, waarbij onder de overschietende 280 ook alle zegels buiten het eigenlijke Babylonië zijn meegeteld.

Deze onevenredigheid is geenszins toevallig. De groote en stelselmatige opgravingen der laatste jaren te Ur, Uruk, Lagaš, Eshnunna, Chafadje, Tepe Gawra hebben vooral vondsten uit de praehistorische en de oudere perioden opgeleverd. Hierop heeft men dus de verfijnde stijlkritische rangschikking kunnen toepassen, waarvan men de grondslagen aan Frankfort heeft te danken. Daarnaast zijn nog, eveneens door de opgravingen, bepaalde groepen van zegels der ‛bergvolken' in Syrië en Elam beter bekend en vooral door Moortgat gekenschetst en gerangschikt. Want een nauwkeurige chronologische rangschikking kan, behalve op stijlkritische, slechts op stratigrafische gegevens steunen. Inderdaad bestaat op het terrein der zegels uit het eerste millennium v. Chr. veel grooter onzekerheid dan op dat uit het derde millennium.

Dat echter ondanks alle verfijning juist bij de oudste zegels uit het vierde millennium verschil van meening mogelijk is, zal geen verwondering baren. Hier had R. Schott in de voorloopige berichten over de opgravingen te Uruk-Warka (in de *Abhandlungen der Preuss. Akad.*, Phil.-hist. Kl., N° 5, 1934, blz. 54 vv.) een schema opgesteld, waarvan de opgravers zelf (en ook Moorgat) sindsdien teruggekomen zijn. Alle praehistorische zegels, waarvan de voorstellingen realistisch, krachtig en levendig zijn, werden door R. Schott bij de Uruk IV- periode ingedeeld. De Djemdet- Naṣr-periode (Uruk lagen III en II) toont volgens hem slechts kenmerken van schematisme en verstarring. Eerst met de vroegdynastische periode (laag I) komt een zekere nabloei en daarna een nieuw begin. Hieraan geeft Prof. Frankfort den steun van zijn autoriteit door *the achievement* en *astonishing perfection* der Uruk-periode in de Djemdet-Naṣr-periode slechts door een *decline* te laten volgen en een prachtstuk zooals op pl. III*a* (= Moortgat N° 29*b*) afgebeeld is, aan de Uruk-periode toe te kennen.

Waarschijnlijk verdient het geen aanbeveling om juist tusschen de lagen IV en III een te strenge scheidingslijn te trekken. Dat de Djemdet-Naṣr-periode allesbehalve een tijd van

verval en achteruitgang op het terrein der beeldende kunsten geweest is, bleek weer uit de vondst van den marmeren vrouwekop uit Warka, die in dit Jaarbericht (pl. XXV) afgebeeld is. Als men echter geen ontwikkelingslijn kan construeeren, moet het raadsel, dat deze periode ons opgeeft, op andere wijze worden opgelost. Hoe is het mogelijk, dat realistische en geometrische stijl, levendige kunst en schematisme, schoonheid en verval in dezelfde Djemdet-Naṣr-periode als tegenstellingen zonder bemiddeling naast elkaar hebben kunnen bestaan? In dit geval zal de oplossing moeten worden gezocht in een verdeeling over twee verschillende rassen. Dat juist in deze periode de voorloopers der Akkadiërs en der Amorieten uit de Syrisch-Arabische steppen het cultuurland binnengedrongen zijn, mag men veilig veronderstellen. De realistische elementen in de kunst nu vinden hun voortzetting en voltooiing in de glyptiek der Akkad-periode, die men terecht als de hoogste prestatie op dit terrein mag beschouwen. De geometrische stijl heeft zijn onmiddellijk vervolg in den brocaatstijl (‚figurenband'-stijl) der *Mesilim*-periode, die als een synthese mag worden beschouwd. De gissing ligt dus voor de hand, dat het levendige realisme aan het jonge Oriëntaliede en het afgeleefde schematisme aan het Proto-Sumerische bevolkingsdeel moet worden toegeschreven. Een nieuw binnendringen der Sumeriërs (nabloei en synthese) zouden wij eerst daarna, aan het begin van het vroegdynastische tijdvak, willen veronderstellen.

De plaatsruimte ontbreekt op andere problemen nader in te gaan [1]). Sedert het proefschrift van R. Heidenreich (Heidelberg 1925) wordt de meening, dat tal van voorstellingen op de zegels (juist ook der vroegdynastische en der Akkad-periode) illustraties van het *Gilgameš-epos* zijn, meestal afgekeurd en door Moortgat dan ook met stilzwijgen voorbijgegaan. Als Frankfort deze meening (vooral op blz. 62 vv. en 126 v. van zijn werk) weer voorzichtig naar voren brengt, verdienen zijn argumenten belangstelling. Evenwel zal men den Stiermensch (*Bull-man*) m.i. nooit met Enkidu kunnen identificeeren, daar deze in het epos veeleer met de trekken van een sater of geitebok is geteekend, terwijl juist Gilgameš zelf met een oeros of wisent wordt vergeleken.

Uit den rijkdom der godsdiensthistorische gegevens en *Anregungen* in het werk van Prof. Frankfort wijzen wij nog op blz. 95 vv. (de rol van den Zonnegod als het resultaat van een syncretisme) en op blz. 204 vv. (de opvatting van den god Aššur als een oude vegetatiegod en zijn verband met den heiligen boom of Asjéra en met de regenwolk).

Het werk van MOORTGAT zal zonder eenigen twijfel voor praktische doeleinden in de toekomst onmisbaar zijn. Ik denk hierbij aan de rangschikking en catalogiseering en publicatie van een *Corpus sigillorum Asiae anterioris antiquae* in Nederlandsch bezit. Terecht zegt Moortgat op blz. 2 van zijn werk: Wenn die Begründung der gegebenen Gliederung der Berliner Sammlung zu überzeugen vermag, sollte es ein leichtes sein, auch fremde Rollsiegel und ganze Sammlungen danach zeitlich und inhaltlich zu ordnen und zu verstehen. Dit hoofddoel van zijn prachtwerk zal stellig worden bereikt.

Prof. FRANKFORT heeft zich een hooger doel gesteld. Zijn uitvoeriger uiteenzettingen geven dan ook in hoogere mate aanleiding tot nadenken en tot vruchtbare discussie.

De inscriptie op een rolzegel, dat door Père Scheil, (RA 13, 1916, 15) werd gepubliceerd, luidt:

šākin kunukki annī	Moge de eigenaar van dit zegel
libur,	sterk zijn,
lidiš,	jong blijven,
limir,	blij zijn
u lilabir!	en een hoogen leeftijd bereiken!

Moge deze heilbede ook van toepassing zijn op de oudheidkundigen, die ons over de rolzegels beter hebben ingelicht!

Leiden, 19 September 1940 F. M. TH. BÖHL

[1]) Voor een principieele uiteenzetting van functie van beeld en opschrift vergelijke men W. Andrae in *Handbuch der Archaeologie* I, nl. van Hoofdstuk C, XI *Das Siegelbild* (blz. 786—790) en XII *Rollsiegel* (blz. 971—793) — Verg. nu ook E. Douglas-van Buren: *The cylinder seals of the pontifical biblical Institute* (= Analecta Orientalia 21, 1940).

(VER)SCHIJN(ING) EN WEZEN

Op den schijn ziet de wane, opt wezen ziet het weten. Zo hebben huere werking en in den schijne loghen ende waarheyt beyde, maar int wezen niet de loghen, maar de waarheyd alleen. Want waarheyd heeft wezen ende schijn of schaduwe. COORNHERT

Bij de bespreking van het gedeelte dat E. W. Andrae heeft bijgedragen aan het eerste deel van het *Handbuch der Archäologie,* nl. *Vorderasien ohne Phönikien, Palästina und Kypros* (blz. 643—796) zal men goed doen, wil men den schrijver en zijn opvattingen recht laten wedervaren, ook den nadruk te leggen op datgene waarop de schrijver zelfs zulks deed, dat is op A *Einleitung,* II *Die Sendung der vorderasiatischen Kunst* (blz. 644—645) en C *Grundzüge der Kunst des Alten Vorderasiens* (blz. 747—796). Men meene niet dat men B *Geschichtlicher Verlauf* (blz. 648—746) zou mogen verwaarloozen, maar het speelt in het plan slechts een ondergeschikte rol: het ordent in chronologische volgorde het materiaal dat de bewijzen moet leveren voor het in A II als these gegevene en het in C geleverde betoog ten bewijze.

Hoewel Andrae uitdrukkelijk ontkent dat de kunst van Voor Azië een gesloten gebied en dus een zelfstandige eenheid vormt, daarmede dus tevens erkent de vele differentiaties die zich bij haar voordoen, ziet hij toch in het geen die verschillende uitingen scheidt en verbindt een lijn die hij de zending van dit kunstgebied noemt. Deze zending bestaat in de roeping de kennis van het wezen van den mensch, van de natuur, van het goddelijke ons te doen kennen; de aardsche middelen daartoe zijn het symbool, het kunstwerk en het beeld. Deze wijze van beschouwing bevrijdt ons van de traditioneele epitheta die men in kunstgeschiedenissen aantreft; zij kunnen wel bij de behandeling van een afzonderlijk stuk gebezigd worden, maar vormen voor het betoog geen element van belang.

Wellicht zal voor menig lezer deze inleidende opmerking reeds voldoende zijn C ongelezen te laten. Hij stelt zich dan op het standpunt dat het niet aangaat in de kunstgeschiedenis een soort ontwikkelingsgang van den geest, waaruit de kunstwerken zijn geboren, te construeeren. Zoo zal hij een beeld als dat uit Chafadje (dit Jaarbericht PLAAT XXVI) leelijk vinden, de aandacht verdienend als curiosum, maar zijn aesthetisch gevoel gestreeld vinden bij het aanschouwen van den kop uit Uruk (PLAAT XXV). Slechts die werken waarin liefde tot vorm, gevoel voor kleur, scherpte van lijnen, in het kort de liefde van den *artisan* spreekt, zullen zijn aandacht boeien. Dat zijn de elementen die de Egyptische Kunst terstond tot hem doen spreken, dat zijn ook de elementen die hem wel waardeering doen uitspreken voor de zegelcylinders uit de Uruk IV periode en het vaatwerk van Susa I, voor het vaatwerk uit de graven van Ur, voor den beroemden kop uit de Akkadische periode, nu in het Museum te Bagdad, voor Assyrische reliëfs, voor den processie-weg uit Babylon. Het andere laat hij gaarne dan met het gros van het vaatwerk aan den archæoloog en cultuurphilosoof. Stel dat hij C dan nog even inkijkt, dan zal hij eenige specimina van duistere terminologie weten te vinden, deze niet alleen aan de taal waarvan de auteur zich bedient, wijten en meenen dat zijn voor-oordeel is gerechtvaardigd.

Dat deze aestheticus echter nog iets te winnen heeft ook voor de kunstuitingen die zijn liefde reeds hadden, dat hij bovendien zal zien, dat hij door het impulsieve van zijn geestdrift voor een beperkt gedeelte, dingen over het hoofd zag die eveneens dien drift verdienen, dat aan te toonen is het doel waarmede wij in dit kort bestek nader op Andrae's opvattingen in C neergelegd ingaan.

„Het werelds suikerzoet, / die 't innerlijk aanschouwen, / 't is gal en bitterzoet" zong Brederode aan het eind zijner dagen. Daarmede gaf hij op zijn manier uiting aan de tegenstelling tusschen schijn en wezen, die reeds als litterair figuur *species* en *res* in de classieke litteratuur leefde. Vanwaar die tegenstelling? Is het een uiting van het tragisch element of van het ironische, of wellicht een van teleurstelling dat de dingen niet zijn als ze schijnen? In elk geval leeft deze tegenstelling in ons bewust en in het onderbewuste. Wil men nu de Vooraziatische Kunst leeren begrijpen, of althans Andrae's opvattingen dienaangaande, dan zal men moeten trachten de werking van deze associatie uit te schakelen. Wezen en schijn (*Wesen und Erscheinung*) kunnen voor den Vooraziatischen kunstenaar geen tegenstelling zijn

in dien zin. Zij vormen een eenheid, zij zijn alleen daarin gedifferentieerd dat het middel waardoor zij worden afgebeeld, verschillend is. Het wezen kan niet met een natuurlijk beeld worden uitgebeeld, daarvoor is het symbool noodig. De schijn alleen kan met het natuurlijke afgebeeld worden, maar beiden hebben daarvoor het stoffelijke noodig.

De uitbeelding van den schijn beleeft in het naturalisme haar volmaking. Wanneer men vóór of na een dergelijke periode dat wat men verstarde vormen noemt aantreft, dan is de opwelling van de naturalistisch ingestelde persoonlijkheid die voorafgaande periode als een van groei aan te zien, de volgende periode als een verstarring. Maar hoe bewijst hij dit? Wanneer de kunstenaar zich (nog) niet van het natuurlijke beeld bedient, maar zich met een symbool behelpt, kan het dan ook niet zijn dat hij den gelijkenden vorm niet heeft gewild, dat het geen machteloosheid van den uitbeelder was, maar een vervulling van zijn zending?

Als Andrae heeft uiteengezet hoe de kunstenaar een uitdrukkingsmiddel heeft gevonden voor geest en godheid (II), dan kan hij zijn betoog verder leveren. Dit valt dan in drie groepen uiteen, nl. III en IV, hoe de beelden van het aardsche leven, de planten en dieren-elementen, dienen tot het beleven van het geestelijke in de natuur (blz. 754—758), en de beelden van 's menschen wezen en verschijningsvorm de kennis van den mensch uitbeelden (blz. 759—763).

Nauw sluiten hierbij aan V, VI en VII: Met het leeren kennen van de natuur en van zichzelf heeft de mensch eerst kracht gevonden om den verschijningsvormen van de godheid menschelijk af te beelden. In Uruk werd de godin eerst uitgebeeld door de deurposten van haar tempel, uit rietbundels gemaakt; deze beelden den tempel en zijn bewoner uit. De stierenkop met baard, zoo goed uit de koningsgraven in Ur bekend, moet ons aan den maangod doen denken, maar wanneer de mensch zich zelf heeft leeren kennen „erscheint das Rein-Göttliche in Menschengestalt". Tusschenvormen zijn de zg. *Mischwesen*, hetzij deze uit dieren, als ram, stier, adelaar, bok zijn samengesteld, hetzij de onderdeelen van het menschelijke lichaam ook zijn opgenomen. Het tegennatuurlijke dient om krachten, die wezenlijk, maar onzichtbaar zijn, om vermogens van actief en passief karakter, een vorm te geven. Deze moet men beleven, en daarom is de processie-straat uit Babylon niet in de eerste plaats een fraai versierde weg, maar een weg tot inkeer tot zichzelf en het bovennatuurlijke.

In het derde deel, de hoofdstukken VIII, IX en X bevattende, behandelt Andrae dan het statische en het dynamische element in de kunst. Als de mensch als wezen wordt uitgebeeld, heeft hij de handen in elkaar, de rust die van hem uitgaat, hetzij hij staande, zittend of liggend is uitgebeeld, wijst er op dat de kunstenaar hem niet zoozeer in zijn persoonlijk karakter als wel in het karakter van de functie die hij vervult, uitbeeldt. Het dynamische van 's menschen handeling kan alleen weergegeven worden als de kunstenaar hem in een groep afbeeldt. De sterkte van beweging varieert naar den aard van de handeling, minder bij het vervullen van religieuze plichten, heviger op jacht en in den strijd.

Schijn en wezen vinden elkaar op het rolzegel, de naam en het symbool (XI en XII).

Het dertiende hoofdstuk *Über das Farbige* had Andrae, daar het technisch en instructief is uitgevallen, wellicht beter in B kunnen onderbrengen. Men had hier eerder nog een beschouwing over de bouwkunst verwacht. Maar wellicht heeft Andrae zijn opvattingen hierover die reeds bekend waren, niet willen herhalen.

Veel vragen doen zich bij het en na het lezen voor ons op: de hier ten lande wel het meest actueele is die, hoe dan de verhouding is van de Vooraziatische Kunst tot die van andere gebieden waar een zelfde motief wordt behandeld. Prof. van der Meer wees toch in zijn inaugureele rede op dit vraagstuk bij de behandeling van de zg. *Veneres* hoe dit motief van Indië tot in Europa is verspreid. Heeft de Vooraziatische Kunst hieraan een eigen uitdrukking gegeven? Wellicht zal Andrae ook dienaangaande zijn opvattingen eerlang uiteenzetten, maar belangrijker is de vraag wat de kunstenaar in deze uitdrukking van schijn en wezen heeft gezocht. Wellicht geeft Coornhert ons het antwoord als hij zegt dat wezen en schijn in de waarheid zijn vereenigd. Het is de hunkering naar waarheid die kunstenaar en geleerde voortdrijft; haar belichaamd te hebben op een wijze dat zij tevens thans nog tot ons spreekt, blijft de onvergankelijke verdienste van den Vooraziatischen kunstenaar.

B. A. VAN PROOSDIJ

EEN ARCHÆOLOGISCHE REIS DOOR IRAQ EN IRAN
IN OPDRACHT VAN DE VAN DEN BERGH-WILLING-STICHTING

In de hoop op den terugkeer van betere tijden wil ik op deze plaats een beknopte beschrijving geven van de studiereis naar Iraq en Iran, die ik in den winter en het voorjaar van 1939 in opdracht van de Van den Bergh-Willing-Stichting mocht ondernemen. Een reisbeschrijving met illustraties naar eigen opnamen was reeds in het Boekennieuws van *Ex Oriente Lux* voorloopig aangekondigd. Maar ook dit plan viel door den nood der tijden in duigen. Moge de tijd niet al te ver meer zijn, dat expedities in het Nabije Oosten weer aan het werk gaan en dat men weer, zooals ik toen in 1939, de gast kan zijn van een Duitsche en onmiddellijk daarna van een Amerikaansche en een Fransche opgravings-expeditie, die thans hun vreedzamen arbeid hebben moeten staken.

Den afstand van Amsterdam naar Basra (even ten Noorden van de Perzische golf) heb ik — dank zij onze K.L.M. — in twee-en-een-halven dag mogen afleggen. Op Dinsdag 10 Januari 1939 ben ik met het vliegtuig 'De Uil' onder leiding van den bekenden piloot Smirnoff vertrokken. De schitterende luchtreis over Marseille, Napels, Athene, Alexandrië was een onverdeeld genot. In Alexandrië werd meegedeeld, dat het vliegveld te Baghdad wegens stortregens tijdelijk ontoegankelijk was, zoodat wij, na een tusschenlanding in Lydda (bij Jeruzalem), direct dwars over de woestijn naar de volgende stopplaats Basra moesten doorvliegen. De schijnbare tegenvaller bleek een buitenkans te zijn, daar ik nu voor het eerst gelegenheid kreeg, de Zuidelijkste haven- en handelsstad Basra, het middelpunt van de dadelteelt, te zien en den volgenden dag (met den uit Indië terugkeerenden 'Zilverreiger') over de geheele Babylonische vlakte te vliegen en het oude land van Sumer en Akkad in vogelvlucht te zien. In Baghdad ontvingen mij op het intusschen opgedroogde vliegterrein Prof. J. Jordan (tot November 1938 adviseur van den oudheidkundigen dienst in Iraq) en de heer Lampard, de secretaris van de Y.M.C.A., waar ik, evenals bij mijn vorig verblijf in 1932, weer prettige huisvesting vond.

Reeds den volgenden ochtend bewonderde ik onder leiding van Prof. Jordan het Museum van Oudheden, dat sedert 1932 zeer verrijkt en opnieuw gerangschikt bleek te zijn, en dat — vooral door de aanwinsten uit Ur, Chafadje, Tell Asmar en Uruk-Warka — als een der belangrijkste (spoedig wellicht dè belangrijkste) collectie op het terrein der Sumerische oudheidkunde moet worden beschouwd. Gedurende de tweede helft van Januari heb ik in dit Museum gewerkt, waar zich een goede vakbibliotheek bevindt en waar men in elk opzicht aan mijn wenschen tegemoet kwam. Onder de spijkerschriftoorkonden, die ik inventariseerde, verdient een grenssteen van koning Assur-dān II vermelding, voorts stukken der annalen van koning Sanherib uit het jaar 696 v. Chr.

Van Baghdad uit ondernam ik een excursie naar de opgravingsterreinen van Ischāli en Chafadje, waar de Amerikaansche opgravingen — eerst onder leiding van Prof. H. Frankfort, daarna van Dr. E. Speiser — reeds gestaakt waren. Ook ontving ik uitnoodigingen van de Duitsche expeditie in Uruk-Warka en van den leider der Fransche expeditie in Susa, Mr. de Mecquenem, dien ik op zijn weg naar Iran in Baghdad ontmoette.

In de laatste dagen van Januari werd ik door den Curator van het Museum, Mr. Abdulrazzaq Lutfi, uit naam van het Department of Antiquities uitgenoodigd om samen met den zooeven in Baghdad gearriveerden Engelschen medewerker Mr. Seton Lloyd deel te nemen aan een korte expeditie naar de omstreken van Hatra. Deze tocht naar het Noorden, het oude Assyrië, bracht ons eerst naar Samarra, met zijn beroemde, onlangs door het Department nog verder blootgelegde ruïnes uit het vroeg-Islaamsche tijdvak, verder over Tekrit en Baji naar Qal'at Šerqāt, het opgravingsterrein op de plaats van de oudste Assyrische hoofdstad Assur. Op onzen verderen tocht genoten wij de gastvrijheid van het opperhoofd van den machtigen stam der Shammar-bedoeïnen Mashān 'Ajill Bey el Yawar en trokken onder het geleide van onze gastvrienden door de gedeeltelijk overstroomde steppe.

Daarna ben ik vier weken lang, van begin Februari tot begin Maart, als gast en mede-

werker bij de expeditie in Uruk-Warka geweest. Dit uitgestrekte terrein — het bijbelsche Erech, de stad van Nimrod en van den Babylonischen heros Gilgameš — ligt ongeveer zes uur van het stationnetje el-Khidr verwijderd, midden in de eenzame Zuid-Babylonische steppe. De expeditie stond onder de leiding van Dr. A. Nöldeke, een neef van wijlen den beroemden oriëntalist Th. Nöldeke; van de medewerkers waren de meest vooraanstaande Dipl.-Ing. H. Lenzen en de Bonn'sche hoogleeraar A. Schott. De opgravingen in Warka zijn reeds in 1912 onder leiding van Jordan begonnen, werden in 1928 hervat en sindsdien in jaarlijksche campagnes voortgezet. Warka kan naast Ur (waar ik in 1932 als gast van Sir Leonard Woolley vertoefde) als de groote leerschool der Babylonische archæologie worden beschouwd, en dat ik hier door de leden der expeditie gedurende deze weken als een der hunnen werd beschouwd en in alle bijzonderheden werd ingewijd, beschouw ik als een voorrecht. Mijn taak was, samen met Prof. Schott, het ontcijferen en kopieeren der fragmenten van kleitabletten, die bijna dagelijks opgegraven werden: meestal brokstukken van contracten en kwitanties uit de zesde eeuw v. Chr. en ook o.a. een stuk van de 6de tafel van het wereldscheppings-epos.

Een onvergetelijke dag was 22 Februari, toen een der belangrijkste vondsten in de geschiedenis der Mesopotamische opgravingen gedaan werd: het bijna levensgroote hoofd van een godin of priesteres uit kalksteen, bijna onverminkt, uit de Djemdet-Naṣr-periode, dus volgens de waarschijnlijkste berekening van omstreeks 3200 v. Chr. Deze vondst bracht een omwenteling in de denkbeelden betreffende de plastiek in deze laatste praehistorische periode. Een korte bespreking vindt men in dit Jaarbericht van de hand van den heer J. H. C. Kern en een goede afbeelding achterin op plaat XXVI. Wellicht is er kans, dat wij later van dit stuk, dat zich nu in het Iraq-Museum te Baghdad bevindt, een afgietsel verkrijgen voor onze Werkkamer.

Van Warka uit werden tal van excursies ondernomen, o.a. naar Hadj Mohammed en naar Dehašīje met overblijfselen (scherven) uit een periode ouder dan 4000 v. Chr., voorts (samen met Dr. Nöldeke) naar Tell Djid, een hooge en uitgestrekte puinheuvel, die nog onbekend en nog ʽonontgonnenʼ is.

De belangrijkste van deze kleinere tochten werd 15 Februari ondernomen naar het eenzame en uitgestrekte terrein van Senkereh, waar in de Sumerische oudheid een der groote steden gelegen was: Larsa, met het heiligdom van den zonnegod. Hier heeft de Fransche expeditie onder Parrot vier jaar geleden slechts korten tijd gegraven; thans was weer alles verlaten.

Donderdag 2 Maart heb ik afscheid genomen van Warka. Dr. Nöldeke noodigde mij uit om met hem gemeenschappelijk de drie andere groote Zuidbabylonische opgravingsterreinen van Ur, Eridu en Tell el-Obēd te bezoeken. Ur is thans ook verlaten; de expeditie in Warka was in den winter 1939 de eenige in Iraq, behalve het werk van het Iraqsche *Department of Antiquities* zelf in Wasit.

Ur, waar ik in 1932 bij Sir Leonard Woolley vertoefd had, nu onder leiding van een archæoloog als Nöldeke terug te zien, was belangwekkend. Hetzelfde gold van den kleinen heuvel Tell el-Obēd, waar Seton Lloyd den ovalen vorm van den tempel aangetoond had en waar het thans aan Dr. Nöldeke mocht gelukken de aanwezigheid van scherven te constateeren, die nog ouder zijn dan de periode, waarvan men den naam aan dezen puinheuvel *Tell el-Obēd* pleegt te ontleenen.

Indrukwekkend echter was vooral de groote puinheuvel van Abu-Shahrein, op de plaats van de oude stad Eridu, waar ik eveneens reeds in 1932 geweest was. Hier heeft Campbell Thompson in 1919 nauwelijks een begin gemaakt van een opgraving. Hier liggen de overblijfselen uit het derde en vierde millennium voor onze jaartelling onmiddellijk onder de oppervlakte van den heuvel. In korten tijd hebben wij hier scherven van beschilderd vaatwerk kunnen verzamelen, die tot de oudste in Beneden-Mesopotamië behooren. Mocht ooit het ideaal van een Nederlandsche expeditie in Iraq verwezenlijkt worden, zou Eridu naar mijn overtuiging de plaats zijn, die het eerst en het meest in aanmerking komt!

Onder den indruk van dit toekomstbeeld nam ik afscheid van Dr. Nöldeke. Op de terugreis bleef ik in Hillah en bezocht de ruines van Babylon, die ik reeds van mijn vorig verblijf kende. Op de geheele reis was mijn phototoestel een onmisbare begeleider. Niet slechts de collectie van kleitabletten en rolzegels, maar ook die van photo's en lantaarnplaatjes in de Werkkamer werd door deze reis aanmerkelijk uitgebreid.

Daarop volgden twee betrekkelijk rustige weken in Baghdad en de hervatting van den arbeid in het Museum. Slechts twee excursies vallen in deze weken te vermelden. Mr. Seton Lloyd noodigde mij uit tot een uitstapje naar den Tell Asmar op de plaats van het oude *Ashnunna,* waar hijzelf onder leiding van Prof. Frankfort deelgenomen had aan de opgravingen in opdracht van het *Oriental Institute* der Universiteit van Chicago. Vijf dagen later (Woensdag 15 Maart) ondernam ik met de heeren Munro en Bellingham een excursie naar de beide groote en belangrijke ruïnenvelden van Tell Dēr en van Abu Habba. Hiervan is het eerstgenoemde waarschijnlijk identiek met de oude en beroemde stad Akkad, terwijl op de plaats van Abu-Habba de groote Noord-Babylonische stad van den Zonnegod gezocht moet worden: Sippar. Ook daar komt het werk, indertijd door den Franschen geleerde Père Scheil verricht, gezien den omvang van het terrein nauwelijks in aanmerking. Van Abu-Habba gingen wij nog (per auto) op denzelfden middag naar Tell-Omar, de plaats van de hoofdstad Seleukia in de Hellenistische periode, waar Mr. Bellingham onder leiding van Prof. Waterman indertijd deelgenomen had aan de opgravingen in opdracht der Amerikaansche Universiteit te Cincinnati.

Sedert de uitnoodiging door Monsieur de Mecquenem, den leider der Fransche opgravingen te Susa, had ik den wensch om het groote bergland ten Oosten van Mesopotamië te bezoeken: Perzië, of, zooals de officieele naam thans luidt, Iran, de oude landen der Elamieten, der Meden en der Perzen, die eertijds geheel onder den invloed hadden gestaan van de Sumerische en daarna van de Babylonisch Assyrische beschaving en die op hun beurt telkens in voortdurende wisselwerking hun bevolkingen en invloeden uitgezonden hadden naar de Mesopotamische vlakte. Het reusachtige land — het is driemaal zoo groot als Duitschland, met slechts 12 millioen inwoners — met zijn sneeuwbergen, zoutwoestijnen en bergpassen was echter in vroeger jaren slechts moeilijk bereikbaar en vooral in het Zuidwesten (Luristān), liet ook de veiligheid te wenschen over. Pas de tegenwoordige Schah, Mirza Pahlewi, heeft autostraatwegen en politiestations laten aanleggen, voorts de spoorlijn, die de Perzische golf met de Caspische Zee verbindt (dus van Zuid naar Noord), maar die pas in April van dat jaar bij gelegenheid van het huwelijk van den kroonprins geopend werd. Voorloopig was de auto het aangewezen vervoermiddel. De afstanden zijn groot en het was zelfs in het naburige Baghdad slechts met inspanning mogelijk een visum en de noodige inlichtingen te verkrijgen.

Toen begunstigde het geluk mijn oogmerk. Een van mijn vroegere studievrienden, Professor Dr. Otto Eissfeldt, de bekende Oudtestamenticus aan de Universiteit te Halle, kwam met zijn vrouw in Baghdad, en het bleek, dat zijn reisdoel Teherān was, waar zijn jongere broer, de heer Dr. Gottfried Eissfeldt, al sinds jaren directeur was van het electriciteitsbedrijf der A.E.G. De gemeenschappelijke tocht met het echtpaar Eissfeldt in de tweede helft van Maart en de eerste helft van April bracht mij een opeenvolging van nieuwe indrukken en was vooral ook daarom van waarde, omdat de belangstelling van Prof. Eissfeldt in dezelfde richting ging als de mijne. Ons beider doel waren de oudheden.

Zondag 19 Maart zijn wij om vijf uur 's ochtends per auto van Baghdad vertrokken, hebben achter Khanaqin de grens van Iran en daarmede tevens de grens van de vlakte naar het bergland overschreden en zijn laat in den middag in Kermanshah aangekomen. Den volgenden ochtend passeerden wij met zonsopgang de rots van Bisūtūn (of Behistūn), waarin hoog boven den beganen grond de beroemde reliëfs en inscripties (in de drie talen: Perzisch, Elamietisch en Babylonisch) zijn ingebeiteld, met behulp waarvan Rawlinson indertijd het spijkerschrift heeft ontcijferd: voor den oudheidkundige een der meest indrukwekkende en eerbiedwaardige plaatsen in het nabije Oosten.

Vandaar trokken wij over den met sneeuw bedekten pas van het Alwand-gebergte naar de vruchtbare hoogvlakte van Hamadān, thans een mooi en hoog gelegen provin-

ciestadje, in de oudheid de beroemde hoofdstad van het Perzische rijk: Ecbatana. Hier is het oudheidkundig onderzoek nog niet begonnen. Men toont er het vermeende graf van Mordechai en Ester, dat echter eerder in Susa gezocht zou moeten worden. Van Hamadān ging de reis verder, over Kazvin, naar de hoofdstad Teherān, waar wij lang na middernacht arriveerden.

De groote stad Teherān is schitterend gelegen, in de nabijheid van het Elburzgebergte, waarvan de hoogste top, de Demavend, bijna 6000 m hoog is, en het maakt met zijn breede straten en nieuwe gebouwen een vrijwel modernen indruk. De stad was in feesttooi, overal waren eerebogen opgericht met het oog op de huwelijksplechtigheid van den kroonprins met de Egyptische prinses. Bij die gelegenheid zou dan ook het oudheidkundige Museum in een prachtig nieuw gebouw plechtig geopend worden. Ik had het voorrecht den directeur van dit Museum en chef van den oudheidkundigen dienst in Iran reeds te kennen: den Franschen geleerde Monsieur Godard, die ons met zijn echtgenoote eenige jaren geleden in Leiden bezocht had en mij nu zijn schatten reeds bij voorbaat toonde en mij ook enkele in Luristān gevonden rolzegels ter ontcijfering ter beschikking stelde. Ook dit Museum zal op den duur een der wetenschappelijke centra worden; hier komen de schatten uit Susa, Persepolis, Ray, Luristān, enz. en ook de voorwerpen van middeleeuwsche kunst bijeen.

Met dankbaarheid herdenk ik de gastvrijheid van den Nederlandschen gezant, Exc. en Mevrouw van Buttingha Wichers. Reeds op den tweeden dag van mijn verblijf in Teherān mocht ik het opgravingsterrein van de beroemde oude stad Rages (thans Ray) bezoeken, voorts tegen de berghelling een der 'towers of silence', de begraafplaatsen der Parsen of 'vuuraanbidders'. Juist in die dagen tusschen 21 en 24 Maart (begin van het voorjaar) was de vroolijke en plechtige viering van het nieuwjaarsfeest. Daarna huurden wij in Teherān een auto met een inheemschen chauffeur voor twee weken, met het doel de expedities in Persepolis en in Susa te bezoeken. Ook dit doel werd bereikt, ondanks enkele gevaarlijke momenten in het eenzame bergland, door stortregens, modder en van de hellingen rollende steenen en rotsblokken.

Zaterdag 25 Maart zijn wij vertrokken: Professor en Mevrouw Eissfeldt, de heer Klaus Rohde en ik. Wij reden direct naar het Zuiden, ten Westen van de groote Zout-woestijn, bewonderden in Qoum de beroemde moskee, en arriveerden laat in den nacht in Isfāhān. Hier zijn wij den volgenden dag gebleven. Isfāhān mag wel als de mooiste der groote Perzische provinciesteden beschouwd worden. Onder Schah Abbas I, in de tweede helft der 16de eeuw, was het het middelpunt van het geheele Oosten; en nog vele schitterende gebouwen en andere herinneringen zijn van dezen bloeitijd overgebleven.

Na een langen rit door een interessant berglandschap (vooral de bergvesting Yesd-i-Khast verdient vermelding) bereikten wij vroeg in den middag Persepolis, waar de plaatsvervangende leider der Amerikaansche expeditie, Mr. Haynes, ons in het mooie, in Oud-Perzischen stijl gereconstrueerde expeditiehuis gastvrij ontving. Nergens in het nabije Oosten zijn de overblijfselen van paleizen en reliëfs uit den begintijd van het rijk der Achaemenieden zoo goed bewaard gebleven als hier. De oudste (en reeds bewonderenswaardig nauwkeurige) beschrijving der ruïnes van Persepolis is te danken aan den Nederlander Cornelis de Bruyn tegen het eind der 17de eeuw. Een exemplaar van zijn nu zeldzame folio-uitgave met de mooie kopergravures werd door onze regeering aan den Iran'schen kroonprins als een der huwelijksgeschenken aangeboden. Van de nieuwe opgravingen is het indrukwekkendst de staatsietrap in het paleis van koning Darius I, blootgelegd door Herzfeld, met de reliëfs van de gezanten uit alle deelen van het wereldrijk der Achaemenieden.

Van Persepolis uit bezochten wij uit oudheidkundig oogpunt belangwekkende plaatsen in den omtrek: o.a. de Sassanieden-reliëfs te Naqsh i-Radjab en de overblijfselen der graftombe van koning Cambyses, den zoon en opvolger van Cyrus. De beroemde rotsgraven van Naqsh i-Rustam hebben wij slechts op een afstand van ongeveer een halven kilometer door den kijker kunnen waarnemen, daar het water in het riviertje tusschen het graf van Cambyses en dat van Darius I te hoog stond.

Daarna zijn wij van Persepolis uit ook in Shiraz geweest: de Zuidelijkste stad die wij op dezen tocht door Iran bereikt hebben. Shiraz ligt reeds bijna op de hoogte van Bushire aan de Perzische golf. De beroemde stad der rozen en der dichters, waar o.a. de Perzische dichter Hafis (vgl. Goethe, *Westöstlicher Divan*) geleefd heeft en begraven is, maakte op ons een minder diepen indruk dan Isfāhān. Mooi is het uitzicht op de stad van een punt, dat *Allahu akbar* heet, omdat de reiziger, die vandaar de stad in het oog krijgt, verondersteld wordt dezen kreet van verrassing en bewondering te slaken.

29 Maart keerden wij van Persepolis langs denzelfden weg naar Isfāhān terug. Thans hadden wij achter Quwwumabad de gelegenheid tot een uiterst belangrijken 'Abstecher'; naar de uitgestrekte ruïnes van het oude Pasargadae, de residentie van den grooten stichter van het Perzische rijk, koning Cyrus. Ook in dit geval moesten wij door een breede en vrij diepe rivier; er waren echter rijpaarden ter beschikking. Zoo had ik met mijn vriend prof. Eissfeldt het geluk in den graftempel van den grooten Cyrus te mogen staan. Dit kleine gebouw, vaak afgebeeld, maar nooit voldoende onderzocht of beschreven (zelfs de Arameesche inscriptie in het binnenvertrek schijnt, zooals ik achteraf hoorde, nog niet voldoende gepubliceerd te zijn) mag tot de meest merkwaardige en eerbiedwaardige monumenten der oudheid geteld worden. Ook op verschillende andere plaatsen van het uitgestrekte terrein van Pasargadae staan de pilaren met de inscripties van Cyrus (in spijkerschrift en in de drie talen, Perzisch, Elamietisch en Babylonisch) nog omhoog. Een opgraving zou gemakkelijke resultaten opleveren. Ook hier is het terrein voor de wetenschap nog onontgonnen. De 'leerschool van de spade' is in Iran nog nauwelijks begonnen.

In Isfāhān moest de auto (een fordje) gerepareerd worden, zoodat wij een rustdag hadden in het mooie hôtel van deze mooie stad. Om half zes 's middags zijn wij vertrokken en den geheelen nacht door gereden, hetgeen, achteraf gezien, wel eenigszins gewaagd was met het oog op de slechte en eenzame wegen. Wij reden eerst weer naar Qoum, en vandaar naar het Westen naar Sultanabad, waar wij om vier uur 's ochtends arriveerden.

Van Sultanabad ging de tocht verder, eerst langs de nieuwe spoorlijn in Zuidwestelijke richting naar Borudjird en vandaar door een mooi bergland, met de sneeuwbedekte toppen van het Zagros-gebergte rechts naar Khurramabad. Hier waren wij reeds in het bergland van Luristān, dat gedurende de laatste jaren beroemd werd door de bronzen voorwerpen, opgegraven in tumuli uit het tweede millennium v. Chr. Van zulke voorwerpen uit Luristān hebben wij ook in Leiden in het Rijksmuseum van Oudheden en in de Werkkamer een goede collectie. Weinige jaren geleden stond deze provincie nog in den kwaden roep van onveiligheid. Thans hadden wij, wat de menschen betreft, het besef van veiligheid; alleen de natuur was door de voorjaarsregens gevaarlijk en onze auto bleef meer dan eens in de modder of in een riviertje steken. Eindelijk kwamen wij bij het stadje Dizfūl uit het bergland weer in de alluviale vlakte, logeerden hier in een meer dan primitief hôtelletje en konden voor het korte stuk van Dizfūl naar Shūsh gebruik maken van de nieuw geopende spoorlijn. De ruïnes van Susa liggen weinige kilometers van de halte Shūsh verwijderd. Laat in den avond arriveerden wij te paard in het indrukwekkende kasteel, dat door de Fransche *délégation en Perse* reeds in de dagen van wijlen Mr. de Morgan op de plaats van de oude akropolis van deze hoofdstad van het rijk der Elamieten en later der Perzen gebouwd werd.

In Susa werden wij gastvrij ontvangen door Monsieur de Mecquenem en zijn medewerkers, den Parsischen geleerde Dr. Djamshid Unwala en den onder-directeur van den oudheidkundigen dienst in Iran, den heer M. T. Mastafawi. De opgravingen aldaar waren gedurende deze campagne geconcentreerd op een paleis uit het Sassanieden-tijdperk, voorts op het betrekkelijk kleine terrein bij de akropolis, waar vaatwerk uit de periode van omstreeks 4000 v. Chr. ('Susa I') gevonden is, en een heuvel in den omtrek, *Tchogha-Zembil*, met een tempeltoren uit de dagen van den Elamietischen koning Untash-gal (14de eeuw v. Chr.). Natuurlijk bezochten wij ook de ruïnes van het paleis van Darius I, in de nabijheid van het expeditie-huis. In het dorpje Shūsh staat een heiligdom met een eigenaardigen toren

en het vermeende graf van den profeet Daniël. Bij de akropolis werden juist scherven van het type ʿSusa Iʾ (de oudste bekende ʿpainted potteryʾ in deze streek) opgedolven, die de heer de Mecquenem mij voor de Leidsche collectie ten geschenke heeft gegeven. Ook uit Ray en Persepolis en tal van andere plaatsen verzamelde ik beschilderde potscherven uit de verschillende perioden. Dat ons verblijf in Susa slechts kort kon zijn, heb ik betreurd; maar door de vriendelijkheid van den heer de Mecquenem kregen wij een volledigen indruk van het werk en van de vondsten. Van belang was ook de indruk van het landschap. Thans begrepen wij zonder meer, dat Susa, gelegen in de alluviale vlakte, in de oudheid steeds meer contact heeft gehad met Iraq (Sumer en Akkad) dan met het hoogland van Iran. Zelfs de arbeiders spreken meer Arabisch dan Perzisch.

De terugtocht van Susa naar Teherān, met nachtrust in Khurramabad en Sultanabad, was lang en moeilijk. Bij Afrīne, midden in het bergland van Luristān, kopieerden wij nog op een begraafplaats sporen van een eigenaardig nieuwerwetsch beeldschrift. En weer bewonderden wij de schoonheid van het landschap.

Nadat wij het midden en Zuiden van het land, van Teherān tot Shiraz en Shūsh bezocht hadden, werd thans ook onze wensch naar een tocht in Noordelijke richting vervuld: naar de Kaspische Zee. Dr. G. Eissfeldt noodigde zijn broer en schoonzuster en mij uit om aan een autotocht door de hooge passen van het Elburz-gebergte naar Babolsar deel te nemen. Hier is een luxe-hôtel onder Zwitsersche leiding, het persoonlijk eigendom van den Schah. Het heuvelland bij den Zuidelijken oever van dit reusachtige binnenmeer (dat zout water heeft en waarvan het strand aan de Noordzee doet denken) is in tegenstelling met het overige Iran boschachtig; er groeit vooral een soort steeneik; door het land stelselmatig te bebosschen, zou men de waarde en schoonheid binnen weinige tientallen van jaren aanzienlijk kunnen vermeerderen. Tot nog toe is de kaviaar het belangrijkste product, dat uit de kuit van de twee à drie meter lange steuren bereid wordt. Hier in het Noorden begint de invloed van het volk der Turkomanen; ook is de invloed van het naburige Rusland merkbaar. De Paaschdagen aan de Kaspische Zee zal ik niet vergeten.

Woensdag 12 April aanvaardden wij de terugreis naar Baghdad, zagen op den terugweg kort voor het nachtverblijf in Kermanschah de rots van Bisūtūn in het licht van de volle maan, en waren laat in den nacht van 13 op 14 April weer in Baghdad terug.

In Iraq had ik nog een dubbele taak te vervullen. In de eerste plaats de aankoop van oudheden voor de Leidsche verzameling, waarvoor de heer S. van den Bergh Jr. een bedrag ter beschikking had gesteld. De moeilijkheid was, dat de nieuwe wet de uitvoer van oudheden uit Iraq nog slechts toestaat, voorzoover het voorwerpen betreft, die onmiddellijk na het afkondigen van deze wet door het *Department of Antiquities* geregistreerd zijn; en zelfs daarvan wordt de uitvoerbewilliging slechts bij wijze van gunst en tegen betaling van minstens tien percent van den koopprijs gegeven. Dit beteekende dus een soort van uitverkoop; er kwamen slechts drie of vier van de voormalige handelaars in aanmerking en hun toch al geslonken voorraad wordt niet meer aangevuld. Wie ooit in het Oosten gekocht heeft, weet, dat het marchandeeren geduld en inspanning vereischt. Het resultaat waren 373 spijkerschrift-tabletten, 33 terracotta-figuurtjes, 46 cylinder-zegels, twee steenen dierenfiguurtjes, twee schalen uit aardewerk met opschriften (met inkt) in het Arameesch, een gewicht uit haematiet in den vorm van een eend en enkele amuletten. Hierbij zijn ook de stukken meegeteld, die ik in Teherān kon bemachtigen. Onder de tabletten, beschreven met spijkerschrift, zijn het belangwekkendst 35 brieven uit de twintigste eeuw v. Chr., afkomstig uit Larsa (Senkereh); voorts een collectie Nieuw-Babylonische contracten uit Sippar (Abu-Habba), waarbij één met een bijschrift in Arameesch letterschrift. Deze voorwerpen zijn een belangrijke aanwinst voor onze Leidsche verzameling.

Dat ook het Rijksmuseum van Oudheden hierbij niet te kort is gekomen, blijkt op een andere plaats in dit Jaarbericht (zie vooral plaat XXVI). In opdracht van ons Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en van het Reuvens-Fonds heb ik van den handelaar E. D. Messayeh het beeldje van een Sumerischen priester uit de vroeg-dynastische periode (omstreeks 2800 v. Chr.) voor dit Museum kunnen verwerven, dat als een der representatieve stukken der Oud-Sumerische kunst, afkomstig van den puinheuvel te Chafadje, mag worden beschouwd.

Mijn tweede taak was een onderzoek in te stellen naar de nauwkeurige ligging van de oude Talmudische academie-steden: Sūra, Pumbaditha en Nehardéa. De vervulling van deze taak was alles behalve gemakkelijk, en zonder hulp en medewerking van anderen had ik niet kunnen slagen. In de literatuur vindt men de gegevens het best bijeen in het boek van J. Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien* (1929). De heer Obermeyer was reeds lang vóór den wereldoorlog gouverneur geweest, belast met het onderwijs der zonen van een aanzienlijk bewoner van Baghdad; zijn topografische gegevens zijn nauwkeurig; evenwel begaat hij blijkbaar wel eens de vergissing de heuvels aan den rand der oude (thans opgedroogde) kanalen te verwarren met de ʿtell'sʾ of ʿtepe'sʾ, waaronder steden of dorpen bedolven moeten zijn. In werkelijkheid is de oppervlakte slechts in het laatstgenoemde geval met scherven bedekt.

Voor de grootste en belangrijkste van de drie steden zijn er twee verschillende tradities: men zoekt Sūra òf in het Noord-Westen op de plaats van 'Anat aan den Eufraat òf in het Zuiden bij Chān Maḥawîl in de nabijheid van het oude Babylon. Van deze beide mogelijkheden verdient de tweede beslist de voorkeur. Een derde gissing, dat Sūra op de plaats van Samarra gezocht zou moeten worden, berust slechts op een volks-etymologie. De heeren van het Department of Antiquities, Mr. Seton Lloyd en Selim Levy Effendi, die mij op de meest vriendelijke wijze hun medewerking verleend hebben, waren met mij van meening, dat slechts de tweede traditie in aanmerking komt. Dit is in overeenstemming met de gegevens bij Obermeyer. Zelfs de naam van Sūra is, naar het schijnt, in de nabijheid van den puinheuvel Bābil bewaard gebleven.

Dit terrein van Sūra moet vrij uitgestrekt geweest zijn. Men zou in de eerste plaats de hoofdsynagoge moeten zoeken. De kans daar (evenals in Oud-Kairo) een ʿgenizaʾ met de overblijfsels van oude thorarollen en van wetenschappelijk wellicht nog belangwekkender manuskripten te vinden, is echter door de winterregens en het vochtiger klimaat slechts gering.

Vrijdag 21 April reden wij langs den grooten straatweg van Baghdad naar het Zuiden, tot aan den puinheuvel van Bābil, den Noordelijksten van het uitgestrekte terrein der oude stad Babylon. Van daar gaat een oud kanaal in de richting van de Eufraat, dat men terecht (met Obermeyer) met de oude Nāhar Sūra ʿde rivier (d.w.z. het kanaal) van Sūraʾ mag vereenzelvigen. Wij volgden den loop van dit kanaal, maar hebben nergens scherven gevonden. De stad moet dichter bij het tegenwoordige Chān Maḥawil hebben gelegen, waarschijnlijk op de plaats van den tegenwoordigen Tell Grēni, waar wij scherven hebben verzameld en tal van opnamen hebben gemaakt. Hier zijn ook de sporen van een groot gebouw. De scherven zijn uit de Parthische tot vroeg-Islaamsche periode.

Vandaar gingen wij (per auto) naar Tell-Ibrahim, de plaats van de oude en beroemde stad Kutha, in de Babylonische periode de stad van Nergal, den god van de Onderwereld. Volgens II Kon. 17 : 24, 30 heeft de koning van Assyrië (Sargon II) de lieden van Kutha (Kûth), die den god Nergal vereerden, zich na de verovering van Samaria in het land Israël doen vestigen. Aan den voet van den uitgestrekten puinheuvel worden tal van *tumuli* aangetroffen. Het is begrijpelijk, dat de omgeving van deze stad van den god van het Doodenrijk bij voorkeur als begraafplaats werd gekozen. Een archæologisch onderzoek zou gemakkelijk zijn. Ook deze belangwekkende en groote stad is nog ʿonontgonnenʾ.

Den volgenden dag, 22 April, had Prof. G. Rosenow, de directeur van het Meir Elias Hospital in Baghdad, mij zijn auto ter beschikking gesteld, om de plaatsen van Pumbaditha en Nehardéa te zoeken. Dus reden de heer en Mevrouw Rosenow, de heer Munro en ik op mijn verzoek eerst naar Falludja, het stadje aan den oever van den Eufraat, vanwaar de nieuwe brug over de rivier naar de autoroute naar Rutba en Damascus leidt. Dit stadje is vermoedelijk gebouwd op de puinhoopen van Pumbaditha. Wij hebben den weg naar het Noord-Westen in het gezicht van den Eufraat nog eenige kilometers verder vervolgd en op verschillende plaatsen naar scherven gezocht. Ook deden wij een poging om in de nabijheid van het stadje de plaats te bepalen, waar indertijd grafsteenen met den

naam van Pumbaditha gevonden zijn. Deze nederzetting was de jongste van de drie en een opgraving zou vermoedelijk met het oog op het feit, dat de plaats (gelegen aan de groote karavaan-route) nog steeds bewoond is, geen bevredigende resultaten opleveren.

Daarna gingen wij van Felludja langs de rivier in Zuid-Oostelijke richting verder, tot op de plaats, waar de Nahr Razwānîje (een oud, thans opgedroogd kanaal) in den Eufraat uitmondt. De bedding van dit oude kanaal volgend, kwamen wij spoedig bij een hoogen en uitgestrekten heuvel, die geheel met scherven uit de Parthische en de Sassaniedische periode bedekt was. De naam werd ons door een herder, die er juist met zijn schapen langs trok, opgegeven als Tell Agar, en hij staat als dusdanig reeds op een oude kaart van Kiepert vermeld [1]). Deze oude nederzetting, die nog nooit nader onderzocht is, hebben wij van alle kanten opgenomen en zooveel mogelijk typische scherven verzameld, ook gepoogd om de plaats van het hoofdgebouw te bepalen. Dat hier Nehardéa lag, juist bij de uitmonding van het eenige groote kanaal, dat daarvoor in aanmerking komt, lijkt niet twijfelachtig. Obermeyer dacht aan den naburigen Tell Kanīsah, die aan hetzelfde kanaal gelegen is, maar kleiner en niet zoo gunstig gelegen. Slechts een opgraving zou hieromtrent zekerheid kunnen geven. Voorloopig beschouw ik de identificatie van den Tell Agar met het (reeds omstreeks 200 na Chr., dus tegen het eind van de Parthische periode, verwoeste) Nehardéa als het belangrijkste resultaat van dit onderzoek naar de drie rabbijnsche academiesteden.

Daarna heb ik de terugreis per auto, boot en trein aanvaard. Maandag 24 April ben ik met de autobus van 'Nairn' om drie uur 's middags van Baghdad vertrokken. Bij Falludja passeerden wij den Eufraat en gingen nu over Ramadi verder de woestijn in, den geheelen nacht door, met kort oponthoud in Rutba. De woestijntocht was indrukwekkend. Den volgenden ochtend om tien uur kwamen wij in Damascus, waar wij in kleinere auto's overstapten, die ons in ruim twee uren over de bergpassen van den Libanon naar Beyrouth hebben gebracht. Van Beyrouth vertrok de Italiaansche boot van de Atlantica-lijn (de vroegere Lloyd Triëstino) naar Triëst.

Woensdag 26 April bleef de boot den geheelen dag in de haven van Haifa. Prof. en Mevrouw Eissfeldt, die ik op de boot weer ontmoet had (zij waren intusschen in Palmyra en Damascus geweest), namen de gelegenheid waar om voor enkele uren naar Jeruzalem te gaan, om daar het nieuwe museum te gaan zien. Met het oog op de onlusten was het niet gemakkelijk om permissie te krijgen de stad te verlaten. Met de autobus (nadat ik gewaarschuwd was te voet te gaan) reed ik op den Karmel, ontmoette in het 'Karmelheim' den mij van vroeger bekenden Schotschen predikant Rev. Christie en den zendeling Ds. Heinrici. Daarna reed ik met de familie Heinrici per auto door het geheele 'Emeq (de vlakte, met talrijke bloeiende Zionistische kolonies) naar de overblijfselen der eenige jaren geleden opgegraven synagoge van Beth Alpha (bij Affûle, niet ver van de kolonie En Harod, bij het gebergte Gilboa) met haar interessante mozaïeken. Op den terugweg bezochten wij het jongste en een der meest belangwekkende opgravingsterreinen in geheel Palestina: de opgravingen bij de kolonie Alloniem op de plaats van het oude Beth Shaärim, het tegenwoordige Shēch Abrēk. Hier heeft Dr. Maisler van de Hebreeuwsche universiteit gegraven en een nekropool met hoogst belangwekkende rotsgraven en ook de overblijfselen van een synagoge blootgelegd.

De verdere reis was kalm, ook de reis langs de kust van het toen juist door Italië geannexeerde Albanië. Maandag 1 Mei landde de boot in Triëst, waar wij nog de overblijfselen van de oude Romeinsche nederzetting hebben bezichtigd. Als ik alles bijeentel, bedraagt het aantal opgravingsterreinen en andere oudheidkundig belangwekkende plaatsen, die ik op deze reis mocht bezoeken, niet minder dan twee-en-dertig. Een woord van dank aan de Stichting, die mij deze reis mogelijk heeft gemaakt, is ook hier op zijn plaats.

Leiden, 20 September 1940 F. M. Th. Böhl

[1]) Over het vermoeden, dat in de nabijheid van dezen *Tell Agar* het oude slagveld van Kunaxa (bekend uit de *Anabasis* van Xenophon) moet worden gezocht vgl. F. H. Weissbach in het *Festschrift Meissner*, MAOG IV, 1929, 241—251. Wellicht is de naam van den *Tell Kanīsah* (of *Kunāseh*) slechts een volksetymologische wijziging van den ouden naam.

GODSDIENST VAN IRAN

MITHRA

In eenige publicaties van den jongsten tijd, betrekking hebbende op den oud-Iraanschen godsdienst, is weer meer aandacht gewijd aan de plaats, die de godheid Mithra in het systeem en in de geschiedenis van de godsdienstige opvattingen der Iraniërs inneemt. De problemen, die hier bestaan, zijn het gevolg van de beperktheid en het eigenaardig karakter der gegevens en betreffen hoofdzakelijk de volgende vragen:

1° hoe verhoudt zich de Iraansche Mithra tot de uit de Veda's bekende godheid Mitra?
2° hoe staat de vooral in de Gatha's tot uiting komende leer van Zarathustra tegenover Mithra?
3° welke plaats neemt Mithra in in den ouderen vorm van het Mazdeïsme, zooals wij dat kennen uit de Avestische teksten als geheel?
4° hoe stond het met de Mithra-vereering in westelijk Iran, bij de Meden en Perzen, vóór en na de invoering van het Zoroastrische Mazdeïsme?
5° hoe zijn de latere ontwikkelingen te verklaren, waardoor Mithra in Middelperzischen tijd tot een Zonnegod wordt en anderzijds tot de centrale figuur van een verlossingsgodsdienst, die in de eerste eeuwen van onze jaartelling zich overal in het Romeinsche Rijk heeft verbreid?

Het stellen van deze vragen impliceert alreeds een zeker stellingnemen ten opzichte van de door den vrager voorgestane oplossing en zoo moge hier reeds terstond de meening worden uitgesproken, dat uit de nadere onderzoekingen blijkt, dat Mithra eigenlijk ten allen tijde en overal zoo niet de meest gevierde dan toch de best gekende godheid der Iraniërs is geweest, die zich ook daar, waar Ahura-Mazdah's primaat werd verkondigd, in het geloof van alle kringen heeft weten te handhaven, zij het ook met aanmerkelijke wijziging van eigenschappen en karakter.

De in den aanvang genoemde publicaties zijn in chronologische volgorde:

Johannes Hertel, *Die Sonne und Mithra im Avesta* (Indo-Iranische Quellen und Forschungen Heft IX), Leipzig 1927;

H. S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran* (Mitt. der Vorderas.-Aeg. Gesellschaft 43. Band), Leipzig 1938; (dit werk werd reeds besproken in Jaarbericht N° 6 van EOL (1939) blz. 225 vlg);

Geo Widengren, *Hochgottglaube im alten Iran* (Uppsala-Leipzig 1938).

Hertel's onderzoek heeft vooral betrekking op het hierboven onder 3° geformuleerde probleem met medebelichting van dat onder 1° genoemd. Het vormt een schakel in de reeks verhandelingen van dezen geleerde over de godsdienstige opvattingen in de 'Avesta-wereld'. Deze wereld plaatst hij — zooals trouwens ook de beide andere genoemde schrijvers — in Noord-Oostelijk Iran. Over den tijd laat hij zich niet absoluut uit, maar hij bedoelt te spreken van den tijd, waarin de 'Avestische' Iraansche stammen nog in contact waren met de oostelijker wonende Indische Ariërs, vóórdat deze laatste blijkbaar door de Kaboel-vallei hun verderen trek naar het Indus-gebied en den Pendjâb hadden aanvaard. Op blz. 248 spreekt Hertel de meening uit, dat het grootste deel van de liederen in den Rgveda in Oost-Iran moet zijn ontstaan, in een gebied, dat het door 'Avestische' stammen bevolkte gebied in een halven cirkel omsloot. Zarathustra's leer omtrent de daemoniseering der Indische deva's tot de Avestische daeva's zou in dit milieu zijn ontstaan. Elders nu beschouwt Hertel Zarathustra als een tijdgenoot van Darius I en zoo zou dus het op de genoemde wijze naast elkander wonen van de 'Avestische' en de 'Vedische' Ariërstammen nog in het einde van de 6de eeuw v. Chr. geplaatst moeten worden.

Hertel noemt blijkbaar 'Avestisch' die Iraansche stammen, in welker midden het oudste deel van de Avesta-teksten is ontstaan, met uitsluiting dus van de gedeelten van den Avesta, die naar de *communis opinio* er later in West-Iran door, de oude taal niet goed meer machtige, priesters zijn bijgeflanst. Een van de belangrijkste oude teksten is het beroemde offerlied

(Jašt) aan *Mithra,* dat in den tegenwoordigen kanon den xden Jašt uitmaakt en naar Middel-perzisch spraakgebruik als *Mihr-Jašt* bekend staat. Deze Jašt is vrijwel het eenige document, dat ons over de Mithra-vereering in Oost-Iran inlicht, maar de inhoud is zoo rijk, dat wij daardoor waarschijnlijk alle aspecten kennen, waaronder Mithra bekend was. De hymne bestaat uit 145 versstrofen die weer in 35 grootere afdeelingen zijn verdeeld, waarvan elke de godheid in een bepaalde hoedanigheid doet kennen. De volgorde van die afdeelingen komt ons onsystematisch voor en het is duidelijk, dat er aan het geheel in lateren tijd nogal wat is gefatsoeneerd, o.a. met het doel den tekst voor de Mazdah-vereerende gemeente van Zarathustra aannemelijk te maken.

Er is evenwel in den Mihr Jašt zeer veel oud materiaal bewaard, in hetwelk wij een mythische poëzie van hoog gehalte kunnen bewonderen. Wij zullen in den loop van dit artikel verschillende stukken van deze prachtige oud-Iraansche hymne in vertaling moeten geven, een vertaling, die natuurlijkerwijze onder den invloed staat van wat het philologisch onderzoek van deze zeer moeilijke teksten tot nu toe heeft opgeleverd. Iedere vertaler heeft hier tot nu toe zijn eigen bijzondere visie op het geheel en op de details gehad. Wij beginnen met den tekst, die Hertel en anderen tot de geografische localisatie van de plaats, waar de Mihr Jašt is ontstaan, aanleiding geeft, nl. de strofen 12—14:

(12) Mithra, van de breede runderweide, vereeren wij;
Die juiste woorden spreekt, die op de raadplaats behoort;
Den duizend-oogigen, den goed-gebouwden;
Den duizend-oogigen, den verhevenen;
Wiens uitzicht breed is; den glanzenden;
Den slapeloozen; den waakzamen.
(13) Die als eerste geestelijke offerwaardige
Over de Hara aankomt,
Vooruitgaande aan de onsterfelijke
Zon, wier rossen snel zijn.
Die als eerste de goud-gesierde
Glanzende hoogten bereikt,
En vandaar overschouwt het geheele
Geweldige Ariër-woongebied.
(14) Waar dappere heerschers
De voorste slagrijen ordenen;
Waar hoogrijzende bergen,
Rijk aan weiden, rijk aan water,
Voeding (?) voor het rund verschaffen;
Waar diepe meren
Met breede watervlakken staan;
Waar schipdragende wateren
Wijduit hun golven voortstuwen,
Naar Iškata en Poruta
Moru en Haroiva
Gawa, Sugda en Chwarizem.

Van deze drie versstrofen keert de eerste (12) in dezen Jašt telkens weder aan het begin van elk der grootere afdeelingen; zij bevat in het kort de kenschetsing van Mithra in mythische bewoordingen en gedachten. De *Hara,* die in strofe 13 genoemd wordt, is een in den Avesta meer voorkomend mythisch gebergte, dat de geheele aarde omgeeft en waarvan alle andere bergen aftakkingen zijn. In den besproken tekst moet men er natuurlijk de bergen aan den oostelijken horizon onder verstaan. Een duidelijker plaatsbepaling geven de namen aan het einde van strofe 13: *Moru* is de tegenwoordige oase Merw (Margiana), *Haroiva* is het gebied van Herat (Areia), *Sugda* is Sogd in West-Turkestan (Sogdiana) en *Chwarizem* is het tegenwoordige gebied van Chiva in de mondingsdelta van den Amoe-Darja (Oxus),

dat in de Middeleeuwen Cwarizm heette en in de oudheid Chorasmia. *Iškata* is minder zeker, maar komt nog eenige malen in den Avesta voor; het moet een bergland in Oost-Iran beteekenen. Ook *Poruta* is nog niet met zekerheid geïnterpreteerd; misschien mag men er een door de gebrekkige overlevering ontaarden vorm in zien van de streek, die in het Oud-Perzisch *Parthawa* heet, d.i. Parthië. De rivieren die genoemd worden, zijn dan de stroomen, die van den Westelijken Pamir en den Hindoe-Koesj in noord-oostelijke richting gaan; als grootste de Amoe-Darja en verder de bevaarbare rivieren van Merw en van Herat, die in de noordelijke steppen doodloopen. Wanneer de vergelijking Poruta = Parthië juist is, behoort de Atrek er ook bij. Strofe 14 geeft dus een zeer gewenschte preciseering van den geografischen gezichtskring der veeteelt bedrijvende stammen, die Mithra vereerden. In ruimeren zin ook van het woongebied van het geheele ‘Avesta’-volk, of zooals het in den Jašt heet, het Ariër-woongebied; alleen behoort blijkens andere Avesta-teksten ook het tegenwoordige Sistan — in de oudheid Drangiana — ertoe, d.i. het stroom en deltagebied van den Hilmand.

Fig. 30

De geciteerde strofen bevatten ook een van de belangrijke teksten, waarop Hertel het voornaamste resultaat van zijn uitgebreide studie doet steunen, nl. dat Mithra voor het Avesta-volk de mythische verpersoonlijking van den *nachthemel* is (blz. 121). Zijn duizend oogen zijn de sterren, die op andere plaatsen van den Jašt zijn ‘wachters’ of ‘verspieders’ worden genoemd. Zijn duizend ooren kunnen voor de mythische fantasie ook niets anders dan de sterren zijn. En ook de benaming als heer van de ‘breede runderweide’ vat Hertel op als een mythische verbeelding van het hemelgewelf. Nog andere strofen van den Jašt beschrijven Mithra's karakter van verpersoonlijkten nachthemel:

(95) Mithra, die zoo breed als de aarde aankomt,
Heen naar den ondergang van de Zon;
Hij raakt de beide randen
Van deze aarde, de breede,
De gekromde, met verre grenzen.
Dat alles overschouwt hij
Wat is tusschen aarde en hemel.

(142) Wanneer hij zijn lichaam doet stralen
Als dat van de eigenlichtige maan,
Wiens aangezicht straalt
Als dat van de Tištrija-ster (Sirius),
Wiens wagen bestuurt
De bedroglooze eerste
. . . .
Dageraad van de Zon.
(144) Mithra, die rondom de landen is, vereeren wij;
Mithra, die tusschen de landen is, vereeren wij;
Mithra, die in de landen is, vereeren wij;
Mithra, die boven de landen is, vereeren wij;
Mithra, die onder de landen is, vereeren wij;
Mithra, die vóór de landen is, vereeren wij;
Mithra, die achter de landen is, vereeren wij.

Deze laatste strofe behoort misschien niet meer geheel tot den oudsten vorm van de hymne; zij vertoont de neiging tot litanie-achtige uitrekking, die aan de jongere Avesta-teksten zulk een onverdraaglijk karakter geeft.

In ieder geval blijkt uit de gegeven strofen met de grootste duidelijkheid, dat Mithra niet is de Zon zelf of een Zonnegod. De meening, dat Mithra oorspronkelijk een zonnegod is, was vroeger zeer verbreid, omdat in den Sassaniedentijd Mithra inderdaad een zonnegod is geworden en zijn naam ook eenvoudig de Zon is gaan beteekenen. Mithra staat, zooals bleek, wel in een zeer bijzondere betrekking tot de Zon, die dan ook tot zijn firmament behoort, evenals hij blijkens andere teksten in bijzondere betrekking tot de maan staat. Hertel's opvatting, dat de Iraansche Mithra een hemelgod is, kan inderdaad moeilijk meer bestreden worden en is dan ook overgenomen door de twee andere bovengenoemde schrijvers: Nyberg en Widengren. Een andere, bijzonderlijk aan Hertel dierbare theorie, die op elke bladzijde van zijn boek naar voren komt, geniet minder de algemeene instemming, ook al moet men toegeven, dat de aan haar ten grondslag liggende gedachte verhelderend is. Dit is zijn z.g. *Arische Feuerlehre,* de bewering, dat in de geloofsvoorstelling van de Iraansche zoowel als van de Vedische Ariërs alle goddelijke en godbezielde wezens bestaan uit zichtbaar of onzichtbaar vuur, verwant met het vuur, dat het geheele hemelgewelf van buiten omgeeft en dat men door de openingen daarvan als Zon, Maan of sterren ziet stralen. Nu wijst inderdaad de vuurvereering van de Ariërs op de opvatting van het vuur als een goddelijke substantie, die nu eens het eene en dan weer het andere goddelijke wezen kan representeeren. Maar het heeft er allen schijn van, dat Hertel veel te ver gaat waar hij aan een zeer groot aantal woorden, die door de philologen op goede gronden met bepaalde beteekenissen zijn voorzien, de in zijn theorie passende beteekenissen van branden, stralen, glanzen, enz. toekent. Aan zijn opvatting over het natuurkarakter van Mithra — die als nachthemel tot de wezens van 'onzichtbaar vuur' behoort — doet intusschen zijn vuurleer niet toe of af.

Een belangrijk punt in Hertel's onderzoek is de vraag hoe de Avestische Mithra staat tot den Vedischen Mitra. Bij de Indische Ariërs is Mitra namelijk een veel minder duidelijk omschreven figuur; in den Rg-Veda komt hij voor in het vaste dualis-compositum *Mitrā-Varunā* en wat van deze in haar werkingen als één opgevatte dubbele godheid gezegd wordt, past in het algemeen op dat wat in den Avesta van Mithra alleen wordt gezegd. Nu komen Mitra en Varuna ook reeds in dezelfde volgorde na elkander voor in de Arische godenreeks, die de Mitanni-koning Mattiwaza omstr. 1400 v. Chr. aanroept in zijn verdrag met den Hethieten-koning. Men zou dus geneigd zijn te meenen, dat deze dualis-combinatie zeer oud Arisch is en vóór-Iraansch, ook omdat in den verdragtekst van den Mitannikoning de voor de Iraansche talen kenmerkende klankveranderingen nog niet hebben plaats gegrepen. De gezegde meening wordt nog hierdoor versterkt, dat op twee plaatsen van den *Mihr Jašt,* str. 113 en 145, het dualis-compositum *Mithra-Ahura* voorkomt als voorwerp van offervereering. Men moet hier dan aannemen: 1° dat met Ahura Ahura-Mazdah is bedoeld en 2° dat Ahura-Mazdah dezelfde godheid is, die in de Veda's Varuna wordt genoemd. Deze beide onderstellingen worden inderdaad door de meerderheid der tot oordeelen bevoegden, gehuldigd, maar Hertel houdt de meening, dat de vereering van Mithra alléén ouder is dan die van het godenpaar en schijnt ook niets te willen weten van de gelijkzetting van Ahura-Mazdah aan Varuna. Hij beschouwt de combinatie van Mithra met Ahura-Mazdah dus als een Iraansche innovatie, die daardoor kan worden verklaard, dat ook Ahura-Mazdah volgens hem — en anderen — een hemelgod is en wel meer bijzonderlijk den *daghemel* — naast Mithra als den nachthemel — vertegenwoordigt. De zon is immers volgens verschillende Jasna-passages (Hertel, blz. 250) Ahura-Mazdah's oog, evenals de sterren Mithra's oogen (en ooren?) zijn. Intusschen is de vooropstelling van Mithra vóór Ahura-(Mazdah) in de samenstelling aan de Zoroastrische priesters toch te oneerbiedig tegen hún hoogste godheid voorgekomen; in latere Avesta-passages, waar genoemde samenstelling met nog een stukje tekst aan den Mihr Jašt ontleend is, is Ahura-Mardah vooropgesteld (zie ook J. Duchesne in *Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Or. et Sl.* t. IV, Brussel 1936, blz. 683 vlg.)

Wij reserveeren onze meening over Hertel's these van Mithra's (Mitra's) oorspronkelijke zelfstandigheid totdat wij de inzichten van Nyberg en Widengren over Mithra besproken hebben.

Nyberg houdt zich in zijn boek vooral bezig met de hierboven onder 2° en 4° genoemde problemen. Zijn opvatting is, dat Mithra en Ahura-Mazdah concurreerende godheden waren, die bij verschillende stamnederzettingen der Iraniërs werden vereerd. De Mazdah-gemeenschap — waarin Zarathustra is opgestaan — zou ergens in West-Turkestan gezocht moeten worden, terwijl er elders — Nyberg meent in Margiana (Moru, Merw) — een centrum van Mithra-vereering zou hebben bestaan. Zarathustra zou in de Gatha's in bedekte termen al tegen de Mithra-vereering gepolemiseerd hebben, maar toch later nog tijdens zijn leven genoodzaakt zijn geweest aan den Mithra-cultus concessies te doen, die dan in de Mazdah-vereerende gemeente na hem nog veel verder zouden zijn gegaan en o.a. tot de opname van den *Mihr-Jašt* in den Avestischen canon aanleiding zouden hebben gegeven. Nyberg wijst vooral op het in den Jašt zoo duidelijk naar voren komende karakter van Mithra als krijgsgod. In str. 8 heet het van hem:

(8) Welken de heeren der landen vereeren,
Die ten strijde trekken
Tegen bloedige legerscharen,
Tegen de in gelederen aanrukkenden,
Tusschen de strijdende landen.

In gezelschap van Mithra komen verschillende bij zijn dienst behoorende godheden voor, zooals de overwinningsgod Verethragna; ook heeft hij bepaalde attributen, zooals het bezit van het *chwarna,* den mythischen geluksglans:

(141) Hij, die voorzien is van een zegevierend hecht gemaakt wapen,
In de duisternis waakzaam, onbedriegbaar,
Van de sterksten is hij de sterkste,
Van de dappersten is hij de dapperste,
Van de goden is hij de meest inzichtsvolle,
De zegevierende, voorzien van geluksglans.
De 1000-oorige, de 10 000-oogige,
De sterke, met 10 000 verkenners,
De alwetende, de onbedriegbare.

Ook het Haoma-offer is volgens Nyberg bijzonderlijk met den cultus van Mithra verbonden en Zarathustra zou in de 5de Gatha (Jasna XXXII) zich bijzonderlijk tegen de daarmede samengaande orgiën gekeerd hebben. Deze these van Nyberg (blz. 189 vlg.) komt in veel punten overeen met de voorstelling van Hertel, behalve, dat de laatste den Iraanschen profeet in Oost-Iran plaatst en ook waarschijnlijk een jonger tijdvak voor zijn optreden kiest. Beiden nemen ook een cultus-differentie aan tusschen de Iraansche en de

Vedische Ariërs, in een tijd dat hun gebieden nog aan elkander raakten. Nyberg's these, dat binnen Iraansch gebied zelf ook zulk een cultus-differentie tusschen de Mithra-gemeente en de Mazdah-gemeente bestaan heeft, verklaart wel het negeeren van Mithra in de Gatha's, maar bevat verder te veel gissingselementen om overtuigend te zijn, vooral waar Nyberg toch moet aannemen, dat gebruiken van den Mithra-cultus reeds vanaf Zarathustra's tijd toch weer in het Mazdeïsme zijn binnengedrongen, zoodat de Mithra-vereering later zelfs een kenmerk van het Mazdeïsme zou zijn geworden en dat dus de aanmoediging van Artaxerxes II in zijn inscriptie om Mithra en Anahita te vereeren juist als een Mazdeïstische maatregel moet worden geïnterpreteerd. Om Nyberg's meening waarschijnlijk te maken zou men moeten bewijzen, dat er bijzondere Mithra-priesters naast de Mazdah-priesters bestonden en dit nu kan nergens uit blijken.

Wat Nyberg verder aan materiaal uit West-Iraan aanvoert bewijst, dat daar Mithra en Ahura-Mazdah zoowel in Medischen als in Perzischen tijd naast elkander en niet met uitsluiting van elkander vereerd werden. In Assyrische godenlijsten uit den Medischen tijd schijnen beide godheden voor te komen. In de inscripties van Darius wordt Mithra wel niet als godheid aangeroepen, maar er komt wel een Perzische eigennaam in voor, die met den naam van Mithra is samengesteld. Herodotus noemt van Perzische godennamen alleen Mithra, en Xenophon (Oec. IV 24) laat Cyrus den Jongere bij Mithra zweren.

Het komt mij voor, dat het in den aanvang genoemde derde boek, dat van WIDENGREN, op deze problemen een nieuw licht doet schijnen, een licht, dat uit een tot nu toe duisteren hoek valt. Widengren's methode gaat nl. uit van een godsdiensthistorische werkhypothese, in welke hij tracht de disparate gegevens over den Iraanschen godsdienst te doen passen.

Het is dezen onderzoeker opgevallen, dat de attributen, die aan verschillende Iraansche godheden vooral in de Avestische teksten worden gegeven, zich laten vereenigen met het type van een ‘hoogste godheid’ (*Hochgott*), zooals dat door W. Schmidt in zijn werk *Der Ursprung der Gottesidee* is geponeerd. Widengren verwerpt de hierop geuite kritiek, die in het geloof aan de *Hochgötter* invloed of zelfs verbeelding van missionarissen ziet. Hij tracht in zijn eerste hoofdstuk aan de hand van gegevens over Afrikaansche volken vast te stellen wat het wezen dezer ‘hoogste goden’ is en construeert de volgende kenteekenen:

1° hij is een hemelgod en wordt opgevat òf als wonend in den hemel òf als de hemel zelf, òf als de zon, als de maan of een ander uranisch phenomeen; dit is de *natuurzijde* van de hoogste godheid en zij impliceert, dat deze ook de beschikking heeft over de met den hemel samenhangende natuurverschijnselen, vóór alles den regen;

2° de hemelgod is een noodlotsmacht, die den menschen zoowel voorspoed als tegenspoed, goed en kwaad kan toedeelen; hij kan zich ook in twee aspecten verdeelen, die als zijn booze en zijn goede zijde tegenover elkander kunnen komen te staan;

3° de hemelgod staat in bijzondere betrekking tot den aardschen heerscher, die zijn heerschappij in zijn naam uitoefent; vandaar dat de god ook als krijgsgod en als hoogste rechter kan optreden.

Na dit voorbereidend onderzoek in het donkere werelddeel doet Widengren dan verschillende Iraansche godheden de revue passeeren, nl. Mithra, met Maan, Zon en Tištrija-ster, de luchtgodheden Vaju, Vāta (beide beteekenen wind) en Thwāša (het luchruim), Ahura Mazdah en ten slotte Zerwān. Al deze offerwaardigen dragen volgens dezen schrijver het kenteeken van *Hochgötter* in den aangegeven zin. De paradox, dat er verschillende *Hochgötter* naast elkander vereerd zouden worden, deert Widengren niet; hij beschouwt ze slechts als mythisch-traditioneele aspecten van één hoogste wezen.

De bespreking van Mithra neemt merkwaardigerwijze het naar verhouding langste deel van het werk in. Over hem zijn de gegevens dan ook het talrijkst aanwezig in den Mihr Jašt. In het voorgaande hebben wij reeds de belangrijkste passages, die het hemelsch karakter van Mithra kunnen bewijzen en ook die, welke hem als krijgsgod vereeren, in vertaling aangevoerd.

Zijn noodlotskarakter, onverschillig voor goed of kwaad, komt bij voorbeeld uit in de volgende strofen:

(29) Gij, de booze en de beste,
Mithra, zijt gij voor de landen.
Gij, de booze en de beste,
Mithra, zijt gij voor de menschen.
Gij, over vrede en onvrede,
Mithra, heerscht gij, voor de landen.

(108) (Mithra spreekt:)
Wien zal ik rijkdom en geluksglans,
Wien stevigheid des lichaams
Verleenen, ik die daartoe de macht heb?
Wien zal ik lustenvol bezit
Verleenen, ik die daartoe de macht heb
Wien zal ik flinke nakomelingschap
Doen groeien?

(110) Wien zal ik ziekte en dood,
Wien onmacht en slecht zaad
Verleenen, ik die daartoe de macht heb?
Wien zal ik flinke nakomelingschap
Met één slag vernietigen?

Om zijn noodlotsmacht moet men Mithra te vriend houden en zich hem volkomen wijden:

(15) Wanneer hem bedriegt
De huisheer van het huis,
Of de dorpsheer van het dorp,
Of de gouwheer van den gouw
Of de landsheer van het land,
Dan, geheel en al vernietigt
Mithra, vertoornd, beleedigd,
Èn huis, èn dorp,
Èn gouw, èn land.

(20) De rossen der Mithra-vijanden
Wederstreven hun last.
In snellen draf ontkomen zij niet,
In snellen ren komen zij niet vooraan,
In snelle vaart komen zij niet vóór.
Terug vliegt de lans,
Welken de Mithra-vijand slingert,
Ondanks de veelheid van booze spreuken,
Die de Mithra-vijand bedrijft.

En ten slotte om nog even het natuurkarakter van den god te laten uitkomen, zooals dat voortvloeit uit zijn almacht van hemelgod:

(61) Mithra, die de wateren vol maakt, die den aanroep hoort,
Die de wateren doet stroomen, die de planten doet groeien,
Die rechte voren trekt, die op de raadplaats behoort;
De listvaardige, de onbedriegbare,
De listenrijke, de schepper der schepping.

In de Avestische geschriften is het anders alleen Ahura-Mazdah, die de schepper is, maar dat hier zijn concurrent Mithra een enkele maal ook zoo genoemd wordt, behoeft in dezen samenhang niet te verwonderen.

Schrijver dezes is incompetent een oordeel uit te spreken over de *Hochgott*-these in het algemeen, maar het wil hem toch voorkomen, dat Widengren's opmerkingen, wat bijzonderlijk het Iraansche pantheon betreft, diep genoeg graven om meer inzicht daarin te verschaffen. De Iraansche (en misschien ook de Vedische) godheden missen de sterke persoonlijkheid, die ons in de Grieksche goden treft. Zij zijn aspecten van een universeele godbezieldheid die in of achter deze aardsche — of om een Avestischen term te gebruiken: uit beenderen bestaande — wereld is. Voor zoover men dat mythisch opvat zijn zij geestelijk of, nog concreter, ‘vurig’ en ‘stralend’, om in de terminologie van Hertel te blijven. Vandaar dat overdraging van attributen van de eene op de andere godheid niet hinderlijk is voor het godsdienstig gevoel.

Widengren ontwikkelt zijn inzichten ten opzichte van Mithra verder en toont aan hoe deze godheid nu eens in zijn licht weldadig karakter en dan weer in zijn duister, daemonisch karakter naar voren kan komen, en hoe hij ook bij gelegenheid een middelpositie in kan nemen. In deze hoedanigheid heeft hem blijkbaar ook Plutarchus leeren kennen, die Mithra den Middelaar tusschen Oromazes en Areimanios noemt. Ook in den Avestischen Mithra komt zijn positie van middelaar naar voren, waar hij wordt vereerd als de beschermer van verdragen en bondgenootschappen. Hiermede is ook zijn naam Mithra (in het Indisch beteekent *mitra* vriend) in verband gebracht. In den VIden Jašt, die aan de vereering van de Zon gewijd is, wordt Mithra eveneens aangeroepen in de volgende merkwaardige strofe:

(5) Mithra van de breede runderweide;
Ik vereer het bondgenootschap, dat bestaat,
Als van de bondgenootschappen het beste,
Tusschen Maan en Zon.

Hier komt Mithra's middelaarschap nog in kosmisch-mythischen vorm naar voren, nl. als middelaar tusschen twee goddelijke wezens, die als hemelgodheden evenzeer deelhebben aan het noodlotskarakter der hemelgoden.

Het belangrijkst is natuurlijk de verhouding tusschen Mithra en Ahura-Mazdah. Ook Ahura-Mazdah is bij Widengren een *Hochgott* en onder de passages waarmede deze auteur zijn hemelsch karakter beschrijft, behoort de bekende passage uit de 3de Gatha (Jasna xxx, 5), waarin gezegd wordt, dat de goede geest met de hechtste hemelen bekleed is. Widengren huldigt eveneens de opvatting van Hertel en Nyberg, dat Ahura-Mazdah den daghemel representeert en Mithra den nachthemel. Maar waarom komt nu Mithra in de Gatha's in het geheel niet voor, in de Gatha's, waar Ahura-Mazdah toch zoo goed bekend is? Widengren houdt zich hier voor een verklaring aan Nyberg's schoone interpretatie, dat in de Gatha's juist de nieuwe ethische godsopvatting bij Zarathustra is doorgebroken, nl. dat de hemelgoden niet maar voorspoed en tegenspoed, goed en kwaad, naar een de ethische behoeften nooit bevredigende noodlotsbeschikking geven, maar dat integendeel de godheid 'zegenrijk werkzaam' (*spenta*) is in zijn 'goede schepping' en ook van den mensch zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel eischt, waarvoor hij kan worden beloond of gestraft. Bij een dergelijke opvatting is voor méér gelijkwaardige goden geen plaats meer; Ahura-Mazdah is bij Zarathustra de godheid in welke zijn godsdienstige strevingen en verbeeldingen zijn verpersoonlijkt.

In plaats van hierbij aan een afzonderlijke oorspronkelijke Mazdah-gemeente te denken, zooals Nyberg, is Widengren eerder geneigd te meenen, dat Mithra eenvoudig eclipseert. In de nieuwe godsopvatting van Zarathustra — die intusschen naar men weet in Iran allerminst in zuiveren vorm is blijven leven — is voor een tweede opperste godheid geen plaats. De Mithra-vereering moet in Zarathustra's kring in den ban zijn gedaan, maar zij is daarna toch weer levend geworden, zeker niet het minst ten gevolge van het gemak, waarmede van oudsher de attributen konden worden overgedragen.

In den gedachtengang van Widengren voortredeneerend zou men misschien tot een nog stouter conclusie kunnen komen, nl. dat de tweelinggeesten, die in de 3de Gatha genoemd worden (Jasna xxx, 3) als de goede en de booze Geest in werkelijkheid Ahura-Mazdah en ... Mithra voorstellen. Waar van de twee machtigste hemelgoden de een met den glans van ethische voortreffelijkheid een absoluut primaat verwerft, daar moet de andere, gelijk Lucifer, de absolute zedelijke veroordeeling ondergaan. De toespelingen in de Gatha's op de verfoeilijke gebruiken van den Mithra-cultus schijnen mij ook in die richting te wijzen.

Wie Widengren's uiteenzettingen leest over het daemonische karakter, dat de hemelgod soms kan aannemen, en over den cultus van Ahriman, die ook bij Plutarchus bekend is, zal moeten toegeven, dat de gelijkstelling Mithra = de Booze Geest in den kring der eerste volgelingen van Zarathustra niet zooveel onwaarschijnlijks heeft.

In ieder geval heeft Mithra zijn val overleefd en heeft zijn vereering onder allerlei vormen en voorstellingen nog eeuwenlang de religieuze behoeften binnen en buiten Iran bevredigd. In den lateren Mithrasdienst is hij immers zelf tot den goddelijken verlosser geworden, naast wien voor Ahura-Mazdah geen plaats meer bleef.

Leiden, 20 September 1940 — J. H. KRAMERS

ARCHÆOLOGIE VAN IRAN

DE BRONZEN VAN LURISTAN

Er zijn in de laatste jaren enkele groepen van oude bronzen bekend geworden, die om hun artistieke waarde en oorspronkelijkheid in korten tijd zeer geliefd werden, zoowel bij geleerden als bij verzamelaars. Dit zijn in de eerste plaats de vroege Chineesche bronzen, verder de Ordosbronzen, voortbrengsels van de Oost-Aziatische steppenkunst, en de bronzen van Luristan, dat een bergstreek is tusschen Iran en het Noordelijk deel van Mesopotamië. Het is over de laatste dat ik wilde spreken.

De bronzen in kwestie zijn in graven aangetroffen, en de eerste ontdekking ervan dateert van 1927 of '28 [1]). Men zou licht denken, dat in de zoo kort achter ons liggende jaren aan ten minste een deel dezer vondsten alle waarnemingen zijn gedaan, die men bij onze tegenwoordige kennis vermag te doen. Dit is niet het geval geweest: Luristan is door zijn ligging een zeer ontoegankelijk streek; en daar, waar het zelfs voor Perzische antiquiteitenhandelaars gevaarlijk was door te dringen, begrijpt men dat Europeesche archæologen weinig kans hadden te mogen toekijken. Later, toen zij bij de afnemende onveiligheid van het gebied er zich tijdelijk wel konden bewegen, was er weinig meer *in situ* te vinden. Daardoor bestaan over het samengaan van verschillende soorten voorwerpen in de graven, over het aardewerk, den bouw der graven, etc. weinig betrouwbare gegevens, en wijken ook de meeningen over de dateering der vondsten vrij sterk af. Het is nog onmogelijk — en het zal nu misschien nog lang onmogelijk blijven — zooveel gegevens omtrent de bronzen te verzamelen, dat een goed oordeel over hun tijd en hun verwantschap gevormd kan worden. Intusschen loont het toch de moeite in het kort het voornaamste bijeen te voegen dat men thans over het onderwerp meent te kunnen zeggen.

Kort voor 1930 werden dus de eerste bronzen aan de markt gebracht. Toen ze bleken waarde te hebben zetten de Luren hun grafplunderingen snel voort. Men berekent dat er binnen enkele jaren 4 à 500 grafvelden, wier omvang tusschen 10 en 200 graven afwisselt, zijn opgedolven; de buit zou een paar duizend bronzen wapens en sieraden omvatten [2]). Het percentage graven, waarin zich mooie voorwerpen bevinden, is gering, anders was de opbrengst natuurlijk veel grooter geweest [3]). Spoedig na 1930 droogde de stroom reeds op, en thans schijnt het moeilijk, zoo niet onmogelijk te zijn onverstoorde graven te vinden. De Holmes expeditie onder leiding van Erich Schmidt, die voor het laatst in 1938 het land bezocht om een studie naar zijn oudheden in te stellen, slaagde er althans niet in, ook maar één graf te ontdekken dat de karakteristieke soort van bronzen bevatte [4]).

Dat komt, doordat de inwoners de dicht aan de oppervlakte liggende graven zonder moeite ontdekten: zij zochten in de buurt van bronnen in heuveluitloopers, en peilden ernaar met ijzeren spietsen in den tijd, dat de regen den bodem week had gemaakt [5]). Zoo stieten ze op de groote deksteenen der graven, en dan was het grafveld spoedig leeggeroofd. Bij elk grafveld zou volgens Godard ook de plaats van een nederzetting te zien zijn, benevens een soort vluchtheuvel, die versterkt was [6]). Zoo dit juist is, dan schijnen toch deze plaatsen nooit vondsten te hebben opgeleverd.

Over den vorm der graven komen de mededeelingen van de bezoekers van Luristan niet geheel overeen. Godard, chef van den archæologischen dienst in Iran, die als eerste Europeesche geleerde het gebied bezocht kort na de sensationeele ontdekkingen, spreekt van drie soorten graven, die volgens hem gelijktijdig bestonden, maar daarom nog niet overal naast elkaar

[1]) Een paar stuks in Europeesche musea waren te voren onder den naam Cappadocische bronzen bekend.

[2]) Deze schatting is afkomstig van Upham Pope; cf. Rostovtzeff, *Ipek* 7, 1931, 45.

[3]) Volgens Upham Pope, ILN 22/10-'32, 613, bevatte slechts 5% der graven voorwerpen, die van waarde zijn.

[4]) AJSL 55, 1939, 109; *Bull. Amer. Inst. of Iran. Art and Arch.*, 1938, 205.

[5]) Vergel. de foto ILN 31/12-'32, 1054.

[6]) A. Godard, *Les Bronzes du Luristan*, Ars asiatica, 17, 1931, 21.

voorkwamen. Ten eerste werd er begraven in groote aarden vaten, zooals dat ook in Mesopotamië wel geschiedde. Dan waren er rechthoekige kisten van groote steenen platen, die men ook in Europa kent uit het einde van de megalithperiode. Een derde soort van graf had denzelfden vorm als deze, maar de wanden waren uit kleine steenen samengesteld [7]).

Een vrij sterk afwijkende voorstelling geeft Miss Freya Stark [8]), die — dit moeten we er bij zeggen — verder in Luristan doordrong dan Godard. Haar inlichtingen berusten eveneens op wat de bewoners haar meedeelden. Ook zij hoorde van verschillende soorten van grafbouw. In de eerste plaats was er een groep uit steenen platen bestaande kisten, waarin alleen aardewerk en vuursteenen werktuigen werden aangetroffen. Dergelijke graven, maar dan anders georiënteerd, bevatten zoowel brons als lange vuursteenen messen. De laatste had men als waardeloos weggeworpen, en ze had er geen kunnen bemachtigen. De bronzen in die graven schenen vrij gevarieerd: zij spreekt van idolen en sieraden, zooals armbanden, gordels en halsringen. Een derde, zeer talrijke groep van graven was rond, en ongeveer een meter in doorsnee; steenen platen dekten ze af. Over den inhoud bestond blijkbaar weinig zekerheid bij de zegslieden; zoowel brons als steenen gereedschap werden genoemd. De laatste categorie behoorde thuis in midden- en Zuid Luristan. Deze graven, *lihaqs* genaamd, zijn lang gestrekt en bevatten verscheidene dooden [9]). Over den inhoud kon Miss Stark blijkbaar geen betrouwbare berichten krijgen. De indruk, dien zij kreeg, was dat de mooiste bronzen in zuidelijk Luristan voorkwamen, vooral in de streek Ittivand, een der minst toegankelijke van het toch al moeilijk te doorkruisen gebied. In één opzicht zijn haar mededeelingen stellig betrouwbaarder dan die van Godard: zij schrijft niet alle soorten van graven aan hetzelfde tijdperk toe, en de vondsten bevestigen dat.

Of er tegelijk met de mannen ook paarden werden begraven is nog steeds een omstreden punt. Paardenbitten komen vrij veel voor, evenals versiersels van paardetuig. Maar dit bewijst nog niet, dat de dieren zelf hun meester volgden, evenmin als het voorkomen van een paar disselknoppen bewijst, dat den dooden soms een wagen werd meegegeven. Men ziet aan alles, hoeveel punten onopgehelderd blijven, wanneer het opgraven slechts schatgraverij is.

We weten van de graven genoeg af om te kunnen zeggen, dat in Luristan de invloed der megalithcultuur heeft geheerscht. Dit is niet verwonderlijk, want megalithgraven komen o.a. zoowel in het Kaukasische gebied als aan de Kaspische Zee voor. De graven in kwestie zijn van een vorm, die men algemeen als een late phase in den megalithbouw beschouwt: kisten van vrij dunne steenen platen. Er schijnen in Luristan ook graven voor te komen, die meer op dolmens lijken en door een cirkel van steenen zijn omringd, maar Godard kent deze slechts van hooren zeggen [10]). Voor de dateering helpt de grafvorm bitter weinig, want als regel kunnen megalithgraven alleen naar hun inhoud en niet naar hun vorm gedateerd worden.

De in de graven gevonden voorwerpen vallen in drie klassen: steenen werktuigen, aardewerk en metaalwerk. Daarvan zijn de eerste onbekend, daar ze zijn weggeworpen. Van de vazen weet men meer af, al zijn ze in de meeste gevallen waarschijnlijk evenmin bewaard gebleven. Ze zijn vrij dikwandig en grof, en met eenvoudige geometrische ornamenten beschilderd [11]). Het metaalwerk bestaat bijna alleen uit bronzen [12]) voorwerpen, en het is daarop dat zich alle kunstzin en vindingrijkheid der oude bewoners concentreerde. Er is buitengewoon veel variatie onder hen, maar ze vallen toch slechts in een klein aantal groepen. Er zijn wapens, er is vaatwerk, en er zijn sieraden voor man en paard. Als een afzonderlijke groep kan men nog de vele kleine hangers beschouwen, die den vorm hebben van vogels, vogelkoppen of viervoetige dieren. Menschelijke figuurtjes komen daarbij ook voor, maar zijn zeldzaam [13]). Men is geneigd, ze voor amuletten te houden. Grootere, dikwijls zeer gecompli-

[7]) a.w., blz. 26.

[8]) F. Stark, *Geograph. Journ.* 80, 1932, 499; *The Valleys of the Assassins,* (1934), blz. 38.

[9]) Godard, a.w., blz. 33, beschrijft een dergelijk graf met 12 dooden.

[10]) a.w., blz. 28.

[11]) a.w., pl. LXVI—LXVIII en blz. 97 vv.; Upham Pope, ILN 12/10-'32, 613.

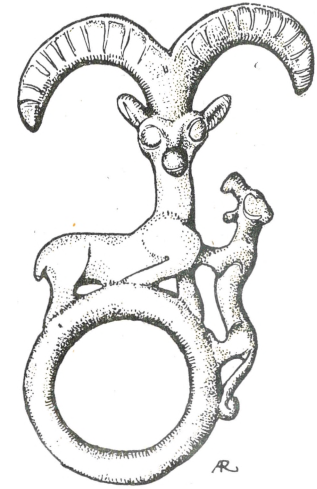
[12]) Een uitzondering vormen een gouden armband: AfO 10, 1935—36, 301; een zilveren beeldje, waarschijnlijk ingevoerd: ILN 29/10-'32, 667, fig. 8, en een verzilverde bronzen bijl van ongewonen vorm: *Atlantis,* 1931, 573 bovenaan.

[13]) In *Bull. Musées Royaux, Bruxelles* (3) 4, 1932, 43, fig. 27, beeldt Speleers er een af, en vermeldt andere in den kunsthandel.

ceerde bronzen figuren zonder denkbaar praktisch nut noemt men meestal idolen of talismans.

Er zijn enkele bronzen, die buiten de genoemde categorieën vallen, zooals een paar verschillende lampen [14]), een stuk meubelbeslag [15]), een fraaie standaard voor een vaas [16]). Mogelijk geven de grafvondsten ons maar een onvolledig beeld van de landelijke bronskunst; men gaf natuurlijk den dooden mee wat hun volgens de traditie meegegeven moest worden, maar daarnaast kunnen nog andere gebruiksvoorwerpen van brons gangbaar zijn geweest. Stukken als de genoemde zouden dit doen vermoeden.

Het bronswerk bestaat ten deele uit gegoten, ten deele uit gedreven stukken. De eerste zijn verreweg het talrijkst, en het karakteristiekst voor Luristan; de gedreven bronzen, voorzoover ze zijn versierd, vertoonen veel sterker een vreemden invloed. Zoo ze al inheemsche arbeid zijn [17]), dan vertegenwoordigen ze toch een eerst later ingevoerde techniek.

Fig. 31.

De versiering der gegoten bronzen bestaat hoofdzakelijk uit diermotieven. Het eenige menschelijke element is een zg. Gilgamesj figuur, de man tusschen twee dieren. Hij kan bijna geheel samensmelten met zijn dieren, zoodat ten slotte alleen zijn hoofd overblijft. Daardoor kwam men er waarschijnlijk toe, ook los hiervan het menschenhoofd een enkele maal als motief te gebruiken [18]). Soms verdwijnt Gilgamesj geheel, zoodat alleen twee dieren of dierkoppen blijven. Het Gilgamesj motief brengt een element van strenge symmetrie in de kunst; daarnaast bestaat echter ook de asymmetrische compositie, uitgaande van het opzij geziene dier.

Het zijn steeds weer dezelfde dieren, die als motief dienen. Het meest geliefd was de steenbok met zijn kromme horens. Aangevallen door een roofdier komt hij voor in talrijke variaties (cf. fig. 31); soms is de boek daarbij slechts een protoom, en staat de kleine aanvaller boven op zijn rug [19]). Dit is vooral een geliefde vorm van slijpsteenhandvat. Langs ringen aangebracht flankeeren dikwijls twee kleine leeuwen den grooten kop van den steenbok [20]).

Paarden komen hoofdzakelijk voor als versiering van bitplaten fig. 35 en het is wonderlijk te zien hoeveel verschillende typen ze vertoonen, van naturalistisch tot zwaar gestyleerd [21]). Bok en paard zijn, naast vogels, ook de onderwerpen der kleine amuletten. Leeuwen, meer of minder gestyleerd, en zelden lijkend op eenig Mesopotamisch voorbeeld, zijn geliefd, vooral als metgezellen van Gilgamesj. Rammen, runderen en everzwijnen komen een paar maal voor. Vogels zijn in hoofdzaak onder de amuletten te vinden; soms dragen ze een veelpuntigen kam, die aan een haan doet denken. De gebruikelijke viervoeters worden vaak met vleugels afgebeeld; soms eindigt deze vleugel in een tweeden kop, of is er door vervangen [22]). Van de bekende monsters van Mesopotamië is verder nog alleen de stier met gehoornden mannenkop in zwang. Maar ook bij bekende motieven is de stijl toch heel anders dan die van eenige andere

[14]) ILN 17/1-'31, 89; *Bull. Mus. Royaux* (3) 4, 1932, 119, fig. 19.

[15]) *Bull. Mus. Royaux* (3) 9, 1939, p. 83; *Survey of Persian Art,* III, blz. 2630, fig. 860a.

[16]) ILN 12/10-'32, 613, fig. 2; *Altiranisches Ton- und Bronzegerät,* Berliner Museen, Ber. aus preuss. Kunstsamml. 52, 1931, blz. 70, fig. 1.

[17]) Volgens Contenau, *Rev. arch.* (6), 9, 1937, 1, blz. 162, zijn alliage en patina der kleine gedreven drinkbekers als die van de inheemsche bronzen; toch houdt hij ze blijkbaar voor Noord-Syrischen arbeid.

[18]) B. v. ILN 6/9-'36, 391, fig. 15 bovenaan; *Survey,* I, blz. 262, fig. 56.

[19]) *Bull. Mus. Royaux* (3) 9, 1938, p. 39, fig. 12; ILN 6/9-'30, 391, fig. 15; *Brit. Mus. Quarterly,* 6, 1930—31, pl. LIX a

[20]) *Bull. Mus. Royaux* (3) 4, 1931, 77, fig. 5; *Brit. Mus. Quart.,* 9, 1934—35, pl. XXIX, b; *Bull. Metrop. Mus.,* 26, 1931, p. 48, fig. 4; Godard, a.w., pl. XXXI, 114; pl. XXXII, 118; *Genava,* 1932, blz. 93, fig. 13.

[21]) Vergel. bv. *Rev. Arts asiat.,* 6, 1929—30, pl. LVII, 4; ILN 6/9-'30, 389, fig. 3 en 8; *Wiener Beitr.,* Sonderpublikation, 1936, fig. 158; *Bull. Mus. Royaux* (3) 4, 1932, p. 95, fig. 15; Legrain, *Luristan Bronzes in the Univ. Mus., Philadelphia,* (1934), pl. XVIII, 53, pl. XX, 55.

[22]) *Wiener Beitr.,* 1936, fig. 160; *Rev. Arts asiat.,* 6, 1929—30, pl. LVII, 3; Godard, a.w., pl. XXXII, 115.

ons bekende kunst van voor-Azië. Plantenornamenten, zoo geliefd in Mesopotamië, zoekt men op de gegoten bronzen vergeefs [23]). Van geometrische motieven was alleen de spiraal in gebruik, en dan nog zelden. Enkele eenvoudige sieraden zijn met evenwijdige lijnen en zigzags versierd.

De gedreven bronzen doen, met weinig uitzondering [24]), sterk aan Assyrisch werk denken; ze vertoonen scenes met menschelijke figuren en meer naturalistisch afgebeelde dieren. Merkwaardig genoeg is het type der menschen op die bronzen niet Assyrisch.

Het meest bestreden punt van de kunst van Luristan is wel de dateering, want de bewoners gebruikten geen schrift. Men zou denken dat, zoo de motieven door hun ongewonen stijl weinig aanknoopingspunten geven, allicht importwaar zou kunnen helpen de inheemsche kunst te dateeren. Maar ofschoon de verbindingsweg van Mesopotamië naar Iran door Luristan liep, is vreemd genoeg de import zeer gering geweest. Dit is te verwonderlijker, omdat men aanneemt dat de vroegere Luren hun betrekkelijken welstand dankten aan de paardenfokkerij, die natuurlijk handel, en daardoor ook contact met andere landen veronderstelt [25]).

Intusschen ontbreekt de importwaar toch niet geheel en al. Er zijn wat Mesopotamische zegelcylinders gevonden, alle van vrij grove makelij, die uit het 3de, 2de en 1ste millennium v. Chr. stammen. De laatste, acht in getal, zouden samen met bronzen gevonden zijn, maar volgens wien, en samen met welke bronzen, zegt de uitgever [26]) niet. Ze zijn van geglazuurd aardewerk, en Legrain dateert ze tusschen 700 en 400.

Behalve de cylinders, die min of meer dateerbaar zijn, werden er ook eenvoudige bronzen voorwerpen met inscriptie gevonden, die van elders moeten zijn ingevoerd. Langdon bespreekt in de *Survey* de verschillende inscripties: de vijf oudste zijn reeds uit het 3de millennium, te beginnen met de 27ste eeuw [27]). Dan is er één Kassitische zegelcylinder met inscriptie van ± 1500 [28]). Daarna volgen pijlpunten en dolken van een eenvoudig, in voor-Azië zeer verbreid model, die namen dragen van Babylonische koningen uit de 12de en 11de eeuw; men beschouwt ze wel als geschenken, die huursoldaten uit Luristan hebben gekregen. Ten slotte is er een gedreven drinkbekertje van vrij veel voorkomenden vorm, dat een opschrift draagt uit het midden van de 10de eeuw [29]).

Deze voorwerpen, zoo verschillend van tijdperk, en daarbij buiten elke wetenschappelijke waarneming gevonden, geven ons nog weinig inzicht in den ouderdom van de karakteristieke bronzen. Wat ons verder nog rest om de dateering te bepalen zijn de bronzen zelf, en wel voornamelijk hun vorm. Dat deze kwestie groote moeilijkheden biedt bewijst het groote verschil in meening tusschen bekende geleerden. We stuiten namelijk weer op dezelfde onzekerheid als in de vorige vergelijkingen: de analogieën, die we voor bepaalde vormen bezitten, strekken zich uit over drie millennia. Daarbij wijzen ze in de meest verschillende richtingen: oud-Mesopotamische invloed is niet te ontkennen, evenmin als Anatolische en Kaukasische; daarnaast herinneren weer andere vormen aan den Europeeschen bronstijd. Overeenkomsten met de Assyrische en Achaemenidische kunst plaatst een deel der bronzen in het eerste millennium v. Chr. We zullen eenige van de voornaamste punten van vergelijking in het kort bespreken.

Enkele in Luristan gevonden wapens hebben een duidelijke verwantschap met de vroegdynastische kunst van Sumer, dus de kunst van Z. Mesopotamië uit het begin van het 3de millennium. Het zijn in de eerste plaats een paar dolken, wier gevest in vorm precies gelijk is aan dat van de gouden dolken van Ur [30]). Ze hebben evenals deze een opening in het mid-

[23]) Mogelijk stellen de 3 pijlen van de bitplaat in *Genava*, 1932, p. 88, fig. 12, een boom voor, maar hoe onherkenbaar is deze dan geworden!

[24]) Een eigenaardigen inheemschen stijl toont *Survey*, I, blz. 267, fig. 61.

[25]) Sommigen houden Luristan voor het land der beroemde Nisæische paarden; cf. Yetts, Eurasia 9. 1934, 250 v.

[26]) Legrain, a.w. blz. [10] en pl. XXIV.

[27]) *Survey*, I, blz. 279 vv.

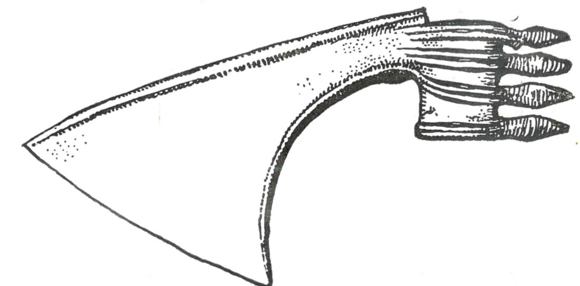
[28]) Godard, blz. 96.

[29]) *Survey*, I, blz. 280.

[30]) ILN 6/9-'30, 388, fig. 1; *Bull. Mus. Royaux* 3 (4), 1931, 83, fig. 14; Legrain, a.w., pl. IX, 41. Vergel. *Ur Excavations*, II, (1936) pl. 151, 155, 157 b

den, en de gouden knoppen van het Sumerische pronkwapen worden nog in herinnering geroepen door een paar rijen van platte noppen aan het uiteinde van het gevest.

Een tweede overeenkomst is te zien in den vorm van vele bijlen en hakken. Het karakteristieke van de Sumerische bijl was dat zij niet plat was, zooals de Egyptische en de meeste vroeg-Europeesche bijlen, en in den steel vastgeklemd moest worden, maar een koker bezat waar de steel doorheen stak, evenals de moderne bijlen [31]). De randen van dezen koker, die meestal met een sierlijk gebogen lijn den steel omsloot, waren verdikt. De koker draagt soms tegenover de snede een soort kam [32]) die misschien oorspronkelijk vanzelf was ontstaan bij het gieten in den dubbelen vorm. Later werd deze — althans zoo stel ik mij den gang van zaken voor — door een of meer stevige dorens versterkt om ombuigen te voorkomen. Daarop worden deze dorens vaak een zelfstandige versiering van den bijl, en valt de kam in vele gevallen weg. Deze vorm was in Sargonidischen tijd al goed bekend [33]), en bleef in zwang tot in de 2de helft van het 2de millennium; zooals wel vaker zijn het de Hethieten, die den ouden vorm nog kennen [34]). Tegelijk leefde ze verder in Medië: in Nehawand, dat niet ver van Luristan ligt, zijn ook dergelijke gedoornde bijlen gevonden. Hun dateering is onzeker, want ze zijn zonder toezicht opgegraven, maar Dussaud en Contenau schatten ze op ongeveer 1500 v. Chr. [35]). Al de genoemde bijzonderheden van de Sumerische bijlen en hakken: den vorm en de verdikte randen van den bijlkoker, den kam tegenover de snede, de spitse punten op dezelfde plaats, dat vindt men ook bij vele bijlen uit Luristan. Sommige vertoonen deze trekken nog in hun oorspronkelijke gedaante [36]), bij andere zijn ze verder ontwikkeld: de dorens werden bv. tot dierkoppen, en de snede van het wapen verliest zoowel haar stevigheid als haar logischen vorm (zie fig. 32). Laatstgenoemde wapens lijken veel jonger dan de eenvoudige, maar dat geeft nog geen absolute dateering. Om de populariteit, die gedoornde bijlen in het Syro-Hethietische gebied genoten in de 2de helft van het 2de millennium, worden die van Luristan ook ongeveer in dien tijd geplaatst, althans degene, die nog het oorspronkelijke type bewaarden [37]). Maar er is eigenlijk geen reden, waarom bepaalde modellen niet nog ouder zouden zijn, en regelrecht geïnspireerd door de Sumerische bronsindustrie. Plaatst men ze alle laat, dan moet men weer een ander, nog onbekend centrum veronderstellen waar de Sumerische gietkunst zich eeuwen lang handhaafde.

Fig. 32

Nog een band met de Sumerische beschaving wordt gevormd door een in Luristan gevonden teugelring [38]), welks vorm sterk afhankelijk is van de bekende exemplaren uit Ur en Kisj [39]). Dergelijke voorwerpen zijn ook wel eens in het Hethietische gebied gevonden, en ze worden dan voor zeer vroeg gehouden, d.w.z. begin 2de millennium. Ook voor het uit Luristan afkomstige exemplaar is deze dateering niet onwaarschijnlijk, want ingelegde oogen, zooals de bokken bovenop het voorwerp die bezaten, komen ook voor bij het koperen mannenfiguurtje uit Boğazköy met zijn oud-Sumerische dracht [40]) dat men meestal op ongeveer 1900 dateert, en bij dito beeldjes uit het 2de niveau van Ras Sjamra, dat in de 19de—17de

[31]) Zie R. Dussaud, *Haches à douille de type asiatique*, Syria 11, 1930, 245 vv.

[32]) *Ur Excav.*, II, pl. 223 geeft hiervan 3 voorbeelden.

[33]) Bv. H. Frankfort, *Seal Cylinders* (1939), pl. XVI, f.

[34]) J. Garstang, *The Hittite Empire*, 1929, pl. XIX; ILN 20/2-'37, 295, fig. 7; *Biblioth. Nation., Catal. des cylindres*, 1910, pl. VII, 62; Syria 13, 1932, 21, fig. 14.

[35]) *Syria* 10, 1930, blz. 250; *Survey*, I, blz. 265; *Rev. arch.* (6) 9, 1937, I, blz. 155.

[36]) ILN 6/9-'30, 388, fig. 2; Godard, pl. XV, 47; *Bull. Mus. Royaux* 3 (4), 1932, 63, fig. 12, A—C.

[37]) G. Contenau, *Rev. arch.*, (6) 9, 1937, I, blz. 155.

[38]) *Survey*, IV, pl. 26 C.

[39]) AAA, 17, 1930, pl. I, II.

[40]) Cl. Schaeffer, *Ugaritica*, I, blz. 135, fig. 118.

eeuw gesteld wordt [41]). Intusschen is het niet zeker, dat de teugelring in Luristan vervaardigd is; men heeft daar eigenlijk niets, dat er mee is te vergelijken. Hij geeft dus alleen een tijdperk aan, waarop de oude Luren reeds paardenmenners waren, en behagen schepten in bronswerk.

Verder zijn er nog een paar bronzen tuitkannen [42]), die evengoed uit de graven van Ur afkomstig zouden kunnen zijn [43]).

Bovengenoemde analogieën wijzen op een in het derde millennium wortelende kunst maar het is daarom nog niet onmogelijk, dat geen der bedoelde voorwerpen ouder is dan het begin van het tweede millennium. In dit zelfde millennium kunnen overigens heel veel voorwerpen worden geplaatst.

We kunnen beginnen met de megalithgraven, zooals die ons zijn beschreven. In Iran komen deze wel meer voor. De Morgan ontdekte er een groot aantal in den streek Talych aan de Kaspische Zee; de oudste daarvan waren echte dolmens van zware steenen, boven op den grond geplaatst en met een tumulus overdekt. De jongste waren kisten van kleine steenen, ondergronds gebouwd. In hun tijd plaatst hij ook zg. overdekte galerijen [44]). Bedoelde megalithgraven strekken zich uit over den heelen bronstijd; de oudste staan aan het begin van de metaalperiode, de jongste behooren aan een volk, dat door ijzerhanteerende indringers is verdreven of uitgeroeid. Bij de grafvelden lagen op hoogten vrij goed bewaarde burchten. Dit laatste herinnert aan wat Godard meedeelde over de ronde tells, die in Luristan vaak een aanwijzing waren voor de aanwezigheid van graven. Wanneer men de beschrijving van de megalithgraven in Luristan vergelijkt met die van Talych, dan blijken eerstgenoemde het meest overeen te komen met die van de laatste bronstijdperiode van Talych. De overtuiging dat er verwantschap bestaat, en dat deze inderdaad in dien tijd valt, wordt sterker als men ziet dat een bepaalde groep van voorwerpen in Luristan zoowel als in de jongste graven van Talych voorkomt. Godard [45]) en Hančar [46]) geven daarvan opsommingen, die we hier niet behoeven te herhalen. Het gaat hierbij niet om de versierde bronzen, maar om wapens en sieraden van eenvoudigen vorm, zooals dolken en torques. Godard vond er een aanwijzing in, dat de inwoners van Luristan omstreeks 2000 v. Chr. van de oevers van de Kaspische Zee naar het Zagros gebergte waren getrokken. De overeenkomsten wijzen echter op een latere periode van relatie. Hančar dateert het laatste tijdvak van den bronstijd in Talych op 14de tot 8ste eeuw, en gezien de groote verschillen, die de grafinventaris in Talych en in Luristan vertoont, denkt hij ook niet aan een zelfde volk, maar eerder aan een overeenkomst in bronscultuur over een vrij groot gebied, dat niet alleen Luristan en Talych, maar ook Transkaukasië en misschien zelfs heel voor-Azië omvatte [47]). Deze beschaving wordt natuurlijk in Luristan doorkruist door allerlei andere invloeden; we spraken reeds over die der oude Sumerische metaalindustrie.

Een vergelijking van de megalithgraven in Luristan en andere gebieden van voor-Azië zou waarschijnlijk nog wel meer licht verspreiden over deze kwestie, maar voorloopig zijn we daar nog ver van af. Op een afstand bezien schijnen de graven in Luristan ingevoerde en geen ter plaatse ontwikkelde vormen, maar misschien zou dit bij nader onderzoek anders blijken. Bovendien moeten we altijd voorzichtig zijn met het aannemen van volksverplaatsingen; rondtrekkende vreemde handwerkers kunnen stellig het uiterlijk aspect van een eenvoudige beschaving vrij grondig veranderen, en vooral bronsgieters en smeden zullen vaak den boer op zijn gegaan, want hun producten waren overal welkom, en eigenden zich slecht voor eigen aanmaak. Het is niet onmogelijk, dat de overeenkomst tusschen weer andere eenvoudige voorwerpen uit Luristan en bronzen uit midden-Europa zooals bv. de aan weerszij in spiralen uitloopende open armbanden [48]), de brilspiralen [49]) en de eigenaardige gordelgespen [50]) het gevolg zijn van de activiteit der Kaukasische metaalbewerkers. Aan een rechtstreeksche verbinding tusschen Europa en de dalen van den Zagros is natuurlijk niet te denken, dus de niet te ontkennen overeenkomsten moeten wel verklaard worden door de werkzaamheid van tusschenpersonen, en men zou deze het liefst zoeken in het oude ertsgebied van voor-Azië.

41) a.w., pl. XXVIII—XXXII.

42) *Bull. Mus. Royaux* 3 (4), 1932, p. 118, fig. 17; *Survey*, IV, pl. 62 A.

43) *Ur Excav.*, II, pl. 237, 80.

44) J. de Morgan, MDP, VIII, 1905, 251; *Préh. orient.* (1927), III, 185 vv.

45) Godard a.w., blz. 36 vv.

46) Hančar, *Kaukasus-Luristan*, Eurasia 9, 1934, blz. 69 sq.

47) a.w., blz. 71.

48) Godard, a.w. pl. XXVII, 81; Legrain, a.w., pl. IX, 34.

49) Cf. Dussaud, *Survey*, I, blz. 276.

De tot nu toe besproken voorwerpen zijn alle bronzen, die niet in de opvallende inheemsche stijl zijn versierd. Maar er bestaan ook verbindingen tusschen de meer bewerkte stukken en die van andere streken in deze zelfde periode. Een band met de Hethietische kunst is niet te ontkennen. Ten eerste bestaat deze daarin, dat in beide kunsten plastische dieren of dierkoppen aan wapens zijn aangebracht. Onder de vele bijlen, houweelen en hellebaarden van Luristan zijn er een groot aantal, waarbij het scherp van het wapen uit den gestyleerden muil van een leeuw te voorschijn komt, of waarbij de steelkoker met een liggend beest is versierd [51]). De bekende bijl van Ras Sjamra vertoont eveneens leeuwenkoppen die, zooals Schaeffer het uitdrukt, 'het ijzer uitspuwen', terwijl op den rug van den koker een zwijnsprotoom is aangebracht [52]). Niet zoozeer in stijl, maar wel in conceptie is er een groote overeenkomst, en ook het wilde zwijn als siermotief, ongebruikelijk in Mesopotamië, verbindt dit waarschijnlijk Mitannische kunstwerk met Luristan [53]). Schaeffer dateert het wapen op ongeveer 1400 v. Chr. Het is een combinatie van brons en ijzer, en ook voor deze verbinding bieden de wapens van Luristan allerlei analogieën: het om den steel sluitende deel is vaak van brons, en het scherp van ijzer. Het was in den tijd, dat men de voortreffelijkheid van ijzer had leeren kennen, maar nog niet kon besluiten af te zien van de mogelijkheid tot versieren, die het brons bood.

Er zijn in het Hethietische gebied nog enkele voorbeelden van dieren, die aan wapens zijn aangebracht. Schaeffer vond in Ras Sjamra een jachtspeer, waarvan onderaan twee zwijnskopjes uitgaan, en die hij in denzelfden tijd dateert als den bijl [54]). De uitsteeksels doen denken aan de vele bijlen, wier stekels door dergelijke dierkopjes zijn vervangen [55]). Een 14de eeuwsche bijl uit dezelfde plaats draagt een leeuwenkop bovenop de steelopening [56]). Verder is er in Atchana nog een groote lanspunt gevonden, die onderaan door twee klimmende leeuwtjes wordt geflankeerd [57]). Het is een oud Sumerisch motief [58]), dat bij de Hethieten weer in eere komt. Dezelfde leeuwen worden in Luristan dikwijls gevonden als steun voor de zg. idolen of *statuettes funéraires* [59]). Wapens zijn dus bij de Hethieten zoowel als in Luristan versierd met dieren, en ook bijlen met stekels vindt men in beide gebieden. Deze oude Sumerische versieringswijzen kregen blijkbaar in de 2de helft van het 2de millennium een nieuwe populariteit, en daarom is men geneigd de betreffende bronzen van Luristan althans voor een deel in dien zelfden tijd te plaatsen. Een wangplaat van een paardebit, versierd met een boogschutter op een lichten wagen [60]), doet ook aan Hethietische voorstellingen denken [61]) en aan deze zelfde periode, want de strijdwagen, eveneens een oud-Sumerische uitvinding, schijnt ± 1600 in voor-Azië en de Aegæis in zwang gekomen te zijn [62]). Het wagenwiel met zijn vier spaken is een vroege vorm, maar al te zeer kan men daar natuurlijk niet op steunen. Het stuk is echter belangrijk, omdat het toont dat bewerkte wangplaten en met diermotieven versierde bronzen niet beperkt zijn tot den laat-Assyrischen tijd. De kop van het trekdier, dat

50) *Bull. Mus. Royaux* 3 (4), 1932, blz. 97, fig. 18; Godard, a.w., pl. XLVIII, 182, pl. XLIX, 184; *Eurasia* 9, 1934, blz. 278, fig. 4; Vrgl. V. Gordon Childe, *The Danube in Prehistory* (1929), pl. XIII, 2; G. Behrens, *Bronzezeit Süddeutschlands*, pl. VII, 26.

51) Beide trekken zijn soms vereenigd; cf. Godard, a.w., pl. XXI, 65; pl. XXII, 67.

52) Schaeffer, *Ugaritica*, I, pl. XXII en blz. 107 vv.

53) Vergel. Godard, a.w., pl. XLVII, 179; een ander voorbeeld wordt vermeld in *Survey*, I, blz. 268.

54) *Ugaritica*, I, blz. 113, fig. 104.

55) Godard, a.w., pl. XVIII, 56; XXI, 64.

56) ILN 20/2-'37, 295, fig. 7.

57) ILN 9/12-'39.

58) Vergel. den archaïschen dolk van Tello: de Sarzec, *Découvertes en Chaldée*, pl. 6 ter. De dolk van het rotsreliëf van Jazylykaya is een verwant Hethietisch voorbeeld; cf. *Ugaritica*, I, blz. 122, fig. 110.

59) Godard, a.w. pl. LIII, 197—199.

60) *Eurasia* 9, 1934, 81, fig. 27.

61) Von Oppenheim, *Der Tell Halaf* (1931), pl. 19, a, b; pl. 20, a; E. Pottier, *L'art hittite*, (1926), I, blz. 59, fig. 70; blz. 96, fig. 117.

62) J. Wiesner, *Fahren u. Reiten in Alteuropa u. i. Alten Orient.* AO, 38, 2—4 1939, 41.

geen paard maar een leeuw voorstelt, is reeds op dezelfde wijze gestyleerd als dat van vele andere leeuwen op de bronzen van Luristan.

Intusschen is dit een uitzondering, want de meeste voorwerpen, waarvoor elders analogieën bestaan, missen juist datgene, wat ons zoo karakteristiek lijkt voor het land. Zoo bv. de in één stuk met het gevest gegoten dolken, die we reeds op blz. 4 bespraken. Ze vallen in de 13de tot 11de eeuw. Dezelfde dolken zijn ook gevonden in grafveld B van Tepe Sialk, een plaats in Iran niet ver van Kashan [63]. De opgravers stellen deze graven in de 12de—11de eeuw. Ze zijn voor de kennis van Luristan belangrijk, omdat ze ook wapens opleverden die uit brons en ijzer waren samengesteld, en bronzen kannen met lange tuit, eveneens zeer bekend uit Luristan. Ghirsman schat SIALK B iets ouder dan de graven van Luristan, want de wapens zijn er iets minder geperfectioneerd, fibulae zijn er onbekend en Assyrische invloed is nog niet te ontdekken [64]. Aangezien hij aanneemt dat dezelfde bevolking, waarvan daar in Sialk graven zijn gevonden, later naar Luristan trok, komt hij vanzelf tot deze conclusie, die intusschen berust op een moeilijk te bewijzen veronderstelling.

Maar in elk geval dateert het grafveld voor ons eenigszins de snavelkannen van het eigenaardige maar niet onsierlijke model, met de groote holle knobbels om de tuit, die waarschijnlijk ontstaan zijn uit een krans van klinknagels (fig. 33). De jongste vormen van dit soort vaatwerk hebben alle natuurlijke sierlijkheid van lijn verloren. Eén ervan is op Samos gevonden bij een ouden tempel, waar ze waarschijnlijk tusschen 750 en 600 is beland [65]. Dit komt overeen met wat een ander, nog meer gedegenereerd exemplaar aangeeft [66]: het is versierd met een gegoten Assurfiguurtje, dat we ook kennen uit Etrurië en Griekenland. Dergelijke appliques zijn, te oordeelen naar Etrurische gegevens, te dateeren tusschen 750 en 650 [67]. De tuitkannen strekken zich in Luristan dus uit over minstens een half millennium; dat wil zeggen, dat in deze eeuwen aldaar de bronsindustrie bloeide en den dooden bronzen voorwerpen in het graf werden meegegeven. Andere gegevens bevestigen dat voor dezen tijd. Zoo zijn daar bv. fibulae van eenvoudig boogvormig type [68]. Ze zijn bekend uit Italië zoowel als uit het gebied ten Z. en ten NW. van den Kaukasus. Reeds vóór het jaar 1000 zijn ze ontstaan en ze gaan op sommige plaatsen nog door tot een eind in het eerste millennium v. Chr. Andere fibulae — deze spelden schijnen in Luristan alle van uitheemsch model te zijn — wijzen op een iets lateren tijd. Het zijn fibulae van het zg. Syrische type, waarbij de ronde boog vervangen is door twee ongeveer rechthoekig op elkaar staande rechte lijnen [69]. De dateering ervan variëert in Syrië, Palestina en Egypte tusschen ± 900—500 [70].

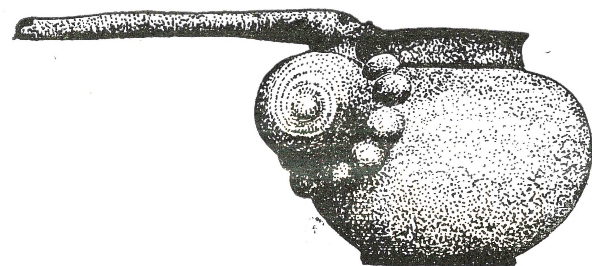

Fig. 33

Er zijn nog wel meer parallellen te vinden, die aantoonen dat de inhoud van de graven dateert zoowel van de laatste eeuwen van het 2de millennium als van het eerste deel van het daarop volgende, maar ze versterken slechts reeds bestaande bewijzen. De voornaamste vraag die nog overblijft is: tot hoe lang loopt de serie grafbronzen door? Over de Assyrische invloeden spraken we reeds: ze zijn vooral merkbaar op de gedreven bronzen. De meeste geleerden beschouwen ze als laat-Assyrisch, dus van nà 900. Herzfeld [71]) stelt ze gelijktijdig met midden-Assyrisch, d.w.z. 13de—10de eeuw, en het is niet onmogelijk dat hij althans ten deele gelijk heeft, want de Assyrische kunst vertoont reeds vroeg de trekken, die voor haar talrijke latere monumenten zoo karateristiek zijn. De eenige zg. situla in Assyrischen stijl die

[63]) *Syria* 16, 1935, 244.

[64]) *Rev. des Arts asiat.*, 10, .93., 33; *Syria* 16, 1935, 245.

[65]) FuF 8, 1932, blz. 162.

[66]) ILN 17/1-'31, 89 bovenaan.

[67]) G. Hanfmann, *Altetruskische Plastik* (1936). I, blz. 108 vv.

[68]) Godard a.w., pl. XXIX, 103.

[69]) a.w., pl. XXIX, 101.

[70]) Zie Schaeffer, *Les fouilles de Ras Shamra*, Syria 16, 1935, 151.

[71]) *Arch. Mitt. aus Iran*, 8, 1937, 157.

een inscriptie draagt schijnt Herzfeld gelijk te geven, want ze stamt uit het midden van de 10de eeuw [72]) en ze heeft bovenaan precies dezelfde randversiering als de andere bekers van dien vorm.

De vondsten van Zalu-Ab in Kurdistan werpen eenig licht op de verhouding in tijd tusschen de situlae en de andere bronzen. In genoemde plaats werden *fouilles commerciales* gecontroleerd door iemand van den archæologischen dienst in Iran en zoo kreeg men ten minste een inhoudsopgave van de circa 600 graven [73]). Er was begraven zoowel in groote kruiken als in met deksteenen afgesloten kisten. Dit komt overeen met bevindingen in Luristan, alleen liet de harde bodem hier toe, de kisten zonder zijplaten te laten. Onder de bronzen waren ook een paar situlae [74]). Brons bleek alleen voor zuiver decoratieve wapens gebruikt, zooals een paar sierbijlen, waarvan één van een ook uit Luristan bekenden vorm. Maar overigens was alles ijzer: bijlen, lanspunten, etc. werden toen als regel van dit metaal gemaakt. De graven zijn dus uit een tijd, die overeen komt met de latere phasen van de kunst van Luristan, want uit die streek zijn vele bronzen pikhouweelen, bijlen en lanspunten bekend, die er uit zien als gebruikswapens, en we hebben geen reden aan te nemen dat Kurdistan belangrijk vóór was in het gebruik van ijzer bij de Zagros-dalen.

Terwijl dus de voorwerpen in Assyrischen stijl geen nauw begrensden datum aangeven zouden Achaemenidische motieven dit natuurlijk wel doen. En men is algemeen van oordeel dat er een duidelijke Achaemenidische invloed is op de kunst van Luristan, ja, verschillende geleerden willen zelfs om deze reden het meerendeel der bronzen in die periode plaatsen [75]). Wat men als uitgesproken Achaemenidisch beschouwt zijn de sikkelvormig gebogen vleugels van vele monsters, de open armbanden, die aan beide zijden in dierkoppen uitloopen [76]), het motief der dubbele paarden- en stierprotomen [77]), en in het algemeen de slankheid en gratie van sommige dierfiguren, die een tegenstelling vormen tot den meer massieven en gedrongen bouw van weer andere. Er is veel aannemelijks in deze beschouwingen; er zijn onder de bitplaten, paarden en andere dieren, die de 'dansende gratie' bezitten van Achaemenidische viervoeters, en die men stellig op het eerste gezicht in dien tijd zou willen plaatsen. Maar — we weten eigenlijk nog niet, uit welke wortels de kunst der Achaemeniden is ontsproten, en hoeveel van haar trekken reeds aanwezig waren in een oudere kunst van Medië of eenige andere streek. En het is niet uitgesloten, dat de Perzische kunst prototypen heeft van lang vóór de stichting van het imperium. Wanneer we bv. de door een inscriptie in de 10de eeuw gedateerde situla bekijken [78]), dan zien we daarop een gestyleerden stier, die in slankheid en houding nauwelijks verschilt van het paard, dat we graag Achaemenidisch zouden noemen [79]), terwijl zijn vleugels ook reeds de opwaarts gebogen punten vertoonen, die velen als bewijs willen doen gelden van Griekschen invloed op de kunst der Achaemeniden. Dit, wat het Achaemenidische in den stijl betreft.

Evenmin zijn de bitplaten of amuletten in den vorm van twee saamgevoegde protomen een zekere aanwijzing voor de dateering, al bestaan ook kapiteelen van Persepolis en Susa uit hetzelfde schema. Dubbele protomen zijn een oud Iraansch motief, dat in Perzië in zwang was eeuwen vóór, en ook nog eeuwen nà de Achaemenidische periode [80]). Wat we echter wel als speciaal Achaemenidisch kennen zijn de open armbanden, wier uiteinden eindigen in dierkoppen. Pudelko vermoedt, dat de vorm van Armeensche origine is, en grondt dit op een zilveren voorbeeld, dat in Toprakkaleh gevonden werd en ongeveer uit de 7de eeuw afkomstig zou zijn [81]). Dit is mogelijk, hoewel we nog niet met zekerheid kunnen zeggen dat dit sieraad een der oudste voorbeelden was van een daar ter plaatse uitgedacht motief.

[72]) Langdon, *Survey*, I, blz. 280.

[73]) Godard, *Nouveaux bronzes du Luristan*, Gaz. des beaux Arts, 1933, 129 vv.

[74]) a.w., blz. 133, fig. 13—14.

[75]) B. v. Rostovtzeff, *Ipek* 7, 1931, blz. 55; Legrain, *Luristan Bronzes*, blz. [9].

[76]) *Bull. Mus. Royaux* 3 (4), 1932, 99, fig. 23.

[77]) ILN 6/9-'30, 389, fig. 9; *Ostasiat. Ztschr.*, 1932, pl. 42, 15, 18; *Bull. Mus. Royaux*, 3 (8), 1938, 40, fig. 13.

[78]) ILN 22/10-'32, 615, fig. 6; AfO 12, 1937—1939, 58, fig. 1.

[79]) Cf. Godard, a.v. pl. XLII, 169.

[80]) A. Roes, *Un motief iranien: les protomés doubles*, Rev. des Et. anc. 37, 1935, blz. 289 vv.

[81]) Pudelko, *Altpers. Armbänder*, AfO, 9, 1933—34, 86 v.

Goed beschouwd is er dus niet zoo heel veel, wat met zekerheid Achaemenidisch genoemd kan worden. Ik wil hiermee niet zeggen, dat er geen bronzen bestaan uit dien tijd, maar we moeten ons hun aantal niet te groot denken, of meenen dat de bronsgieterij toen juist het meest bloeide. Men zou kunnen vragen: is er wel reden ook maar een deel van de bronzen in dien tijd te dateeren, in aanmerking genomen dat er noch Achaemenidische zegels noch munten in Luristan gevonden zijn? Ik geloof van wel, want niet alleen zijn er eenige neo-Babylonische zegels samen met bronzen aangetroffen (cf. blz. 4), maar er bestaat ook een fragment van een geglazuurden tegel uit Susa, eveneens uit de neo-Babylonische periode, die Gilgamesj met twee leeuwen vertoont [82]), in denzelfden uitgerekten, spichtigen stijl als die van een bepaalde groep van bronzen uit Luristan, die we onwillekeurig geneigd zijn laat te dateeren [83]). We mogen daarom wel aannemen dat de kunst nog voortleefde in den Achaemenidentijd, al was ze toen reeds over haar bloei heen.

Enkele geleerden willen een deel van de bronzen in de 6de—4de eeuw plaatsen, niet zoozeer om de gelijkenis met de Achaemenidische kunst als wel om de overeenkomst met de Scythische. Theoretisch kan men dit gemakkelijk aannemelijk maken: de Scythen waren nomaden, wat de ouden Luren ook worden verondersteld te zijn geweest, beide waren ruitervolken met een groote liefde voor bronswerk en een voorkeur voor diermotieven, met uitsluiting van bijna ieder geometrisch of plantaardig ornament; de levenswijze van beide leidde tot een specialiseeren in wapens en tooi van paardetuig. Maar daarmee houdt ook eigenlijk de overeenkomst op. Al de geliefdste vormen en motieven van den Scythischen stijl: de arendskop, het opgerolde en het hurkende dier, het liggende hert, draaimotieven in den vorm van een s, een triskeles of een swastika, de op elkaar geplakte of aan elkaar bevestigde diermotieven, de afzonderlijk gebruikte dierkop, en ook de vormen van messen en dolken, en de eigenaardige bekroningen van standaards of staven zijn geheel onbekend in Luristan, en omgekeerd zijn de typische motieven van het bergland ongebruikelijk in de steppen. Niettemin zijn er verschillende stemmen opgegaan, die spraken van verwantschap tusschen de beide kunsten. Soms zocht men die in een Scythischen oorsprong van de bewoners van Luristan, die ± 950 de hooge dalen in bezit namen, met welke afstamming later evenwel geen „regelrechte overeenkomst in vormen" gepaard ging [84]). Een ander maal meent men weer te constateeren dat sommige bronzen lijken op Scythischen arbeid uit de 6de—4de eeuw, en dus in dien tijd zijn te dateeren [85]). Rostovtzeff, die de steppenkunst kent als weinig anderen, ziet in hoofdzaak verband met den verre van klassiek-Scythischen inhoud van een groot graf in de Koban, maar dit is dan een overeenkomst van den ouderen en meer massieven stijl van Luristan, niet met de slanke, vaak spichtige dieren, die men eventueel in den bloeitijd der Scythische kunst zou kunnen plaatsen [86]). Het lijkt me toe dat hij gelijk heeft, wanneer hij niet te veel nadruk legt op de overeenkomst tusschen den Scythischen dierstijl en die van den Zagros; voor de dateering is ze in elk geval slecht te gebruiken.

Jonger dan de 4de eeuw worden de bronzen zelden geschat. Yetts meent, dat ze nog de Chineesche kunst van den Hantijd zouden hebben beïnvloed, doordat in het begin ervan Perzische paarden met hun inheemsche optuiging naar China waren gevoerd [87]). Hij zegt verschillende punten van vergelijking te kunnen aanhalen, maar bepaalt zich tot het uitgerekte roofdier, dat zoowel onder de bronzen van de Ordos als onder die van Luristan voorkomt. De overeenkomst is niet zeer overtuigend. Nog minder is een poging geslaagd, de fantastische dieren van het Noorsche Osebergschip te verbinden met Luristan [88]).

Men kan eigenlijk wel zeggen, dat de enkele pogingen, die zijn gedaan om verband te leggen tusschen Luristan en een andere kunst, jonger dan de Achaemenidische, tot nu toe geen resultaat hadden. De voorloopige uitslag van de gecombineerde chronologische gegevens is dus, dat misschien reeds in het 3de millennium, maar in elk geval in den loop van het 2de het

[82]) *Survey*, I, blz. 277, fig. 68.
[83]) *Survey*, IV, pl. 28 A; pl. 29, A, B.
[84]) Schefold, *Eurasia*, 13, 1938, 68.
[85]) A. Moortgat, *Berl. Museen, Ber. aus d. preuss. Kunsts.* 52, 1931, 73. Het is mij niet mogelijk geweest, het werk *Bronzegerät aus Luristan* van dezen geleerde in handen te krijgen.
[86]) *Ipek* 1931, 53.
[87]) *Burlington, Mag.*, 29, 1931, blz. 77.
[88]) Koch, *Belvedere*, 1931, 17 vv.

bronsgieten beoefend begint te worden, en dat een groot deel van de bronzen moeten dateeren van het eind van het 2de of wel het begin van het eerste millennium [89]). Een aantal valt mogelijk nog in den Achaemenidentijd, maar dit aantal is in geen geval bijzonder groot. Daarna houdt de eeuwenoude kunst blijkbaar op te bestaan; de oorzaak hiervan kunnen we niet gissen.

Over het volk, dat de kunst voortbracht, verschillen de meeningen. Ik wil een paar theorieën vermelden zonder een oordeel uit te spreken over deze buiten mijn competentie liggende kwestie. Velen houden de oude bewoners voor Kassiten, het volk dat in het 2de millennium eenige eeuwen lang over Babylonië heeft geheerscht [90]). Als dit juist is, dan lijkt de Kassitische kunst in de bergen niet in het minst op die van het Babylonië der Kassitenperiode. Anderen beschouwen de vervaardigers als Scythische, of soms meer algemeen uitgedrukt Iraansche ruiternomaden, die in het eerste deel van het eerste millennium v. Chr. over den Kaukasus naar voor-Azië kwamen [91]). In dat geval zou, aangezien een deel van de Luristan bronzen ouder zijn dan dat, de kunst dus aan twee volken moeten worden toegeschreven, en het lijkt niet makkelijk, te onderscheiden welk aandeel ieder daarvan erin heeft gehad. Werkelijk kunstvolle voorwerpen kennen we in de steppen eerst uit den Scythischen tijd, nadat de nomadeninvallen in Azië reeds hadden plaats gehad, maar er zijn inderdaad nog veel lacunes in onze kennis aangaande de steppenkunst.

Ook de Meden zijn wel als de bronsgieters beschouwd [92]). Opgravingen in Medië en elders in Iran zouden daaromtrent licht kunnen brengen.

Geheel afgezien van de kwestie der nationaliteit van de kunstenaars lijkt het me niet onwaarschijnlijk dat er meer inheemsch-Perzische elementen in de kunst van Luristan zijn dan men meestal aanneemt. De reeds besproken tegel van Susa stond natuurlijk ook niet alleen, maar behoorde tot een school, en die school moet verwant zijn geweest aan de kunst van onze bronsgieters.

Bepaalde vondsten uit de buurt van Luristan doen ook vermoeden, dat de kunst van dat land niet zoo geïsoleerd was, en in tegenstelling stond tot alle andere kunsten, als dat op het eerste gezicht leek. In Kurdistan zijn ook bronzen gevonden, niet gelijk, maar van een verwant karakter. Tusschen Nehawand en Luristan zijn kort geleden siernaalden opgegraven met een grooten platronden kop, die rijk versierd is in een ongewonen stijl [93]). Ze zijn in vorm precies gelijk aan sommige naalden van Luristan [94]); het is dus eveneens een verwante kunst, maar geen geheel identieke. In Piravand, even ten N. van Taq i-Bustan, vond men binnen in een koepelvormige dolmen tegen den muur een zeer groot aantal bronzen figuurtjes van menschen van een eigenaardig, barbaarsch karakter [95]). Al die verschillende uitingen toonen, dat we de kunst van die landstreken nog slecht kennen, en dat de bronzen van Luristan behooren tot een heele groep van bronzen, die in stijl ver afstaan van de Mesopotamische kunst, hoewel ze er sommige motieven mee gemeen hebben.

Eén aspect van de kunst verdient nog vermelding. We spraken reeds over de halsringen, brilspiralen, etc., die zoowel in Luristan als in het Europa van de middelste en laatste bronstijdperiode voorkwamen. Maar nog opvallender en opmerkelijker zijn de overeenkomsten tusschen voorwerpen uit den vroegen ijzertijd in Italië, Griekenland en het Hallstattgebied, en die van Luristan. Bitplaten in den vorm van paarden, zoo talrijk in Luristan, zijn ook talrijk in Italië; amuletten in den vorm van bronzen handjes eveneens. Ronde rammelaars komen in beide gebieden in dezelfde gedaante voor; dubbele protomen als amulet of sieraad vindt men zoowel in Luristan en Italië als in Griekenland. Boogvormige fibulae verbinden weer Italië en Luristan, en de eigenaardige uitsteeksels op de knieën van bronzen dieren vormen

[89]) Dit is ook de meening van Contenau, die het jaar 1000 v. Chr. als chronologisch centrum voor deze kunst aanneemt: *Rev. arch.* (6) 9 1937, I, blz. 160.
[90]) Godard, a.w., 13; Contenau, *Genava, 1933*, 47; Speleers, *Bull. Mus. Royaux* 3 (4), 1932, 56 v.; Rostovtzeff, *Ipek* 7, 1931, 51.
[91]) König en Hančar, *Eurasia* 9, 1934, 107; G. Cameron, *Hist. of early Iran*, (1936), blz. 183.
[92]) S. Reinach, *Rev. arch.* (6) 3, 1931, I, blz. 168 v. aarzelde tusschen Meden en Kassiten.
[93]) ILN 6/5-'39.
[94]) Godard, a.w., pl. XXXIV.
[95]) AfO 8, 1932—33, 259 vv.; ILN 22/10-'32, 615.

een band tusschen Griekenland en Luristan [96]), en zijn verder onbekend. Amuletten in den vorm van vogels in het algemeen, of van hanen in het bijzonder, zijn talrijk in N. Griekenland; ze zijn het ook in Luristan. Men zoekt natuurlijk naar een schakel tusschen Luristan en ZO. Europa. Sommige bijzonderheden, zooals de vogelamuletten en de *manus averruncae* komen ook veel voor in het Kobangebied; andere, zooals de boogvormige fibulae, weer vooral in Transcaucasië. Nog weer andere, de bronzen haantjes, zijn tot nu toe behalve in Luristan alleen in Griekenland aangetroffen. Men krijgt hieruit den indruk, dat we van de bedoelde motieven en vormen de plaats van origine nog niet hebben gevonden, want nergens treft men ze alle bijeen. Hun ontstaan ligt, althans wat de dubbele protomen en de vogelamuletten [97]) betreft, stellig in het Oosten, niet ver van het Iraansche gebied. Lurisan zelf is te geïsoleerd en afgelegen om als verspreidster in aanmerking te komen. Het zou niet onmogelijk zijn dat Armenië, in den vroegen ijzertijd de monopoliehoudster van het nieuwe metaal, ook vele van de nieuwe vormen en motieven in omloop bracht, in Azië zoowel als in ZO. Europa [98]). Men helt er reeds steeds meer toe over aan te nemen dat er in bedoelde periode een vroeger niet bekende Oostersche invloed op Europa is geweest [99]); latere opgravingen zullen ons wellicht nog eens toonen vanwaar die invloed kwam, die ook op Luristan heeft ingewerkt [100]).

Huis ter Heide, 27 Aug. 1940 A. Roes

De teekeningen zijn van de hand van de schrijfster.

[96]) Zie bv. *Brit. Mus. Quart.* 5, 1930—31, pl. XXIX, e; *Bull. Mus. Royaux* 3 (8), 1938, 39, fig. 12. In Griekenland komen ze bij bronzen paardjes voor.

[97]) Over de dubbele protomen sprak ik reeds. Wat de vogels betreft vergelijke men Wiesner, *Früheisenzeitl. griech. Bronzen u. ihre auswärt. Bezieh.*, Arch. Anz., 54, 1939, 326.

[98]) Vergel. A. M. Tallgren, *La Pontide préscythique*, Eurasia 3, 1928, 222.

[99]) Zie vooral T. Arne, *Luristan and the West*, Eurasia 9, 1934, 277 vv.

[100]) F. Hančar, *Kaukasus-Luristan*, Eurasia 9, 1934, 106 spreekt over deze „weitreichende, mit der Eisenverwertung zusammenhängende, orientalische Kulturwelle", wier oorsprong het hem nog onmogelijk scheen na te gaan. Hanfmann *Critica d'Arte*, II, 1936/7, veronderstelt, dat de voorbeelden voor Luristan en voor Etrurië uit Armenië of uit Klein Azië afkomstig waren.

TECHNOLOGIE IN DE OUDHEID

SILVER AND LEAD IN ANTIQUITY

see FOLDING MAP 3

SAMENVATTING. I. In tegenstelling met goud speelt zilver eerst laat een rol in de geschiedenis der metallurgie, omdat het door een veel ingewikkelder procédé uit looderts, galena, moet worden bereid. De ontwikkeling en verbreiding van lood en zilver, voor de techniek weinig beteekenende metalen, zijn onverbrekelijk verbonden. Zij vinden haren oorsprong in de zeer zilverrijke galena-afzettingen in Klein Azië en waarschijnlijk in Pontus. Als laatkomers hebben beide metalen een zeer eenvoudige nomenclatuur, die waarschijnlijk met de kleur der metalen samenhangt.

II. De gegevens over lood- en zilver-mijnbouw worden besproken aan de hand van de ertsen van deze metalen, waaruit blijkt dat alleen galena van belang is, daarnaast ook wel electrum, doch dat zilverertsen geen rol spelen.

III. Na een overzicht van de vindplaatsen van het looderts in het Naburige Oosten en de historische gegevens ons uit de verschillende regionen bekend, wordt in IV. (blz. 508) een overzicht gegeven van de methoden om lood uit loodertsen en zilver uit electrum, zilver- en looderts te winnen. Het blijkt dat de oudste zilverwinning geschiedde uit galena, met primitieve middelen; differentiëering van de tegenwoordige techniek bestond nog niet, de thans gescheiden behandelingen geschiedden tegelijkertijd en maken contrôle en beschrijving vaak onduidelijk. De zilverwinning valt te splitsen in smelten en cupelleeren; beide procédés worden besproken. Het blijkt dat de loodwinning in het begin, de zilverwinning kort daarop in de eerste helft van het derde millenium moet zijn gevonden in Klein Azië. Pas in rond 1000 v. Chr. zijn deze metalen algemeen in het Naburige Oosten in gebruik.

Our next subject is the mining of silver, a second manifestation of madness.
(Pliny, *Naturales Historiae*, XXXIII, 95)

Pliny's stinging remarks on the greed evoked by the discovery of the noble metals are less bitter in the case of silver, for he justly remarks that the search for silver led to valuable discoveries of other ores: "A small thing it was to have discovered one plague for humanity, but we must needs set a value even to the corruption of gold. Greed sought silver but did not fail to rejoice at having found minium". (*N. H.* XXXIII, 4). But here again moralists and philosophers have combined gold and silver in their denunciations. Many of the classical authors are quoted by Agricola (3), but to such unfair words as "Silver is the life and blood of human beings; whosoever has not collected a large amount of it, wanders about like a ghost amongst the living" he adds the very just remark that greed is not caused by the metals but by the sinful mortals who handle them. His first Book is a very fair exposition of the usefulness of metallurgy and the misconduct of humanity after the discovery of the properties of metals. Our present essay will confine itself to the early history of silver and lead, the nature of their ores, their production and refining in the Ancient Near East.

i

It is futile to speculate on the name of the discover of silver, for the recognition of a metal is the result of a long series of observations of its properties. Even classical authors have hesitated to mention any name. In fact, silver, being one of the metals found in their native state, occurs very seldom in workable deposits and there is strong technical and archæological evidence that the real discovery of silver, that is its production and refining, is intimately linked with the production of lead. Natural silver was collected from the

earliest times but its role in metallurgy remained insignificant until men learned to produce silver from lead and lead-ores.

Further details will be discussed in next paragraph, but we can anticipate these discussions and state that the production of larger quantities of silver by treating lead-ores was a very complicated series of metallurgical processes, the development of which entailed so many trials and observations that, in the case of silver, the priority of a certain region in the development of this technique may be safely assumed. If we propound a diffusion of silver technology from Asia Minor (probably Pontus) this does not mean that the production of silver could not have been invented or improved in any region independently. For though our knowledge of early metallurgy on the American continent is still very incomplete, modern research has proved that silver was very scarce in Aztec and even in Inca culture. The natives of Peru had indeed collected and melted natural silver, possibly even produced it from the rich argentiferous lead-ores at Potosi and spread its use for ornaments over the South American continent. The early Chimu silver objects are probably made of the native metal. This is certainly the case with Colombian silver objects, which are either silver-greenish because of admixture of gold or reddish because of admixture of copper, two types of natural alloys which occur in these regions, but which could have been produced by the peculiar 'blowpipe and charcoal' technique so ably described by Bergsöe (20) (21) (22). Lead does not seem to have been used to any extent. In Central America the knowledge of silver may have been derived from the South, for the Mayas do not seem to have shared it, but it appears in the XI—XIIth centuries together with other metallurgical knowledge amongst the Toltecs. When the Spaniards conquered Mexico, the Aztecs did use silver occasionally, as silver objects were found on their markets, but they must have depended on natural deposits for their supply, because lead seems to have been unknown to them.

In the Ancient Near East things were different. Silver occurs in *Egypt* from the Middle Predynastic Period (Sequence Date 42) onwards; small pieces of lead of the same period were found and Petrie discovered a wooden hawk coated with sheet lead in Naqada (217). Egypt, however, can never have been the centre of silver production, because lead and silver do not become common until fairly late. Nor did this knowledge come to Egypt from Africa, for, according to a leading authority on Negro metallurgy, Cline (62), silver was probably never smelted and rarely worked by the indigenous Negro cultures. Early references to this metal in Africa seem to indicate no more than its discovery and working by foreign pioneers. Even Egyptian influences on Negro metallurgy seem excluded as this art reached the height of its development in those parts of the continent where no early Egyptian contact can be demonstrated. Indeed in the long history of Negro metallurgy Egypt plays no role. Lead or zinc are seldom mined by Negroes. The Stone Age of Africa is immediately followed by the Iron Age, metallurgical techniques having been brought from the West by the Berbers around 400 A.D. and from the East Coast by Arab traders around 600 A.D.

In *Palestina* both silver and lead come late, apart from a few early finds at Gezer, they can not be said to have been in common use before the second half of the second millenium B.C., the Hyksos period.

In *Mohenjo Daro* and other Indus civilization cities silversmith's work was found, but few details on the technique have been published. Silver and lead were not found in Anau I or Anau II. Though silver objects from Persia and Elam do not date back to a very early period, both silver and lead are known in *Mesopotamia* since Uruk III and were already fairly common in the Al-'Ubaid period, the Ur graves and early Lagaš: In *Central-* and *Transcaucasia* they are used from the earliest periods onwards. There is no evidence that silver or lead was used earlier in the Far East (1) (2) (18) (176).

In *Cyprus* silver and lead are rare before the Middle Bronze Age, but in *Crete* they are found in the Early Minoan Strata, and on the Ægean archipelago they occur since the Early Helladic period; silver objects are also imitated in early pottery (98). On the Greek mainland, for instance in Mykene, silver is still less common than gold in the Mycenean

period. In *Europe* silver does not occur in any Palæolithic or Neolithic finds, in the Bronze Age some simple objects occur and even in the early Iron Age its occurrence is rare. Only in the La Tène period in regions like Hungary, Bosnia, Transsylvania and in the Alps wherever argentiferous ores are found, silver becomes more common. Lead is somewhat earlier. In the Lake dwellings of Middle Europe lead balls (weights) have been found which represent exact multiples of the Sumerian Minae. Lead percentages from 4—15 % have been found in Southern European bronzes of the Late Bronze Age. In Middle and Northern Europe lead bronzes occur in the Imperial period only.

However, in view of the occurrence of workable deposits of native silver and exceptionally rich argentiferous lead-ore in Spain, silver and lead may have been produced at an early date. Indeed, Siret (*Les premiers âges de métal*......, 231—232) demonstrated that silver was in use in Spain when implements of metal had only partially replaced stone and this again may be proof that no absolute diffusionist theory can be accepted for the history of silver. There is, however, no evidence that this early development in Spain had any links with Asia Minor, nor is there any proof that this development in Spain was earlier than that in the Near East.

The *early history* of silver and lead in Asia Minor is still sketchy. Both occur in Troy I; in Troy II they are very common and six skillets of silver of exceptional purity have been found. Again the Cappadocian tablets prove the existence of a fully developed silver and lead production in the second half of the third millennium B. C. In view of this and the many rich argentiferous galena deposits of Asia Minor, the skill of early metallurgists like the Chalybes and other tribes located mainly in Pontus and the inventions attributed to them, it would seem that the refining of silver and lead was worked out in Pontus in about the early Third Millenium B.C. and that this knowledge spread gradually over the Ancient Near East until both metals were in common use in the fifteenth century B.C. By that time producing centres in Armenia, Carmania and possibly Elam supplied the rapidly growing demand for silver, which metal went south in exchange for Egyptian gold.

We have discussed the simple production methods of gold (103) and made it clear that this native metal was not refined until fairly late, say the first half of the second millenium. In the case of silver we may expect a late development from the triviality of its natural deposits and the relative complexity of its production from lead ores. Metallurgy developed its technique from the smelting of copper ores; bronze and iron production completed its experience and gold technology, especially the craft of the goldsmith has contributed many interesting processes to metallurgical methods. Copper, bronze and iron had their use in daily life; these metals formed a class of superior stones, which were plastic when hot. Indeed the transmutation of these 'stones' by heat constitutes the main attraction of metallurgy. But metals and ores could only be handled by smiths having at their disposal a formidable body of experimental experience and industrial lore. Though these were not secrets, in a way, Childe (60) is right in saying that metallurgy means loss of economic independence.

Silver and lead are useless metals from the ancient technical point of view. Silver had its value as a medium of currency or for the manufacture of ornaments and trinkets. Native silver occurs in deposits too small to produce quantities worth melting (at least in the Near East); silver is, therefore, produced from lead-ores by smelting these ores, especially galena, and separating silver from lead. Thus the history of silver is inseparably bound up with that of lead. Silver, therefore, played no part in the culture of early man and has never been found before he became acquainted with copper, gold and bronze, or only occasionally. The first and essential process for the extraction of silver was the smelting of lead ores, a fairly intricate process, which must necessarily belong to the later stages of metallurgical history. The smelting of ores was not a chance operation, but the logical outgrowth of melting experiments. Many centuries must have elapsed between the first melting of metals and the smelting of ores. Metallurgy was blind, not literally—for the early metallurgists were very shrewd observers of the external characteristics of ores and metals—but because no know-

ledge existed of the composition of materials nor were processes or reactions of working ores and metals understood in our present-day sense. A complex process like the smelting of galena to produce silver must have spread fairly late. Childe (60) argues that lead ores were probably valued at first for the silver they contain, but this could only have been a fact if the lead had already been found to contain silver.

Lead again was a metal entirely wanting in physical properties needed in weapons and implements; it was a worthless constituent of bronze when used as a substitue for tin. In the words of Biringuccio (in his Pirotechnia edit. Johannsen, Braunschweig, 1926): "Das Blei ist ein unvolkommenes, aussätziges und wenig festes Metall". Lead appears late in the history of metals, and apart from some applications in architecture and magic, was not widely used before Roman times. Garland and Bannister (111) found that in Egypt lead bronzes were only used for casting bronzes for ornamental and devotional purposes, but never for implements where a metal of great strength was essential.

The actual discovery of the production of silver from lead ores may have been made in a very early period, for galena was used as an eye-paint in pre-historic periods in Egypt and elsewhere. Its brilliant metallic appearance, high specific gravity and very common occurrence, could not have failed to excite the curiosity of early man. Any piece of galena dropped in a fire would be reduced to lead and, if left long enough in the fire, the lead burns away leaving a small drop of silver. Indeed there is every reason to believe that the first lead-silver smelting furnace was the domestic fire. These facts were the foundation for lead and silver production, which reached an industrial stage in Pontus after many centuries. In fact, classical tradition states that King Midas was the discoverer of lead and tin (Hyginus, *Fabulae*) (Cassiodorus, *Variae lect.* 3.31) (Pliny, *N.H.*, VII, 56) (See also Cary, JHS XLIV, 1924, 169), which leads us back again to Asia Minor.

The discovery of silver is often attributed to chance, a very common theory of classical authors being the ᶜforest-fireᵓ theory. (Lucretius, V 1250—1262) (Strabo, III, 2, 9; cap. 147 giving Poseidonius' opinion) (Aristotle, *Mir. Ausc.* 87) (Diodor, V, 35) (Athenæus, p. 233). It is claimed that forest fires reduced surface deposits of lead- or silver-ores and a small stream of silver flowed from the burning forest or silver was discovered after the fire. According to Napier (*Manuf. Arts in Ancient Times*, 1879, 4) such phenomena have been observed in the Alps and the Pyrenees, but this seems rather a remarkable way of producing silver. It is more likely that the Pontic metallurgists developed their methods by long series of trials and heating experiments and that the classical theory is due more to the desire for a ᶜplausibleᵓ explanation than to actual metallurgical knowledge.

There are indeed several classical speculations on early silver metallurgy in Pontus. Homer calls Alybe ᶜthe birthplace of silverᵓ (*Iliad*, Book II, 857) and Strabo says that the country of the Chalybes ᶜalso had silver mines in earlier timesᵓ (XII, 3, 19—22; cap. 549—551) and in a further passage affirms his opinion that the country of the Chalybes should be identified with Alybe (XIV 5, 28; C. 680). Bury (CAH II, 492) identifies the Hittite *Khalywa* (Land of the Hittites) with Alybe and Hehn (134), Leaf (168), Blümner (P.W. III a, 14) and Giles (CAH II, 5) have accepted the identity of Alybe, the land of the Chalybes and the ᶜsilver countryᵓ. The problem has been approached from another side by Dhorme (85) who remarks that the town of Ḫatti, capital of the Hittites, is often indicated in Cappadocian texts by the ideogram k ù - b a b b a r (silver) followed by the phonetic determinative *ti*. Therefore not only are the mountains giving access to this country called ᶜsilver mountainsᵓ but the very name of the capital written k ù - b a b b a r-*ti* should be read phonetically *Ḫat-ti* expressing the bond between silver production and the whole country of the Hittites. Though silver was scarce in the earliest periods of Egypt and the metal was imported from Syria and Asia Minor, it must be considered doubtful whether the Egyptian *ḥḏ* is derived from the Hittite *ḫat* (silver), for unless the latter is a word taken over by the Hittites from the autochthonous population, the Egyptian word antedates it by many centuries. Thus tradition, archæology, geology and technical arguments combine with philology

to indicate Asia Minor (and probably the Pontic Coast) as the birthplace of that complex of metallurgical processes which we call silver and lead technology.

The most prominent characteristic of silver is its brilliant lustre, which plays a large role in *ancient nomenclature*. "I think that pride of place is given to this substance (gold), not by reason of its colour, for silver is brighter and more sun-light; that is why it is commonly used for military standards, since its gleaming is visible at greater distance" explains Pliny (*N. H.*, XXXIII, 58). We need not wonder that this colour is prominent in ancient names for silver. If ancient nomenclature of metals is found to be vague, we must remember that many names must have arisen out of observations confined to external characteristics of fundamentally one (rather impure) substance. When raw materials are used as they are found or acquired by trade, an enormous variety of composition of metals and alloys will be the outcome and an equally bewildering variety of names.

The common Egyptian word for silver is *ḥḏ*, literally ᶜwhiteᵓ. As we explained in discussing the history of gold (103) the natural gold-silver alloy, electrum—often silver coloured—must have been called ᶜsilverᵓ as long as no methods for the separation of silver and gold were known. ᶜSilverᵓ was everything that had the external characteristics of silver. Therefore the words ᶜwhite goldᵓ could hardly have been used for electrum as long as it was not known that electrum was an alloy of silver and gold; indeed both the silver-white electrum and natural silver (rare in early Egyptian history) must have been called ᶜsilverᵓ. Though *ḥḏ* is often accompanied by the determinative *nub* (gold) this combination of signs should not be read ᶜwhite goldᵓ. According to de Buck *nub* is purely a determinative and therefore silver was called simply ᶜwhite, white metalᵓ. If Strabo applies the term ᶜwhite goldᵓ to electrum (III, 2, 9; cap. 147) he knows that he is dealing with a mixture of silver and gold.

In the Graeco-Roman period another term for silver occurs in Egyptian texts. This word ᶜ*rkwr* (Erman-Grapow, *HWB* I.213) seems to have been derived from the Greek *argyros*, it may denote the pure metal. Lepsius (172) (173) gives another late term *ru* or *ruā* which has not been identified.

The Hebrew *keseph* (silver and later a silver coin) denotes the same white, brilliant metal as the Accadian *kaspu* (*ṣarpu*). The Sumerian k ù - b a b b a r is said to mean ᶜWhite brilliantᵓ (287). It is not known whether the Hittite word *ḫat* means ᶜwhiteᵓ too. Schrader points out that many Indo-European terms like silver, *Silber*, etc. are derived from the Accadian *ṣarpu* travelling along trade routes from the Euxine to the Baltic coasts and that the variety of terms in Indo-European languages proves that silver was not known until late in these regions (266). He derives the terms *argentum*, *argyros*, etc. from a root *radj* or *arg* meaning ᶜwhite, bright shiningᵓ. Thus in most languages the term for silver means ᶜwhite and shining metalᵓ, showing a singular uniformity as compared with the complex nomenclature of gold and electrum. This again may point to the comparatively late appearance of silver in history.

In the case of lead the ancient nomenclature presents many difficulties which are the outcome of defining materials by their external characteristics. There is considerable confusion in ancient texts when dealing with lead, tin, zinc (?), antimony and arsenic, terms for each of these metals being used fairly freely for the others. Only from the context and careful study of the technical possibility of the translation can one sort them out. Thus Campbell Thompson (287) very aptly pointed out that Sumerian a - b á r or a g a r$_5$ (A.GÚG) and the Accadian synonym *abâru* generally mean lead, they are occasionally used for plumbago or antimony; and the Sumerian n a g g a (AN.NA) (Accadian *anâku*) though generally denoting tin is sometimes used in texts where it can only mean lead. *Abâru* seems connected with the Syriac *Abbârâ*, the Hebrew *ôphĕrêth* and the Arabic *abbâr*; *Anaku* is related to the Hebrew *anak* (plummet) and the Syriac *ankâ* (black and white lead) or the Arabic *ankum* (lead). In Cappadocian tablets *anâku* is used very frequently and can denote nothing but lead. The Egyptian word for lead is *ḏḥty* (Erman-Grapow, *WB*, 5,606), and as lead was generally regarded as a kind of inferior silver, we find the word used to express ᶜa

worthless thing' in later periods. Schrader (266) derives words like *Blei* and *molybdos* from a root *'mliwom* meaning 'blue', which Meillet considers to have been taken from an Aegæan language. Our word lead is derived from an old Celtic term *luaide* and the Latin *plumbum* originally meant 'tile, bar'. The confusion of lead, tin and antimony (which will be discussed more fully in our next paper on these metals) is very obvious to anyone consulting classical authors. Pliny calls lead *plumbum nigrum* and tin *plumbum candidum* or *album* (N.H., XXXIV, 158) his *stagnum* meaning '*Werkblei,* crude lead, work-lead' and not 'stannum' (tin). Medieval alchemists call lead and tin masculine and feminine lead. But then even Agricola talks of *plumbum nigrum* (lead), *plumbum candidum* (tin) and *plumbum cinereum* (antimony) and modern Arabs distinguish tin and lead as white and black lead (287) (132); which terms will remain confusing if one does not take into account the external characteristics of lead, tin and antimony in studying the ancient texts. It must be left to expert philologists to decide whether these ancient terms for lead are based either on its dark-grey-bluish colour or its easy fusibility.

Both metals play an important part in religion, mythology and magic (1) (9) (112) (140) (176) (237) (245) (249) (288). Silver is the metal of the moongod Sin, both being described as 'green' (149). In a Sumerian hymn Girri (GIBIL), the god of fire, is said to purify gold and silver. The connection between silver and moon is common all over the Ancient Near East. In Egypt Hathor, the moon-goddess, is goddess of silver (125), while in the magical *Papyrus Harris* (IV. 9) and other papyri the bones of the god Rê and other gods are fashioned of silver (125) (160). Silver was often called *Luna* or *Diana* by the later alchemists, its symbol is a crescent moon because it has the silvery colour of moonlight. Silver weapons or bullets never fail to kill and there is no charm against them. This is a very persistent tradition in the East. Silver is one of the most frequent metals used for charms and amulets, it has special affinity for some precious and semi-precious stones, which should on no account be set in gold. The fact that crude lead can be reduced to plumbago and silver is the basis of ancient technological processes. This may have led to the early Syriac tradition of the transmutation of lead into silver, which was repeated in the Middle Ages, in the heyday of alchemy, by Vincent of Beauvais and others, who considered lead to be debased silver.

Lead plays a very peculiar part in magic. Its dark colour and high specific gravity must have led to the superstition that it had chthonic connections. It is also said to be a 'very cold' metal. In Egyptian magic it is the metal of Osiris, in Babylonian magic that of Ea; later alchemists call it the metal of Saturn, whose symbol is used to denote lead. Both Theophrastus and Galen (*Mat. Med.*) are the first to call it 'cold'. It was considered eminently suitable for magical tablets containing inscribed curses or prayers for the sick; lead being used for *defixiones* from Assyrian times onwards. The lead tablet mentioned in Zach. 5 : 7 is probably inscribed with figures of demons. In Graeco-Roman times lead tablets are in common use for *devotiones* and *carmina* and continue to be used for these magical purposes and practices up to the present day. Again the future can be prophesied from figures formed by congealing lead poured molten into water, and many other magical rites are preformed with leaden objects (288) (A. Deissmann, *Licht im Osten,* 1923, 119) (M. Lidzbarski, *Eine punische* tabella devotionis, Eph. I, 1900, 26) (D. Opitz, *Alt-orientalische Gussformen,* Oppenheim Festschrift 1933, 192) (R. Wünsch, *Antike Fluchtafeln,* 1907).

ii

WHEN Demas tempted Hopeful on Lucre Hill saying: "Here is a silver mine, and some digging in it. If you will come, with little pains you may richly provide for yourselves", Christian was right in deterring his friend from following this advice. There is more truth in the old Spanish proverb, which states that it takes a gold mine to run a silver mine.

Silver is fairly widely distributed in minerals in quantities less than ½ %. Very few gold ores are free from silver and it is almost invariably found in sulphides, that is in ores consisting of sulphur compounds of lead, copper and zinc. Granit rocks contain on the average 6 parts of silver per million, sandstones 0.44 parts, marbles about 0.2 parts and silver is invariable found in minute quantities in ashes of land-plants, blood of herbivora, corals, volcanic ash, etc.

The largest part of the present world's production is derived from lead and copper ores because smelting lead and copper includes the production of silver (and gold) as by-products, whose market-price does not have such a strong influence on the amount of the silver production. The discovery of America opened up new sources for the production of silver and 1.511.050 Troy ounces were produced between 1493 and 1520, a figure which increased enormously after copper and lead began to be extensively worked and reached a total of 171.200.000 ounces in 1920. More than two-thirds of this silver were produced in Mexico and the United States.

Silver in comparison with gold is of rare occurrence in nature in the native state. *Native silver* is not found in alluvial deposits or sands and gravels of rivers, but has to be sought in mountainous regions where it is embedded in mineral veins. Except for the extraordinary deposit in Kongsberg, Norway, silver is not found in lumps or nuggets but in delicate filaments and foils formed by the oxidation and decomposition of lead and silver ores. Native silver rarely occurs at the surface or in outcrops of veins because it is liable to have been converted into chloride by traces of chlorine invariably present in rain water, and washed away. When tracing the history of silver it is important to remember that silver objects which remain in the earth for a long period are covered with a white greyish crust by the action of chlorine or converted entirely into soluble chlorides by the action of rain and salt sprays from the sea. Even Roman objects have by now often been converted into unrecognisable masses. No wonder that such masses may have been missed in excavating! The absence of silver in early periods does not prove with absolute certainty that the metal was then unknown.

Native silver cristallises in cubic crystals which may be very pure (Forbes, *Phil. Mag.* XXX, 1865, 143 on Peruvian native silver) but are usually alloyed with gold, copper (in France up to 10 %), mercury, arsenic, antimony, iron, etc. Native silver rarely occurs in lumps or leaves which without melting can be fashioned even into the simplest objects and therefore we may safely conclude that it can hardly have played a part in the life of early man.

Several *silver ores* are known such as Argentite (silver glance, black silver ore, glance ore), a sulphur-silver compound, Proustite (light red silver ore, arsenical silver blende), Pyrargyrite (dark red or ruby silver ore, antimonal silver blende) and Cerargyrite (silver chloride, horn silver) which all occur in the strata overlying lead ores as decomposition product of such ores. Deposits of these ores are rare; apart from rich deposits of this type in the New World, they are found in the deposits of lead ores in Spain and in parts of Cornwall and Hungary, but they are of no importance in the Near East. Though Hiller (137) concludes from a passage in Pliny (*N.H.,* XXXIII, 95) that these ores were worked in Spain by the Romans, we can safely assume, that they were included in the silver production from lead ores, if they were ever worked to any extent in the Ancient Near East. Simple heating (or roasting) and reduction of these ores with charcoal will produce silver.

Native gold alloyed with silver, the ancient *electrum,* formed an ancient source for silver production as we have pointed out in a former paper (103). Even nowadays 1.500.000 ounces of silver are extracted from bullion gold though more than two-thirds of the worlds' silver supply is produced from lead, zinc ores copper ores containing less than 0.5 % silver.

The ores from which the metal was first produced in larger quantities were no doubt ordinary *lead ores* and not the rather rare silver ores associated with these lead ores. Prominent amongst the lead ores in *galena* (lead sulphide, a compound of sulphur and lead) which is of very common occurrence. In many localities (especially in Asia Minor) vast almost inexhaustible deposits occur at the surface. Its brilliant metallic appearance and high specific gravity can not have failed to excite the curiosity of the primitive miner. After using it as an eye-paint, he conceived methods to produce from it lead and later silver. But though practically every type of galena is argentiferous, the quantities of silver (usually

expressed not in percentages but in ounces of silver per Ton of lead) are minute. The average silver content of different galena samples varies from 20 to 200 ounces per Ton of lead; 0.5 % of silver (about 150 ounces per Ton of lead) being regarded as very rich. In some cases special lodes or veins may contain higher amounts, one of the richest being found in Karahissar (Asia Minor) containing 600 ounces or 1.84 % of silver. The majority of the ores contain 0.15 % (50 ounces) or less. By selecting special lodes for production in periods when refining methods were wasteful, material containing a high average such as 3 % of silver could be got. This is the category which Agricola calls a rich ore, but which is now considered quite exceptional as improved refining methods enable us to work much poorer ores. It is even quite possible that Agricola really meant true silver ores when he speaks of these rich lead ores.

Apart from galena, two other lead ores have a certain importance as raw materials for the production of lead only. The more plentiful of the two is Cerussite (lead carbonate), clear or slightly coloured crystals like calcite, but rather soft and brittle. Campbell Thompson (287) has identified the *ḫulâlu* stone (or AZA-TU-KUR), which occurs so often in the Amarna letters, with cerussite, and though these brilliant crystals could have been used in the ornamental objects in which they are stated to have been applied, there is no doubt that their brittleness must have been a serious hindrance for a wider application as a semi-precious stone. The second lead ore of some minor importance is Anglesite (lead sulphate) forming crystals like gypsum but with a more brilliant lustre. Both cerussite and anglesite occur with native silver and silver ores in the oxidized portions of lead ore outcrops on the surface of the earth for instance in Asia Minor and Armenia. There is no doubt that the ancient miners knew this connection between the ores of the oxidized top portions and the lower-lying lodes of unchanged galena. This is what Pliny says about silver-mines in Spain (*N.H.*, XXXIII, 95—98): "Silver is only found in shaft-mines and there is no previous indication of its presence for there is no glinting spark as in the case of gold. The earth is red in places (by the presence of minium, a natural lead-oxyde) and ash-coloured in others (unoxidized galena) (See also XXXIII, 111). Silver is found in almost all the provinces but the best comes from Spain. Like gold it occurs in barren soil and even among mountains and wherever one vein is found another is not far to seek. This is the case also with most ores, and seems to be the source of the greek name metalla. It is wonderful that the mines opened by Hannibal in Spain are still productive. The vein of silver that is found nearest to the surface is called *crudaria*. The early miners used to cease operations when they came to alumen (103), seek no further, but the recent discovery of veins of copper below that alumen has removed this limit of their hopes. The exhalations from silver-mines are poisonous to all animals but especially to dogs (evolution of sulphur-dioxide gases)". Indeed lead ores are very often associated with copper ores, many examples of this association are to be found in the mines of the Ancient Near East. Theophrastus mentions the same facts and states that such minerals as Arrhenikon, Sandarake, Chrysocolla, Minium, Ochre and Kyanos are very common in gold and silver mines. Also minerals containing gold and silver are much heavier in weight and smell according to Theophrastus, but only the silver is visible (that is to say the material has a silvery colour because of the high silver content) (137). In the time of Agricola and Biringuccio this was common knowledge.

In mapping out the lead and silver deposits in the Ancient Near East we have therefore confined ourselves to the indication of the galena deposits because any one of them will have native silver, silver ores or the less important lead ores associated with galena in its surface outcrops, in more or less important amounts.

The *mining of galena* for silver and lead production was similar to that of gold to a certain extent (Diodor III, 13) (Pliny *N.H.* XXXIII, 66). Of course here the surface lodes were far less important and silver is never produced from alluvial deposits. Therefore, panning, placer mining and hushing as described for ancient gold (103) were rarely used. The only way of approach to the deeper galena deposits was vein-mining (103) by means of shaft-mines. In Laurion alone, more than 2000 shafts have been found of a depth up to 250'.

Pliny states (XXXIII, 97) that the silver mines of Spain had shafts which extended 1500 paces into the mountains and the Romans were the first to achieve the tapping of the veins below the subsoil water level by complicated systems of drainage using water-wheels, pumps, Archimedan screws, etc. Primitive leadmining practice as used at the present time at Ajmir (India) (240) may be used to illustrate mining practice in the Ancient Near East. After collection of the galena mixed with gangue and other useless stony material from the lead-bearing stratum, the ore was brought to the surface, crushed, washed with water and sieved to concentrate the ore. These methods are discussed in detail by Agricola (3), whose books show clearly that the methods described are survivals from Roman and pre-Roman times, like so many technical processes, but gradually perfected by many generations of miners and metallurgists. Strabo gives a good description of what happened in Spain (III, 2, 10; cap. 148): "Silver bearing ore is carried along in the streams, is crushed and disengaged in water by means of sieves, then the sediment is again crushed and again strained through (the water being in meantime poured off) and crushed; then the fifth sediment is smelted and after the lead has been poured off, yields pure silver". The sieving of the crushed ore in a stream of water is called *jigging*, during the process the heavy particles of galena fall through the sieve to the bottom, the lighter gangue forms a layer on the top of the sieve and is thrown away. The sediment, as Strabo calls the galena particles, is washed five times to remove all the stony particles (gangue) and concentrate the ore. Concentration of the ore to a lead content of 70—85 % means the possibility to use simple smelting processes for the production of silver and lead.

iii

IF WE WISH to draw a *map of the silver- and lead-ore deposits* known in Antiquity there are more reasons than one why we should confine ourselves to the mapping of the galena-mines. We have mentioned the geological reasons which urge us to simplify matters by selecting galena as the representative of the complex of silver, silver-ores and lead-ores. A second reason is the lack or proper mineralogical information about the deposits in the Ancient Near East. Even such handbooks as the *Handbuch der regionalen Geologie* rarely state any details about the minerals found in a certain region and, as a matter of course, archæological handbooks are still more vague and mention silver-mines without even saying whether the silver is found native, in the form of silver ores or in lead-ore. Both history of science and archæology would profit by an exact and complete compilation of all geological data on the Ancient Near East. A third point is equally confusing to any student: different writers on these subjects use various spellings of geographical names; not only the ancient names but even modern Turkish towns are spelt in so many versions that without detailed maps it is impossible to find them at all. Again a mine is said by one writer to lie in a certain district, the other will locate it near a town or a hamlet, the third will mention the province or river only, so that one mine is mentioned under five or more different guises. It would be most important if some agreement could be achieved internationally to use a given standard map as a basis for all geographical details, this would avoid much confusion for expert and layman alike.

Too few details are known about the different galena deposits to sort out mines that have been worked in Antiquity, those that have been abandoned and those which are new discoveries. There are hardly more than vague indications about the locations of mines in the pre-Roman texts known up to the present.

Again we must carefully avoid taking too much notice of texts mentioning silver and lead as tribute, because in many cases the regions paying this tribute could not have produced the metals in question from their own mines. The many tributes of silver paid to Egypt by Syrian towns, for instance, must be interpreted as tribute only; Syria and Palestine had only few deposits and probably got all their silver and lead from other districts such as Asia Minor.

In the map we have also indicated by arrows trade-routes by which these metals may have been imported, though the countries mentioned between brackets can hardly have been engaged in silver and lead trade with the Near East in Antiquity.

In *Egypt* there are four important galena deposits apart from the numerous gold mines, the gold of which always contains silver (103), but unfortunately the lead ores contain only slight amounts of silver. There is the argentiferous galena containing only about 30 ounces of silver about two miles south of Safaga Bay near the Red Sea near the ancient Mons Claudianus (36) (87), where in Roman times lead and silver were exploited. Galena practically free from silver occurs in large quantities at Gebel Rosâs (25°. 17′) about 70 miles south of Qoseïr (87) (144) (212) and cerussite and native silver are found associated with it in small quantities. This deposit was certainly worked for lead during many centuries as even in the third century A.D. the Romans exploited it and a tax was raised on the production which must have been important enough to justify such a measure. These mines were reopened in 1913 by a European company. A third deposit of galena is found in the Bahram Mts., 25 miles east of Syene in the Thebaid, south of Apollinopolis Magna (Edfu) (87) (99). A last deposit of galena is associated with the Um-Samiuki copper ore at Gebel Abu Hamamîd, 50 miles north-west of Râs Benâs near the Red Sea coast (144) (180) (181). Thus, contrary to Gowland's opinion that there were no silver ores at all in Egypt (123), deposits do exist (99) (144) (180) (see also *Mines and Quarries Dept. Report of the Mineral Industry of Egypt,* 1922), but they are practically valueless for silver production, although rich in lead.

Lead and above all galena has been used from predynastic times to the Coptic period, the mineral is very common as an eye-paint throughout these centuries. The lead used for small ornaments, sinkers of nets, plugs and rings since Old Kingdom times may have been of local origin, but it becomes common only during the XVIIIth dynasty, together with silver imports, which facts tend to show that a local industry did not develop until late when the correct methods were learnt from the North. Thothmes III brought back large quantities of lead from his Syrian campaigns, the total tribute obtained from Retenu, Isy, Tunip and Syria in general amounting to 90 blocks of lead, 1200 pigs of lead and a quantity of over 1760 kg (47). In the XXth dynasty the Papyrus Harris mentions such large quantities as 3090 kg (twice) and 7100 kg (47)! But a XVIIIth dynasty lead net sinker was not desilvered and indeed pure lead remains rare until Roman times. Lead was used in glazes from the XVIIIth dynasty onwards and Saïtic and later bronzes contain appreciable amounts of lead instead of tin (6—12 % average and sometimes up to 20 %) (111) (Busch, *Z. f. Angew. Chemie* 27, 1914, 512). These lead bronzes were of course more fusible and fluid and easier to cast, engrave, etc., probably also cheaper, but they were suitable only for casting ornaments and devotional objects where no great strength of the bronze was required. Lead coffins are found in Egypt since the Ptolemaic period. If Hellenistic papyri mention *kollytis* and *molybdourgos,* plumbers, who repair and make water-pipes, this is a clear proof of the penetration of Græco-Roman technique into Egypt.

Both lead and silver occur in Egypt since the Middle Predynastic Period (50) (217) (218) (219) (220) (221) (222), the sign *ḥḏ* for silver occurs since the Third Dynasty (36) but the metal remains rare for many centuries. In the Pyramid Age it is rarer than gold and preceeds this metal in lists and texts (111). It may have been imported from Syria and Asia Minor, but because the silver production was hardly developed in those regions, it is more probable that the ᶜsilverᵓ used in Egypt was the silver-coloured electrum (180). The analyses given by Lucas of silver objects dating before the XVIIIth dynasty prove this as they contain far more gold than would occur in silver derived from galena. Early silver contained 60—92 % of silver, 3—38 % of gold and traces of copper, certainly a natural product not obtained by smelting. This silver is often patchy from gold particles as a natural product would be, but not a molten one.

The beautiful silverwork of the Middle Kingdom (200) (260) and the picture of rings and necklaces in the tombs of the following period (Davis, *Tomb of Siphtah,* Plate 9f) show

that the Egyptian goldsmiths had turned their experience to this new metal, either imported or held to be pure silver when found as electrum. Silver remains more valuable than gold, even in Hyksos times (*Papyrus Rhind*) it has double the value of gold. In the New Kingdom more plentiful supplies change the ratio gold/silver to 5/3, both lead and silver being imported or taken from Syria and the North mostly in pigs, blocks or rings as the reliefs show us. The *Keftiu* bring silver to Amenhotep III, the silver merchants are Syrians (Newberry, Rekhmara, London, 1900), the lead comes from Asia (Sethe, *Urk.* IV, 1101). Thothmes III receives silver rings from Ḫatti (Garstang, *Land of the Hittites,* 1910, 322) and the peace-treaty with Hattušil is written on a silver tablet (Weidner, MDOG 58, 1917, 68) (Meissner, ZMDG 72, 1918, 50).

But if Egyptian goldsmiths make silver rings (260) and the King of Alašia exchanges silver objects from Egypt for copper, as the Amarna letters prove, this does not mean that silver mines existed, but only that the clever Egyptian goldsmiths worked imported silver by their own methods, developed by an age-old craft. If, therefore, silverwork in Cyprus shows Egyptian style-elements this is due to the craft of the Egyptian goldsmith and is no proof of a silver production in Egypt. The texts of the New Kingdom mention large quantities of silver (98, 25, 360, 24, 37 lbs, etc.) taken from Naharin, Kheta, Retenu, Zahi, etc. as booty or tribute. The enormous quantities of silver given by Ramses III to the temples ((9 cwt, 20 cwt, etc. (221)) prove that by then silver had become more common in Egypt. Assurbanipal took two silver obelisks weighing 75.000 kg (?) as spoil from Thebes in 661, but still the metal was not as plentiful in Egypt as in Persia by the Persian period, the gold/silver ratio being still 2/1. Alexander tried to enforce a 10/1 ratio but only in the reign of Ptolemy II did the normal 13/1 ratio exist in Egypt. Before that time Egypt remained a country poor in silver if compared with the rest of the Ancient Near East. Silverwork profited from improved goldsmiths technique; a XXth dynasty bowl was probably made by spinning and since the Ptolemaic period raising was known to the Egyptian silversmiths (111).

The deposits in *Africa* had no importance in Antiquity. Lead ores occur in the Sudan in the Gebel Kutum and there are deposits at Broken Hill, North Rhodesia. Some authors mention silver imports from Ethiopia into Egypt (99) but it is not clear where these deposits should be sought. The lead-ores of Nigeria, Algeria and Tunis meant nothing to the Ancient Near East and if Herodotus tells us (III. 13) that the Cyreneans gave Cambyses 500 minae of silver this means tribute not production. Indeed silver was so scarce in Africa that Mungo Park finds the gold/silver ratio to be 4/3 in the Sudan in 1796 instead of the Egyptian ratio of 13/1 (Ritter, *Erdkunde, Afrika,* II, 1822, 469). This and the observations of Cline (62) prove definitely that Africa did not produce silver for Egypt nor was there any diffusion of the knowledge of silver technology from Egypt to the Dark Continent.

Arabia is notoriously poor in lead or silver ores (107). On the east coast of the gulf of Akabah the Midian mountains contain galena rich in silver. This is the source from which the Nabatæans produced it (Strabo XVI, 4, 26; cap. 784) and exported it from the harbour of Makná. But on the rest of the western coast of Arabia no deposits of lead or silver ores are reported. For Strabo correctly says that the Debae exchanged gold for silver (XVI, 4, 18; cap. 778), not that they produced it, and the Sabæans may have had vast stores of gold and silver (Strabo), but no deposits are known to exist in their country. Argentiferous galena is reported from the mountains of Oman.

Both Palestine and Syria are very poor in ores, the only two deposits are Gebel Akra (Mt. Tasios), north of Ladikije and the region south-east of the Dead Sea, but silver and lead seem to have been imported in early days. We may be told that Abraham was ᶜrich in silverᵓ (Gen. 13:2) or that he paid ᶜEphron 400 shekels of silver, current money with the merchantᵓ (Gen. 23:16) and that Joseph was sold for 20 silver shekels (Gen. 37:28), but silver and lead are rare in the remains of ancient cities in these regions. Indeed apart from silver and lead found at Gezer (Vincent, *Excav. at Gezer,* I, 293, 303), at Ta'anach (Sayce, *Patr. Palestine,* 243) and the two horned Hathor statuettes from Tell Ajjul these

metals are rarely found in early strata in Palestine, but somewhat more abundantly in Syrian cities. The Israelites possess silver in the wilderness and a silver image is cast for Micah from 200 silver shekels (Judges 17: 4) but the metals become more plentiful in the days of the kings. David stamped silver and it figures largely in the descriptions of Solomon's reign. He is said to have obtained it from Arabian kings (ii Chron. 9: 14) or from Tarshish (ii Chron. 9: 21; i Kings 10: 22; Jer. 10: 9). Tarshish has been identified with Tartessos and this silver was believed to be Spanish silver brought to the East by Phœnician traders. But the Tarshish problem remains unsolved (cf. Jaarbericht EOL n° 6, 170) the 'navy' or 'ships' of Tarshish may even be just synonyms for sea-going ships and it would be unjustifiable to assume silver production in Spain and trade between Spain and the East at so early a date on such slender evidence. Apart from such finds as the silver vases and objects at Gerar both metals become common only in Hellenistic times. Then it is even reported that the river bed near Jerusalem is lined with lead (*Letter of Aristeas* cap. 90) and Josephus mentions large stocks of lead (*Wars* VII, 8, 4). The Maccabees coined silver money and hence the new meaning 'coin' given to the word 'keseph' (silver). Lead is generally considered to be 'reprobate' silver (Ezech. 27: 12), it is mentioned in lists of metals after tin or iron (Numb. 31: 22; Ezech. 22: 18; 27: 12) but this means only that it was considered the most worthless metal not the most abundant.

The classical authors tell us many stories about silver deposits in India. According to Strabo it is found in the country of the Musicanes (XV, I, 34; C. 701) (by which he probably means lead-ores from Baluchistan) and also in the country of the Catheans, in the mountains of the Punjab (XV, I, 30; C. 700) but he does not indicate any closer location. Nor does Ktesias (*Indika* cap. 11), who remarks that there are many rich mines which were not so deep as the Bactrian mines. There are many galena deposits in India, some of which (Ajmir) have been worked for a very long time, others like those of Upper Burma or those further east in Annam, Tonkin and South China (Fo-kien) can not have been of any importance to the Ancient Near East. The origin of the silver found in Mohenjo Daro is still a mystery (182). Mackay believes that local sources may have been tapped but is more inclined to postulate supplies coming from the argentiferous galena of Afghanistan. On the one hand he rightly remarks that extraction from electrum or galena at so early a date seems doubtful in view of the lack of correct appliances. Still, though less common than copper, bronze and gold, silver is by no means rare in the Indus civilization. The local silversmiths were skilled craftsmen who understood soldering and made beautiful ornaments. He, therefore, hesitatingly suggests that extraction from galena may not have been beyond the local craftsmen. Further detailed study on this silverwork is urgently needed to settle this question; we are inclined to doubt this early extraction from lead and refining and suggest that the 'silver' is really electrum, but analists must have the last word.

There were important sources of silver and lead to the north of India in Bactria and Transoxania which have been worked from the Persian period onwards and possibly still earlier. The only excavations going back to very early stages of civilization tell us nothing about these metals. Pumpelly found lead in Anau I only, but silver seems to be unknown. Still, Afghanistan and the regions to the north of the Oxus contain many deposits of lead-ores which like those in Persia are always argentiferous (182). Badakshan contains old mines of silver and lead, which Marco Polo (Book I, xxiv) mentions as very productive and which occur in the writings of Abulfeda and Ibn Hauqal. In Ferghana (Transoxania) other deposits are located, especially in the Mawarannahr mountains and the Waisli-kara range. South of the Oxus, Mt. Bangahir near Anderab on the way to Kabul was still worked in the days of Abulfeda, and further south halfway to Kabul the mines of Panjhîr were known to the same writer after having been seen by the Chinese pilgrim Hiuen Tsang in the seventh century (Si-yu-ki, edit. Beal, II, 278); they are still worked (Stahl, Chem. Z XVIII, 1894, 364). The Chinese valued the silver from P'o-tzu (Bactria). In Bactria proper there are mines to the north-east of Balkh, in the neighbourhood of Mughab and in

Pendjeh all of which have been abandoned. The Chaliphs used these mines in Transoxania, Ferghana, Fars, and Kerman but above all those in Khurasan, but the mines in Afghanistan and north had to be abandoned in the ninth and tenth centuries because of lack of wood-fuel. Imports from the Altaï region or further east from China (especially the central province of Hunan) and Japan are improbable in the period we are dealing with.

In Persia many important deposits are found. First of all in Khurasan there are ancient lead mines near Mt. Nich (45) as well as on Mt. Binalud and other mountain-sides between Meshed and Nishapur (Curzon, *History of Persia,* II, 510, 517). In the province of Kerman there are many ancient mines south and east of Kerman up to Murghab. In the present Fars, the ancient Carmania, galena is found in the neighbourhood of Niriz. Herodotus (V, 49) says that Darius got his silver from Cappadocia and Carmania and Strabo mentions these mines (XV, 2, 14; cap. 726) on the authority of Onesicritus. They may be the silver mines mentioned by Maništusu in the so-called Cruciform Monument in his story of his wars against a coalition of 32 cities (*CAH* I, 141). More to the north there are galena deposits in the central mountain range in the district between Kashan and Isfahan, further south near Yezd and north near Anarak. The mountains in Damghan and above all the Elburz range contain many rich veins of galena. Some of the ancient mines near Isfahan were abandoned in the ninth century. There is little lead and silver in Azerbaijan (Malcolm, *History of Persia* II, 369) except near Mt. Sahund.

Both silver and lead appear late in Iranian history, but then we must remember that much of the early history of this country is still a blank. In the Elamite period (about 1100 B.C.) fairly pure silver occurs and the lead is practically pure, which would point to a penetration of the processes for desilvering lead to those regions (Morgan, DP VII, 1905, 72—91). Desch considers the silver used in Luristan to be native metal (*B. A. Report* 1931, 271) and King (*Sumer and Akkad,* 262) says that supplies of silver came from the hills of S. Elam (311), but no further indication of these deposits can be found, unless those of Carmania are meant. Lead is mentioned in the Vendidad as material for vessels but both metals become common only in the Persian Empire, when the gold Darics and the well-known Persian *sigloi* were coined. The huge accumulations of gold and silver in the palace of the Persian kings can be judged by the reports that Alexander the Great found 40.000 talents of gold and silver ingots and 9000 talents of coined money.

Mesopotamia did not contain any galena deposits but many rich mines existed in the mountains of Armenia and Kurdistan. The is galena on the slopes of the Takhti-Suleiman near the upper course of the Diyala river. Large amounts of lead-ore containing an average of 20 oz/Ton of silver are found in the mountains near the sources of the Greater Zab and Khabur rivers, especially in the Tiyari mountains, in the neighbourhood of Lisan near Lake Urumiyah, and to the west on the Judi Dagh in the region north-east of Niniveh. From Muṣaṣir in this region Sargon II took large quantities of silver (287) (Luckenbill, A. R. II, 95, 109) and before him Tukulti-Ninurta II (Luckenbill, A. R. I, 130). Further north there are important galena deposits near Erzerum (Carana) on the frontier of Armenia and many other mines round Erivan, north of the Araxes river in the ancient disrticts of Colchis and Iberia. On the western frontier of Assyria two very important mines are found. The first was Ergenimadeni (Arghan Ma'den) near the ancient Arsinia in the neighbourhood of Diyarbekir (Amida) on the Tigris (123) and the second Keban (Keban Ma'den) on the border of Cappadocia near Harput and Maltya. Keban is regarded by some authorities as the site of the 'silver mountains' which Sargon I and Maništusu record (Poebel UMBS IV, i, 178, 206) but these are more probably the Cilician Taurus (123) (274).

In Asia Minor (53) (107) there are no less than 26 important deposits, seven of which are located in Pontus in the district south of Trabzon (Trapezus, Teribizonde). They are located:

1) Near *Artvin* on the river Chorokh.
2) At *Baiburt* near Domana and Erzerum on the northern frontier of Armenia where

at the time when Marco Polo visited this district there was still a mine ᶜrich in silverᵓ (Book I, chapter iv).

3) At *Gümüsane* (Gümüsh Ma'den) on the Harsut river east of Karahissar, south of Tirebolu (Tripolis, Pharnacia) where the ore contains much silver (like the other galenas in Pontus), about 48—120 oz/Ton. These are probably the mines to which Strabo refers (XII, 3, 19—22; cap. 549—551) but which were exhausted in his time according to his information, which must be wrong as the mines still contain enormous amounts of galena.
4) At *Lidjessi* near Karahissar (Colonia) where galena contains over 70 % of lead.
5) The *Gebel Bel Ma'den.*
6) Near *Niksar (Neo-Caesarea, Cabira).*

We have already referred to the *Chalybes-Alybê* problem (p. 492) and would only add that these Pontic mines were so rich that Pompey took 6000 talents from them and that they are still by no means exhausted.

7) *Gümüšhaciköy* (Hadjy koï) near Amasya (Amaseia) on the Paphlagonian border (Myres, *CAH* III, 661).
8) *Kargi,* east of Kastamonu in the Ilgaz Dagh.
9) *Ak Dagh Ma'den* between Sivas and Kayseri (Mazaca Caesarea), which mines were probably the source of the silver and lead which the Assyrian traders at Kaneš (Kül-tepe) 10 miles north-east of Kayseri buy and send home (Landsberger, AO XXIV, 1925, Nr. 4) (37). Tiberius founded a mint at Mazaca, which proves that they were still working in Roman times.
10) *Berektlu Ma'den* in the AlaDagh (Anti-Taurus) which has been tentatively identified with the ᶜTunni mountainsᵓ where Salmenassar III got his silver. These mines are now exhausted (188).
11) One of the two important mines in the Cilician Taurus is *Bulgar Ma'den* where the lodes of galena contain up to 600 ounces of silver (1.84 %) and which still produces 168.000 kg of lead and 1500 kg of silver per year. Hittite inscriptions were found here (von der Osten, OIP No. 6, 1929, 130) (OLZ XV, 1912, 148) and this is more probably the ᶜTunniᵓ of Assyrian inscriptions (KAH XXX, iii, 2) (Luckenbill A. R. I, 206, 246) (123) (274) (188). The silver was exported to Egypt and shipped from Mallus on the coast (OLZ XV, 1912, 246).
12) *Ala Dagh* in the southern Cilician Taurus near Gilindre (Kilindria) where the ore contains the high average of 1 % of silver. The Cilician Taurus is probably the silver mountain which Sargon I and Erimuš claim to have reached. It is claimed that the silver was shipped from here to Egypt since the Old Kingdom (46) and Pliny mentions that silver was shipped from the Taurus from Elaeussa, Corcyrus and Zephyrium (*N.H.,* XXXIV, 18).

Two other deposits are located in the *Lycian Taurus* about which we have no information from ancient texts and so we do not know whether they were exploited in Antiquity.

13) In the Lycian Taurus near *Antalya* (Adalia, Adana).
14) In the *Ak Dagh* south of Kemer (Chimaera).
15) At *Tris Ma'den* in the Sultan Dagh west of Konya remains of old mines have been found (124).
16) In Galatia, *Denek Ma'den* on the Cicek Dagh near Karakecili half-way between Kayseri and Ankara (Rawl., *Mon.* II, 294; III, 146, 159). This mine lies to the south of Boğazköy (which name according to Sayce means ᶜtown of silverᵓ (JRAS 1920, (68)) and may well have been exploited by its inhabitants.
17) In the *Dumanich Dagh* (Mt. Olymp range) in Bithynia near Karie Seunluk and Bursa (Brussa) (123).

18) *Balya Ma'den* in the Kaz Dagh north east of Mt. Ida in Mysia, which is the Perichraxis worked by the Romans (MDAI XXIX, 1904, 268) and in 1903 still produced 7.600.000 kg of lead containing 63 ounces of silver (37) (107).
These two mines were the sources for Trojan silver which was found so abundantly in the Second Town.
19) *Menteshdere,* the ancient Ergasteria, ᶜbetween Pergamum and Cyzicusᵓ mentioned by Galen (IX, 3, 22).
20) *Mytilene,* the ancient Lesbos (73).
21) At *Gümüldur* near Seferihissar west of Ismir (Smyrna).
22) On the *Gümüsh Dagh* (Silver Mountain) near Bayindir on the Tmolus range in the neighbourhood of the ancient Tralles. Here the galena contains up to 560 ounces of silver but the mines failed in Roman times.
23) The *Murad Dagh* between Usak and Karahissar.
24) *Samos* (Zestor) where old mines were reopened by a Belgian Company (134).
25) *Gümüshli* (Myndos) near Bodrum (Halicarnassos) where remains of old mines have been found (124).
26) On the isle of *Rhodos* (Rodi) white lead was mined according to Pliny (*N. H.* XXXIV, 175) (Diosc. V, 103) and galena was found (140).

No wonder that with these plentiful sources at hand the Ionians and Lydians were skilled in silverwork (Herod. V, 49).

This abundance of silver-bearing rich galena deposits in the surrounding mountains led to an early use of lead and silver in M e s o p o t a m i a. Prehistoric silver occurs in the graves of alᶜUbaid and Lagaš. Early lead samples from Kiš seem to have been smelted from simple ores (Desch, *B. A. Report* 1928, 440). In early dynastic times silver is well known though still rarer than gold., but its use as a medium of currency is very early (191). It was found at Adab, Kiš, Nippur, Tello, alᶜUbaid, and Šurrupak but not at Uruk. But here we must remember that individual silver (and leaden) objects may have been destroyed by corrosion in the wet soil of Mesopotamia. Silver is general in the ᶜRoyal Tombsᵓ at Ur (58) (311) and the silversmiths' work is very clever. Some of this silver is of a good quality, though much of it is really electrum and heavily alloyed with gold and small amounts of copper (229). Both this silver and that of Lagaš must have been imported, it may have been partly as native metal and partly refined near the mines. There is no proof that it was refined at Ur. The lead sheat in the graves (229) seems from the analyses to have been made by smelting a simple ore, it was not desilvered.

Presargonic lead is known though not abundantly (ITT, I, 1388, 24) and it occurs in some early bronzes though hardly accidentally as the percentages tend to prove (RA 6, 1907, 148).

The texts about Sargon I's expedition to the ᶜsilver mountainsᵓ are known in versions from Assur, el-Amarna and Boğazköy (6) (65) (85) (300). Gadd and Legrain are inclined to look to the extreme west of Cilicia for these mountains (*Ur Excav.,* Texts 1928, I. 79) and others suggest the Taurus in general (6) or even Elam (King, *Sumer and Akkad,* 262). The identity of the ᶜTunniᵓ Mts and the Taurus range (mentioned in Egyptian & Hittite texts has been accepted by Delaporte, Smith (274) and Luckenbill (A. R. I. 246). In this case too the exact location can hardly be proved but Asia Minor is a far more likely spot to export silver and the Cilician ores are far richer in silver than those known from Persia (311).

During Sargon's reign lead weights in animal form became current as money (Orth, PW Suppl. IV, 112) (Landsberger, AO XXV, 21), the metal may well have come from the Kurdish mountains nearby. We have already mentioned Maništusu's inscription on the so-called Cruciform Monument referring to an expedition against a coalition of 32 cities in Elam which posses silver mines and diorite quarries. These mines may have been those in Carmania, if the cities are to be sought in Elam which is not yet sure. In that case they are the earliest silver mines we know of in Persia, and were only just opened.

Maništusu was the first to establish a regular money system of talent, mana and shekel based on silver weighed out by the merchants. Erimuš is said to have been the first to have a statue cast of lead (AO, xxv, 24), he visited Sargon's silver mountains (Poebel UMBS iv, i, 178, 206).

Gudea too obtained ʿsilver from the mountainsʾ (VAB I, 106, XVI, 21). The location of these mountains was sought in the Taurus and more particularly in the Bulghar Dagh or sometimes more vaguely in Asia Minor in general (Hall and Langdon, CAH I, 428, 545, 586) while Woodlley thinks that the Zagros region is meant, probably because Meluchcha is mentioned in the next line of the text. We are inclined to accept the first mentioned location, where supplies of silver and lead were so plentiful and where Gudea fetches so many other commodities. He is also said to have a store of lead in his palace (VAB I, 120, xxviii, 14).

In the Agade period the ratio gold/silver is reported to be 8/1 in the reign of Sargon I (Orth, PW XII, 112) but in the Ur III period silver seems to have become more common as a ratio of 10/1 under Bur-Sin and of 7/1 under Gimil-Sin would lead us to believe. In Ur III texts (100) sums of silver are lent at various rates of interest. Heichelheim has inferred that the production of silver was larger (135) or the contacts between Asia Minor and Mesopotamia may have grown closer as the famous Cappadocian tablets which date from this period tend to show. The Ur texts also mention silver objects such as rings, gems and vessels and silver is taken into the palace as revenue. A tablet from Dungi's reign contains accounts of amounts of silver (Br. Mus. 19.031). Imports of silver and lead to early Assyria are mentioned in the Cappadocian tablets containing the correspondence between Assyrian traders in Asia Minor (Kaneš) and the firms to which they belong in Assur. But silver seems to have remained a money standard only, actual payments being made in copper or lead bars, rings, etc. (KAVI I, 5, 7) seldom actually in silver. The lead said to have come from the ʿChachu and Mašgungunnuʾ mountains which must probably be sought in the Kurdish and Armenian mountain ranges. The silver production of Cappadocia and Elam seem to have become larger, silver in the form of rings or pieces (*Hacksilber*) is mentioned more frequently than in earlier periods and is now certainly much more common than gold.

Although during Hammurabi's reign the gold/silver ratio is reported to be 6/1 which may point to a temporary shortage of supplies from Asia Minor and Armenia due to the troubled times there and in North Syria, the ratio remains very constant at 10/1 during a long period afterwards. Though some Old Babylonian sites have yielded very few silver objects the metal is now commonly used for foundation tablets of temples and even deposits of some value have been found (Andrae, MDOG LIV, 1914, 36) especially in Assyria. Lead seems to have been very common in Assyria from early periods onwards. Weights up to 500 kg are by no means rare in the temples and large sums of lead are mentioned as fines in Assyrian law-texts (KAVI Nr. 1, ii, 81, 102). The metal was probably not obtained in Assyria itself but imported either from Asia Minor or from the mountains in the North. The production of silver from lead becomes more widely known, lead being generally considered as an adulteration of the silver (RA, 6, 1907, 142). Leaden clamps are already used in Assyrian buildings.

Bactria and Carmania have also been suggested as sources for the silver supplies of Mesopotamia but we have no exact data on silver production there, though it would seem from the now more frequent silver finds in Elam and Persia that the metal became more common towards the end of the second millenium. It could of course have been produced locally from the deposits mentioned. The location of ʿMount Šaršuʾ has not yet been identified (II R. 51. 10).

In the Amarna period silver and lead have taken up their definite places in metallurgy, they are widely spread over the Ancient Near East except Egypt, and huge amounts of tribute and booty are mentioned in the inscriptions of Assyrian kings. Tukulti-Ninurta takes enormous quantities of silver and lead from the region of the Tiyari Mountains (Luckenbill AR I, 130, etc.), such quantities as 32 or 11 talents of lead, 18 pigs of lead, 3 talents of silver being mentioned. This would lead us to believe that silver and lead metallurgy was by now well developed in the region between Lake Van and Lake Urumiyah, the ancient Urartu. In the earlier Assyrian tribute lists silver preceeds gold but this is hardly due to this metal being rarer, as the gold/silver ratio proves.

Silver spoils from Syria and Phoenicia are taken by Aššurnaṣirpal II (Luckenbill AR I, 144) and by Salmenassar III (Luckenbill AR I, 211, 217). Sargon II gets his silver from Muṣaṣir (Luckenbill AR II, 95, 109) near Lake Urumiyah and a tribute of 2100 talents (?) from Carcemiš (Luckenbill AR II, 9, 96).

The Amarna letters contain several passages that point to the beginning of an export of silver to Egypt in exchange for Egyptian gold.

It has been suggested that the Phoenician traders were responsible for the frequency of silver in the Near East in the first millennium and that this silver was obtained by them from the mines in Sardinia and Spain, but the part which Phoenician trade played in early history has been grossly overrated on account of misleading classical information and no value should be attached to such reports for early periods. Closer contacts in the Ancient Near East in this period, the abundance of rich deposits and metallurgical skill in several regions are the reasons for the abundance of silver in this period and fit into the logical development of metallurgy in the Near East. The practice of desilvering lead was not yet common, Assyrian lead of the VIIIth century still contained 0.11 % of silver (108).

Copper and lead money (9) were soon displaced by silver in clippings, bars, rings, spirals or sheets, weighed out on a balance for payment. Refined silver was stamped in each separate town. Refined silver appears in many contracts (for instance at Tell Halaf about 650 B.C.). An early stamped bar from Zindjirli weighs exactly one mina (Regling, PW VII, 979) and dates from about 700 B.C. and there are traces of an early pre-Lydian coinage in Assyria (274) (275). Sennacherib states that he cast shekel and half-shekel pieces in silver in the same period. (CT. XXVI, 25, 16). In the Neo-Babylonian period the gold/silver ratio was 12/1 under Nabonidus, rising to 10/1 during the troubled times at the end of the dynasty but falling to 12/1 to 13/1 during the Persian period, when the kings established silver standard money throughout their Empire. The silver of Carmania and Bactria may have contributed largely to the store of *sigloi* found by Alexander the Great in the King's palace (138) (162). As in the case of gold, when silver refining and testing had become public knowledge this metal could be used for coins and here again we can not ignore the fact that the development of proper testing methods and the development of coinage between the VIIIth and VIth centuries play a large part in the later history of silver.

There are very few historical data on silver and lead production in A s i a M i n o r Bittel (37) states that in the early third millenium copper, lead and some silver are known, the latter probably produced at the Ak Dagh near Sivas. Analyses have not been published and we can not decide whether this was native or refined metal. It would be interesting to investigate whether this silver was indeed refined for then we would have proof that the refining methods were tried out in those early periods in Asia Minor. In Alishar a few pieces and seals of lead were found (OIP. XIX, fig. 65) and lead occurs in very early bronzes at Thermi and Hissarlik.

Dating early finds from Central and Eastern Anatolia is still very difficult. But the antiquity of refining methods in Asia Minor is definitely proved by both the finds at Troy and the Cappadocian tablets. The latter date from about 2250—1950 B.C. and deal with many transports and sales of lead and silver. The silver is mostly sold in bars in quantities of 4 to 15 minae, a single mention of silver in the form of a chain weighing about ½ mina (a form very common for gold) occurs in the texts. Crude silver called ʿsilver from Kanešʾ and ʿrefined silverʾ are mentioned. Pure lead and ʿloose leadʾ in sealed containers (probably pigs of lead) are mentioned. The ratio silver/lead varies from 3.5/1 to 6/1, the average is 4/1; lead is usually measured in talents. These facts prove beyond doubt that both silver and lead were refined at that date and that several grades were manufactured and sold.

In the Hittite Empire both metals were plentiful, supplies being exported by the Keftiu of the south coast to Egypt where it suddenly grows more plentiful in the fifteenth century. Close connections with the Ægean islands and the Minoan civilization existed without doubt (65) (232). Hittite bronzes, especially those of early periods, sometimes contain lead, no doubt added intentionally. Six rolls of lead with Hittite inscriptions were found at Assur (CAH III. 112) (143).

The earliest strata at Troy (Troy I) contained small amounts of silver and lead but in Troy II refined silver and silverwork appear. Several techniques like hammering, chiselling, engraving, soldering and granulation seem to have been mastered by the local silversmiths (Dörpfeld, *Troia und Ilion,* 1902, 327, 366). The silver objects found include II vases (containing up to 5 % of copper), bars with about 2½ % of copper, crucibles (124) and six remarkable ingots weighing exactly 40 shekels of the heavy mina, varying from 6.0 to 6.1 ounces only. Theses ingots are very pure, equal to Roman refined silver (73) (108) (124) (Forrer, RL 78, 737, 750) and their low gold and lead content point to manufacture from argentiferous lead ore. This is also the case with other silver objects from Troy II, the average analysis being 95.61—95.15 % of silver, 0.17—0.47 % of gold, 3.23—3.44 % of copper, 0.22—0.44 % of lead and traces of iron. Though Meyer has not ventured to locate the galena mines from which this silver was obtained, we agree with Evans, Cary (55) and many others that there is no doubt that the galena from Mt. Ida and Mt. Olymp was worked as they were used in later times though of course both the Pontic field and even Bulghar Ma'den may have supplied the ore or the metal at the beginning of this period. Small leaden idols were also found in Troy II and lead was used in some bronzes.

There is no doubt that the A e g e a n i s l a n d s, C r e t e a n d G r e e c e have learned the use of lead and silver from Asia Minor whatever trade connections they may have had at much later periods. There are no deposits in Crete but many in the Ægean islands. The Cyclades, Milos, Paros, Santorin, Kuphonisia (73) contain galena deposits. Kimolos and Thasos had mines which were exploited up to the VIIIth century like those of Siphnos (123) (Herod. III, 57) which were at their height in the sixth century but were flooded (according to Pausanias X, 11, 2 and Suidas) by the sea in the fifth. These smaller mines were soon eclipsed by the rich galena deposits of Laurion which were vigorously exploited in the sixth century and where the rich stratum was tapped after 500 (Strabo IX, 1, 23; C. 399). Detailed studies of production methods in Laurion have been written by the score (10) (33) (34) (52) (73) (93) (128) (140) (141) (198) (199) (254) and many references from classical authors deal with these mines and the effect of their great production on the social and economic life of Greece (Strabo III, 11, 8—10; IV, 5, 2; IX, 1, 23) (Pliny *N. H.,* XXXIII 23, 33; XXXIV, 47) (Herod. III, 57) (Arist., *Polit. Athen.* XLVII) (Xenophon, *Econ. Athen.,* IV).

In M a c e d o n i a a n d T h r a c e many mines were worked under the Macedonian kings who also vigorously developed production in Asia Minor. There were mines near Kassandra (Salonica) (253), Lake Prasias (Herod. V, 17), Pangeaum (Strabo VII, 34) (Herod. VII, 112), Thrace (Herod. V, 23) and many others (73) (74) (75) (Casson, Macedonia) but most of those were only tapped in classical times. Then of course supplies from Western Europe were available, from Hungary, Tirol (159), the Harz mountains, Britain (Strabo IV, 5, 2; C. 199), France (Brittany and Auvergne (Strabo IV, 2, 2; C. 191), Tuscany, etc. The mines of Sardinia were worked by the Phœnicians according to Solinus (Polyhist. 4) but modern research would not claim production earlier than the fifth century (117) (123) (166) (242). The rich deposits of Linares, Sierra Morena, Ciudad Real, Murcia and Cartagena in Spain (110) may have been exploited earlier but it is doubtful whether this production reached the Ancient Near East before classical times (Strabo III, 2, 8—10; C. 146—148). Though Diodor (V, 35) claims that the Phœnicians found so much silver that they exchanged the stones on their anchors for silver (in ingots) it is doubtful whether this Phœnician trade is earlier than the period of Greek colonization.

Lead and silver have been found in the Ægean islands from the Early Cycladic period onwards (176), lead in the form of small votive boats (CAH I, 600). In Crete they occur in E. M. II graves. By trade with Asia Minor they became more common in later periods. Trade connections with the West may have existed in later times and silver may have come from Spain in the L. M. period. The rarity of silver objects at Knossos has been attributed to the fact that the palace was destroyed by plunderers. Egyptian monuments tend to show that the Keftiu or Minoans (?) were engaged in silver trade between Asia Minor and Egypt from the XIIth dynastiy onwards. Silver objects are imitated in early pottery in Crete (Evans I, 193, 194) (98). Crete never produced silver and lead but traded them.

Small silver plaques found at Enkomi and Knossos dating from Late Minoan times seem to be coins. They are marked with a sign H or Ⱶ for the half-bit. Gowland has concluded from parallels from Japan (the manufacture of the so-called *Mamma-ita-gin*) that they were made by pouring drops of silver on a metal surface thus marked (140).

In Mycenæan Greece silver grew more common though still less so than gold (264). Some of the silver is very pure like that of Troy II, though some is alloyed with no less than 30 % of lead. The analyses tend to show that refining lead and silver was known, probably from Asia Minor. In this period the use of silver spread and must have led to the opening-up of local sources, in the islands and on the mainland. Production at Laurion may well have started by now. (Schrader, RL 95) (Forrer, RL 94) (40). Silver was fashioned into jars, rings, wire, and discs at Mykene and both here and at Thiryns lead was used for clamps and in the form of sheets, pigs and lumps. After Mycenæan times the refining of silver must have fallen in disuse. The Iliad and Odyssey refer to finished silver objects only. But production was taken up again when the disturbances were over and in early Historic Greece both metals grew common again. Classical Greece was flooded with Persian silver and perhaps imports from Spain and Sardinia. The Macedonian conquest of Asia Minor contributed largely to the intensive production from all the deposits mentioned in Thrace, Macedonia and Asia Minor (52) (55) (113).

Silver and lead appear in C y p r u s after copper and bronze in the Middle Bronze Age about the fifteenth century B.C. Some of the early silver is reported to be pure (Richter, *Kypros* 339, 368) but in the Early Iron Age it was still widely alloyed with lead and only imperfectly refined. Rich finds date from the fifth century only, silver finds at Amalthus copy earlier copper and bronze trinkets. Several classical authors mention silver mines in Cyprus (Strabo XIV, 6, 5; C. 683) (Pliny, *N.H.* XXIV, 130, 170) (Diosc. V, 100) and though some modern writers repeat this information (140) (Orth, PW Suppl. IV) no confirmation can be found for this opinion, Strabo mentions silver in connection with copper mines and possibly the production of silver from copper was meant, though this is rather early for the intricate methods necessary for this refining. Oberhummer (*Die Insel Cypern,* 1903, I, 183) says definitely that no lead or silver is found on the island. Lead objects are fairly common in early periods but seem to have been imported from the mainland together with the early silver. Only in the Greek period in the fifth century silver is far more common than gold, this silver is pure and these later silver objects can, therefore, be distinguished very easily from the earlier manufactures of silver-lead alloy (impure silver either imperfectly refined or an intentional alloy). In the Amarna letters the kings of Alašia exchange copper for silver objects with Egypt and some of the early silverwork found does indeed show signs of Egyptian manufacture. This proves that local silver production either from galena or from copper ores was certainly unimportant in the fourteenth century B.C. if silver was produced in Cyprus at all.

This short survey shows how fragmentary our knowledge still is and how urgently further analyses of both composition and technique of silver and lead objects is required to fill up the gaps in the sketchy outline we have given. New analytic methods will prove fruitful in this connection and that the analysis of the impurities is more important than that of the silver content as these impurities enable us to decide what type of refining was used.

This is what the data discussed above tend to show:
Silver and lead production started in the early third millenium in Asia Minor gradually spread to the west (Ægean and Crete) and to the east, where first the Armenian mines, then those in Elam, Carmania and finally Bactria were exploited until at the beginning of the first millennium silver and lead were common metals in the Near East except in Egypt where they did not become common until the Persian period.
Much interesting information will be obtained from further excavations in Asia Minor and the Armenian highlands.

iv

Before discussing refining and smelting methods in pre-Roman Antiquity it will be useful to summarize modern methods of lead and silver production. This will give an opportunity of indicating the principles underlying these methods, introducing the archæologist to the metallurgical terms and sorting out by a process of elimination those processes which, for various reasons, could not have been known or used in Antiquity.

It is at the same time easier to discuss the reactions underlying the metallurgical processes when discussing modern methods. For in Antiquity, in the early days of metallurgy, processes were found and developed by trial and error, methods and apparatus borrowed by one branch from another, and every student will be struck by the rather haphazard methods used and the lack of uniform technique and implements. Only gradually have countless generations of miners and metallurgists learned to understand the reactions occurring during the treatment of their ores and metals, and gradually several phases of the treatment have been separated. Thus each stage of production could be better observed and directed and the product profited from this specialization. The underlying physical and chemical principles have, of course, only recently been found, studied and developed, but the specialization already existing in the days of Agricola (3) has a very modern appearance; and yet is was developed, by means of shrewd observation and thorough knowledge of every aspect of the trade, by skilled metallurgists, who know neither physics nor chemistry. Specialization existed in Roman times and the rudiments date back much earlier. But the undifferentiated early methods will be difficult for the layman to understand as they are even a puzzle to the expert in many cases. Several reactions proceed at the same time in the primitive furnace and thus the ‘primitive method’ is much more undifferentiated and far more difficult to guide and to understand than the modern method. For there are very few texts to guide us and those gleanings which we pick up in Pliny or Strabo have often been written down by elegant writers but bad metallurgists, and it is often difficult to make any sense of their notes.

It should, therefore, always be remembered that the deliberate differentiation and recognition of several reactions in the modern phase and the ‘simple’ method of primitive metallurgy is really a complicated mess of reactions which could only be duplicated with much practical skill and keen observation of product and process, because the reactions were not understood as they are today.

We will start with the *production of lead from lead ores* because this lead was also used for the larger part of the silver production in Antiquity and even up to modern times. Lead is produced from galena in three stages: **A**—*Smelting of galena,* **B**—*Purification of the crude lead,* and **C**—*Desilvering of the soft lead.*

A—There are three ways of *smelting galena.*

A1—In the *Air Reduction* or *Roasting process* the galena is first gently heated in a blast of air. The sulphur-lead compound, galena, is then decomposed, most of the sulphur escapes as sulphur dioxide gas, some is left in the form of lead sulphate, some galena remains intact but most of the lead is oxidized to lead oxide (Litharge). When the correct stage of desulphurization is reached the temperature is raised and litharge, lead sulphate and galena interact to form lead, which collects at the bottom of the furnace, while the remaining sulphur now escapes as sulphur dioxide gas.

A2—In the *Reduction process* the galena is first roasted until practically all the galena has been transformed into litharge, which is then reduced by means of carbonaceous matter (Charcoal, Coke, Wood) to lead.

A3—*Precipitation process* (Matte smelting process) in which galena is heated with metallic iron. This method is a modern refinement unknown in Antiquity and need not be discussed further in detail.

The product obtained by smelting galena is called crude lead (work-lead, base-bullion) (German: *Werkblei*), the ‘stagnum’ described by Pliny (*N.H.*, xxxiv, 159), it contains 45—180 ounces of silver, but in case of rich ores these figures can be considerably higher.

At the present time this smelting is carried out in reverberatory furnaces or, in the case of ores containing a low lead percentage or much silica, blast- or shaft-furnaces are used. The primitive furnaces and even those at Laurion were much simpler, the earliest being simple cavities in the ground; the later furnaces mostly built up of clay and stones, which were re-used when the furnace broke down after a relatively short life.

Roasting lead ores before further treatment was already in use in Roman times as a separate process (75) and Agricola describes no less than four different methods (Book viii). It is often done in troughs or trenches dug in the side of the hills in which fuel and ore are mixed and fired, while the wind is used to provide the blast. Even after classical times the Derbyshire smelters built their furnaces on the top of a hill using the west wind for the necessary air supply (124). Primitive smelting was carried out in Britain in wind-furnaces (‘boles’) which Barba (3) also found in ancient Peru in Inca metallurgy. The early settlers in America made their lead bullets by smelting galena in a hollow tree stump using the wind as a natural blast.

B—The second stage in lead production is the *purification of the crude lead and production of soft lead.*

The crude lead as produced in the first stage is still contaminated with antimony, arsenic, copper and tin. In this state it is too hard and too deficient in malleability for most of the common applications of lead, hence its name ‘hard lead’. These admixtures are at the same time a serious obstacle in desilvering. The lead is, therefore, submitted to two treatments:

B1—*Liquation.* In this process we profit from the low melting point of lead as compared with that of most of its contaminants. The lead is separated from the compounds held in solution by slowly melting the mass at a low temperature. The molten lead flows away, leaving behind the ‘dross’, a mixture of copper, lead, antimony and arsenic. The silver remains in the lead. This process was also used in Medieval (Theophilus iii, 66) and even Roman times (75) for the extraction of silver from copper ores. Even Early Iron Age copper ingots from Italy show an abnormally high lead content, probably they have been submitted to liquation. The copper obtained from the first crude smelting represented a highly impure ingot which would need much refining. Precious metals can be extracted by alloying with lead and heating to a temperature between its melting point and that of copper whereby the lead would liquate out carrying gold and silver with it.

B2—*Oxidation.* This is achieved by melting the lead in a reverberatory furnace with a shallow bed and exposing the metal surface to a current of air. The impurities left over by liquation oxidize first and the dross formed is skimmed off from time to time until a sample of lead taken at regular intervals has the correct properties. The speed and efficiency of the operation depends, of course, on the exposed surface area. This process formed part of the early lead smelting. In Laurion, for instance, air is blown over the rim of the hearth and the same method of drossing the impurities is still in use in primitive smelting in Japan (280). The lead is now ready for the next stage, the desilverization, if the silver content makes it worth while.

C—*Desilverisation* is possible in three different ways:

C1—The lead is now often purified *electrolytically*. This process was of course unknown in Antiquity and so was the second method:
C2—The *Parkes process,* by which silver is extracted from the lead by zinc.
C3—The third process, the *Pattinson process,* utilizes a peculiar physical property of the lead-silver mixture. If melted and cooled again, the first crystals formed consist of pure lead and the remaining solution will, therefore, become richer in silver. This formation of pure lead crystals will go on until the remaining lead contains about 2.4 % of silver. Then the remaining molten metal will set all at once. By pouring off the molten metal before this happens the silver is concentrated as far as possible and the lead thus enriched can be desilvered by the very old cupellation process (see under E3). It seems from the muddled account which Pliny gives of the refining of lead (*N.H.* XXXIV, 159) that the principle of the Pattinson process was known and probably even applied at least in Roman times. His account becomes intelligible if we take both *stagnum* and *argentum* to mean 'crude lead' and the 'galena' in this passage to be 'purified lead'. The passage then clearly illustrates that the first crystals formed after melting argentiferous lead are almost pure and being denser sink to the bottom. The portion that remains longest liquid is much richer in silver and can be laddled out or poured off to be treated separately for silver (11) (75).

By cupellation lead was generally desilvered in Antiquity with remarkable efficiency considering the primitive technique. It is true that Friend and Thorneycroft found Spartan votive figures of lead to contain 0.057 % of silver but they have no right to conclude on so few figures that no desilverization was practized before the Romans. We need only point to the analyses of Troy II lead. When considering the development of any metallurgical process it is imperative to draw conclusions on a statistical basis only, every analysis should be taken into account, but the analytical data to work on are still insufficient. But we can already safely say that the Greeks desilvered lead op to 0.02 % of silver. The Etruscans learnt the art from the Greeks and applied it with the same success (126), while the Romans could extract down to 0.01 % or even 0.002 % in some cases. Roman lead pipe was found to be desilvered very completely (67) (88) and contain only slight amounts of oxidic compounds probably due to the recovery methods of the lead. But, in general Roman lead pipe is unusually pure when compared with modern technical material. Agricola mentions that in his days the limit of extraction was 0.008 % of silver, not a very appreciable advance on Roman technique, while modern extraction brings the silver content down to 0.0002 %.

If we now turn to the production of *silver from electrum, silver- and lead-ores* we must first mention a method that is now rarely used to produce silver but that certainly played a part in Hellenistic metallurgy.

D—For *production from electrum* Antiquity possessed two methods which we have mentioned in discussing gold technology (103). Both are complex methods in which cupellation is combined with conversion of the silver into chloride or sulphide which is taken up by the slag into the cupel. The silver can be recovered from the slag or dross by roasting and reduction with charcoal.
D1—The *Salt process,* (or cementation) is described by Theophilus (III, 69) and after him by Agricola who calls it 'Scheiden im Guss mit gemischtem Pulver', it eliminates the silver in the form of silver-chloride with common salt.
D2—The *Sulphur process,* called 'Scheiden im Guss mit Schwefel oder Spiessglaserz' by Agricola, transforms the silver into silver sulphide by the addition of sulphur or antimony sulphide (stibnite). Both methods depend upon a thorough knowledge of the cupellation method which must have been used for centuries before complications like the two methods described above could have become common practice. They were certainly used in the Hellenistic period. We have concluded from evidence given in a former article (103) that the cupellation method was known and used about 1500 B.C., but that the desilvering of electrum became common in later periods and was in general use about 600 B.C. We will revert to this method below.

E—For the production of *silver from silver- and lead-ores* (or copper-ores) three types of methods are known:
E1—*Wet methods* (Augustin process, Ziervogel process, etc.) are modern refinements unknown in Antiquity.
E2—*Amalgamation* (the principle of the present Patio process) was known to the Romans (103), it had by then just reached the manufacturing stage and is mentioned by Theophilus and Biringuccio, the latter calls it a secret process.

As mercury was only produced and used by the Romans as far as we know, no application to silver ores can be expected before the Roman period.
E3—*Dry methods,* are far older and have been used from the very beginning of the silver industry.

The lead ore is first smelted (see method A1) to crude lead, copper ores are treated by liquation (method B1) and the lead/silver alloy thus obtained is concentrated by the Pattinson process (method C3). Silver ores are roasted and the oxide formed reduced with coke or charcoal. Both this crude silver or the concentrated silver-lead alloy are now cupelled. In the case of lead ores liquation was, of course, unnecessary, but in the case of copper-ores it was imperative to extract the silver by alloying the crude copper with lead and liquating it. In Antiquity it was customary to smelt silver ores with lead to ensure complete extraction of all the silver (Pliny, *N.H.*, XXXIII, 95) (124). The same method is used by Agricola, but by his time metallurgists have learnt that many ores contain sufficient lead to keep the silver in solution and only in the case of ores containing insufficient lead is this metal added during the smelting process. Though the principle of the Pattinson process seems to have been known to Pliny it is doubtful whether this method of concentrating the silver was applied on a large scale and usually the crude lead was used for cupellation without concentrating.

Now *cupellation* was a process that had been known for centuries, this last stage of the process was carried out with extreme efficiency and we have already pointed out the very good results obtained, a thoroughly desilvered lead. But the first stages were not yet differentiated in metallurgical practice and a varying complex involving roasting, smelting, oxidation, liquation and other reactions was the common way of treating the lead or silver ore. This complexity defeated the purpose of the early metallurgist to extract all the silver from the ore, his knowledge was not yet sufficient to control all these reactions happening at different places in his crudely constructed furnace. Though his lead was very completely desilvered afterwards, he was very wasteful of the lead in the original ore and with that lead he wasted a considerable part of the silver, that remained in the lead lost in the slag. The Greeks in Laurion, for instance, treated an ore containing blende (aluminium and zinc compounds) and other impurities and when trying to obtain a fairly pure lead they had to use a high temperature to ensure when smelting a complete slagging of the impurities in the ore. This defeated their purpose as a great deal of lead passed into the slag and some volatilized. Thus the slags at Laurion contain about 10 % of lead, those in Sardinia up to 30 %, in Cartagena 8—17 %, in Arles 10—15 % (75). De Launay (166) calculated that more than $^1/_3$ of the original silver was lost in the slag, which contained 25—30 % of lead with 0.07—0.1 % of silver, though the refined lead contained only 0.001 % or silver. As Roman silver technology improved and with close attention paid to the furnaces, in several regions less lead (and therefore less silver) was lost in the slag. In some mines in Jugoslavia (Ralja) the slag contains only 7 % of lead, but ores less rich in silver, for instance those in Britain, were treated very negligently. Slags from the same period at Mendip contain 20—26 % of lead (280). Here possibly old Celtic methods have been used, the Celts understood the production of silver as the fame of British silver had reached the Romans before they conquered Britain. As the smelting technique improved in Antiquity better results were obtained and it was even possible to work slags from older periods. This is what happened at Laurion as Strabo tells us (IX, I, 23, C. 399): 'The silver mines of Attica were originally

valuable, but they failed. Moreover those who worked them, when the mining yielded only meagre results melted again the old refuse, or dross, and were still able to extract from it pure silver since the workmen of earlier times had been unskilful in heating the ore in the furnaces'. But when production stopped at Laurion in the second century it would still have paid to extract another 0.1 % of silver from the 2.000.000 tons of ancient slags. Indeed, when these mines were reopened in 1864 the old slag, which had already been desilvered in the later period of Laurion was still found to contain 81½ ounces of silver (302).

Wasteful as this ancient smelting process may have been it is clear from the evidence that the essence of the process was the production of a lead alloy in which the precious metals were concentrated. Lead must therefore have been known before silver. We have no proofs that lead production existed before the early third millenium and this date must necessarily form the furthest limit which we can fix for the technical production of silver (124). Indeed, Biringuccio was right when he said that without lead the extraction of gold and silver would have been impossible, though he could not know that electrum was used for gold and silver production in later Antiquity as these methods were used in his days for the testing of gold and silver only but no longer for production.

Agricola's book no longer describes the exact classical methods for in his days considerable specialization had taken root in the metallurgy of silver and lead.

But in Roman and pre-Roman days the only method of producing silver apart from the gold/silver separation from electrum and the (very unlikely) reduction of silver ores consisted of the treatment of galena in two phases: 1)—a combined roasting, reduction and oxidation, and this smelting was followed by 2)—cupellation. The Romans marked their cupelled de-silvered lead EX ARG. Those ores which contained too little silver were smelted for lead only as there might still remain a small quantity of silver in the lead 'though not enough to make refining of it profitable' (Strabo III, 2, 10, C. 148).

We know very little about the type of furnaces used for the 'smelting process' in the Ancient Near East and research on these furnaces near the ancient mines by experts is urgently needed. But the furnaces described from the Roman world confirm us in the belief that a large variety of types will be found, each type adapted to the special needs of the ore found locally.

In Laurion the furnaces were very high, the upper portion being used for the smelting operation, the lower part being used to oxidize part of the lead previous to further cupellation (280). The smelting ovens of Spain were provided with chimneys "so that the gas (sulphur dioxide) from the ore may be carried high in the air, for it is heavy and deadly" (Strabo III, 2, 8, C. 146). Gowland describes an oven from Silchester used for the extraction of silver from copper ore with the help of lead. Other furnaces are about 10—12" wide and filled with alternate layers of charcoal and ore. Blümner (40) describes a Roman furnace for smelting lead found at Arles, an immense crucible 3.20 m deep and 250 m wide with walls of brickdust and clay 14 cm thick, sunk in the earth. The contents, alternating layers of wood and ore were fired. The molten crude lead and slag flowed into a vessel, after separation of the slag, the lead was poured into a vessel or small crucibles for cupelling. All these furnaces use artifical blast, which is sometimes introduced at the top rim of the hearth (124) (169) (280), they are mostly constructed of stones lined with clay to resist attack from the slag. But the earlier furnaces are often no more than trenches dug in the ground, like those at Siphnos dating from the VIIth century (19) (169). We believe, however, that this is a simplification and that Asia Minor, a country where metallurgy developed at so early a date, will have known good, though perhaps small, furnaces from the smelting of copper and other ores when they used them for silver production. After all, when no claim of efficiency is made, any sufficiently heat-resisting construction, either a cavity in the soil, a simple hearth-furnace or a sloping trench will suffice to produce lead from its ores. The fuel is mixed thoroughly with the ore or alternating layers are built up and artificial blast (bellows occur very early in metallurgy) or natural draught supplies the necessary amount of air. The crude lead produced

by this primitive smelting contains not only the silver, but also antimony, bismuth, nickel arsenic and gold which follow the silver. The cupellation of this silver is carried out in a crucible or a furnace (in later stages of metallurgical history) which is dressed with a porous substance such as bone-ash, calcareous clay (marl), magnesia or any other suitable earth that resists corrosion by the oxides of the baser metals formeed during the process and is capable of absorbing these oxides. The early Middle Ages posses such cupellation furnaces; Theophilus describes them at some length (III, 23) and Agricola mentions several typs. In the earlier phases of metallurgy the ordinary type of furnace is used and lined with bone-ash, which seems to have been the common material for cupels (or crucibles) and for the lining of these furnaces. Gowland proves that it was used at Laurion, as the slag contains over 2.4% of phosphoric acid together with the litharge derived from cupellation. In the primitive furnaces pre-heating may have been used and after the fire had been lit, the correct temperature obtained and the lead melted, the fire must have been raked towards the sides, the blast introduced and the lead oxidized. The lead-oxide or litharge (plumbago) formed is absorbed by the bone-ash together with the oxides of the other metal impurities and a cake of silver (together with gold and small amounts of lead, copper and other metals) which the alchemists called *regulus* remains behind in the furnace. This primitive method which Gowland saw in Japan is very effective (124), the average from 555 assays was a product containing over 99% of silver. If the silver content is lower than 97% the cupellation was very carelessly executed, but silver contents below 95% point to intentional impurities or the manufacture of an alloy. The blast should impinge on the surface to be effective and the molten litharge floating on top (Pliny, *N. H.*, XXXIII, 95) is skimmed off regularly. The litharge slag is of course not lost, it was used for the production of pure lead oxide in Antiquity, (Pliny, *N. H.*, XXXIII, 107—109) by washing it with salt to remove impurities, or it was reduced with charcoal to recover the lead (See also Pliny, *N. H.*, XXXIII, 105—106; XXXIV, 159 and Diosc. V, 101) (103). Both Ezech. XXII: 20 and Jerem. VI: 29 contain graphic descriptions of 'trial by fire' and the manner in which the base metals are consumed and 'drossed' while the noble metals pass unscathed through the ordeal. The furnace described by Jeremiah is considerably too hot for cupellation. There are several references to the 'fining pot' (cupel) in the Bible (Prov. 17: 3; 27: 21; Mal. 3: 3) or to the dross obtained in cupellation (Prov. 26: 23; Isa. 1: 22, 25; Jer. 6: 29—30; Num. 31: 22), to cupellation furnaces (Ezech. 22: 18; Ps. 12: 6) and to the bellows used (Jer. 6: 29). If we want to find out when this cupellation was discovered, we must remember that it must antedate considerably all specialization in the smelting process such as liquation, etc. because these refinements were specially introduced to lighten the task of the cupellation furnace and eliminate as much lead as possible before cupellation. It was certainly known at Laurion and practiced at Siphnos in the VIIth and VIIIth centuries. But it must also antedate the salt process and the sulphur process mentioned above, as these are refinements for certain purposes combined with the principle of cupellation to a new complex reaction. Refining gold is mentioned in the Amarna letters (103) but both the Cappadocian tablets and the finds in Troy II mentioned above prove that very pure silver was made in the twenty-fifth century B. C. We must therefore conclude that the cupellation process was invented in Asia Minor in the first half of the third millenium B.C., shortly after the discovery of the manufacture of lead from galena. By the first half of the second millenium cupellation was applied to the refining of natural gold (electrum) with a few additions to eliminate the silver from the gold and recover it from the dross.

The use of cupellation for the production of silver can be proved easily by analysis, as Lucas has already argued (180). For the silver produced in this way differs considerably from the silver produced from electrum, the ratio of silver and gold in silver produced from galena is something like 95.4 to 0.3, that is to say there are only traces of gold in the silver together with lead and other metals, but the silver produced from electrum contains much more gold and different metals as impurities. The attention of the analysts should therefore be fixed on the impurities in the silver. The spectrographic analysis introduced by Grassini

(126) will help considerably as it requires only minute quantities of material while it supplies all the valuable information desired.

But we need not anticipate the results of further analysis in saying that Lucas' conclusions (180) hold only for silver in Egypt. If he maintains that the earliest silver in Egypt and by inference that of Mesopotamia was the natural gold-silver alloy, electrum, which contained sufficient silver to be mistaken for that metal, he is only partially right as far as Mesopotamia is concerned for that country had ample opportunity to import the refined silver from Asia Minor, and did so as the Cappadocian tablets prove. True, in the earliest periods, for instance at Ur (230) electrum was mainly used and mistaken for silver, but pure silver appears fairly soon afterwards. Hoover in his edition of the work of Agricola argues that the smelting of silver from ores and refining by cupellation were known before 2000 B.C. but he does not support his conclusions by sufficient evidence from ancient texts and finds. It will be clear from the arguments brought forward in this paper that Hoover was right and that the conclusion of Lucas holds good only for Egypt, which country took an exceptional place in the history of silver and lead.

There are also many philological arguments that go to prove that silver was obtained by refining at an early date. The Cappadocian tablets call refined silver *kaspum šarrupam* (Landsberger, AO XXIV, 4) (Contenau TTC 71) and this addition to the word *kaspu* (silver) is derived from a verb *šarâpu,* to refine, smelt (VAB II, 290, 18) (IV R. 4, 3, 40—41) (compare also the Arabic *šarîf* for pure silver). If the word *šarpu* is used as a synonym of *kaspu* it may have been intended to denote 'refined metal' (or metal obtained by smelting). The 'silver from Kaneš' mentioned in Cappadocian tablets was an inferior product as is shown by the price, possibly cupellation was repeated in the earliest phases of refining to obtain a purer silver as indicated in the sevenfold purification mentioned in Ps. XII, 6 and also known from gold technology (103).

Another early term used in connection with refined silver is *misû* (l a ḫ), which is usually translated 'washed, refined' and must denote some technical purification. The silver vase of Entemena is said to be made of k ù - l a ḫ - ḫa (Heuzey RA. 4, 1897, 35) and 1/3 mana of the same product is mentioned in a Šuruppak tablet (Thureau-Dangin, RA. 6, 1907, 149), it is also mentioned in later documents (Johns, A s s D e e d s D o c. II, 277). An old Eg-ptian text of the time of Sahurê is also said to refer 'washing of silver' (Milne, JEA 15, 1929, 150). In later periods such references become more common. The word b a š l u (cooking) is applied to silver (Harper, *Ass. Bab. Letters* N° 152, Rs 4) just as the early alchemists of the Leiden-Stockholm papyri speak of *poiésis* (preparation) and *krasis* (mixing) when they describe the manufacture of alloys, or *baphé* (colouring) and *leukósis* (whitening) when they refer to the colouring of metal surfaces by boiling with chemicals. In Late Assyrian and Neo-Babylonian times such terms as *šaginnu* (standardized, pure standard quality) (Johns ADD 612) (Hrozný, BAss IV, 1902, 546), *ḳalû* (roasted, purified) (Dhorme, RA 25, 1928, 55, 67) *pišû* (white) or *nuchchutu* (inferior) (NBK 12, 1; Dar. 44, 1, etc.) are used. Special terms for pure silver (*damqu*) and specially refined silver (*watru*) occur in later documents (188) (VAB II, 290, 18, etc.) No such refinements are known to have been applied to lead, the only two qualities the Cappadocian mention are 'pure lead' (here the word *anaku* is wrongly applied to lead) and *anak ḳatim* which is translated as 'loose lead' as the 'pure lead' seems to have been shipped (in the form of pigs of lead?) in closed and sealed containers (*šuḳlum*). It would therefore appear that some terms referring to the use of refined silver appear early in Sumerian and Accadian documents, later periods creating new terms as the need arose. The terminology of lead is far simpler as no special requirements for the purity of lead arose in these early times.

The spread of silver technology in the second millenium acted as a stimulus to the development of testing methods, for commerce was impossible as long as no correct estimation of the purity of silver existed. This testing played an important part in the history of coins and money. There was of course the test by cupellation which even in later days continued to be used for the testing of precious metals apart from its production. The testing

of gold is mentioned in the Amarna letters and we have had occasion to point to many Bible passages mentioning this 'testing by fire'. A simplification may have been used as such a method was still current in Egypt in the tenth century. Qalqashandi mentions that in those days silver was kept molten (no blast) during 24 hours and weighed to test whether a loss in weight indicated admixture of base metals which would have been drossed by that time (*Geography,* transl. Wüstenfeld, 1879, 166). The 'testers of money' mentioned in Hellenistic papyri, apart from gold- and silver-smiths, may have used this test or the specific gravity to ascertain the purity of the metal, as the touchstone would only indicate the quality of the surface layer, which is less important in the case of a coin. The specific gravity, discovered by Archimedes as the story goes, was used by him to test the purity of the crown of Hiero of Syracuse and this property of metals played a large part in the early history of assaying. The ancient Coptic alchemists of the first centuries A. D. tested silver and gold by the colour of the smelt and by testing it in the '*kaminos*' (cupel). Then there was of course the touchstone, which still forms part of the assaying equipement (103). Pliny mentions some simple tests to discover the purity of silver (*N. H.,* XXXIII, 127): 'A filing is placed on a shovel which has been heated until it glows. If the filing remains bright it is accepted as pure. Second-rate silver turns red, while that which blackens has no merit. But deception made its way into this test too. If the shovel is kept in human urine the filing absorbs some while it is heated and counterfeits brightness. The other test, if the specimen is polished, is to breathe on it and observe whether it fogs immediately and easily shakes off the dew'. One of the peculiar properties of lead is that black lines can be drawn with it. Pliny (*N. H.,* XXXIII, 60 & 98) comments twice on this property and says that copper and silver give black lines too, but this must be a mistake for silver gives a silver-white streak and could not possibly be used for lining. The Latin *plumbum* taken in the meaning of drawing material passed into the German *Bleistift* and the English 'lead-pencil' though a modern pencil no longer contains lead but a core of graphite, which makes marks on the paper. The Italian *lapis* and French *crayon* point to the use of chalk.

Silver-alloys are important in jewelry, an alloy of silver and copper is now used (7½ % of copper only) in Sterling silver and in minting. For coins nowadays 10 % of copper is used, an alloy that agrees quite well with the '1/8 part of copper added to silver' in Roman coins since Livius Drusus (Pliny, *N. H.,* XXXIII, 46). The precious metals play an important part in the history of coins. In the earliest periods they were used by weight but gradually a special form of ingots arose (rings, bars, etc.) and form and weight of these ingots were more or less regulated (201). Silver remained the standard of currency in the Near East (38) and gold is more or less a commodity used for large values of silver. Silver and gold were passed by weight at marked prices, stamps like 'good gold' or stamps of certain towns were only taken at face value. When Herodotus mentions the coining of pure silver by Aryandes, the Persian satrap of Egypt, (Herodotus IV, 166) he makes a mistake, which Milne (193) (194) has explained. The silver coins of Aryandes were probably the ordinary Persian *sigloi* imported into Egypt by Aryandes at their proper value in the Persian Empire where the gold/silver ratio was 13/1, but sold as ingots to the Egyptian goldsmiths for whom a gold/silver ratio of 2/1 held. It is for this abuse of the Royal currency for his private purse that Aryandes was punished, for in other Persian satrapies the governors were allowed to strike their own silver coins without interference of the Persian King of Kings, no adverse gold/silver ratios existing outside Egypt. Analysis of ancient coins reveals much on composition and technique of minting which is important to numismatics and the detection of forgeries. Forgeries of Greek coins (90) were found to contain copper and sometimes zinc; they were cast, while the original coins were always stamped between dies (126) (Hill, *Ancient methods of coining,* Numism. Chron. 5th ser. 2, 1922, Nos 5 & 6). Some important modern alloys of gold, silver and lead are tabulated below for comparison with ancient alloys. German silver or Argentaan contains no silver, it is an alloy of 35 % copper, 25 % zinc and 20 % nickel.

Alloy	Gold in %	Silver in %	Copper in %	Lead in %	Other metals in %
Purple gold	79	—	—	—	21 aluminium
Dark red gold	50	—	50	—	—
Grey gold	86	0—8.6	—	—	7—17 iron
Green gold	30	70	—	—	—
Blue gold	75	—	—	—	25 iron
White gold	75—85	—	—	—	8—10 nickel, 2—9 zinc
Pale yellow gold	92	0—8.3	—	—	0—8.3 iron
Silver jewelry	—	76—84	16—24	—	—
Lead shot	—	—	—	99.8	0.2 arsenic
Chemical lead	—	—	0.08	99.93	—
Plumber's solder	—	—	—	50—67	50—33 tin
Silver solder	—	70—75	20—30	—	5—7.5 zinc
Silver solder (best)	—	40	14	—	40 tin, 6 zinc

The composition of the solders should be compared with the many recipes mentioned by Pliny (*N. H.* XXXIII, 86; XXXIV, 161). The staining of silver which played such a large part in the earliest chemical papyri where it is called *iosis* or *baphé* is mentioned by Pliny too (*N. H.* XXXIII, 132, 133, 157).

Our remarks on the necessity of compiling the data on ancient goldsmith's work with a view to a new history of this craft apply to silverwork as well. Attention is drawn to the many publications referring to certain areas of the Ancient Near East only (7) (23) (68) (83) (161) (167) (200) (208) (220) (223) (246) (247) (248) (259) (260) (297) (307) (309) (311) and to those of countries or periods outside the scope of this paper where the development of certain similar techniques can be studied for comparison with those just mentioned (48) (63) (70) (71) (80) (129) (130) (146) (147) (156) (174) (186) (210) (230) (250) (251) (258) (267) (278) (284) (285). The attention of future students in this field is drawn to a series of lectures published by the Worshipful Company of Goldsmiths (115) where detailed scientific explanations are given of several phases of silversmith's craft and the correct terms for the different techniques explained.

It has been said that "all gold and silver rather turn to dirt and it's no better reckoned, but of those who worship dirty gods" (*Cymbeline,* Act III, sc. 6) but even this cloud has its silver lining and the history of silver and lead like that of gold has much to contribute to the better understanding of certain phases in the history of the Ancient Near East.

Amsterdam, January 1940 R. J. FORBES

BIBLIOGRAPHY ON SILVER AND LEAD IN ANTIQUITY

Note: This bibliography contains several items marked *. In this case the original publications were not available to the author but as their contents seemed of interest to further students of this subject they were mentioned as fully as the original references permitted.
All the publications contain material on the history of both metals except those marked (a) or (b) which refer to silver or lead only.

1 ADOLPH, W. A., *The beginnings of chemistry in China* (Scientific Monthly 14, 1922, 441) (b)
2 ——, *The beginnings of chemistry in China* (Chem. Met. Eng. 26, 1922, 914) (b)
3 AGRICOLA, G., *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen* (V.D. I. Verlag, Berlin, 1929)
4 ——, *Bermannus sive de re metallica* (Basilae, 1546)
5 *ALBINUS, P., *Commentarius novus de Mysnia* (Wittenberg, 1580) (b)
6 ALBRIGHT, W. F., *The epic of the King of Battle, Sargon of Akkad.* (JSOR 7, 1923, 1—20)
7 ALEXANDER, C., *Jewelry, the art of the goldsmith as illustrated by the museum collections* (Metrop. Museum N. Y. 1928)
8 ALEXANDER, J. & WRIGHT, T. A., *Lead from an ancient Roman coffin from Arles* (J. Soc. Chem. Ind. 51, 1932, 813) (b)
9 ANDRAE, W., *Altassyrische Bleiplaketten* (Z. f. Numismatik 34, Heft 1/2, 1—6) 1902, (b)
10 ARDAILLON, E., *Les mines du Laurion dans l'Antiquité* (Paris, 1897)
11 BAILEY, K. C., *The Elder Pliny's Chapters on Chemical Subjects* (Arnold, London, 1929/1932, 2 vols)
12 *BAPST, G., (Revue Archéol. (3), I, 1883, 100)
13 BARBA, A., *Arte de los metales* (Madrid, 1640)
14. *BAUMEISTER, A., *Denkmäler des klassischen Altertums* (München, 1884) (b)
15 *BAUMGARTNER, A. VON, *Die edlen Metalle und ihre natürliche Rangordnung als Geldstoffe* (Akad. Wien, 1857) (a)
16 *BAUX, J., (Revue Archéol. (3), 14, 1889, 282) (b)
17 BAXTER, W. T., *Jewelry, Gem Cutting and Metal Craft* (New York, 1938)
18 *BECKMANN, J., *Beiträge zur Geschichte der Erfindungen* (Leipzig, 1780—1805) (engl. transl. London, 1846)
19 BENT, A., *Researches among the Cyclades* (JHS 6, 1885, 196)
20 BERGSOË, P., *Metallurgy of gold and platinum among the pre-Columbian Indians* (Nature 137, 1936, 29) (a)
21 ——, *Recherches métallurgiques et techniques sur l'or des Incas* (Ingeniören, 45, 1936, 68; VI 217—VI 223) (a)
22 ——, *The gilding process and the metallurgy of lead and copper among the pre-Columbian Indians.* (Danmarks Vidensk. Samfund, Kopenhagen, 1938) (b)
23 *BERLINER, R. & BORCHARDT, P., *Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan* (Berlin, (1922) (a)
24 *BERTHELOT, M., (Ann. Chim. Phys. (6), 30, 1893, 285) (b)
25 ——, *Étude sur les métaux . . . de Dachour et de Guizeh* (Ann. Chim. Phys. (7), 4, 1895, 546—574)
26 ——, *Sur les miroirs de verre doublé de métal* (Ann. Chim. Phys. (7), 12, 1897, 451) (b)
27 ——, *Nouvelles Recherches sur les miroirs doublé de métal* (Ann. Chim. Phys. (7), 15, 1898, 433) (b)
28 ——, *Sur quelques alliages métalliques antiques* (Ann. Chim. Phys. (7), 15, 1898, 444—446) (a)
29 *——, (Compt. Rendus 127, 1898, 259) (b)
30 ——, *Sur les métaux égyptiens* (Compt. Rendus 130, 1901, 729) (Mon. Mém. Piot 7, 1900, 132) (a)
31 BESNIER, M., *Le commerce du plomb à l'époque romaine d'après les lingots estampillés* (Revue Archéol. (5), 12, 1920, 211; 13, 1921, 26; 14, 1921, 98) (b)
32 BEZOLD, C., *Babylonisch-Assyrisches Glossar* (1927)
33 *BINDER, I. I., *Laurion* (Paris, 1895)
34 *——, *Die attischen Bergwerke im Altertum* (Jahresber. K.K. Realschule, Laibach, 1895)
35 BISSING, F. VON, *Das älteste Geld* (For-

schungen und Fortschritte 5, 1929, 25, 282) (a)
36 ——, *Zur Geschichte des Silbers und des Elektrons* (Acta Orient. 4, 1925, 138—141) (a)
37 Bittel, K., *Prähistorische Forschungen in Kleinasien* (Istanbuler Forschungen No. 6, Istanbul, 1934) (a)
38 Blake, R. P., *The circulation of silver in the Moslem East down to the Mongol epoch* (Harvard J. Asiat. Stud. 2, 1937, 291—328) (a)
39 *Blömecke, C., (Berg-Hüttenztg. 48, 1889, 15) (b)
40 Blümner, H., *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römer* (Leipzig, 1887, 4, 89, 110—141, 290)
41* Bon, I. de, *Amalgamation des minérais d'or et d'argent* (Vienna, 1786)
42 Borchardt, L., *Sahurê* (Leipzig, 1910, Bd. II, Blatt 18)
43 Boson, G., *Les métaux et les pierres dans les inscriptions assyro-babyloniennes* (Akad. Verlag, München, 1914)
44 ——, *Alcuni nomi di pietri nelle iscrizioni assiro-babilonesi* (Riv. Stud. Or. 6, 1914, 969—977)
45 ——, *I metalli e le pietri nelli iscrizioni sumero-assiro-babilonesi* (Riv. Stud. Or. 7, 1917, 379—420)
46 Breasted, J. H., *History of Egypt* (New York, 1905)
47 ——, *Ancient Records of Egypt* (Chicago, 3rd edit. 1927)
48 Bréhier, L., *Les trésors d'argenterie syrienne* (Gaz. des Beaux Arts 1920, 173) (a)
49 *Bruce, J. C., *The Roman Wall* (Newcastle on Tyne, 1851, 433) (b)
50 Brunton, G., *Qau and Badari* (Vol. I, 1928, 24, 27, 38, 68) (a)
51 Burrows, E., *Discoveries in Crete* (London, 1907, 118)
52 Calhoun, G. M., *Ancient Athenian Mining* (J. Econ. Bus. Hist. 3, 1931, 333)
53 Carpenter, H. & Robertson, J. M., *Metals* (Oxf. Univ. Press, London, 1939)
54 *Caryphilus, *De antiquis auri, argenti, stanni, aeris, ferri, plumbique fondinis* (Viennae 1757)
55 Cary, M., *The sources of silver for the Greek World* (Mélanges Glotz 2, 1932, 133—142)
56 Chalmers, G., *Caledonia* (London, 1824, 1, 55) (b)
57 *Chaput, E., *Voyages d'Etudes géologiques et géomorphologiques en Turquie* (Mem. Inst. Franc. Arch. Stamb. 1936)
58 Childe, V. Gordon, *New Light on the Most Ancient East* (London, 1934)
59 ——, *The Bronze Age* (Cambr. Univ. Press, 1930)
60 ——, *Man makes himself* (Watts, London, 1936)
61 *Christofle, P. & Bouilhet, H., (Comptes Rendus 78, 1874, 1019) (b)
62 Cline, W., *Mining and metallurgy in Negro Africa* (Gen. Series in Anthropology No. 6, Geuthner, Paris, 1937)
63) Cohausen, A. von, *Römischer Schmelzschmuck* (Wiesbaden, 1873)
64 Contenau, G., *Manuel d'Archéologie Orientale* (Paris, vol. I, 1927)
65 ——, *La civilisation des Hittites et Mitanniens* (Paris, 1934, 53) (a)
66 *Cordella, A., *Le Laurium* (Marseille, 1869)
67 Cowan, W. A., *Note on the composition of old Roman Lead* (J. Instit. Metals 39, 1928, 59—60)
68 Cumont, Fr., *Ancient granulated jewelry of the VIIth century* B.C. *and earlier* (Mem. Am. Acad. Rome 1, 63) (a)
69 Crawford, O. G. S., *Pigs of lead and Roman roads* (Antiquity 3, 1929, 217) (b)
70 Curle, A. O., *The Treasure of Taprain* (Glasgow, 1923) (a)
71 Dalton, O. M., *On some Points in the History of Inlaid Jewelry* (London, 1902) (a)
72 *Daubrée, A., (Revue Archéol. 17, 1868, 300)
73 Davies, O., *Bronze Age Mining round the Aegean* (Nature vol. 130, 1932, 985)
74 ——, *Ancient Mines in Southern Macedonia* (J. Anthrop. Inst. 52, 1933, 145—162)
75 ——, *Roman Mines in Europe* (Oxford, 1935)
76 Deimel, O., *Sumerisches Lexikon* (Rom 1925—1937, 3 vols)
77 Delitsch, Fr., *Assyrisches Handwörterbuch* (Leipzig, 1896)
78 Diebener, W., *Handbuch des Goldschmieds* (Leipzig, 1929) (a)

79 Diehl, Ch., *L'école artistique d'Antiochie et les trésors d'argenterie syrienne* (Syria 2, 1921, 81) (a)
80 ——, *Un nouveau trésor d'argenterie syrienne* (Syria 7, 1926, 105; 11, 1930, 209) (a)
81 Diergart, P., *Asphalt und Blei im Gewerbe des Altertums* (Chem. Apparatur, 11, 97) (b)
82 ——, *Bemerkung über die vermeintlichen Glasbläser im vorrömischen Aegypten* (Glastech. Ber. 14, 1936, 422—423 & 472) (a)
83 Dimand, M. S., *Near Eastern Jewelry and Metalwork* (Bull. Metrop. Museum N. Y. 31, 1936, 35) (a)
84 Dioscorides, *Greek Herbal* (transl. Goodyer, edit. Gunther) (Oxf. Univ. Press, London, 1934)
85 Dhorme, E., *Les nouvelles tablettes d'El Amarnah* (Rev. Bibl. 33, 1924, 19—32)
86 Droysen, H., *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen* (Freiburg, 1888, 20) (b)
87 Dykmans, G., *Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte* (Paris, 1936/37, 3 vols.; I, 201; II, 142)
88 Ebeling, A. & Adam, H., *Über die Bleireinheit zur Zeit um Christi Geburt* (Wiss. Veröf. Siemens Konzern 8, 1930, 203)
89 *Eissler, M., *The metallurgy of gold* (London, 1900) (a)
90 Elam, C. F., *An investigation of the microstructure of fifteen silver Greek coins (500—300* B.C.*) and some forgeries.* (J. Inst. Metals 45, 1931, 57)
91 Emmons, G., *Gold deposits of the world* (New York, 1937) (a)
92 Erman, A. & Ranke, H., *Ägypten* (Tübingen, 1923, 553—558)
93 *Ernst, C. von, *Über den Bergbau im Laurion* (Hütten und Bergm. Jahrbuch, Wien, 1902, 476)
94 *Faure, H., *Histoire de la céruse suivie d'une histoire du plomb* (Lille, 1889)
95 Feldhaus, Fr., *Die Technik der Vorzeit* (Berlin, 1914)
96 Fieber, A., *Über die Untersuchung eines antiken Bleirohres* (Chem. Ztg. 32, 1908, 13, 149) (b)
97 Fiedler, C. G., *Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland in den Jahren 1834 bis 1837.* (Leipzig, 1841, 2, 111, 336—557) (b)
98 Fimmen, E., *Die kretisch-mykenische Kultur* (Teubner, Leipzig, 1924)
99 Fitzler, K., *Steinbrüche und Bergwerke im Ptolemaïschen und Römischen Ägypten* (Leipzig, 1910)
100 Fish, T., *Aspects of Sumerian Civilisation during the Third Dynasty of Ur.* Part 4 Silver. (Bull. J. Rylands Libr. 20, 1936, 121) (a)
101 Forbes, R. J., *Metalen en hunne bewerking in het Nabije Oosten* (JEOL I, 139—142)
102 ——, *Iets over antieke mijnbouw* (JEOL I, 255—260)
103 ——, *Gold in the Ancient Near East* (JEOL n° 6, 1939, 237—254)
104 Fossey, C., *Les rapports de valeur entre l'argent et divers métaux sous la dynastie chaldéenne* (Rev. Etud. Sem. 4, 1937, 42)
105 Frankfort, H., *Studies in the Early Pottery of the Near East* (London, 1927, vol. II)
106 Frantz, A., (Österr. Z. Berg- und Hüttenw. 28, 1880, 450)
107 Freise, E., *Berg- und Hüttenmännische Unternehmungen in Asien und Afrika während des Altertums.* (Z. f. Berg-, Hütten- und Salinewesen im Preuss. Staat 56, 1908, 347)
108 Friend, J. Newton & Thorneycroft, W. E., *The silvercontent of specimen of ancient and medieval lead* (J. Inst. Metals 41, 1929, 105—117)
109 ——, *Notes on the silver content of Roman lead from Folkestone and Richborough Castle* (J. Inst. Metals 37, 1927, 73)
110 Gálvez-Canero, A. de, *La metalurgia de la plata y del mercurio, bosquejo histórico* (ix Congreso Intern. Quimica Pura y Aplicada, Madrid, 1934, Confer. gener.)
111 Garland, H. & Bannister, C., *Ancient Egyptian Metallurgy* (Griffin, London, 1927)
112 Genouillac, H. de, *Idole de plomb d'une triade cappadocienne* (Syria 10, 1929, 1) (b)
113 *Georgidas, Ath. S., *Mines d'or et d'argent, etc. en Macédonie, Epire et dans les îles exploitées par les anciens* (Archaeologike Ephemeris trite periodos, 1915, 88—93)
114 *Glanvil, J., (Phil. Trans. 1668, II, 525, 770) (b)
115 Goldsmiths, Worsh. Cy of, *The scienti-*

fic and Technical Factors of the Production of Gold and Silverwork (London 1935/36) (a)
116 GOUGH, J. W., *The mines of Mendip* (Oxford University Press, 1930)
117 *GOUIN, L., *Notice sur les mines de l'île de Sardaigne* (Cagliari, 1869)
118 GOWLAND, W., *The art of working metals in Japan* (J. Inst. Metals 4, 1910, 4).
119 ——, *The early metallurgy of silver and lead* (London, 1901)
120 *——, (Archaeologia, 57, 1901, 1)
121 ——, *The Metallurgy of Non-Ferrous Metals* (London, 1914)
122 *——, (Trans. Japan Soc. London, 13, 1915, 20)
123 ——, *The metals in Antiquity* (R. Anthrop. Inst. London, 1912)
124 ——, *Silver in Roman and earlier times* (Archaeologia 69, 1918, 121—160)
125 GRAPOW, H., *Die bildlichen Ausdrücke des Ägyptischen* (Leipzig, 1924, 55, 57)
126 GRASSINI, R., *Analisi chimica di alcuni relitti antichi* (Studi Etruschi, 6, 1932, 561—562) (b)
127 *GRUTZNER, A., *Die Augustinische Silberextraktion in ihrer Anwendung auf Hüttenprodukte und Erze* (Braunschweig 1851)
128 *GUILLAUME, L., *La métallurgie du plomb au Laurium* (Paris, 1909)
129 GUMMERUS, H., *Die römische Industrie, wirtschaftliche Untersuchungen Bd. I Das Goldschmied- und Juweliersgewerbe.* (Greifswald, 1918)
130 ——, *Die römische Industrie* (Klio 14, 1914, 129—189; 15, 1918, 256—302)
131 *HARN, O. C., *Lead, the precious metal* (Century Cy, New York) (b)
132 HAUPT, P., *The hebrew terms for gold and silver* (JAOS 43, 1923, 116—127) (a)
133 *HAUPT, T., (Berg- und Hüttenztg 42, 1883, 290) (b)
134 HEHN, O., *Kulturpflanzen und Haustiere des klassischen Altertums* (Berlin, 1887, 499) (a)
135 HEICHELHEIM, FR., *Wirtschaftgeschichte des Altertums* (Sijthoff, Leiden, 1938)
136 HILL, G. F., *Coinage from its origin to the Persian wars* (Cambridge Ancient History IV, 1926, 124) (a)
137 HILLER, J. E., *Die Minerale der Antike* (Archiv f. Gesch. Math. Naturwiss. und Technik 13, 1930, 358)
138 HOEFER, F., *Histoire de la Chimie* (Paris, 1842, I, 47)
139 HOERNES, O., *Urgeschichte* (Berlin, 1926, II) (a)
140 *HOFMAN, K. B., *Das Blei bei den Völkern des Alterthums* (Berlin, 1885)
141 HOOVER, H. C. & L. H., *Agricola's de re metallica* (London, 1912, 279—281)
142 *HOUGHTON, T., *Rara avis in terris or the Complete Miner* (London, 1681)
143 HROZNY, B., *Les inscriptions „hittites" hieroglyphiques sur plomb trouvés à Assur* (Archiv Orientalní 6, 1933) (b)
144 HUME, W. F., *Geology of Egypt* Vol. II, part 3. *Minerals of economic value* (Govt. Press, Cairo, 1937)
145 *IBEL, TH., *Die Wage im Altertum und im Mittelalter* (Diss. Erlangen, 1908) (a)
146 IPPEL, A., *Der Bronzefund von Galjub* (Peliz. Museum Hildesheim Wiss. Ver. 2, Berlin, 1922) (a)
147 ——, *Guss- und Treibarbeiten in Silber* (Winckelmannsprogramm 97, Berlin, 1937) (a)
148 JAASPER, J. E. & MAS PIRGANDIE, *De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië. De goud- en zilversmeedkunst* (den Haag, 1927) (a)
149 JEREMIAS, A., *Handbuch der orientalischen Geisteskultur* (Leipzig, 1913, 238)
150 JERPHANION, G. DE, *Le calice d'Antiochie* (Oriens Christiana 7, Roma 1926) (a)
151 KAHRSTEDT, U., *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen* (Göttinger Forschungen 1934, 19)
152 KEMP, W., *Precious metals as money; a study of the precious origin and historic development of this use* (London, 1924) (a)
153 KENNETT, R. H., *Ancient Hebrew Social Life and Custom* (London, 1933, 83)
154 KENT, A., *On the early chemistry of gold* (Proc. R. Phil. Soc. Glasgow, 1931/32, 101—112) (a)
155 KOBERT, A., *Chronische Bleivergiftung im klassischen Altertum* (In Diergart, Beiträge z. Gesch. der Chemie, 1909) (b)
156 KÖSTER, A., *Antikes Tafelsilber* (Berlin, 1924) (a)
157 KÖSTER, W., *Der metallische Werkstoff* (Ber. Dtsches Museum 7, 1935, iii, 77—104)
158 KREMER, A. VON, *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Wien, 1875,

I, 303, 321—324, 329, 375; II, 283) (a)
159 KYRLE, G., *Die Gold-, Silber-, Blei- und Kupfergewinnung in der urgeschichtlichen Zeit in den Alpen* (Bl. z. Gesch. Technik I, 1932, 63)
160 LANGE, H. O., *Der Magische Papyrus Harris.* (København, 1927, 38) (a)
161 LANSING, A., *A silver bottle of the Ptolemaic Period* (BMMA 33, 1938, 199) (a)
162 *LAUGHLIN, J. L., *Evolution of money* (Art and Archaeology 26, 1928, 3—11, 35) (a)
163 LAUNAY, L. DE, *La géologie et les richesses minérales de l'Asie* (Paris, 1911)
164 LAUNAY, L. DE, *L'or dans le monde* (Paris, 1907) (a)
165 ——, *Les mines d'or antiques* (La Nature, 15/7/1907) (a)
166 ——, *Histoire de l'industrie minière en Sardaigne* (Ann. des Mines 48, 1892, I, 520)
167 LAURIE, A. P., *Examination of the gold on the masks of mummified bulls from the Bucheum.* (Techn. Studies Fine Arts 2, No. 4, 213) (a)
168 LEAF, W., *Troy* (London, 1912, 291) (a)
169 *LEDOUX, P., (Revue des Deux Mondes févr. 1875, 599) (a)
170 LEOPOLD, H. M. R., *Goud en zilver in de Oudheid* (Leerschool der Spade, Zutphen, IV, 1924, 225) (a)
171 *LEPSIUS, C. R., (Sitzber. Akad. Berlin, 1871, 112)
172 ——, *Die Metalle in den ägyptischen Inschriften* (Berlin, 1872)
173 ——, *Les métaux dans les inscriptions égyptiennes.* (BEHE fasc. XXX, Paris, 1877, 60 & 62)
174 LEWIS, E. I., *The rediscovery of the lost Etruscan Art of Granulation* (ILN 28/4/1934, 658 (a)
175 LINDEMANN, F., *Über einige Bleigewichte aus Pompeii.* (Sitzber. Bayer. Akad. Wiss. 1935, 451—455) (b)
176 LIPPMANN, E. O. VON, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie* (Berlin, 1919/1932, 2 vols.)
177 LORD, L. E., *The Touchstone* (Clas. J. 32, 1937, 428—431) (a)
178 LOTHROP, S. K., *Gold and Silver from Southern Peru and Bolivia.* (JRAI 67, 1937, 305) (a)
179 *——, *Inca Treasure as depicted by Spanish Historians.* (South-Western Museum, Los Angelos, 1938, $ 2.—)
180 LUCAS, A., *Silver in ancient times* (JEA 14, 1928, 313)
181 ——, *Ancient Egyptian Materials and Industries.* (Arnold, London, 1934)
182 MACKAY, E., *The Indus Civilisation,* (Lovat Dickson, London, 1935)
183 *MAR, A. DEL, *A History of precious metals,* (London, 1880) (a)
184 *MARTYN, J., (Phil. Trans. 36, 1729, 22) (b)
185 MASPERO, G., *Dawn of civilization,* (London, 1901, 493) (a)
186 MATTINGLY, H. & PEARCE, J. W. E., *The Coleraine Hoard.* (Antiquity 11, 1937, 39—46) (a)
187 MEISSNER, BR., *Babylonien und Assyrien.* (Heidelberg, 1920/1925, 2 vols)
188 ——, *Woher haben die Assyrer Silber bezogen?* (OLZ 15, 1912, 145—149) (a)
89 MERCKLIN, E. VON, *Antike Bleisarkophage* (Arch. Anz. 51, 1936, 252) (b)
190 METCALFE, J. E., *Early English leadmining.* (Sands, Clays, Minerals, 2, 1935, Nr. 3, 51—58) (b)
191 MEYER, E., *Geschichte des Altertums* (4. Aufl. Leipzig, 1921, I, 2)
192 MIELEITNER, K., *Geschichte der Mineralogie im Altertum und im Mittelalter* (Fortschr. der Mineralogie 7, 1922, 427)
193 MILNE, J. G., *The currency of Egypt under the Ptolemies.* (JEA 24, 1938, 200) (a)
194 MILNE, J. G., *The silver of Aryandes* (JEA 24, 1938, 245—246) (a)
195 MINNS, E. H., *Scythians and Greeks* (Cambridge, 1913) (a)
196 MITMAN, C. V., *Lead, its uses, history, statistics and manufacture.* (Observer 1921, Jan. 30th, 19) (b)
197 MÖLLER, G., *Die Metallkunst der alten Ägypter* (Berlin, 1925)
198 *MOMIGLIANO, E., (Athenaeum N.S. 10, 1932, 247) (a)
199 *MONTANUS, H. H., *Antiker Bergbau in Griechenland.* (Montan. Rundschau, 1902, 1202—1204)
200 MORGAN, J. DE, *Fouilles à Dachour* (Paris, 1895 & 1903)
201 ——, *Les métaux précieux dans l'Asie antérieure.* (Rev. Etnogr. Sociol. 2, 1911, 5—9)

202 *MORGAN, T., (Trans. Inst. Min. Eng. 20, 1902, 478) (b)
203 *MORIN, H., (Comptes Rendus 78, 1874, 811) (b)
204 *MOSSO, A., (Atti Acad, Lincei (5) 19, 1910, ii, 225) (b)
205 ——, *Excursioni nel Mediterraneo gli scavi di Creta* (Milano, 1910, 117)
206 *MURTRIE, J. Mc. (Trans. Inst. Min. Eng. 20, 1902, 528)
207 NEUMANN, B., *Die Metalle, ihre Geschichte, Vorkommen und Gewinnung* (Halle, 1904)
208 OPITZ, D., *Eine Silberstatuette aus Kleinasien.* (Archiv f. Orientforschung 11, 1936, 97) (a)
209 OPPENHEIM, M. VON, *Tell Halaf* (London, 1931, 318)
210 *ORBELI, I. A. & TREVER, K. V., *Sasanidskij metal* (Orfèvrie sassanide) (Moskva 1935) (a)
211 *OVERBECK, J. A., *Pompeii in seinen Gebäuden, Altertümern und Kunstwerken* (Leipzig, 1875, IV, 621) (b)
212 PARTINGTON, J. R., *Origins and Development of Applied Chemistry* (London, 1935)
213 PATRICK, R. W. C., *Early Records relating to Mining in Scotland* (Edinburgh, 1878, 34) (b)
214 PEAKE, H., *Early steps in Human Progress.* (Sampson Low, London, 1934)
215 PEET, T. E., *The unit of the value š'ty in Papyrus Boulacq II* (Mélanges Maspero I, i, 1934, 185—200) (a)
216 PERCY, J., *The Metallurgy of Silver and Gold* (London 1880) (a)
217 PETRIE, W. FLINDERS, *Naqada and Ballas* (London, 1896, 8, 10, 44, 48, 67) (a)
218 ——, *Royal Tombs* (London, 1900, I, 28; 1901, II, 36) (a)
219 ——, *Diospolis Parva* (London, 1901, 25) (a)
220 ——, *Arts and Crafts in Ancient Egypt* (Edinburg, 1909)
221 ——, *The metals in Ancient Egypt* (Ancient Egypt 1915, 12)
222 ——, *Prehistoric Egypt* (London, 1917)
223 ——, *Unexampled designs in gold found at Gaza.* (ILN 16/6/1934, 979) (a)
224 *PHILLIPS, J. A., *On the metallurgy of lead* (London, 1859) (b)
225 *——, (Archæological J. 16, 1859, 7) (b)
226 *——, (Proc. Yorkshire Phil. Soc. I, 1848, 77) (b)
227 PICARDI, G., *Ricerche spettroscopiche su alcuni oggetti di argento* (Studi Etr. 9. 1935, 259—266; 10, 1936, 341—353) (a)
228 *PINZA, G., *L'etnologia Toscanolaziale* (Roma, 1907, 463—492) (a)
229 PLENDERLEITH, J., *Ur Excavations* (London 1934, vol. 11, 394)
230 *——, *The re-engraving of old silver* (Bull. Am. Inst. Persian Art 4, No. 2)
231 PRITZLAFF, J., *Der Goldschmied* (Leipzig, 1920)
232 PRZEWORSKI, ST., *Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500 bis 700 v. Chr.* (Int. Archiv f. Ethn. Suppl. 36, Bd., 1939)
233 PULSIFER, W. H., *Notes for a history of lead and the manufacture of white lead and lead oxides* (New York, 1888) (b)
234 QUELLE, O., *Vom deutschen Berg- und Hüttenwesen in Spanisch-Amerika vom Anfang des 16. bis Anfang des 19. Jhdts.* (Metall und Erz. 35, 1938, Heft 4, 101—104)
235 RAISTRICK, A., *Notes on lead mining and smelting in West Yorkshire* (Trans. Newcomen Soc. 7, 1926/27, 81—96) (b)
236 REIFENBERG, A., *Metallurgische Zusammensetzung jüdischer Münzen.* (ZDPV 50, 1927, 176) (a)
237 REITZENSTEIN, R. & SCHAEDER, H., *Studien zur antiken Synkretik in Iran und Griechenland* (Leipzig, 1926) (a)
238 *RICHMOND, I. A., *Roman leaden sealings from Borough-on-Stainmore* (Trans. Cumb. Westmoreland Antiq. Arch. Soc. 36, N. S. 1936, 104) (b)
239 RICKARD, T. A., *Man and Metals* (London, 1932, vol. I, chapt. VII—IX)
240 ——, *Notes on Ancient and Primitive Mining Methods* (Eng. Min. J. 122, 1926, No. 2, 48)
241 *——, *Historical Notes on the Patio Industry* (Canad. Min. Metal Bull. 285, 1936, 23—48)
242 ——, *The mining of the Romans in Spain* (JRS 18, 1928, 129)
243 RÖSSING, A., *Geschichte der Metalle* (Berlin, 1901)
244 ROLFE, R. T., *Gold and silver in ancient Egypt* (Metal Industry, London, 31, 1927, 433 & 481) (a)

245 ROSE, H. J., *"Fairy gold", an ancient belief* (Cl. Review 1914, 262)
246 ROSENBERG, M., *Ägyptische Einlagen in Gold und Silber* (Frankfurt a. Main 1905) (a)
247 ——, *Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage* (Frankfurt 1924/25, 2 vols) (a)
248 ——, *Studiën über Goldschmiedekunst in der Sammlung Figdor* (Kunst und Kunsthandwerk, Wien, 14, 1911) (a)
249 ROSSIGNOL, M., *Les métaux dans l'antiquité* (Paris, 1863)
250 ROTH, LING, *Oriental Silverwork, malay and chinese* (London, 1910) (a)
251 RUBENSOHN, O., *Hellenistisches Silbergerät in antiken Gipsabgüssen* (Ver. Peliz. Museum Hildesheim 1, Berlin, 1911) (a)
252 *RÜTIMEYER, L., *Zur Geschichte der Goldwascherei in der Schweiz* (Verh. Naturf. Ges. Basel 1927)
253 SAGUI, C. L., *The ancient mining works of Cassandra, Greece* (J. Econ. Geol. 23, 1928, 671—680) (a)
254 ——, *Economic geology and allied sciences in ancient times* (J. Econ. Geol. 25, 1930, 65—86)
255 *——, (Mem. Soc. Lunigianese G. Capellini 2, no. 4, 1921) (b)
256 SAYCE, A. H., *The lead mines of early Asia Minor* (JRAS, 1921, 54—55)
257 SAVAGE, A. M., *Prospecting gold and silver* (New York, 1938) (a)
258 *SAVILLE, M. H., *The Goldsmith's art in ancient Mexico* (New York, 1920) (a)
59 SCHÄFER, H., *Die altägyptischen Prunkgefässe* (Leipzig, 1903) (a)
260 ——, *Ägyptische Goldschmiedarbeiten* (Berlin, 1910) (a)
261 *SCHEIL, V., (Mém. Mission Archéol. Perse 21, 1929, 8, 28) (a)
262 ——, *Notes sur quelques textes de Drehem relatifs aux métaux précieux et aux bijoux* (RA 27, 1920, 207—214) (a)
63 SCHIFFNER, C., *Die Entwicklung der Gold-Silberscheidung* (Frankfurt, 1923)
264 SCHLIEMANN, H., *Mycenae and Tiryns* (London, 1878, 372) (a)
265 SCHMEISSER, C., *Bodenschätze und Bergbau Kleinasiens* (Z. f. prakt. Geol. 16, 1906, 186)
266 SCHRADER, O., *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (Leipzig, 1883)
267 *SCHREIBER, TH., *Die alexandrinische Toreutik. Untersuchungen zur griechischen Goldschmiedekunst im Ptolemäerreiche I.* (Leipzig, 1894) (a)
268 SCHUBART, W., *Gold- und Silberarbeiten in griechischen Papyrusurkunden* (in Schäfer, (260)) (a)
269 SEDGWICK, W. B., *The gold supply in ancient and medieval times and its influence on history* (Greece and Rome 5, 1936, 148—154) (a)
270 SEHM, O. J., *Der Silberbergbau zu Annaberg im Erzgebirge bis zum Jahre 1500* (Annaberg, 1933) (a)
271 SEREBRO, VOS., *Atlas drevnej serebrjanoj i zolotoj* (St. Petersburg, 1909) (a)
272 SIMON, M. L., *On the lead mines of Bottino.* (Ann. des Mines (5) 14, 1858, 557) (b)
273 SIMONIN, L., *L'or et l'argent* (Hachette Paris, 1880) (a)
274 SMITH, S., *Early History of Assyria* (London, 1925, 395) (a)
275 ——, *A pre-Greek coinage in the Near East* (Numismatic Chronicle (5) 2, 1920, 2—11) (a)
276 SMITH, G. E., *The lead mines of the Peak* (Metal Industry, London 42, 1933, 609) (b)
277 STETEFELDT, C. A., *The Lixiviation of silver ores.* (London, 1890) (a)
278 STEWARD, W. AUG., *Goldsmith's and Silversmith's work past and present* (JRSA 81, 1933, 837—846; 853—863) (a)
279 STOCKDALE, H., *Historical notes on the assay of gold* (Science Progress 18, 1924, 476) (a)
280 TÄCKHOLM, U., *Studiën über den Bergbau der römischen Kaiserzeit* (Uppsala, 1937)
281 TAGGERT, A. F., *Handbook of Ore dressing* (London, 1927)
282 TARN, W. W., *The Greeks in Bactria and India* (London, 1938, 103) (a)
283 TÉGLAS, J., *Studiën über den dacischen Goldbergbau der Römer* (Ungarische Revue 9, 1889, 331) (a)
284 THEOBALD, W., *Technik des Kunsthandwerks im Zehnten Jahrhundert* (Des Theophilus Presbyter Diversarium Artium Schedula (V.D.I. Verlag Berlin, 1933)
285 THOMAS, CH., *Methods in Silver Industry prior to 1780* (Watchmaker & Jeweller,

Silversmith and Optician Jan. 1937, 60—61) (a)

286 THOMPSON, R. C., *The Assyrian Kisal as the origin of the carat-weight* (Iraq, 5, 1938, No. 1) (a)

287 ——, *Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology* (Oxford Univ. Press, 1936)

288 THORNDIKE, L., *History of Magic and Experimental Science* (London, 1929, 2 vols)

289 THUREAU-DANGIN F., *Une incursion élamite en territoire sumérien à l'époque présargonique.* (RA 6, 1906, 139—142) (a)

290 ——, *Le rapport entre le valeur de l'or, l'argent et le cuivre à l'époque d'Agadé* (RA 8, 1911, 92) (a)

291 ——, *Le rapport entre l'or et l'argent en Babylonie* (OLZ 12, 1909, 382) (a)

292 ——, *Die Sumerisch-Akkadischen Königsinschriften* (VAB I, Leipzig, 1906)

293 UNGNAD, A., *Das Wertverhältnis der Metalle* (OLZ 14, 1911, 106) (a)

294 ——, *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi Dynastie* (VAB 6, Leipzig, 1914) (a)

295 VALCAREL, L. E., *South America's greatest treasure trove since Pizarro's days* (ILN 14/5/1938, 856—857) (a)

296 *WAGNER, A., *Gold, Silber und Edelsteine* (Wien, 1881) (a)

297 WAINWRIGHT, G. A., *A hoard of silver from Mensha, Girga Mudiriah* (ASAE 25, 1925, 120—134) (a)

298 *WALLACE, W., *Alston Moor* (Newcastle on Tyne, 1890) (b)

299 WAY, A., *Notices on Roman pigs of lead and on metallurgical relics in Cornwall* (Arch. J. 23, 1866, 285) (b)

300 WEIDNER, E., *Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien* (Boghaskeui Studiën 7, Leipzig, 1922) (a)

301 WEILL, R., *Les mots bj' cuivre, métaux, mine, carrière, blocs, transports, merveille et leurs déterminatifs* (Revue d'Egyptologie 3, 1938, 69—79)

302 WHITE, B., *Silver, its history and romance* (London, 1917) (a)

303 WHITTICK, G. CL., *Roman Mining in Britain* (Trans. Newcomen Soc. 12, 1931/32, 57—84)

304 ——, *Notes on some Romano-British pigs of lead* (JHS 21, 1931, 256—264) (b)

305 *——, *The Shropshire Pigs of Roman Lead* (Trans. Shropshire Arch. Soc. 46, 1932, 129) (b)

306 WILKINSON, J. G., *Manners and Customs of the Ancient Egyptians* (London, 1837)

307 WILLIAMS, C. R., *Catalogue of the Egyptian Antiquities. Gold, Silver, Jewelry and related Objects* (New York Hist. Soc. 1924) (a)

308 WILSON, J. B., *Lead and Tin in ancient times* (Princeton Theological Review 15, 1917, 443) (b)

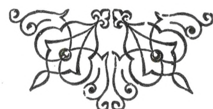
309 WINLOCK, H. E., *The treasure of El Lahun* (Metrop. Museum New York, 1934) (a)

310 WOOLER, E., *Roman leadmining in Weardale* (Yorkshire Arch. and Topogr. J. 28, 1926, 93) (b)

311 WOOLLEY, C. L., *Excavations at Ur* (Ant. J. 8, 1928, 1—29, 415—447)

312 ZIPPE, F. X. M., *Geschichte der Metalle* (Wien, 1857, 159)

313 ZOCCOLI, F. G., *Das Silber und seine Geschichte* (Chim. Ind. Agricol. Biol. Realiz. corp. 13, 1937, 161—163) (a)

DE PAARLEN IN HET 'NABIJE OOSTEN'.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Aufsatz werden unter der Benennung 'Perlen' die runden, birnenförmigen oder unproportionierten Bildungen der Perlenmuscheln und einiger Schneckenarten verstanden, die von diesen Mollusken als 'freie Perlen' oder als 'Schalperlen' produziert werden.

In der lateinischen, englischen und andren neueren Sprachen kennt man diese Produkte unter besonderen Namen; im Deutschen werden, neben diesen Bildungen, alle aus verschiedenem Material künstlich geformten Kügelchen 'Perlen' genannt mit einem Attribut, z. B. Glas-, Fayence-, Bernstein-, Steinperlen.

Es ist von grosser Wichtigkeit, dass diejenigen, die sich mit dem Studium der Kultur der ältesten Völker im Vorderen Orient befassen, die gebrauchten Benennungen durch die richtigen Übersetzungen in ihren Werken erläutern.

Wanneer aan de hand van de geschriften der klassieken, de vroegere en latere opgravingen en daarmede samenhangende schriftuuronderzoekingen, een antwoord op de vraag, waar en wanneer de paarlen in het 'Nabije Oosten' gedragen of althans bekend waren, gegeven zal worden, dan dient vooraf bepaald te worden, *wat* in dezen onder 'paarlen' verstaan moet worden.

Dit mag haast overbodig schijnen, toch zal, bij nadere beschouwing, het noodzakelijke hiervan duidelijk worden.

In het Nederlandsch worden de *ronde, peervormige of onevenredige vormingen van de paarlmossel en sommige slakkensoorten* door dien naam aangeduid, hetzij ze als vrije objecten in den mantel van het weekdier als 'vrije paarlen' dan wel op de schaal vergroeid als 'schaalpaarlen' voorkomen, evenals dit in het Engelsch, Fransch, Italiaansch en Spaansch het geval is. Anders is dit in het Duitsch, waar de objecten die wij als 'koralen' kennen en die in de zooeven genoemde talen door bepaalde woorden aangeduid worden, *Perlen* genoemd worden. In den regel wordt dan vóór deze benaming een adjectief geplaatst, dat aangeeft waaruit deze voorwerpen vervaardigd zijn, b.v. *Faience-, Glas-, Stein-, Ivorperlen,* enz.

Tot zoover levert het gebruik van deze woorden dan ook geen bezwaar op; anders staat het evenwel, wanneer de *soort*aanduiding weggelaten wordt, hetwelk tot zeer ongewenschte gevolgtrekkingen leiden kan. Is dit in het algemeen waar, van niet minder belang is dit voor de archæologische wetenschap. Bij een verkeerd gebruikt, vertaald of onvolledig weergegeven woord, ziet de ernstige onderzoeker zich voor een aantal vragen geplaatst die in den regel niet eenvoudig zijn op te lossen; niet zelden worden dan conclusiën getrokken, die bij een goed gebruik of juiste weergave vermeden zouden zijn.

Een voorbeeld van het eerste vinden wij bij MEISSNER (1), wanneer deze auteur over 'paarlen' schrijft, die bij de Assyriërs in gebruik waren. Als een der bronnen wordt dan KOLDEWEY (2) aangegeven, die op die plaats slechts 'paarlen van agaat, onix, lazuursteen' enz. opsomt. Wanneer hij enkele regels verder vermeldt, dat aldaar ook 'echte paarlen' gelijk met amethisten, kwarts en stukken blauw glas gevonden worden, dan kunnen wij uit de gegeven beschrijving met zekerheid aannemen, dat dit geen producten van paarlmossels, die in den leembodem reeds lang uiteengevallen en opgelost zouden zijn, waren, doch hebben wij hier veel meer aan het ivoor te denken, dat men reeds in zeer vroege tijden als sieraad bezigde en dat voornamelijk in de kleinkunst toepassing vond. (MEISSNER (3)).

Een ander voorbeeld treffen we o.a. bij CAMPBELL THOMPSON (4) aan wanneer hij, naar aanleiding van 'paarlpoeder', dat o.a. als medicijn door de Assyriërs gebruikt zou zijn, schrijft, hierbij verwijzende naar KOHRY (5). Door dezen auteur wordt onder het hoofd 'Mollusca' over de *Mytilus margaritiferus* gesproken. KOHRY beschrijft eerst hoe deze schelpen er uit zien en voegt er als slotopmerking aan toe, dat 'door uitvloeiing van de paarlmoersubstantie soms paarlen ontstaan'. Dan gaat hij verder met zijn beschrijving en vermeldt de medicinale bereiding van het poeder *der schelpen* en *niet* van de paarlen, waarbij dan tevens aangegeven wordt wanneer dit poeder gunstig zou werken. Deze voorbeelden toonen duidelijk, dat verkeerde aanhalingen en minder juiste weergave conclusiën in zich sluiten, die niet met de

werkelijkheid overeenkomen, terwijl aan den anderen kant hierop geheel verkeerde beschouwingen gebouwd worden.

Van groot belang mag het daarom geacht worden dat degenen, die bij de onderzoekingen en bestudeeringen van het vraagstuk van de cultuur der oude volken in het Nabije Oosten een leidende plaats innemen, van de door de onderscheiden auteurs gebezigde benamingen en uitdrukkingen goede notitie nemen en ze door de juiste vertaling of volledige aanduiding in hun geschriften opnemen.

Thans, nu de technische wetenschappen op velerlei gebied beoefenaren tellen, die over de geheele wereld verspreid hun arbeid verrichten, verdient het aanbeveling, dat door de archæologen, nog meer dan thans reeds het geval is, van de resultaten hiervan een ruim gebruik gemaakt wordt, wat ontegenzeggelijk in de gebezigde nomenclatuur de zoo noodige eenheid zal brengen, terwijl alsdan de verschillende mineralen en materialen door de thans algemeen geldende benamingen aangeduid zullen worden, wat niet anders dan verhelderend kan werken.

Bij onderscheiden klassieken uit de periode n. Chr. en enkelen die een drietal eeuwen vóór onze jaartelling leefden, treffen we beschrijvingen over paarlen, hun voorkomen en het gebruik er van, aan. We leeren verschillende vindplaatsen uit de reisbeschrijvingen kennen, al is het, voornamelijk bij de oudere, in sommige gevallen moeilijk de juiste plaatsbepalingen van thans aan te geven, aangezien de benamingen in latere tijden door andere vervangen zijn òf op een onzuivere weergave van het overgeleverde berusten. Hier komt nog bij, dat de mineralogische en biologische kennis in die eeuwen betrekkelijk gering en hoofdzakelijk het eigendom was òf van de natuurhistorici, die met hun school meer de algemeene vragen van philosophischen aard over deze materie behandelden, òf van artsen, die de biologische zijde meer beoefenden; daarom is het ook van weinig belang al de klassieken te vermelden, die de paarlen in hun geschriften vermeld hebben, doch we volstaan met het noemen van de meest belangrijken.

Bij AMMIANUS MARCELLINUS (6) (330—400) vinden we enkele vindplaatsen vermeld, n.l. Indië, de Perzische Golf, de Roode Zee en Brittannië; bijzonderheden over de paarlen vinden we bij hem echter niet.

ORIGINES (7) (184—252) verstaat nader onder *margarites* de paarlmossel en vermeldt verder dat: „aan de kust van Acarnanië, in de omgeving van Actium, de *Pina nobilis* (steekmossel) voorkomt, die soms groote, ruwe, marmerachtige paarlen voortbrengt, welke echter geen bijzondere waarde vertegenwoordigen".

AELIUS CLAUDIUS (8) (170—235) beschrijft eerst het voorkomen van paarlen in de Roode Zee; vervolgens die in de zee bij de stad Perimuda [in de Straat van Malakka], doch handelsplaatsen ontbreken ook bij hem. Ten slotte zegt hij uit de geschriften van JUBA (± 24 n. Chr.) gelezen te hebben, dat ze in de zeeëngte van den Bosporus en bij Brittannië voorkomen. Als bijzonderheid deelt hij mee, dat er in Indië ʿlandpaarlenʾ voorkomen, die echter, volgens hem, van gekristalliseerde mineralen zijn.

ATHENÆUS (9) (± 250 n. Chr.) put zijn kennis over de paarlen uit de geschriften van verschillende oude auteurs. Zoo vermeldt hij THEOPHRASTUS en ANDROSTHENES (zie onder); verder haalt hij CHARES VAN MYTILENE aan, die in zijn zevende boek van de geschiedenis van Alexander de Groote zegt: „In de Indische zee worden mossels gevangen, waaruit men witte balletjes neemt, die paarlen genoemd worden, welke men tot snoeren voor de hals, hand en voet bezigt, welke in Perzië, Medië en Azië (bedoeld is hier Klein Azië) hooger waarde bezitten dan die, welke uit goud vervaardigd zijn." — Belangrijk is hier de vermelding van de exportlanden uit den tijd na de veroveringsoorlogen van Alexander. Ook voert hij ISIDORUS VAN CHARAX (± 300 v. Chr.) nog aan, wanneer deze vermeldt, dat: „in de Perzische zee een eiland ligt, waar veel paarlen gevonden worden".

ARRIANUS (10) (95—175) maakt gewag van een havenstad Melechynda, gelegen aan de zuid-westkust van Indië, waar een drukke handel in edelsteenen en paarlen bestond en voorts het eiland Palasimundi, dat, volgens hem, voorheen Taprobane (thans Ceylon) heette, waar eveneens veel paarlen en edelsteenen gevonden en aldaar verhandeld werden.

TACITUS (11) (55—120) verstaat onder *margaritès* niet slechts de paarl, doch ook de paarl*mossel.* Hij beschrijft het voorkomen bij Brittannië en Indië waaronder hij ook de Roode Zee rekent. „De Britsche", zegt hij, „zijn troebel en loodkleurig, terwijl die uit de Roode Zee veel meer glanzen en witter zijn".

In den BIJBEL ontmoeten we de paarlen op enkele plaatsen in het Nieuwe Testament, waar Jezus deze in een gelijkenis noemt (Matth. 7 : 6 en 13 : 45). Hieruit blijkt dat in dien tijd de paarl in Palestina onder al de rangen en standen der maatschappij zeer goed bekend was, niet alleen als versieringsobject, doch ook als handelsartikel.

Verder vinden we hen vermeld in 1 Tim. 2 : 9 en ten slotte in de Openbaring. De schrijver van de apocalypse bevond zich, toen hij zijn visioenen te boek stelde, omstreeks het einde der eerste of het begin der tweede eeuw onzer jaartelling te Efeze; hij schreef aan de eerste christengemeenten die zich voornamelijk in Klein Azië bevonden, waaruit volgt, dat toen de paarlen in die landen zeer goed bekend waren (12).

PLINIUS (13) (23—79) beschrijft, voornamelijk in zijn IXde boek, het voorkomen van paarlen op verschillende plaatsen; bij beschrijft uitvoerig de visscherijen en vermeldt vervolgens de groote luxe die in zijn tijd in het dragen van paarlen bestond; ook vinden we bij hem verschillende benamingen: *margaritae* (gewone naam), *ûnio* (bijzonder groote exemplaren), *elonchi* (peerpaarlen), *tympana* (paukenpaarlen). In boek XXXVII zegt hij, dat door den oorlog met Pompeius (80 v. Chr.) de voorliefde voor paarlen en edelsteenen bij de Romeinen algemeen ingang vond. Ook worden de Britsche paarlen door hem genoemd, die toen een belangrijke plaats onder de versieringsobjecten schijnen ingenomen te hebben.

STRABO (14) (63 v.—19 n. Chr.) voert, wanneer hij over paarlen schrijft aan, hetgeen NEARCHUS (zie onder) hierover geschreven heeft; andere bijzonderheden vinden wij bij hem niet.

OVIDIUS (15) (43—17 n. Chr.) noemt de paarl in het algemeen *bacca* (baca) wat volgens PITISCO 16) ook ʿedelgesteenteʾ beteekenen kon; wil hij echter een bijzonder soort aanduiden, dan spreekt hij van *bacca conchae* (die uit de schelp of mossel stamt) of *bacca indica* (indische paarl).

In dezelfde beteekenis komt *bacca* ook bij HORATIUS (65—8 v. Chr.) en VERGILIUS (70—19 v. Chr.) voor.

Verder in de geschiedenis teruggaande ontmoeten we de paarlen eerst weer bij de schrijvers die ten tijde van ALEXANDER leefden. Niet onwaarschijnlijk is het, dat door de latere Alexandrijnen werken geschreven zijn, waarin de paarlen genoemd werden, doch deze geschriften zullen slechts waardelooze overschrijvingen geweest zijn, hoofdzakelijk gebaseerd op magische en mystieke overleveringen. Uit dien tijd wijzen wij op AGATHARCHIDES (2de eeuw v. Chr.) die in zijn *Periplus maris rubri* paarlen vermeldt, doch hierover schrijft hetgeen hij bij zijn voorgangers vond en dan nog meestal fantastisch getint.

In de eerste helft der 4de eeuw v. Chr. leeren wij een aantal schrijvers kennen, die aan de veldtochten van Alexander hebben deelgenomen en zoo met de paarlen bekend werden.

NEARCHUS (17, 17a) (± 330 v. Chr.) maakt in zijn reisbeschrijvingen melding van verschillende vindplaatsen, die in drie hoofdgroepen ingedeeld kunnen worden. Ten eerste bij den ingang van de Perzische Golf, nabij de kust van Karmania, waar een eiland ligt, waar kostbare paarlen uit de mosselen verkregen worden (bedoeld is hier het eiland dat in de Straat van Hormus ligt en bij Plinius *Stroides* heet); ten tweede een eiland in de Perzische Golf, liggende aan de tegenovergestelde kust. Dit eiland wordt door hem niet met name genoemd, doch is vermoedelijk het grootste der Bahrein-eilanden. Ten derde bij een eiland *Kolchor* dat bij PTOLEMAUS *Kory* heet en vermoedelijk hetzelfde eiland is dat bij anderen *Palasimundi* en bij PLINIUS *Taprobane,* het tegenwoordige Ceylon, heet. Dit eiland behoorde tot het gebied van den Koning Pandion, die de paarlvisscherijen bij wijze van straf door slaven en gevangenen verrichten liet. Verder vermeldt Nearchus dat: „daar en daar alleen de paarlen voor de markt klaargemaakt en doorboord worden, terwijl men daar tevens fraaie neteldoeken vervaardigt, die met paarlen bezet zijn."

MEGASTHENES (± 300 v. Chr.) vermeldt in de *Indica* (door Plinius VI : 81 aangehaald)

de paarlvisscherijen in de Indische zee en zegt, dat de inwoners van deze eilanden (Taprobane e.a.) rijker aan groote paarlen waren dan de overige Indiërs.

ANDROSTHENES VAN THASOS (18, 18a) (356—333 v. Chr.) maakt in zijn beschrijving van de scheepvaart langs de Indische eilanden melding van: „eigenaardige mossels, die door de inboorlingen *berberi* genoemd worden, waaruit de paarl stamt. In Azië worden ze hoog geschat en naar Perzië en verder verhandeld."

Ook hier, evenals bij CHARES VAN MYTILENE leeren wij de exportlanden der paarlen kennen.

THEOPHRASTUS (19—19a) (372—287 v. Chr.); in zijn tijd wordt de kennis omtrent de paarlen reeds geringer. Wel leefde hij ten tijde van Alexander, doch was meer de afgetrokken geleerde, die aan de veldtochten niet heeft deelgenomen, doch daardoor in veel gevallen ook onkundig bleef van de vele nieuwe artikelen, die men door het bezoeken van de vreemde landstreken leerde kennen. Hij beschreef hoofdzakelijk uit werken die vóór hem geschreven waren, daarom vinden wij de paarl bij hem weinig vermeld. — In *De Lapidibus*, 39 zegt hij: „van al de edelsteenen die het meest te bewonderen zijn, is de paarl de meest kostbare", en in 64 vertelt hij op welke wijze deze als sieraad gebruikt worden: „tot de edelsteenen behoort ook de paarl; zij is in het geheel niet doorzichtig; ze worden als halssieraad gedragen." Van de vindplaatsen vermeldt hij: „zij ontstaan in een mosselsoort die met de *Pinna* overeenkomt, ze worden gevonden in Indië en in de Roode Zee." Volgens MIELEITNER (19) behoorde ook de Perzische Golf in de Oudheid hiertoe.

Van ARISTOTELES (384—322 v. Chr.) bezitten wij hierover geen geschrift. Noch bij PLATO (427—347 v. Chr.) HERODOTUS (485—425 v. Chr.) THALES VAN MYLETE (± 585 v. Chr.) HESIODUS (± 800 v. Chr.) of HOMERUS (± 900 v. Chr.) treffen wij iets over paarlen aan. Wel meent KUNZ (20) dat het door Homerus gebruikte woord *triglèna* door 'paarl' moet worden vertaald, doch dit lijkt niet waarschijnlijk; veelmeer zal het door 'drie sieraden' vertaald dienen te worden.

In de landen rondom de Middellandsche zee leerde men de paarlen eerst na de reizen van Alexander kennen; ze werden uit het Oosten als bijzonderheden meegebracht, voornamelijk uit de Perzische en Indische landstreken. Het is daarom ook te verstaan, dat we eerst recht door de Klassieken na dien tijd over het voorkomen en de vindplaatsen ingelicht worden en het is in de laat-Ptolemæesche periode, dat de paarlen onder alle klassen der bevolking bekend en gedragen werden (36).

In dien tijd werden ze ook in Egypte bekend, althans de daar gevonden exemplaren dateeren uit die periode (21). Het Oude Egypte kende geen paarlen (22); bij de opgravingen is tot nu toe geen spoor ervan gevonden. Het is bekend, dat de paarlen, wanneer ze niet goed geconserveerd worden, in den loop der tijden geheel vergaan; dit neemt echter niet weg dat, waren ze in het Oude Rijk bekend geweest, er althans sporen van gevonden zouden zijn, voornamelijk in de koningsgraven, waar in sommige de voorwaarden voor een conserveering gedeeltelijk aanwezig waren. Schrijver heeft nòch in de musea te Londen, nòch in die te Parijs, Berlijn of Leiden paarlen uit dien tijd in de sieraden kunnen ontdekken. Hier komt nog bij dat, al mogen de plaatsen waar de paarlmossels zich op banken bevinden, niet op grooten afstand van de kust gelegen zijn, de paarlvisscherij toch een omvanrgijk bedrijf moest zijn, wilde het voor het verkrijgen van paarlen loonend zijn.

Zouden deze visscherijen in het Oude Egypte uitgeoefend zijn geweest, zonder twijfel zou er in de verschillende inscripties eenige melding van gemaakt zijn of althans dit bedrijf op afbeeldingen vereeuwigd zijn. Al mogen de Egyptenaren uit dien tijd de zwemkunst machtig geweest zijn, van duiken tot op een diepte van circa 10 m, waar de mossels zich meestal bevinden, is nergens sprake; trouwens de Egyptenaren uit het Oude Rijk schijnen geen groote beoefenaren van de watersport te zijn geweest, althans strekte de scheepvaart zich niet verder uit dan alleen tot de kustvaart (22a).

In Ipek (27) geeft KÜHN eenige beschouwingen over de 'Ägyptischen Perlen', doch dit blijken blauw geglazuurde en faience, ronde en cylindrische koralen te zijn, die in Egyptische

graven uit de bronzen periode aldaar gevonden zijn en derhalve met de producten der paarlmossels niets te hebben uit te staan. Volgens LUCAS (23) was het paarlmoer in Egypte reeds in de praedynastieke periode in gebruik, doch de paarlen niet eerder dan in den tijd der Ptolemæers. Een uitzondering wordt echter gemaakt voor het halssnoer van Koningin AHHOTPE, uit het begin der XIIIde dynastie (± 1600 v. Chr.) (24) hetwelk ook door VERNIER (25) en VON BISSING (26) beschreven is. Volgens zijn interessante, op chemische en optische onderzoekingen berustende beschrijving, (voor zoover die althans mogelijk en geoorloofd waren), moeten wij wel aannemen, dat dit geen oostersche paarlen waren, doch dat de bolletjes uit paarlmoer vervaardigd zijn. Lucas laat zelf in het midden of het 'echte paarlen' zijn, dan wel of ze tot iets anders behooren. Vernier meent dat de 'paarlen' te veel opgelost zijn om gedetermineerd te worden, doch dat het paarlen *kunnen* zijn, terwijl von Bissing deze voor echte paarlen houdt, doch evenwel zonder deze onderzocht te hebben.

Hoe staat het nu met de berichten die uit de Oudheid van de landen van Eufraat en Tigris tot ons gekomen zijn; ontvangen wij daaruit de noodige gegevens, op grond waarvan met stelligheid aangenomen mag worden, dat de paarlen in vroegere perioden in Babylonië en Assyrië bekend waren? De belangrijkste aanwijzingen die hierover handelen zijn van de hand van MEISSNER, CAMPBELL THOMPSON en HOMMEL; doch al aanstonds stuiten wij hier op een der moeilijkheden, waarwij in den aanvang op wezen, nl. op de onvolledige weergave van het aangehaalde.

Meissner (1) noemt op pag. 269 naast verschillende edelsteenen, die in het Oude Babylonië en Assyrië gebruikt werden, ook de paarlen en verwijst daarby naar KOLDEWEY (2). Op blz. 46 is echter bij laatstgenoemde geen sprake van 'oostersche paarlen' doch van ruw materiaal voor de vervaardiging en bewerking van *Perlen* uit agaat, onyx, lazuursteen, e.a. (39); voorts wordt op dezelfde plaats gesproken van 'echte Perlen' naast amethist, ruwe stukken agaat, kwarts, glas, enz. De hier bedoelde objecten kunnen echter geen 'oostersche paarlen' zijn, daar deze in den grond waarin de voorwerpen lagen, reeds lang opgelost en vergaan zouden zijn. Om vast te stellen waar deze *Perlen* uit bestaan, dienen deze vooraf aan een zuiver wetenschappelijk onderzoek onderworpen te worden, alvorens tot een bevredigende oplossing te komen.

Onder de 'interessante voorwerpen' wordt voorts nog melding gemaakt van een vlakke, 4 cm breede *Perle* met Babylonisch opschrift. Volgens de afbeelding is het een ronde schijf, waarvan de kanten afgerond zijn; dit voorwerp is echter evenmin een 'echte paarl', die, indien zij echt was, al de tot dusverre bekende paarlen in grootte zou overtreffen. In hetzelfde werk (blz. 351) maakt Meissner melding van een woord dat door 'edelsteenen, gave van de zee' of 'steenen van de zee' vertaald wordt, voorkomende bij ROST (28) (blz. 54) en in de *Vorderasiatischen Bibliothek* (29), die als tribuut van het 'Zeeland' door Merodachbaladan aan Tiglatpilezer III (8ste eeuw v. Chr.) gebracht werden (HOMMEL (30) blz. 422). In dit tribuut worden dan paarlen gezien. Meissner (3) somt onder het hoofdstuk 'de oud-Babylonische plastiek' verschillende substanties op, die in dien tijd gebruikt werden, waaronder echter *geen* paarlen voorkomen, wel echter mosselschelpen en paarlmoer. Deze vond men op het strand, waar ze door de zee (Perzische Golf) gedeponeerd waren. Het ligt dan ook veel meer voor de hand in de 'steenen van de zee' die mosselschalen te herkennen, welke bij de paarlmoerversiering gebruikt werden, te meer daar men dergelijke voorwerpen onder de steensoorten rekende.

CAMPBELL THOMPSON (4) (blz. 53) schrijft, dat de paarlen in dien tijd tot het bereiden van artsenijen gebruikt werden en verwijst daarbij naar het geen KHORY (5) (blz. 106) in zijn werk hierover vermeldt. Op de aangegeven plaats wordt de *Mytilus margaritifera* behandeld en gezegd, dat het poeder van de *schalen* (en *niet* van de paarl) bij onderscheiden ziektetoestanden gunstig zou werken.

Verder verwijst deze auteur naar POMET (31) (blz. 103) waar het zonderlinge gebruik van het paarlpoeder vermeld wordt. Doch POMET beschrijft slechts *les Drogues* die in zijn tijd gebruikt werden en die hij in de toen ter tijde gebruikte boeken beschreven vond. Nòch in het voorwoord, nòch in het hoofdstuk waarin het aangehaalde voorkomt blijkt, dat deze

medicijnen in de oudheid, en zeker niet in het oude Babylonië en Assyrië als zoodanig gebezigd werden; evenmin vinden wij bij hem klassieke bronnen, waaruit dit zou kunnen blijken. Uit bovenstaande aanhalingen komt derhalve geenszins vast te staan, dat de paarlen bij de volken van Eufraat en Tigris bekend waren.

Een ander woord waarin men de paarl meent te herkennen vermeldt o.a. Campbell Thompson in het ideogram IGI.HA wat door ‛vischoog’ vertaald wordt. Op blz. 53 wordt gezegd, dat het o.a. op een kleitafeltje voorkomt, dat door Woolley in 1926 te Ur gevonden is. Volgens Wilson (32) die hier een beschrijving van geeft, bevat het een lijst van waren die in Sumer uit Dilmun geïmporteerd werden, t.w.: hout en steenen van verschillende soort, *vischoogen,* koper en ivoor.

Wist men nu zeker dat Dilmun te identificeeren is met een eiland in de Perzische Golf (het grootste der Bahrein-eilanden) waar dan in dien tijd (vóór 2000 v. Chr.) paarlvisscherijen een tak van bedrijf zouden moeten vormen, dan zou in de rede liggen hierin ‛paarlen’ te mogen zien; doch aangezien de ligging van deze plaats of landstreek nog niet vast staat, blijft de mogelijkheid open dat door het woord ‛vischoog’ iets anders is bedoeld. Hommel (30) (blz. 1031) geeft over Dilmun, Tilwen of Tilvin een uitvoerige beschouwing, zonder echter de juiste ligging hiervan aan te geven. Wilson (32) (blz. 25) zegt, dat Dilmun een havenplaats aan het noordelijk deel van de Perzische Golf was; dit komt ook met de geïmporteerde waren op het kleitafeltje van Ur overeen, terwijl nog verschillende andere artikelen door Hommel en Wilson hieraan toegevoegd worden, die naar hun aard en soorten moeilijk allen van één eiland in de Perzische Golf afkomstig konden zijn en dit spreekt veel meer voor een doorvoerhaven aan den vasten wal. Er is dan ook, in dit verband alles voor te zeggen, in het woord dat door ‛vischoog’ vertaald is, de paarlmoerschalen als ‛steenen’ of ‛gave van de zee’ te zien, die uit het ondiepe kustwater van de zich daar bevindende banken (Blankenhorn (33)) op het strand gespoeld werden. De ronde, ovale of langwerpige halve bolletjes die er van vervaardigd werden, (Lucas (24)) en die men tot versiering bezigde, werden uit dergelijke mosselschalen gemaakt en geleken door de gereflecteerde lichtstralen op de bolle oppervlakten veel op vischoogen.

Op blz. 184 merkt Campbell Thompson op dat het woord of begrip voor ‛vischoog’ vergeleken moet worden met hetgeen Plinius over *astrobulus* schrijft; ook brengt hij het nog in verband met Apofylliet (*Fischaugenstein,* Ichthyophthalm). Deze voorbeelden duiden echter geenszins op ‛vischoogen’ c.q. ‛paarlen’; Plinius zegt in XXXVII 50: „Sudines zegt, dat astrobulon en vischoog hetzelfde is en dat zij in de zon heldert flonkert.” Hier kan geen paarl bedoeld zijn, aangezien deze niet flonkert.

Op een andere plaats zegt Plinius in hetzelfde boek: „Michaël de koopman zegt, dat de astroites en de minder fraaie *ceraunia* ook *astrobulus* genoemd wordt en door een ander leeuwenoog, omdat zij soms helder straalt, soms ondoorzichtig is, zooals het oog van een leeuw.” In deze beschrijving kan de doorschijnende korundkatoog bedoeld zijn. Agricola (35) meent (B. de Boot) dat de astroites, die ook wel *astrobulon* heet, een donkere steen is met een schitterende ster (de tegenwoordige sterrobijn of stersaffier). Het Apoffyliet, dat ook *Fischaugenstein* en Ichthyophthalm genoemd wordt, is een waterhoudende, kiezelzure kalk met kalium en fluor, dat in kleurlooze, heldere tot doorschijnende kristallen in eruptieve gesteenten voorkomt; op de breukvlakken bezit het niet zelden een typischen paarlmoerglans. Dit mineraal komt in het bedoelde gebied gansch niet voor en indien het daar zou voorkomen, kan het moeilijk onder ‛steenen, gave van de zee’ of ‛vischoogen’ gerubriceerd worden.

Een edelsteensoort die den naam van ‛vischoog’ (*Fischauge)* draagt, is de Maansteen, een doorzichtige tot doorschijnende, licht waterachtigblauw gekleurde veldspaatvariëteit, die echter evenmin aanspraak op het praedicaat ‛gave van de zee’ kan maken, daar deze in rivierbeddingen als rolsteentjes of in gebergten aangetroffen worden.

Wanneer we nu alles samenvatten is het, met de ons thans ter beschikking staande gegevens, niet met zekerheid aan te nemen, dat de paarlen in het oude Babylonië en Assyrië bekend waren; eer wijst alles meer op het tegendeel en wij hellen veel meer tot de meening over, dat men deze in dien tijd aldaar nog niet kende.

Met zekerheid zien wij de paarlen in het naburige Oosten voor het eerst in de litteratuur verschijnen ten tijde van Theophrastus (372—287 v. Chr.); toch duurt het nog tot de veroveringsoorlogen van Alexander de Groote vóórdat de paarlen in de westersche landen meer algemeen bekend werden. Deze tijd is als een mijlpaal in de geschiedenis aan te merken, waarbij de Grieksche beschaving tot ver in het Oosten doordrong; omgekeerd werden verschillende artikelen, waaronder onderscheidene edelsteenen benevens de paarlen gerekend dienen te worden, uit deze landen naar het Westen geëxporteerd. Hierdoor is het te verklaren, dat de oudste paarlen, die in de binnen- en buitenlandsche archæologische verzamelingen aangetroffen worden, dateeren uit den tijd na Alexander en nader bepaald uit de periode der Ptolemæers (21).

Hilversum, 1939. J. Bolman.

LITTERATUUR

1 Br. Meissner, *Babyl. und Assyr.,* I, 1920
2 R. Koldewey, *Die Tempel von Babylon und Borsippa,* 1911
3 Br. Meissner, AO Jhrg. XV H 3/4, *Grundz. d. babyl. assyr. Plastik,* 1915
4 R. Campbell Thompson, *A Dictionary of Assyrian chemistry and geology,* Oxf. '36.
5 R. N. Kohry, *The Bombay Materia Medica,* 1887
6 Ammianus Marcellinus, Loeb cl. Library
7 Origenes, Verlag Kösel 1853
8 Claudius Aelianus, Heinrich Kerler, *Osilander-Schwabsche Übersetzungsbibliothek der griechischen und römischen Prosaiker und Dichter,* Ulm 1856.
9 Athenaios, *Deipnosophistai;* uitg. Progr. Steph. Gymn. Augsburg.
10 Arrianus, *Periplus maris Erythraee,* uitg. Langenscheidt, Berlijn, 1855
11 Tacitus, *Leben Agricolae,* vertaling v. C. G. Gebauer, 1755
12 J. Bolman, *De edelsteenen u. d. Bijbel,* '37
13 Gajus Secundus Plinius, *Geschichte der Natur,* Wittstein 1880
14 Strabo, *Geographica.* Loeb cl. Library
15 Ovidius, uitg. Langenscheidt. Berlijn 1855
16 S. Pitisco, *Lexicon Latino-Belgicum,* 1771
17 W. Vincent, *The voyage of Nearchus,* Oxford 1809
17a W. Vincent, *The commerce of the ancient and the periplus of the Erythreansea,* 1809
18 H. Lenz, *Zoologie der alten Griechen und Römer,* Gotha 1856
18a ——, *Mineralogie der alten Griechen und Römer,* Gotha 1861
19 K. Mieleitner, *Geschichte der Mineralogie im Altertum.* Fortschritte der Mineralogie 1922
19a F. Wimmer, *Theophrastus.* Teubner Bibliothek 1862
20 J. F. Kunz and C. H. Stevenson, *The book of the Pearl,* 1908
21 C. R. Williams, *Catalogue of Egyptian Antiquities* No. 1—160, New York 1924
22 A. Wiedemann, *Das alte Ägypten,* 1920
22a B. Moritz, *Arabien,* 1923
23 A. Lucas, *Ancient Egyptian materials and industries,* 2e ed., 1934
24 ——, *The Neclace of Queen Aahhotep.* Annales du Service des antiquités de l'Egypte, XXVII, 1927
25 E. Vernier, *Bijoux et orfèvreries.* Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire 1925
26 von Bissing, *Ein thebanischer Grabfund*
27 H. Kühn, *Ipek.* 1934/1935/1936
28 P. Rost, *Tiglatpileser Tontafelinschr.* 28
29 ——, *Vorderasiatische Bibl.* IV. 62. II. 49.
30 F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients,* 1926
31 P. Pomet, *Histoire gén. des drogues,* 1694
32 A. T. Wilson, *The Persian Gulph,* 1928
33 M. Blanckenhorn, *Syrien, Arabien und Mesopotamien,* Handb. d. Reg. Geol. V/17
34 Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft,* 14, 1930
35 Boetius de Boot, *Gemmarum et Lapidum Historia.* 1647
36 *Cambridge Ancient History* Vol. I, 2de druk
37 M. Pézard, *Mission à Bender-Bouchir.* Publications de la Mission Archéologique de Perse, XV, 1914
38 W. M. Flinders Petrie, Tanis II; including *Tell-Defenneh and Tell-Nebesheh*; with chapters by A. S. Murray and F. L Griffith. London 1888
39 H. C. Beck and J. F. S. Stone, *Faience beads of the British Bronce Age.* Archeologica Vol. 85, 1936

Ter perse J. Bolman, *The mystery of the pearl* (= Internationales Archiv für Ethnographie Suppl. Bd. 39).

CONGRESSEN

IXDE CONGRES GEORGANISEERD DOOR HET OOSTERSCH GENOOTSCHAP IN NEDERLAND

Leiden, 12—14 April 1939

De omgeving waarin dit congres werd gehouden was nieuw; de lezingen in het *Museum voor Volkenkunde,* de algemeene voordracht in den nieuwen vleugel van het Akademiegebouw, de excursie naar het *Gemeente-Museum* 's-Gravenhage. Nieuw was ook het geluid dat Professor Schrieke bij den koffiemaaltijd deed hooren toen hij het Bestuur uitnoodigde voor een volgend congres van de gastvrijheid van het *Koloniaal Instituut* te Amsterdam gebruik te maken. De voorbereiding en de inrichting waren traditioneel (goed).

Van de voordrachten en lezingen, die op het Oude Naburige Oosten betrekking hadden, wordt in de volgorde van het *Jaarbericht* melding gemaakt:

EGYPTOLOGIE: Jos. Janssen, *Athenasius Kichner als Egyptoloog.*

K. is absoluut geen baanbreker, maar een achterblijver (*Verslag*, blz. 21).

Dr W. D. van Wijngaarden, *De tempel van Hibis in de oase el-Chargeh.*

De eenige tempel die in de Perzische periode op Egyptischen bodem is gebouwd; bezocht door spreker October 1937 (*Verslag*, blz. 22).

ANTIEKEN EN CLASSIEKEN: Prof. Dr C. W. Vollgraff: *Oostersche invloeden op de Grieksche wijsbegeerte.*

Verslag blz. 16: zie Jaarbericht blz. 347 vv.

VOOR AZIË (PHILOLOGIE): Dr Th. C. Vriezen: *De zevende dag in de oud Semietische wereld.*

Mesopotamië: Er is een dubbele ontwikkeling van maandphasendagen en van dagen met bijzonder ritueel naar ongeluksdagen. *Israël*: Men zoeke in Israël zelf den oorsprong van deze zeer bijzondere instelling. *Verhouding*: Het is mogelijk als gemeenschappelijk uitgangspunt een oud-Semietische viering der maandphasen te zien. (*Verslag* blz. 12 vv., vgl. ook *Kalender en sabbat*, N. Th. S. 22, 1940, 192 vv.).

Prof. Dr S. Mowinckel, *Die Erkenntnis Gottes bei den alttestamentischen Propheten.*

De profeten zijn de zg. schriftprofeten, tegen welke benaming de schrijver bezwaren maakt. Een belangrijk begrip in hun verkondiging is de *da'at Elōhim.* ᶜKennen' is voor den Hebreër geen theoretische werkzaamheid, maar eerder een existentieele betrekking tot het gekende. En ᶜGod kennen' beteekent derhalve een zoodanige gemeenschap van gebonden zijn jegens hem te hebben dat men niet alleen instinctmatig weet wie en hoe Hij is en wat Hij wil, maar dat men ook vanuit zulk een éénheid van gezindheid handelt. (*Verslag*, blz. 6 vv.)

Prof. Dr M. David: *De codex Hammoerabi en zijn verhoudingen tot de wetsbepalingen in Exodus.*

De vermeende parallelen hebben ten hoogste betrekking op uiterlijke vormen, of ze zijn gebaseerd op verwant taalgebruik. (*Verslag*, blz. 18; zie ook *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 17, 1939).

B. A. van Proosdij: *ᶜRecht' en ᶜweg' in de cultuur van Mesopotamië:*

Getracht wordt de beteekenis van *mišarum* vast te stellen. De stam *išr* heeft in het Accadisch slechts de beteekenis van het rechte van beweging in horizontalen zin. Het begrip *mišarum* gaat terug op het recht leiden der volken; Šamaš is het die hun weg recht leidt. (*Verslag*, blz. 17).

VOOR AZIË (ARCHÆOLOGIE): Prof. Dr J. Simons: *Terminologische verwarring in Palestijnsche Protohistorie.*

De benaming ᶜneolithicum' is voor het laatste praebronzen tijdvak niet toepasselijk ge bleken in Europeesch technischen zin. — De benaming ᶜchalcolithisch' is te beschouwen als zuiver conventioneel. (*Verslag*, blz. 24).

A. A. Kampman: *Vestingwerken der Hethietische hoofdstad.*

Boğazköy, het oude Ḫattušaš had met de buitenmuren een omtrek van 12 km en besloeg een oppervlakte van 160 ha. De stad was samengegroeid uit een aantal historisch samengegroeide wijken die ieder afzonderlijk waren te verdedigen. De Koningsburcht kon als laatste bolwerk eerst na de verovering der afzonderlijke stadsgedeelten worden genomen. Tenslotte werden nog de Sfinxpoort en de Koningspoort besproken. (*Verslag*, blz. 2).

Mej. Dr A. Roes: *De Fransche lelie.*

Zoo is waarschijnlijk het Egyptisch motief van den in de hand gehouden lotus in het 1ste millennium in Voor Azië samengegroeid met een symboliek die daar reeds bestond. (*Verslag*, blz. 45).

Ir R. J. Forbes: *Goud en zilver in de oudheid.*

De geschiedenis van de ontdekking, winning en zuivering verloopt volgens twee verschillende lijnen. (*Verslag*, blz. 46: zie *Jaarbericht* n° 6, blz. 237 en n° 7, blz. 488).

ZESDE INTERNATIONALE CONGRES VOOR ARCHÆOLOGIE

Berlijn, 21—26 Augustus 1939

Dit congres stond in de schaduw der dingen die in September daarna zouden komen. Dit was reeds te merken aan het feit dat velen die zich hadden opgegeven, niet uit het buitenland waren gekomen of tijdens het congres Berlijn verlieten. Daaronder had vooral het internationale karakter van de te houden voordrachten te lijden. Soms bleek het echter een voordeel doordat dan programma's die in de war waren geraakt, doordat men te laat begon of de sprekers te lang het woord voerden, weer toch op tijd waren afgewerkt.

Mesopotamië en Klein Azië was slechts een enkele middag toegedeeld. In deze sectievergadering die mede onder leiding van Dr van Wijngaarden stond spraken de heeren Jordan, Heinrich, Lenzen, Bittel von der Osten over gebieden die hun naliggen. Het evenement was het vertoonen van den in Uruk gevonden kop (zie PLAAT XXV). Voor Egypte was meer belangstelling van de zijde der sprekers. Theoretische problemen over interpretatie behandelden de heeren Scharff (zie dit Jaarbericht blz. 358), Balcz, Schäfer en Anthes, terwijl in de sectie Egypte en het Nabije Oosten Dr van Wijngaarden over den Hibistempel, en Prof. Stier (op een wijze die niet iedereen bevredigde) over Hellas en Egypte. In de afdeelingen Opgravingen, waar de heeren Chabra (Kairo) en Michalowsky (Warschau) over de graven, gevonden door de expeditie van de Universiteit van *Fouar al-Awal,* en de Poolsch-Fransche expeditie te Edfu (vondsten vanaf de VIde dyn.) spraken, trok vooral de heer Roeder belangstelling voor zijn vondsten te Hermopolis uit den tijd van Amenophis IVde stammende. De Nederlandsche deelnemers werden op een soiree door de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* op de Golfclub in Wannsee ontvangen. De dronk van Hertog Adolf van Mecklenburg op Nederland en H. M. de Koningin werd *mutatis mutandis* door Prof. Bijvanck beantwoord.

XVDE PHILOLOGENCONGRES, OOSTERSCHE SECTIE

Gent, 31 Maart 1940

Aan de Oostersche philologie werd een ochtend gewijd. De heeren Couvreur en Vergoten waren verhinderd hun toegezegde voordracht te houden, zoodat er in het geheel slechts drie werden gelezen. Op het oude Nabije Oosten had een van deze betrekking, nl. die van Dr R. de Langhe: *Verhalen de Ras-sjamra teksten ons van Terach, den vader van Abraham?* Een nauwkeurig onderzoek naar den waren inhoud van de ᶜLegende van Keret', naar het geographisch kader waarin de beschreven handeling wordt uitgebeeld, en vooral naar de ware beteekenis van het woord *trh,* laat niet minste bestaansmogelijkheid over aan deze interessante hypothese. De heer Kampman besprak aan het slot van deze zitting de (reeds begonnen) samenwerking tusschen België en Nederland op het gebied van het oude Nabije Oosten. Des middags sprak hij op het VIe Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen over De oude bibliotheken in het Nabije Oosten. Hieronder vielen ook de archieven. Egyptische niet-spijkerbibliotheken werden buiten beschouwing gelaten.

Leiden 23 October 1940. B. A. VAN PROOSDIJ

OPENBARE EN PARTICULIERE VERZAMELINGEN

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN, AANWINSTEN OVER 1938

EGYPTISCHE AFDEELING

Een belangrijke aanwinst van dit jaar vormt het restant der voormalige Egyptische *Collectie von Bissing*. Waren er in voorafgaande jaren reeds van tijd tot tijd enkele belangrijke stukken uit deze collectie voor het Museum verworven, thans kon, dank zij het Fonds Gildemeester, het restant daarvan in zijn geheel aangekocht worden.

Behalve een groot aantal voorwerpen uit den praehistorischen tijd, als bijv. een verzameling paletten van leisteen,
bevat dit een aantal goede sculpturen van hout en steen uit het Oude en Middenrijk,
een drietal doodenschepen
en een groep modellen van werkplaatsen uit het Middenrijk,
een aantal reliefs, waaronder enkele goede uit verschillende perioden,
benevens vele kleine voorwerpen van verschillend materiaal, welke met den doodencultus verband houden.

Ten geschenke werden ontvangen van den heer W. Spijer te Amsterdam een zwart granieten beeldje, een loopenden man voorstellende,
van den heer H. Burg te Haarlem een zwart granieten relieffragment met de afbeelding van koning Ramses II,
van mejuffrouw H. Kern te Leiden een aantal vuursteenen werktuigjes en aardewerkscherven, afkomstig uit de oase van el-Chargeh.

VOOR-AZIATISCHE AFDEELING

Van het Reuvensfonds werd ten geschenke ontvangen een Babylonische terracottacylinder, een stichtingsoorkonde van Nebucadnezar II, met spijkerschriftinscripties, bevattend o.a. de namen en titels van den grooten koning, een opsomming van zijn bouwwerken en een beschrijving van den tempel, waarin deze oorkonde gemetseld was (zie JEOL n° 6, 257, PLAAT VII).

Uit Palestina ontving het museum als geschenk van het *Department of Antiquities* van het Gouvernement twee bronzen plaatjes uit Sichem en eenige afgietsels van steenen met proto-alphabetische inscripties.

AANWINSTEN OVER 1939

EGYPTISCHE AFDEELING

Uit den kunsthandel werden aangekocht een praehistorische cylindervormige vaas van roode terracotta en
een kegelvormige vaas van albast uit het Oude Rijk,
een praedynastisch beeldje van een nijlpaard van steatiet,
een Koptisch beenen messenheft en een aantal Koptische bronsjes, namelijk oorhangers en een armband.

Van het Reuvensfonds werden ten geschenke ontvangen een drietal sierplaatjes van bladgoud, waarvan één een merkwaardige dierornamentiek vertoont, uit den vroeghistorischen tijd en
een gouden oesech-kraag met het hoofd der godin Sechmet uit het Nieuwe Rijk, de eerste afkomstig uit de voormalige *Collectie von Bissing*, het laatste stuk uit particulier bezit.

VOOR-AZIATISCHE AFDEELING

Aangekocht werd het fragment van een albasten plaat met een inscriptie afkomstig uit het paleis van Asjoer-naṣirpal II (889—859) te Nimroed = Kalaḫ.

Van het Reuvenfonds werd ten geschenke ontvangen het kalksteenen beeld van een Soemerischen priester uit den vroegdynastischen tijd, afkomstig uit Ḫafaǧe, door Prof. Dr F. M. Th. Böhl op zijn laatste reis naar Mesopotamië voor dit doel aangekocht (zie dit Jrb. blz. 541 en PLAAT XXVI).

PUBLICATIES

W. D. VAN WIJNGAARDEN, *De vroegste ontwikkeling der oud-Egyptische sculptuur* (Elsevier's Maandschrift, 49ste jaargang, no 9, Sept. 1939, blz. 156—161, Pl. XXXI—XXXIV.)
GÜNTHER ROEDER, *Plastik aus Ägypten in dem Rijksmuseum van Oudheden.* Mit 18 Abbildungen (*Oudheidkundige Mededeelingen*, Nieuwe Reeks XX, 1939, = *Internationales Archiv für Ethnographie* 38, 1939, blz. 1—23).

EEN VECHTPARTIJ TE LEIDEN

VORM EN INHOUD VAN EEN RELIËF IN DE MAṢṬABA VAN *ḤTP—ḤR—3ḪTJ*

zie PLAAT IX (English summary, p. 557)

Onder de reliëfs op de wanden van de maṣṭaba in het Museum van Oudheden te Leiden, vindt men de voorstelling van een tafereel, dat men verder niet in de monumenten van het Oude Rijk aantreft. Zij is aan den westelijken kant van den noordelijken muur, op de derde rij van onderen. Zij heeft niet de bijzondere aandacht der egyptologen getrokken dan tot voor kort [1]). Er zijn twee mannen afgebeeld, van welke de een den ander op den nek zit en een beweging maakt alsof hij zijn makker wil slaan, die op een van zijn knieën ligt (PLAAT IX). Rechts (nl. van het standpunt van den toeschouwer) is het melken van een koe afgebeeld, waarboven de volgende inscriptie staat ; *melken van een koe voor* (of: *door*) *den herder* [2]). Links (van den beschouwer) staat een opzichter, gekleed met het schort van een *ḥq3* (opzichter [3])), met een van zijn handen geleund op een langen stok, terwijl hij den duim en den wijsvinger van de andere hand uitsteekt, en de overige vingers daarvan naar binnen gevouwen houdt. Hij wekt den indruk naar de groep voor hem te kijken, boven welke men leest: , ᶜhaj!? (*ḥ3j*), een opschrift dat betrekking kan hebben op den opzichter, maar ook op den geknielde; dan zou het een kreet van smart zijn [4]).

In de bekende maṣṭaba van Ti, welke niet slechts in de buurt van de nu in Leiden aanwezige kapel was, maar ongeveer ook uit denzelfden tijd, en wel iets ouder, stamt, vindt men een scene, die trekken van overeenstemming vertoont (Fig. 35). Nu is de Leidsche maṣṭaba uitgevoerd door kunstenaars, die het graf van Ti goed kenden: zij hebben zelfs een aantal tafereelen van dit graf erin toegepast, met meer of minder groote afwijkingen. De scene bij Ti [5]) is samengesteld uit drie deelen: in het eerste gedeelte staat een opzichter met beide handen op zijn stok geleund, daarvoor houdt een man een tamelijk groot kalf vast, terwijl een andere een koe melkt, waarop dan ook de inscriptie betrekking heeft (ᶜmelkenᵓ); de rest van deze inscriptie is een vraag [6]) van een der mannen aan den herder in het tweede gedeelte van deze voorstelling, waar deze herder een paar lastige kalfjes met een touw aan een pin vastbindt (hier niet afgebeeld). In het derde gedeelte (Fig. 36) houdt een opzichter zijn stok met een hand vast, terwijl hij zijn andere hand in dezelfde houding uitstrekt als zijn collega in de Leidsche scene. Maar in het graf van Ti helpt voor dezen opzichter een man bij de geboorte van een kalf en de opzichter roept hem toe: „Verlos deze koe, herder!" [7]). Het gebaar van den opzichter in samenhang met de geboorte van een kalf komt ook nog elders voor [8]); verder bij het doortrekken van water door een kudde onder toezicht

van een herder [9]). Ook de bekende jager bij Ptahhotep maakt het [10]). Müller heeft het wel terecht als een toovergebaar verklaard [11]).

Wat den vorm betreft is de scene in Leiden een kombinatie van de twee hier afgebeelde scenes (Fig. 35 en 36) uit het tafereel van Ti. De opzichter van Fig. 35 is door die van Fig. 36 vervangen, wiens toovergebaar op de geboorte van het kalf betrekking heeft; maar in

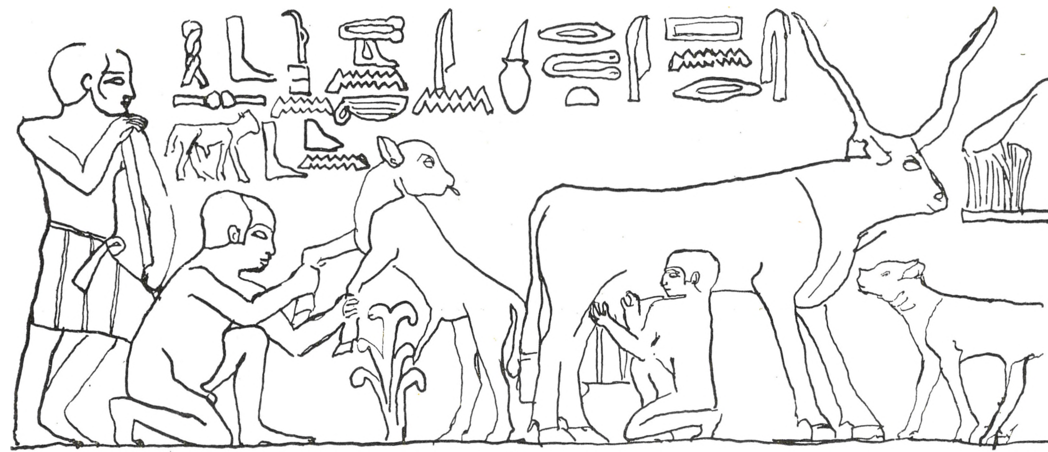

Fig. 35

plaats van deze scene is de melkscene van Fig. 35 overgenomen, en in de plaats van den man die het groote kalf vasthoudt, is in Leiden de vechtpartij getreden.

Een analogie van de Leidsche scene bevond zich in het graf van Ptahhotep, dat in Saqqara in de buurt van de plaats ligt, waar eens de Leidsche grafkapel stond, maar uit een iets jongeren tijd stamt [12]). Deze scene (Fig. 37) is thans zoo zeer verwoest, dat zich

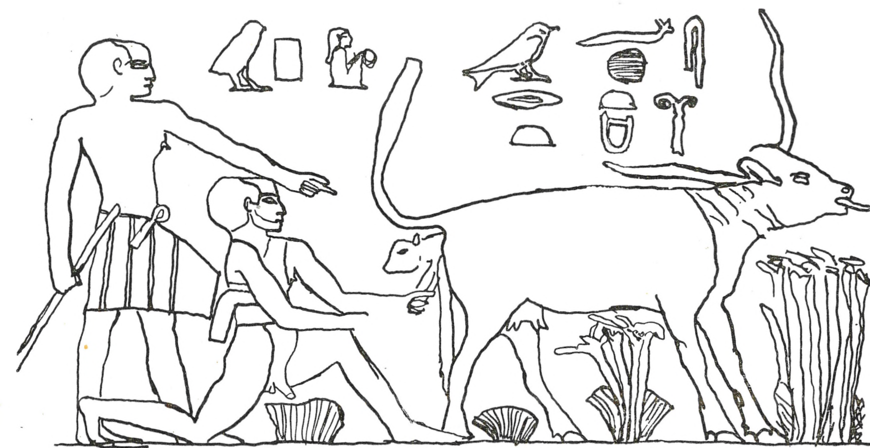

Fig. 36

over bijzonderheden niet veel meer laat zeggen; evenwel, men ziet duidelijk, dat de vechtpartij anders dan te Leiden is uitgewerkt. Bovendien is hier het punt, waarom wij in dit opstel aandacht vragen, namelijk de ⌜linker⌝ schouder van den man die de klappen geeft, bij Ptahhotep geheel normaal weergegeven.

De verklaring van den inhoud is eenvoudig genoeg; het is de afbeelding van het afranselen met slagen, aangebracht door de vlakke (?) hand. Wellicht is het in de Leidsche scene slechts spel, althans de jeugd der spelers (het feit dat zij onbesneden zijn, wijst daarop) doet daaraan denken. De moeilijkheid in de analyse der vormen echter is de wijze waarop de ⌜linker⌝ schouder, bovengenoemd, is afgebeeld. Waar deze namelijk in den arm over-

gaat, wordt aan den buitenkant een hoek van meer dan negentig graden gevormd (op de hoogte van den ←— in de marge van Plaat IX*b*). Moet men hier aan een later aangebrachte correctie denken [13]) of er een lichamelijke verminking van den afgebeelde in zien, die dan gebocheld zou zijn geweest [14])? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal het noodig zijn zich eerst een voorstelling te maken van de wijze waarop de Egyptische reliëfs tot stand kwamen.

Fig. 37

Een analyse van de reliëfs uit het Oude Rijk laat ons duidelijk zien, van welke mogelijkheden de kunstenaars uit dien tijd gebruik maakten. Wanneer eenmaal de opdracht tot een bepaalde afbeelding door den heer van het graf gegeven was, hing de manier van uitwerking van den kunstenaar af, die op zijn beurt weer onderworpen was aan de gebruiken van het atelier waarin hij werkte.

Indien de kunstenaar niet naar een ander reliëf werkte, voerde hij zijn werk uit of naar een levend model, of uit zijn geheugen, of naar een voorstelling van vrijstaand beeldwerk. De schetsen op de blokken van standbeelden konden hem niet als model dienen: die waren slechts ruwweg getrokken op een niet gladde laag, slechts daartoe dienend om het werk van den beeldhouwer te leiden wat betreft de verhoudingen van het beeld zelf. Als men standbeelden in reliëf afbeeldde [15]), gaf men hun een vorm die onderworpen was aan de regels van den stijl bij werk in reliëf in gebruik. Het onderscheid tusschen een standbeeld en een levende groep als model dienend, was dus voor den kunstenaar van weinig beteekenis, want in ieder van beide gevallen moest hij de vormen in een vlak omwerken.

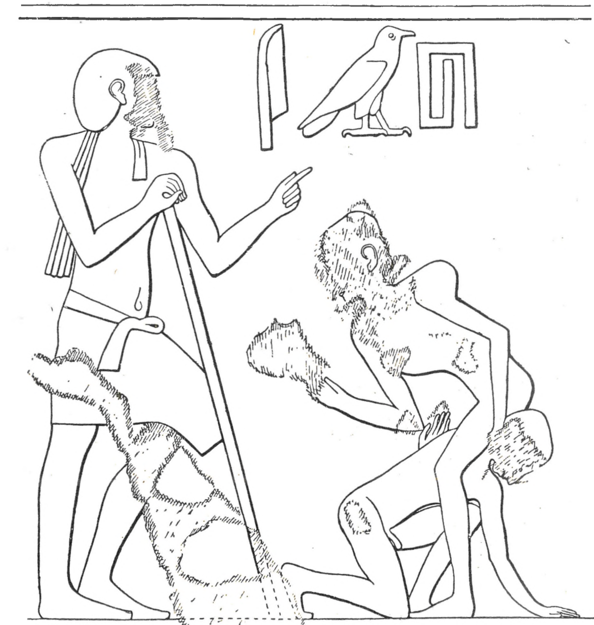

Fig. 38

Zeker waren er in Egypte kunstenaars die voor nieuwe onderwerpen nieuwe vormen schiepen, maar het meerendeel van hen — zij die niet tot den eersten rang behoorden — stelden zich er tevreden mee, een vorm uit een reliëf dat zij kenden in een ander verband over te brengen. Dit geldt in het algemeen van decoratieve elementen in de kunst; er zijn ornamenten, waarvan men het gebruik door duizende jaren kan volgen. Maar de reliëfs der Egyptische graven zijn — in het bijzonder wat hun vorm en vormgeving betreft — als decoratieve elementen te beschouwen. Wilde een Egyptisch kunstenaar een lichaam of

lichaamsdeel bij een werkzaamheid afbeelden, dan veranderde hij den grondvorm van dat lichaamsdeel voor zooverre als het noodzakelijk was voor het wekken van den indruk van de beweging bij bedoelde werkzaamheid vereischt. Hierdoor wekten zij den indruk van een bepaalde werkzaamheid door de figuur verricht of te verrichten. Heeft eenmaal een

Fig. 39

Fig. 40

Fig. 41

Fig. 42

Fig. 43

Fig. 44

Fig. 45

kunstenaar in een reliëf zulk een beweging weergegeven, dan volgt de uitbeelding het lot van iedere weergave in de kunst, namelijk dat zij wordt bezien en ... verklaard. Een kunstbroeder aarzelt dan ook niet, het motief in een andere omgeving over te brengen, hetzij dat hij dat uit zijn geheugen doet, hetzij naar een schets die hij daarvan heeft gemaakt. Dit lijkt ons zeer natuurlijk en er zijn ook vele voorbeelden van aan te voeren, dat daarbij geen ver-

Fig. 46

Fig. 47

Fig. 48

warring is ontstaan; maar ook van het omgekeerde, namelijk dat men een onderdeel van een voorstelling verkeerd verklaarde en die overbracht naar een omgeving waarin deze niet paste. Dit zelfde geldt ook voor de bijgevoegde teksten.

Wenden wij ons nu weer tot de figuren in de Leidsche Mastaba. Daar vergelijken de aangewezen weg is tot een verklaring te komen, beginnen wij met den vorm te bezien, die diende tot het uitbeelden van een gebochelde (Fig. 39—45). Men ziet, dat de omtrek van den bochel zeer kronkelend is, maar niet door het gebruik van hoeken verkregen wordt. Nergens loopt bovendien de omtreklijn van den arm direkt in die van den bochel over;

volgens de logica der Egyptische beeldende kunst zou een dusdanig teekenen ook willen zeggen, dat de bochel *op den arm*, en niet op den rug was. Bijzondere aandacht verdient in dit opzicht Fig. 45: hier treffen wij dezelfde houding van den bovenarm ten opzichte van de schouder aan als in Leiden, maar met een duidelijken bochel, die van den arm gescheiden is door de omtreklijn van dezen.

Wij hebben dus niet met een bochel, maar met een afzonderlijke teekening van den schouder te maken [16]). Dus moeten wij elders naar een analogie zoeken en wij vinden die in die voorstellingen waarop een man met een van zijn armen iets vat hetgeen zich aan de andere zijde van zijn lichaam bevindt dan de arm; zoodoende moet de teekening van dien arm die van het lichaam kruisen (Fig. 46—48).

Fig. 49

De kunstenaar, die nu de vechtenden in het Leidsche graf moest uitbeelden, had geen vorm die daarvoor kon dienen, in zijn geheugen of in zijn aanteekeningen. Hij was klaarblijkelijk in verlegenheid hoe te doen en trachtte zich zoo goed mogelijk van zijn taak te kwijten. Hij begon dus den man die de klappen geeft te schetsen op de manier van Fig. 49, maar met zijn handen vóór zijn lichaam. Dat lukte niet naar zijn genoegen en dus verbeterde hij zijn teekening, daarbij zich bedienend van de reeds opgeworpen schets, met uitzondering

Fig. 50

Fig. 51

Fig. 52

van de armen. Zoo is het te verklaren, dat de ‘rechter’ schouder van zulk een ijl karakter is.

Maar nog een moeilijkheid deed zich daarbij voor. Op het laatste oogenblik, toen men reeds was begonnen met het uitbeitelen, moest of wilde hij de houding van den ‘linker’arm veranderen in dier voege dat de hand op den nek van den ander kwam te rusten. Het resultaat was de verwarring, waarvan wij nog de sporen zien. Men vraagt zich af, of de verminkingen in den kalksteen niet door den kunstenaar zelf waren aangebracht. De kunstenaar die uitbeitelde, was gewend de lijnen door den teekenaar getrokken te volgen. Hij nam de rechte lijn van de schets die diende als deel van den omtrek van den ‘linker’ onderarm vóór de correctie in de schets was aangebracht, als deel van den omtrek van de borst, zonder er op te letten dat de spieren niet waren geteekend [17]).

Fig. 54

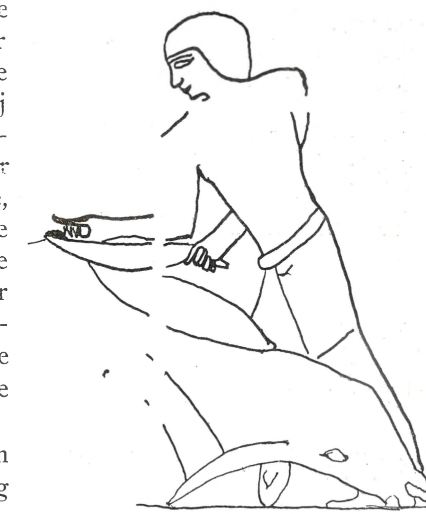

Fig. 53

De geknielde jonge man is op een wijze afgebeeld die minder aanleiding tot verwarring geeft [18]). Het eenige onderdeel, dat een opmerking verdient, is een spoor op zijn rug, welke die van een hand zou kunnen zijn [19]). De vorm waarvan de kunstenaar zich hier bedient, is een variant van een vorm, die men in afbeeldingen

van oogsttafereelen vindt (Fig. 50—52). De voorstelling in Fig. 50 is zoo te verstaan, dat de man met zijn rechter hand koren maait, terwijl hij in zijn linker hand een bosje aren tegen zijn borst aanhoudt; door de uitbeelding in één vlak is de kunstenaar genoodzaakt, de omtreklijnen van de twee armen elkaar te laten kruisen. Fig. 51 geeft een soortgelijke figuur weer, maar in omgekeerde richting, die dus op dezelfde manier is te verstaan, dat wil zeggen, de man maaide het koren ook met de *rechter* hand. — Het komt bij andere houdingen tamelijk vaak voor, dat de eene arm door het lichaam gedeeltelijk wordt afgedekt, zoodat de hand aan den anderen kant weer te voorschijn komt, waarvan wij hier twee voorbeelden geven (Fig. 53 en 54). De geknielde jonge man in Leiden zou dus zijn heele arm achter het lichaam hebben, zooals de schrijver in Fig. 54 maar de hand van dezen arm zou op zijn rug weer te voorschijn komen zooals de hand met het bosje aren in de Fig. 51—52. Het geknielde kind in het graf van Ptahhotep (Fig. 55) schijnt er veel op te lijken.

Fig. 55

Het bestudeeren der vormen van een voorstelling die alleen staat, van een onderwerp dat anders niet bekend is in de reliëfkunst, kan ons aldus dienen als voorbeeld van de wijze en de gebruiken van werken in een atelier uit den tijd van het Oude Rijk.

Leiden, Juli 1940 HERTA TH. MOHR

ONTLEENING DER FIGUREN IN DEN TEKST

Figg. 35—36 — Graf van Ti, Saqqara. Kapel, noordelijke muur. Naar Montet, *Scènes de la vie privée*, pl. VIII (foto). Zie ook Steindorff, Ti, 119.

Fig. 37 — Graf van Ptahhotep, Saqqara. Naar Wreszinski, *Atlas* III, 17. Zie ook Davies, *Ptahhotep* I, XXVII (teekening).

Fig. 38. Roeder, a.w. Abb. 15.

Fig. 39 — Uit de schijndeur van . Naar de foto in: Mogensen, *Collection égyptienne*, pl. XCV.

Figg. 40 en 41 — Naar Lepsius, *Denkmäler* II, 47 (*Gize*, Grab 45).

Figg. 42 en 43 — Naar Wreszinski, *Atlas* III, 11 (Mereruka).

Fig. 44 — Naar Blackman, *Meir* III, pl. v, 2.

Fig. 45 — Naar Wreszinski, *Atlas* I, 408 (Kairo 1538).

Fig. 46 — Naar Steindorff, *Ti*, 54a.

Fig. 47 — Naar Lepsius, *Denkmäler* II, 85a (*Gize* Grab 37).

Fig. 48 — Naar *Encyclopédie photographique* (édition Tel) I, 19 (maṣṭaba Louvre).

Fig. 49 — Naar Capart-Werbrouck, *Memphis*, fig. 368 (blz. 381). Ptahsekhemankh (Museum Boston).

Fig. 50 — Naar Montet, *Scènes de la vie privée*, pl. XVI (= Steindorff, *Ti*, 123).

Fig. 51 — Naar Davies, *Sheikh Said*, XVI. Dezelfde actie als in fig. 50, maar door een figuur in ᶜverkeerde richtingᵓ weergegeven. Bij het omdraaien dezer figuur worden de rechter en de linker hand niet mede omgekeerd.

Fig. 52 — Naar Davies, *Deir el-Gebrawi* I, XV. De vorm van fig. 51 alleen maar in omtreklijnen weergegeven. Dit kan makkelijk leiden tot een overdekken van den arm door het lichaam, zooals het in de volgende afbeeldingen feitelijk is geschied.

Fig. 53 — Naar Bissing, *Gemnikai* II, XXVI.

Fig. 54 — Naar H. Junker, *Giza* II, Abb. 19 (Kaninisut).

Fig. 55 — Naar Wreszinski, *Atlas* III, 16. (foto). Zie ook Davies, *Ptahhotep* I, XXI (teekening) en XXIII (foto).

Teekeningen van de hand van de schrijfster, behalve die van fig. 38. (G. Roeder)

NOTEN

¹) Voor het eerst door schrijfster's Mededeeling op het XXste congres der Orientalisten (Brussel 1938; zie Jb. no. 6, 255); de Acta van dit congres zijn helaas nog niet verschenen. — Daar schrijfster het onderwerp niet van belang voor een afzonderlijke publicatie achtte, wilde zij het in het kort in de beschrijving van de geheele maṣṭaba van het Museum van Oudheden te Leiden, die zij voorbereidt, ter sprake brengen; maar daar een van haar toehoorders, professor G. Roeder (Hildesheim) het onderwerp daarna ter sprake bracht in *Oudheidkundige Mededeelingen* N. R., 20, 1939, 18 vv (= Aanhangsel bij *Internationales Archiv für Ethnographie* 38, 1939→), acht zij het noodig haar opvatting op een meer uitvoerige wijze uiteen te zetten. — Naar een vriendelijke mededeeling van professor Jean Capart (Brussel) zal een foto van deze scene verschijnen als pl. 32 in het derde deel der *Documents*.

²) Montet, *Scènes de la vie privée* (Strasbourg 1925), blz. 108 vertaalt ᶜde la part deᵓ waar hij blijkbaar een voor het aanvult.

³) Voor het woord *ḥq3* vgl. de studie van professor H. Junker in Giza III (Wien 1938), blz. 90—98.

⁴) Roeder, a.w. 20: „Die Gebärde des Aufsehers und sein Ruf „Ha!" bezieht sich offenbar auf die spielenden Jungen, die er ermuntert." — Voor onze vertaling vgl. Ti, zaal III, noord (Steindorff, *Ti*, 111): inscriptie bij een hakker, die ᶜparaît transcrire le cri poussé par un homme qui frappe un coup violent „han!".ᵓ (Montet, a.w. 192).

⁵) Steindorff, *Ti*, 118 = Montet, a.w. pl. VIII; hier in fig. 35 en 36.

⁶) Een vertaling van dezen tekst en de daarbij hoorende inscriptie in het tweede gedeelte van het tafereel (hier niet afgebeeld) vindt men samen met een uitvoerig commentaar in Montet, a.w., blz. 108—110.

⁷) Montet, a.w. 99 vertaalt: „Délivre la femelle! Ce berger!"

⁸) Bv. bij Mereruka (Wreszinski, *Atlas* III, 95); in Meïr (Blackman, *Meir* I, x); misschien ook Deshasheh, v.

⁹) Bv.: Wreszinski, *Atlas* III, 99 A (Gemnikai); zie ook Steindorff, *Ti*, 118.

¹⁰) Davies, *Ptahhotep* I, XXII = I, XVIII = Klebs, *Reliefs des AR*, Abb. 56.

¹¹) *Darstellungen von Gebärden auf Denkmälern des AR*, in: Mitteilungen des deutschen Instituts Kairo, VII (1937), 109. Hetzelfde standpunt wordt ook ingenomen door H. Schäfer in den tekst bij Wreszinski, *Atlas* III, 95.

¹²) De inscriptie boven de twee gebochelde herders met hun koeien: (?) *He, lieveling, eet toch het brood!*; boven den opzichter: *opperherder*; daarvoor: , (in de lacune stond waarschijnlijk niets of ten minste zeer weinig). Deze inscriptie zou naar Schäfer (Text zu Wreszinski, *Atlas* III, Tafel 18, blz. 28) een uitspraak van den opzichter zijn, maar naar Schäfer is het ᶜunverständlichᵓ. Wij meenen dit echter te kunnen vertalen als *Klim eraf, groote (jongen)!*, maar deze vertaling moet hypothetisch blijven. In dezen samenhang verdient te worden vermeld, dat het werkwoord *h3* in het N R bij afbeeldingen van worstelaars voorkomt in *h3j wj3.wj3* (Zie Helmut Wilsdorf, *Ringkampf im alten Ägypten*. Körperliche Erziehung und Sport, Schriften des Institutes für Leibesübungen der Universität Leipzig, Heft 3, 1939, blz. 61 en 66 ᶜeinen ohnmächtigen Fall tunᵓ). — In de Leidsche scene wordt misschien hetzelfde werkwoord gebezigd, alleen past het aan het eind niet goed bij een imperatief. Daarvoor: , hetgeen Schäfer (a.w.) vertaalt als „Mein Arm ist an ihm, er ist krank", en ziet er een hulpverleening in; maar aangezien m.i. *-r.f* zeker de beteekenis heeft van ᶜtegen hemᵓ en nooit ᶜvoorᵓ of ᶜaan hemᵓ is het te vertalen als: *Mijn arm is tegen hem; hij is ziek!*, dus het tegendeel van een hulpverleening. Door vergelijking met de Leidsche scene zien wij dan ook, dat van een ᶜhulpverleeningᵓ geen sprake kan zijn. — De rest van de inscriptie: (?) het antwoord van den knielende, *er is... tegen je...*, is te beschadigd, om begrijpelijk te zijn.

¹³) Zoo schrijfster's Mededeeling op het congres in Brussel, zie noot 1.

¹⁴) Zoo volgens professor G. Roeder, a.w. 20.

¹⁵) Bv. Steindorff, *Ti*, 65, 66, 70.

¹⁶) Roeder, a.w. Abb. 15 (= hier fig. 38) heeft de omtreklijn van den arm in kwestie niet juist geteekend; volgens hem (a.w. 19) is „.... die ausladende linke Schulter... in Seitenansicht gezeichnet, und ihre vordere Randlinie ist angegeben". De ᶜvordere Randlinieᵓ zou dus de voorzetting van de omtreklijn van den bovenarm moeten zijn, en wel van die omtreklijn, die het nauwst bij het lichaam ligt; het bovenste gedeelte van deze omtreklijn wordt door Roeder door een ᶜKrümmungᵓ weergegeven, die dan de ᶜvordere Randlinieᵓ van den schouder in kwestie zou zijn. Maar deze ᶜKrümmungᵓ is in werkelijkheid niet de voortzetting van de omtreklijn van den arm, maar de rand van een breuk, zooals men op de foto (PLAAT IX*b*) duidelijk ziet. Het blijft dus ten minste *onzeker, hoe* het bovenste gedeelte van de omtreklijn van den arm aan den binnenkant er uit heeft gezien.

¹⁷) De kromme lijn in de teekening van Roeder is onjuist (vgl. de foto PLAAT IX*b*).

¹⁸) De sporen van zijn gezicht in de teekening van Roeder zijn naar ik meen ten minste twijfelachtig (vgl. de foto PLAAT IXb); hetzelfde is overigens met het gezicht van den jongen die de klappen geeft het geval.

¹⁹) Zij schenen mij niet voldoende zeker om het op het congres ter sprake te brengen.

STATUETTE VAN EEN SUMERISCHEN PRIESTER UIT CHAFADJE

zie PLAAT XXVI

Dit mooie standbeeldje is tegelijk met twee andere soortgelijke figuren in het bezit geweest van den heer E. D. Messayeh, een zakenman en handelaar in antiquiteiten te Baghdad. Het werd ongeveer twaalf jaar geleden opgedolven uit den Noordelijken puinheuvel van Chafadje (of Khafaje volgens de in Engeland en Amerika gebruikelijke spelling), in het gebied van de Dijāla-rivier, ten Oosten van Baghdad. Chafadje is, naar men veilig mag veronderstellen, de plaats van de Oud-Sumerische stad Akšak. Deze plaats is in de oudheidkunde vooral vermaard geworden door de opgravingen en vondsten, die daar in opdracht

van het *Oriental Institute* der Universiteit te Chicago onder leiding van Prof. Henri Frankfort gedaan zijn.

Dit terrein nu is, voordat deze stelselmatige opgravingen in het jaar 1930 begonnen zijn, door de nabijheid van de hoofdstad Baghdad een gemakkelijk gelegen jachtveld geweest voor ongenoode en onbevoegde ʿroofgraversʾ. Door onwetenschappelijke opdelvingen, die geen oudheidkundige zal goedkeuren, werden toen ongeveer 150 grootere en kleinere brokstukken van Sumerische beelden en bovendien enkele volledige Sumerische standbeeldjes naar Baghdad overgebracht om daar te worden verkocht. Toen Prof. Frankfort kort daarna met zijn medewerkers den arbeid op den Noordelijken puinheuvel begon, vond hij overal op dit terrein de greppels en de diepe kuilen, die door deze ongewenschte voorloopers waren achtergelaten [1]). Zelfs nog bij mijn bezoek in Januari 1939 (samen met Prof. J. Jordan) heb ik mij van dezen treurigen toestand kunnen overtuigen. Desondanks is het aan de Amerikaansche expeditie onder Prof. Frankfort's leiding gelukt, ook hier gunstige resultaten te bereiken. Het cultische gebouw, dat hier in de vroegdynastische periode, dus in de eerste helft van het derde millennium vóór onze jaartelling, gestaan heeft, bleek een tempel van den Maangod geweest te zijn. Hier vond de Amerikaansche expeditie nu een minstens even groot aantal brokstukken van beeldjes uit kalksteen en dioriet, die gedeeltelijk met de reeds naar Baghdad overgebrachte fragmenten konden worden saamgevoegd. Desondanks was het aantal volledige statuetten, die aldus werden verkregen, naar verhouding gering. Bijna al deze stukken werden opgeëischt voor het Iraq-Museum te Baghdad. Naar Europeesche musea is vermoedelijk geen enkel gaaf stuk gekomen, behalve het onderhavige exemplaar naar Leiden.

Voor onze kennis der Oud-Sumerische beeldhouwkunst behoort deze Noordelijke heuvel van Chafadje tot de meest belangrijke vindplaatsen. Het samenvattende werk van de hand van Prof. Frankfort c.s. over deze materie is nog niet verschenen, althans in Leiden niet bereikbaar. Men zou het analoge materiaal, dat ter beoordeeling van het Leidsche stuk onmisbaar is, bijeen moeten zoeken uit de *Illustrated London News* en uit de *Oriental Institute Communications* (N° 16, 17, 19, enz.). Wellicht verdient het de voorkeur met een meer breedvoerige uiteenzetting betreffende deze nieuwste aanwinst van het Leidsche Museum nog te wachten en het stuk voorloopig op PLAAT XXVI in dien toestand te publiceeren, zooals het zich, saamgesteld uit de verschillende fragmenten, onmiddellijk na de opgraving vertoonde.

In het Leidsche Museum werden deze fragmenten intusschen door bekwame handen bijeengevoegd en werden ook de ontbrekende schouder en arm uit gips bijgewerkt en bijgekleurd, zoodat zich dit kunstwerkje thans (na deze kleine en wetenschappelijk alleszins geoorloofde restauratie) aan den beschouwer ongeveer in dien toestand presenteert, zooals het omstreeks het jaar 2800 v. Chr. uit de handen van den Sumerischen kunstenaar is voortgekomen. De publicatie van het aldus herstelde beeldje en een uitvoeriger bespreking volgen later in de Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden. Wij danken den Directeur, Dr W. D. van Wijngaarden, voor de permissie het stuk in zijn aanvankelijken staat hier te publiceeren. Door zijn goede zorgen heeft het een eereplaats gekregen in de tijdelijke tentoonstelling op de eerste verdieping bij de trap, vanwaar het in geval van nood naar den schuilkelder kan verhuizen.

De afmetingen zijn als volgt: de hoogte thans 31,5 cm; de breedte der schouders 11 cm; de middellijn van de tegenwoordige basis (cirkel) eveneens 11 cm; de lengte van de peripherie (cirkelomtrek) ongeveer 37,5 cm. Het materiaal is lichtgele kalksteen. Men moet er rekening

[1]) Vgl. de beschrijving in het aanbevelenswaardige werkje van zijn getrouwen medewerker Seton Lloyd, *Mesopotamia, Excavations on Sumerian sites* (London 1936), blz. 56, waar van dit terrein o.a. gezegd wordt: „......it proved to be completely honeycombed with the trenches and tunnels of illicit diggers. Partly owing to its proximity to Baghdad, the site had proved a happy hunting-ground for the antiquity dealers in the years preceding Dr. Frankfort's concession......". Op blz. 179 vv. biedt Seton Lloyd een uittreksel uit een artikel van Frankfort over deze beeldhouwkunst in het *Burlington Magazine*. Overweging verdient ook A. zu Eltz, *Iranian Contributions to the earliest Mesopotamian Civilisation*, in het *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, V/3, Juni 1938, blz. 200 vv.

mee houden, dat de beide voeten, die oorspronkelijk van onder den *Zottenrock* (het ʿfranjeschortʾ, in den vorm van een gestileerd schapenvacht) uitkwamen, afgebroken zijn. Dit feit komt aan de proporties en aan den aesthetischen indruk van het geheel slechts ten goede. Belangwekkend is de uitstekende staat, waarin de oogen bewaard zijn gebleven. Dat de wenkbrauwen, oogleden en oogranden, fijn bewerkt uit schelpen, zoo goed bewaard zijn, is een uitzondering. Ook de neus is slechts weinig verminkt.

Dat het een priester geweest is, die hier werd afgebeeld, is niet twijfelachtig. Slechts de priesters hadden (als het ware als de slaven der godheid) het hoofdhaar en den baard kaal geschoren. Dat de wereldlijke en de geestelijke macht (ʿpaleisʾ en ʿtempelʾ) in deze vroegdynastische periode vrijwel identiek geweest zijn, mag als bekend worden verondersteld. De vorsten der stedelijke gewesten waren ʿpriestervorstenʾ (in het Sumerisch ensi of isag).

Reeds bij gelegenheid van mijn eerste verblijf in Baghdad in het voorjaar 1932 bewonderde ik de drie standbeeldjes bij den heer Messayeh, die door dezen *le père* (met een langen baard), *la mère* (een vrouwenfiguur met een kapsel, dat opvallend op dat van de priesteres uit Uruk, PLAAT XXV, lijkt) en *le fils* werden genoemd. Hoewel de vader en de moeder aanmerkelijk grooter waren, gaf ik aan den zoon de voorkeur. De prijzen waren toen echter ten eenenmale onbereikbaar. Toen ik in den winter 1939 terugkwam, waren de toestanden en ook de eischen gewijzigd, mede ten gevolge van de nieuwe wet op de oudheden, waardoor illegitieme opgravingen verboden zijn en de uitvoer van oudheden hoe langer hoe meer belemmerd wordt.

Dat dit overoude kunstwerkje thans zijn eereplaats in het Leidsche Museum kon verkrijgen, daarvoor zou ik hier (in chronologische volgorde) mijn dankbaarheid willen betuigen: aan den heer Messayeh voor zijn bereidwilligheid het af te staan; aan den Directeur van het *Department of Antiquities*, Exc. Saty al Hasri Bey, voor de permissie tot uitvoer; aan ons Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor steun en medewerking; dankbaar vermeld ik hier vooral de namen van den toenmaligen Minister Exc. Prof. Slotemaker de Bruïne en van den Chef der Afdeeling K. en W. wijlen den heer P. Visser; en ten slotte aan de bestuursleden van het Reuvens-Fonds voor hun bereidwillige medewerking.

Uit naam van dit Fonds mocht ik het stuk aan Dr van Wijngaarden kort na zijn benoeming tot opvolger van Dr Holwerda overhandigen. Terecht mag het, ook blijkens het oordeel van Prof. Frankfort, als een der meest representatieve voorbeelden der Sumerische kunst uit Chafadje worden beschouwd. Het Museum is fier op zijn schatten uit het Oude Rijk in Egypte. Thans begint ook de Sumerische beeldhouwkunst uit dezelfde vroege periode onze aandacht te vragen.

Leiden, 23 September 1940 F. M. TH. BÖHL

ASSYRIOLOGISCHE WERKKAMER

De talrijke kleitabletten, beschreven met spijkerschrift, die ik in Baghdad mocht koopen op mijn reis naar Iraq en Iran (zie blz. 461) en die in Juli 1939 in Leiden arriveerden, moeten eerst nog zorgvuldig gereinigd, van zout ontdaan en in den moffeloven ʿopgebakkenʾ worden, voordat de voorbereidende stappen tot ontcijfering en publicatie kunnen worden gedaan. Niet minder dan 100 van deze tafeltjes en tafel-fragmenten werden eind Augustus 1939 naar het laboratorium te Berlijn gebracht, om daar aan de goede zorgen van Prof. Dr. Brittner te worden toevertrouwd. Door het uitbreken van den oorlog werd het terughalen van dit kostbaar en breekbaar materiaal voorloopig onmogelijk gemaakt, en ook de overige stukken, die in de Leidsche Assyriologische Werkkamer veilig zijn opgeborgen, moeten op betere tijden wachten.

F. M. TH. BÖHL

DE EGYPTISCHE VERZAMELING VAN HET NATIONAAL HONGAARSCH MUSEUM VAN SCHOONE KUNSTEN [1])

zie PLAAT XI

Tot 1938 beschikte de Boedapester Universiteit over een Egyptische verzameling, die het eigendom der familie Beöthy was [2]), maar in dat jaar aan de universiteit te Uppsala grootendeels werd verkocht. Men vatte toen het oude plan van Ed. Mahler opnieuw op, zooveel mogelijk de vele Egyptische stukken, in Boedapest over verscheidene musea verspreid, samen te brengen in één verzameling. Dit gelukte en zoo werd op 4 Mei 1939 deze Egyptische afdeeling geopend. In de huidige omstandigheden immers zou het haast onuitvoerbaar lijken zulk een nieuwe Egyptische verzameling tot stand te brengen. Verschillende gelukkige omstandigheden echter hebben dit mogelijk gemaakt. Van de voorwerpen, die oorspronkelijk in het Nationale Hongaarsche Museum aanwezig waren en voornamelijk door schenkingen steeds aangroeiden, kregen later ook andere musea in Boedapest hun deel. De over verschillende plaatsen verspreide, gedeeltelijk tentoongestelde, deels zorgvuldig opgeborgen voorwerpen, wachtten sinds lang op een volledige verzameling en tentoonstelling. Hij, die deze gedachte nastreefde en verwezenlijkte, was Eduard Mahler, die reeds op het Orientalisten-congres te Hamburg (1902) uitdrukking gaf aan de hoop, de Boedapester Egyptische verzameling tot stand te brengen.

Vele moeilijkheden moest hij overwinnen, voordat de directeur van het Museum van Schoone Kunsten een verantwoorde plaats aan deze verzameling afstond, waardoor verschillende waardevolle en te langen tijd verborgen voorwerpen werden bijeengebracht. De langdurige voorbereiding kwam echter de opstelling ten goede. Hoewel tegen de groote Egyptische verzamelingen niet opwegend, werd deze collectie toch bijeengebracht in een opstelling, die met recht groote waardeering verwierf. De verdienste van dit werk komt toe aan den directeur Zoltán Oroszlán en Aladár Dobrovits, die daarbij door enkele vakgeleerden werden bijgestaan. De indeeling werd bepaald door plaatselijke omstandigheden.

De verschillende voorwerpen werden opgesteld in een kleine zaal op den beganen grond, in het trappenhuis en in een lange zaal op de eerste verdieping, waar men een overzichtelijk beeld wilde geven van het Egyptische leven en levensopvatting, en van den hoogen graad der oude Egyptische cultuur. Een schijnbare moeilijkheid van deze Boedapester verzameling — zooals in het algemeen van alle Egyptische verzamelingen — is het, men zou kunnen zeggen, eenzijdige karakter ervan, dat ontstaat doordat de voorwerpen grootendeels hun bestaan te danken hebben aan den doodencultus. Een van de opgaven bij de indeeling was, er de aandacht op te vestigen, hoe duidelijk deze doodencultus het leven, het voortleven symboliseerde in de Egyptische opvatting. Daarop doelen bv. de in het aardsche leven gebruikte en de verschillende voor het hiernamaals bestemde amuletten en versierselen, in goed zichtbare groepeering in kasten tegen den muur geplaatst en door moderne belichtingstechniek nog meer naar voren gebracht. Daarop wijzen ook de stèles, die een kijk geven op de Egyptische kunst en de verschillende standbeelden, die door goede plaatsing de aandacht tot zich trekken.

Meegerekend de in een kast geplaatste Voor Aziatische voorwerpen omvat deze verzameling nu bijna vijftienhonderd kleinere en grootere voorwerpen. In de kleine zaal op den beganen grond vindt men in prachtige opstelling enkele mummiekisten, gevonden bij het open maken van doodkisten uit den Romeinschen tijd, vervolgens Koptische beeldhouwwerken en ceramieken. Daartusschen is opgesteld het 1 m hooge knielende beeld van den troonopvolger van Šešonk, den zoon van Osorkon II en diens mederegeerder. De met de jeugdlok afgebeelde koningszoon houdt het in een kapelletje geplaatste beeld van Ptaḥ-Sokar-

[1]) *Az Egyiptomi Gyűjtemény, Oroszlán Zs.és Dobrovits A.*, Budapest 1939. (Catalogus), 128 bl., 39 afbeeldingen.

[2]) Mahler Ed., *Beöthy Zsolt Egyiptologiai Gyűjteménye,* Budapest 1913.

Osiris tusschen zijn knieën. Op den achterkant van het beeld vindt men het met de *ḥtp-di-nśw* formule beginnende opschrift, dat de namen van Šešonk en diens ouders vereeuwigt [3]).

Het grootste deel der voorwerpen bevindt zich in de bovenzaal (zie PLAAT XI*b*). Tusschen de herinneringen aan den doodencultus vallen vooral op de doodkisten uit de XIXde dynastie, twee 50 cm groote kanopen [4]), de bijzonder fraai bewerkte oešebti en de amulettenverzameling. Van de stèles afkomstig uit den tijd liggende tusschen het Middenrijk en den laten tijd moeten wij vooral op twee de aandacht vestigen. De van den naam Toethmosis III (*mn ḫpr Rᶜ*) voorziene, 96 cm hooge, 50 cm breede stèle van rooden zandsteen vereeuwigt de herinnering aan een officier van de legergroep *Medjay*. Daarop staat een korte hymne, die in schitterende natuurbeelden Amon-Reᶜ's lof verkondigt [5]). Uit het oogpunt van godsdienstgeschiedenis is van buitengewone beteekenis een stèle uit lateren tijd, waarop in een doodenschip een arend is afgebeeld. De tekst en het verkeerde schrijven van dien tekst — bv. *mnḏ Ḥr,* ᶜde borsten van Horusᵓ komt er op voor — heeft al vele interessante problemen opgeworpen [6]). Zeven grootere reliefvormige stukken steen (muurafbraakstukken) uit den tijd van Ptolemæus Soter geven een voorbeeld van onder Griekschen invloed veranderden Egyptischen stijl. Helaas is slechts bij twee steenen behalve den naam van den heerscher ook diens titulatuur (*nb t3wy, nb ir ḫt*) vast te stellen en bij twee ook het begin van een gebedtekst. Onder de houten beelden is een beschilderd portret van een vrouw en onder de steenen herinneringsvoorwerpen moeten wij bijzonder aandacht schenken aan een fragment van een hoofd (zie PLAAT XI*a*). Het 23 cm hooge fragment beeldt een voornaam man af. De zorgvuldige behandeling der pruik, herinnerend aan de houttechniek, en de buitengewoon mooie trekken karakteriseeren het gelaat [7]).

Deze enkel waardevolle voorwerpen zijn niet in staat een voldoende beeld van deze collectie te geven, maar deze korte opsomming laat geen twijfel over, dat de Egyptische verzameling van het Museum van Schoone Kunsten met de tentoonstelling dezer voorwerpen, met de restauratie en de uitwerking ervan een reeds lang gevoeld gemis heeft opgeheven.

Hierin zal men later de in verzamelingen over het geheele land verspreide voorwerpen kunnen inschakelen.

Boedapest W. WESSETZKY

BIJBELSCH MUSEUM VAN OUDHEDEN TE AMSTERDAM

Bijbelsche Oudheden, Catalogus van het Bijbelsch Museum van Oudheden, Hemonylaan 19a Amsterdam (Uitgave van den Centraal Bond voor Inwendige Zending, enz., Stadhouderskade 137, Amsterdam Z.) 1940 (45 blz., 4 platen).

Dat deze catalogus ondanks de moeilijke tijden kon verschijnen, zal men met vreugde begroeten. Door de nieuwe rangschikking, catalogiseering en beschrijving komen de oudheden, modellen, voorwerpen en platen veel beter tot hun recht. Zij groepeeren zich, zooals men weet, om het groote Tabernakel-model van wijlen Dˢ Schouten en diens collectie. Behalve dit ver-

[3]) Catalogus afb. 1; over de omstandigheden van Šešonk's regeering op grond van dit beeld zie men Ed. Mahler, *Történeti Szemle* (Geschiedkundig Tijdschrift), 1929.

[4]) Catalogus afb. 25—26.

[5]) Ed. Mahler, *Verhandlungen des* XIII. *Intern. Orientalisten-Kongresses, 1902,* Leiden 1904, 340; Catalogus afb. 11.

[6]) Zie bl. 51 van Ed. Mahler, *Egyptian Antiquities in the Hungarian National Museum of Budapest,* BIFAO 27, 1926, 39—58.

[7]) Zie Plaat XIb = Catalogus afb. 2. Op het kalksteenen beeld zijn sporen van roode verf achtergebleven. De onderkant van den neus en een klein stukje van de pruik zijn bijgewerkt. Het mogelijk uti de XIXde dyn. stammende werk is te vergelijken met den kop door Capart uitgegeven in de *Monum. Piot* XIII, 1906, 27 en *l'Art égyptienne* I, 69. A. Dobrovits is voornemens zich uitvoeriger met dit onderwerp bezig te houden.

maarde model verdienen o.a. vermelding een model van den Herodiaanschen tempel en het model van het tempelplein (door wijlen Baurat Schick), voorts een maquette van de stad Jeruzalem omstreeks het begin van onze jaartelling (vgl. de platen).

Naast de modellen en leermiddelen handhaven de uiterlijk onaanzienlijker voorwerpen uit de oudheid zelf, waaraan het Museum thans zijn naam ontleent, een eereplaats. De beschrijving van de belangwekkende collectie Egyptische oudheden [1] werd gecontroleerd door den Directeur van het Leidsche Museum, Dr van Wijngaarden. De kleine keur van vaatwerk en andere voorwerpen van den *Tell Balāṭa* (Sichem) werd door hetzelfde Museum in bruikleen afgestaan.

De aanwinsten uit de laatste jaren werden in onze *Jaarberichten* telkens vermeld. Uitdrukkelijke vermelding verdient thans de jongste aanwinst: twintig gave en mooie spijkerschrift-tafeltjes uit D r é h e m, voortreffelijke voorbeelden van deze kleine Sumerische lijsten of kwitanties uit het tijdvak der derde dynastie van Ur, dus uit de tweede helft van het derde millennium v. Chr. Deze exemplaren behoorden tot een grootere collectie van kleitafeltjes uit Dréhem, die in 1939 bij den handelaar Géjou te Parijs kon worden aangekocht. De talrijke overige stukken bevinden zich in de Assyriologische Werkkamer te Leiden. Een beschrijving van de Amsterdamsche exemplaren vindt men in den nieuwen catalogus, Afd. 1, N° 128—147.

Ook de beknopte inleidingen bij de verschillende afdeelingen zullen, naar wij hopen, aan het doel beantwoorden: den inhoud en de strekking van dit Museum bij het groote publiek beter bekend te maken. Een hartelijk woord van dank en waardeering worde hier vooral gericht tot de heeren Dr A. H. E d e l k o o r t en H. H. G r o s h e i d e. Ook Jkvr J. Hora Siccama gaf aan dit boekje haar belangstelling en medewerking. Oud-Minister Prof. Slotemaker de Bruïne voorzag het als de voorzitter van den Centraal Bond van een aanbevelend woord.

F. M. Th. Böhl

VERZAMELING PAUL BRANDT

RELIËF MET HIËROGLYPHEN

zie PLAAT XIII

De Heer Paul Brandt te Amsterdam, toonde ons onlangs een door hem verworven Egyptisch reliëf, waarvan de afbeelding hierbij gaat. Het is in kalksteen, de sporen der polychromie zijn nog zichtbaar.

Het geheel is 15,5 × 10 cm groot. De hiëroglyphen zijn scherp en duidelijk in reliëf gesneden. Zouden zij bij elkaar behooren, dan zouden wij de lezing Sa-sjoe, zoon van Sjoe, als naam kunnen opvatten. Dit is echter niet een van elders bekende naam. Derhalve verdient het misschien de voorkeur de teekens te laten staan zooals zij nu zijn. Vindplaats onbekend.

W. A. van Leer

1) Het is te wenschen dat bij een tweeden druk de catalogus van deze afdeeling opnieuw wordt geredigeerd. Wij wijzen slechts op eenige in het oog loopende dingen: Het toevoegsel „echt" dat reeds een primitieven indruk maakt, ontbreekt bij andere origineelen (bv. 5 en 6, 11*a* en 11*b*); 31—35: lijkbeeldjes waarna de benamingen volgen: 38 wordt ook als lijkbeeld aangekondigd, maar wat zijn 36 en 37 dan?; bij 31—35 slaat *hij* in regel 4 op *de afgestorvenen* in regel 3. — De toevoegingen o.a. bij de nummers 12 en 128—147 ter eere van een der commissieleden zijn, met alle waardeering voor diens bemoeienissen, ten eenenmale overbodig.

B. A. van Proosdij

VERZAMELING Dr A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA

EEN WIJSCHAALTJE UIT DEN ROMEINSCH-EGYPTISCHEN TIJD

Zie Plaat xiv, *a, b*

Het te el-Achmim gevonden schaaltje, dat hier wordt gepubliceerd, maakt deel uit van een groep soortgelijke voorwerpen, alle van Egyptischen oorsprong. Het zijn kleine, ronde schaaltjes, meestal 10 tot 12 cm, soms 20 tot 24 cm in doorsnede, van hard, donker gesteente (bazalt, leisteen, steatiet); aan twee kanten verbreedt de platte rand zich tot aan handvaten herinnerende uitsteeksels, aan een derde zijde tot een rudimentaire tuit. De binnenkant is soms glad, maar meestal met een op een bloem geïnspireerd ornament versierd, waarin dikwijls nog kleine bustes van Graeco-Egyptische godheden zijn aangebracht. Aan den achterkant bestaat de versiering haast altijd uit een rozet, met een krans van min of meer gestyleerde bloembladen eromheen, door een kabelachtigen cirkel van elkaar gescheiden. Ons schaaltje is een typisch voorbeeld van dit genre en bovendien een uitzonderlijk gaaf exemplaar. De twee godheden, die hier zijn afgebeeld, zijn kennelijk Isis en Sarapis. De godin is herkenbaar aan haar dracht met attribuut en aan de eigenaardige plooiing van haar kleed; de god vertoont het algemeen voorkomende type van ouderen, gebaarden man met *modius* op het hoofd.

Het is niet bekend, waartoe deze schaaltjes dienden. Zeker zijn zij in verband te brengen met den cultus van de godheden, die erop zijn afgebeeld. Hun geringe diepte maakt het waarschijnlijker dat zij tot sieraad strekten dan dat zij als *patera* werden gebruikt; vermoedelijk moeten wij er wijgeschenken in zien. Vorm en versiering, ook het donkere, gladgepolijste materiaal doen aan metalen schalen denken. Daar moeten wij dan ook verwante voorbeelden zoeken. De vorm hangt samen met dien van bronzen schalen, aan den eenen kant van een plat handvat, aan de andere zijde van een tuit voorzien, zooals zich in Kairo bevinden [1]; ook is er verwantschap met een diepere zilveren schaal, thans te München [2]. Een overgangsvorm tusschen deze gebruiksvoorwerpen en onze sierschaaltjes toont het met het laatste nauw verwante stuk van hetzelfde materiaal in het *Ashmolean Museum* te Oxford [3], dat nog een werkelijke tuit heeft en ook wat grooter en veel dieper is (12 cm diep); in plaats van Graeco-Egyptische godheden ziet men hier aan den binnenkant een buste van Pallas Athene met helm en *gorgoneion*. De decoratie met bloempatroon, rozet en bloembladen komt reeds voor op een Perzische zilveren schaal van den Oxus-schat uit de 5de eeuw; men vindt haar herhaaldelijk op schalen van metaal en metaal-nabootsende terra-cotta in Hellenistischen tijd.

De styleering en verstrakking van het eerst zoo natuurlijke ornament wijzen erop, dat deze schaaltjes echter niet in Ptolemæischen, maar in Romeinschen tijd zijn te dateeren. De decoratie vertoont treffende overeenkomst met die der eveneens uit Egypte afkomstige ronde *tympana* uit laat-Romeinschen en vroeg-Koptischen tijd [4]. Ook eenige bronzen bekkens uit de 4—6de eeuw [5], een zilveren reukvat, in de 5de à 6de eeuw gedateerd [6], en, zij het ook vager, eenige bronzen rozetten uit vroeg-Koptischen tijd [7] doen er sterk aan denken. De Sarapis-buste is het beste te vergelijken met een door een Nike gedragen mannenbuste op een ivoren plaque uit de 4de eeuw [8]; de krans daaromheen lijkt trouwens op den kabelachtigen cirkel aan den achterkant van onze schaaltjes. De Isis-buste met het iets opzij gewende hoofd, het in het midden gescheiden, Grieksch gekapte haar, dat echter naar Egyptischen trant aan weerszijden met drie lokken naar voren hangt, is nauw verwant met het ivoren Isis-reliëf aan den kansel van den dom van Aken, een belangrijk voortbrengsel

1) J. Strzygowski: *Koptische Kunst* blz. 295, 9150—2.
2) Th. Schreiber: *Alex. Toreutik* blz. 333, 48 fig. 69—70.
3) Zie Sir John Evans in *Proceedings of the Society of Antiquaries of London* 1908, blz. 89 vv.
4) J. Strzygowski a.w. blz. 38, 7295 vv.
5) J. Strzygowski a.w. blz. 260, 9040—2.
6) J. Strzygowski a.w. blz. 346, 7206—7.
7) J. Strzygowski a.w. blz. 338, 7056—8.
8) J. Strzygowski: *Hell u. Kopt. Kunst in Alex.* blz. 8.

der laat-Egyptische plastiek [9]). Ook een diptychon te Weenen [9]). Rome en Alexandrië voorstellende, en een bronzen medaillon uit Kene [9]) zijn met onze Isis te vergelijken. Deze vergelijkingen maken het waarschijnlijk, dat onze schaaltjes uit laat-Romeinschen of zelfs vroeg-Koptischen tijd stammen; als plaats van herkomst ligt Alexandrië voor de hand.

Een blik op de geschiedenis van den Egyptischen cultus in Romeinschen tijd kan ons dezen datum wat nader vast doen stellen. De Hellenistisch-Egyptische cultus was in Zuid Italië reeds sinds het einde der 3de eeuw v. C., in Rome sinds de 2de eeuw v. C. doorgedrongen. Het is hier niet de plaats na te gaan, hoe hij eerst van hoogerhand werd verguisd, daarna getolereerd en ten slotte bevorderd [10]). Zijn hoogtepunt valt wel onder de Antonijnen, als o.a. Commodus het beeld van Anubis zelf in de processie meedraagt. Ook in het begin der 3de eeuw n. C. is deze cultus zeer in tel; Caracalla draagt zelfs den bijnaam *Philosarapis*; Alexander Severus geeft den Alexandrijnschen tempels te Rome hun rijke decoratie. Een laatsten, rijken bloei beleeft hij dan onder Julianus den Afvallige, die zelf Sarapis en Isis warm was toegedaan. Door de verwoesting van het Sarapeion te Alexandrië in 395 wordt er een gewelddadig einde aan gemaakt. Toch schildert Claudianus nog in ongeveer 398 een processie van godenbeelden in Memphis en spreekt het *Carmen contra Paganos* van een Isis-processie te Rome in dienzelfden tijd; ja, de Isis-cultus blijft zelfs te Philae, om politieke redenen, tot in de 6de eeuw voortbestaan. Voor het ontstaan van een nieuw genre kunstvoorwerpen, als onze schaaltjes, mag men, ondanks het taaie voortleven van oude gebruiken en vormen, de datum 395 als *terminus post quem non* gevoegelijk aannemen. De stijl wijst dan naar den laatsten bloei onder de regeering van Julianus (360—363).

Opvallend is in dit verband, hoe veelvuldig Isis- en Sarapisvoorstellingen voorkomen op munten van Julianus. Volgens Bernhart [11]) komen zij het eerst op munten en medaillons voor onder Hadrianus; in het museum te Alexandrië zijn echter munten van Trajanus met Sarapis-figuren erop [12]). Noch in dezen tijd noch in dien der Antonijnen zijn zij echter zoo talrijk als onder Julianus; dan komt speciaal ook telkens weer de buste-vorm voor [13]).

Tot dezelfde dateering was reeds, eenigszins aarzelend, Evans gekomen in een lezing over een achttal soortgelijke stukken in het *Ashmolean Museum* te Oxford [14]); hij beschikt over weinig vergelijkingsmateriaal en steunt vooral op de munten; wel wijst hij, o.i. terecht, op een bronzen plaque uit de 4de eeuw. Pagenstecher [15]) acht deze schaaltjes in kleur en reliëf-behandeling verwant aan de zwarte ceramiek en dateert ze in de 1ste—2de eeuw n. C. Schreiber [16]) bespreekt hen, maar dateert ze niet; hij haalt een voorbeeld uit Denon [17]) aan, dat uit de koningsgraven van Thebe afkomstig zou zijn, indien ten minste de herkomst juist was overgeleverd. Von Bissing [18]) plaatst ze in Romeinschen tijd. Strzygowski [19]) geeft geen nauwkeurigen datum, maar bespreekt hen terloops in verband met genre-figuurtjes van hetzelfde materiaal, die hij naar Koptischen tijd toe dateert. Geen hunner geeft eenig argument, dat tegen een dateering onder Julianus zou kunnen pleiten.

Zeker mogen wij in deze vrij talrijke groep van wijschaaltjes [20]), waarvan het hier gepubliceerde zulk een uitstekend voorbeeld is, een bescheiden maar typische uiting zien der Hellenistisch-Romeinsch-Egyptische cultuur en kunst kort voor haar definitieven ondergang.

Amstelveen, 24 Augustus 1940 A. N. Zadoks-Josephus Jitta

[9]) J. Strzygowski a.w. blz. 46.
[10]) Zie G. Lafaye: *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*; F. Cumont: *Les religions orientales dans le paganisme romain*; W. Otto: *Priester und Tempel im Hell. Aegypten*; M. Weber: *Aeg. Gr. Götter im Hellenismus.*
[11]) M. Bernhart: *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit* blz. 64.
[12]) E. Breccia: *Alexandrea ad Aegyptum* blz. 307.
[13]) H. Cohen *passim*; zie ook H. Mattingley: *Roman Coins* blz. 235.
[14]) Evans a.w.
[15]) R. Pagenstecher in *Expedition Ernst von Sieglin* Bd. II. T. 3 blz. 3—4, Abb. 7, 8.
[16]) Th. Schreiber: a.w. blz. 436, fig. 127.
[17]) V. Denon: *Voyage de l'Égypte* pl. 100, 1—3.
[18]) W. v. Bissing zie Pagenstecher l.c.
[19]) J. Strzygowski: *Koptische Kunst* blz. 109.
[20]) De tijdsomstandigheden maken het mij helaas onmogelijk een ook maar eenigszins nauwkeurige lijst te geven van soortgelijke schaaltjes, die zich in openbare verzamelingen bevinden; behalve in Oxford, zooals reeds besproken, zijn er exemplaren te Londen, Berlijn, Bologna, Turijn, Kairo, enz.

GEMEENTEMUSEUM TE 'S-GRAVENHAGE

EGYPTISCHE OUDHEDEN

Zie Platen xv—xix

De Egyptische afdeeling van het Haagsche Gemeentemuseum bestaat eerst sedert enkele jaren. Zij dankt haar ontstaan aan den wensch der Directie door eenige goed gekozen voorbeelden te demonstreeren, waaruit de techniek van de verschillende takken der Oostersche Kunstnijverheid in de Middeneeuwen, welke in het Museum zoo rijk is vertegenwoordigd, zich heeft ontwikkeld. Eerst nadat aan dezen wensch eenigermate was voldaan, kon aan het verzamelen van oud-Egyptische voorwerpen om hun eigen belang worden gedacht. Vandaar, dat de collectie slechts een enkel voorbeeld van de steenplastiek bezit. De kunst van de faience en het glas daarentegen, kan — de eerstgenoemde zelfs aan de hand van uitstekende voorbeelden uit de allervroegste periode — worden bestudeerd. Ook de Coptische textielkunst is goed vertegenwoordigd; de publicatie van deze stukken blijft echter voor de „Mededeelingen van den Gemeentelijken Dienst van Kunsten en Wetenschappen" gereserveerd.

In de volgende summiere beschrijving is dankbaar gebruik gemaakt van de in het Museum aanwezige gegevens. De beschrijving berust hoofdzakelijk op vroeger gemaakte notities, die vóór de voorwerpen gecontroleerd werden. Bij enkele stuks was dit niet mogelijk, omdat zij intusschen ingepakt waren.

De tegenwoordige museumnummers zijn in verband met een nieuwe nummering niet vermeld.

De voorwerpen, waarbij geen provenientie is aangegeven, stammen uit den kunsthandel, zonder dat een nadere herkomst bekend was.

I. Praedynastisch en Vroeg-dynastisch tijdvak

1 Palet van leisteen, zg. *schminktablette* of *soulbox*. Lang 12,5, breed 8 cm. In den vorm van een boot, waarop in het midden een kajuit staat. Langs de kiel geboorde gaatjes. Eén steven afgebroken. — Vroeg Negadeh II-periode (of el-Gerzeh); vorm als Flinders Petrie. *Making of Egypt*, pl. XVII, no 43. Uit *Coll. von Bissing*, S 230.

2 idem, Lang 15,5, breed 9,5 cm. In den vorm van een visch. Vroeg Negadeh II. Vgl. Bossert, *Gesch. des Kunstgewerbes* IV, 78. Uit *Coll. von Bissing*, S. 200. Door practisch gebruik uitgehold.

3 Armband van leisteen, Diam. 8,5, dik 1 cm, doorsnede rond. Binnenzijde afgeplat. Uit *Coll. von Bissing*, S 201.

4 Vaas van geaderde grijze steen (dioriet?). Diam. 11,2, hoog 6,8 cm. Sterk conisch met afgeplatten schouder. Korte, losse hals van hetzelfde materiaal. Gevonden in Abydos. Vroeg-dynastisch. Uit *Coll. Amélineau*, veilingscat. no 224, pl. 8; daarna *Coll. von Bissing*, S 177.

5 Kikvorsch, groene steen, zg. smaragd-matrix. Hoog 3, lang 6,7 cm. „Naar het materiaal te oordeelen waarschijnlijk uit de archaïsche nekropolis van Edfoe" (Prof. von Bissing, mondeling). Groot geziene vormen; pooten stijf tegen het lijf gedrukt, uitpuilende oogen. Vroeg-dynastisch. — Vgl. Flinders Petrie, *Abydos* II, pl. 9, 200; 10, 222, 227; id. *Hierakonpolis* XVIII, 10, 11, 14. Garstang, *Mahasna*, pl. 5, 1, *Negadeh* LVIII, Q 709, 2. Uit *Coll. von Bissing*, S. 9. Zie Plaat xva,*b*.

6 Vlakke schaal, albast. Diam. 23,5, hoog 8 cm. Vroeg-dynastisch. Gevonden in *Tomb* 1 in Reqaqna. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer*, 3955.

7 Zittende kikvorsch, brokkelige grijze faience, zeer lichtgroene glazuur. Lang 5,5, hoog 3 cm. Vroeg-dynastisch. Opgegraven bij den archaïschen tempel van Abydos, Flinders Petrie, *Abydos* II, pl. XI, 240. Voorpooten beschadigd. Uit *Coll. von Bissing*, F 14.

8 ZAKVORMIG VAASJE, om den hals een plastische ring; crême faience met verticale bruinzwarte zigzags. Hoog 3,3 cm. De hals is op twee plaatsen doorboord, om het vaasje te kunnen ophangen. Gevonden in den archaïschen tempel van Abydos. Vroeg-dynastisch. Flinders Petrie, *Abydos* II, pl. XI, 231. Uit *Coll. von Bissing,* F 1.

9 AMULET in den vorm van een gestyleerden viervoeter of van een dierenhuid, misschien de Imioet. Lichtgroene faience. Lang 8,5, breed 4,9 cm. Uit Abydos. Vroeg-dynastisch. Punt afgebroken. Flinders Petrie, *Abydos* II, pl. XI, 255, blz. 28. Uit *Coll. von Bissing,* F 18.

10 Zg. SCHAAKPION, ivoor. Hoog 6, diam. 3 cm. Cylindervormig met platten knop; van boven groen geoxydeerd door een erbij liggend voorwerp van koper. Het platte bovenstuk beschadigd. Vroeg-dynastisch. Uit *Coll. von Bissing,* I 48.

11 POT van roode terracotta, met nauwen hals. Hoog 18, gr. diam. 13 cm. Gevonden in Badari. Negadeh I. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 4058.

12 VAAS, terracotta, rood met zwart uitloopenden rand. Hoog 24, gr. diam. 15,8 cm. Gevonden in Qau el-Kebir. Negadeh I. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 4048.

13 POTJE van geel-roode terracotta, beschilderd met bruin-roode spiralen. Hoog 14,5 cm. Gevonden in Abydos. Laat Negadeh II. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 729.

14 VAAS van lichtroode terracotta, met geschulpte ooren. Hoog 24,2 cm. Laat Negadeh II. Vgl. Flinders Petrie, *Making of Egypt* pl. XXVII, 14. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 3887.

II. Oude Rijk

15 CONISCH VAASJE van albast. Hoog 6,5 cm. Met afgeplatten schouder; hals afgebroken. Gevonden in Abydos in 1921/22. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 3846.

16 ZITTENDE AAP, van tamelijk harde, bleekgroene faience. Zeer vereenvoudigde vormen. Hoog 4,5 cm. Een gaatje in den kop en twee voor de neusgaten. Gevonden door Flinders Petrie in den archaïschen tempel van Abydos. Uit *Coll. von Bissing,* F 10. Zie PLAAT XV*a,b*.

17 ZEGELSTEMPEL, bestaande uit een groep van vier apen, die elk een kleine aap omarmen. Kalksteen. Hoog 1,7, breed 2,2 cm. Voortreffelijk geobserveerd en uiterst fijn uitgevoerd. Aan de onderzijde: een diagonale verdeeling met staven, door een ring bekroond; in elk driehoekig vak een Hathorkop en face. Uit *Coll. von Bissing.* Zie PLAAT XV*c*.

18 VAAS van terracotta, uitloopend in een punt. Hoog 21, diam. 10 cm. Gevonden in Qau el-Kebir. Vde dynastie. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 4029.

19 AMULET in den vorm van een zittenden sperwer, van bergkristal. Hoog 1,3, lang 1,1 cm. Ringvormig oor op den rug. Overgangstijd tusschen Oude Rijk en Middenrijk. Uit *Coll. von Bissing,* G 4.

III. Middenrijk

20 FRAGMENT VAN HET BOVENLIJF van een mansfiguur. Grijs graniet. Hoog 18,5, breed 14 cm. Bewaard is, behalve de kop met den hals, een stuk van de linker borst. Neus en mond eenigszins beschadigd. Naakt bovenlijf, breed uitstaande, onderaan driehoekig eindigende pruik, waarvan de uiteinden vóór over de borst hangen. Goed voorbeeld van de meer idealiseerende school van Memphis met de typische groote ooren. Laat XIIde dynastie. Volgens Prof. von Bissing is het fragment in Dasjoer gevonden en bevindt zich de aanpassende benedenhelft in het Museum te Kairo. — Gepubl. *Mededeelingen van den Dienst van K. en W.* V, 1938, 9, 2 a, fig. 5. Uit *Coll. von Bissing.* Zie PLAAT XVI.

21 LIGGENDE WOLFSHOND, grijze harde faience met donkere vlekken. Lang 8,6 cm. Het dier ligt rechtuit en eet iets, dat hij met de voorpooten vasthoudt. Voortreffelijk gemodelleerd. Om den hals een halsband. Uit *Coll. von Bissing,* F 63.

22 EINDE VAN EEN HALSKRAAG, in den vorm van een sperwerkop; harde, blauwgroene faience met zwarte details. Hoog 5,7, breed 7,4 cm. Op verschillende plaatsen doorboord, om het aan de andere deelen te rijgen. Een hoek afgebroken. Uit *Coll. von Bissing,* F 516.

23 VOORWERP IN DEN VORM EEN POMPOEN; bronsgroene tot loodgrijze faience. Lang 15 cm. Waarschijnlijk substituut van een vrucht. Hol, aan één uiteinde afgebroken. Middenrijk? Uit *Coll. von Bissing,* F 521.

24 CYLINDERVORMIG ZALFPOTJE met platten rand; de wand eenigszins concaaf gebogen, van harde, groene faience, zwart geaderd, steenimitatie. Hoog 5,7 cm. Waarschijnlijk Middenrijk. Uit *Coll. von Bissing,* F 71.

25 SCHIJNVAAS, helder blauw-groene, harde faience. Hoog 7,2 cm. Versiering in zwart-bruin, onderaan verticale takken, daarboven zigzags ter imitatie van een bladkelk. De vorm is die van een dubbel ingesnoerden zakvorm, conisch uitloopend. Middenrijk of vroeg Nieuwe Rijk. Vgl. von Bissing, *Faiencegef. Kairo,* no 3622 en no 3671. Uit *Coll. von Bissing,* F 86.

26 AMULET of votief-plakette met de opgeheven armen van het *Ka*-teeken. Eronder het dwarshout van den staf, waarop men het *Ka*-teeken droeg. Harde, bleekgroene tot witte faience. Hoog 4,5 cm. Fijn bewerkt stuk. Uit *Coll. von Bissing,* F 509.

27 SCARABEE, van heldere amethyst. Lang 2,8 cm. Summier, maar juist gemodelleerd; geen inscriptie op den onderkant. Uit *Coll. von Bissing,* S 738.

IV. Nieuwe Rijk

28 GRAFSTÈLE van Sai-em-Petref. Kalksteen. Hoog 108, breed 71,5 cm. XIXde dynastie. Drie friezen: in de bovenste de zonnebark (de holte erboven was bestemd om er een scarabæus in op te nemen) tusschen godheden, links Harachte met den valkenkop, rechts de zonnegod met menschenhoofd, verder Horus met valkenkop en de dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte; tegenover Harachte staat Thot met den ibiskop. Op den voorsteven staat een godin, misschien Isis. Op het middelste fries zijn Sai-em-Petref en zijn vrouw, offers brengend aan Osiris, Isis en Nephthys, afgebeeld. Op het onderste fries nemen Sai-em-Petref en zijn vrouw offers van hun kinderen (twee zoons en twee dochters) in ontvangst. Aan weerszijden van de voorstellingen een lange verticale inscriptie, waarvan de linker het beste geconserveerd is: (*een offer van den koning aan Osiris*) *den Heer van het Westen en aan Anubis, die op zijn berg is, den Heer van het heerlijke land*; *opdat zij mogen geven een doodenoffer bestaande uit brood en bier, ossen, ganzen, koel water, wijn, wierook en alle goede en reine dingen, aan den Ka van den overleden zaligen opzichter der goudsmeden Sai-em-Petref.* Naast de godheden en de menschen staan de namen, behalve in het bovenste register. Dit relief behoorde met minstens zes andere, waarvan er vijf eveneens deel uitmaakten van de *Coll. von Bissing,* tot de decoratie van het graf van den opperste der goudsmeden Sai-em-Petref. De vlotte, niet minutieuze stijl is typisch voor de XIXde dynastie. Sporen van blauw, rood en geel zijn nog zichtbaar, het eerste vooral in de letters, het rood op het mannelijk naakt, het geel op de zittende vrouw. De oppervlakte is goed bewaard, alleen aan de hoeken is zij beschadigd. Vermoedelijk gevonden te Abydos. De reliefs zijn gepubliceerd door H. P. Blok, *Bull. Ver. tot Bev. der Kennis van de Ant. Besch.* I, 1926, 19 vlg.; dezelfde, *Acta Orientalia* 10, 1932, 87; het onderhavige stuk door C. W. Lunsingh Scheurleer, *Meded.* V, 1938, 25 [1]). — Uit *Coll. von Bissing,* S. 675. Zie PLAAT XVII.

29 SPIEGEL van brons. Hoog 22, breed 11,5 cm. De schijf wordt ondersteund door twee valken en eindigt als een lotuskelk; de greep is een nabootsing van gevlochten leder. De verticale diameter van de schijf is kleiner dan de horizontale. Gepubl. *Meded.* V, 1938, 9. Vgl. *Bull. Mus. Fine Arts Boston,* Vol. XIII, no. 80, 1915, 78. Uit *Coll. von Bissing,* B 49. Zie PLAAT XVIII.

30 KETTING, bestaande uit blauwe pijpkralen en bolvormige kralen, waaraan onbelangrijke amuletten zijn geregen, o.a. een Dedzuil en enkele slechte scarabæën. Faience; gezamenlijke

1) Zie *JEOL* I, 467, PLAAT XXXI en no 6, 264, PLAAT IV.

lengte 80 cm. De deelen behooren niet bijeen; de lange kralen kunnen uit het Nieuwe Rijk zijn, de amuletten e.d. zijn Saïtisch of later. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer*, 4138.

31 FRAGMENT van een halskraag, zooals uit de gaatjes voor het aanrijgen blijkt, in den vorm van een lotusbloem. Faience, fond wit, daarop groen, geel, rood en blauw. Hoog 5,5, breed 3 cm. XVIIIde dynastie. Vgl. von Bissing, *Faiencegefässe Kairo*, blz. 80, no 3965 (tijd Amenophis III). Uit *Coll. von Bissing*, F 135.

32 ROND WIT SCHIJFJE, faience, gedeelte van inlegwerk. In het witte schijfje is een grijze ruit ingelegd, waarin een witte rozet met acht blaadjes. Diam. 2,5 cm. Gevonden in Tell el-Yehudieh, dus waarschijnlijk afkomstig van de paleisdecoratie onder Ramses III (XXste dynastie. Vgl. Wallis, *Egyptian Ceramic Art*. blz. 29, fig. 51a. Uit *Coll. Mac Gregor*, daarna *Coll. Lunsingh Scheurleer*, 1965.

33 TWEE FRAGMENTEN ROOD AARDEWERK, met beschildering in blauw, waarop bloemornament is aangegeven door zwarte detailleering. Beide hoog 13, breed 8,5 en 7,3 cm. De aarde is fijn, de wand dik. XVIIIde dennastie; gevonden in Tell Amarna. Uit *Coll. Mac Gregor*, daarna *Coll. Lunsingh Scheurleer*, 3762.

34 VAAS van roodachtige terracotta, beschilderd met roode lijnen. Hoog 22 cm. XVIIIde dynastie. Gevonden door Flinders Petrie in Sedment, in 1920/21. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer*, 3646.

35 OESJABTI van gladde, vaste faience, donkerblauw met violet-paarse detailleering en onduidelijk opschrift (naam). Hoog 8,8 cm. De intens blauwe kleur is die van de faience uit Der el-Bahari. Kleur en hoedanigheid der glazuur wijzen op den tijd van het late Nieuwe Rijk. Geschenk van Mevrouw van Gybland Oosterhoff.

V. Saïtische periode

36 TYPE ALS VOREN, grijsgroene faience, pruik en baard donkerbruin. Hoog 6 cm. Voortreffelijk stuk. Inscriptie op de voorzijde, Kap. VI van het *Doodenboek*. Geschenk van Mevrouw van Gybland Oosterhoff.

37 PARFUMFLESCHJE van albast. Hoog 7,7 cm. Cylindervormig van vorm, aan den hals ietwat vernauwd, platten rand. Uit Alexandrië. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer*, 110.

38 KETTING (moderne samenstelling) van pijpkralen en kleine ronde. Verder amuletten, o.a. plaketten met de ibis van Thot *en relief*, *Ded*-zuiltjes, zg. flagellum en een Uræus. Alle Saïtisch of later. Geschenk van Mevrouw van Gybland Oosterhoff.

39 ZITTENDE ISIS met Horus op schoot van grijsgroene, gladde faience. Hoog 6,4 cm. De godin draagt op het hoofd de kroon met de zonneschijf. Aan de achterzijde een gaatje ter bevestiging en een inscriptie. Saïtisch of later. Geschenk van Mevrouw van Gybland Oosterhoff.

VI. Ptolemæische en Romeinsche periode

40 Zg. ZIELEVOGEL (*ba*), houten kern met stuc overtrokken en verguld, afkomstig van een sarkophaag. Hoog 6,5, lang 8 cm. Vermoedelijk laat-Ptolemæisch. Gepubl. *Meded.* V 1938, 9, 2c.

41 MANSKOP, ongebaard, ronde vormen, van zwarten steen (zg. bazalt). Hoog 15,3, breed 9,6 cm. Vermoedelijk uit Karnak; 1ste/2de eeuw na Chr? Uit *Coll. von Bissing*, S 234.

42 Zg. MUMMIEMASKER van een vrouw op middelbaren leeftijd, ronde gezichtsvormen. Hoog 23 cm. Stuc, beschildering in wit, met zwart voor het haar en rood voor de lippen. De oogen van glas ingezet. De haartooi met de kleine, over het voorhoofd vallende lokken en de zorgvuldige wrong boven op het hoofd, wijst op den tijd van Hadrianus of iets later. Waarschijnlijk uit het Fayoem. Uit *Coll. von Bissing*, D 127. Zie PLAAT XVIII.

43 Zg. MUMMIEMASKER (achterzijde afgebroken) van een man op middelbaren leeftijd. Hoog 23 cm. Stuc, met zwarte beschildering voor het haar en de wenkbrauwen en rood op het gezicht. Vermoedelijk einde 2de eeuw na Chr. Uit *Coll. Krook*, Amsterdam. Zie PLAAT XVIII.

44 TRIAS VAN HORUS, geflankeerd door Isis en Nephthys, staande tegen een tempelfaçade. Blauwgroene faience, harde, gladde oppervlakte. Hoog 2,7 cm. Aan de achterzijde een kleine ring. Scherp exemplaar. De kleur wijst op vroeg-Ptolemæischen tijd. Geschenk van Mevrouw van Gybland Oosterhoff.

45 FRAGMENT VAN EEN BEKER, van zg. Megarischen vorm (soms komvormig, soms op ringvoet en van ooren voorzien). Faience. Hoog 7,5, breed 4,7 cm. Uiterst dun van wand, harde faience. Randstuk, bovenaan klein concaaf profiel. Decoratie in licht geelgroen tegen een verdiept blauwgroen fond. Onder den concaven rand twee vlakke banden, waartusschen een rand vlechtwerk. Decoratie in friezen: in het bovenste een ruiter n. r. (naakt, wapperende chlamys, kort, krullend haar), die een speer richt naar het achterlijf van een gevallen viervoeter (leeuw?). Achter den ruiter een onduidelijke rest (gazelle en slurf van een olifant?). Onderste fries: voetganger in snellen loop naar links (details onduidelijk, vermoedelijk boog en pijlkoker, en mantel op den rug, spitse baard). Binnenzijde lichtgroen met een blauwgroenen band, waarin een guirlande. — Vermoedelijk uit Memphis, waar in vroeg-Ptolemæischen tijd ateliers voor faiences bestonden, waarschijnlijk voortzettingen onder Grieksche leiding van die uit Perzischen en Saïtischen tijd. Vermoedelijk ca. 270 v. Chr. Vgl. over deze bijzondere ceramiek Lunsingh Scheurleer, *Grieksche Ceramiek* blz. 169 vlg. en fig. 162. Uit *Coll. von Bissing*, F 856. Zie PLAAT XVIII.

46 BODEM VAN EEN KOM van dergelijken vorm als no 45. Diam. 8,3 cm. Groen-blauwe faience met ornament in lichtgroen. Binnenzijde: kelkblad van de Nymphaea Nelumbo; buitenzijde rozet met spitse punten, omgeven door een dubbelen band van stippen tusschen ringen gevat (plastisch). Midden derde eeuw v. Chr. Verm. uit Memphis. Uit *Coll. von Bissing*, F 869.

47 HALSFRAGMENT VAN EEN GROOTE VAAS, vermoedelijk een amphora of flesch. Lichtgroene faience. Hoog 7,9, breed 3,6 cm. Materiaal en glazuur als de vorige stukken. Versiering: bovenaan een plastische tandlijst, daaronder een guirlande, dan de zg. 'loopende hond', ten slotte een metopen-indeeling, o.a. met gekruiste lijnen. Geheel onderaan een slordig fries met z-ornament. Binnenzijde: lichtgroen met een tak en een onduidelijken rand. Derde eeuw v. Chr. Vermoedelijk uit Memphis. Vgl. *A. Piersonmus*, Cat. blz. 176, no 1620; Wallis, *Egyptian Ceramic Art* blz. 82 fig. 173. Uit *Coll. von Bissing*, F 828.

48 DUBBEL-CONISCH FLESCHJE met een klein ringvormig oor bovenaan. Lichtgroene faience. Hoog 7 cm. Materiaal en glazuur als voren. Reliefdecoratie: onderaan stafornament, daarboven zigzags, alterneerend met ruiten, daarboven een plastische eierlijst. Vermoedelijk uit Memphis. Uitvoering slordiger dan de vorige nummers; waarschijnlijk nog derde eeuw v. Chr. Vgl. Wallis, *Egyptian Ceramic Art* fig. 184, blz. 85. Uit *Coll. von Bissing*, F 278.

49 FRAGMENT VAN EEN CONISCHE VAAS, zg. fakkelhouder. Lichtgroene faience. Hoog 11,9, breed 9 cm. Materiaal en glazuur als voren. *En relief* zijn twee groepen geappliceerd, onscherpe afdrukken; de ééne groep bestaat waarschijnlijk uit twee Eroten, de andere uit Dionysos, die op een sater leunt. De groepen staan op een plastischen rand; boven de voorstelling onduidelijk een zg. 'loopende hond', er onder een bladornament. Vermoedelijk uit Memphis, een jonger voorbeeld uit dezelfde ateliers als voren. Uit *Coll. von Bissing*, F 843.

50 FRAGMENT VAN EEN ZG. FAKKELHOUDER. Faience, glazuur afgesleten, behalve op het haar (donkerbruin). Hoog 7,3, breed 4,4 cm. Op een plastischen rand, zooals bij no 49, staat een gevleugelde Eros n. r., met een armband om den arm. Tweede/derde eeuw v. Chr. Uit *Coll. von Bissing*, F 186.

51 WANDFRAGMENT VAN EEN BOLVORMIGE VAAS, harde felblauwe faience, het ornament donkerblauw. Lang 6,7, breed 6,8 cm. De versiering bestaat uit een golvend klimopblad. Waarschijnlijk nog Ptolemæisch. Uit *Coll. Mac Gregor*; daarna uit *Coll. Lunsingh Scheurleer* 1980.

52 Fragment van een schouderstuk van een amphora. Grove faience. Hoog 5,7, breed 12,7 cm. Fond donkerblauw, plastische bladrank hel geelgroen. Dikke glazuur. Vermoedelijk I/IIde eeuw na Chr. Vgl. von Bissing, *Faiencegefässe Kairo,* blz. 94/5, nrs. 18006 sqq.; Wallis, *Egyptian Ceramic* Art pl. xxx, glazuur zooals ibid. pl. xxvii; Scheurleer, *Griekse Ceramiek* blz. 170. Uit *Coll. von Bissing,* F 871.

53 Rozetvormig, plastisch dekseltje. Donkerblauwe faience, uitloopend in blauwgroene punten. Diam. 5, hoog 3 cm. Laat-Romeinsch. Uit *Coll. Krook.*

54 Vaas met bollen romp en uitgebogen hals. Blauwe faience, grof, dikke glazuur. Hoog 13,9, diam. 11 cm. Reliefdecoratie: onderaan plastisch kelkblad, daarboven plastische rand; op den schouder verloopen eierlijst. Vermoedelijk 3de eeuw na Chr. Vgl. von Bissing *Faiencegefässe,* blz. 92, no. 18001; Wallis, *Egyptian Ceramic Art* fig. 130, blz. 62.

55 Fragment van een groote vaas, kop en hals van een griffioen. Faience blauw tot geelgroen. Hoog 10,2 cm. De kop is *en face,* de rest *en profil.* Materiaal en glazuur als de vorige nummers. Ca. 200 na Chr. Gepubl. H. C. Gallois, *Meded.* I, 1924, 153.

56 Klein kopje, met twee groote dierenooren (of horens?) en bolle wangen. Groene faience. Applique van een vaas. Hoog 3,3, breed 2,1 cm. Uit *Coll. von Bissing,* F 216.

57 Tegel, lichtblauwe faience, dikke brokkelige glazuur, versierd met Horus-oog en relief. Lang 12,5, breed 12,5 cm. Late Keizertijd? De kleur der glazuur kan ook op vroegeren tijd wijzen. Uit Boven-Egypte. Geschenk van Dr. Gallois aan Prof. Lunsingh Scheurleer; uit diens Collectie 4562.

58 Cylindervormige beker; donker vuilgroene, grove faience. Hoog 16, diam. 12,7 cm. Langs den bovenrand een parelrand *en relief.* Daaronder golvende ranken; de rest van de vaas gevuld met dieren: gans, leeuw?, vogel, zwaan?, kameel, ertusschen plantenmotieven en een vruchtenmand. De dieren hebben opvallend ronde contouren. Vroeg-derde eeuw na Chr.? Bovenzijde gerestaureerd; oor afgebroken. Vgl. von Bissing, *Faiencegefässe Kairo,* no 18018; Wallis, *Egyptian Ceramic Art* Pl. xxix, fig. 125—128. Deze soort vazen is in vorm en stijl ontwikkeld uit de klasse, die in den kunsthandel onder den naam van ᶜEsquilijnᵓ-scherven bekend is, en die uit het begin van den keizertijd dateert. Een dergelijk stuk, dat den overgang vormt tot vazen als de onderhavige, is in Pompeji gevonden (Spinazzola, *Le arti decorative in Pompei e nel Museo Naz. di Napoli* fig. 217). De vorm kan dus niet ontstaan zijn uit dien van den ᶜKto Chroᵓ-beker (Berlijn), maar moet naast dezen gelijktijdig hebben bestaan. (Vgl. de zwartgeschilderde bekers met concaven wand en ringvormig oor der laat 4de eeuw). Zie Platen xix en xx.

59 Fragment van een beker met een rond oor. Faience, binnenkant felblauw, buitenkant paars met blauw en wit. Hoog 9,1, breed 9,6 cm. Behoort tot dezelfde klasse als het vorige stuk. — Vermoedelijk uit Memphis. Uit *Coll. von Bissing,* F 282.

60 Schaaltje, faience, buitenzijde groenachtig, decoratie aan de binnenzijde violet: rozet en rankenornament en relief. Diam. 8,4 cm. Vgl. Wallis *Egyptian Ceramic Art* blz. 63, fig. 137. Romeinsche keizertijd?

61 Zittende hond, faience; grof, dikke glazuur. Hoog 8 cm. De wolfshond zit op zijn achterpooten, den kop opgeheven. De kleur varieert van helblauw (kop) tot groen en crême met paarse strepen. Misschien niet Egyptisch, maar Ital. Renaissance. — Vgl. Wallis, *Egyptian Ceramic Art,* blz. 63, fig. 139.

62 Flesch in den vorm van een visch, violet-bruine faience. Lang 12,2, hoog 6,5 cm. Romeinsche keizertijd? Geschenk Dr. H. Burg, Londen. Gepubl. Meded. V 1938, 9, 2e.

63 Fragment van een kom. Lichtblauwe tot groene faience, grof. Lang 7,5 cm. Op den rand een liggende, naakte Eros in hoog relief, geappliceerd. Vroege keizertijd. Uit *Coll. von Bissing,* F 236.

64 Fragment van den rand van een kom, donkerblauwe faience. Op den rand een liggend kind *en relief,* groene kleur. Hoog 3, breed 6 cm. Laat-Romeinsch. Uit *Coll. Lunsingh Scheurleer,* 1988.

65 Hurkende figuur van glas, naakte deelen en pruik donkerblauw, kleed lichtblauw, op den schouder blauw, rood en geel. Hoog 9,3, breed 4,5 cm. De verschillende stukken gekleurd glas zijn voorzichtig aan elkaar bevestigd. Krachtige, doch elegante vormgeving. Verm. vroeg-Ptolemæisch. — Het figuurtje stelt waarschijnlijk den zoon van Horus, Amset, voor en maakte deel uit van de decoratie van een sarkophaag, nl. het dooden-gericht. In Ptolemæischen en lateren tijd worden daarbij de vier Horuskinderen in hurkende houding afgebeeld. Het figuurtje was plat, bestemd om te worden ingelegd. Waarschijnlijk waren boven de hand op een of andere wijze het Anch-teeken, en een kroon aangegeven. — Vgl. *Cat. A. Piersonmus,* pl. lxxxvii; Hamburg, *Bericht über die Neuerw. des J. 1925/6,* blz. 32 vgl. Voor de voorstelling vgl. bv. *Cat. A. Piersonmus,* pl. x; *Coll. Sarti,* Tav. lii, no. 269. De hier afgebeelde figuur behoorde misschien tot dezelfde compositie, daar de stijl overeenkomt, de blauwzwarte kleur die van den overledene is en de houding die van dezen bij de gerichtssène in de onderwereld. Vgl. ook een in 1931 in Tebtunis gevonden fragment, een vrouwenbuste, *Ill. London News* 30 Mei 1931. Zie Plaat xix.

66 Geboeide neger, van zwart glas; de oorspronkelijk ingelegde boeien zullen van andere kleur zijn geweest. Hoog 9, breed 8 cm. De neger is op zijn knieën gevallen, het lichaam helt schuin achterover, het hoofd is naar achteren gebogen. Armen en beenen zijn geboeid; het is de houding van den overwonnen neger in de bekende groep, waarin de koning zijn vijand met een lans doodt. De gelaatstrekken zijn weinig negroied; het haar is tot gelijkvormige rijen van rondloopende lokken gekruld. In het oor hangt een oorring, die niet de wet van de zwartekracht volgt. De anatomie is volgens Grieksche opvatting, en niet uitvoerig weergegeven, ook het gelaatstype is zoo te verklaren. Dit stuk en no 65 zijn gepubliceerd in *Meded.* V 1938, 28 vlg. — Deze stukken en nog eenige, mij uit den kunsthandel bekende exemplaren, behooren tot de beste van een klasse, welke, op grond van den eleganten stijl, die zonder te vèr gaande detailleering de anatomie scherp aangeeft, als vroeg-Ptolemæisch moet worden beschouwd. De uitvoering van deze exemplaren doet voor die der beste beeldhouwwerken in steen uit dezen tijd, noch in zachtheid van welving, noch in gratie onder. In technisch opzicht onderscheiden zich de stukken dezer groep door een tamelijk groote dikte, waardoor krachtige plastische werking mogelijk is. Stukken, als deze zijn ongetwijfeld door Grieken gemaakt. De fig. Sarti heeft — volgens de afbeeldingen — de gezwollen lichaamsvormen van veel Ptolemæische kunst. — De exemplaren der jongere groep zijn veel dunner en bijna niet gemodelleerd; voortreffelijke voorbeelden bezit het *A. Piersonmus,* nrs. 1746 tot 1752, die uit de *Coll. von Bissing* afkomstig zijn. Deze zal men in de 1ste eeuw v. Chr. of iets later moeten dateeren. — De ateliers, waar al deze glazen voorwerpen zijn vervaardigd, zullen in Alexandrië gezocht moeten worden. Zie Plaat xix.

67 Fragment van een vaas, blauw glas. Hoog 3,9, breed 2,2 cm. Applique van een vaas: een naakte, staande Aphrodite, het haar uitwringend. 2de tot 3de eeuw na Chr. Slordige afdruk. Uit *Coll. von Bissing,* F 217.

68 Twee fragmenten van een plaat met glasmozaïek. Lang 5,5, breed 2 cm. In een stuk zwart gekleurd glas zijn bloemen (tulp, geel met rood, witte ster, margrieten) ingelegd, zoo, dat het inlegwerk aan de achterzijde niet zichtbaar is. Ptolemæisch. Vgl. Kisa, *Das Glas* ii, blz. 168, fig. 181, 182.

69 Gebogen, rechthoekige plaat van zg. mille-fiori glas. Lang 18,7, breed 9 cm. Eén hoek gerestaureerd. Op een wit fond zijn ovale ornamenten aangebracht, die blauw, wit en geel omlijnd zijn. In de ovalen witte bloemen met gele harten. Bij dit voorwerp loopt de versiering tot de achterzijde door, omdat het bestaat uit aaneengesmolten stukken glas van verschillende kleur, die een patroon vormen. Bijzondere kleureffecten zijn bereikt door deze in schuine richting door te snijden, hetgeen door de doorschijnendheid kleurschakeeringen ten gevolge heeft. Het voorwerp vormde waarschijnlijk het paneel van een gewelfd deksel, daar het aan de randen is bijgeslepen, om te worden ingelascht, terwijl het aan de buitenzijde

gepolijst is. Wij hebben hier één der zeldzame gevallen voor ons, dat de oorspronkelijke bestemming nog is vast te stellen. Waarschijnlijk eerste eeuw v. Chr.; vermoedelijk is deze soort glasversiering jonger dan de vorige. Gepubl. *Meded.* v 1938, 30. Het versieringsmotief is reeds in de 2de eeuw v. Chr. bij geschilderde stucdecoratie toegepast (Necropolis van Moustafa-pacha bij Alexandrië, Ann. Mus. d'Alex. 1933/35, pl. 14, 1, graf 2; blz. 117, 131, zie PLAAT XX); waarschijnlijk als nabootsing van glazen platen. Resten van glazen wandbekleeding, die eveneens in de 2de eeuw v. Chr. moeten worden gedateerd (dik rood glas), zijn bv. ook in Pompeji (*Casa del Fauno*, R. Delbrück; fragment o.a. in het Archaeologische Instituut in den Haag) gevonden. — De oorsprong van het ornament is te zoeken in het imiteeren van aders in bonte steen (speciaal albast), hetgeen men reeds in praedynastischen tijd in Egypte placht te doen. Steenen lambrizeeringen zullen in den Ptolemæischen tijd eerder zijn toegepast, dan die uit glas (vgl. het zg. albasten graf). De patronen op het stuc, oorspronkelijk nabootsingen van de aders in steen, zijn in graf 2 van de Necropolis van Moustafa Pascha navolgingen van effecten, die alleen in glas te bereiken waren. Zie PLAAT XIX.

70 RECHTHOEKIG STUKJE GLASMOZAIEK. Lang 1,3, breed 2 cm. In een blauw fond is een vogeltje ingelegd, met rood, wit, geel en groen glas. Uiterst fijn van bewerking. Vermoedelijk eerste eeuw v. Chr. of iets later. Geschenk van Mevrouw van Gybland Oosterhoff. Vgl. *Coll. Sarti,* tav. XLVIII, no. 244. Zie PLAAT XVIII.

71 FRAGMENT VAN EEN RECHTHOEKIGE STAAF VAN GLAS; het blok is roodbruin, de ingelegde staafjes zijn geel, blauw, zwart. Lang 5,5, breed 1,8, dik 1,6 cm. Het stuk is een zg. halffabrikaat; door den hier vereenigden bundel staafjes van verschillende kleur dwars door te snijden verkreeg men de kleine stukjes, waarmede men patronen vormde. Vroege keizertijd. Misschien uit Memphis. Uit *Coll. von Bissing,* G 202.

72 VIERKANT SCHIJFJE van glas, zooals men verkrijgt bij het doorsnijden van staven als no 71. Lang en breed 1,2 cm. Het blok is groen, ingelegd met roode blaadjes met witte contour en zwart middenstuk. Vroege keizertijd. Uit *Coll. von Bissing,* G 180.

73 OVAAL-ROND SCHIJFJE van lichtblauw glas. Hoog 2,4, breed 2,1 cm. *En relief* de god Bes, en face. Van boven een ringetje. Dit glas moet onderscheiden worden van dat der voorgaande stukken en wijst op een ontstaan in den keizertijd. Uit *Coll. von Bissing,* G 200.

74 SCHAAL van doorzichtig, lichtgroen glas, ovaal met platten rand. Grootste diam. 25,2 cm. Daar het glas niet de blauwgroene kleur vertoont van den vroegen keizertijd, doch door bruinsteen ontkleurd is, is het niet ouder dan de 2de eeuw na Chr. Ordinair fabrikaat, goed geconserveerd. Uit *Coll. R. Forrer,* en volgens dezen gevonden in de Necropolis van Achmim. Vgl. Edgar, *Graeco-Egyptian Glass Kairo,* no 32408 vlg.

75 SCHAAL, materiaal als voren, rond, diam. 18,8 cm. Uit *Coll. Krook,* misschien afkomstig uit die van Forrer, en van Egyptische herkomst. Derde eeuw na Chr. Vorm ongev. Edgar, *ibidem,* no 32407.

76 CYLINDERVORMIGE POT met omgeslagen rand en spitse tuit, brons. Hoog 8 cm. Uit Meroë; vroege keizertijd. Uit *Coll. von Bissing,* B 364.

77 POTJE op drie pootjes, brons. Hoog 4,5 cm. Uit Meroë. Vroege keizertijd. Uit *Coll. von Bissing,* B 362.

78 POTJE met tuit en twee ooren; crême aarde, beschildering in violet en wit. Hoog 11 cm. Uit Nubië. Keizertijd.

's-Gravenhage, Juli 1940 C. W. LUNSINGH SCHEURLEER

A. CONCORDANTIE VAN HERKOMST

B. VORM EN VOORSTELLING

C. MATERIAAL

VERZAMELING W. A. VAN LEER

50* — LIGGENDE KAT

zie PLAAT XII

De in 1939 gestorven ontdekker van het graf van Toet-anch-amoen, Howart Carter, heeft een kleine, maar fraaie collectie Egyptische oudheden nagelaten. Pogingen om die voor ons land aan te koopen zijn, jammer genoeg, niet geslaagd wegens de buitengewoon hooge prijzen, die voor de stukken gevraagd werden. Alleen een enkel klein bronsje heeft schrijver dezes voor zijn collectie kunnen bemachtigen. Het is slechts 5,5 × 6 cm groot en stelt een liggende kat voor. Ofschoon deze voorstelling niet zeldzaam is wordt de kat (symbool der godin Bastet) in het algemeen meer zittend afgebeeld. Ook de *Langton collectie* welke uitsluitend uit Egyptische katbronzen bestaat, bevat hoofdzakelijk zittende figuren, de liggende zijn ook dan schaarsch. Het besproken stuk munt uit door fijnheid van bewerking.

W. A. VAN LEER

19* — OESJABTI VAN OEDZA-SJOE, *ʾimj-rꜣ šsr*

zie PLAAT XII

Op een veiling, eenige jaren geleden in Amsterdam gehouden, kocht ik een eenzaam daar afgedwaald Egyptisch beeldje, een oesjabti in lichtgroen geglazuurd aardewerk ter hoogte van 19,5 cm en waarschijnlijk uit den tijd der XXVIste dynastie (omstreeks 600 v. Chr.) afkomstig. Al meen ik dat oesjabti's meestal niet belangrijk genoeg zijn om in een Jaarbericht van E.O.L. opgenomen te worden [1]), zoo moge voor dit beeldje een uitzondering worden gemaakt wegens een er op voorkomenden titel die het wel zeer actueel maakt. De tekst in zijn geheel is de gebruikelijke, waarbij de oesjabti verschillende werkzaamheden worden opgedragen, zooals het besproeien van de oevers, het verplaatsen van zand van Oost naar West en omgekeerd. Maar de titel van den man, voor wiens *Ka* de oesjabti moest werken, is een nadere bespreking waard. In den eersten regel van den tekst wordt hij genoemd „wijlen de gouwvorst, priester, opzichter van het linnen, *'imj-rꜣ šsr*) [2]). Hor, zoon van wijlen Oedza-Sjoe [3]) (gezond is Sjoe). Uit deze titulatuur blijkt dat hij als gouwvorst en priester tot de hoogsten in den lande behoorde, maar gevraagd mag worden waaruit de functie van ᶜopzichter van het linnenᵓ bestond. Was genoemde vorst tegelijkertijd kamerheer van den koning of ᶜ*Master of the Wardrobe*ᵓ, een nog in Engeland voorkomende hofdignitaris? In dit geval zou de titel ᶜopzichter der koninklijke kleerenᵓ hebben geluid, en waar deze bepaling ontbreekt, meen ik dat Hor de opzichter, de beheerder van de kleeren of van het daarvoor te gebruiken linnen in zijn gouw was.

Daar dit ambt onmiddellijk op dat van priester volgde, zal het waarschijnlijk zeer belangrijk zijn geweest en daarom rijst onwillekeurig de vraag of deze functie niet te vergelijken is met die van den tegenwoordigen ᶜDirecteur van het Rijksbureau voor Textielᵓ in ons land. Wellicht moest reeds in oude tijden, evenals nu, de productie en distributie van textielwaren worden geordend en vinden we dan vijf en twintig honderd jaar geleden het prototype van een ambt, dat ons in de 20ste eeuw weer geheel nieuw lijkt.

W. A. VAN LEER

1) Zij die zich voor deze beeldjes interesseeren verwijs ik naar Flinders Petrie's artikel over *Funereal figures in Egypt* in *Ancient Egypt,* 1916, 151—162 en zijn *Shabtis,* London. 1935; P. E. Newberry, *Funerary statuettes and model sarcophagi.* I Le Caire 1930, II Le Caire 1937 en Louis Speleers' *Les figurines funéraires égyptiennes",* Brussel, 1923.

2) Een titel welke reeds in het Middenrijk bekend was.

3) Voor den naam Oedza-Sjoe, zie Ranke, blz. 89. 3 en 4.

SUMMARY OF THE ARTICLE OF MISS HERTHA TH. MOHR

FORM AND CONTENTS OF A RELIEF IN THE MAṢTABA OF *ḤTP-ḤR-ꜣḪTJ* (LEIDEN) (see pl. IX) —*Contents*:—The gesture of the overseer (*ḥqꜣ*) to the left is derived from the magic gesture of a scene wher a calf is being born (fig. 36). The scene before him depicts a fight, being in the place of the middle scene of fig. 35. For a similar fight see fig. 37. The text of the Leiden scene might be a foreshortening of the textfig. 37 which probably means: *climb down, great (boy)*!, or a cry of the kneeling boy.—*Analysis of form*:—The exceptional form of the ᶜleftᵓ shoulder of the beating boy is explained as a correction (see authors communication on the 20th International Congress of Oriental Studies, Brussels 1938), and not as a hump (explanation of G. Roeder, in: *Oudheidkundige Mededeelingen* N.R., 20, 1939 = *Internationales Archiv für Ethnographie* 38, 1939). The artist probably missed a relief-model for this uncommon scene and therefore did not find the suitable form at once. Evidence is given by comparison of the representations of humpbacked men (figs. 39—45) with those of normal men moved in such a way as the figure in question before the correction (figs. 44-47). The correction took place at a moment when chiseling had already begun; the lines drawn were partly used for the new version, f.i. the contour of the ᶜrightᵓ arm for the breast.

STICHTING NEDERLANDSCH ARCHÆOLOGISCH-PHILOLOGISCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

Gevestigd te Leiden, Noordeindsplein 4a

Op 17 Augustus 1939 werd bij Notarieele Acte te 's-Gravenhage opgericht de *Stichting Nederlandsch Archæologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten.* Deze Stichting stelt zich ten doel een dusdanig Instituut in stand te houden, het bevorderen en steunen van alle takken der wetenschap, die op de oude beschavingen van het Nabije Oosten betrekking hebben, het organiseeren van cursussen en lezingen, het verleenen van gastvrijheid aan binnen- en buitenlandsche geleerden en vooral het inrichten van een vakbibliotheek. De plannen ook in Nederland te komen tot het oprichten van een Instituut voor het Nabije Oosten begonnen sedert 1936 vasten vorm aan te nemen. In Jaarbericht N° 4 (1936) vinden wij hiervan het eerst melding gemaakt: ᶜHet ideaal van een Nederlandsch Instituut in de landen van het Nabije Oosten is voorloopig onbereikbaar, zoodat dit eerst als tweede stap in aanmerking zou komen. De eerste stap zij een Instituut voor het Nabije Oosten in Nederland.ᵓ De grondslag werd reeds toen nader aangegeven: 1° de receptieve arbeid, door het beschikbaar stellen eener handbibliotheek van boeken en tijdschriften, op het gebied van het Nabije Oosten betrekking hebbende, en het verleenen van gastvrijheid aan oriëntalisten uit binnen- en buitenland; 2° de descriptieve arbeid door het bijeenbrengen en verwerken van nieuw materiaal en de bestudeering der monumenten ter plaatse, zoo mogelijk met behulp van een Nederlandsch dochterinstituut in het Nabije Oosten zelf. Leefde in 1936 nog de overtuiging, dat het Rijk deze plannen zou dienen te verwerkelijken, langzamerhand bleek, dat het particulier initiatief hier zou moeten voorgaan en handelend zou moeten optreden.

Enkele maanden na het verschijnen van het vorige Jaarbericht, waarin er nogmaals op werd gewezen, dat een dergelijk instituut noodzakelijk was, omdat het voortdurend steunen op en werken voor buitenlandsche instituten, hoe eervol ook voor onze geleerden, toch op den duur een verlies voor onze Nederlandsche zaak zou zijn, werden de pogingen in deze richting met succes bekroond. Een Nederlandsch particulier ontpopte zich als een warm vriend van het plan en verklaarde zich bereid een belangrijk aandeel der kosten te dragen. Zoodoende werd begin Juni door hem aangekocht het pand Noordeindsplein 4a, te Leiden en kwam de Stichting op 17 Augustus 1939 tot stand. Begin September werd een aanvang gemaakt met de verbouwing, die eind Januari 1940 gereed was; architect was

de heer Ir Hugo van Oerle b.i. te Leiden. Gelijkvloers zijn de collegekamer, de kelder voor de centrale verwarming, de garderobe en de kamer voor Egyptologie. Op de eerste verdieping bevindt zich een veertien meter lange bibliotheekzaal, waarin een podium werd gebouwd en gelegenheid is voor projectie, zoodat de zaal ook dienst doet voor het houden van lezingen en als zoodanig plaats biedt voor ruim 80 personen. Op deze etage is tevens de kamer van den conservator Assyriologie. Op de tweede verdieping is de kamer voor Assyriologie ondergebracht, alsmede de kamer van den bibliothecaris en de administratie. Op de derde verdieping is een woning voor den concierge gebouwd, benevens enkele logeerkamers.

Door enkele genootschappen en particulieren, w.o. het *Oostersch Genootschap* en *Ex Oriente Lux,* zijn inmiddels subsidies aan de Stichting toegekend, terwijl het aantal donateurs nog gestadig toeneemt. Van enkele particulieren kreeg het Instituut boeken en tijdschriften in gebruik, terwijl ook de bibliotheek van *Ex Oriente Lux* in de boekerij werd opgenomen. Het ligt voorts in de bedoeling, zoodra de omstandigheden zijn veranderd, de Leidsche Verzameling van Spijkerschrift-inscripties en andere oudheden, in het Instituut tentoon te stellen. De wetenschappelijke leiding en het dagelijksch bestuur berusten bij een tweetal directeuren, Prof. Dr F. M. Th. Böhl, voor Voor Azië en Prof. Dr A. de Buck, voor Egypte. Zij worden terzijde gestaan door een drietal conservatoren, de heeren J. M. A. Janssen voor Egyptologie, B. A. van Proosdij voor Assyriologie en A. A. Kampman voor Hethietologie, tevens belast met het beheer der bibliotheek en de administratie. In het Curatorium van de Stichting namen zitting de heeren Ir R. J. Forbes en W. A. van Leer te Amsterdam, Jhr Mr C. H. J. van Haeften te 's-Gravenhage en Mr A. van de Sande Bakhuyzen te Leiden, benevens de heer E. vom Rath, die echter in September jl. overleed.

In samenwerking met het Nederlandsch Klassiek Verbond geeft het Instituut een kalender uit, *Ars Antiqua* genaamd, voor het eerst voor het jaar 1941, doch de belangstelling, die reeds thans allerwegen hiervoor bestaat rechtvaardigt de hoop, dat deze kalender ook voor de volgende jaren zal verschijnen. In voorbereiding is ook een *Bibliographia antiqua,* waarvan de eerste aflevering der eerste afdeeling 'Mijnbouw en Geologie' van de hand van Ir R. J. Forbes (nos 1—612) zoo juist is verschenen. Verdere uitgaven zijn in bewerking. Aan het particulier initiatief is het te danken, dat deze Nederlandsche instelling haar werk kon beginnen; hoewel er hoop is dat ook het Rijk zich op den duur niet onbetuigd zal laten, zal toch het grootste deel der inkomsten van particuliere zijde moeten komen. Hoewel wij in zeer moeilijke tijden leven waarin veel gevraagd wordt voor andere doeleinden, meenen het Curatorium en de Directie dat de Nederlandsche cultureele instellingen haar werkzaamheden in vollen omvang moeten voortzetten. Immers het gaat ook hier om onze Nederlandsche beschaving. Daarom doen wij van deze plaats een beroep op alle belangstellenden de Stichting als donateur te steunen. Ook boeken, dissertaties, overdrukjes en tijdschriften zijn bijzonder welkom.

Leiden — A. A. Kampman

GEZELSCHAPSMEDEDEELINGEN

1939—1940

Algemeen overzicht. Ondanks het uitbreken van den oorlog in September 1939 en het feit dat in Mei 1940 ook Nederland in den oorlog werd betrokken, is de algemeene en financieele toestand van ons Gezelschap niet ongunstig te noemen. Het aantal contribuanten in April 1939 circa 1250, bedroeg op 1 Mei 1940 1450 en wist zich tot op heden op deze hoogte te handhaven. Het Bestuur is zeer dankbaar, dat het door den blijvenden steun van de leden en begunstigers in staat werd gesteld de werkzaamheden van het Gezelschap juist in de tegenwoordige omstandigheden in vrijwel vollen omvang te handhaven. Dit geldt evenzeer voor hen, die aan de uitgave van Jaarbericht N° 7 hebben medegewerkt en ons een bijdrage hiervoor hebben gegeven, als voor hen, die aan het hoofd der studiekringen staande, ons bij de organisatie der lezingen zijn blijven steunen, als ook voor al diegenen, die zich ondanks de moeilijkheden bij het reizen enz., bereid hebben verklaard spreekbeurten voor onze studiekringen te vervullen. Zoo was de redactie in staat dit Jaarbericht te laten verschijnen, zoo konden de lezingprogramma's, die in Mei j.l. reeds voorloopig waren samengesteld, mede door de welwillende houding der heeren Procureurs-Generaal, definitief worden vastgesteld, en zoo kon ook onze vereeniging aan haar niet geringe financieele verplichtingen blijven voldoen.

In den loop van 1939 en 1940 werden met vele buitenlandsche zustervereenigingen en redacties van tijdschriften zoogenaamde ruilovereenkomsten gesloten, waardoor wij een groot aantal belangrijke tijdschriften op het gebied van het Nabije Oosten voortaan geregeld tegen het Jaarbericht kunnen ruilen. Al deze tijdschriften werden geplaatst in de boekerij van het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, welk Instituut ook door ons Gezelschap gesubsidieerd wordt. De Directie van dit Instituut verhuurde aan ons voor onze administratie een tweetal kamers in haar gebouw, waardoor de administratie geriefelijker en practischer kon worden ondergebracht.

In April 1940 werd na vriendschappelijke bespreking de speciale overeenkomst, die ons Gezelschap verbond aan het Oostersch Genootschap in Nederland, met wederzijdsch goedvinden, opgeheven. Hierdoor werd ons Gezelschap, dat in het voorjaar 1933 onder de auspiciën van genoemd Genootschap werd opgericht en zich najaar 1933 bij dit Genootschap aansloot, geheel zelfstandig, hoewel de vriendschappelijke verhouding tusschen de beide vereenigingen hierdoor niet in het minst werd beïnvloed. Reeds kort daarop kwam echter een regeling tot stand voor hen, die vóór 1 Januari 1939 volgens de oude regeling zoowel lid van het O. G. als van E. O. L. waren. Voor het tot stand komen dezer bijzondere regeling zijn wij het bestuur van het O. G. zeer erkentelijk. Mede in verband met het bovenstaande, als met het feit, dat ons Gezelschap in den loop der jaren een meer omvangrijke organisatie was geworden, werd besloten de Koninklijke Goedkeuring op de Statuten aan te vragen. Deze werden eerst grondig herzien, daarna aangenomen in de ledenvergadering van 24 October 1939 en begin December 1939 bij het Ministerie van Justitie ingediend.

Studiekringen en correspondentschappen. De acht Nederlandsche studiekringen organiseerden tezamen met de Belgische in totaal 71 lezingen, waarvan men hieronder nadere bijzonderheden vermeld vindt. Het bezoek aan deze lezingen is goed te noemen. Door de tijdsomstandigheden zullen voortaan in verschillende plaatsen de lezingen thans veelvuldig met zustervereenigingen worden georganiseerd, waardoor wellicht meer lezingen dan voorheen zullen plaats vinden. In Groningen werd Dr M. A. Beek per 1 Jan. 1939 tot studiekringvoorzitter benoemd, terwijl te Utrecht Prof. Dr C. W. Vollgraff op 1 Juni j.l. als zoodanig is afgetreden en 15 September werd opgevolgd door Prof. Dr Joh. de Groot. Ook te Doetinchem werd een studiekring opgericht onder voorzitterschap van Mevr. H. van Gorkom-van Hasselt. Te 's-Gravenhage werd het voorzitterschap gedurende den winter 1939—1940 waargenomen door Mr C. Greve.

Lezingen. Sedert 1 Januari 1939 werden door de studiekringen in Nederland de volgende lezingen georganiseerd:

Leiden

16 Februari	C. J. Gadd M. A., F.S.A., *The sculptured entrances of Assyrian palaces and temples;*
28 Maart	Prof. Dr G. Dossin, *Les Fouilles de Mari;*
24 October	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Opgravingen te Uruk-Warka;*
30 November	Prof. Dr J. Coppens, *Naar een nieuw critisch inzicht in de studie van het Oude Testament;*
18 Januari	Prof. Dr N. Schneider, *Die Urkundenbehälter der 3. Dynastie von Ur und ihre archivalische Systematik;*
17 April	Prof. Dr J. Capart, *Les Fouilles d'El Kab.*

Groningen

15 Maart	Dr Th. C. Vriezen, *Het Bijbelsch Paradijsverhaal en de oud-oostersche wereld*;
28 April	Ir R. J. Forbes, *Archæologie en exacte wetenschappen*;
31 October	A. A. Kampman, *Een archæologische reis door het Rijk der Hethieten*;
12 December	Prof. Dr A. de Buck, *De beteekenis van enkele Egyptische amuletten*;
27 Februari	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Mijn archæologische reis naar het Nabije Oosten*;
23 April	Prof. Dr J. H. Kramers, *Mythen en godsdienstige voorstellingen der Iraniërs.*

Nijmegen

3 Februari	Ir R. J. Forbes, *Archæologie en exacte wetenschappen*;
2 Maart	Dr J. van der Ploeg O. P., *Jahwe's Dienaar in Isaïas 40—55*;
24 „	Prof. Dr J. Simons S. J., *Lachish, een Judeesche stad in de dagen van Jeremias*;
21 October	J. M. A. Janssen, *Pyramidenbouwers in oud-Egypte*;
28 November	Prof. Dr J. Coppens, *Naar een nieuw critisch inzicht in de studie van het Oude Testament*;
16 December	Dr Th. C. Vriezen, *De Babylonische maandkalender in verband met den Israëlietischen Sabbat*;
31 Januari	Mej. Dr A. Roes, *De kunst der Eurasische steppenvolkeren*;
21 Februari	Prof. Dr F. J. de Waele, *De woning in het Achaemeniedische Iran*;
13 Maart	Prof. Dr A. de Buck, *Het graf en het leven na den dood in Egypte.*

Amsterdam

25 Januari	Prof. Dr J. H. Kramers, *Godsdienst en mythe bij de oude Perzen*;
15 Februari	C. J. Gadd, *The sculptured entrances of Assyrian palaces and temples*;
21 Maart	Prof. Dr J. Simons, S. J., *Lachish, een Judeesche stad in de dagen van Jeremias*;
27 „	Prof. Dr G. Dossin, *Les Fouilles de Mari*;
4 October	Prof. Dr A. de Buck, *Het graf en het leven na den dood in Egypte*;
8 November	W. A. van Leer, *Egyptische kunstvoorwerpen*;
29 „	Prof. Dr J. Coppens, *Naar een nieuw critisch inzicht in de studie van het Oude Testament*;
17 Januari	J. M. A. Janssen, *Pyramidenbouwers in oud-Egypte*;
14 Februari	I. L. Seeligmann, *De helleniseering van den Bijbel in de Septuaginta*;
19 Maart	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Mijn archæologische reis naar het Nabije Oosten in 1939*;
15 April	Prof. Dr J. Capart, *Les Fouilles d'El Kab.*

's-Gravenhage

18 Januari	Mej. Dr A. Roes, *De Sumerische beschaving*;
14 Februari	C. J. Gadd, *The sculptured entrances of Assyrian palaces and temples*;
15 Maart	W. A. van Leer, *Egyptische kunstvoorwerpen*;
18 October	Prof. Dr J. Simons S. J., *Lachish, een Judeesche stad in de dagen van Jeremias*;
9 November	J. M. A. Janssen, *Pyramidenbouwers in oud-Egypte*;
15 December	Prof. Dr J. H. Kramers, *Volkscultuur in het oude Turkije*;
25 Januari	Prof. Dr F. J. de Waele, *De kunst der Iraansche koningspaleizen*;
14 Maart	Mej. Dr A. Roes, *De kunst der Eurasische steppenvolkeren*;
21 „	Prof. Dr L. H. Grondijs, *De Kruisiging van Christus in de Byzantijnsche mystiek.*

Rotterdam

25 Februari	Prof. Dr J. H. Kramers, *Volkscultuur in het oude Turkije*;
19 October	Dr D. Burger, *Reisindrukken uit het Nabije Oosten*;
29 November	W. A. van Leer, *Egyptische kunstvoorwerpen*;
7 Maart	A. A. Kampman, *Een archæologische reis naar de oude hoofdstad der Hethieten.*

Utrecht

1 Februari	Dr Th. C. Vriezen, *Het Bijbelsch paradijsverhaal en de oud-oostersche wereld*;

14 Februari	C. Th. Niemeijer, *Megalithen*;
22 Maart	Prof. Dr J. Simons S. J., *Lachish, een Judeesche stad in de dagen van Jeremias*;
29 „	Prof. Dr G. Dossin, *Les Fouilles de Mari*;
11 Mei	J. D. van der Bank, *De ostraca van Lachish*;
20 November	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Opgravingen in Iraq en Iran*;
29 „	Mej. Dr A. Roes, *De bronzen van Luristan*;
24 Januari	Prof. Dr F. J. de Waele, *De kunst der Iraansche koningspaleizen*;
31 „	J. D. van der Bank, *De opgravingen van Dura-Europos*;
28 Februari	Dr Th. C. Vriezen, *De Babylonische maandkalender in verband met den Israëlietischen Sabbat*;
16 April	Prof. Dr J. Capart, *Les Fouilles d'El Kab.*

Doetinchem

22 November	W. A. van Leer, *Egyptische kunstvoorwerpen*;
27 Februari	Mevr. H. van Gorkom-van Hasselt, *Het zien van Egyptische kunst.*

Gedurende den winter 1939—1940 werden door de Belgische studiekringen van „Ex Oriente Lux" de volgende lezingen georganiseerd:

Antwerpen

27 October	Prof. Dr A. de Buck, *Het graf en het leven na den dood in Egypte*;
8 December	A. A. Kampman, *Schets der Hethietische geschiedenis en beschaving*;
12 Januari	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Opgravingen in Mesopotamië en Perzië*;
22 Februari	Ir R. J. Forbes, *Archæologie en exacte wetenschappen*;

Brugge

6 November	Prof. Dr J. Simons S. J., *De opgravingen te Lachish*;
6 December	A. A. Kampman, *Schets der Hethietische geschiedenis en beschaving.*

Leuven

7 November	Prof Dr. J. Simons S. J., *De opgravingen te Lachish*;
7 December	A. A. Kampman, *Schets der Hethietische geschiedenis en beschaving*;
9 April	Prof. Dr. F. M. Th. Böhl, *Opgravingen in het oude Mesopotamië en Perzië.*

Brussel

23 Februari	Prof. Dr A. de Buck, *Oud-Egyptische wijsheids- en levensidealen.*

Luik

12 December	Prof. Dr J. H. Kramers, *Iran, l'histoire et les mythes*;
21 Februari	Ir R. J. Forbes, *Archéologie et sciences exactes*;
21 „	Ir R. J. Forbes, *Matériaux et commerce dans les lettres d'El-Amarna.*

SAMENWERKING MET ANDERE INSTELLINGEN. Bij het organiseeren van sommige der bovenstaande lezingen werd samengewerkt met de volgende instellingen: te Leiden met het Oostersch Genootschap in Nederland; te Nijmegen met den Academischen Kring voor Nijmegen en omstreken; te Amsterdam met het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, te Rotterdam met de Gemeente-Bibliotheek; te Antwerpen met de Stadsbibliotheek; te Brugge met het Davidsfonds; te Leuven met het Instituut voor Orientalisme; te Brussel met de Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth en te Luik met het Institut Supérieur d'histoire de l'art et d'archéologie.

PUBLICATIES. In 1939 verscheen *Jaarbericht N° 6*, terwijl in het najaar van 1939 het vierde nummer in de serie Mededeelingen en Verhandelingen werd gepubliceerd: *De godsdienstige opvatting van den Slaap, inzonderheid in het oude Egypte*, rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van buitengewoon hoogleeraar in de Egyptologie en de Geschiedenis van de antieke godsdiensten aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 20 October 1939 door Dr A. DE BUCK. In de *Rondschrijvens Nos 64—88* werden de inleidingen tot de lezingen onzer sprekers opgenomen. Ook in de jaren 1939—1940 konden wij aan onze contribuanten een aantal andere publicaties verkrijgbaar stellen, waarvan door velen een veelvuldig gebruik werd gemaakt.

Verliezen — *Winst- en Verliesrekening over het vereenigingsjaar 1 September 1939 tot 31 Augustus 1940** — Winsten

Verliezen		
1. Publicatie Jaarbericht	f 2279.49	f 2600.—
Publicatie Uitgave N° 1	„ 1200.—	„ —.—
2. Expeditie der publicaties	„ 303.70	„ 68.99
3. Bind- en brocheerwerk	„ 897.36	„ 634.66
4. Organisatie der lezingen	„ 764.29	„ 935.12
5. Bijdrage aan het Ned. Instituut voor het Nabije Oosten	„ —.—	„ 500.—
6. Aankoopen voor de bibliotheek	„ 90.21	„ 317.95
7. Reiskosten	„ 30.—	„ 29.13
8. Congressen en lidmaatschappen	„ 47.50	„ 28.61
9. Administratie	„ 614.65	„ 500.—
10. Salarissen en sociale lasten	„ 279.—	„ 538.15
11. Porto	„ 521.28	„ 316.16
12. Propaganda	„ 149.25	„ 168.80
13. Drukwerk	„ 169.—	„ 382.26
14. Kantoorbehoeften	„ 87.35	„ 121.60
15. Telefoon	„ 81.97	„ 48.48
16. Vrachten en Rechten	„ 20.75	„ 36.10
17. Redactie	„ 97.85	„ 340.42
18. Aankoop publicaties	„ 3653.67	„ 1841.09
19. Afdracht publicaties	„ 1400.—	„ 1275.—
20. Afboeking naar Reservefonds	„ 448.94	„ 453.—
21. Restitutie voorschot	„ 500.—	„ 200.—
22. Diversen	„ 99.03	„ 196.04
23. Voordeelig saldo 1938-'39 en '39-'40	„ 11.10	„ 164.66
	f 13746.39	f 11696.22

Winsten				
24. Contributies 1938—'39, resp. 1939—'40				
a. Leden	f 809.85	f 578.—		
b. Donateurs	„ 202.50	„ 205.—		
c. Begunstigers	„ 2921.80	„ 3324.41	f 3934.15	f 4107.41
25. Contributies 1939—'40, resp. 1940—'41			„ 819.—	„ 412.25
26. Advertenties			„ 127.18	„ 11.07
27. Verkoop publicaties				
a. Jaarbericht	f 982.69	f 465.01		
b. Mededeelingen	„ 26.—	„ 144.95		
c. Uitgaven	„ 682.33	„ 185.63		
d. Monographieën	„ 5827.93	„ 3412.95		
e. Supplementen	„ 360.93	„ —.—	„ 7879.88	„ 4208.54
28. Voorschot bibliotheek			„ —.—	„ 149.55
29. Voorschot			„ 500.—	„ 200.—
30. Overboeking uit Reservefonds			„ 448.94	„ 2596.30
Diversen			„ 25.—	„ —.—
31. Saldo vorig vereenigingsjaar			„ 12.24	„ 11.10
			f 13746.39	f 11696.22

*) De cijfers over 1938—1939 staan in de eerste kolom.

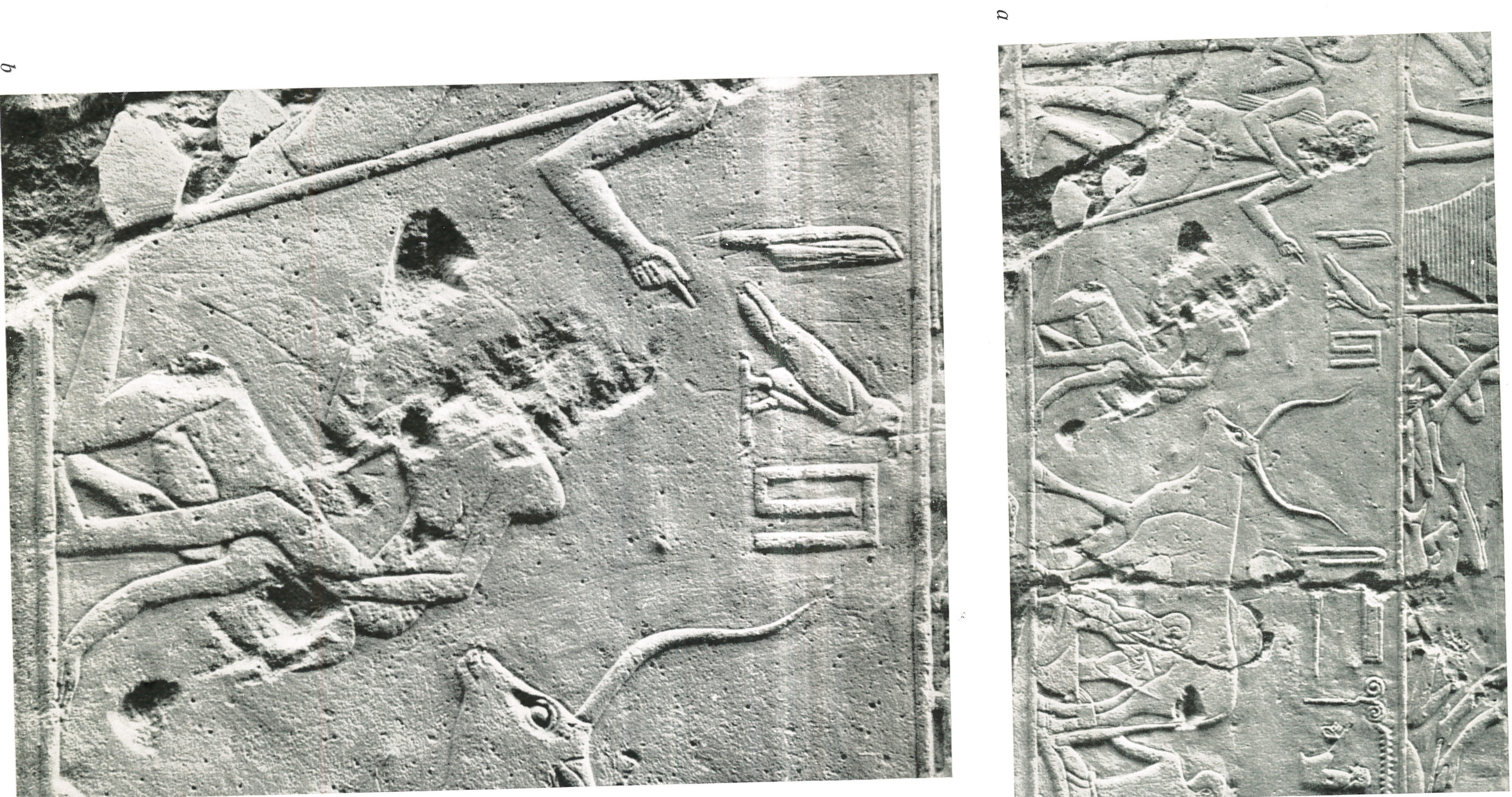
Debet — *Verkorte Balans per 31 Augustus 1940* — Credit

Debet	
1. Geldmiddelen	f 164.66
2. Reservefonds	„ 150.25
3. Debiteuren	„ 1462.20
4. Voorraad publicaties	„ 3142.16
5. Bibliotheek	„ 1500.—
	f 6419.27

Credit	
6. Crediteuren	f 1413.65
7. Kapitaal	„ 5005.62
	f 6419.27

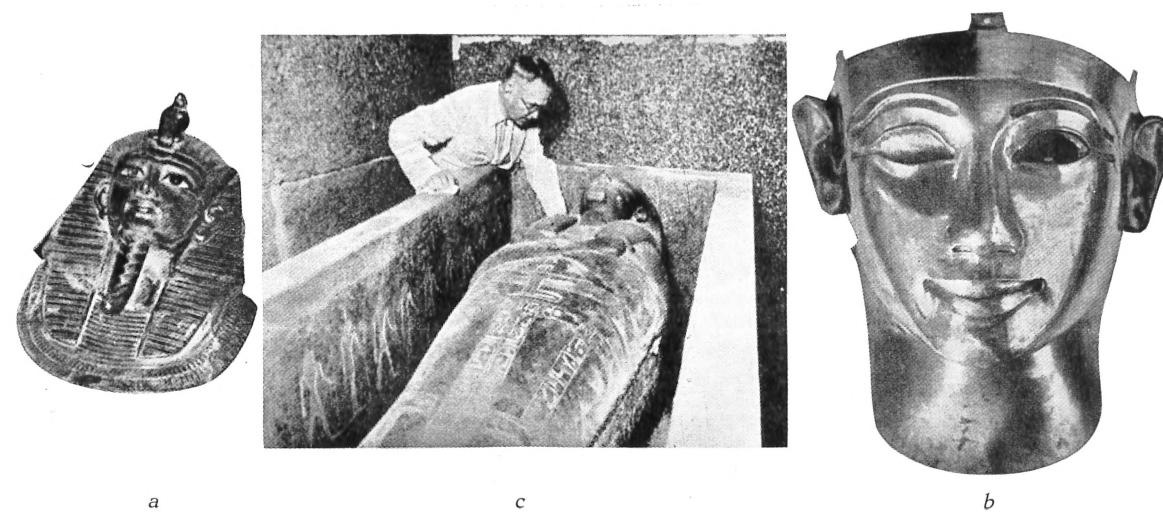
Gecontroleerd en goedgekeurd
(w.g.) H. M. VERHULST Accountant
Lid Ned. Unie van Acc.

Leiden, 24 October 1940
De secretaris-penningmeester:
(w.g.) A. A. KAMPMAN

Een vechtpartij te Leiden
Mastaba van *Htp-hr-ȝhtj*, *Rijksmuseum van Oudheden*
Foto's van mej. B. Hornemann

zie blz. 537

a *c* *b*

d

a—Gouden masker van de mummie van Psusennes; *b*—Gouden masker van de mummie van Scheschonk; *c*—Professor Montet bij den sarcophaag en Psusennes; *d*—Psusennes met de Koninklijke insignia
Platen uit *Ill. Lnd. Nws.* 29/4-'39 en 9/3-'40 zie blz. 314—5

a

b

a—Kop uit de XIXde (?) dynastie; *b*—Bovenzaal met de Egyptische collectie
Nationaal Hongaarsch museum voor schoone kunsten
Foto's Hongaarsch Museum zie blz. 544

50* – Liggende kat

Eerste regel met titel, ware grootte

19* – Oesjabti van Oedzja-Sjoe
Verzameling W. A. van Leer

Foto's W. A. van Leer

zie blz. 558

Reliëf met hiëroglyphen
Verzameling Paul Brandt — Amsterdam
Foto W. A. van Leer

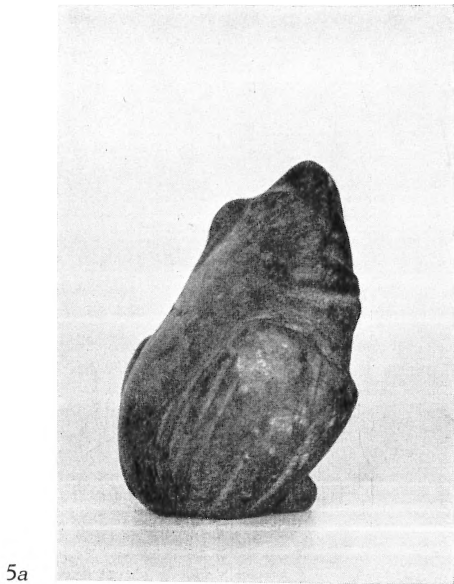
zie blz. 548

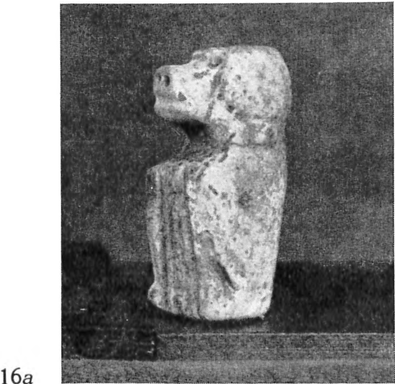
Wijschaaltje
Verzameling Dr A. N. Zadoks—Josephus Jitta — Amstelveen
Foto Dr Zadoks zie blz. 546

GEMEENTE MUSEUM — 's-GRAVENHAGE — I

5*a*

5*b*

17

16*a*

16*b*

EGYPTISCHE OUDHEDEN

Foto's Gemeente Museum

zie blz. 549 en 560

GEMEENTE MUSEUM — 's-GRAVENHAGE — II

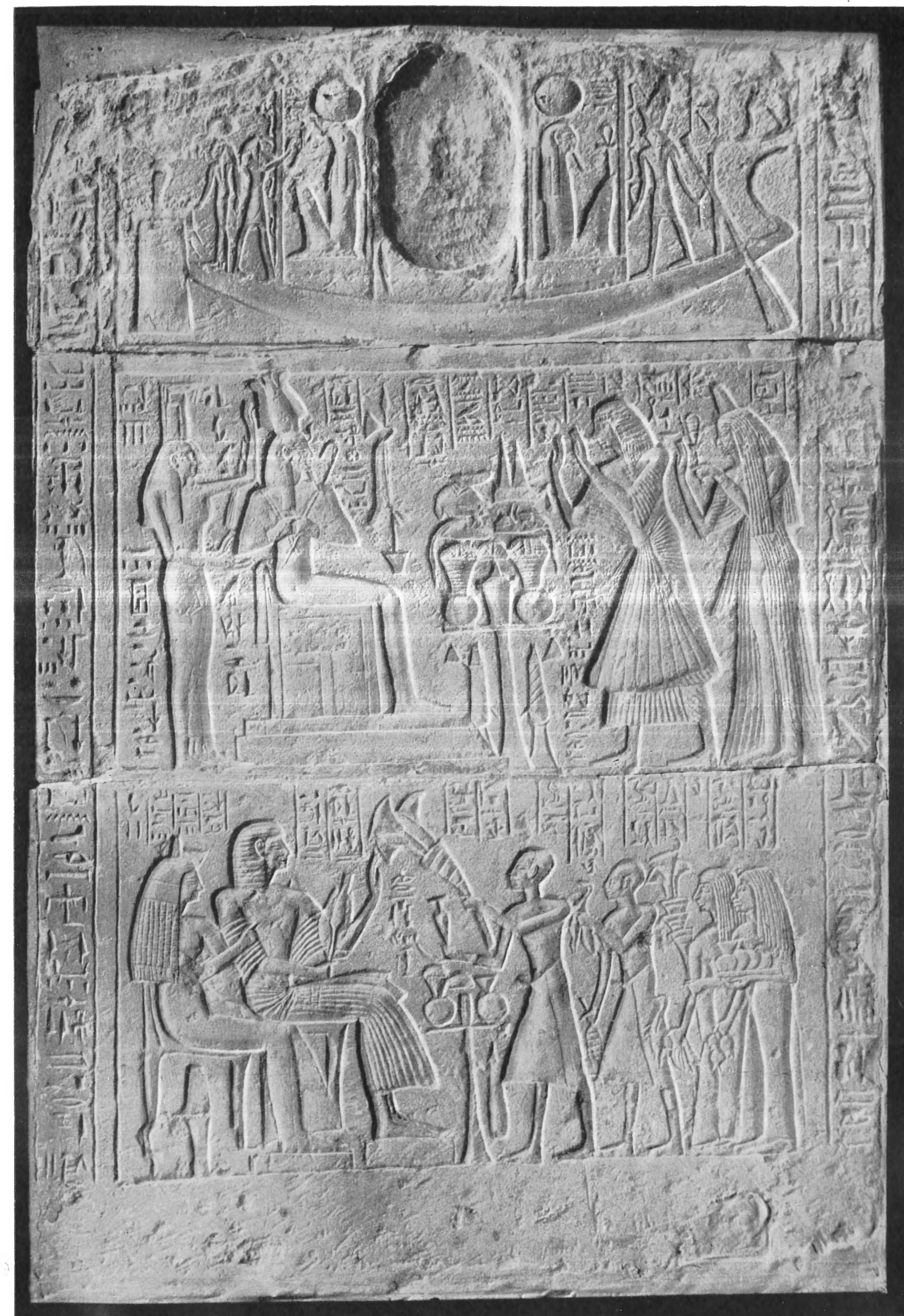

Cliché Gemeente Museum

EGYPTISCHE OUDHEDEN—n° 20

Foto Gemeente Museum zie blz. 550

GEMEENTE MUSEUM — 's-GRAVENHAGE — III

Cliché Gemeente Museum

EGYPTISCHE OUDHEDEN—n° 28

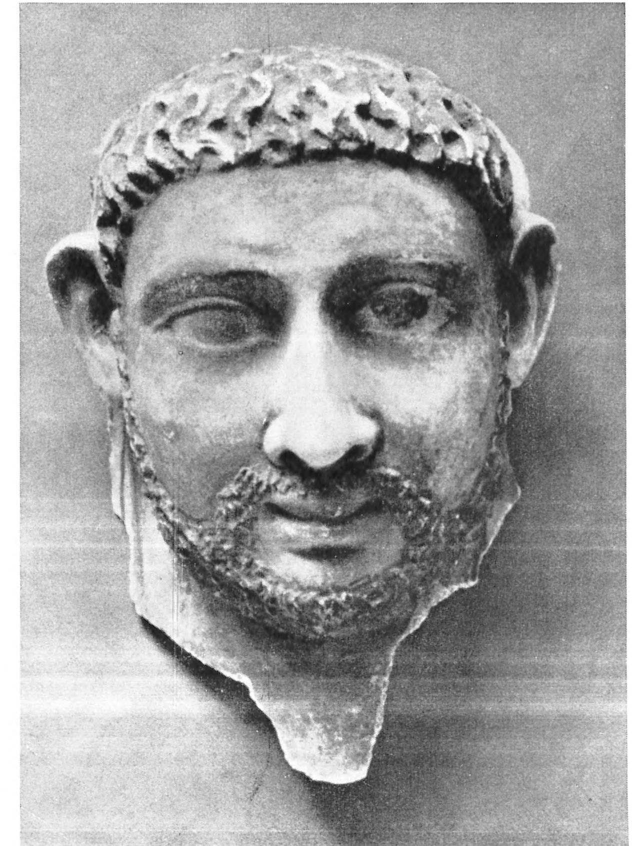
Foto Gemeente Museum

zie blz. 551

GEMEENTE MUSEUM — 's-GRAVENHAGE — IV

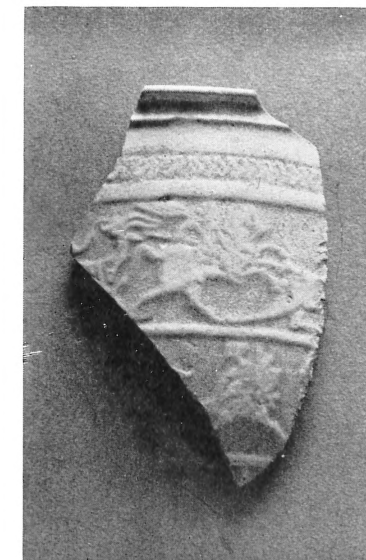
29

43

70

45

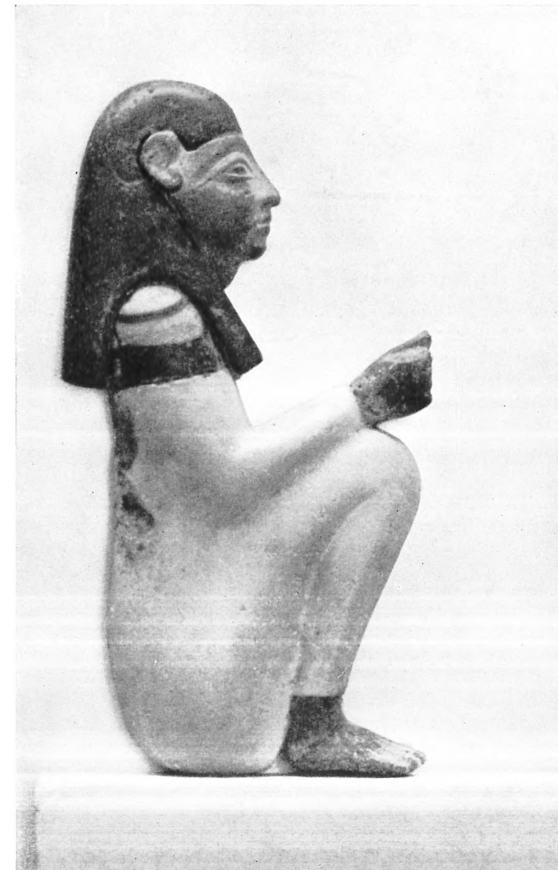
42

EGYPTISCHE OUDHEDEN

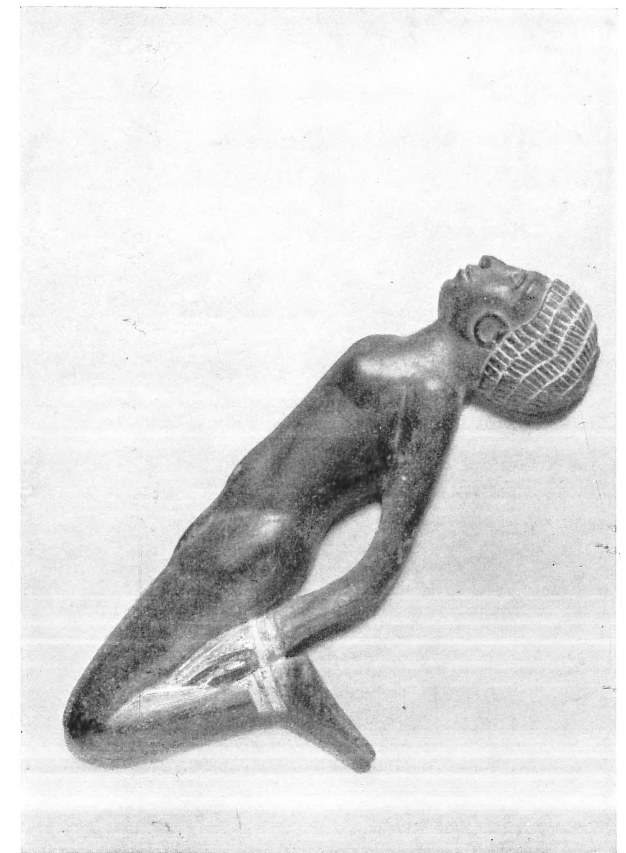
Foto's Gemeente Museum

zie blz. 551—553, 556

Cliché Gemeente Museum

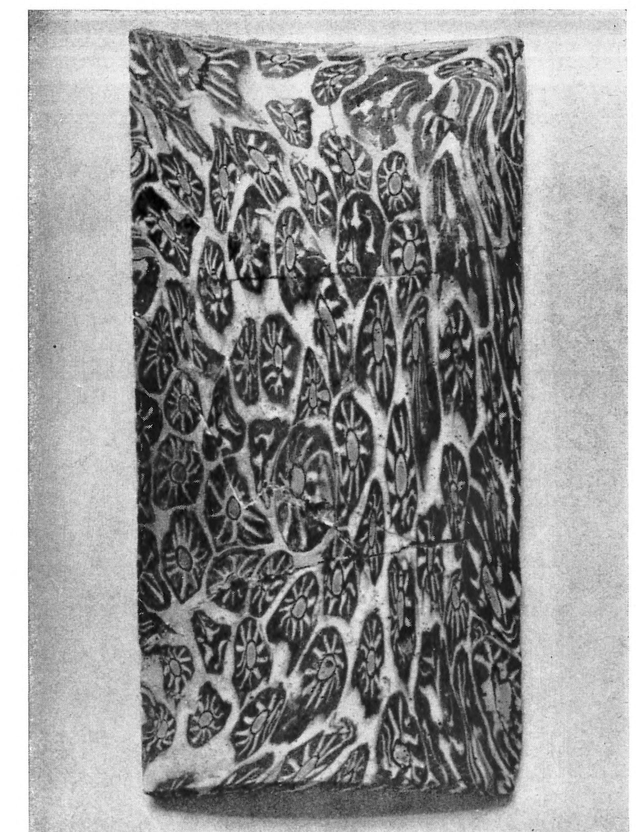
65

66

58

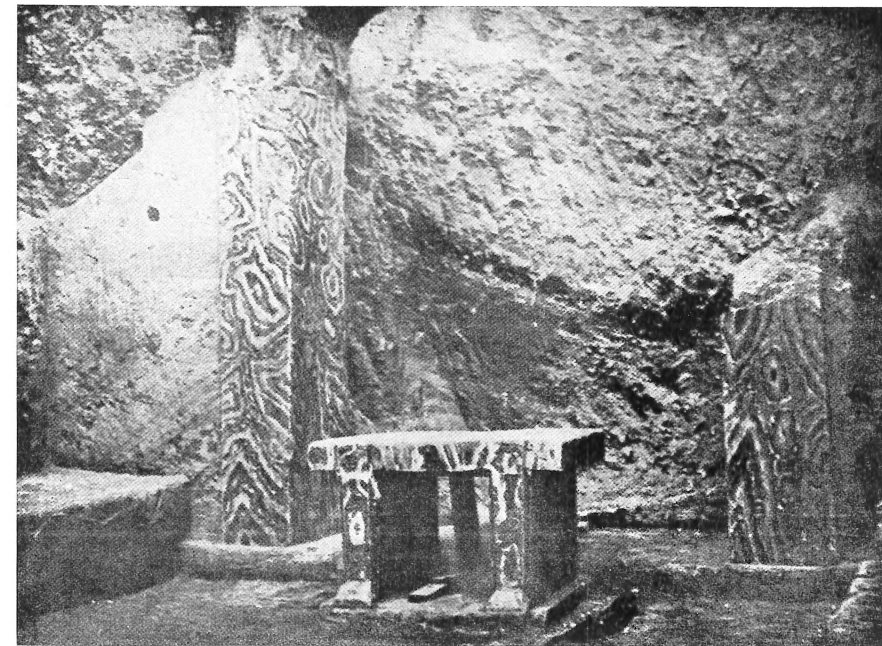
69

Foto's Gemeente Museum

EGYPTISCHE OUDHEDEN

zie blz. 554, 555

VI

a

b

Illustratie bij: *Gemeente Museum* — *'s-Gravenhage*
Egyptische Oudheden, nos 58 (*b*) en 69 (*a*)

Foto's naar geciteerde werken

zie blz. 554, 555

MALTA I

Afb. 1—Overzicht van den tempel met exedra in Tarxiën
De muren van kleine steenen zijn moderne reconstructie

← Afb. 2 - De 'Venus' van Malta

Foto's Leopold

↓ Afb. 3—De 'slaapster' van boven gezien

zie blz. 343

MALTA II

Afb. 4—Gehorend ornament op reliëfplaat

Afb. 7—Spiralen op bontgekleurde muur

Afb 5—Gehorend ornament op schaal

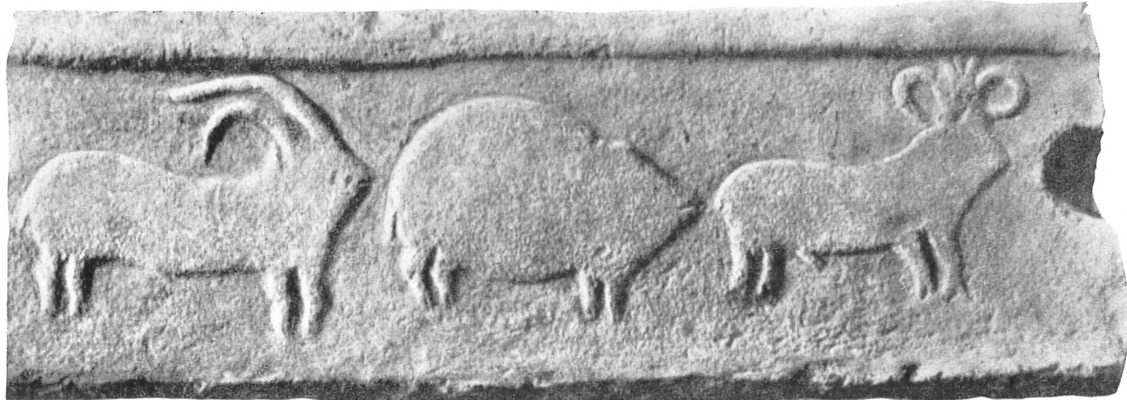

Afb. 6—Gehorend ornament op potscherf
Foto's Leopold

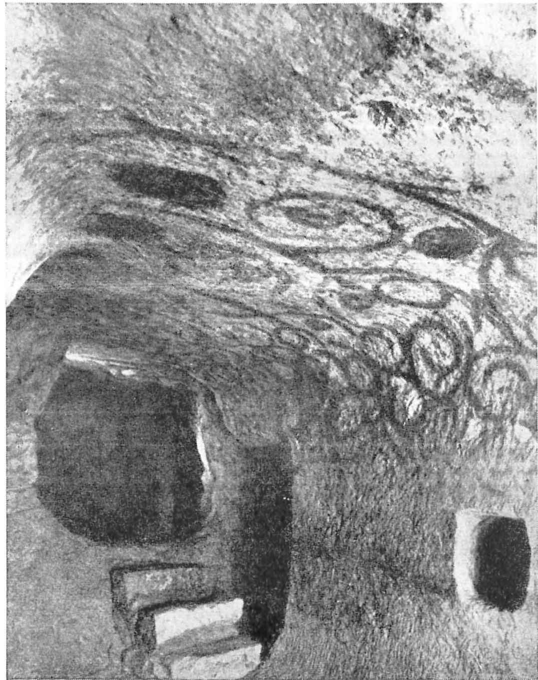

Afb. 8—Altaar met gehorend ornament

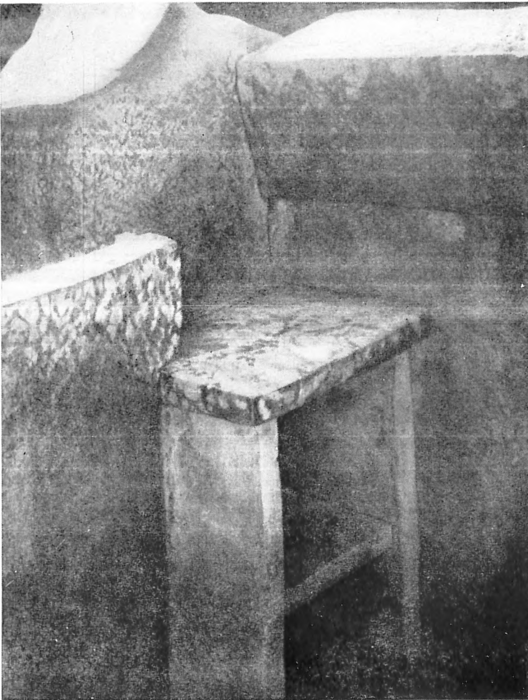
zie blz. 343

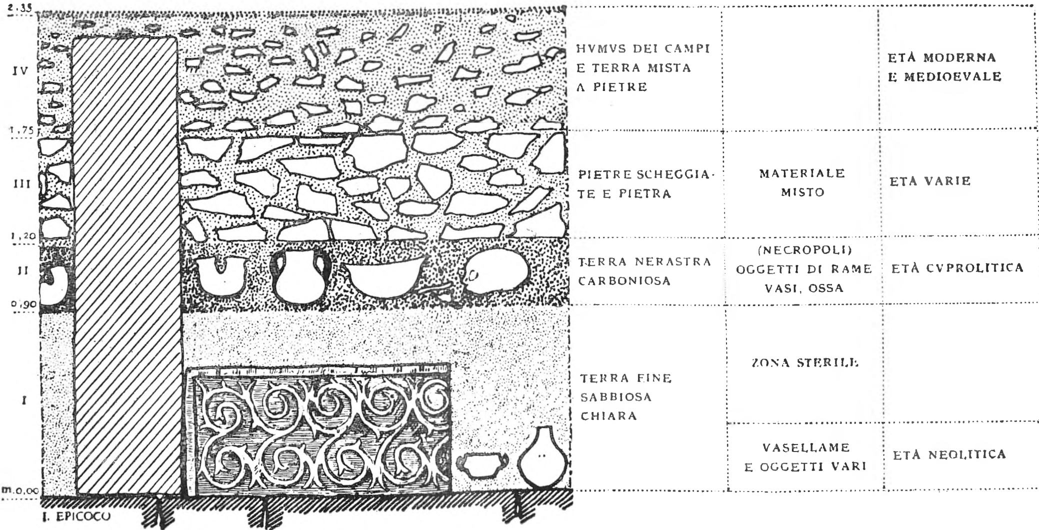
Afb. 12 – Rij van offerdieren (*suovetaurilia*)

Afb. 10—Kamer van het Orakel. Gehorend ornament

Afb. 11—Aanzet van een echt gewelf

Afb. 9—De lagen van Tarxiën

zie blz. 344

Foto's Leopold

a—Megiddo: Luchtfoto van de 'zuidelijke stallen' met bijbehoorend voorplein (naar *Megiddo* I fig. 122) zie blz. 424

10:1.

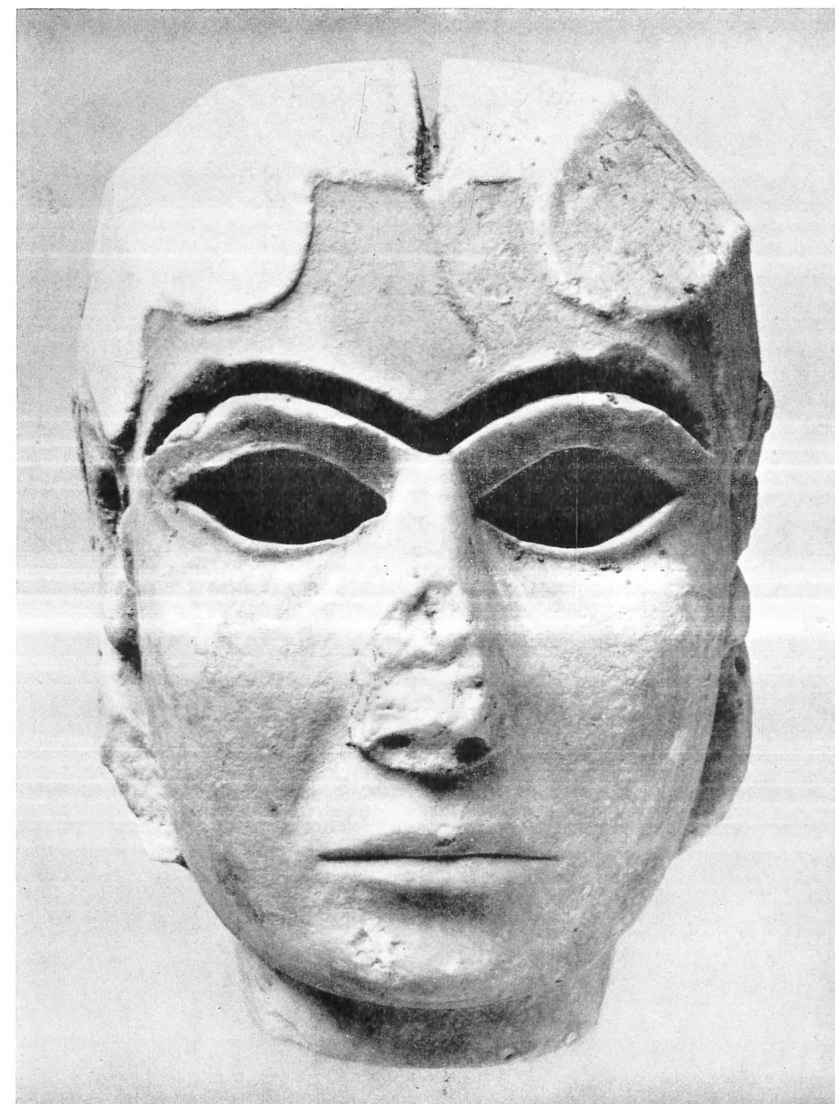

b—Gorgoneion op een Lydische munt
Verzameling Jongkees

Foto's Jongkees zie blz. 429

Vrouwenkop uit de Ǧemdet-Nasr-periode gevonden in Uruk/Warka, Februari 1939
Foto Böhl zie blz. 444, 462

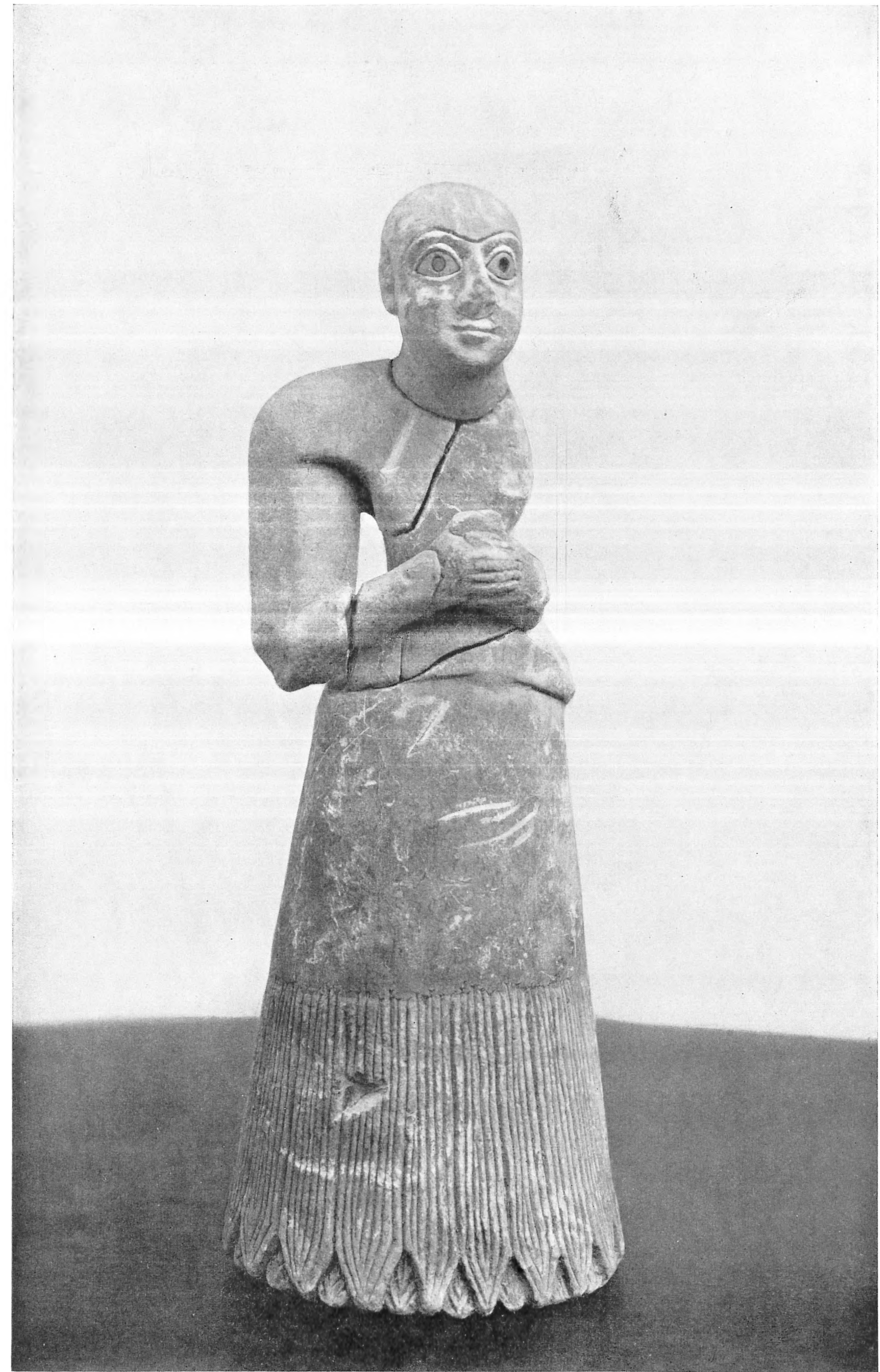
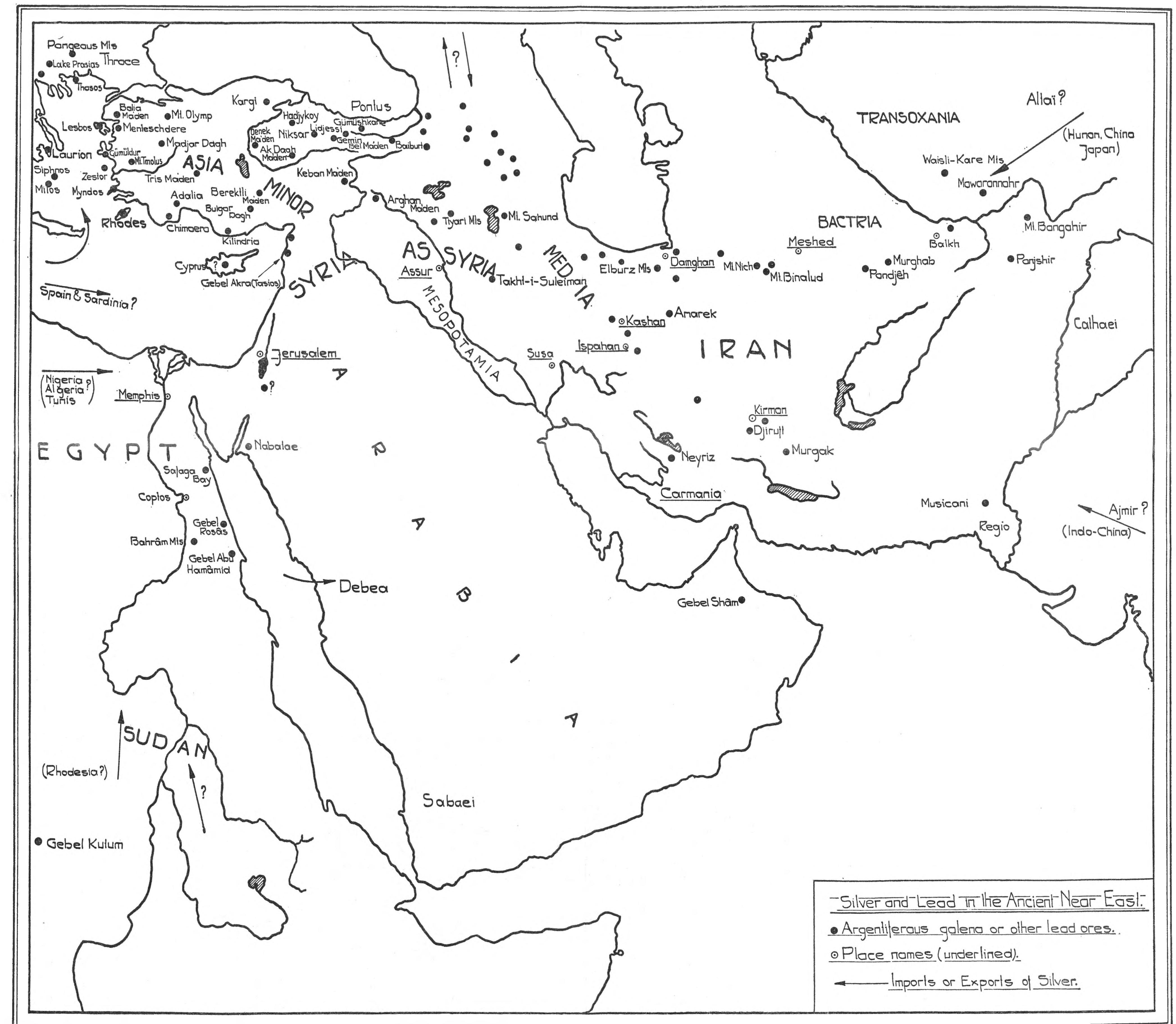

Foto Böhl

Statuette van een Sumerischen priester uit Chafadje
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

zie blz. 541

Silver and Lead in the Ancient Near East.
● Argentiferous galena or other lead ores.
⊙ Place names (underlined).
←— Imports or Exports of Silver.
Pangeaus Mts
Lake Prasias
Thrace
Thasos
Lesbos
Laurion
Siphnos
Milos
Zestor
Myndos
Rhodes
Balia Maden
Mt. Olymp
Menleschdere
Madjar Dagh
Gümüldur
Mt. Tmolus
Tris Maden
ASIA
MINOR
Adalia
Bereklli Maden
Bulgar Dagh
Chimaera
Kilindria
Kargi
Pontus
Hadjykoy
Niksar
Lidjessi
Gümüshkane
Gemin
Bel Maden
Baiburt
Denek Maden
Ak Dagh Maden
Keban Maden
Cyprus
Gebel Akra (Tasios)
Spain & Sardinia?
SYRIA
Arghana Maden
Tiyari Mts
Mt. Sahund
ASSYRIA
Assur
MESOPOTAMIA
Takht-i-Suleiman
MEDIA
Elburz Mts
Damghan
Mt. Nich
Mt. Binalud
Meshed
Kashan
Anarek
Ispahan
Susa
IRAN
Kirman
Djiruft
Murgak
Neyriz
Carmania
TRANSOXANIA
Altaï?
(Hunan, China Japan)
Waisli-Kare Mts
Mawarannahr
BACTRIA
Balkh
Murghab
Pandjeh
Mt. Bangahir
Panjshir
Calhaei
Musicani
Regio
Ajmir?
(Indo-China)
Gebel Sham
Jerusalem
Nigeria
Algeria
Tunis
Memphis
EGYPT
Nabalae
Safaga Bay
Coptos
Gebel Rosas
Bahrâm Mts
Gebel Abu Hamâmid
Debea
ARABIA
Sabaei
SUDAN
(Rhodesia?)
Gebel Kulum

See p. 487

Vervolg van blz. 2 van den omslag

Kampman — Schets der Hethietische Geschiedenis en Beschaving; Archaeologie van Mesopotamië door B. A. van Proosdij; Th. A. Busink — Tempelbouw in oud-Mesopotamië; Archaeologie van Iran door E. van der Meer; J. H. Kramers — De historische rol van Elam; R. J. Forbes — Metalen in de Oudheid, Antieke Mijnbouw, Bevloeiing in de Oudheid; Aanwinsten van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden door F. M. Th. Böhl en W. D. van Wijngaarden; Aanwinsten van de collectie F. M. Th. Böhl; H. Frankfort — De Cylinder-Zegels in het Allard Pierson Museum in Amsterdam.

Jaarbericht N° 6, 1939, 288 blz., VIII platen, 27 tekstill., 1 kaart en 8 tabellen in den tekst, 2 kaarten, 4⁰. Prijs ƒ 8.—, voor contribuanten ƒ 5.—.

B. **Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 1:** *Voordrachten gehouden op het 7e congres van het* Oostersch Genootschap, 13—15 September 1933 te Leiden. 1934, 4⁰, 66 blz. (gestencilde tekst) ƒ 1.50, voor begunstigers ƒ 1.—.

Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 2: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620—1935) door Dr W. D. van Wijngaarden, 1935, 4⁰, 26 blz., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie, ƒ 1.50, voor begunstigers ƒ 1.—.

Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 3 en **Supplement:** *Egyptische oudheden, verzameld en beschreven door* W. A. van Leer, met een voorwoord van Dr W. D. van Wijngaarden, Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 1936, 4⁰, 24 blz., XVII platen, 10 fig., registers ƒ 2.—, voor begunstigers ƒ 1.50.

Mededeelingen en Verhandelingen n⁰ 4: *De Godsdienstige opvatting van den slaap, inzonderheid in het Oude Egypte* door Prof. Dr A. de Buck, 1939, 4⁰, 32 blz., II platen en 8 tekstillustraties; 106 noten, ʿsummaryʾ en register. Prijs ƒ 1.50, voor contribuanten ƒ 1.—.

C. **Uitgave n⁰ 1:** *Textes Mathématiques Babyloniens,* transcrits et traduits par F. Thureau-Dangin, 1939, 4⁰, 293 blz. Prijs gebonden in buckram-stempelband ƒ 25.—, voor contribuanten ƒ 20.—.

Inhoud: Introduction — I. Textes du Musée Britannique — II. Textes du Musée du Louvre — III. Textes de l'Université de Strasbourg — IV. Textes du Musée de Berlin — V. Textes de la Collection babylonienne de l'Université de Yale — Appendice. Lexique: Termes mathématiques accadiens — Noms de nombre écrits phonétiquement — Idéogrammes.

In bewerking: **Uitgave n⁰ 2:** J. Friedrich und P. Koschaker, *Hethitische Gesetze* mit philologischem und juridischem Kommentar.

Uitgave n⁰ 3: A. de Buck, *Texts of the Egyptian Wisdom Literature.*

Uitgave n⁰ 4: K. Bittel, *Corpus der Hethitischen Monumental-Denkmäler.*

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**

I. *Ras Šamra en Minet el-Beida,* uitverkocht, nieuwe druk in voorbereiding.
II. *Ur en Tell el ʿObeid,* 10 blz., 1 kaart. Prijs ƒ 0.50.
III. *Medinet Habu,* 1e afl., 17 blz., 3 ill., 1 kaart, ƒ 0.50; 2e afl. 14 blz., 1 ill. Prijs ƒ 0.50.
IV. *De Leerschool der Spade,* 12 blz., litteratuur. Prijs ƒ 0.25.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:

C. U. **Ariëns Kappers** (42), H. **Asselberghs** (27), W. **van Bemmelen** (41), F. C. M. **Boenders** (60), F. M. Th. **Böhl** (13, 18, 36, 45, 63, 73, 74), A. de **Buck** (11, 17, 30, 40, 53, 56, 71, 78, 87), A. W. **Bijvanck** (35, 52), Jean **Capart** (85), D. **Cohen** (10, 26), J. **Coppens** (75), Georges **Dossin** (69), A. H. **Edelkoort** (34), R. J. **Forbes** (28, 37, 43, 48, 65), H. **Frankfort** (6), Johannes **Friedrich** (7, 9), C. J. **Gadd** (66), J. M. **Gerritsen** (23), Einar **Gjerstad** (59), S. R. K. **Glanville** (32), L. H. **Grondijs** (84), Jozef M. A. **Janssen** (72), A. A. **Kampman** (31, 46, 50, 61), J. H. **Kramers** (22, 44, 64, 77), J. H. **Kroeze** (55), G. **van der Leeuw** (51, 89), J. **Oderwald** (58), P. J. **van der Ploeg** O. P. (67), Hermann **Ranke** (20), A. **Roes** (62, 76, 83), I. L. **Seeligmann** (81), J. **Simons** S. J. (19, 25, 39, 68, 88), Th. C. **Vriezen** (57, 82), F. J. **de Waele** (80). Prijs per nummer ƒ 0.10, incl. toezending.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN

N° 7

JAARBERICHT
EX ORIENTE LUX

1940